ISSN 2524-017X
DOI: 10.33663/2524-017X

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

ФЕНОМЕН РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА в контексті сучасного наукового дискурсу

Випуск 16

Науково-практичний юридичний журнал «Альманах права»
внесено до:

Переліку наукових фахових видань України
категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 «Право», 293 «Міжнародне право»)
(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28 грудня 2019 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща)
(листопад 2017 р.)

Київ – 2025

АЛЬМАНАХ ПРАВА. Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу: Випуск 16. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. 516 с.

Видання присвячене висвітленню сутності та змісту реалізації права як феномену. Представлені наукові статті мають теоретико-концептуальний та галузевий виміри.

Науково-практичний юридичний журнал розраховано на наукових і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та наукових установ, докторантів, аспірантів, студентів, практичних працівників та всіх зацікавлених осіб.

Адреса редакційної колегії:
01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202. тел./факс (044) 278-80-24
Сайт: http://www.almanahprava.org.ua/
E-mail: confer-almanach@ukr.net

© Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025
© Автори статей, 2025

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
протокол № 8 від 24 червня 2025 р.

Редакційна колегія:

Скрипнюк О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(головний редактор)***;

Оніщенко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(заступник головного редактора)***;

Пархоменко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(заступник головного редактора)***;

Клещенко Н. О. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України ***(відповідальний редактор)***;

Андрійко О. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Бабаскін А. Ю. – доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Базедов Ю. – професор Інституту іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка *(Німеччина)*;

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу міжгалузевих та порівняльних правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Журавльов Д. В. – доктор юридичних наук, професор, заступник керівника Департаменту з питань громадянства, помилування, державних нагород – керівник управління з питань помилування Офісу Президента України;

Загиней-Заболотенко З. А. – доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Зайчук О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

Кваша О. О. – доктор юридичних наук, професор, заступник голови Вищої ради правосуддя, заслужений юрист України;

Кот О. О. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України;

Кресіна І. О. – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу міжгалузевих та порівняльних правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Крусян А. Р. – доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Кулинич П. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу проблем земельного, аграрного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Ладиченко В. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Малишева Н. Р. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, головний науковий співробітник відділу проблем земельного, аграрного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Нагребельний В. П. – кандидат юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Нієсьоловські Я. – доктор правничих наук *(Республіка Польща)*;

Романенко Є. О. – доктор наук з державного управління, професор, заслужений юрист України;

Сіренко В. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПрН України, головний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Сунєгін С. О. – кандидат юридичних наук, старший науковий дослідник, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Тарахонич Т. І. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Трунова Г. А. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Усенко І. Б. – кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Фалалєєва Л. Г. – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

The editorial board:

Skrypniuk O. V. – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Science of Ukraine, Director for the Institute of State and Law named after V.M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine ***(Editor-in-Chief)***;

Onishchenko N. M. – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, deputy director of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine ***(Deputy Editor-in-Chief)***;

Parkhomenko N. M. – Doctor of Law, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Head of the Department of State Theory and Law of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine ***(Deputy Editor-in-Chief)***;

Kleschenko N. O. – candidate Candidate of Law, researcher of the Department of Theory of State and Law of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine ***(responsible secretary)***;

Andriyko O. F. – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Science of Ukraine, Leading Researcher in the Department of Problems of Public Administration and Administrative Law of the Institute of State and Law named after V.M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine;

Babaskin A. Yu. – Doctor of Law, Professor, head of the department of civil, labor and business law problems of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Basedow J. – Professor professor at the Max Planck Institute of Foreign and International Private Law *(Germany)*;

Gorbatenko V. P. – Doctor of Political Science, Professor, Leading Researcher in the Department of Intersectoral and Comparative Legal Studies of the Institute of State and Law named after V.M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine;

Zhuravlov D. V. – Doctor of Law, Professor, Deputy Head of the Department for Citizenship, Pardons, State Awards – Head of the Department for Pardons of the Office of the President of Ukraine;

Zaginei-Zabolotenko Z. A. – Doctor of Law, Professor, Head of the department of problems of criminal law, criminology and the judicial system of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Zaichuk O. V. – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Science of Ukraine;

Kvasha O. O. – Doctor of Law, Professor, deputy head of the High Council of Justice, Honored Lawyer of Ukraine;

Kot O. O. – Doctor of Law, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the The Institute of Lawmaking and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Kresina I. O. – Doctor of Political Science, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Leading Researcher in the Department of Intersectoral and Comparative Legal Studies of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine;

Krusyan A. R. – Doctor of Law, Professor, Scientific Secretary of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored lawyer of Ukraine;

Kulynych P. F. – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Head of the Department of Agrarian, Land, Environmental and Space Law, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine;

Ladychenko V. V. – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of International Law and Comparative Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine;

Malysheva N. R. – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Chief Scientific Officer of the Department of Land, Agrarian, Environmental and Space Law of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine;

Nahrebelnyi V. P. – Candidate of Law, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Deputy Director of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine;

Niiesolovski Ya. – Doctor of Law, Senior Lecturer at the Department of Theory and Philosophy of the State and Law at the Faculty of Law, Gdansk University (Poland);

Romanenko Ye. O. – Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Honored lawyer of Ukraine;

Sirenko V. F. – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Legal Science of Ukraine, Chief Scientific Officer of the Department of State Theory and Law of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine; Honored Figure of Science and Technology of Ukraine;

Suniehin S. O. – Candidate of Law, Senior Researcher, Senior Researcher of the Department of State Theory and Law of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine;

Tarakhonych T. I. – Candidate of Law, Senior Researcher, Senior Researcher of the Department of Theory of State and Law of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine;

Trunova G. A. – Candidate of Law, Senior Researcher of the Department of civil, labor and business law problems of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine;

Usenko I. B. – Candidate of Law, Professor, Head of the Department of Historical and Legal Studies of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine;

Falaleeva L. H. – Doctor of Law, Professor, Leading researcher of the Department of International Law and Law of the European Union of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine.

ЗМІСТ

Вступне слово 15

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ВИМІРИ

Оніщенко Н. М. Реалізація права в контексті його норм, принципів і стандартів: широкий та вузький підходи 17

Jarosław Niesiołowski Skuteczność prawa 24

Пархоменко Н. М. Реалізація права як категорія права та явище соціальної дійсності. 32

Колодій А. М., ***Тернавська В. М.*** Ефективність реалізації права в умовах євроінтеграції: питання теорії і практики 39

Крусян А. Р. Проблеми реалізації Конституції України: аналіз і рішення 46

Кубко Є. Б. Реалізація права в контексті стабільності державно-правових інститутів 53

Малишева Н. Р. Еволюція феномену реалізації довкіллєвого законодавства під впливом сучасних викликів і загроз. 61

Кулинич П. Ф. Правові цінності ЄС та їх реалізація в земельному законодавстві України: стан, проблеми, перспективи. 69

Бобровник С. В. Акти правозастосування: сутність і функціональне призначення. 77

Луцький Р. П. Теоретико-правовий аналіз процесу реалізації норм права (сучасні реалії та перспективи). 84

Андрусишин Б. І. Військове капеланство: законодавча модель і правова практика . . . 90

Риндюк В. І. Спосіб правореалізації в контексті праксеології права: загальнотеоретичний аспект 96

Бабаскін А. Ю., ***Венецька М. В.*** Принцип верховенства права vs постанова Великої Палати Верховного Суду 102

Токарчук О. В. Політична функція держави: сучасні виклики 110

Батанов О. В. Перспективи кодифікації муніципального права в Україні в контексті зарубіжного досвіду 116

Беззубов Д. О. Ефективність правозастосування в системі національної безпеки . 123

Короєд С. О. Феномен реалізації норм процесуального права (на прикладі цивільного судочинства) 131

Подорожна Т. С., ***Котуха О. С.*** Реалізація права в умовах цифровізації суспільних відносин: теоретичні засади та практична значущість змін 137

Луць Л. А., ***Настасяк І. Ю.*** Правореалізація: теоретичні . . . . . 148 та практичні питання

Цвєткова Ю. В. Реалізація права в цифровій та інформаційній державі: виклики і перспективи для України в умовах надзвичайного правового режиму та євроінтеграції. 155

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ТА ГАЛУЗЕВІ АСПЕКТИ

Богініч О. Л. Онтологічний статус феномену реалізації права 162

Батанова Н. М. Конституційно-правова відповідальність у контексті формування муніципалізму: актуальні питання доктрини 168

Варич О. Г. Реалізація права як прояв ціннісної природи держави 175

Васецький В. Ю. Особливості реалізації прав і свобод людини як додаткові гарантії безпеки у воєнний час і післявоєнний період 180

Волохов О. С. Правосвідомість, правова культура та правова ідеологія: вплив на ефективність реалізації норм права 187

Ісаєва Н. К. Актуальні питання вдосконалення правових засад застосування юридичної відповідальності у податковій сфері в Україні в сучасний період 196

Кисіль Л. Є. Спеціальне правове регулювання як ознака правового режиму воєнного стану 202

Клещенко Н. О. Зловживання як деформація у процесі реалізації права 207

Кметик-Подубінська Х. І. Право на доступ до інформації: поняття та сутність 213

Кривицький Ю. В. Забезпечення прав людини як мета правової реформи в умовах воєнного стану та післявоєнний період 219

Кужелєв О. М. Генеза інституту представництва держави 228

Львова О. Л. Ціннісні засади правореалізації в умовах війни 233

Ляшенко Р. Д., Василенко Л. П. Юридична відповідальність за неповагу до суду в цифрову епоху 243

Макеєва О. М. Правова комунікація як критерій ефективності реалізації права: теоретико-правові аспекти 248

Міма І. В. Національний правовий менталітет, правова ментальність і глобальні процеси цифровізації: питання взаємодії 253

Окунєв І. С. Недостовірність як прояв недійсності у праві 261

Отрош В. М. Становлення андоррської державності та набуття Князівством Андорра міжнародної правосуб'єктності . 268

Пендюра М. М., Вадімов А. П. Особливості прояву соціальної ефективності законодавства у правотворчості, правореалізації та тлумаченні правових норм . . 275

Савка О. І. Умови і критерії правомірності заподіяння шкоди співробітниками приватних військових та охоронних компаній в умовах збройних конфліктів і зон підвищеної небезпеки 281

Сунєгін С. О. Реалізація права в сучасних технологічних реаліях: нові можливості та виклики 289

Тарахонич Т. І. Реалізація норм права: методологічний інструментарій пізнання 303

Тимощук В. П. Ключові чинники розвитку адміністративного законодавства сучасної України 310

Філіппов А. В., Косарецький Є. І. Термінологічні проблеми реалізації права України на відшкодування шкоди та збитків унаслідок збройної агресії рф (за напрямом військових втрат). 319

Хоменко О. В. Доктринальні підходи до визначення принципів співвідношення міжнародного гуманітарного і внутрішнього права держави 325

Цвєтков А. М. Теоретичні і законодавчі підходи до визначень: «фінансові послуги», «банківські послуги» і «банківські операції» та їх співвідношення 334

Ющик О. О. Правова та управлінська інформація: до проблеми взаємозв'язку 341

Наукова платформа молодих вчених

Астрейко В. В. Генеза інституту медіації як інструменту вирішення спорів у публічно-правових відносинах 348

Багінський Р. В. Реалізація міжнародного права в національному правопорядку: виклики узгодженості 354

Бандровський В. О. Інвестиційний арбітраж і проблема суверенного імунітету держави і контрзаходи у світлі Нью-Йоркської та Вашингтонської конвенцій . 359

Білінський Б. П. Законність складу суду як елемент справедливого судового розгляду в суді першої інстанції в кримінальному провадженні 366

Бойко М. М. Правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування: поняття та ознаки. 371

Бойко О. В. Нотаріат у системі захисту та реалізації прав і свобод громадян . . 377

Іванов В. П. Зловживання повноваженнями судді 382

Книшов І. Г. Місце договору будівельного підряду в системі договорів підряду. 388

Костенок А. М. Справедливість як принцип правотворчості в умовах воєнного стану 394

Курачик Т. В. Теоретико-правові основи міжнародних стандартів

щодо обмеження прав людини в період воєнного стану 400

Мельник М. А. Генеза, практика і перспективи застосування судових юрисдикційних заборон і зловживання ними: порівняльно-правовий аналіз 409

Люлько С. А. Національна держава в умовах функціонування глобального інформаційного суспільства: перспективи розвитку . 415

Пономаренко Н. В. Особливості осмислення сутнісного змісту та теорій виникнення держави в Новий час 421

Резнік А. Б. Вплив правового нігілізму на реалізацію права 427

Скрибка І. Ю. Аналіз ефективності виконавчого провадження: теорія та практика. 433

Сеітаблаєв Е. Р. Правова свідомість кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів: перспективи розвитку 440

Терлецький Р. В. Деякі аспекти удосконалення норм ст. 35 Конституції України у сфері державно-релігійних відносин 448

Тетруєв К. К. Протиправна поведінка: методологічні підходи дослідження 454

Уколов О. Л. Фікції в сучасному праві та їх використання 460

Хомич І. О. Реалізація права на пенсію в солідарних системах України та країн Європейського Союзу: виклики та перспективи 467

Череповський К. В. Правові механізми і засоби обмеження в контексті основних проблем захисту міжнародних інвестицій . . 475

Шпарик Ю. М. Генеза науково-правового забезпечення просторового планування у сфері будівництва 489

Юсіфова Севіндж Нормативно-правові засади механізму правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я. 495

Ясінський П. Я. Деякі питання реалізації цінностей Європейського Союзу в правових системах держав. 504

Рецензії

Крусян А. Р. Рецензія на монографію Володимира Устименка «Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості» 509

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сучасне світове співтовариство перебуває на порозі глобальних трансформацій, які неминуче торкнуться значної кількості питань, пов'язаних із забезпеченням ефективно функціонуючого правопорядку як на міжнародному, так і на регіональному та національному рівнях. На фоні глобальних політичних та економічних потрясінь, безпрецедентної кризи міжнародного правопорядку, а також викликів, пов'язаних з переходом від традиційних форм правозастосування до нових підходів у правовому забезпеченні якості суспільного життя, питання реалізації права набувають першочергової значущості.

Незважаючи на те, що проблематика реалізації права завжди перебувала в центрі уваги юридичної науки і практики, за останні роки вона набула особливої актуальності. В умовах глобалізації та переходу до нового етапу розвитку міжнародних відносин виникає необхідність у переосмисленні підходів до права як до «живого» соціального регулятора та динамічного нормативного інструменту, який повинен відображати реальні потреби суспільства. Сучасна дійсність переконливо свідчить, що на сьогодні вже недостатньо лише забезпечити відповідність норм законодавства принципам верховенства права, свободи, справедливості, рівності, гуманізму, розумності. Адже не менш важливими є питання забезпечення їх ефективності в реальному житті суспільства та громадян, розробки дієвих механізмів практичної імплементації законодавчих норм у соціальну практику.

Особливу увагу в межах сучасного наукового дискурсу привертає питання про те, як здійснюється перехід від теоретичних юридичних конструкцій до практики правореалізації в усій багатоманітності її проявів. Важливо зазначити, що правореалізація не обмежується лише виконанням законів та інших нормативно-правових актів. Правореалізація – це насамперед процес, який впливає на суспільні відносини, права людини та стабілізацію правового порядку та в якому беруть участь різноманітні публічні інститути та приватні суб'єкти – від судових і правоохоронних органів до пересічних громадян, які щоденно, навіть безпосередньо не замислюючись над цим, реалізують правові норми в багатоманітних комунікативних практиках. При цьому однією з найгостріших і найскладніших проблем сучасної правореалізації є невідповідність між формально визначеним правом та його фактичним застосуванням. Адже в умовах сьогодення маємо справу з численними ситуаціями, коли норми права залишаються лише загальними деклараціями про суспільне життя, напрями й засоби його удосконалення, і не відображають при цьому реальних потреб та інтересів людей. Зазначене є особливо актуальним в умовах сучасної кризи міжнародного правопорядку, коли відповідні нормативні та інституційні системи, створені насамперед для захисту прав і свобод людини, поступово деградують у зв'язку із нестабільністю та недостатньою координацією між різними юрисдикціями.

Більше того, упродовж останніх десятиліть правова система більшості демократичних держав постала перед необхідністю надати адекватну нормативно-організуючу відповідь на низку серйозних викликів, які підривають стабільність міжнародного правопорядку та ефективність функціонування національних правових систем. У цьому контексті однією з основних проблем є невідповідність формально встановленого в державі права практиці його реалізації в суспільному житті. Навіть попри те, що в більшості сучасних держав існує розвинена нормативно-правова база, у реальному житті ці норми часто ігноруються учасниками відповідних правовідносин або не виконуються належним чином.

Крім цього, важливими проблемами, що потребують розв'язання, є недостатня ефективність правозахисних механізмів, глобальні виклики правового регулювання в умовах міжнародних конфліктів, міграційні кризи у зв'язку із військовими конфліктами, а також нові виклики, пов'язані з цифровізацією права. Ми не можемо залишатися осторонь процесів практичної реалізації прав людини, особливо в державах з так званими перехідними правовими системами і суспільствами, в яких права громадян, як правило, порушуються на всіх рівнях.

Слід звернути увагу також на те, що в останні роки значний вплив на правореалізаційні процеси справляє технологічна складова, насамперед у формі цифровізації права. Розвиток технологій, таких як штучний інтелект, блокчейн та великі дані, створюють як нові можливості, так і виклики

для юридичної практики. Зокрема, використання штучного інтелекту для автоматичного винесення рішень у судових справах або відповідних цифрових технологій для обліку права власності та інших речових прав відкриває як нові горизонти людських можливостей, так і породжує низку правових питань, пов'язаних із необхідністю забезпечення належного захисту персональних та інших важливих даних, права на приватність, з можливістю маніпуляції алгоритмами та дотриманням справедливості при здійсненні правосуддя тощо.

Тим не менше, незважаючи на всі труднощі, саме ці проблеми відкривають, по суті, нескінченні можливості для удосконалення та перетворення оточуючої нас правової дійсності. При цьому важливо зосередитись на деяких ключових напрямах, які можуть допомогти значно покращити правореалізаційну практику загалом, а саме:

1. Удосконалення правозахисних механізмів на міжнародному, регіональному та національному рівнях, що включає в себе покращення нормативних, організаційних та інших аспектів забезпечення ефективної діяльності міжнародних і національних судових інституцій.

2. Розумна інтеграція нових технологій у правову сферу, що передбачає насамперед упровадження стандартів і нормативів їх правильного використання у правореалізаційній практиці, особливо у сфері правозастосовної діяльності. Саме такий підхід надасть можливість створити стабільну і транспарентну правову систему, яка зможе адекватно реагувати на виклики часу.

3. Переосмислення існуючих і розробка нових підходів розвитку міжнародного правопорядку та координації правових систем, що передбачає необхідність створення цілісної та узгодженої системи міжнародних стандартів і механізмів, які уможливлять ефективно долати «напруженість» у міжнародних відносинах і вирішувати виникаючі правові конфлікти, забезпечуючи належний рівень правового захисту міжнародної та національної безпеки.

Тож реалізація права являє собою невід'ємну складову правового життя кожної держави і міжнародного співтовариства загалом. Сучасні проблеми правореалізації потребують комплексного підходу для їх вирішення, а також забезпечення активної взаємодії наукових і владних кіл та, безумовно, відповідних інститутів громадянського суспільства. Необхідність удосконалення правореалізаційних механізмів, зміцнення правозахисних структур та інтеграції нових технологій у правову сферу відкриває широкі перспективи для створення справедливого й ефективного правопорядку в умовах швидких трансформацій сучасного світу. Важливість експертного обговорення цих питань неможливо переоцінити. І сподіваємося, що цьогорічна міжнародна науково-практична конференція «Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу» стане необхідним кроком у напрямі розроблення нових підходів до розуміння сутності, природи та ознак правореалізації, її функціональних та інших характеристик, які нададуть можливість зробити діючу в Україні нормативно-правову базу більш ефективною та доступною для всіх громадян.

Олександр Скрипнюк,
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
академік НАПрН України

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Оніщенко,
заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-1671-2139

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЙОГО НОРМ, ПРИНЦИПІВ І СТАНДАРТІВ: ШИРОКИЙ ТА ВУЗЬКИЙ ПІДХОДИ

Постановка питання. Серед багатьох ракурсів досліджень правової матерії є безумовною теза, що вони принаймні поділяються на ті, що проводяться суто в теоретичних і філософсько-правових площинах, та ті, що стають продуктом практичного застосунку. Проблематика, пов'язана із правореалізацією, є не менш цікавою в цьому контексті, оскільки вивчається в теоретичному сегменті, а також виявляє практичні аспекти та «зрізи» щодо втілення моделей теоретичного ґатунку у практичну парадигму правового життя. Одним із «неосвоєних», неопрацьованих фокусів у цьому контексті є питання щодо поширювального тлумачення (широкого) категорії «реалізація права». А саме не тільки як реалізація суто норм права (вузький підхід), а втілення в правомірну поведінку суб'єктів норм, принципів права та відповідних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема реалізації права не належить до мало- або недостатньо вивчених у класичному її розумінні. Їй у різний час приділяли увагу: С. Бобровник, Ю. Бесага, О. Богініч, В. Дудченко, Є. Кубко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, А. Шевченко, Ю. Шемшученко та ін. Проте ця проблематика потребує новітніх підходів, відповідної аналітики, узгоджених із історичним розвитком і правовим поступом висновків.

Метою статті є виокремлення двох підходів (широкого та вузького) до окреслення сутності сучасних правореалізаційних процесів.

Виклад матеріалу. Хочемо звернутися для ілюстрації окресленого завдання до енциклопедично-словникового доробку для вивчення дефініційного (понятійного) ряду. Зокрема, під правореалізацією нам запропоновано:

– реалізація норм права – втілення приписів права в діяльність суб'єктів права [1, с. 787];

– надана законами держави можливість здійснювати що-небудь, можливість робити щось у результаті якоїсь дії, дозвіл [2, с. 152–157].

Особливий інтерес викликає дослідження певних правореалізаційних аспектів, пов'язаних з європейською традицією [3, с. 18–55]. Серед цікавих досліджень у сфері правореалізації та процесів, що на неї впливають, наводимо праці й інших європейських вчених, подані як в індивідуальних, так і колективних монографічних дослідженнях [4, с. 18–55].

Пропонуючи розрізняти поняття реалізації права та поняття реалізації норм права, знову ж таки звертаємось до енциклопедичного доробку, який свідчить про постійну увагу до цієї проблематики протягом темпорального розвитку загальної теорії права, і концепції забезпечення та захисту

прав людини. З огляду на зазначений контекст варто продовжити деякі міркування щодо понятійно-категоріального апарату вже в межах розрізнення понять «реалізація права» і «реалізація норм права». Остання «реалізація» є вужчим сегментом, на нашу думку та переконання. Зокрема, явище «реалізація норм права» у дефініціях і терміно-поняттях має такий вигляд:

– реалізація правових норм – це зумовлена правовими приписами правомірна поведінка учасників суспільних відносин [5, с. 405];

– реалізація норм права – це зумовлена нормами права правомірна поведінка суб'єктів права. Реалізація права може бути пов'язана як із здійсненням правомірних дій, так і з правомірною бездіяльністю [6, с. 264];

– реалізація норм права – це утілення приписів правових норм у фактичних діях суб'єктів правовідносин [7, с. 379–383].

Навівши дефініції, терміно-поняття «реалізація норм права», протягом 16 років досліджень харківської юридичної школи, мали на меті показати це явище саме в контексті розвитку відповідно до завдань і функцій певних етапів правового поступу. Приблизно на такий же дефініціарний ряд можна послатися, використовуючи підручникові видання київської школи прави, зокрема:

– реалізація норм права – це певний процес або процедура, що офіційно закріплені в різноманітних галузях права і законодавства, спрямовані на задоволення повсякденних або стратегічних інтересів учасників суспільних правовідносин [8, с. 346].

Щодо власного освоєння цього поняття можемо запропонувати таке: реалізація норм права – це процес їх трансформації в суспільну практику. Таким чином, не претендуючи на всеосяжне висвітлення, враховуючи досвід не тільки загальної теорії права, а й школи міжнародного права можемо підсумувати, що реалізація права є ширшим поняттям, що включає не тільки реалізацію суто норм права, а також реалізацію принципів та його стандартів.

Запропонуємо декілька хрестоматійних (підручникових), але дуже важливих міркувань, що необхідні для розуміння сутності запропонованого явища. Зокрема, мова піде про форми реалізації права; серед них такі:

– здійснення (виконання) прав;

– виконання обов'язків;

– дотримання заборон;

– застосування норм права (особлива форма їх реалізації).

Здійснення (виконання) прав полягає в реалізації можливостей, що надаються учасникам правовідносин нормами права. У цій формі реалізуються, наприклад, норми, які закріплюють за громадянами право брати участь у виборах, володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном.

Особливістю цієї форми реалізації є те, що суб'єкти можуть вільно вчиняти дії, дозволені нормами права, – реалізація прав відбувається за ініціативою самих учасників правовідносин.

Виконання обов'язків виявляється в обов'язковому вчиненні активних дій, передбачених нормами права. У такій формі реалізуються норми, що встановлюють юридичні обов'язки громадян, посадових осіб, органів державної влади тощо. Особливістю цієї форми є те, що виконання обов'язкових дій не залежить від волі суб'єкта: ці дії мають бути вчинені в силу імперативного характеру правової норми.

Дотримання заборон полягає у невчиненні дій, які прямо заборонені нормами права. Сутність цієї форми реалізації зумовлена правомірним утриманням від поведінки, що може завдати шкоди суспільству, державі чи особі. Ця форма реалізації має пасивний характер і є важливою складовою правової поведінки, спрямованої на недопущення правопорушень.

Застосування норм права є особливою формою реалізації, яка має місце тоді, коли зазначені вище форми виявляються недостатніми для досягнення правового результату. У такому випадку необхідне втручання компетентних державних органів (судів, правоохоронних органів, органів виконавчої влади тощо) з метою індивідуалізації норм права щодо конкретних життєвих ситуацій та конкретних осіб. Цей процес має правозастосовний характер і супроводжується юридично значущими рішеннями.

Найпростішою формою є безпосереднє здійснення суб'єктивних прав і дотримання юридичних обов'язків, що випливають із правових норм поза правовими відносинами (наприклад, здійснення права на життя, дотримання заборон на певну поведінку, як-от заборона крадіжки чи вбивства).

Це така форма реалізації права, коли суб'єкт діє відповідно до закону, реалізує правові норми без вступу в правові відносини з конкретними суб'єктами.

Права й обов'язки зазвичай реалізуються в межах правових відносин. Але для прав абсолютного характеру (особисті права, речові права, зокрема право власності) можлива реалізація без безпосередньої участі іншого суб'єкта. Такому праву відповідає обов'язок невизначеного кола осіб утримуватися від посягання на ці права. Лише порушення цього обов'язку, яке є правопорушенням, призводить до виникнення конкретного правового відношення відповідальності.

Також дотримання обов'язків, установлених як заборона певної поведінки (наприклад, крадіжка, розбій, обмеження особистої свободи тощо), вважається реалізацією права. Це й є сутність правового регулювання, навіть якщо законодавець передбачає певний рівень порушень.

У літературі іноді зазначається, що навіть у таких випадках йдеться про реалізацію права в межах правових відносин. Наприклад, право власності реалізується стосовно всіх, хто не є власниками речі [2, с. 159–161].

Щодо попереднього викладу можна акцентувати, що він був присвячений аксіоматичному до деякої міри розумінню, опрацюванню зазначених категорій та явищ, що пов'язані з реалізацією права. Цікавим і малодослідженим лишається питання умов відповідної правореалізації щодо:

а) правових відносин, юридично значущої поведінки, питань юридичної відповідальності, тлумачення норм права, юридичної діяльності тощо;

б) співвідносності внутрішньодержавного та міжнародного контексту.

Розпочнемо цей розгляд саме з міжнародно-правового масиву. Зрозуміло, що правореалізаційний процес завжди спрямований на певний результат (результативність). Це питання постає з особливою гостротою в умовах воєнного стану, під час якого надзвичайно важлива дієвість як внутрішньодержавного, так і міжнародного права. Сьогодні все більше наукова спільнота обговорює побудову, викристалізацію, запровадження нового міжнародного правопорядку, що потребує, по-перше, відповідного унормування суспільних відносин, по-друге, реалізації правоположень, що слугуватимуть підґрунтям, базою організацією і функціонуванням такого правопорядку.

Продовжуючи думку щодо міжнародного права, не можна приховати тезу щодо його «недієвості», «непрацездатності», «неналежної роботи» певних інстанцій та інститутів. Акцентуючи цю тезу, ще раз звернемо увагу щодо некоректності ставити питання саме щодо «небоєздатності» норм міжнародного права. На нашу думку, є необхідним розглядати відповідну неефективність окремих механізмів міжнародного права або навіть їх відсутність. Менше з тим, зараз щодо правореалізаційної парадигми важливою є й така теза: міжнародне і внутрішньодержавне право – це дві реальності, існуючі в одному темпоральному вимірі і функціонуючі в одній правовій дійсності. Отже, якщо є неефективним міжнародне право, це не може не впливати і впливає на ефективність внутрішньодержавного.

Своєю чергою для належної правореалізації щодо улаштування нового міжнародного правопорядку важливий саме налагоджений «діалог» міжнародного та внутрішньодержавного права. Такими чутливими центробіжними силами між ними, на нашу думку, повинні виступати саме принципи права (згадаємо, що міжнародне право у своїй структурній будові має норми права, принципи права і відповідні стандарти), і їх відповідна зреалізованість.

Ще раз також закцентуємо, що, з нашої точки зору, «поширювального тлумачення» потребує сьогодні саме́ розуміння правореалізації, зокрема як норм права, як принципів права і як відповідних стандартів. Таким чином, на нашу думку, «перезапуск» або «ревізія» міжнародного права може якраз і відбутися за допомогою так званих загальних принципів права, зокрема принципу поваги до прав людини.

Права людини як проблематика доктрини ніколи не полишає дискусійного поля наукового загалу. Якщо намагатися виокремлювати стратегічні (центральні) спрямування цих досліджень і дискусій, то власне можна виявити декілька магістральних, серед яких: а) розуміння сутності, природи, змісту, принципів прав людини; б) механізм охорони, захисту та відновлення порушених прав. Безумовно, і це беззаперечно, що можна виявляти й інші не менш важливі напрями (адже ми пам'ятаємо, що «другорядних», «не першого ґатунку» прав людини не існує).

Отже, важливими спрямуваннями, пов'язаними з правами людини, є принципи права. Як відомо, вони «відіграють фундаментальну роль для будь-якої демократичної держави, адже принципи сприяють правовому регулюванню та формують основу правової системи. Термін «принцип»» походить від лат princeps, що має різні варіанти визначення – «1) головний, кращий. У загальнотеоретичній літературі принципи розглядають крізь призму засад, фундаментальні або основоположні ідеї. Визначальна роль принципів у правовій системі досягається на конституційному рівні тому, що принципи конституції мають особливу роль і значення для системи права будь-якої демократичної країни. Конституційні принципи розглядаються як окремий, самостійний термін у доктрині конституційного права. Для таких принципів властива системно-структурна та функціональна особливість, що доводить як теоретичне, так і практичне значення конституційних принципів» [9, с. 866].

У такий спосіб варто наголосити на тих важливих аспектах, які ще не набули статусу «першочерговості розгляду», але в той же час потребують і відповідної акцентуації, і моніторингових та аналітичних заходів. Мова піде далі про загальні принципи права, зокрема, як уже зазначалося, принцип поваги до прав людини.

У цьому контексті наголосимо на такому:

по-перше, розглядати загальні принципи права пропонуємо в контексті загальнолюдських надбань, загальнолюдських цінностей, загальноправових «ідеальних моделей». Так, правові цінності – феномени, що визначають сутність і мету права, лежать в його основі та виступають засобами пояснення правової реальності [10, с. 541];

по-друге, здійснюємо спробу звернутися до загальних принципів права, зокрема їх місця і дієвості в міжнародному праві;

по-третє, пропонуємо зосередити дослідницьку увагу на принципі поваги до прав людини, розглянувши його крізь призму міжнародного права та загальної доктрини права. Вважаємо, що міжнародне право у сфері прав людини і принцип поваги до прав людини зокрема посідає виняткову роль у загальній системі міжнародного права, адже переважна більшість дотичних питань у цій галузі як національного, так і міжнародного права розглядаються крізь призму захисту прав людини [11, с. 21].

Загальні принципи права, їх місце в міжнародному праві набули свого інтерпретаційного розгляду і «звучання» в монографії В. Корецького «Загальні принципи права в міжнародному праві» [12]. У виданні зазначено, що «серед джерел міжнародного права, що вказані в Статуті Міжнародного суду, як і в Статуті попередниці Міжнародного суду – Постійної палати міжнародного правосуддя, згадуються «загальні принципи права», визнані цивілізованими націями (ст. 38, п. 1 с)». Отже, загальні принципи постулюються метром вітчизняної правової школи як загальнолюдські цінності в системі ієрархії загальнолюдських надбань. Менше з тим, В. Корецький підкреслював «саме питання викликає чимало суперечок, хоча вимагає все більшої уваги». Таку ж позицію ще в 1936 році висловлював чеський вчений Ф. Веєр. Розглядаючи загальні доктрини (принципи права), він зазначав, що кожний правовий порядок повинен демонструвати чітко визначені поняття і категорії. Загальноправові доктрини демонструють нормативний та інший зміст, роздуми, ідеї. Невизначеність, «яка панує у звичайній юридичній науці щодо сутності обов'язкових загальних доктрин (наукових принципів), спричинила також невизначеність щодо того, чи дійсно їхній зміст є загальним, тобто підходить до будь-якого права» [13, с. 168]. Підкреслимо, що і сьогодні ці питання не втратили своєї дискусійної гостроти. На цей ракурс звернена увага в статті В. Денисова, яка розміщена в Енциклопедії міжнародного права. В. Денисов зазначав «відповідно в доктрині, а також практиці існує великий розкид думок і підходів, характеризуючи природу та зміст цієї правової категорії» [14, с. 391–399].

Тож охорона, захист, забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини, а також відновлення порушених прав і на національному рівні, і на міжнародному розпочинається саме із осягнення проблеми поваги до честі і гідності людини, а отже, і забезпечення як на національному, так і на міжнародному рівнях принципу поваги до прав людини як основоположного принципу міжнародного права та центробіжного принципу загальної доктрини права [1, с.741–745].

Таким чином можна вважати певним недоліком сучасної теорії права недостатньо приділену увагу реалізації принципів права; практична значущість цього питання була продемонстрована

вище, а також окремого вивчення потребує сьогодні вектор, пов'язаний з реалізацією стандартів права.

У фокусі проблематики правореалізації великого значення сьогодні набуває проблема, пов'язана з політизацією права, а у зв'язку з цим – і зростанням популістичних тенденцій, що сприяють поширенню та поглибленню правонігілістичних настроїв у суспільстві, і не можуть не позначатися не тільки на внутрішньому контексті правореалізації, а й на її міжнародній змістовності.

Так, у лекції імені Бінгема з верховенства права в листопаді 2024 року головний юридичний радник Корони Сполученого Королівства лорд Гермер акцентує увагу саме на завданні відновлення стійкості, що так важливо в протистоянні популістичним тенденціям [15]. Зокрема, викликає занепокоєння висловлювання деяких представників наукових і державних кіл щодо «опонування» принципу верховенства права (законності; юридичної визначеності; заборони сваволі; доступу до правосуддя; дотриманню людських прав; недискримінації та рівності перед приписами права) демократичним цінностям суспільства.

Відповідно до цього після повномасштабного вторгнення рф в Україну роль належних правореалізаційних процесів також підвищує якість ідеологічних і практичних запобіжників у контексті безпеки держави.

Висновки. Розуміння (дефінійне наповнення) явища правореалізації в запропонованому дослідженні охоплює аналітику, надану харківською та київською правовими школами (Україна), а також деякі дослідження чеських, словацьких, польських та інших європейських правових монографічних джерел;

– вивчення загальної матерії, пов'язаної з правореалізаційною теорією і практикою, дає підстави для виокремлення двох взаємопов'язаних векторів: національної парадигми аналізу правореалізаційних процесів та міжнародно-правової;

– слід зазначити, що в процесі наукових узагальнень, робимо висновок про можливість виокремлення «вузького» та «широкого» підходів до розуміння та розгляду сутності явища правореалізації: так, під «вузьким» підходом запропоновано розуміти реалізацію норм права; під «широким» – реалізацію норм, принципів та стандартів права;

– на думку авторки, саме широке розуміння правореалізаційних процесів надає змогу підійти до проблеми «ревізії», «оновлення», «перезапуску» міжнародного права, його дієвості та відповідності реаліям сьогодення. У даному контексті розглянуті місце та реалізація загальних принципів права в міжнародному праві, зокрема принципу поваги до прав людини;

– однією з констатацій представленого дослідження є акцентуація уваги до необхідності проведення окремих досліджень у сфері реалізації відповідних стандартів права.

Список використаних джерел

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид:, переробл. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Aleš Gerloch. Teorie práva. Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, sro, 2021. 352 s.
3. Petr Dobiáš. Pojištění podnikatelů ve vztazích s mezinárodním prvkem. Leges, 2019. 324 s.
4. Aktuálne otázky teórie práva. Bratislava: Wolters Kluwer SR , 2018. Právnická fakulta UK. 306 s.
5. Загальна теорія держави і права [підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2009. 584 с.
6. Теорія держави і права: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. Петришин, С. Погребняк, В. Смородинський та ін.; за ред. О. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
7. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Петришина, Д. В. Лук'янова, С. І. Максимова, В. С. Сморидинського; Нац. акад. прав. наук України; Нац. юрид. уверситет імені Ярослава Мудрого. Вид. 2-ге випр. і переробл. Харків: Право, 2025. 576 с.
8. Загальна теорія права, нормативний курс: підруч. для студ.-юристів / кол. авт.; за ред. д.ю.н., проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
9. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 4: Конституційне право / редкол. Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с.
10. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол. О. В. Петришин та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.

11. Громівчук І. М. Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах боротьби з тероризмом: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2013. 252 с.
12. Корецкий В. М. Общие принципы права в международном праве. Киев: Издательство АН УССР, 1957. 52 с.
13. Weyr Frantisek. Teorie prava. Praha: Wolters Kluwer, a., s. 2015. 388 с.
14. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголова) та ін.; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Т. 2: Е–Л. Київ: Академперіодика, 2017. 928 с.
15. Гермер Р. Лекція імені Бінгема з верховенства права 14 жовтня 2024 р. Судова влада України. URL: https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1233/lektsiia-imeni-binhema-z-verhovenstva-prava (дата звернення: 30.04.2025).

References

1. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl. i dopovn. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2012. 1020 s.
2. Aleš Gerloch. Teorie práva. Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2021. 352 s.
3. Petr Dobiáš. Pojištění podnikatelů ve vztazích s mezinárodním prvkem. Leges, 2019. 324 s.
4. Aktuálne otázky teórie práva. Bratislava: Wolters Kluwer SR, 2018: Právnická fakulta UK. 306 s.
5. Zahalna teoriia derzhavy i prava [pidruchnyk dlia studentiv yuryd. vyshch. navch. zakladiv] / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s.
6. Teoriia derzhavy i prava: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / O. V. Petryshyn, S. Pohrebniak, V. Smorodynskyi ta in.; za red. O. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2014. 368 s.
7. Zahalna teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / za red. O. V. Petryshyna, D. V. Luk'ianova, S. I. Maksymova, V. S. Smorydynskoho. Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; Nats. yuryd. universytet imeni Yaroslava Mudroho. Vyd. 2-he, vypr. i pererobl. Pravo, 2025. 576 s.
8. Zahalna teoriia prava, normatyvnyi kurs: pidruch. dlia stud.-iurystiv / kol. avt.; za red. d.iur.n., prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. 596 s.
9. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2016. T. 4: Konstytutsiine pravo / redkol. Yu. H. Barabash ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. 2024. 1072 s.
10. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2016. T. 3: Zahalna teoriia prava / redkol. O. V. Petryshyn ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. 2017. 952 s.
11. Hromivchuk I. M. Mizhnarodno-pravovyi zakhyst prav liudyny v umovakh borotby z teroryzmom: dys. … kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2013. 252 s.
12. Koretskyi V. M. Obshchie printsipy prava v mezhdunarodnom prave. Kyiv: Yzdatelstvo AN USSR, 1957. 52 s.
13. Weyr František. Teorie práva. Praha: Wolters Kluwer, a., s., 2015. 388 s.
14. Entsyklopediia mizhnarodnoho prava: U 3 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholova) ta in.; Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. T. 2: E–L. Kyiv: Akademperiodyka, 2017. 928 s.
15. Hermer R. Lektsiia imeni Binhema z verkhovenstva prava 14 zhovtnia 2024 r. Sudova vlada Ukrainy. URL: https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1233/lektsiia-imeni-binhema-z-verhovenstva-prava (data zvernennia: 30.04.2025).

Оніщенко Н. М. Реалізація права в контексті його норм, принципів і стандартів: широкий і вузький підходи

Стаття присвячена комплексному аналізу правореалізаційного процесу через призму концептуальних відмінностей між вузьким і широким підходами до реалізації права. У межах дослідження під вузьким підходом розуміється реалізація виключно норм права, тоді як широке тлумачення охоплює також принципи права та відповідні правові стандарти. Авторка обґрунтовує необхідність доктринального розмежування між реалізацією норм права як юридично зумовленою правомірною поведінкою суб'єктів та реалізацією права як складного феномену, що включає імплементацію фундаментальних правових цінностей і засад, зокрема на міжнародному рівні.

Аргументовано, що правореалізація є не лише механічним виконанням норм, а й складним правовим процесом, який охоплює як внутрішньодержавний, так і міжнародний виміри правового регулювання.

Особливу увагу приділено розгляду правореалізації загальних принципів права, зокрема, принципу поваги до прав людини як ключового інструменту утвердження міжнародного правопорядку. Здійснено аналіз

сучасних викликів у сфері реалізації права, таких як політизація правових процесів, зниження ефективності міжнародних правових механізмів та посилення правового нігілізму. У статті підкреслюється, що саме через удосконалення правореалізаційних механізмів, зокрема шляхом імплементації правових принципів і стандартів, можлива змістовна трансформація сучасної правової системи.

Ключові слова: реалізація права, реалізація норм права, «широкий» та «вузький» підходи до реалізації права, реалізація загальних принципів права, реалізація стандартів права, принцип поваги до прав людини.

Onishchenko N. M. The Realization of Law in the Context of Its Norms, Principles, and Standards: Broad and Narrow Approaches

Article offers a comprehensive analysis of the process of legal realization through the lens of conceptual distinctions between narrow and broad approaches to the phenomenon. The narrow approach is defined as the realization of legal norms exclusively, whereas the broad interpretation also encompasses the realization of legal principles and relevant legal standards. The author substantiates the need for a doctrinal distinction between the realization of legal norms – as legally determined, law-abiding conduct – and the broader realization of law as a complex phenomenon that includes the incorporation of fundamental legal values and principles, particularly at the international level.

The article traces the evolution of the concept of "realization of law" in the scholarship of the Kharkiv, Kyiv, and broader European legal schools. It also explores the relationship between legal realization and various forms of lawful conduct, including the exercise of rights, fulfillment of obligations, observance of prohibitions, and application of legal norms. Particular attention is paid to the role of general principles of law – especially the principle of respect for human rights – as a crucial factor in ensuring effective legal realization amid the transformation of the international legal order.

It is argued that a substantive revision of the normative effectiveness of international law can be achieved specifically through the prism of the broad approach. The study also identifies current threats to legal realization, including the politicization of law, the spread of legal nihilism, and dysfunction within international legal enforcement mechanisms. The author proposes a "reboot" of international law through value-based interpretation of legal principles and their effective realization at both the domestic and international levels. The article ultimately emphasizes the need for an in-depth analysis of the realization of legal standards as a distinct direction of contemporary legal doctrine.

Key words: realization of law, realization of legal norms, broad and narrow approaches to the realization of law, realization of general principles of law, realization of legal standards, principle of respect for human rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-17-23

Jarosław Niesiołowski,
Doktor prawa
Uniwersytet Gdański
ORCID: 0000-0002-7744-7957

SKUTECZNOŚĆ PRAWA

Celem pracy jest ogólnoteoretyczne omówienie zjawiska skuteczności prawa. Artykuł zwraca uwagę na wieloaspektowość skuteczności prawa i powiązanie tego zagadnienia z polityką prawa. Problem skuteczności prawa ma wymiar teoretyczny, a zarazem praktyczny. W pracy wykorzystano przede wszystkim literaturę polską. Artykuł ma charakter sprawozdawczy i może być wykorzystany w celach porównawczych, uzupełniających w nauce ukraińskiej.

Wprowadzenie. Prawo rozumiane, jako zbiór norm prawnych, pochodzących od uznanych autorytetów tj. organów państwa, organów samorządu terytorialnego, organizacje ponadpaństwowe np. UE nie działa w próżni. Porządek prawny powstaje i wywołuje skutki w danym otoczeniu społecznym, politycznym, ekonomicznym na co nakłada się kultura prawna i polityczna. Zadaniem władzy publicznej jest tworzenie, stosowanie i egzekwowanie prawa. Skuteczność prawa i związane z tym przestrzeganie prawa jest finalnym elementem wymienionych działań. Prawodawca tworząc prawo, zakłada, że będzie ono przestrzegane, a w przypadku nieprzestrzegania stosowane i wywoła ono kreślone skutki w sferze rzeczywistości społecznej. Zagadnienie skuteczności prawa, należy do podstawowych problemów prawoznawstwa. Tradycyjne nauki prawne, nie poświęcały temu zganieniu zbyt wiele uwagi. Nauki te koncentrowały się przede wszystkim na kwestiach związanych z nieprzestrzeganiem prawa (niepozytywne działanie prawa), pomijając kwestie działań zgodnych z prawem (pozytywne działanie prawa) [1, s. 13]. Dopiero powstanie i rozwój socjologi prawa i psychologii społecznej, pozwoliło na zgłębienie problemów związanych ze skutecznością prawa w ramach szerszego zagadnienia społecznego działania prawa. Pomijając spór, czy socjologia prawa jest częścią socjologii (socjologia szczególna), czy odrębną nauką związaną z prawoznawstwem, należy stwierdzić, iż przedmiotem badań socjologii prawa jest sfera rzeczywistości społecznej odnosząca się do prawa. To przede wszystkim na gruncie tej nauki, należy rozpatrywać kwestie związane z przestrzeganiem i skutecznością prawa, wykorzystując metody charakterystyczne dla tej nauki jak obserwacja, ankiety, badania panelowe. Niemniej niniejsze rozważania mają charakter teoretyczno-prawny.

1. Pojęcie skuteczności prawa. Nie wdając się bliżej w kwestie terminologiczne związane z pojęciem skuteczności prawa, należy stwierdzić, że termin ten pozostaje w związku z takimi pojęciami jak przestrzeganie prawa, realizacja prawa, efektywność prawa. Często te terminy używane bywają zamiennie. Cechą wspólną jest to, że odnoszą się one przede wszystkim do sfery realnego działania prawa. W polskiej nauce prawa, przestrzeganie prawa, najczęściej rozumiane jest jako świadome zachowanie adresata w sposób zgodny z wzorem zawartym w normie prawnej. Natomiast realizacja prawa, rozumiana jest jako nieświadome zachowanie zgodne z normą prawną [2, s. 197]. W tym miejscu należy stwierdzić, iż realizację prawa można rozumieć jako korzystanie przez adresatów z uprawnień lub możliwości przewidzianych przez normy prawne, co daje adresatom pewne korzyści przewidziane przez prawo, tak zwane sankcje pozytywne, ewentualnie przez realizację prawa można rozumieć korzystanie przez organy państwa z przyznanych kompetencji. Jest to odrębny problem, którego nie rozstrzygam w niniejszym artykule. Pojęcie efektywności prawa wydaje się być charakterystyczne dla ekonomicznej analizy prawa, która to koncepcja skrótowo zostanie zaprezentowana w dalszej części niniejszego artykułu. Wydaje się, iż skuteczność prawa jest pojęciem najszerszym, albowiem obejmuje swoim zakresem zarówno przestrzeganie prawa, jak i realizację pewnych założonych przez prawodawcę celów (stanów rzeczy), poprzez akty przestrzegania prawa. Jak pisze Maria Borucka – Arctowa, przez skuteczność prawa w szerszym znaczeniu rozumiemy zgodność społecznych rezultatów działania określonej normy prawnej z zamierzeniami ustawodawcy, w węższym znaczeniu zgodność postępowania adresata normy prawnej z wzorem postępowania zawartym w normie. Mogą bowiem zaistnieć sytuacje, kiedy mimo stosowania się adresatów normy do wzorów postępowania w niej zawartych normodawca nie osiągnął celów, dla których realizacji została wydana dana norma [3, s. 11].

2. Rodzaje skuteczności prawa. Zagadnienie skuteczności prawa możemy rozpatrywać w różnych aspektach i kontekstach. Na wstępie można wyróżnić skuteczność faktyczną norm prawnych oraz skuteczność prawną norm [4, s. 447]. Pierwsza z wymienionych przejawia się w sferze realnej, w postaci zachowań, zgodnych z wzorem zawartym w normie prawnej i powodującej określone skutki społeczne, w postaci pewnych stanów rzeczy. Druga z wymienionych, skuteczność prawna, polega na tym, iż określonym faktom przypisuje się normatywne następstwa (skutki prawne) np. złożenie w określonej formie oświadczenia ostatniej woli (testament), wywołuje skutek prawny w postaci dziedziczenia testamentowego. Jednak ten rodzaj skuteczności prawa nie jest przedmiotem niniejszego artykułu.

Dla potrzeb niniejszego artykułu, należałoby wyróżnić następujące rodzaje skuteczności prawa: skuteczność behawioralną, finalną i aksjologiczną [5, s. 203]. **Skuteczność behawioralna (realna)** polega an zachowaniu zgodnym z normami prawnymi. Adresat normy, w przypadku nakazu, podejmuje określone działanie, a w przypadku zakazu powstrzymuje się od określonego zachowania. W przypadku uprawnienia przyznanego przez normę, adresat korzysta z niego (czyni użytek) albo nie. Skuteczność prawa w podanym znaczeniu, ma niewątpliwie związek z przestrzeganiem prawa. W danym przypadku skuteczność prawa można stwierdzić empirycznie, poprzez obserwację określonego zachowania. W podanym znaczeniu, skuteczność prawa może odnosić się do poszczególnych jednostek grup społecznych, w tym osób pełniących określone funkcje w instytucjach czy organach władzy publicznej. **Skuteczność finalna (finistyczna)** nie jest tożsama z pojęciem przestrzegania prawa, aczkolwiek istnieje związek pomiędzy skutecznością behawioralną a skutecznością finistyczną. Związek ten polega na tym, że prawo skuteczne finistycznie nie jest możliwe bez skuteczności realnej. Skuteczność finalna polega na realizacji przez prawodawcę pewnych zamierzonych stanów rzeczy. Te stany rzeczy zwykle oceniane są przez prawodawcę jako stany pożądane. Działalność prawotwórcza winna wszak mieć charakter celowy. Nie stanowi się prawa tylko po to, aby je stanowić. Podstawą każdej regulacji prawnej winien być określony cel. Cel ten może wynikać wprost z prawa na przykład ze wstępu (preambuły), norm programowych zawartych w Konstytucji lub być sformułowany w materiałach przygotowawczych do wydania danego aktu, lub też przypisywany, przede wszystkim przez prawników – racjonalnemu prawodawcy. Skuteczność aksjologiczna będzie zapewniona poprzez zapobieganie zjawisku przerostu prawotwórstwa (inflacja prawna), jak również zapewnienie obiektywnej wykonalności dyspozycji i sankcji norm prawnych. **Skuteczność aksjologiczna** polega na tym, iż adresaci norm akceptują i przyjmują jako własne te wartości, które legły u podstaw ustanowionych przez prawodawcę norm prawnych. Istotne znaczenie w zakresie podanej skuteczności będą miały wartości moralne, religijne, jak również zgodność regulacji prawnych z potrzebami i aspiracjami społecznymi. Jednak pisząc o skuteczności aksjologicznej prawa, należy zwrócić uwagę na dorobek L. Fullera, który sformułował 8 zasad moralności prawa: istnienie abstrakcyjnych norm postępowania, udostępnianie zainteresowanym wiadomości o obowiązującym prawie, ograniczenie do minimum retroaktywności prawa, jasność sformułowań normatywnych, niesprzeczność norm prawnych, stosowanie norm możliwych do realizacji, ograniczenie do niezbędnych rozmiarów nowelizacji prawa, praworządność w stosowaniu prawa. Zdaniem autora nie może istnieć porządek prawny, który nie spełnia wymienionych cech [6, s.74]. Należy zwrócić uwagę, iż skuteczność behawioralna ma charakter pierwotny, względem skuteczności finalnej. Bez przestrzegania prawa przez adresatów, nie można zrealizować przy pomocy prawa zamierzonych celów. Dlatego należy krótko omówić czynniki na przestrzeganie prawa.

3. Czynniki wpływające na przestrzeganie prawa. Pisząc o przestrzeganiu prawa, w pierwszej kolejności, należy odpowiedzieć na pytanie dlaczego adresaci zachowują się w sposób zgodny z treścią norm prawnych. Zwykle na tak postawione pytanie udziela się prostej odpowiedzi. Adresaci zachowują się w sposób zgodny z prawem, albowiem normy zabezpieczone są przymusem państwowym i z obawy przed zastosowaniem tego przymusu, zachowanie adresatów wykazuje zgodność z prawem. W tym miejscu, należy wskazać, iż przymus państwowy to przede wszystkim przymus psychiczny, stwarzany poprzez groźbę zastosowania negatywnych konsekwencji wobec adresata (sankcje negatywne) lub obietnice nagrody (sankcje pozytywne). W większości przypadków, przymus ten okazuje się wystarczający. Dopiero gdy przymus psychiczny nie zadziała, państwo odwołuje się do przymusu fizycznego, na stosowanie, którego, z pewnymi wyjątkami, ma monopol [7, s. 101]. Niewątpliwie opisany przymus, odgrywa istotną rolę, motywująca adresatów do przestrzegania prawa i nie należy tego środka lekceważyć. Jednak nie jest to jedyny motyw zachować zgodnych z prawem. Czynników wpływających na przestrzeganie prawa

jest znacznie więcej. Nie sposób ich wymienić, a tym bardziej opisać. Na wstępie należy stwierdzić, iż zachowanie adresatów zgodne z normą prawną, odnosi się do sfery motywacji. W polskiej nauce prawa wyróżnia się generalnie dwa rodzaje motywów postępowania. Wyróżnia się tak zwaną **motywację zasadniczą (nieinteresowną)** oraz **motywację celowościową (interesowną)** [8, s. 445]. Motywacja zasadnicza polega na skłonności do akceptowania lub odrzucania normy jako zasady postępowania wyłącznie ze względu na jej treść oraz do oceniania zachowań się zgodnych z normą jako zachowań się „samych przez się dobrych", a zachowań niezgodnych z normą jako zachowań się „samych przez się złych". Motywacja celowościowa polega na aprobacie lub dezaprobacie normy prawnej (gotowość do jej przestrzegania lub naruszenia) ze względu na przewidywane skutki zachowania się zgodnego lub niezgodnego z z daną normą np. dążenie do osiągnięcia określonej gratyfikacji lub uniknięcie kary. Niezależnie od powyższego, można podzielić **czynniki wpływające** na przestrzeganie prawa na: czynniki prawne związane immanentnie z prawem, takie jak materialna treść prawa czy forma prawa, przewidziane przez prawo sankcje i gratyfikacje; **czynniki pozaprawne** takie jak rozpowszechnione i uznane w danym społeczeństwie normy moralne, religijne i zwyczajowe, które pod względem treściowym, pokrywają się z regulacjami prawnymi. Nadto można wyróżnić **czynniki wewnętrzne**, tkwiące w podmiocie, na który oddziałuje prawo np. postawę wobec prawa. Postawa legalistyczna wpływać będzie na przestrzeganie prawa, postawa oportunistyczna, warunkuje przestrzeganie prawa od ewentualnych korzyści i strat, związanych z przestrzeganiem lub nieprzestrzeganiem prawa. Postawa konformistyczna zależna będzie od zachowań innych członków społeczeństwa, a także **czynniki zewnętrzne** pochodzące od otoczenia, w którym funkcjonuje dany podmiot np. sankcje rozsiane. Biorąc pod uwagę perspektywę samego podmiotu, możliwy jest podział na **czynniki uświadomione,** wynikające ze znajomości prawa oraz **czynniki nieuświadomione** jak np. naśladownictwo czy przyzwyczajenie.

Istotnym czynnikiem wpływającym na przestrzeganie prawa, jest rozpowszechniona w danym społeczeństwie, kultura prawna, rozpowszechniona w danym społeczeństwie, obejmująca tak zwaną świadomość prawną, która składa się z trzech elementów. Znajomość prawa, postawy wobec prawa, oceny prawa i postulaty wobec prawa. Znajomość prawa jest podstawowym warunkiem świadomego przestrzegania prawa. Nie można świadomie zachowywać się w sposób zgodny z prawem, którego się nie zna. Władzy publicznej, jak również całemu społeczeństwu winno zależeć, aby znajomość prawa wśród adresatów była jak największa. Co najmniej dwa względy przemawiają za szeroką znajomością prawa w danym społeczeństwie. Po pierwsze, skoro prawo służy do realizacji pewnych pożądanych celów społecznych, to adresaci winni prawo znać aby w ten sposób, poprzez przestrzeganie prawa, te cele realizować. Po drugie, ze względu na obowiązujące zasady ignorantia iuris nocet (nieznajomość prawa szkodzi), ignorantia Iris non excusat (nieznajomość prawa nie usprawiedliwia), ignorantia iuris non exculpat (nieznajomość prawa nie uniewinnia). Publikacja prawa jest niezbędna, albowiem niemoralnym i prakseologicznie niemożliwym byłoby pociąganie adresatów do odpowiedzialności prawnej na podstawie norm, których adresaci nie znają. Trudno doszukać się tych zasad w obowiązującej regulacji prawnej. Niemniej, wynikają one z zasady domniemania znajomości prawa (skoro prawo zostało oficjalnie opublikowane, to adresaci znają jego treść). Wymienione zasady stanowią, że nikt nie może uchylić się od odpowiedzialności prawnej stwierdzając, że zachował się w sposób niezgodny z prawem, bo prawa nie znał. Z punktu widzenia znajomości prawa istotne znaczenie ma również forma prawa. Przez formę prawa należy rozumieć przyjęty sposób wysławiania, redagowania, systematyki aktów prawotwórczych. Forma prawa ma wpływ na komunikatywność tekstów prawnych, sposoby rozumienia tych tekstów, a w konsekwencji na przestrzeganie prawa. Tu pojawia się odwieczny dylemat – czy tekst prawny winien być napisany językiem powszechnie zrozumianym, z którego korzystanie nie wymaga pomocy pośredników? Czy też tekst prawny winien być pisany językiem fachowym, sformalizowanym, którego zrozumienie wymaga pomocy profesjonalnych pośredników? Ze względów społecznych należałoby uwzględnić ten pierwszy postulat. Rudolf Ihering pisał, że prawodawca w zakresie tworzenia prawa winien być filozofem, a w zakresie komunikatywności prawa chłopem [9 s. 295]. Jednak obecnie ten postulat wydaje się niemożliwy do spełnienia, albowiem prawo formułowane jest w języku prawnym, bardzo specyficznym, który winien charakteryzować się precyzją i eliminować wieloznaczności. Jest to spowodowane koniecznością stosowania prawa przez sądy i inne organy. Istotne znaczenie, z punktu widzenia znajomości prawa, ma odpowiedź na pytanie, skąd adresaci czerpią wiedzę o obowiązującym prawie . Zwykle wyróżnia się dwa kanały informacji o prawie, kanały oficjalne i kanały nieoficjalne

[10, s. 202], Pierwsze z wymienionych, to dzienniki urzędowe, w których publikuje się prawo. Obecnie ten kanał informacji, odgrywa niewielką rolę, wobec rozpowszechnienia, elektronicznych informacji o prawie, przygotowywanych przez wyspecjalizowane firmy np. w Polsce: system Legalis opracowany przez firmę Beck, LEX opracowany przez firmę Wolters Kluwer. Te systemy są cały czas aktualizowane. Nieoficjalne kanały informacji o prawie np. internet, massmedia. Należy zwrócić uwagę, że często te nośniki podają wiedzę niepełną, nierzetelną, co w konsekwencji powoduje ukształtowanie się fałszywej świadomości prawnej. [postawy wobec prawa]

Świadomość prawna obejmuje również tak zwane postawy wobec prawa. Pojęcie postawy jest podstawowym terminem z zakresu psychologii społecznej i oznacza pewną gotowość reakcji (zachowania) na określony bodziec, w naszym przypadku na normę prawa.

[legalizm formalny] Postawa legalistyczna (od lex, leges – prawo, ustawa) ma związek z tak zwaną motywacją zasadniczą. Generalnie charakteryzuje się ona posłuchem wobec prawa, czyli adresaci norm zachowują się w sposób zgodny z wzorem zawartym w normie prawnej. Posłuch wobec prawa może wynikać z różnych źródeł. Można tu wyróżnić tak zwany legalizm formalny, wynikający z faktu, że prawo traktowane jest jako wartość sama w sobie, wprowadzająca element porządku i stabilizacji w życie społeczne. Tym samym adresat prawa o postawie legalistycznej przestrzegać będzie prawa z tego względu, że jest to prawo.

[autorytet prawa] Bardzo dużą rolę w ukształtowaniu się i kierowaniu się tą postawą będzie odgrywał autorytet prawa. Istotą autorytetu jest to, że podmiot obdarzony autorytetem będzie wpływał na zachowania innych podmiotów, bez potrzeby korzystania ze specjalnych środków, aby skłonić osoby uznające autorytet do określonego zachowania. Autorytet może przysługiwać osobom fizycznym, ale również określonym instytucjom społecznym. W naszym przypadku prawodawcy i prawu. Autorytet prawa jest pochodną autorytetu prawodawcy, czy szerzej ośrodka władzy politycznej w danym społeczeństwie. Z kolei autorytet władzy jest pochodną legitymacji władzy, na którą ta władza się powołuje i która to legitymacja jest uznana przez społeczeństwo, czy jego znaczną część.

[legitymacja władzy] Klasyk koncepcji legitymacji władzy Max Weber wyróżnił trzy rodzaje legitymacji władzy:

1) władzę legalna, która przysługuje tym, którzy doszli do władzy zgodnie z prawem i wykonują tę władzę zgodnie z prawem;

2) legitymację tradycyjną, która odwołuje się do zwyczaju;

3) legitymację charyzmatyczną, która odwołuje się do osobistych cech i przymiotów osób sprawujących władzę.

Wydaje się, że z punktu widzenia przestrzegania prawa istotne znaczenie ma legitymacja legalna. Trudno oczekiwać od społeczeństwa przestrzegania prawa, gdy władza została zdobyta w sposób nielegalny i wykonywana jest w sposób nielegalny. Natomiast legitymacja charyzmatyczna w zakresie przestrzegania prawa często odnosi skutek krótkofalowy, albowiem charyzma wymaga ciągłego potwierdzania, co długofalowo może okazać się trudne.

[postawa legalistyczna – legalizm materialny] Obok legalizmu formalnego możemy wyróżnić tak zwany legalizm materialny, którego istota sprowadza się do posłuchu wobec prawa w przypadku, gdy normy prawne pokrywają się z innymi normami społecznymi. W każdym społeczeństwie, oprócz prawa, funkcjonują inne systemy normatywne takie jak: moralność, religia, zwyczaje, normy organizacji społecznych i inne. W przypadku, gdy normy prawne pokrywają się z innymi normami społecznymi, szczególnie z normami moralnymi i religijnymi, to prawo w zakresie przestrzegania korzysta z dodatkowego wzmocnienia. Może być też tak, że adresaci nie znają regulacji prawnej ale znają inną regulację normatywną, religijną lub moralną i to właśnie te regulacje mają wpływ na określone zachowania, a tym samym na przestrzeganie prawa. Z taką sytuacją mamy do czynienia w zakresie prawa karnego, gdzie regulacja ta pokrywa się w znacznej mierze z regulacją moralną. Wielu ludzi nie zabija i nie kradnie, nie dlatego, że boi się kary ale w grę wchodzi internalizacja norm moralnych jak również obawy przed sankcjami moralnymi.

[postawa oportunistyczna] Postawa oportunistyczna (łac. oportunus – wygodny, korzystny), bardzo charakterystyczna dla współczesnych społeczeństw. Postawa ta charakteryzuje się kalkulacją zysków i strat przy przestrzeganiu prawa. Jeżeli przestrzeganie prawa wiąże się z określoną korzyścią, to adresaci zachowują się w sposób zgodny z prawem. Jeżeli nieprzestrzeganie prawa powoduje dla adresata

negatywne konsekwencje, to zachowuje się on w sposób zgodny z prawem. Tak więc, istotna rolę odgrywają tu sankcje pozytywne i sankcje negatywne związane z prawem. Postawa oportunistyczna powoduje to, że rezygnujemy z własnych ocen, poglądów i stałych zasad. Tu decydują tylko względy praktyczne. Adresat zachowuje się w sposób zgodny z prawem, gdy mu się to opłaca, uzyskuje korzyści lub unika negatywnych konsekwencji. Często przy tego rodzaju postawie adresaci w sposób maksymalny korzystają z przyznanych im uprawnień, starając się przy tym unikać obowiązków prawnych. Warto zwrócić uwagę na to, że przy tego rodzaju postawie, gdy adresat nie odnosi z przestrzegania prawa korzyści, stara się prawo ominąć, a w skrajnych przypadkach nawet łamie prawo. Warto zwrócić uwagę, że ta postawa oceniana jest w sposób negatywny.

[postawa konformistyczna] Postawa konformistyczna (łac. conformo – upodabnianie), ta postawa również jest charakterystyczna dla współczesnych społeczeństw. Jest to postawa podporządkowania się namowom, zwyczajom, poglądom, opiniom, wzorom zachowań funkcjonujących w danym społeczeństwie. Ta postawa charakteryzuje się orientacją na innych członków społeczeństwa. Jeżeli inni członkowie społeczeństwa przestrzegają prawa, to adresat również prawa przestrzega. We współczesnej psychologii społecznej funkcjonuje pojęcie „człowiek radar", które to pojęcie oddaje istotę postawy konformistycznej, czyli orientację na innych.

[oceny i postulaty wobec prawa] Kolejnym elementem składającym się na pojęcie świadomości prawnej są oceny i postulaty wobec prawa. Należy zauważyć, że oceny i postulaty dotyczyć mogą poszczególnych norm prawnych, czy instytucji prawnych, jak również całego systemu prawa. Prawo oceniane może być z punktu widzenia ocen moralnych, celowości, skuteczności. Oceny prawa będą pochodną wielu czynników, takich jak materialna treść prawa, forma prawa. Z przyjętych ocen wynikać będą określone postulaty dotyczące treści, formy prawa, jak również postulaty dotyczące derogacji czy zmiany określonych regulacji prawnych.

[anarchizm prawny, dewiacja prawna i anomia] Niezależnie od wymienionych postaw, w literaturze wyróżnia się pewne stałe postawy związane przede wszystkim z nieprzestrzeganiem obowiązujących norm prawnych, do których zalicza się anarchizm prawny polegający na odrzuceniu wszelkich legalnych sposobów postępowania. Dewiację prawną polegającą na naruszaniu dominujących w społeczeństwie norm i wartości, co często wiąże się z naruszeniem prawa, natomiast anomia to brak związania jakimikolwiek normami społecznymi. Istotne znaczenie w zakresie świadomości prawa, mają również oceny prawa i postulaty wobec prawa. Pozytywne oceny prawa, jak również realizacja postulatów zmian prawa oraz dotyczących nowych regulacji, z pewnością przyczyniać będą się do przestrzegania prawa.

4. Polityka prawa, a skuteczność prawa. Pisząc o skuteczności, w szczególności finalnej prawa, nie można pominąć zagadnień związanych z polityką prawa. Polityka prawa może być ujmowana dwojako tj. jako nauka oraz jako praktyczna działalność. Polityka prawa jako nauka, ma odpowiadać na pytanie, jak za pomocą prawa realizować pewne założone cele społeczne i dostarczać wiedzy w podanym zakresie. Jednak na chwilę obecną, polityka prawa jest nauką bardziej postulowaną, niż rzeczywiście istniejącą. Podstawową trudnością związaną z nauką polityki prawa, jest konieczność badań interdyscyplinarnych. Sami prawnicy nie są w stanie dostarczyć wiedzy jak za pomocą prawa, realizować pewne założone cele społeczne. Potrzebna tutaj wiedza z zakresu politologii, ekonomii, socjologii, psychologii, etyki, socjotechniki.

W polskiej nauce prawa, za twórcę koncepcji polityki prawa uchodzi Leon Petrażycki, twórca tak zwanej **psychologicznej koncepcji prawa** (absolwent i wykładowca Uniwersytetu w Kijowie) [11, s. 25 - 107]. Petrażycki zdając sobie sprawę, z istnienia prawa oficjalnego (pochodzącego od państwa), ujmował prawo w sferze psychicznej. Wyróżnił on specyficzne przeżycia psychiczne, zwane przez niego emocjami, skłaniające adresatów do określonego zachowania i w tej sferze lokował prawo. Stworzona przez niego teoria, miała być podstawą nauki, zwaną polityką prawa. Petrażycki uznawał, iż polityka prawa, winna być ukoronowaniem teorii prawa i przyczyniać się winna do pozytywnych zmian w życiu społecznym. Petrażycki wyróżnił również dwie istotne funkcje prawa: funkcję motywacyjną – prawo jako bodziec do określonego zachowania oraz funkcję wychowawczą – prawo jako jako instrument do kształtowania określonych postaw. Pisząc o polityce prawa, warto zwrócić uwagę na twórczość R. Pounda, postulującego stworzenie dyscypliny naukowej o nazwie inżynieria społeczna, której podstawowym zadaniem ma być wyszukiwanie i wskazywanie środków prawnych zapewnienia równowagi i kompromisu interesów, jako ostatecznego celu prawa. [12, s. 1 - 16] Obserwacja polskiej sceny politycznej, prowadzi do wniosku, iż

prawo jest nie tyle rezultatem kompromisu między siłami politycznymi, a rezultatem walki politycznej, gdzie zwycięża interes silniejszej strony [13, s. 58 - 65].

Pisząc o polityce prawa, warto zwrócić uwagę, na tak zwaną **ekonomiczną analizę prawa**. Koncepcja ta powstała w drugiej połowie XX w., i wywodzi się z Stanów Zjednoczonych, tak zwana Chicago-wska szkoła prawa. W Europie koncepcja ta pojawiła się w latach 80 i zyskała dużą popularność. W Polsce ukazują cię publikacje z zakresu ekonomicznej analizy prawa. [14] W wielu polskich uniwersytetach, prowadzone są wykłady z ww., przedmiotu. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, uruchomiła studia magisterskie II stopnia z ekonomicznej analizy prawa. Niewątpliwie u podstaw ekonomicznej analizy prawa, leżą założenia liberalizmu i utylitaryzmu. Koncepcja ta postuluje badanie prawodawstwa, procesów stosowania prawa, egzekucji prawa w kategoriach zysków i strat (kosztów) przy pomocy ekonomicznych metod badawczych. Ekonomiczna analiza prawa, ma wymiar teoretyczny i praktyczny. W pierwszym wymiarze formułuje twierdzenia dotyczące przewidywanych efektów regulacji prawnych i wysuwa wnioski czy przyjęte regulacje są efektywne, ze względów ekonomicznych. W drugim wymiarze, formułuje nie tylko twierdzenia, ale dostarcza zaleceń i wskazówek, w oparciu o przeprowadzone badania, przy pomocy metod ekonomicznych dla prowadzonych działań prawodawczych, proponuje się przy tym zmiany w określonym zakresie. Postuluje się przy tym badanie efektywności prawa przed wprowadzeniem regulacji prawnych oraz po wprowadzeniu tych regulacji [15, s. 56].

W dalszej kolejności, należałoby zwrócić uwagę na koncepcję traktująca **prawo jako technikę.** [16, s. 39 - 61] Koncepcja ta zwraca uwagę, iż zmiany społeczne we współczesnym świecie, prowadzą do zmian prawa. Prawodawca przy pomocy prawa, steruje społeczeństwem w kierunku realizacji pewnych stanów rzeczy. Zwraca się przy tym uwagę, że coraz częściej odchodzi się od tak zwanego sterowania twardego (nakazy, zakazy, sankcje) do sterowania miękkiego (zalecenia, uprawnienia, gratyfikacje).

Polityka prawa, jako działalność, związana jest przede wszystkim z procesem tworzenia prawa, ale również z procesami stosowania prawa i wykonywania prawa. Wobec powyższego, można wyróżnić politykę tworzenia prawa, stosowania prawa, wykonywania prawa. W nauce prawa najwięcej miejsca poświęca się zwykle polityce tworzenia prawa, opracowując tak zwane modele racjonalnego tworzenia prawa [17]. W dużym uproszczeniu, modele takie zwykle obejmują następujące elementy: 1) określenie celów, które mają być realizowane poprzez prawo. Cele regulacji prawnej mogą być bardzo różnorodne. Wyróżnić tu można: cele polityczne, społeczne, gospodarcze, socjalne. Zwykle cele regulacji prawnej określają politycy. Jednak w procesie prawodawczym ważne są konsultacje społeczne, opinie ekspertów celem uzyskania określonej wiedzy, a także uzyskania poparcia dla danego aktu prawotwórczego;

2) należy również dokonać wyboru środków niezbędnych do realizacji danego celu. Na tym etapie może się okazać, że środki prawne nie są właściwe do realizacji danego celu i może należy odwołać się do innych środków pozaprawnych np. ekonomicznych. Istotny jest wybór właściwych środków prawnych. Wchodzić tu w grę może regulacja karna, administracyjna, podatkowa, cywilistyczna. Prawo jest skutecznym instrumentem, przy pomocy którego kierować można zachowaniem społecznym w skali masowej. Potwierdza to np. koncepcja traktująca prawo jako technikę;

3) kolejna kwestia, to rozważenie kosztów wprowadzanych regulacji prawnych. Należy tu dokonać stosownego bilansu zysków i strat. Trzeba wziąć pod uwagę, że koszty regulacji, straty i zyski mogą mieć charakter finansowy, ale również społeczny np. wzrost poparcia lub obniżenie poparcia dla aktualnej władzy;

4) w końcu niezbędne jest przewidzenie skutków ubocznych wprowadzonej regulacji. Mogą być one przewidziane i mieć charakter pozytywny albo negatywny z punktu widzenia realizacji określonych celów, mogą mieć również charakter nieprzewidziany, o negatywnym albo pozytywnym charakterze.

Problematyka polityki tworzenia prawa jest bardzo skomplikowana. Występuje tu bardzo wiele problemów i to nie tylko związanych z prawem. Problematyka ma niewątpliwie związek z socjotechniką i warto wykorzystywać w procesie tworzenia prawa ten dział wiedzy. Nie ulega wątpliwości, że w zakresie polityki prawa nie ma prostego związku: bodziec (prawo) – określony cel społeczny.

[polityka stosowania prawa] Polityka stosowania prawa polega na wydawaniu decyzji stosowania prawa, które będą najlepszym środkiem do realizacji celów, jaki przyjmuje organ stosujący prawo. Znaczenie polityki prawa najpełniej uwydatnia się w prawie karnym, prawie karnym wykonawczym, w prawie podatkowym. Powszechnie przyjmuje się, że głównym celem kary jest prewencja ogólna, czyli funkcja odstraszająca kary w stosunku do poszczególnych członków społeczeństwa, jak również

prewencja szczególna, czyli funkcja resocjalizacyjna, wychowawcza kary. Wymienione cele realizowane są przez sądy oraz organy i funkcjonariuszy penitencjarnych w toku stosowania prawa karnego wykonawczego. Należy zauważyć, że regulacje prawne w zakresie prawa karnego zwykle stanowią dla sądów pewien margines swobody (wymiar kary określany jest w kodeksie w sposób minimum – maksimum) w zakresie orzekania kary, czy w pewnych przypadkach fakultatywnego stosowania środków karnych (kar dodatkowych). Regulacje zawarte w kodeksie karnym wykonawczym również przewidują system kar i nagród dla osób odbywających karę. Taki sposób regulacji umożliwia sądom oraz organom i funkcjonariuszom penitencjarnym stosowanie właściwej polityki prawa. Jeżeli w danym okresie nasila się dany rodzaj przestępstw, to z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że wymiar kary stosowany przez sądy będzie wyższy. Jeżeli przestępstwa mają charakter incydentalny i stwarzają niższe zagrożenie społeczne, to prawdopodobnie wymiar kary będzie niższy.

[polityka wykonywania prawa] Polityka wykonywania prawa, jako ostatni z etapów procesu tworzenia i stosowania prawa, jest również bardzo ważna. Jest to ważny etap, wpływający na postrzeganie prawa przez społeczeństwo. Prawo pozbawione egzekucji jest prawem pozbawionym skuteczności.

5. Wnioski końcowe. Skuteczność prawa winna być rozpatrywana, przede wszystkim w płaszczyźnie psycho-socjologicznej. To właśnie te nauki predysponowane są do formułowania twierdzeń w podanym zakresie. Skuteczność prawa, posiada nierozerwalny związek z przestrzeganiem prawa, tylko prawo przestrzegane, może być skuteczne w zakresie realizacji założonych przez prawodawcę celów. Zagadnienie skuteczności praw ma charakter wieloaspektowy, albowiem obejmuje kwestie związane z przestrzeganiem prawa oraz realizację celów założonych przez podmioty stanowiące prawo oraz element aksjologiczny. Skuteczność prawa posiada związek z polityką prawa w zakresie badań naukowych jak również praktycznych działalności związanej z przestrzeganiem prawa, tworzeniem prawa, egzekucji prawa. Tworzenie prawa winno mieć charakter celowy i racjonalny, przy wykorzystaniu wiedzy naukowej oraz praktycznej oraz przewidywać skutki.

Bibliografia

1. Borucka – Arctowa M. O społecznym działaniu prawa. PWN Warszawa 1967, s. 13
2. Wronkowska S., Ziębiński Z., Zarys teori prawa. Poznań 2001 s. 197
3. Borucka – Arctowa M. O społecznym działaniu prawa. PWN Warszawa 1967, s. 11
4. Wróblewski J., Społeczne działanie prawa w Lang W., Wróblewski J, Zawadzki S. PWN Warszawa 1995 r, s. 447
5. Winczorek P., Społeczne działanei prawa w Kowalski J., Lamentowicz W., Winczorek P., teoria Państwa i prawa PWN Warszawa 1981, s. 203
6. L. Fuller, Moralność prawa, Warszawa 1978r., s. 74
7. Niesiołowski J., Paszkiewicz R., Zagadnienie przymusu w prawie, „Państwo i Prawo" 1989, nr 10.
8. Wróblewski J., Społeczne działanie prawa w Lang W., Wróblewski J, Zawadzki S. PWN Warszawa 1995 r, s. 445
9. Wierczyński G., Urzędowe ogłoszenie aktu normatywnego, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 295
10. Jabłońska – Bonca J., Podstawy prawa dla ekonomistów, Lexis Nexis Warszawa 2007, s. 202
11. Petrażycki L., op. Leśniewski W., Wstęp do nauki polityki prawa, Warszawa PWN 1968, s. 25 – 107
12. Szpojankowski A., Prawo jako narzędzie inżynierii społecznejw filozofii prawa Roscoe Pounda, Archiwum filozofii prawa i filozofii społecznej, 2019/1, s. 1- 16
13. Jhiering R., Der Kampf ums Recht Poznań PWN 2010, s. 58 - 65
14. Stelmach J., Dziesięć wykładów o ekonomii prawa, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, Stelmach J., Analiza ekonomiczna w zastosowaniach prawniczych, Wolters Kluwer, Warszawa 2007
15. Stelmach J., Analiza ekonomiczna w zastosowaniach prawniczych, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 56
16. Morawski L., Główne problemy współczesnej filozofii prawa, prawo w toku przemian PWN Warszawa 1999 r., s. 39 – 61
17. S Wronkowska · 1979 — Wróblewski J., Model racjonalnego tworzenia prawa, „Państwo i Prawo" 1973, z. 11, s. 3-17. Wronkowska S., Ziębiński Z., Zarys teorii prawa, ars boni et aequi, Poznań 2001, s. 122 - 146

Niesiołowski J. Skuteczność prawa

Streszczenie: «Autor w artykule omawia podstawowe zagadnienia związane ze skutecznością prawa. Wskazuje na wieloznaczność pojęcia oraz wieloaspektowość problemu skuteczności prawa. W artykule dokonano wyróżnienia skuteczności behawioralnej związanej z przestrzeganiem prawa, skuteczności finalnej związanej z realizacją założonych celów za pośrednictwem prawa, skuteczności aksjologicznej związanej z realizacją przez prawo pewnych wartości. Nadto zagadnienie skuteczności prawa odnoszone jest do problematyki polityki prawa jako nauki i specyficznej działalności.»

Słowa kluczowe: skuteczność prawa, rodzaje skuteczności prawa, czynniki wpływające na przestrzeganie prawa, polityka prawa.

Summary: The author presents essential problems associated with the effectiveness of law. He indicates multiple meanings of the term and its numerous aspects. Various dimensions of such effectiveness have been distinguished in the article, namely behavioural effectiveness, related to observing the law, teleological effectiveness, connected with realisation of objectives to be achieved by law, axiological effectiveness, concerning certain values implemented by means of law. Furthermore, the issue of the effectiveness of law regards problems of policy of the law understood as science (area of study) and specific activity.

Key words: effectiveness of law, types of effectiveness of law, factors influencing on compliance with the law, policy of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-24-31

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Пархоменко,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ ПРАВА ТА ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

Постановка проблеми. Реалії сьогодення свідчать про глибоке проникнення права в буття людини, суспільства, держави, адже найважливіші суспільні відносини, пов'язані із захистом прав і свобод громадян, державним управлінням, забезпеченням правопорядку, прогресивним розвитком суспільства тощо, врегульовуються за допомогою створення та реалізації норм права. При цьому однією із закономірностей розвитку правової системи в межах певної держави є пряма залежність між якістю та інтенсивністю правотворчої діяльності та ефективністю правового регулювання, проблемами реалізації права.

Саме тому в практичній площині право – це те, що актуалізується через фактичне його використання [1, с. 351]. Відповідно цінність права проявляється в реальних суспільних відносинах шляхом реалізації норм права в кожному конкретному випадку.

Натепер реалізація права є одним із центральних понять і категорією права, що має ґрунтовне теоретико-практичне підґрунтя та конкретну прикладну цінність, характеризується складною природою, оскільки «будучи за своєю сутністю різновидом соціальної поведінки, правореалізація повинна розглядатися одночасно з різних точок зору – психологічної (як система особистих мотивів і прагнень індивіда до втілення нормативних приписів у своїй повсякденній діяльності), соціологічної (як процес, зумовлений соціально-економічними та соціально-політичними чинниками), власне юридичної (як один із напрямів специфічно-юридичного впливу на суспільні відносини) [2, с. 109].

З огляду на це реалізація права як потенційний індикатор ефективності законодавства, засіб верифікування рівня правової свідомості та правової культури суб'єктів суспільних відносин, ідентифікатор проблем правозастосування у підсумку сприяє забезпеченню правопорядку та потребує глибокого комплексного наукового опрацювання.

Стан опрацювання проблеми. Загалом проблематика, пов'язана із дослідженням різних аспектів реалізації права, а особливо різних форм реалізації норм права, отримала дослідження як у вітчизняній, так і зарубіжній правовій доктрині.

Натепер можна стверджувати про продовження дискусій щодо визначення поняття «реалізація права» та його ознак, форм і методів, соціального призначення, галузевих особливостей, механізмів гарантування тощо. Особливості суспільно-політичного розвитку також вносять зміни до традиційного уявлення щодо реалізації права в умовах різних правових режимів, інформаційного суспільства, цифрової трансформації та штучного інтелекту. До того ж, низка питань щодо реалізації окремих прав і свобод у галузевому аспекті та з позиції реальних правових відносин потребує поглибленого дослідження сутності та змісту реалізації права як правової категорії. На жаль, представники вітчизняної юридичної науки залишили цю проблематику недостатньо вивченою.

У ракурсі нашого пошуку слід згадати, що окремі напрацювання щодо сутності правових категорій і понять, якими оперує загальна теорія держави та права, тією чи іншою мірою вже порушувалося вітчизняними та зарубіжними вченими. Зокрема, ґрунтовного дослідження ця пробле-

матика отримала за радянських часів [3]. У новітній період теоретико-методологічні аспекти цієї проблеми вивчали В. Братасюк, О. Данильян, В. Дудченко, М. Кельман, В. Копча, Н. Крестовська, А. Крижанівський, Л. Матвєєва, Ю. Оборотов, І. Павлюков, П. Рабінович, О. Сердюк, А. Фальковський та ін.

У галузевому аспекті проблемами реалізації норм у межах різних галузей права займалися: О. Автономов, Н. Артикуца, О. Баїк, О. Деревин, Н. Дєєва, Т. Дулік, Т. Зенфірова, О. Кузьменко, М. Любченко, М. Панов, О. Сербенська та ін. Зокрема, особливості реалізації конституційно-правових норм були предметом досліджень Л. Бориславського, Ф. Веніславського, С. Морозюк, А. Крусян, Р. Мартинюк, О. Ромців, В. Тація, Ю. Тодики, С. Шевчука та ін.; адміністративного права та процесу: В. Загуменника, В. Колпакова, Т. Коломоєць, К. Клименко і С. Котова, В. Проценко, О. Крупчана та ін.; застосування норм у цивільному судочинстві – С. Кузьменко; застосування фінансово-правових норм – О. Мельник та ін.

Як зазначалось, окремі теоретичні аспекти проблематики реалізації права були темою, що в різні часи також активно дискутувалися відомими зарубіжними вченими. Серед них: Г. Векслер, Р. Дворкін, Є. Ерліх, Ж. Карбонье, Г. Кельзен, К. Ллевеллін, Н. Луман, А. Лущинський, Р. Паунд, Дж. Франк, Г. Харт та ін. Відповідно в зарубіжній доктрині права правореалізація розглядається як складне явище соціальної дійсності та динамічна категорія права, що визначається законом, інтерпретується та здійснюється уповноваженими суб'єктами, у тому числі судами, у процесуальному порядку, є центральною ідеєю правового реалізму та функціоналізму.

Втім, теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену «реалізація права» як поняття, правової категорії та категорії права, незважаючи на певні розвідки, наразі не отримали належного ґрунтовного вивчення, що і є метою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Загалом значення понять для права важко переоцінити, адже правова дійсність підлягає дослідженню, вивченню на основі узагальнення, яке є можливим саме за допомогою правових понять. Правові поняття – це основний засіб узагальнення в праві, за допомогою якого відбувається перехід від казуїстичного до абстрактного регулювання суспільних відносин [4, с. 50].

З огляду на це слід відзначити, що загальна теорія держави і права оперує правовими поняттями, які характеризуються найвищим рівнем узагальнення та рефлексують результат вивчення тенденцій розвитку правового життя як складової суспільного розвитку та суспільного життя, що дає можливість суб'єктам суспільних відносин створити уявлення про правову систему та правову реальність: правові форми, правові зв'язки, їх сутнісні та змістові характеристики тощо. При цьому від уміння оперувати отриманими результатами при розв'язанні завдань юридичної науки залежить ступінь і характер віддачі правових знань у конкретних правовідносинах. Такі тенденції традиційно називаються закономірностями, а правові поняття – правовими категоріями.

З філософської точки зору «категорія» – це основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальності [5, с. 274]. Вивчення ж ключових для права понять і відповідних категорій дає можливість з'ясувати їх властивості, зв'язок із суміжними категоріями і поняттями, їх значення та роль у забезпеченні правопорядку, ефективність правового впливу, потенційні можливості та перспективи розвитку правової сфери тощо.

При цьому зміна суспільних реалій також зумовлює трансформацію правової реальності, змісту та окремих властивостей правових категорій. Нові дані не лише уточнюють, доповнюють і поглиблюють зміст певної категорії, а з низки принципових положень можуть бути ними усунуті. Отже, виникає необхідність переосмислення сутності та змісту певних існуючих правових понять і категорій, формування на цій основі нових дефініцій. Крім того, безперервний розвиток понять і категорій теорії права зумовлює зміну співвідношення між різними правовими категоріями, уточнення їх структури в загальній структурі теорії права [6, с. 40].

Одним із таких понять і категорій є реалізація права, визначення сутності і змісту якої наразі потребує концептуального опрацювання саме з позицій теорії права, що надасть можливість модернізації уявлення щодо традиційних засад реалізації галузевого законодавства в умовах швидких і постійних суспільних трансформацій, потреби в підвищенні рівня ефективності правового регулювання.

Насамперед, визначаючи співвідношення між поняттями реалізація права як правова категорія та категорія права, слід наголосити, що лише ті правові поняття та категорії, які можуть бути об'єктивовані у праві та отримати суспільно-юридичне значення, можуть розглядатися як категорії права. Таким чином відбувається перехід від реалізації права як правової категорії та як наукового поняття, інструменту наукового мислення, до реалізації права як категорії права – компонента правової реальності, як стадії правового регулювання, від правової науки до юридичної практики.

З'ясовуючи сутність і зміст реалізації права як правової категорії насамперед необхідно звернутися до з'ясування її сутнісних властивостей та ознак, визначити понятійно-категорійний апарат або понятійно-категорійний ряд, її співвідношення з іншими суміжними поняттями й категоріями, які також характеризують реалізацію права. Зокрема, феномен «реалізації права» або правова категорія «реалізація права» охоплює та/або пов'язаний з такими правовими поняттями, як: здійснення права, реалізація норм права, дія права, чинність права, правове регулювання, правова поведінка тощо.

З позицій філософії «поняття» є логічною формою мислення, що містить узагальнення найбільш суттєвих ознак предметів і явищ. Ознаками вважають усе те, чим предмети відрізняються один від одного або подібні між собою. Сутнісними характеристиками поняття є зміст (сукупність головних ознак предмета, відображеного у понятті) і обсяг (множина предметів, що містить ці ознаки) [7, с. 24; 4, с. 138, 139; 6, с. 45–47].

Тому методологічно правильним є підхід, згідно з яким категорії або явища, які вивчаються, мають розглядатися через виявлення їх сутності, змісту та форми. Щодо змісту реалізації права як правової категорії, слід наголосити на його складності та багатоаспектності. Зокрема, зумовлений сутністю, зміст передбачає наявність низки обов'язкових і невід'ємних елементів, існування яких дає змогу праву бути здійсненим. Серед таких складових змісту інституційні та організаційно-нормативні елементи, а саме: суб'єкти реалізації права (держава, органи публічної влади, суб'єкти громадянського суспільства, або фізичні та юридичні особи, які є суб'єктами права), об'єкт – правові приписи, форми, засоби та способи здійснення згаданих приписів і результат у вигляді правового акта реалізації норм права.

Отже, нормативною складовою змісту правореалізації виступає її об'єкт – правовий припис, з приводу якого відбуваються певні дії суб'єктів. Як правові приписи слід розуміти джерела права у формально-юридичному розумінні, які також є неоднорідними за сутністю і змістом, оскільки можуть мати вигляд загальних принципів (містять установчий, декларативний, дефінітивний характер), рекомендацій, зобов'язань тощо. У межах цієї ж складової варто розглядати також передбачені нормативно-правовими актами способи та засоби, форми та методи здійснення правових приписів. Зокрема, йдеться про форми реалізації права залежно від суб'єкта, від характеру дій та ін.; які передбачають використання методів тлумачення, аналогії, фікції тощо; у добровільний, примусовий спосіб чи шляхом переконання, стимулювання, контролю; з використанням різного роду засобів, як-от: норм права, актів застосування права, правової свідомості та правової культури та ін.

Загалом, правові засоби – це правові явища, що відображаються в інструментах (установленнях) і діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей. Як правові засоби виступають норми та принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, акти реалізації прав тощо [8, с. 42].

Результат як складова змісту реалізації права має вигляд акту реалізації норм права – юридично значущих дій суб'єктів зі здійснення прав та обов'язків, що випливають з конкретних правових відносин. Поза юридичними відносинами можливо тільки здійснення деяких заборон на активну поведінку, тобто виконання пасивних юридичних обов'язків. Акти реалізації права є видом правової поведінки, юридичними фактами [9, с. 28]. Тобто сутнісно, результатом реалізації права є правовий характер наслідків: прав чи обов'язків, що виникли, а формально – правовий акт.

Результат реалізації права безпосередньо залежить від змісту юридичних приписів і фактичних життєвих обставин, може відбуватися за участю уповноважених органів влади, у різний спосіб та відповідно у різних формах і визначається низкою чинників: якості норм (законодавства), рівня

правової культури та правової свідомості суб'єкта правореалізації, створення організаційно-інституційних механізмів забезпечення реалізації норм та ін.

У межах досліджуваної проблематики знаходиться також з'ясування сутності та змісту понять «дія права» і «правовий вплив», яке іноді ототожнюють з реалізацією права. Дійсно, якщо розглядати можливість впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин у межах та у спосіб, що передбачений нормами права, то ці поняття можна використовувати як синоніми. Відповідно результатом реалізації норм права, дії норм права та впливу права є правопорядок. При цьому слід також наголосити, що в теорії права сталим є підхід виокремлення дії права в часі, просторі та за колом осіб, що також характеризує певні властивості правореалізаційного процесу та є одним із проявів складності сутності та змісту реалізації права як правової категорії, яка одночасно поєднує риси і процесу, і результату.

Процесуальна сутність правореалізації як явища соціальної дійсності та категорії права характеризує динамічний аспект права, відбувається переважно шляхом здійснення певних дій, відповідно до певного порядку, що забезпечує передбачуваність, послідовність і стабільність правової поведінки суб'єктів суспільних відносин. Це дає змогу цим суб'єктам реалізовувати свої інтереси в межах правового поля.

З іншого боку, варто погодитися, що в понятті «дія права» теорія узагальнює всі способи впливу юридичних норм на суспільне життя. Інформаційний спосіб, коли нормативний акт повідомляє суб'єктів про встановлені правила поведінки. Ціннісно-орієнтаційний дає оцінку різноманітним варіантам поведінки, цілеспрямовує діяльність суб'єктів. Нормативно регулятивний, який, на відміну від двох попередніх, і є власне юридичним регулюванням. Більшість авторів вважають, що реалізація є стрижнем дії норм права, його юридичною основою [10, с. 174].

Правовий вплив є дією права на широке коло суспільних відносин, свідомість і поведінку людей та полягає: а) в усвідомленні й подальшому відображенні в уявленнях, поглядах та ідеях необхідності впорядкування зазначених відносин і подальшому моделюванні на їх основі зразків належної (бажаної або допустимої) поведінки учасників цих відносин; б) у конкретних вчинках суб'єктів, спрямованих на реалізацію їх інтересів і задоволення їх потреб. З цього випливає, що право чинить на суспільні відносини не лише вплив юридичного характеру, а й одночасно діє на них як психологічний, ідеологічний, інформаційний, ціннісно-орієнтаційний та мотиваційний фактори [11, с. 61]. Тому й вплив права є ширшим за змістом поняттям, що охоплює весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою як правових, так і неправових засобів. При цьому реалізація права є складовою правового впливу та дії права.

Реалізація права також є категорією, що суміжна та пов'язана з правовою категорією «правове регулювання», оскільки сутнісно є також процесуальною діяльністю, передбачає вплив на суспільні відносини та правомірну поведінку суб'єктів, проте вужчою за змістом, є так званою фінальною стадією правового регулювання.

Окрім того, у науці існує думка щодо можливості виокремлення двох сторін чи елементів реалізації норм права. Зокрема, перша передбачає дії суб'єктів щодо втілення диспозиції норм права, а друга – санкцій норм права. Що визначає можливість вести мову про два рівні реалізації, які своєю чергою дають змогу глибше з'ясувати сутність механізму реалізації норм права.

Розглядаючи реалізацію норм права через механізм правового регулювання, виокремлюють юридичні норми, що регламентують суспільні відносини; правовідносини, в яких відбувається дія юридичних норм; правозастосовні акти як реалізація суб'єктивних прав та обов'язків. Тому, визнаючи різноманітність концептуальних підходів до визначення сутності та змісту реалізації права, видається необхідним звернутися до поглибленого дослідження основних ознак цього феномену з огляду на складність його змісту в аспекті різних методологічних підходів, що дасть можливість сформулювати його дефініцію.

Висновки. Отже, реалізація права є основною правовою категорією, що є предметом дослідження правознавства загалом та означає здійснення права, його ідей і принципів у реальних суспільних відносинах. При цьому, з огляду на її сутність і зміст, водночас входить до понятєвого апарату окремих галузей права, у межах яких відбувається реалізація правосуб'єктності, здійснюється правовий вплив на конкретні суспільні відносини.

Натепер реалізація права може бути охарактеризована як багатоаспектне явище, що поєднує в собі елементи соціальної поведінки, правової діяльності та інструменту юридичного впливу. Вона виступає не лише завершальною стадією правового регулювання, а й критерієм ефективності права загалом. Як правова категорія, реалізація права має складну структуру, в якій інтегруються такі поняття, як здійснення права, правозастосування, правова поведінка, дія права, правове регулювання.

Як категорія права, реалізація права має нормативне відображення у чинному законодавстві, охоплює механізми практичного використання прав і виконання обов'язків, а також є частиною механізму правового регулювання, охоплює систему форм, методів, засобів і результатів дій суб'єктів у правовому полі. Її нормативною основою є правові приписи, а організаційною – структура суб'єктів, способів і механізмів реалізації.

Як категорія права реалізація права повинна розглядатися не лише у статичному аспекті, як завершальний етап правового регулювання, а й у динамічному – як процес взаємодії правової норми, соціального середовища і правосвідомості суб'єктів. Це забезпечує правову об'єктивність у відповідях на виклики сучасності та ефективне функціонування правової системи загалом.

Її сутність формується через правомірну діяльність суб'єктів суспільних відносин, спрямовану на втілення норм права в реальність та виявляється через її інституційну (суб'єкти), нормативну (правові приписи) та результативну (акти реалізації) складові. Її динаміка проявляється у формі правомірної поведінки та в юридично значущих результатах.

При цьому становлення реалізації права як системної категорії неможливе без урахування міждисциплінарного підходу: соціологічного, психологічного, аксіологічного та філософського. Це забезпечує глибше розуміння її значення в контексті правопорядку, законності та соціальної справедливості.

Список використаних джерел

1. Csaba Varga. Theory and Practice in Law. *Acta Juridica Hungarica.* 2006. No. 4, pp. 351–372.
2. Подпіснов Д. С. Ознаки реалізації норм права. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* Політологія. Соціологія. Право. 2013. № 3. С. 107–111.
3. Керимов Д. А. Методология и вопросы юридической науки. *Методологические проблемы науки.* Москва: Наука, 1963; Алексеев С. С., Керимов Д. А., Недбайло П. Е. Методологические проблемы правоведения. *Правоведение*. 1964. № 4; Экимов А. И. *Категория цели в науке права*; Керимов Д. А. *Процесс познания сущности права;* Явич Л. С. К вопросу методологии юридической науки. *Советское государство и право.* 1963. № 5; Явич Л.С. Диалектика формы и содержания в праве. Философ. пробл. государства и права. Москва: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1970.
4. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види: монографія. Харків: ТОВ «Вид-во «Права людини», 2015. 280 с.
5. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. Харків; Фоліо, 2005. 767 с.
6. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
7. Повторева С. М. Словник з логіки. Львів: Магнолія – 2006, 2009. 196 с.; Тофтул М. Г. Логіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 368 с.; Ряшко В. І. Логіка: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 328 с.
8. Павлюков І. І. Правові засоби: поняття, види, функції та взаємодія в процесі регулювання суспільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2023. Серія Право. Випуск 75: частина 1. С. 42.
9. Kostruba A. Акти реалізації юридичних прав і обов'язків як елемент механізму правового регулювання. *Теорія і практика застосування чинного вітчизняного і міжнародного законодавства в сучасних умовах: Міжнародна наукова практична конференція,* лют 2011, Odessa, Ukraine. pp.28.
10. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Істина, 2007. 336 с.
11. Шилінгов В. С. Правовий вплив: теоретико-правове дослідження. *Ірпінський юридичний часопис.* 2023. 3(12), 57–63.

References

1. Csaba Varga. Theory and Practice in Law. *Acta Juridica Hungarica.* 2006. No. 4, pp. 351–372.
2. Podpisnov D. S. Oznaky realizatsii norm prava. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut».* Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2013. № 3. S. 107–111.
3. Kerymov D. A. *Metodolohyia y voprosы yurydycheskoi nauky.* Metodolohycheskye problemы nauky. M.: Nauka, 1963; Alekseev S. S., Kerymov D. A., Nedbailo P. E. Metodolohycheskye problemы pravovedenyia. *Pravovedenye*. 1964. № 4; Эkymov A. Y. *Katehoryia tsely v nauke prava*; Kerymov D. A. *Protsess poznanyia sushchnosty prava;* Yavych L. S. K voprosu metodolohyy yurydycheskoi nauky. *Sovetskoe hosudarstvo y pravo.* 1963. № 5; Yavych L. S. Dyalektyka formы y soderzhanyia v prave. Fylosof. probl. hosudarstva y prava. M.: Yzd-vo Lenynhr. hos. un-ta, 1970.
4. Liubchenko M. I. Yurydychna terminolohiia: poniattia, osoblyvosti, vydy: monohrafiia. Kharkiv: TOV «Vydavnytstvo «Prava Liudyny», 2015. 280 s.
5. Velykyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy / Uporiad. T. V. Kovalova. Kharkiv: Folio, 2005. 767 s.
6. Parkhomenko N. M. Dzherela nrava: nroblemy teorii ta metodolorii: Monohrafiia. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Yurydychna dumka», 2008. 336 s. S. 40.
7. Povtoreva S. M. Slovnyk z lohiky. Lviv: Mahnoliia, 2006, 2009. 196 s.; Toftul M. H. Lohika: Posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Vydavnychyi tsentr «Akademiia», 2002. 368 s.; Riashko V. I. Lohika: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2009. 328 s
8. Pavliukov I. I. Pravovi zasoby: poniattia, vydy, funktsii ta vzaiemodiia v protsesi rehuliuvannia suspilnykh vidnosyn. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu.* 2023. Seriia Pravo. Vypusk 75: chastyna 1. S. 42.
9. Kostruba A. Akty realizatsii yurydychnykh prav i oboviazkiv yak element mekhanizmu pravovoho rehuliuvannia. *Teoriia i praktyka zastosuvannia chynnoho vitchyznianoho i mizhnarodnoho zakonodavstva v suchasnykh umovakh: Mizhnarodna naukova praktychna konferentsiia,* Feb 2011, Odessa, Ukraine. pp.28.
10. Osaulenko O. I. Zahalna teoriia derzhavy i prava: navch. posib. Kyiv: Istyna, 2007. 336 s.
11. Shylinhov V. S. Pravovyi vplyv: teoretyko-pravove doslidzhennia. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys.* 2023. 3(12). 57–63.

Пархоменко Н. М. Реалізація права як категорія права та явище соціальної дійсності

У статті наголошено, що реалізація права є основною правовою категорією, що є предметом дослідження правознавства загалом та означає здійснення права, його ідей і принципів у реальних суспільних відносинах. При цьому, з огляду на її сутність і зміст – одночасно входить до понятєвого апарату окремих галузей права, у межах яких відбувається реалізація правосуб'єктності, здійснюється правовий вплив на конкретні суспільні відносини.

Реалізація права може бути охарактеризована як багатоаспектне явище, що поєднує в собі елементи соціальної поведінки, правової діяльності та інструменту юридичного впливу. Вона виступає не лише завершальною стадією правового регулювання, а й критерієм ефективності права загалом. Як категорія права, реалізація права має нормативне відображення у чинному законодавстві, охоплює механізми практичного використання прав і виконання обов'язків, а також є частиною механізму правового регулювання, охоплює систему форм, методів, засобів і результатів дій суб'єктів у правовому полі.

Ключові слова: реалізація права, категорія права, правова категорія, дія права, правове регулювання, правовий вплив.

Parkhomenko N. M. Realization of law as a category of law and phenomenon of social reality

It is emphasized that the realization of law is the main legal category, which is the subject of research of jurisprudence in general and means the realization of law, its ideas and principles in real social relations. At the same time, taking into account its essence and content, it is simultaneously included in the conceptual apparatus of individual branches of law, within which the legal personality is realized, legal influence on specific social relations is exercised.

Currently, the realization of law can be described as a multidimensional phenomenon that combines elements of social behavior, legal activity and an instrument of legal influence. It is not only the final stage of legal regulation, but also a criterion for the effectiveness of the law as a whole. As a category of law, the implementation of law has a normative reflection in the current legislation, covers the mechanisms for the practical use of rights and the performance of duties, and is also part of the mechanism of legal regulation, covers the system of forms, methods, means and results of actions of subjects in the legal field.

As a category of law, the realization of law should be considered not only in a static aspect, as the final stage of legal regulation, but also in a dynamic one – as a process of interaction of the legal norm, the social environment and the legal awareness of subjects. Its essence is formed through the legitimate activity of the subjects of social relations, aimed at translating the norms of law into reality and manifested through its institutional (subjects), normative (legal prescriptions) and effective (acts of implementation) components. Its dynamics are manifested in the form of lawful behavior and in legally significant results.

The realization of law is not only a legal, but also a social process, which is mediated by the legal consciousness, values, motivation and culture of legal entities. In this context, it is an important instrument of legal influence on society.

At the same time, the establishment of the realization of law as a system category is impossible without taking into account the interdisciplinary approach: sociological, psychological, axiological and philosophical. This provides a deeper understanding of its significance in the context of law and order, law and social justice.

Key words: realization of law, category of law, legal category, action of law, legal regulation, legal influence.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-32-38

УДК 342.92: 340.132

Анатолій Миколайович Колодій,
головний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості та
адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-6647-700X

Вікторія Миколаївна Тернавська,
провідний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості та
адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-2102-619X

ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. Наріжним питанням конституційно-правової політики сучасних демократичних держав є забезпечення якості нормативно-правових актів та ефективності їх реалізації, що має позитивне відображення в удосконаленні механізму правового регулювання. У доктринальних джерелах зазначається, що механізм реалізації права розпочинається на етапі закріплення прав та обов'язків людини і громадянина у нормативно-правових актах і завершується фактичним втіленням положень норм права (прав та обов'язків) у конкретній поведінці учасників суспільних відносин [1, с. 450–451]. Відповідно правореалізація посідає не менш важливе місце у механізмі правового регулювання, ніж правотворення. Більше того, удосконалення механізму реалізації правових норм сприятиме, як слушно зауважує С. Гусаров, удосконаленню механізму реалізації державної правової політики [2, с. 14].

Специфіка процесу реалізації права зумовлена способом правового регулювання, що використовується у тій чи іншій нормі права (дозвіл, зобов'язання або заборона), що дає підстави виокремити різні форми правореалізації залежно від характеру дій, необхідних для втілення правових положень у життя [3, с. 235]. У загальній теорії права вирізняють форми безпосередньої реалізації права учасниками суспільних відносин, а саме використання, виконання та дотримання, а також правозастосування, яке є ще однією формою реалізації права, що втілюється виключно в діяльності державних органів та уповноважених на це державою органів місцевого самоврядування, організацій та посадових осіб приватного права. Відповідно реалізацію права визначають як усвідомлену, інтелектуально-вольову діяльність суб'єктів права, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосування приписів правових норм з метою досягнення соціально-корисного результату, передбаченого законодавцем, задоволення потреб та виявлення соціальної цінності цієї норми [4, с. 30; 5, с. 111]. Аналізуючи особливості правового життя суспільства, цілком природно постають питання, які фактори впливають на ефективність реалізації права, які критерії оцінки цієї ефективності?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній науці питання механізму правового регулювання досліджується переважно в аспекті продукації якісних та ефективних нормативно-правових актів, натомість не приділяючи достатньо уваги питанням правореалізації та її ефективності. Окремі аспекти правозастосування як однієї із форм реалізації права висвітлювалися

у наукових працях В. Авер'янова, С. Бобровник, С. Гусарєва, В. Копєйчикова, П. Рабіновича, Ю. Шемшученка та інших правознавців. Натомість важливо системно подати в юридичній літературі весь механізм правореалізації та нормативно закріпити критерії оцінки її ефективності. Це питання **актуалізується** у світлі євроінтеграційних процесів і стратегії конституційно-правової політики держави, спрямованої на адаптацію не лише законодавства ЄС, а й елементів правореалізаційної практики з метою удосконалення правової системи загалом. Відповідно **метою цієї статті** є вивчення теорії і практики ефективної правореалізації, під час дослідження яких **ключовими методичними інструментами** виступають положення діалектичного підходу, який надає можливість розкрити сутність правореалізації, поняття ефективності та її індикаторів і критеріїв за допомогою таких основних методів, як функціональний, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, інтерпретаційний.

Основні результати дослідження. У вітчизняній юридичній літературі питання ефективності реалізації права (норм права) висвітлюється здебільшого в аспекті проблеми ефективності самого права. Так, І. Онищук включає до змісту поняття «ефективність права» корисність, економічність та оптимальність дії нормативно-правового акта, оскільки метою прийняття норми права є досягнення позитивного для розвитку суспільства результату [6, с. 272]. Х. Ксантакі розглядає поняття ефективності правового регулювання як ступінь здатності законодавства досягти бажаних результатів регулювання суспільних відносин, де мають планомірно співвідноситися чи то узгоджуватися форма нормативно-правового акта, яка має відповідати його меті, та засоби досягнення цієї мети, які мають бути законними, справедливими, конкретними і передбачуваними, що унеможливить свавілля уряду й дасть змогу людям планувати і займатися довгостроковою підприємницькою діяльністю та особистими справами [7]. Звісно, оцінювати ефективність реалізації права без оцінки якості правового інструментарію неможливо. Однак такі дослідження переважно відхиляються від предмета безпосереднього вивчення і переходять у площину правотворчості. Крім того, ми поділяємо позицію В. Думи, що такі поняття, як «реалізація норм права», «правореалізація (реалізація права)», «здійснення права (норм права)», «дія права», «правове регулювання», «правовий вплив», «правомірна поведінка», «законність», «правопорядок» є взаємопов'язаними, але не однопорядковими юридичними категоріями [8, с. 47–53].

Розглядаючи питання ефективності реалізації права, маємо концентрувати увагу на етимології ключових термінів цього поняття. Так, у тлумачних словниках термін «ефективний» визначається як такий, що приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект (результат) [9, с. 358]. Поняття «реалізація» визначається як дія за значенням «реалізувати», тобто здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя [9, с. 1204]. Своєю чергою поняття «право» визначається в доктринальних джерелах як «система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечуються державою» [10, с. 5].

Виходячи з аналізу зазначених тлумачень термінів і понять, первісно можна підходити до поняття ефективності реалізації права як результативного втілення в життя положень тих соціальних загальнообов'язкових норм, використання, виконання, дотримання та застосування яких забезпечуються уповноваженими суб'єктами. Водночас ефективність реалізації права в цих чотирьох формах зумовлена низкою суб'єктивних та об'єктивних факторів, які обов'язково слід враховувати при оцінці ефективності. Таку ж позицію має О. Легка, вважаючи, що на ефективність реалізації норм права суттєво впливають загальні та спеціальні умови їх здійснення. Зокрема, до загальних відносять економічний і політичний устрій у державі, політичну і правову культуру в суспільстві, натомість до спеціальних – якість законодавства, якість процесуальних норм, законність, певну організацію правозастосувальних органів, їх забезпечення матеріально-технічними засобами [4, с. 32]. Погоджуючись загалом з такою аргументацією, ми, однак, вважаємо за необхідне ширше розглядати це поняття.

Ефективність реалізації права потрібно розглядати крізь призму таких індикаторів (показників), як якість і ефективність нормативно-правових актів; рівень правової свідомості і правової культури суб'єктів права; техніко-технологічний процес реалізації права; матеріально-фінансове забезпечення реалізації положень нормативно-правових актів; організаційно-правове забезпечення оцінки ефективності реалізації права. Водночас слід наголосити, що при вимірюванні ефективності реалізації права слід застосовувати як лінійку загальних індикаторів та критеріїв ефектив-

ності, так і специфічних, тобто властивих лише для певної галузі права. Крім того, погоджуємося з думкою І. Болокана, що в кожній галузі права варто відрізняти критерії ефективності реалізації норм, наприклад, адміністративного права загалом та критерії ефективності реалізації норм окремих адміністративно-правових інститутів [11, с. 15]. Доцільність запропонованого нами підходу щодо визначення ефективності реалізації права обґрунтуємо на прикладі аналізу виборчого законодавства.

1. Якість та ефективність нормативно-правового акта та викладених у ньому норм права. Якість будь-якого нормативно-правового акта та викладених у ньому правових норм має визначатися за полісистемними критеріями: по-перше, юридико-технічна досконалість нормативно-правового акта (форма, структура, юридична мова, стиль, граматичність) та, по-друге, відповідність змісту нормативно-правового акта національним інтересам (інтересам особи, суспільства та держави). Крім того, оцінюючи результат дії правової норми, слід не лише виходити з цільового контексту, а й співрозмірності цілі правової норми та тих засобів (правових і не правових), які були застосовані для одержаного результату. Повинно бути позитивне співвідношення між спрогнозованим і фактичним результатом дії правової норми в конкретних правовідносинах. Натомість загальними критеріями ефективності нормативно-правового акта та викладених у ньому правових норм є задоволення за допомогою права суспільних потреб, державних інтересів, прав і законних інтересів громадян, які й мають бути пріоритетними цілями нормативного врегулювання певної сфери життєдіяльності суспільства за допомогою права [12, с. 181].

Право громадян обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування гарантується ст. 38 Конституції України [13]. Порядок реалізації активного і пасивного права голосу в Україні регулюється Виборчим кодексом України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX. Однак реалізація виборчого права шляхом використання, виконання та дотримання положень Виборчого кодексу опосередкована належним застосуванням норм виборчого законодавства уповноваженими державою органами. Так, зокрема, на підставі ч. 2 ст. 78 Виборчого кодексу України Верховна Рада України призначає чергові вибори Президента України не пізніше як за сто днів до дня виборів, а Центральна виборча комісія на підставі ч. 3 ст. 78 цього кодексу має оголосити про початок виборчого процесу шляхом прийняття рішення не пізніше як за дев'яносто один день до дня голосування [14]. Водночас Виборчий кодекс не містить норм, що регулювали б правовідносини, які, хоча не стосуються безпосередньо виборчих процесів відповідних виборів, але пов'язані з виборами, а саме питання статусу і порядку діяльності Центральної виборчої комісії як постійно діючого органу, а також функціонування Державного реєстру виборців. Фахівці наголошують, що неповне взаємне узгодження приписів Виборчого кодексу від 19 грудня 2019 року № 396-IX і законів «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року № 1932-IV та «Про Державний реєстр виборців» від 22 лютого 2007 року № 698-V має своїм наслідком певні недоліки в механізмі правового регулювання, зокрема, прогалину в частині регулювання діяльності у позавиборчий період територіальних виборчих комісій, оскільки зазначені питання системно не врегульовані жодним законодавчим актом [15, с. 9, 12–13].

2. Рівень правової свідомості і правової культури суб'єктів права. Реалізація права передбачає втілення приписів правової норми у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права [16, с. 409]. Кожна особа, пропускаючи правову інформацію через свою свідомість, приймає вольове рішення щодо належного використання, виконання, дотримання та застосування норми права. Однак низький рівень правової культури спричиняє не лише високий рівень абсентеїзму, що став причиною призначення повторних виборів на місцевому рівні у 2020 році, а й спричиняє правопорушення внаслідок неналежного застосування норм виборчого законодавства уповноваженими особами. Так, незважаючи на гармонізацію положень Виборчого кодексу України з положеннями Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи (2006) та Рекомендацій 1877 (2009) ПАРЄ щодо належного правового та організаційного забезпечення реалізації прав внутрішньо переміщених осіб голосувати або балотуватися на національних, регіональних або місцевих виборах [17, с. 26], внесення змін до ст. 8 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII [18], мали місце факти незастосування норм права щодо внесення внутрішньо переміщених осіб у списки виборців.

3. Техніко-технологічний процес реалізації права. Як зазначає В. Косович, «застосування юридичних норм містить два інструментально-процесуальні компоненти: правозастосовну техніку та правозастосовну технологію. Правозастосовна техніка матеріалізується у правозастосовних актах, а правозастосовна технологія у безпосередній юридично регламентованій діяльності суб'єктів, наділених правом застосовувати юридичні норми» [19, с. 4]. Водночас юридична технологія має місце в кожній формі реалізації права, що відрізняється своєю специфікою. Так, використання пасивного виборчого права передбачає, по-перше, подачу пакета документів для реєстрації особи як кандидата на певну посаду; по-друге, внесення грошової застави на національних чи місцевих виборах.

4. Матеріально-фінансове забезпечення реалізації положень нормативно-правових актів. Реалізація нормативно-правового акта та викладених у ньому норм права є вкрай важкою чи навіть зовсім неможливою навіть з огляду на юридико-технічну досконалість правового інструментарію, якщо його реалізація не забезпечена належним матеріальним та фінансовим супроводом. Так, ч. 1 ст. 148 Виборчого кодексу України визначено, що фінансове забезпечення підготовки і проведення виборів народних депутатів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету Центральною виборчою комісією, яка є головним розпорядником цих коштів [14]. Саме внаслідок недостатньої кількості коштів у державному чи місцевих бюджетах, неналежного забезпечення місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування виборчих комісій приміщенням, обладнанням, транспортом тощо, вибори можуть не відбутися на окремих виборчих дільницях чи загалом на національному рівні.

5. Організаційно-правове забезпечення оцінки ефективності реалізації права. Оцінка ефективності реалізації права передбачає застосування таких правових засобів, як правовий моніторинг реалізації нормативно-правових актів і викладених у них норм права; правова та інші види експертизи нормативно-правових актів та викладених у них норм права; юридичне прогнозування; аналіз судової статистики та узагальнення судової практики. Так, саме використання правового моніторингу допомогло виявити порушення встановленої Виборчим кодексом обов'язкової 40 % гендерної квоти на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року, тобто встановленої вимоги до партій під час формування єдиного та територіальних виборчих списків забезпечити присутність не менше двох кандидатів кожної статі у кожній п'ятірці [20].

На сьогодні роль моніторингу нормативно-правових актів значно зросла у зв'язку із синхронною ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. Це своєю чергою зумовлює нагальність прийняття Закону України «Про правовий моніторинг нормативно-правових актів», яким буде належно врегульовано суспільні відносини, пов'язані із визначенням якості та ефективності нормативно-правових актів та окремих норм права, прогнозуванням розвитку правового регулювання, правової системи загалом. Потрібна організація більш тісного зв'язку між правотворчістю та правореалізацією, оскільки найбільш істотними причинами низької якості та ефективності нормативно-правових актів є: відсутність об'єктивної інформації про реалізацію нормативно-правових актів; незастосування необхідних підзаконних нормативно-правових актів; порушення зв'язку між правотворцем та правореалізатором. Крім того, мають бути вироблені єдині критерії оцінювання такої ефективності, які варто закріпити на законодавчому рівні. На нашу думку, основними критеріями оцінки ефективності реалізації права є передусім реальна можливість здійснення особою законних прав та інтересів, а також дотримання при цьому законності і правопорядку в державі шляхом належного виконання покладених обов'язків. Наше бачення щодо структури і змісту такого нормативно-правового акта ми виклали у проєкті Закону України «Про правовий моніторинг нормативно-правових актів», розробленого спільно з науковцями відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України.

Висновки. Отже, реалізація права посідає важливе місце в механізмі правового регулювання. Враховуючи, що «… ефективність законодавства визначається як співвідношення між фактичним результатом дії закону і тими соціальними цілями, для досягнення яких він був прийнятий» [19, с. 10], а «реалізація норм права (франц. realisation – здійснення, від пізньолат. realis – дійсний, існу-

ючий) – процес втілення приписів правових актів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності по здійсненню прав і виконанню юридичних обов'язків» [10, с. 246], є усі підстави стверджувати, що ефективність реалізації права – це позитивне співвідношення між фактичним результатом реалізації права і тими соціальними цілями, для досягнення яких воно було створене, що виявляється у процесі фактичного втілення правових приписів у поведінці суб'єктів правових відносин.

Вважаємо за необхідне розробити на підставі науково обґрунтованої теорії повноцінну Концепцію реформування реалізації права в Україні, яка повинна, по-перше, затверджуватися законом, та, по-друге, бути системною, забезпеченою, логічною та послідовною [22, с. 313–317].

Список використаних джерел

1. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
2. Гусаров С. Конституція і проблеми правової політики. *Віче.* 2011. № 21. С. 12–14.
3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
4. Легка О. В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство.* 2012. № 1. С. 30–33.
5. Подпіснов Д. С. Ознаки реалізації норм права. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2013. Випуск 3 (19). С. 107–111.
6. Онищук І. І. Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло, 2017. 512 с.
7. Xanthaki H. On Transferability of Legislative Solution: The Functionality Test. 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/265042905_On_Transferability_of_Legislative_Solutions_The_Functionality_Test
8. Дума В. В. Підходи до праворозуміння та реалізації правових норм. *Правова інформатика.* 2009. № 1 (21). С. 47–53.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
10. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П–С / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. 736 с.
11. Болокан І. В. Критерії та показники ефективності реалізації адміністративно-правових норм: загальна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права.* 2017. Вип. 79. С. 11–20.
12. Тернавська В. М. Критерії якості та ефективності нормативно-правових актів у контексті сучасної конституційно-правової політики. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ: Алерта, 2023. 268 с.
13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
14. Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 р. № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48.
15. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю. Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. 768 с.
16. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права: підручник. Київ: Кондор, 2005. 609 с. С. 409.
17. Камінська Н. В. Проблеми реалізації і захисту виборчих прав внутрішньо переміщених осіб. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал.* 2023. Випуск 3 (12). С. 22-34.
18. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 1. Ст. 1.
19. Косович В. Правозастосовна техніка: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2017. Вип. 64. С. 3–10.
20. Відомості щодо гендерного представництва кандидатів у депутати на місцевих виборах 25 жовтня 2015 року та 25 жовтня 2020 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/actualna-informaciya/187243.html
21. Бірченко Ю. І. Деякі критерії оцінки якості та ефективності нормативно-правових актів. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2004. Том 26. С. 9–14.
22. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. Київ, 1998. 391 с.

References

1. Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: Pidruchnyk / Za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. 2-e vyd., pererob. i dopov. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 688 s.
2. Husarov S. Konstytutsiia i problemy pravovoi polityky. *Viche*. 2011. № 21. S. 12-14.
3. Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M.I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
4. Lehka O. V. Realizatsiia norm prava: teoretyko-pravovi aspekty. *Pravo i suspilstvo.* 2012. № 1. S. 30–33.
5. Podpisnov D. S. Oznaky realizatsii norm prava. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia.* Pravo. 2013. Vypusk 3 (19). S. 107–111.
6. Onyshchuk I. I. Pravovyi monitorynh: problemy metodolohii, teorii ta praktyky: monohrafiia. Ivano-Frankivsk – Drohobych: Kolo, 2017. 512 s.
7. Xanthaki H. On Transferability of Legislative Solution: The Functionality Test. 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/265042905_On_Transferability_of_Legislative_Solutions_The_Functionality_Test
8. Duma V. V. Pidkhody do pravorozuminnia ta realizatsii pravovykh norm. *Pravova informatyka.* 2009. № 1 (21). S. 47–53.
9. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
10. Yurydychna entsyklopediia: V 6 t. T. 5: P–S / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2003. 736 s.
11. Bolokan I. V. Kryterii ta pokaznyky efektyvnosti realizatsii administratyvno-pravovykh norm: zahalna kharakterystyka. *Aktualni problemy derzhavy i prava.* 2017. Vypusk 79. S. 11–20.
12. Ternavska V. M. Kryterii yakosti ta efektyvnosti normatyvno-pravovykh aktiv u konteksti suchasnoi konstytutsiino-pravovoi polityky. Pravovyi monitorynh yak skladova pravotvorchoi ta pravozastosovchoi diialnosti: monohrafiia / za zah. red. O. O. Kota, A. B. Hryniaka, N. V. Milovskoi. Kyiv: Alerta, 2023. 268 s.
13. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. № 30. St. 141.
14. Vyborchyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19.12.2019 r. № 396-IKh. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2020. № 7, № 8, № 9. St. 48.
15. Vyborchyi kodeks Ukrainy. Knyha persha. Zahalna chastyna. Naukovo-praktychnyi komentar / za red. Yu. B. Kliuchkovskoho. Kyiv: K.I.S., 2021. 768 s.
16. Kelman M. S., Murashyn O. H. Zahalna teoriia derzhavy ta prava: Pidruchnyk. Kyiv: Kondor, 2005. 609 s. S. 409.
17. Kaminska N. V. Problemy realizatsii i zakhystu vyborchykh prav vnutrishno peremishchenykh osib. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys: naukovyi zhurnal.* 2023. Vypusk 3 (12). S. 22–34.
18. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy vid 20 zhovtnia 2014 r. № 1706-VII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2015. № 1. St. 1.
19. Kosovych V. Pravozastosovna tekhnika: zahalnoteoretychna kharakterystyka. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna. 2017. Vypusk 64. S. 3–10.
20. Vidomosti shchodo hendernoho predstavnytstva kandydativ u deputaty na mistsevykh vyborakh 25 zhovtnia 2015 roku ta 25 zhovtnia 2020 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/actualna-informaciya/187243.html
21. Birchenko Yu. I. Deiaki kryterii otsinky yakosti ta efektyvnosti normatyvno-pravovykh aktiv. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky.* 2004. Tom 26. S. 9–14.
22. Kolodiy A. M. Konstytutsiia i rozvytok pryntsypiv prava Ukrainy (metodolohichni pytannia): dys. … dokt. yuryd. nauk: 12.00.01; 12.00.02. Kyiv, 1998. 391 s.

Колодій А. М., Тернавська В. М. Ефективність реалізації права в умовах євроінтеграції: питання теорії і практики

У механізмі правового регулювання правореалізація посідає не менш важливе місце, ніж правотворення, оскільки у світлі євроінтеграційних процесів стратегія конституційно-правової політики держави спрямована на адаптацію не лише законодавства ЄС, а й елементів правореалізаційної практики з метою удосконалення правової системи загалом. У статті розглядається ефективність реалізації права крізь призму таких індикаторів (показників), як якість та ефективність нормативно-правових актів; рівень правової свідомості і правової культури суб'єктів права; техніко-технологічний процес реалізації права; матеріально-фінансове забезпечення реалізації положень нормативно-правових актів; організаційно-правове забезпечення оцінки ефективності реалізації права. Доцільність запропонованого підходу обґрунтовано на прикладі аналізу виборчого законодавства.

Робиться висновок, що ефективність реалізації права – це позитивне співвідношення між фактичним результатом реалізації права і тими соціальними цілями, для досягнення яких воно було створене, що виявляється у процесі фактичного втілення правових приписів у поведінці суб'єктів правових відносин. Пропонується розробити на підставі науково обґрунтованої теорії повноцінну Концепцію реформування реалізації права в Україні, яка повинна, по-перше, затверджуватися законом, та, по-друге, бути системною, забезпеченою, логічною та послідовною.

Ключові слова: конституційно-правова політика, правореалізація, критерії ефективності, юридична технологія, правовий моніторинг.

Kolodiy A. M., Ternavska V. M. Efficiency of law implementation in the context of European integration: issues of theory and practice

Law implementation takes important place in the mechanism of legal regulation as well as lawmaking since the implementation of the provisions of normative and legal acts contributes to the satisfaction of the interests of subjects of law and the achievement of a general socially useful result. This issue is relevant in the light of the European integration processes because the strategy of the state's constitutional and legal policy aimed at adapting not only EU legislation but also elements of law implementing practice in order to improve the legal system as a whole. In the article there considered the topical issues of the theory and practice of law implementation through the prism of impact factors on the efficiency of law implementation, and also the criteria for assessing this efficiency are determined.

The efficiency of law implementation is considered through the prism of such indicators as the quality and effectiveness of legal acts; the level of legal consciousness and legal culture of subjects of law; the technical and technological process of law implementation; material and financial support of implementing the provisions of legal acts; organisational and legal support of assessing the efficiency of law implementation. The authors emphasize that during measuring the efficiency of law implementation there should be used both a line of general indicators and criteria of effectiveness and specific ones, i.e. those inherent only in a particular branch of law. The expediency of the proposed approach to determining the efficiency of law implementation is substantiated by the analysis of electoral legislation.

It is concluded that the efficiency of law implementation is a positive correlation between the actual result of law implementation and that social goals for which it was created, what is manifested in the process of actual implementation of legal provisions in the behaviour of subjects of legal relations. It is considered appropriate to develop a full-fledged Concept of reforming the law implementation in Ukraine based on a scientifically substantiated theory, which should, firstly, be approved by the Law of Ukraine, and, secondly, be systematic, secured, logical and consistent.

Key words: constitutional and legal policy, law implementation, efficiency criteria, legal technology, legal monitoring.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-39-45

УДК 342.4(477)

Анжеліка Романівна Крусян,
вчений секретар Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-6437-2864

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ І РІШЕННЯ

Постановка проблеми. Справжній, а не уявний конституціоналізм є можливим за умови реалізації Конституції України, яка є «ядром» системи конституціоналізму, його нормативною основою. Адже Конституція України, яка за своєю сутністю є головним об'єднувальним джерелом права і демократії, містить норми, принципи та інститути, що регулюють суспільні відносини, які визначають демократичну і правову організацію публічної влади та суспільства, а закріплені в ній принципи демократизму, їх неухильна реалізація становлять дух справжнього конституціоналізму. Проте реалізація Конституції України є достатньо проблематичною, особливо в сучасних умовах правового режиму воєнного стану. Не менш важливим є визначення тенденцій модернізації Конституції у повоєнний період з урахуванням «досвіду» реалізації її положень під час війни та з метою подолання існуючих дефектів у конституційно-правовому регулюванні, наявність яких негативно впливає на ефективність реалізації Основного Закону України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на теоретичну та практичну актуальність ефективної реалізації Конституції України в сучасній юридичній науці бракує наукових праць, присвячених цій проблематиці. За останні майже двадцять років виокремлюється лише декілька монографічних досліджень, присвячених безпосередньо проблемам реалізації Основного Закону України, серед яких слід назвати колективну монографію науковців Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика» [1]. У контексті фрагментарних аспектів проблематики розглядали ці питання такі дослідники, як: М. Козюбра, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко та ін.

Метою статті є науково-практичний аналіз основних проблем реалізації Конституції України, а також визначення конституційно-правових засобів їх вирішення.

Основні результати дослідження. У конституційно-правовій науці реалізація Конституції України розглядається як багатогранне явище, в якому виокремлюються зміст, форми та механізм. Так, у монографічній роботі «Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика» визначається, що «за своїм змістом реалізація чинної Конституції – це забезпечення: непорушності конституційного ладу; всебічної й повної реалізації прав і свобод людини і громадянина; реалізації конституційних форм безпосереднього народовладдя; організації та діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування відповідно до принципів, функцій і повноважень, визначених Конституцією України; …тощо». За формою, на думку вчених, реалізація Конституції – це: додержання всіх її положень, принципів і норм усіма органами державної влади і органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами та громадянами; виконання положень Конституції відповідними органами державної влади та органами місцевого самоврядування, посадовими особами відповідно до своєї компетенції, а громадянами відповідно до своїх обов'язків; належне застосування положень Конституції при здійсненні своїх функцій і повноважень органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами шляхом прийняття передбачених Конституцією законів України, актів Президента України, актів уряду тощо [1].

Ю. Тодика обґрунтовував наявність механізму реалізації конституційних норм як «сукупність правових і інституційних елементів, за допомогою яких забезпечується на практиці здійснення конституційних приписів» [2, с. 339].

На основі системного аналізу існуючих концептуальних підходів щодо визначення цього правового явища та ґрунтуючись на постулатах теорії права щодо правореалізації, видається доцільним та обґрунтованим як методологічного інструментарію дослідження реалізації Конституції України визначити таке. По-перше, змістом реалізації Конституції України є впровадження в існуючу практику принципів і цінностей Основного Закону та втілення конституційних приписів у правомірних діях усіх суб'єктів конституційно-правових відносин. По-друге, мета реалізації Конституції України – це забезпечення конституційного правопорядку. По-третє, форми реалізації – це дотримання, виконання, використання та застосування норм Конституції України. По-четверте, механізм реалізації Конституції України діє через: прийняття та реалізацію нормативно-правових актів, що деталізують Конституцію (конституційне законодавство), адже положення Конституції деталізуються й набувають свого розвитку в поточному законодавстві, саме конституційні положення повинні надавати всій правовій системі єдиної спрямованості; діяльність суб'єктів конституційно-правових відносин з дотримання, виконання, використання та застосування безпосередньо норм Конституції як акта прямої дії, адже Конституція України є «працюючим» нормативним актом, основною функцією якого є регулювання основоположних, базових суспільних відносин практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Реалізація Конституції України має відповідати такому критерію, як ефективність, яка визначається через результативність реалізації Конституції щодо досягнення соціально визначеної мети – забезпечення конституційного правопорядку.

Основними проблемами, що негативно впливають на ефективність реалізації Конституції України, є дефекти в конституційно-правовому регулюванні, серед яких виокремлюються такі, як колізії, прогалини, недоліки змістовно-юридичного структурування тексту та юридичних конструкцій конституційно-правових норм. Ця проблема є актуальною не тільки для України, а й для інших держав, тому що в конституційному законодавстві будь-якої держави можливі дефекти.

На особливу увагу заслуговують колізії норм Конституції України. Подібні дефекти негативно позначаються на конституційно-правовій практиці. Адже конституційні постулати повинні становити основу не тільки конституційного, а й усього законодавства України. Зокрема, Конституційний Суд України підкреслював, що «на Конституції України ґрунтовано галузеве законодавство, яке розвиває, конкретизує й деталізує конституційні приписи» [3]. Однак не всі конституційні положення вирізняються єдністю й послідовністю. Наприклад, у ст. 6 Конституції України як самостійна гілка державної влади виділяється судова влада. Проте спеціальний розділ, присвячений суду, називається «Правосуддя», в якому вербальна конструкція «судова влада» не застосовується взагалі, тоді як у чинному законодавстві України цей термін використовується (наприклад, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року, який «визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні» [4]). Думається, що Конституція повинна чітко визнати суд самостійною і незалежною державною владою, що своєю чергою зумовлює й чітке визначення його конституційного статусу, тим більше, що функціональна характеристика суду дає можливість обґрунтувати його позицію як самостійної гілки державної влади.

Крім того, у розділі «Правосуддя» Конституції України містяться статті, присвячені Вищій раді правосуддя (ст. 131), прокуратурі (ст. 131-1), адвокатурі (ст. 131-2). Ці органи не здійснюють правосуддя, адже правосуддя в Україні здійснюють виключно суди (як це визначено у ч. 1 ст. 124 Конституції України), однак вони є суміжними органами, які сприяють здійсненню правосуддя та належать до судової влади. Це також підкреслює необхідність зміни назви розділу з тим, щоб уникнути колізії між його назвою та його змістовим наповненням.

Колізійними видаються норми ч. 4 ст. 83 Конституції з положеннями розділу V «Президент України». Так, відповідно до ч. 4 ст. 83 Конституції України у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану. В розділі V «Президент України» аналогічні норми відсутні. Проте інститут президентства, як і інститут парламентаризму, має представницьку природу та формується шляхом виборів, тобто вони є формами представницької демократії, а їх створення є проявом прямого народовладдя – виборів.

Суперечливими є норми, що містять цензи щодо кандидатів на посади Президента України та кандидатів до народних депутатів України. Так, відповідно до ч. 3 ст. 76 Конституції України не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена й не знята в установленому законом порядку, водночас у положеннях ст. 103 Конституції України, яка визначає вимоги та цензи до кандидата на пост Президента України, ця вимога відсутня, що на практиці може призводити до колізій.

Потребують узгодження положення статей Конституції України щодо визначення форм власності. Так, у ст. 41 йдеться про існування таких форм власності, як приватна, державна та комунальна. Водночас у ст. 13 зазначається наявність такого правового явища, як право власності Українського народу. Виходячи з теорії демократії, а також враховуючи неоліберальні принципи конституціоналізму, право власності Українського народу доцільно розглядати як особливу форму власності.

До дефектів слід віднести недоліки змістовно-юридичного структурування тексту Основного Закону. Так, за своїм змістом перший розділ містить основи (основні принципи) конституційного ладу України. На це вказував Конституційний Суд України ще у 1999 році, відзначаючи, що розділ I «Загальні засади» Конституції України «закріплює основи конституційного ладу в Україні» [5]. Проте не тільки перший розділ Конституції містить основи конституційного ладу, оскільки економічні, політичні основи конституційного ладу закріплені й у таких статтях, як статті 36, 37 (віднесені до політичних основ конституційного ладу), статті 41, 42 (віднесені до економічних основ), ст. 25 (належить до гуманістичних основ) Конституції України. Звідси, змінити назву розділу на «Основи конституційного ладу» або «Засади конституційного ладу» буде теоретично правильним та логічно обґрунтованим за умови внесення змін до його змісту. Зокрема, включення до нього окремих положень з інших розділів чинної Конституції, внесення додаткових положень і зведення цих положень у єдиний блок «основ конституційного ладу», структурований на «видові» основи – основні характеристики Української держави, гуманістичні, політичні, соціально-економічні, національно-культурні, екологічні основи конституційного ладу, з відповідною зміною розташування та нумерації відповідних статей цього розділу та тексту Конституції України загалом.

Іншою проблемою конституційного законодавства є наявність у ньому прогалин. При цьому слід враховувати, що відповідно до теорії права прогалини можуть бути дійсні та уявні. Прогалини в конституційному праві характеризуються тим, що конкретний вид суспільних відносин не врегульовано конституційно-правовими нормами, тобто ці норми відсутні в конституційному законодавстві, не встановлено методів конституційно-правового регулювання таких суспільних відносин, не закріплено в конституційному матеріалі принципів, на яких повинно здійснюватися їх регулювання.

Наявність прогалин у конституційному праві свідчить про недоліки правової системи. Проте такі прогалини об'єктивно можливі й навіть неминучі в умовах державно-правового реформування і становлення громадянського суспільства, коли розвиваються відповідні конституційні правовідносини, з'являються нові суспільні відносини, що потребують правового регулювання. І тут важливо максимально точно встановити належність цих суспільних відносин до предмета конституційно-правової галузі.

Не перебуваючи в рамках жорсткого юридичного позитивізму, сприймаючи як об'єктивну реальність існування соціологічних, юснатуралістичних та інших напрямів у теорії конституціоналізму, все ж слід констатувати, що нові суспільні відносини тільки тоді можуть бути визнані предметом конституційного правового регулювання, коли в цьому зацікавлене як громадянське суспільство, так і сама держава. При цьому з розвитком держави та суспільства змінюється й Конституція, а також трансформується й предмет конституційного права, який не є статичним. З'являються «нові» суспільні відносини, що є неврегульованими, тобто відсутня необхідна нормативно-правова матерія, що в узагальненому вигляді можна назвати прогалиною. Проте ця прогалина має подвійну сутність: для поточного конституційного законодавства вона є реальною, оскільки певний вид суспільних відносин, що входять до сфери регулювання конституційного права, недостатньо регламентований, а для Конституції ця прогалина може бути уявною, якщо існують норми загального характеру, які можуть бути застосовані до цього виду суспільних відносин, у такому випадку прогалина відсутня «a priori». У більшості випадків прогалини існують у чинному кон-

ституційному законодавстві, ніж у тексті Конституції України. Безумовно, можна констатувати й прогалини в тексті Основного Закону, але в цьому випадку необхідно дуже чітко з'ясовувати, чи не є така прогалина уявною для Конституції. Звідси важливим є чітко визначати, яке коло та який обсяг суспільних відносин має регулювати Конституція, якою є межа цього регулювання.

Сучасна Конституція має регулювати всі суспільні відносини, що визначають основи організації держави і суспільства. При цьому слід виходити з основної детермінанти щодо визначення предмета конституційно-правового регулювання, а саме, що ці відносини є найбільш важливими, основними суспільними відносинами, які створюють підґрунтя всіх соціальних зав'язків, що виникають у системі «людина – суспільство – держава».

Конституція – це лаконічний правовий документ загальноустановчого характеру і регулювання, який потребує подальшого розвитку в чинному законодавстві. Тому прогальність регулювання певних сфер суспільних відносин зазвичай існує не в Конституції, а в конституційному законодавстві. Наприклад, до основних сфер таких суспільних відносин в Україні слід віднести формування й освоєння ефективної моделі взаємодії і співпраці між Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Прогальністю вирізняється й регулювання інституту президентства в Україні. Відсутність конституційних традицій у цій сфері породжує необхідність прийняття спеціального закону для усунення прогалин, що стосуються конкретизації статусу Президента України, порядку здійснення ним конституційних повноважень, регламентації процедури припинення повноважень глави держави, недоторканності Президента (ст. 105 Конституції) тощо. Отже, першочергове значення для реалізації Конституції має конкретизація і розвиток її положень у поточному конституційному законодавстві. У ряді випадків це позначено в нормі самої Конституції вказівкою на необхідність прийняття відповідного закону (наприклад, у Конституції України зроблено такі вказівки в статтях 4, 6, 10, 14, 15, 17, 20, 82, 89, 107, 120, 146 та ін.). Втім, незважаючи на те, що Конституції України вже понад 28 років, досі ще не прийняті всі закони, на які є пряма вказівка в її тексті (наприклад, закони про Державний Прапор України та Державний Герб України, про місцеві референдуми та ін.).

Важливим способом перманентного вдосконалення і розвитку Конституції є вдосконалення і розвиток конституційного законодавства. Конституція тільки тоді буде несуперечливою і сучасною (тобто відповідною суспільним відносинам, що постійно розвиваються), коли буде створено не один «ідеальний» документ – довершена Конституція, що теоретично й практично є неможливим, а коли буде створено стрункy, науково обґрунтовану, ієрархічну систему нормативних актів, що дають можливість ефективно функціонувати Конституції, тобто конституційне законодавство.

На сьогодні є прогалини й у тексті Конституції, наприклад, пов'язані з необхідністю закріплення в її тексті екологічних основ конституційного ладу з метою забезпечення екологічної безпеки, зокрема, ця проблема була актуалізована війною, яка триває в Україні.

Слід зазначити, що війна зумовлює й інші проблеми реалізації Конституції України. По-перше, в умовах війни забороняється (самою Конституцією) внесення змін до Конституції України, навіть якщо це викликано необхідністю усунення дефектів в її тексті. По-друге, в умовах війни проблеми реалізації Конституції України виявляються в обмеженні реалізації її норм щодо прямого народовладдя та певних прав людини. Щодо особливостей обмеження прав людини та необхідності їх забезпечення і захисту в сучасних умовах правового режиму воєнного стану докладно йдеться в багатьох наукових публікаціях, зокрема і в працях авторки цієї статті [див., наприклад: 6].

Крім того, в умовах війни виникають проблеми і щодо реалізації положень розділу III Конституції України «Вибори. Референдуми». Адже аналіз виборчого законодавства, а також судової практики свідчить про несумісність воєнного стану із дотриманням конституційних принципів виборчого права, а звідси і проблематичність проведення будь-яких демократичних виборів, референдумів та інших форм прямого народовладдя. Отже, спостерігається звуження простору для прямої демократії та необхідність її тимчасового обмеження з метою забезпечення безпеки та захисту самої демократії. При цьому слід акцентувати увагу на тому, що війна тільки підкреслює важливість захисту демократичних принципів для майбутнього розвитку української державності. Таку демократію можна визначити як конституційно-правову демократію, тобто демократію, яка захищає себе конституційно-правовими засобами від загроз, зумовлених широкомасштабною агресією. При цьому актуальним є питання адаптації демократичних механізмів, пошук нових

засобів реалізації демократичних процесів в умовах воєнного стану, серед яких слід виокремити такі, як підтримка громадянського суспільства державної влади і політики, розвиток громадських ініціатив, спрямованих на захист прав і свобод людини, взаємодія між владою та громадянським суспільством на основі діалогу та сумісного вирішення актуальних проблем.

Сучасна практика зумовлює виникнення нових форм демократії, які не вкладаються в існуючі концепції. Наприклад, концепт войовничої демократії (також відомої як «демократія, що здатна себе захистити» К. Льовенштайна [7, с. 77]) нині доволі міцно увійшов у науковий обіг. Проте войовнича демократія визначається як правове обмеження демократичних свобод з метою ізоляції демократичних режимів від загрози повалення. Тому її засоби більш прийнятні для боротьби з «рашизмом» як проявом сучасного нацизму та фашизму.

У повоєнний період відродження України та її подальшому євроінтеграційному розвитку необхідно буде не тільки повноцінно поновити демократичні форми та інституції, але й, спираючись на воєнний досвід, оновити інструментарій сучасної демократії та адаптувати його до можливих екстраординарних умов.

На ефективність реалізації Конституції України впливає своєчасність її оновлення відповідно до конституційно-правових реалій. Тому передусім у повоєнний період необхідною буде модернізація Конституції України щодо утвердження національної ідентичності; розвитку інститутів громадянського суспільства; розширення інститутів та гарантії прямої демократії; розширення гарантій прав і свобод людини, зокрема для внутрішньо переміщених осіб і національних меншин, з акцентом на їхню інтеграцію та соціальний захист, розширити економічні права та свободи; внесення змін, які б закріплювали основи національної безпеки та оборони, включаючи механізми співпраці з міжнародними партнерами та забезпечення обороноздатності країни; завершення реформи децентралізації публічної влади та територіального устрою України; врегулювання питань статусу АРК; доповнення Основного Закону України положеннями, що гарантують екологічну безпеку, враховуючи наслідки війни для навколишнього середовища та ін. При цьому масштабність необхідних змін до Конституції України та необхідність проведення конституційно-правових реформ, спрямованих на євроінтеграцію України, надають підстави зробити висновок про обґрунтованість прийняття нової редакції Основного Закону України.

Висновки. Для ефективної реалізації Конституції України необхідним є усунення її дефектів, серед яких виокремлюються такі, як колізії, прогалини, недоліки змістовно-юридичного структурування тексту та юридичних конструкцій конституційно-правових норм.

Важливим елементом механізму результативної реалізації Конституції України є вдосконалення і постійний розвиток конституційного законодавства. Також необхідною умовою якісної реалізації Конституції України є своєчасне її оновлення, адже суспільні відносини змінюються, і Основний Закон має не тільки кореспондувати цим змінам, а бути на крок попереду, прогнозуючи їх розвиток, що зумовлює необхідність модернізації Конституції України – нормативної основи утвердження та розвитку України як демократичної, правової держави, повноправного члена європейського співтовариства.

Список використаних джерел

1. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / відп. ред. В. Ф. Погорілко: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. 652 с.
2. Тодика Ю. М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства. Харків: Факт, 2001.
3. Рішення Конституційного Суду України від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 (справа про обов'язковість судового рішення). URL: https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2024
4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top
5. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 (справа про застосування української мови). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text
6. Крусян А. Р. Особливості захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні: конституційно-правовий аспект. *Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.* 2024. Вип. 35. С. 348–361.
7. Левенштайн Карл. Войовнича демократія та фундаментальні права. *Український часопис конституційного права.* 2024. № 2. С. 76–98.

References

1. Problemy realizatsii Konstytutsii Ukrainy: teoriia i praktyka / Vidp. red. V. F. Pohorilko: Monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy: A.S.K., 2003. 652 s.
2. Todyka Yu. M. Konstytutsiia Ukrainy – Osnovnyi Zakon derzhavy i suspilstva. Kharkiv: Fakt, 2001.
3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13 travnia 2024 roku № 6-r(II)/2024 (sprava pro oboviazkovist sudovoho rishennia). URL: https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2024.
4. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top
5. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14 hrudnia 1999 roku № 10-rp/99 (sprava pro zastosuvannia ukrainskoi movy). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text
6. Krusian A. R. Osoblyvosti zakhystu prav i svobod liudyny v umovakh voiennoho stanu v Ukraini: konstytutsiino-pravovyi aspekt. *Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats Instytutu derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy.* 2024. Vyp. 35. S. 348–361.
7. Levenshtain Karl. Voiovnycha demokratiia ta fundamentalni prava. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava.* 2024. № 2. S. 76–98.

Крусян А. Р. Проблеми реалізації Конституції України: аналіз і рішення

У статті аналізуються основні проблеми реалізації Конституції України, а також визначаються конституційно-правові засоби їх вирішення. Як методологічний інструментарій дослідження зазначеної проблематики авторка розкриває зміст, форми, механізм та мету реалізації Конституції України. Визначаються основні проблеми, що негативно впливають на ефективність реалізації Конституції України, якими є дефекти в конституційно-правовому регулюванні, серед яких виокремлюються та аналізуються такі, як колізії, прогалини, недоліки змістовно-юридичного структурування тексту Основного Закону та юридичних конструкцій конституційно-правових норм.

Обґрунтовується, що важливим елементом механізму якісної та результативної реалізації Конституції є вдосконалення і постійний розвиток конституційного законодавства. Визначається, що на ефективність реалізації Конституції України впливає своєчасність оновлення її тексту відповідно до конституційно-правових реалій. Звідси робиться висновок, що передусім у повоєнний період важливою буде модернізація Конституції України. Тому для ефективної реалізації Конституції України необхідним є усунення дефектів у конституційно-правовому регулюванні, постійний розвиток конституційного законодавства та своєчасне оновлення, модернізація Конституції України – нормативної основи утвердження та розвитку України як демократичної, правової держави, повноправного члена європейського співтовариства.

Ключові слова: Конституція України, реалізація Конституції України, дефекти в конституційно-правовому регулюванні, колізії, прогалини, недоліки змістовно-юридичного структурування тексту Основного Закону, конституційне законодавство, модернізація Конституції України.

Krusian A. R. Problems of Implementation of the Constitution of Ukraine: Analysis and Solutions

The article analyses the main problems of the implementation of the Constitution of Ukraine and identifies the constitutional and legal means of their solution.

As a methodological tool for studying this issue the author reveals: the content of the implementation of the Constitution as the introduction of the principles and values of the Fundamental Law into the existing practice and the embodiment of the constitutional provisions in the lawful actions of all subjects of constitutional and legal relations; the purpose of its implementation - ensuring constitutional law and order; the forms of its implementation - observance, execution, use and application of the Constitution; the implementation mechanism, which shall operate through the adoption and implementation of legal acts detailing the Constitution (constitutional legislation) and through the activities of the subjects of constitutional and legal relations in order to observe, implement, use and directly apply the provisions of the Constitution of Ukraine.

The author concludes that the implementation of the Constitution of Ukraine should meet the criterion of efficiency, which is determined by the effectiveness of its implementation in terms of achieving a socially determined goal – ensuring the constitutional legal order.

The main problems affecting the efficiency of the implementation of the Constitution of Ukraine are defects in constitutional and legal regulation, among which the author highlights such issues as conflicts, gaps and shortcomings in the substantive and legal structuring of the text of the Fundamental Law of Ukraine and legal constructions of constitutional and legal norms.

Overcoming and eliminating these defects is a prerequisite for the effective implementation of the Constitution of Ukraine. At the same time, the author argues that an important element of the mechanism of effective implementation

of the Constitution is the improvement and continuous development of constitutional legislation. The Constitution will only be consistent and modern (i.e., consistent with constantly evolving social relations) when not just one 'perfect' document – a perfect Constitution – is created, which is theoretically and practically impossible, but when a coherent, scientifically sound, hierarchical system of regulations enabling the Constitution to function, i.e., the system of constitutional legislation, is created.

The effectiveness of the implementation of the Constitution of Ukraine is influenced by the timeliness of updating its text in accordance with constitutional and legal realities. This leads to the conclusion that, first of all, in the post-war period it will be important to modernise the Constitution of Ukraine.

Therefore, for the effective implementation of the Constitution of Ukraine it is necessary to eliminate its defects (conflicts, gaps, shortcomings in the substantive and legal structure of the text and legal structure of constitutional and legal provisions) and to constantly develop constitutional legislation. Another prerequisite for the qualitative implementation of the Constitution of Ukraine is its timely updating, since social relations are changing and the Fundamental Law of Ukraine should not only correspond to these changes, but also be one step ahead of them, anticipate their development, which requires the modernisation of the Constitution of Ukraine – the regulatory framework for the establishment and development of Ukraine as a democratic state governed by the rule of law, a full member of the European community.

Key words: Constitution of Ukraine, implementation of the Constitution of Ukraine, defects in constitutional and legal regulation, conflicts, gaps, shortcomings of substantive and legal structuring of the text of the Fundamental Law, constitutional legislation, modernisation of the Constitution of Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-46-52

УДК 340.13

***Євген Борисович Кубко**,*
головний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0009-0005-0775-5582

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА В КОНТЕКСТІ СТАБІЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Вступ. Реалізація права багато в чому відображається у самій можливості реалізації суб'єктивних прав у реальній юридичній практиці. Зв'язок між цими явищами правової дійсності має принципове значення, оскільки функціонування їх уособлено, хоча й може розглядатись із дослідницькою метою, але позбавлене кінцевого юридичного сенсу. Реалізація права не може відбуватися сама по собі, без реалізації суб'єктивних прав юридичних і фізичних осіб та інших суб'єктів права в процесі конкретної юридичної практики. Зв'язок між реалізацією права, реалізацією суб'єктивного права і юридичною практикою є очевидним і водночас вимагає наявності певної цементуючої правової структури, яка забезпечує ефективність такого зв'язку, його стабільність і стійкість. Це, крім іншого, має бути забезпечено відповідними державно-правовими інститутами (інституціями), що діють із чітко визначеною метою – досягнення необхідного результату реалізації конкретних правових норм і права загалом.

Державно-правові інститути, забезпечуючи юридичний зв'язок щодо реалізації права, своєю чергою мають бути такими, що здатні бути стійкими до різкого роду факторів ентропійного характеру, що й дає можливість підтримувати й удосконалювати такий юридичний зв'язок, а відтак уникати можливих руйнівних процесів у сфері реалізації права. Це важливе положення має бути невід'ємною частиною теорії правового інституалізму на сучасному етапі її розвитку, концентруючи дослідницьку увагу саме на державно-правових інститутах, що функціонують з метою реалізації права, суб'єктивних прав і адекватної юридичної практики. Недаремно критика недоліків правового регулювання в будь-яких країнах часто зводиться до акцентування на відсутності тих чи інших державно-правових інститутів, або до констатації їх вкрай низької ефективності. Отже, державно-правові інститути виступають важливою ланкою предметного забезпечення механізму реалізації права, а стабільність їх функціонування і стійкість до різного роду впливів і викликів стають нагальними умовами реалізації права і відповідно важливим теоретико-правовим завданням.

Стан розробки проблеми. У науковій традиції протягом доволі тривалого часу питання реалізації права, реалізації суб'єктивного права і відповідні аспекти юридичної практики розглядалися як лише відносно пов'язані явища, що зрозуміло з точки зору мети дослідження, особливо галузевого профілю, але при цьому до певної міри втрачалась увага до самих механізмів зв'язку між цими явищами.

Теоретичні питання реалізації права розглядались у науці теорії держави і права, але, як правило, без урахування реальної юридичної практики, або ігноруючи до певної міри корелятивний зв'язок між теоретичними положеннями і реаліями юридичної практики. Реалізація суб'єктивних прав з аналітичної точки зору їх дослідження більш тісно пов'язана з практичною юридичною діяльністю, але такі дослідження мали, як правило, галузевий характер або розглядались лише в контексті конкретного предмета галузевого дослідження [1]. Водночас теоретико-правові дослідження «інтернаціонального» рівня приділяють увагу саме формуванню сучасних наукових концепцій, виходячи із пріоритетного значення юридичної, особливо судової, практики для формування теоретико-правових конструкцій, які фрагментарно відхиляються від сталих юридичних канонів, що відображається у новітніх, інколи глибоко дискусійних, теоретичних підходах [2]. Тож

зв'язкові елементи реалізації права залишаються в тіні дослідницького матеріалу. Це стосується й дослідження державно-правових інститутів, які також часто аналізувались без урахування ефективності їх впливу на конкретні аспекти функціонування правової системи, а саме на механізми реалізації права, суб'єктивних прав і юридичної практики.

Виклад основного матеріалу. Питання реалізації права та реалізації прав має широкий державно-правовий контекст, особливо з погляду теоретичного розуміння сучасних процесів, що відбуваються у сфері реальної юридичної практики. У цьому контексті виокремлюються три взаємозв'язані проблеми, які також можна розглядати як відокремлені предмети дослідження. По-перше, це реалізація права, яку слід визначати як таку, що не зводиться лише до реалізації суб'єктивних прав, хоча в підсумку саме реалізація суб'єктивних прав стає індикатором стану всього механізму реалізації права, його ефективності, що становлять кінцеву мету правового регулювання. По-друге, реалізація об'єктивного права та суб'єктивних прав залежить від якості державно-правових інститутів, які функціонують як у публічному, так і в приватному праві. Це визначає юридичний зв'язок між державно-правовими інститутами, враховуючи їхню численність і складність взаємозв'язку з механізмом реалізації права. Відповідно визначення ефективності такого юридичного зв'язку стає актуальним науковим завданням. По-третє, юридична практика, яка не обмежується лише судовою практикою, а виступає як будь-яка юридична діяльність суб'єктів права й, зокрема, державних органів, безпосередньо взаємодіє із суспільством, впливає на нього й водночас стимулює суспільство до регулятивних правових ініціатив. Відповідна юридична діяльність, метою якої є реалізація права, здійснюється через державно-правові інститути (інституції).

Якщо визнаємо, що зв'язок між механізмом реалізації права й суспільством відбувається через державно-правові інститути, то стає очевидною необхідність відповідної якості функціонування таких інститутів, які становлять структурні елементи держави і її правової системи, забезпечують їхню стабільність і динамізм і відповідно впливають на весь механізм реалізації права. Загалом, державно-правовий інститут, або державно-правова інституція, які доцільно використовувати як ідентичні поняття (поняття «правовий інститут» як відображення кола однорідних норм відповідної галузі права виносимо за дужки дослідження), – це функціонально відокремлена частина державного механізму, яка спрямована на виконання нормативно визначених завдань держави і забезпечує реалізацію права в нормативно визначених сферах правової дійсності або для розв'язання окремих проблем. Державно-правові інститути водночас є складовою правової системи країни і забезпечують реалізацію права в рамках реальної юридичної практики. Таке поняття державно-правового інституту дає можливість, на відміну від надто широкого методологічного інструментарію, що використовується економічною наукою в межах інституціональної теорії, визначити суто правове явище, яке інколи прикрите флером соціально-економічних, політичних, ідеологічних і, навіть, психологічних нашарувань [3].

Навіть первинна класифікація державно-правових інститутів дає можливість наблизитися до розуміння їхньої важливості для ефективного функціонування держави, її правової системи, механізму реалізації права. Крім загальної класифікації державно-правових інститутів на інститути законодавчої, виконавчої і судової влади, що, звичайно, важливо для розуміння сфери їхнього функціонування, найскладнішою є класифікація державно-правових інститутів за цільовими ознаками. Це інститути, які складаються всередині самих систем органів законодавчої, виконавчої і судової влади, причому на різних ієрархічних щаблях на рівні координації між гілками влади й координації між галузями управління і галузями права.

Розглядаючи саме із цих позицій державно-правові інститути, слід зауважити декілька важливих аспектів. Державно-правові інститути впливають на рівень реалізації права залежно від їхньої стабільності й динамізму. Існують стабільні державно-правові інститути законодавчої, виконавчої і судової влади. Наприклад, інститут виборів до Верховної Ради (законодавча влада) чи інститут державної служби (виконавча влада), або інститут призначення суддів (судова влада). Функціонування таких стабільних інститутів відбувається в правових формах і відображає відповідний механізм реалізації права. Динамічні інститути визначаються залежно від умов їхнього утворення та функціонування, а також від умов зміни чи ліквідації. Наприклад, інститут тимчасових слідчих комісій Верховної Ради (законодавча влада); інститут преміювання керівників державних підприємств (виконавча влада); інститут помічників суддів (судова влада). Такі інститути також діють у

правових формах, забезпечуючи відповідні напрями реалізації права. Проте, хоча функціонування таких інститутів телеологічно пов'язується із конкретною гілкою влади, їх функціонування потребує координації або навіть прямого включення в нормативний матеріал, що стосується діяльності інших гілок влади. Це особливо рельєфно відбивається на юридичній практиці, завданням якої є кінцева реалізація права.

Державно-правові інститути мають забезпечувати реалізацію права залежно від загальної спрямованості й основних характеристик правової системи загалом, зафіксованих принципів її функціонування. Відповідно виникає принципова проблема забезпечення цільової єдності державно-правових інститутів із цільовими установками правової системи загалом. На жаль, непоодинокі випадки, які фіксуються сучасними дослідниками [4], коли відбувається суттєве відхилення результатів діяльності державно-правових інститутів від завдань правової системи, що відбувається на стадії реалізації права й відображається в юридичній практиці. Наприклад, інститут звітності посадовців повинен відповідати контрольним завданням держави, принципам державної служби, встановленим у правовій системі України. На жаль, практична реалізація правових норм зобов'язального характеру щодо звітності посадовців за результатами своєї діяльності, іноді не відбувається взагалі, або відбувається формально й у будь-кому випадку не для досягнення встановленої правової мети.

Ефективна реалізація права, конкретних правових норм передбачає сумарну ефективність функціонування всіх державно-правових інститутів, а це потребує ефективності кожного з них. Це зумовлено взаємозв'язаністю державно-правових інститутів двох рівнів: перший – взаємодія між різними правовими інститутами, другий – взаємодія між виокремленими сегментами конкретних правових інститутів із конкретно визначеною метою. Наприклад, інститут державної підтримки інвалідів війни, який має загальнодержавний характер, потребує взаємодії різних державних органів: військових адміністрацій, органів соціального забезпечення, органів охорони здоров'я, територіальних органів тощо. Водночас конкретні структури цих органів, конкретні посадовці цих органів юридично зобов'язані координувати свою діяльність і ухвалювати відповідні рішення, що спрямовані на виконання вимог правових актів у сфері забезпечення захисту інвалідів війни. Якщо якийсь із цих сегментів (посадовців, службовців, підрозділів) відповідних державних органів не виконує своїх завдань, то весь механізм реалізації права в цій сфері буде малоефективним. Це буває чітко зафіксовано на рівні реальної юридичної, особливо судової, практики.

Висвітлені питання державно-правових інститутів є актуальними не лише для правової системи України й для правових систем інших країн, маючи до певної міри універсальний характер. Це зумовлює доцільність використання результатів досліджень загальної теорії інституціоналізму, включаючи правовий інституціоналізм. Концепція сучасного правового інституціоналізму має й суттєві недоліки щодо розуміння конкретних інститутів, оскільки спрямована головним чином на теоретичне опанування зв'язків правових інститутів з іншими соціальними інституціями [5], як-от економіка, політика, філософія тощо, не приділяючи водночас більш деталізованої уваги самим правовим інститутам і юридичним зв'язкам між ними, не кажучи вже про юридичну пов'язаність інституцій із реальною соціальною практикою і юридичною практикою зокрема. Правовий інституціоналізм, маючи загальне теоретичне значення, спрямований на пояснення та фіксацію правових інститутів, їх динаміки, впливу на правову систему, а відтак і на ефективність соціальної практики.

Щодо предмета нашого дослідження правовий інституціоналізм дає можливість констатувати, що реалізація права, реалізація суб'єктивних прав і юридична практика викристалізовують зв'язок між ними за допомогою розуміння природи державно-правових інститутів. Саме вони забезпечують цей юридичний зв'язок і є не лише індикатором його ефективності, а й стабілізаційною основою механізму реалізації права. Концепція юридичного інституціоналізму дає можливість звернути дослідницьку увагу і на ті аспекти функціонування державно-правових інститутів, які мають універсальне значення для інституціональної структури як суспільства, так і держави, а також правової системи країни.

Державно-правові інститути знаходяться під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, які тиснуть і на правову систему, визначаючи поточний правопорядок. Відповідно констатується inter alia самостійне, «автономне» значення державно-правових інститутів. Крім того, сучасний неокон-

ституціоналізм, концентруючись на соціальній поведінці в межах державно-правових інститутів, розглядає їх не тільки як очевидні інститути, як-от парламенти чи уряд, а й такі «конструкції, які діють на основі формальних і неформальних правил, процедур і практик, як-от інститут сім'ї, розлучення тощо» [6].

Отже, теоретико-методологічне розуміння державно-правових інститутів дає можливість, визначаючи їхній зв'язок із соціальною і, зокрема, юридичною практикою, звернути увагу на те, що реалізація права виступає біхевіоральним фактором, пов'язаним із реалізацією суб'єктивних прав. Відповідно правова регуляція поведінки суб'єктів права спрямована на реалізацію суб'єктивного права і права в його об'єктивному розумінні відображається в діяльності конкретних державно-правових інститутів. Поряд із тим нескоординована діяльність численних державно-правових інститутів призводить не тільки до їхньої сумнівної ефективності, а й до утворення потенційних загроз для функціонування ентропійного типу.

Ентропія державно-правових інститутів може відображати рівень хаосу, невизначеності чи неефективності в системі державного управління і функціонування правових механізмів. Ентропія може відображати ступінь безладдя і мати певні чітко визначені характеристики. Такі характеристики стосуються децентралізації чи розпаду системи управління, наприклад, конфлікти між гілками влади, корупція, слабкість центральної влади тощо. Крім того, ентропійні тенденції пов'язуються з нестабільністю самих інституцій, як-от часта зміна конституції, часті кризи, недовіра до судів і правоохоронних органів тощо. Це пов'язується також із відсутністю відкритості й підзвітності, коли громадяни не мають доступу до інформації про роботу державних органів, що сприяє зловживанням і неефективності управління. До ентропійних процесів призводить нечіткість правових норм, суперечливість законів, надмірна бюрократизація чи відсутність механізмів реалізації правових норм, тобто механізмів реалізації права.

Наслідками високого рівня ентропії можуть бути надмірне зростання корупції і правового нігілізму, економічна стагнація через непередбачуваність умов для господарської діяльності, соціальна напруженість через несправедливість у прийнятті важливих рішень. У країнах, де висока довіра до державно-правових інститутів, мінімальна корупція і суспільно відчувана ефективність управління, рівень ентропії залишається доволі низьким. Водночас висока ентропія має місце в авторитарних режимах і, зокрема, у країнах зі слабкою судовою системою.

Ентропійна небезпека має постійний характер і потребує постійного контролю за рівнем стабільності конкретного державно-правового інституту, а також стійкості всіх державно-правових інституцій. Водночас критерії стабільності державно-правових інститутів мають чітко визначені параметри, що, безумовно, впливає на весь механізм реалізації права, маючи на увазі одночасну дію зовнішніх і внутрішніх факторів, а також взаємодію з іншими елементами правової системи. Стабільність окремого державно-правового інституту визначається, по-перше, його суспільною легітимністю, тобто довірою громадян, які визначають цей інститут як законний і необхідний, а також публічною підтримкою, коли існує певний консенсус щодо значення цього інституту для еліт і громадськості. Крім того, важливе значення має і історична традиція щодо існування цього інституту, а також його визнання на міжнародному рівні.

Критерієм стабільності державно-правових інститутів є також нормативно-правова усталеність, наприклад, конституційне закріплення цього інституту чи міжнародно-правове визнання його як базового для правової системи країни. Крім того, важливе значення має стабільність правового регулювання, оскільки часті зміни норм, що регулюють цей інститут, можуть свідчити про низький рівень стабільності всього інституту. З погляду стабільності державно-правового інституту є системність законодавства, тобто узгодженість цього інституту засобами законодавства в межах правової системи. Стабільність правового інституту забезпечується стійкістю всіх державно-правових інститутів у межах правової системи. Так, на стійкість впливає якість законодавства, яка повинна характеризуватися чіткістю, неухильністю і прогнозованістю правових норм, що регулюють конкретні правові інститути, а також верховенством права, що забезпечує незалежність суддів і дотримання законів усіма суб'єктами влади.

Існує ціла низка політичних факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, які впливають на стабільність і стійкість державно-правових інститутів, і відповідно на стійкість країни в цілому, що становлять самостійний предмет дослідження з урахуванням сучасних викликів і

загроз [7]. Проте з погляду реалізації права політична стабільність має визначатись відсутністю гострих криз, переворотів і частого перегляду ключових інституційних, у тому числі конституційних, основ держави. Політичні фактори реалізації права можуть відбуватись на тлі відсутності консенсусу еліт, а також посилення міжнародно-правових впливів, що, звичайно, впливає на стійкість державно-правових інститутів. Серед показників стійкості в контексті потенційних ентропійних процесів важливу роль відіграють такі чинники, як громадська довіра, рівень підтримки конкретного інституту населенням (наприклад, довіра до поліції, пожежної служби, податкових органів тощо), а також загальноправова свідомість громадян. Такі фактори діють практично у всіх сферах функціонування державно-правових інститутів і повинні визначатися в процесі реалізації норм права з урахуванням також можливих технологічних факторів, як-от кіберзагрози, стабільність комп'ютерних та інших мереж, ефективна цифровізація тощо.

Контроль стійкості державно-правових інституцій являє собою постійний процес визначення відповідності актів реалізації права, включно з реалізацією суб'єктивних прав, реаліям юридичної практики. Це важливе положення інколи ігнорується, і дієвість контролю замінюється наявністю значної кількості законів і підзаконних актів, не звертаючи уваги на якість їхнього застосування. Відповідно державно-правові інститути можуть втрачати свою стабільність, а за певних обставин зовнішнього і внутрішнього характеру – і свою стійкість. Інакше кажучи, кожен державно-правовий інститут не буде виконувати свою місію в механізмі реалізації права, якщо не перебуватиме під постійним контролем. Такий контроль має характер як зовнішнього контролю, так і внутрішнього контролю в межах самого правового інституту. Наприклад, це стосується інститутів виконавчої влади, які є найбільш динамічними, рухомими й тому більш небезпечними з погляду можливостей забезпечення реалізації права. Звичайно, важливе значення має розвинутість правової бази, яка забезпечує функціонування того чи іншого державно-правового інституту. Якщо, наприклад, порівняти інститут звітності державних службовців в Україні з відповідним інститутом у Сполучених Штатах Америки, то можна не помітити значної відмінності в обсягах правового регулювання цих інститутів, проте вони мають різну кінцеву якість. Інститут звітності державних службовців в Україні регулюється значною кількістю нормативних актів, як-от Закон України «Про державну службу» у редакції від 01.01.2025 року, Закон України «Про запобігання корупції» у редакції від 04.04.2025 року, певною кількістю нормативних актів щодо дотримання службовцями законності, професійної етики і прозорості у своїй діяльності, електронного декларування своїх доходів, службової дисципліни, службової звітності тощо. Проте цей інститут звітності фактично лише в останні роки почав формуватися в Україні. У Сполучених Штатах Америки існує багаторічна система звітності державних службовців, яка регулюється такими основними нормативними актами, як Закон про етику державних службовців [8], який передбачає декларування доходів, активів, боргів і інших фінансових інструментів, що мають відношення до державних службовців. Ці дані є публічними й доступні для громадськості. Крім того, існує ціла низка законів, як-от Stock Act 2012, який забороняє інсайдерські угоди з державними службовцями на основі конфіденційної інформації [9], а також зобов'язання службовців фіксувати зустрічі з лобістами чи представниками бізнесу в рамках закону, прийнятого ще у 1995 році [10], а також численні інші нормативні акти. У 1989 році в США був прийнятий закон про реформу етики, яким було внесено цілу низку нових положень щодо прозорості звітності у федеральному уряді, а також заборони отримання гонорарів, обов'язкове розкриття інформації про доходи, подарунки, подорожі й інші фінансові інтереси державних службовців. Була проведена також уніфікація етичних норм для всіх гілок влади [11].

Порівняльний аналіз інститутів звітності посадовців у США і Україні виявляє якісні відмінності щодо механізмів контролю і обсягів звітності. Проте самого цього факту недостатньо, аби констатувати рівень стабільності й стійкості цих державно-правових інститутів. Такий рівень має визначатись іншими правовими параметрами, а саме неможливістю зміни напрямів і характеру діяльності конкретного державно-правового інституту, юридичного визначення і захисту запобіжників його стійкості. Цікаво відмітити, що інститут звітності посадовців у США, за всієї розгалуженості правових регуляцій, може виявитись не досить стійким щодо політичних та інших впливів. Так, Ілон Маск як керівник департаменту ефективності уряду США (DOGE) запровадив на початку 2025 року низку реформ у звітності посадовців США, які були неоднозначно сприйняті суспільством, що створило певні загрози щодо функціональної стабільності всього інституту дер-

жавної служби в Сполучених Штатах Америки. Були запроваджені щотижневі звіти службовців, щотижневий перелік досягнень службовців, стислі строки подання звітів, а відмова від подання звітів розцінюється як відставка. На сьогодні ще не відомо, чи матиме наслідком таке реформування ефективність інституту звітності й результативності державної служби загалом, проте критика таких реформ із боку профспілок і деяких представників громадськості, які, крім іншого, занепокоєні можливістю розкриття конфіденційної інформації, створює побоювання щодо нестабільності цього інституту. Цей приклад може бути показовим із погляду співвідношення між стійкістю, стабільністю, динамізмом і ефективністю державно-правових інститутів.

З позиції наявності юридичного зв'язку між державно-правовими інститутами, механізмами реалізації юридичної практики можна зазначити таке. Враховуючи негативні наслідки порушення такого юридичного зв'язку для ефективності реалізації права, забезпечення суб'єктивних прав у процесі юридичної практики, стає нагальною необхідність вироблення запобіжників стабільності державно-правових інститутів саме юридичного характеру, які мають діяти паралельно з економічними, політичними, культурологічними та іншими факторами. Одним із таких запобіжників має стати визнання спеціальної правосуб'єктності конкретних державно-правових інститутів у тих випадках, коли необхідно забезпечити стабільність конкретного державно-правового інституту, його стійкості до ентропійних факторів, що дасть можливість розглядати його як самостійного суб'єкта права, а отже, більш ефективно використовувати юридичні механізми його захисту.

Висновки. Важливим аспектом реалізації права, який інколи залишається поза увагою дослідників, є юридичний зв'язок між реалізацією права як функціональною дією та реалізацією суб'єктивного права учасниками правових відносин і юридичною практикою як кінцевою цільовою «інстанцією» всіх реалізаційних правових процесів. Такий юридичний зв'язок відображається у діяльності відповідних державно-правових інститутів, а не лише на рівні нормативного регулювання, яке саме по собі, без матеріальної основи, тобто без функціонування державно-правових інститутів, не матиме реалізаційного потенціалу. Державно-правові інститути відіграють консолідуючу роль у процесі забезпечення реалізаційних механізмів правової системи загалом, але поряд із тим виступають регулятивним елементом конкретних правових відносин, що забезпечують права конкретних суб'єктів права, тобто впливають на їхні суб'єктивні права. Останні реалізуються в реальній юридичній практиці як у концентрованому кінцевому результаті правореалізації. Збалансоване функціонування правових механізмів у цих сегментах правової системи об'єктивно потребує певних консолідованих елементів, якими виступають державно-правові інститути. Вони класифікуються за багатьма ознаками і демонструють значну розгалуженість, різні темпоральні й телеологічні характеристики, багатовекторність і багатофункціональність. Усе це потребує теоретико-методологічних зусиль дослідників, які не мають обмежуватись лише теоретичними конструкціями правового інституціоналізму, а повинні спиратись на реалії існуючої юридичної практики, як у сучасних зарубіжних дослідженнях все більше стає мірилом сутності права і її наукових інтерпретацій, таких як правові концепції оригіналізму, текстуалізму, реалізму права та ін. Ефективна реалізація права в контексті функціонування державно-правових інститутів потребує їх стабільності і стійкості до ентропійних (руйнівних) факторів внутрішнього і зовнішнього характеру. Саме це робить проблему реалізації права предметною науковою основою для правового забезпечення як реалізації права, так і правової системи загалом. Наслідки нестійкості державно-правових інститутів таким чином можуть відбиватись на наслідках не лише правореалізаційного процесу, а й на правовій системі загалом, породжуючи негативні явища, які проявлятимуться передусім у сфері юридичної практики. Саме вона є індикатором стану всього процесу реалізації права, стабільності і стійкості державно-правових інститутів.

Список використаних джерел

1. Боровик А. В., Мандзик П. І. Адміністративно-правові засади розвитку правосуддя з урахуванням найкращих міжнародних стандартів і практик: монографія. Одеса: Юридика, 2023. 218 с.
2. Кубко Є. Право як об'єкт теоретико-методологічного дослідження (сучасні концепції). *Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід.* Випуск 15. Київ, 2024, С. 66–74.

3. Пилипенко Г. М. Категоріальне оформлення поняття інститут: проблеми і перспективи інституціональної теорії. *Економічний вісник НГУ.* 2008. № 4. С. 12–18.
4. Пастки інституційної спроможності у системі державної влади в Україні. *Аналітична доповідь* / кол. авт.: Г. Зеленко та ін. Київ, ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025, 64 с.
5. Вонсович С. Теорія інституціоналізму: рефлексії ретроспективного дискурсу. *Грані: науково-теоретичний альманах.* 2021. Т. 24. № 9. С. 14–41.
6. Gavrilov D. Institutionalism – A different perception of human behavior and social organization. Academia Letters, 2021, Article 1632. p.1. https://doi.org/10.20935/AL1632/
7. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2022. 552 с.
8. Ethics in Government Act 1978, Pub.L.No 95-521, 92 Stat. 1824 (1978).
9. Stop Trading on Congressional knowledge act of 2012, Pub.L.No.112–105, 126 Stat. 291.
10. Lobbying Disclosure Act, 2 U.S.C. S. 1601–1614.
11. Ethics Reform Act of 1989, Pub.L.No 101–194, 103 Stat. 1716.

References

1. Borovyk A. V., Mandzyk P. I. Administratyvno-pravovi zasady rozvytku pravosuddia z urakhuvanniam naikrashchykh mizhnarodnykh standartiv i praktyk: Monohrafiia. Odesa: Iurydyka, 2023. 218 s.
2. Kubko Ye. Pravo yak obiekt teoretyko-metodolohichnoho doslidzhennia (suchasni kontseptsii). *Almanakh prava. Pravovi zasady normotvorchoi diialnosti: natsionalnyi i zarubizhnyi dosvid,* Vypusk 15. Kyiv, 2024, s. 66–74.
3. Pylypenko H. M. Katehorialne oformlennia poniattia instytut: problemy i perspektyvy instytutsionalnoi teorii. *Ekonomichnyi visnyk NHU,* 2008, № 4. S. 12–18.
4. Pastky instytutsiinoi spromozhnosti u systemi derzhavnoi vlady v Ukraini. Analitychna dopovid / kol. avt.: Zelenko H. ta in. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2025, 64 s.
5. Vonsovych S. Teoriia instytutsionalizmu: refleksii retrospektyvnoho dyskursu. Hrani. 2021. T. 24. № 9. S. 14–41.
6. Gavrilov D. Institutionalism – A different perception of human behavior and social organization. Academia Letters, 2021, Article 1632. p. 1. https://doi.org/10.20935/AL1632/
7. Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid / red. kol. S. I. Pyrozhkov, O. M. Maiboroda, N.V. Khamitov, Ye.I. Holovakha, S.S. Dembitskyi, V. A. Smolii, O.V. Skrypniuk, S. V. Stoietskyi / Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv: NAN Ukrainy, 2022. 552 s.
8. Ethics in Government Act 1978, Pub.L.No 95-521, 92 Stat. 1824 (1978).
9. Stop Trading on Congressional knowledge act of 2012, Pub.L.No.112–105, 126 Stat. 291.
10. Lobbying Disclosure Act, 2 U.S.C. S 1601–1614.
11. Ethics Reform Act of 1989, Pub.L.No 101–194, 103 Stat.1716.

Кубко Є. Б. Реалізація права в контексті стабільності державно-правових інститутів

У статті розглянуті важливі аспекти реалізації права, пов'язані з функціонуванням державно-правових інститутів, які виступають консолідуючим елементом сучасної правореалізаційної моделі. Вона включає реалізацію права в його об'єктивному розумінні, а також суб'єктивне право і юридичну практику як кінцевий етап правореалізації. Розглянуті державно-правові інститути в аспекті їх узагальнюючої класифікації, значення для ефективного функціонування реалізаційних правових механізмів і правової системи загалом, обґрунтована об'єктивна необхідність стабільності і стійкості таких інститутів з метою запобігання ентропійним процесам, сучасним загрозам і викликам. З компаративістських позицій у загальних рисах розглянуті деякі державно-правові інститути, а також визначена необхідність їх функціонування з урахуванням економічних, політичних, культурологічних та інших факторів. Державно-правові інститути розглянуті як стимулятор ефективності реалізації права і запобіжник неадекватної юридичної практики.

Ключові слова: державно-правовий інститут, реалізація права, реалізація суб'єктивних прав, юридична практика, стійкість правових інститутів.

Kubko Ie. B. Implementation of Law in the Context of Stability of State and Legal Institutions

The article deals with important aspects of the implementation of law related to the functioning of state and legal institutions, which are the consolidating element of the modern law enforcement model. It includes the

implementation of law in its objective sense, as well as subjective law and legal practice as the final stage of law implementation. The author examines the state and legal institutions in terms of their generalized classification, their importance for the effective functioning of legal implementation mechanisms, and the legal system as a whole. He substantiates the objective need for stability and sustainability of such institutions with a view to preventing entropy processes, modern threats, and challenges. From a comparative perspective, the author analyzes in general terms some state and legal institutions and emphasizes the crucial need for their functioning with due regard for economic, political, cultural and other factors. State and legal institutions are considered as a stimulant for the effective implementation of law and a preventive measure against inadequate legal practice.

Key words: state legal institution, implementation of law, implementation of subjective rights, legal practice, sustainability of legal institutions.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-53-60

УДК 349.6+504.06

Наталія Рафаелівна Малишева,
головний науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-6630-227X

ЕВОЛЮЦІЯ ФЕНОМЕНУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДОВКІЛЛЄВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ВПЛИВОМ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

Постановка проблеми. Сучасна трансформація довкіллєвого законодавства України відбувається в умовах глибоких викликів, спричинених повномасштабною війною, зміною клімату, зростанням техногенних ризиків і необхідністю виконання міжнародних, насамперед євроінтеграційних, зобов'язань у сфері охорони довкілля. Особливої актуальності набуває проблема реалізації норм довкіллєвого права в умовах війни, коли довкіллю завдається непоправної шкоди, а правозастосовна система часто виявляється не готовою до кризових обставин.

Водночас стратегічний курс України на євроінтеграцію та адаптація національного законодавства до acquis communautaire створює додатковий вектор трансформації еколого-правової системи. Це потребує не лише формального зближення з європейськими нормами, а й практичної імплементації європейських стандартів охорони довкілля, з урахуванням сьогодення українських реалій.

Отже, постає складна проблема: як забезпечити дієву реалізацію довкіллєвого законодавства України в умовах сучасних викликів і загроз і водночас виконати євроінтеграційні зобов'язання, не втрачаючи правового суверенітету та ефективності регулювання.

Метою статті є дослідження еволюції реалізації норм довкіллєвого права в умовах викликів і загроз, насамперед пов'язаних з воєнним станом, євроінтеграційними процесами і змінами клімату, а також визначення ключових тенденцій і напрямів удосконалення правового механізму захисту довкілля в нових умовах.

У процесі опрацювання проблеми були використані множинні методи дослідження. Діалектичний метод дав змогу розглядати реалізацію норм довкіллєвого права як динамічний процес, що постійно змінюється під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, виявити суперечності між нормами та реаліями їх реалізації. Історико-правовий метод дав можливість проаналізувати розвиток інституту реалізації довкіллєвого права в історичній перспективі, а також визначити ключові етапи трансформації довкіллєвих правовідносин. Порівняльно-правовий метод покладено в основу виявлення спільних і відмінних моделей реалізації довкіллєвого права в Україні та інших країнах, придатність елементів зарубіжного досвіду до українського контексту. Системний підхід став ключовим для розгляду довкіллєвого права як цілісної системи норм, інституцій і механізмів реалізації. Формально-юридичний метод став у пригоді при аналізі чинних нормативно-правових актів, правозастосовної практики, галузевої термінології та виявлення на цій базі прогалин, суперечностей і недосконалостей у правореалізаційних механізмах. Нарешті, метод правового прогнозування покладено в основу моделювання потенційних напрямів розвитку довкіллєвого права в умовах змін клімату, воєнного стану, євроінтеграції та технологічного прогресу на базі визначення перспектив удосконалення законодавства та практики його реалізації.

Основні результати дослідження. Довкіллєве право, мабуть, як жодна інша галузь, у своєму розвитку та реалізації норм залежить не тільки і навіть не стільки від суто правових чинників. Значною мірою як на правотворчість, так і на правореалізацію у цій галузі впливають економічні, екологічні, моральні, політичні та інші фактори. Власне сучасний науковий дискурс щодо реалізації довкіллєвого права насамперед базується на інтердисциплінарному підході. Цей підхід дає змогу розглядати довкіллєве право не тільки як систему норм, що регулюють певні суспільні відносини,

а як результат взаємодії знань, які походять з різних сфер. Так, екологія надає об'єктивні дані про довкілля, його стан що є природничою основою для формування правових норм та їх реалізації. Економічний чинник є ключовим в оцінці наявних і бажаних механізмів розподілу природних ресурсів, що визначає можливості реалізації передбачених правом довкіллєвих норм, наприклад, принципу «забруднювач платить» чи можливості т. зв. зеленого фінансування чи карбонових ринків. Морально-етичний чинник формує підґрунтя для реалізації в праві концепції сталого розвитку, визначає переваги екоцентризму або антропоцентризму в довкіллєвому правовому регулюванні, формує межі прав природи-людини та інші етичні засади взаємодії людини з довкіллям. Нарешті, політика визначає пріоритети екологічного порядку денного, розподіл ресурсів, впливає на механізми прийняття рішень як щодо впровадження, так і щодо ігнорування чи недооцінки чинних довкіллєвих норм (наприклад, призупинення чи припинення фінансування певних чинних екологічних програм). Інакше політика формує самі уявлення про те, що вважати «екологічною проблемою» в тому чи іншому контексті, та як її вирішувати.

Наведене дає уявлення про загальний підхід, що варто застосовувати до оцінки феномену довкіллєвого права в будь-яких територіально-часових рамках. Ця оцінка поширюється як на сферу правотворчості, так і на сферу правореалізації, впливаючи на їх дієвість та ефективність.

Однак у сучасному науковому дискурсі, особливо в українському контексті, проблема реалізації норм довкіллєвого права набуває нових, додаткових вимірів, які зумовлені актуальними викликами та загрозами, що постали перед нашою країною. Серед них за ступенем складності, новизною та масштабами насамперед виділяються три. Це воєнний стан (не лише в його формальному введенні, а у впливі на перебіг природних процесів в умовах збройної агресії проти України і пов'язаних з цим нових тенденцій у правовому регулюванні). Другим важливим викликом для воюючої України став новий етап у процесі євроінтеграції. Третій вирішальний чинник, що впливає на розвиток довкіллєвого законодавства та практики його реалізації, – кліматичні зміни.

Розглянемо вплив визначених трьох викликів на розвиток і реалізацію довкіллєвого законодавства. Почнемо з кліматичних змін, правова вага яких сьогодні ще не повною мірою усвідомлюється на всіх рівнях, але має потужний вплив на глобалізацію довкіллєвого права, адже сучасний науковий дискурс дедалі більше апелює до ідей «глобального довкіллєвого права» (global environmental law), на розвиток якої значною мірою впливають саме кліматичні зміни на планеті.

Перейдемо на рівень конкретних впливів кліматичних змін на розвиток довкіллєвого законодавства та його реалізацію. Так, через кліматичні зміни в останні десятиліття прискорюється зміна гідрологічного режиму, що призводить до посух, зменшення водності річок, виснаження підземних вод [1]. Це викликає необхідність адаптації норм водного законодавства, зокрема, перегляд під цим кутом зору норм водокористування, посилення контролю за зрошенням, оновлення вимог до охорони водних об'єктів у регіонах з ризиком опустелювання (насамперед на півдні України).

Під кутом зору кліматичних ризиків важливо оцінити чинні вимоги до оцінки впливу на довкілля (ОВД) у частині забезпечення більш повної інтеграції кліматичних критеріїв до процедур ОВД. Адже значна кількість проєктів будівництва, інфраструктурних перетворень, зведення енергетичних комплексів мають потенціал погіршити або, навпаки, пом'якшити зміну клімату. Роль інтеграції кліматичних критеріїв до процедур ОВД – одна з ключових проблем сучасної довкіллєвої політики, особливо в контексті євроінтеграції України, де імплементація кліматичних зобов'язань посідає ледь не основне місце. Так, обов'язок включати до звітів з ОВД інформацію про кліматичні зміни, викиди парникових газів, вуглецевий слід проєкту та його адаптацію до зміни клімату міститься в низці європейських правових і рекомендаційних актів [2]. Ухвалено спеціальний Європейський Довідник, який роз'яснює, як оцінювати ризики в рамках процедур ОВД і стратегічної екологічної оцінки [3]. Цій проблемі приділяють зростаючу увагу різні структури ООН. До прикладу, Програма ООН з питань довкілля (UNEP) у 2019 році видала Посібник ООН для країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою, який включає рекомендації щодо оцінки вуглецевого сліду, рівня кліматичної вразливості, екосистемних ризиків [4].

Реалізація значної частини довкіллєвих норм у сучасних умовах потребує оновлення через зміщення природних зон, зміну температур і вологості в результаті кліматичних змін. Це насамперед стосується норм охорони біорізноманіття, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, що

потребують переосмислення підходів до збереження видів і екосистем, зокрема з урахуванням міграції ареалів.

Зміна клімату вимагає скорочення викидів парникових газів, стимулювання низьковуглецевої економіки [5]. Це своєю чергою потребує прийняття / вдосконалення стимулюючого законодавства щодо відновлюваної енергетики, енергоефективності, «зелених» закупівель, карбонізації, торгівлі викидами тощо. У зв'язку з цим слід вітати прийняття Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики» [6], який закладає основи для розвитку відповідної законодавчої бази.

Забезпечення ефективної реалізації довкіллевих норм в умовах кліматичних змін викликає необхідність підвищувати роль екологічного контролю у сфері сільського та лісового господарства. Адже інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, що на цьому тлі відбувається, може спричиняти деградацію ґрунтів, забруднення вод, викиди парникових газів, зокрема метану [7]. А через посухи та температурні коливання зростає ризик лісових пожеж. Виникає потреба зміщення акцентів на превентивні заходи, зміну правил рубок, відновлення лісів тощо [8].

Кліматичні зміни, отже, є актуальним викликом для всього людства, що сьогодні все більш рельєфно усвідомлюється. Водночас найбільшою загрозою екзистенційного характеру для сучасної України стала неспровокована російська агресія проти нашої держави і викликані нею військові дії, що завдали і продовжують завдавати масштабної екологічної шкоди довкіллю та справляти вирішальний вплив на реалізацію довкіллєвого законодавства. Перше питання, яке в зв'язку з цим виникає: чи витримало випробування війною українське довкіллєве право, яке протягом 30 років формувалось для мирного часу, створення умов для сталого розвитку? Адже реалізація його норм передбачала наявність стабільних інституцій, контрольованої території, можливості доступу до інформації, участі громадськості, гарантій правового захисту. Проте у контексті війни ці базові умови руйнуються – і не лише фізично. Держава змушена змістити фокус уваги на питання виживання, безпеки, мінімізації екологічної шкоди. Війна, на жаль, спричинила структурну деформацію механізмів довкіллєвого права, перетворивши його із системи попередження та запобігання на систему швидкого реагування, ліквідації наслідків і фіксації екологічної шкоди та пов'язаних з нею злочинів. Інакше об'єктивно змістилися пріоритети: від забезпечення поступального руху в напрямі сталого розвитку до екологічного виживання. Звісно, шлях просування до сталого розвитку офіційно залишився магістральним, однак на практиці він зазнав тимчасової деформації.

В умовах воєнного стану держава була змушена перерозподіляти ресурси, тимчасово призупиняти низку екологічно орієнтованих програм і спрощувати регулювання. Національна безпека та оборона в умовах жорстокої війни є об'єктивним пріоритетом перед екологічними інтересами, що проявляється, зокрема, у знятті обмежень на використання природних ресурсів у прифронтових регіонах, ослабленні дозвільної системи у сфері природокористування. Так, після введення в Україні воєнного стану було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану» [9], який, зокрема, передбачив певне спрощення дозвільних процедур і скасування ряду правових бар'єрів для оперативного забезпечення видобутку стратегічної сировини. Змінами до ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», зокрема, військові адміністрації на відповідній території отримали повноваження щодо надання дозволів на користування надрами (крім нафти і газу). На період дії воєнного стану було зупинено дію ч. 5 ст. 39 Закону України «Про тваринний світ», якою, зокрема, встановлено низку обмежень та заборон на період розмноження диких тварин (з 1 квітня до 15 червня): проведення робіт і заходів, які є джерелом підвищеного шуму та неспокою, здійснення всіх видів рубок на лісових відтворювальних ділянках, на територіях природно-заповідного фонду та ін. Внесенням змін до Лісового кодексу України (зокрема, до ст. 19) спрощуються деякі процедури отримання дозволів на лісокористування.

Через необхідність швидкого реагування на нагальні потреби (будівництво захисних споруд, перепрофілювання виробництв) ОВД і СЕО призупиняються або проводяться формально. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності» від 12.05.2022 № 2254-IX було передбачено скасування СЕО програм відновлення, зокрема програм відновлення областей і територій територіальних громад [10], незважаючи на потужний опір громадських екологічних організацій [11].

Крім довкіллєвих правових норм, що були змінені чи призупинені через війну, деякі норми просто перестали діяти на рівні правореалізації. Окремі законодавчі акти, що в мирні часи складали квінтесенцію джерел довкіллєвого права, фактично припинили свою дію без прийняття щодо цього спеціальних законодавчих змін. Ілюстративним у зв'язку з цим є, зокрема, Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», норми якого є значною мірою конфліктними по відношенню до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а тому фактично не діють [12].

Непоодинокими стали випадки, коли тимчасове спрощення дозвільних процедур використання природних ресурсів здійснюється не законодавчим шляхом, а через накази Міндовкілля або рішення військових адміністрацій. До прикладу, наказами Міндовкілля було встановлено спрощене погодження дозволів на спецводокористування для підприємств критичної інфраструктури. Рішеннями ОВА кількох областей (Волинської, Житомирської, Рівненської) ухвалювались тимчасові дозволи на санітарні рубки без участі контрольних органів та чимало інших.

На ефективність правозастосування суттєво впливає скорочення сфери контролю та моніторингу: через бойові дії, окупацію або руйнування екологічних спостережних пунктів, станцій, лабораторій державні органи втрачають можливість здійснювати регулярний екологічний контроль. Діяльність військових адміністрацій вплинула на перерозподіл функціонального навантаження органів публічного управління в бік централізації прийняття управлінських рішень [13], перехід певних повноважень у довкіллєвій сфері від цивільних органів до новостворених, пристосованих до умов війни.

У зв'язку з правовим режимом воєнного стану тимчасово згортаються процедури доступу громадськості до екологічної інформації та судового захисту, її участі в прийнятті екологічно важливих рішень. Так, через воєнний стан у багатьох регіонах скасовують або відкладають публічні слухання щодо проєктів, які впливають на довкілля. Над фактами руйнування гідротехнічних споруд, пожеж на нафтобазах (наприклад, у Чернігівській і Сумській областях), інших аварійних ситуацій панує режим секретності, або дозованої інформації з міркувань безпеки та уникнення панічних настроїв.

Заради справедливості слід зазначити, що правова система не залишається інертною по відношенню до нових викликів і загроз, пов'язаних з режимом воєнного стану. Довкіллєве законодавство України демонструє певну здатність до адаптації. Так, здійснюються спроби «заповнення» правових прогалин у частині обліку та обрахування екологічної шкоди, спричиненої російською збройною агресією. Вже в перший рік після початку повномасштабного вторгнення на основі Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року [14], Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України оновлюються методики оцінки шкоди та збитків, завданих землі, ґрунтам, атмосферному повітрю, водним ресурсам, внутрішнім морським водам України в Азовському та Чорному морях, надрам, лісовому фонду, природно-заповідному фонду, хоча за результатами SWOT-аналізу, на жаль, було визнано, що ці методики не дають об'єктивної оцінки шкоди довкіллю й не можуть слугувати надійною базою для стягнення репарацій міжнародними судовими інстанціями, особливо внаслідок частої відсутності відповідних даних щодо стану довкілля до воєнного стану, системного моніторингу порушень під час воєнних дій, нестачі фахівців і лабораторного устаткування [15]. Водночас важливо, що у сфері фіксації, документування, оцінки екологічної шкоди посилюється міжнародне співробітництво, залучаються зарубіжні експерти, почали використовуватись деякі методики, що визнаються в світі, активно вивчається зарубіжний досвід. Крім того, Україна долучається до напрацювання концепції «екоциду» як 5-го міжнародного злочину за Римським статутом МКС [16]. Змінюються роль і напрями громадського моніторингу і контролю, при цьому громадська участь у реалізації норм довкіллєвого права подекуди навіть демонструє тенденцію до зростання. Стихійно громадськість знаходить альтернативні канали впливу на прийняття екологічно важливих рішень: онлайн-петиції; ініціативний екологічний моніторинг волонтерів і журналістів; залучення міжнародних екологічних організацій та активне використання соцмереж для привернення уваги до довкіллєвих проблем; реалізація заходів екологічної міграції з небезпечно забруднених територій; викриття та документування злочинів проти довкілля; фіксація наслідків вибухів, хімічних викидів, руйнування інфраструктури тощо, ініціювання заходів реагування на відповідні правопорушення тощо. Дедалі частіше лунають голоси про новий вимір «екологічного патріотизму» [17].

Підсумовуючи цю частину нашого дослідження, зазначимо, що війна не лише руйнує довкілля, вона кидає виклик самому довкіллєвому праву як системі, що розвивалась у мирний час. Адаптація до нових реалій потребує створення правового режиму, в якому мирні довкіллєві стандарти поєднувалися б з надзвичайними, а концепція екологічної безпеки стала би повноцінною частиною національної безпеки.

Ще одним сучасним викликом у реалізації довкіллєвого законодавства є євроінтеграційний вектор.

Євроінтеграція України є ключовим зовнішнім стимулом для модернізації довкіллєвого законодавства України, увідповіднення його acquis communautaire. Європейський підхід у довкіллєвому праві, зокрема, передбачає:

– інтеграцію екологічної політики в усі сектори суспільного розвитку (промисловість, сільське господарство, транспорт, енергетика, інші),

– пріоритет превентивних механізмів перед каральними,

– участь громадськості як необхідний елемент процесу ухвалення екологічно важливих рішень.

Проте війна суттєво змінила реалії, і євроінтеграція набула нового змісту. Воєнний стан став, з одного боку, прискорювачем, а з іншого – бар'єром виконання євроінтеграційних зобов'язань у довкіллєвій сфері.

25 червня 2024 року в Люксембурзі відбулась перша Міжурядова конференція між Україною та ЄС, яка фактично знаменувала початок переговорного процесу щодо вступу України до ЄС. Передбачено, що переговори здійснюватимуться за 35 тематичними напрямами, за які з української сторони відповідають окремі робочі (переговорні) групи, створені Кабінетом Міністрів України [18]. Одним із найскладніших і найбільш комплексних у межах відповідного процесу є напрям, охоплений розділом 27 «Довкілля та зміна клімату». Це зумовлено як обсягом (понад 200 актів законодавства Європейського Союзу), так і кроссекторальним характером цього напряму, що потребує залучення широкого кола зацікавлених сторін. Розділ охоплює великий спектр питань: від управління відходами, контролю за промисловим забрудненням і хімічної безпеки, запобігання зміні клімату до питань цивільного захисту [19].

Вступ України в переговорний процес щодо євроінтеграції означає, що довкіллєві реформи не можуть бути відкладені навіть в умовах війни, оскільки вони інтегровані в загальну архітектуру вступу. Втім, війна не може не впливати на темпи й пріоритетність виконання вимог. Водночас не можна нехтувати тим фактом, що більшість правових актів ЄС не містить механізмів, які прямо враховують вплив збройних конфліктів на екологію. Тому перед Україною постало складне завдання: виробити гібридні моделі впровадження правових актів ЄС, які б враховували сучасні виклики та загрози, що постали перед нашою країною. Адже відомо, що до сфери адаптації потрапляє не все довкіллєве законодавство України, а лише та його частина, щодо якої визначальним чинником є необхідність узгодження з правом ЄС. Крім того, є такі євроінтеграційні сфери, впровадження яких до законодавства України має надзвичайну специфіку в умовах нашого сьогодення, яка закономірно не могла бути врахована в блоці «acquis communautaire». Це своєю чергою викликає до життя необхідність так званої надзвичайної правотворчості, тобто розроблення актів законодавства, впровадження яких пов'язане з вимогами воєнного стану, а також внесення змін до діючих правових актів довкіллєвого законодавства, які розроблялись для умов мирного часу, але потребують перегляду з метою пристосування до чинників сьогодення.

Це питання не може бути вирішене Україною в односторонньому порядку, а потребуватиме ініціювання в рамках ЄС дискусії щодо особливостей впровадження Україною вимог acquis communautaire в умовах війни.

У зв'язку з цим пропонується звернути увагу на наявність механізму, що вже використовувався Євросоюзом для врахування умов коригування строків виконання вимог адаптації законодавства деякими державами-претендентами. Йдеться про механізм перехідних заходів з імплементації acquis ЄС у сфері довкілля та зміни клімату. Наскільки відомо, ці заходи були успішно використані державами, які вже приєднались до ЄС [20]. Процедура їх упровадження передбачає подання та можливе задоволення запитів на відтермінування увідповіднення вимогам права ЄС деяких норм довкіллєвого законодавства України.

Євроінтеграція залишається стратегічним орієнтиром для розвитку та реалізації довкіллєвого права України. Водночас вона потребує не лише формальної імплементації європейських норм, а й певного переосмислення: з одного боку, інтеграції цінностей сталого розвитку, прозорості та екологічної справедливості на всіх рівнях регулювання та публічного управління, а з іншого – врахування викликів і загроз, що стоять перед нашою державою.

Висновки. Підсумовуючи аналіз, здійснений у межах цієї статті, зазначимо, що, попри виклики та екзистенційні загрози, що постали перед нашою державою, Україна має потенціал стати прикладом у справі поєднання екологічної стійкості та правової модернізації норм довкіллєвого права в кризових умовах і забезпечення нових надійних механізмів їх реалізації.

Список використаних джерел

1. Як проявляється зміна клімату в Україні? URL: https://ua.boell.org/uk
2. Directive 2014/52/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 amending Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0052
3. Guidance on Integrating Climate Change and Biodiversity into EIA and SEA. URL: https://ec.europa.eu/environment/eia/pdf/EIA%20Guidance.pdf
4. UNEP – Integrating Climate Change Considerations in Environmental Impact Assessment (EIA) Processe. URL: https://www.unep.org/resources/report/integrating-climate-change-environmental-impact-assessment
5. Політика енергоефективного розвитку і зміна клімату: монографія / В. Я. Шевчук, Н. Р. Малишева, Т. Т. Ковальчук та ін. Київ: Укрприрода, 2014. 244 с.
6. Про основні засади державної кліматичної політики: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2025. № 9. Ст. 19.
7. Зміна клімату та сільське господарство: як адаптуватися? EOS Data Analytics. URL: https://eos.com/uk/blog/zmina-klimatu-ta-silske-hospodarstvo/
8. Природоорієнтовані рішення в лісовому, водному та сільському господарстві для відновлення України та адаптації до зміни клімату. Резюме для політиків. URL: https://nbs.wwf.ua/pryrodooriientovani-rishennia-v-lisovomu-vodnomu-ta-silskomu-hospodarstvi-dlia-vidnovlennia-ukrainy-ta-adaptatsii-do-zminy-klimatu-reziume-dlia-politykiv/
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період: Закон України від 15.03.2022 р. № 2132-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2132-20#Text
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності: Закон України від 12.05.2022 року № 2254-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#Text
11. Закликаємо Президента Зеленського не підписувати законопроєкт 7282! URL: https://ecoaction.org.ua/no-7282.html
12. Малишева Н. Р. Воєнний стан в Україні та надзвичайні правові режими, пов'язані з екологічними наслідками. *Альманах права.* Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. 688 с. С. 104–111.
13. Криворучко І. В. Публічне управління в умовах війни: виклики та перспективи. *Теорія та практика державного управління.* 2023. № 2 (77). С. 38–53.
14. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20 бер. 2022 р. № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/326-2022-%D0%BF#Text
15. Романенко М. М., Крисінська Д. О., Тимченко І. В. Аналітичне дослідження методик розрахунку збитків довкіллю від воєнних дій. *Екологічні науки: Науково-практичний журнал.* № 3 (54). С. 127–138.
16. Наслідки агресії РФ на довкілля – катастрофічні. Світу важливо розслідувати злочини екоциду! Омбудсман України, 13.01.2025. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/en/news_details/naslidki-agresiyi-rf-na-dovkillya-katastrofichni-svitu-vazhlivo-rozsliduvati-zlochini-ekocidu.
17. Екологічний патріотизм по-українськи: навіщо нам амбіційний НВВ2? URL: https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ekologichnij-patriotizm-po-ukrainski-.
18. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу: постанова Кабінету Міністрів України від 27.08.2024 № 987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-2024-п#Text

19. Готуємося до офіційного скринінгу з ЄС: триває другий раунд імітаційних сесій щодо розділу 27 «Довкілля та зміна клімату». URL: https://mepr.gov.ua/gotuyemosya-do-ofitsijnogo-skryningu-z-yes-tryvaye-drugyj-raund-imitatsijnyh-sesij-shhodo-rozdilu-27-dovkillya-ta-zmina-klimatu/
20. Перехідні заходи у процесі переговорів про вступ до ЄС: довкілля та зміна клімату. Аналітична записка. Червень 2024 року. Міжнародний фонд Відродження. 24 с. URL: https://rac.org.ua/vstup-do-yes-uk/acquis-yes/perehidni-zahody-u-proczesi-peregovoriv-pro-vstup-do-yes-dovkillya-ta-zmina-klimatu/

References

1. Iak proiavliaietsia zmina klimatu v Ukraini? URL: https://ua.boell.org/uk
2. Directive 2014/52/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 amending Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0052
3. Guidance on Integrating Climate Change and Biodiversity into EIA and SEA. URL: https://ec.europa.eu/environment/eia/pdf/EIA%20Guidance.pdf
4. UNEP – Integrating Climate Change Considerations in Environmental Impact Assessment (EIA) Processe. URL: https://www.unep.org/resources/report/integrating-climate-change-environmental-impact-assessment
5. Polityka enerhoefektyvnoho rozvytku i zmina klimatu: Monohrafiia / V. Ia. Shevchuk, N. R. Malysheva, T. T. Kovalchuk ta in. Kyiv: Ukrpryroda, 2014. 244 s.
6. Pro osnovni zasady derzhavnoi klimatychnoi polityky: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2025. № 9. St. 19.
7. Zmina klimatu ta silske hospodarstvo: yak adaptuvatysia? EOS Data Analytics. URL: https://eos.com/uk/blog/zmina-klimatu-ta-silske-hospodarstvo/
8. Pryrodooriientovani rishennia v lisovomu, vodnomu ta silskomu hospodarstvi dlia vidnovlennia Ukrainy ta adaptatsii do zminy klimatu. Reziume dlia politykiv. URL: https://nbs.wwf.ua/pryrodooriientovani-rishennia-v-lisovomu-vodnomu-ta-silskomu-hospodarstvi-dlia-vidnovlennia-ukrainy-ta-adaptatsii-do-zminy-klimatu-reziume-dlia-politykiv/
9. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo diialnosti u sferi dovkillia ta shchodo tsyvilnoho zakhystu na period dii voiennoho stanu i u vidbudovnyi period: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 r. No 2132-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2132-20#Text
10. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo pershocherhovykh zakhodiv reformuvannia sfery mistobudivnoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 12.05.2022 № 2254-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#Text
11. Zaklykaiemo Prezydenta Zelenskoho ne pidpysuvaty zakonoproiekt 7282! URL: https://ecoaction.org.ua/no-7282.html
12. Malysheva N. R. Voiennyi stan v Ukraini ta nadzvychaini pravovi rezhymy, poviazani z ekolohichnymy naslidkamy. *Almanakh prava.* Vypusk 15. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. 688 s. S. 104–111.
13. Kryvoruchko I. V. Publichne upravlinnia v umovakh viiny: vyklyky ta perspektyvy. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia.* 2023. № 2 (77). S. 38–53.
14. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20 ber. 2022 r. № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/326-2022-%D0%BF#Text
15. Romanenko M. M., Krysinska D. O., Tymchenko I. V. Analitychne doslidzhennia metodyk rozrakhunku zbytkiv dovkilliu vid voiennykh dii. *Ekolohichni nauky: Naukovo-praktychnyi zhurnal.* № 3 (54). C. 127–138.
16. Naslidky ahresii RF na dovkillia – katastrofichni. Svitu vazhlyvo rozsliduvaty zlochyny ekotsydu! Ombudsman Ukrainy, 13.01. 2025. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/en/news_details/naslidki-agresiyi-rf-na-dovkillya-katastrofichni-svitu-vazhlivo-rozsliduvati-zlochini-ekocidu
17. Ekolohichnyi patriotyzm po-ukrainsky: navishcho nam ambitsiinyi NVV2? URL: https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ekologichnij-patriotizm-po-ukrainski
18. Deiaki pytannia zabezpechennia perehovornoho protsesu pro vstup Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27.08.2024 № 987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-2024-p#Text.
19. Hotuiemosia do ofitsiinoho skryninhu z YeS: tryvaie druhyi raund imitatsiinykh sesii shchodo rozdilu 27 «Dovkillia ta zmina klimatu». URL: https://mepr.gov.ua/gotuyemosya-do-ofitsijnogo-skryningu-z-yes-tryvaye-drugyj-raund-imitatsijnyh-sesij-shhodo-rozdilu-27-dovkillya-ta-zmina-klimatu/
20. Perekhidni zakhody u protsesi perehovoriv pro vstup do YeS: dovkillia ta zmina klimatu. Analitychna zapyska. Cherven 2024 roku. Mizhnarodnyi fond Vidrodzhennia. 24 s. URL: https://rac.org.ua/vstup-do-yes-uk/acquis-yes/perehidni-zahody-u-proczesi-peregovoriv-pro-vstup-do-yes-dovkillya-ta-zmina-klimatu/

Малишева Н. Р. Еволюція феномену реалізації довкіллєвого законодавства під впливом сучасних викликів і загроз

Сучасна Україна переживає найскладніший період у власній історії: російська збройна агресія вплинула на всі аспекти суспільного життя, змусивши серед іншого переглянути усталені підходи до правотворення та правореалізації. У статті проаналізовані вектори модернізації процесу реалізації норм довкіллєвого права в умовах багатовимірних екзистенційних викликів і загроз, основними серед яких у статті визнаються воєнний стан, процес євроінтеграції України та кліматичні зміни. Досліджені тенденції впливу на сучасну реалізацію довкіллєвого права кожного з цих чинників, а також їх взаємодія. У статті доводиться, що в реалізації норм довкіллєвого права перед сучасною Україною постало складне завдання: виробити гібридні моделі впровадження довкіллєвих правових норм, які б, з одного боку, враховували євроінтеграційні зобов'язання держави, а з іншого – брали б до уваги багатовимірні виклики та загрози, що постали перед нашою країною.

Основний висновок, до якого доходить авторка статті, полягає в тому, що, попри виклики та екзистенційні загрози, що постали перед нашою державою, Україна має потенціал стати прикладом у справі поєднання екологічної стійкості та правової модернізації норм довкіллєвого права в кризових умовах і забезпечення нових надійних механізмів їх реалізації.

Ключові слова: довкіллєве законодавство, Україна, виклики та загрози, реалізація правових норм, правотворчість, сталий розвиток, екологічна безпека, кліматичні зміни, воєнний стан, євроінтеграція, адаптація до права ЄС.

Malysheva N. R. Evolution of the phenomenon of environmental legislation realisation under the influence of modern challenges and threats

Ukraine is undergoing the most difficult period in its history: the Russian armed aggression has affected all aspects of public life, forcing, among other things, a reconsideration of the traditional approaches to law-making and law enforcement. The article analyses the vectors of modernization of the implementation of environmental law in the context of multidimensional existential challenges and threats, the main ones in the article being the martial law, the process of Ukraine's European integration and climate change. The author examines the trends in the impact of each of these factors on the current realization of environmental law, as well as their interaction.

Climate change is considered to be a factor that has a powerful impact not only on the development of l law realization in Ukraine, but also one that increasingly appeals to the ideas of 'global environmental law'.

The military operations that have been taking place on the territory of Ukraine for more than 10 years have caused and continue to cause large-scale environmental damage and have a decisive impact on the implementation of environmental legislation. The State is forced to temporarily suspend a number of environmentally oriented programmes, simplify permitting procedures and remove legal barriers to ensure the prompt extraction of strategic raw materials. Legislative mechanisms are often replaced by law enforcement or even administrative acts of local military administrations.

The key external stimulus for the development and implementation of environmental law in Ukraine is European integration, bringing it into line with the acquis communautaire. At the same time, this process requires not only the formal implementation of European norms, but also a certain rethinking: on the one hand, the integration of the values of sustainable development, transparency and environmental justice at all levels of regulation and public administration, and on the other hand, taking into account the challenges and threats facing our country. In summary, the author concludes that despite the challenges and existential threats faced by Ukraine, the State has the potential to become an example in combining environmental sustainability and legal modernization of environmental law in crisis conditions and ensuring new reliable mechanisms for their implementation.

Key words: environmental legislation, Ukraine, challenges and threats, law-making, implementation of legal norms; sustainable development, ecological safety, climate change, martial law, European integration, adaptation to EU law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-61-68

УДК 341: 349.41

Павло Федотович Кулинич,
завідувач відділу проблем аграрного, земельного,
екологічного та космічного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0000-0001-8716-0661

ПРАВОВІ ЦІННОСТІ ЄС ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ЗЕМЕЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Проблема правових цінностей ЄС постала перед Україною у 1991 році – відразу після відновлення незалежності – як орієнтир у проведенні масштабної трансформації національної правової системи. Протягом десятиліття (1991–2001 рр.) цей орієнтир сприймався як загальне прагнення щодо запровадження засад демократії та ринкової економіки в юридичний «профіль» Української держави. Однак, коли на саміті глав держав – членів ЄС та США 14–16 червня 2001 року у м. Гетеборзі (Швеція) ЄС перевів Україну із загального статусу «Зовнішні партнери» до рангу «Майбутнє Європи», постала необхідність у формалізації змісту європейської трансформації права України. 4 липня 2002 року, на Копенгагенському саміті ЄС Україна задекларувала намір розробити план-графік адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС у пріоритетних сферах розвитку нашої держави [1, с. 643]. З цією метою 18 березня 2004 року Законом України була затверджена Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [2]. Згідно з цією Програмою адаптація законодавства визначена як процес узгодження законів та інших нормативно-правових актів України з acquis communautaire – правовою системою ЄС.

4 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата в члени ЄС та у 2024 році розпочала перемовини з Єврокомісією щодо умов набуття членства у Європейському Союзі. Позиції України на таких перемовинах мають сформулювати спеціальні робочі групи, сформовані різними міністерствами і відомствами. Кілька робочих груп сформовані Міністерством аграрної політики та продовольства України, зокрема, робоча група з розвитку сільського господарства та робоча група з розвитку сільських територій. Ці робочі групи мають представити конкретні пропозиції щодо вдосконалення земельного законодавства України для забезпечення набуття Україною статусу члена ЄС.

Аналіз останніх публікацій. У юридичній літературі України предметом дослідження були питання аналізу суті та змісту правових цінностей ЄС (П. Рабінович, Н. Камінська, Ю. Липовець, Н. Оніщенко, В. Тичина, І. Яковюк та ін). Досліджувалися також загальні проблеми адаптації законодавства України до права ЄС (В. Риндюк, О. Кучинська), питання гармонізації з правом ЄС окремих галузей законодавства України, зокрема, суміжних до земельного – екологічного (Н. Малишева) та аграрного (Т. Коваленко). Водночас оскільки на рівні ЄС відсутні правові норми, які регулюють земельні відносини, то проблематика адаптації земельного законодавства до права ЄС та у ширшому плані – до правових цінностей ЄС практично не досліджувалась.

Мета статті полягає у проведенні аналізу суті та змісту правових цінностей ЄС як визначального орієнтиру для розвитку земельного законодавства України в контексті вступу нашої держави до Європейського Союзу, а також визначенні основних напрямів удосконалення земельного законодавства України для його гармонізації з правовим простором ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначено у Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, правова система ЄС – acquis communautaire – включає акти законодавства Європейського Союзу, але не обмежується ними. Отже, одним із основних завдань, які постають перед вищезазначеними робочими групами, є визначення обсягу та змісту не тільки правових приписів, що містяться в правових актах ЄС, а й ключових правових ідей і принципів правової системи ЄС, які мають бути імплементовані в земельному законодавстві України. У зв'язку з цим виникає необхідність визначення суті та змісту правових цінностей ЄС для їх реалізації у праві України.

Загалом у літературі цінність у праві розглядається як «…шкала виміру того сутнісного, що дає змогу праву зберігати свою сутність, спроможність слугувати метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів» [3, с. 17]. Водночас дослідники комунітарного права ЄС конкретизують зміст його правових цінностей, визначаючи їх як «…головні імперативи, орієнтири та морально-етичні начала євроінтеграції, що набули значення нормативних приписів, та, з огляду на їхню важливість, знайшли своє відображення в установчих документах ЄС». При цьому зазначається, що тісна економічна та політична інтеграція уможливлюється лише завдяки об'єднанню держав – членів ЄС навколо спільних правових цінностей [4, с. 9].

Отже, виходячи з вищевикладеного, до правових цінностей ЄС слід відносити головні імперативи, орієнтири та морально-етичні начала євроінтеграції, що набули значення нормативних приписів та набули відображення в установчих документах ЄС, до яких належать Договір про Європейський Союз 1992 року та Договір про функціонування Європейського Союзу 2009 року [5, с. 265–266].

Як зазначають чеські дослідники, право ЄС не містить простого переліку, вичерпного визначення сфер, що належать до компетенції Союзу, і тих, що залишаються за державами-членами [6, с. 34], проте визначає порядок визначення таких сфер. Згідно зі ст. 4 Договору про функціонування ЄС питання довкілля та сільського господарства, куди можуть входити і деякі види відносин щодо використання й охорони земель, віднесені до спільної компетенції Союзу та держав-членів. Водночас у ст. 2 цього Договору уточнює, що коли договори надають Союзові спільні з державами-членами повноваження в певній сфері, то і Союз, і держави-члени можуть здійснювати законодавчу діяльність і ухвалювати юридично обов'язкові акти в цій сфері. При цьому держави-члени здійснюють свої повноваження в обсязі, в якому Союз не застосовує свої повноваження. Крім того, держави-члени також здійснюють свої повноваження в обсязі, в якому Союз вирішив припинити здійснення своїх повноважень. Аналіз права ЄС свідчить, що воно практично не регламентує власне земельні відносини. Оскільки системи землекористування у країнах ЄС відрізняються значною специфікою, то земельні відносини регулюються переважно національними законодавствами. Відтак кожна з країн ЄС встановила свої, особливі правові режими використання та охорони земель.

Водночас це не означає, що потреба в узгодженні земельного законодавства України з правом ЄС повністю відсутня. Насправді вона є дуже важливою. Адже у праві ЄС є правові акти, які хоча й не регулюють земельні відносини, проте регламентують загальні питання діяльності ЄС, але істотно впливають на характер правового регулювання таких відносин. До таких правових актів слід передусім віднести Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування ЄС [7], які містять засадничі принципи функціонування ЄС, зокрема, принцип свободи руху товарів, капіталу та послуг, принцип свободи підприємництва, принцип недискримінації, а також Європейську хартію місцевого самоврядування [8], Зелену угоду ЄС (The European Green Deal) тощо.

Слід відмітити, що гармонізація земельного законодавства України з правовими цінностями ЄС уже фактично розпочалася. Земельна реформа, яка здійснюється в Україні протягом останніх 30 років, також спрямована на узгодження земельного законодавства з європейськими правовими цінностями. В Україні вже здійснено багато важливих кроків у цьому напрямі. Так, у 2020–2022 роках, прийняті закони:

1) про обіг сільськогосподарських земель (від 31.03.20 № 552-IX), яким запроваджений ринок таких земель;

2) про земельні аукціони (від 18.05.2021 № 1444-IX), який регламентує проведення прозорих електронних земельних торгів;

3) про дерегуляцію земельних відносин (від 28.04.2021 № 1423-IX), яким значна частина державних земель і повноважень органів державної влади щодо розпорядження ними передані територіальним громадам;

4) про планування використання земель (від 17.06.2020 № 711-IX), яким запроваджене просторове планування територій;

5) про Національну інфраструктуру геопросторових даних (від 13.04.2020 № 554-IX), яким імплементована Директива ЄС 2007 року INSPIRE;

6) про організації водокористувачів (від 17.02.2022 № 2079-IX), з прийняттям якого аграрії звільнені від бюрократії державних водогосподарських та інших організацій, які монопольно встановлювали високу вартість послуг на постачання електроенергії, постачання води для зрошення земель тощо, чим істотно здорожчували виробництво сільськогосподарської продукції на зрошуваних землях і знижували його прибутковість;

7) про ефективне використання сільськогосподарських земель державних підприємств (від 27.07.2023 № 3272-IX), згідно з яким значна частина державних сільськогосподарських підприємств, землі яких використовуються неефективно, а самі такі підприємства стали символом земельної корупції, перетворюються на бізнесові юридичні особи – товариства з обмеженою відповідальністю, які використовують землю не на праві постійного користування, а на праві оренди.

Водночас для завершення процесу узгодження земельного законодавства України з засадничим положенням Договору про функціонування ЄС потрібно прийняти ряд законів, які характеризуються підвищеною політичною та соціальною значущістю, а саме закони:

1) Про трансформацію права постійного користування земельними ділянками у інші речові права. Право постійного користування землею – це практично останній з інститутів земельного права, успадкований з радянських часів. Він надає необґрунтовані переваги державним і комунальним підприємствам у набутті земель (вони надаються безоплатно), що дискримінує приватні сільськогосподарські структури, які набувають земельні ділянки за плату. Більше того, у ряді випадків директори державних сільськогосподарських підприємств розпоряджаються землею як своєю приватною власністю – для задоволення власних незаконних, часто корупційних інтересів;

2) Про скасування безоплатної приватизації земель. За Земельним кодексом України, кожен громадянин України має право отримати у власність по 6 земельних ділянок різного цільового призначення загальною площею близько 2,5 га. Якщо на початковому етапі земельної реформи це право було рушієм земельної реформи, оскільки сприяло формуванню критичної маси приватних власників землі, то тепер воно перетворилося на її гальмо через відсутність у державній чи комунальній власності достатньої кількості вільних земель. Відтак право на безоплатну приватизацію земель реалізують далеко не бідні прошарки населення, які мають корупційні зв'язки з органами влади;

3) Про масову оцінку земель. Закон має замінити нинішні нормативну і експертну грошові оцінки земель і закласти зрозумілі механізми оподаткування земельних ділянок, яке базується на їх ринкових цінах, а не штучно визначеній нормативній грошовій оцінці земель;

4) Про допуск іноземців до ринку сільськогосподарських земель. Ставши членом ЄС, ми маємо надати дозвіл громадянам інших країн ЄС набувати у власність сільськогосподарські землю. Але при цьому модель участі іноземців у земельному ринку має бути такою, що враховує інтереси вітчизняних агровиробників, зокрема фермерів.

Прийняття цих законодавчих актів загалом забезпечить узгодження земельного законодавства України з засадничими принципами Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування ЄС.

Водночас у літературі зазначається, що європейське право є особливою багаторівневою системою взаємозумовлених і взаємодіючих норм, формування і дія яких відбувається на наднаціональному (в рамках ЄС) і регіональному міжнародному (в рамках європейських міжнародних організацій) рівнях, а також на рівні національних правових систем європейських держав [9, с. 79–80]. А як слушно зазначає Н. Камінська, з огляду на загальноцивілізаційний характер, акумулювання державотворчих і правових традицій, кращих практик правових реформ глобалізаційний потенціал досліджуваних

цінностей зумовлює їхнє подальше вивчення й упровадження у різних сферах і рівнях, зокрема у протидії сучасним загрозам і викликам [10, с. 56]. Отже, кращі практики правового регулювання земельних відносин у державах – членах ЄС також слід вважати правовими цінностями ЄС. Відтак на шляху до вступу України у ЄС виникає ще одна проблема вдосконалення земельного законодавства – необхідність узгодження його не тільки з нормами та принципами права ЄС, а й з кращими практиками правового регулювання земельних відносин у країнах – членах ЄС.

Такі практики також являють собою важливий сегмент правових цінностей ЄС, оскільки відображають кращі правові ідеї законодавств країн-членів у сфері землекористування. На нашу думку, це складніша проблема, ніж узгодження земельного законодавства України з нормами та принципами права ЄС, які формально викладені у правових актах ЄС і доступні для широкого загалу. Натомість зміст кращих практик правового регулювання земельних відносин у країнах – членах ЄС можна виявити шляхом аналізу сфери землекористування. Однією з таких практик ЄС є практика організації сільськогосподарського землекористування.

Маємо визнати, що практика України та практики країн ЄС у питаннях організації сільськогосподарського землекористування істотно відрізняються. Так, за площею оброблюваних земель сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства України є значно більшими, ніж підприємства та фермерські господарства країн ЄС. Як свідчить статистика, на українські господарства площею до 100 га припадало 58,9 % усіх сільськогосподарських підприємств, тоді як у країнах – членах ЄС цей показник із ЄС сягає 96,2 %. До того ж, 93 % фермерських господарств у ЄС є сімейними фермами, в яких робоча сила на 50 % і більше складається з членів однієї сім'ї. А середній розмір ферми в ЄС у 2020 році становив 17,4 га [11, с. 347].

Крім того, в Україні існують і такі аграрні структури, як агрохолдинги, в обробітку яких перебуває від 10 000 до 500 000 га сільгоспугідь. Агрохолдинги спеціалізуються на вирощуванні рослинницької продукції, яка як сільськогосподарська сировина експортується на зовнішні ринки. За рахунок ефекту масштабу землеволодінь агрохолдингів та інших великих сільськогосподарських товаровиробників та завдяки «безоплатній» родючості використовуваних ними угідь та відносної дешевизни логістики експорту агровиробники отримують дуже великі прибутки.

Україна є провідною аграрною державою світу, яка забезпечує продовольчу безпеку як власного народу, так і багатьох інших народів світу. Рекордний урожай – понад 100 млн тонн – Україна отримала у 2021 році. Але навіть 2024-го, дуже засушливого року, ми отримали урожай понад 70 млн тонн зернових і олійних культур. І це при тому, що для задоволення власних потреб українцям потрібно близько 16 млн тонн урожаю зернових. Все решта йде на експорт [12]. За рахунок експорту сільське господарство України формує 19 % ВВП і забезпечує майже 70 % валютних надходжень у нашу країну.

З початком російської агресії проти України ЄС відкрив свої ринки для української аграрної продукції, що допомогло нашому аграрному сектору та й країні загалом вистояти. Водночас з часом у ЄС почали проявляти невдоволення постачанням української сільськогосподарської продукції, яка виявилася дешевшою, ніж продукція місцевих агровиробників. Почалися блокування кордонів, запроваджуються квоти й обмеження на аграрний експорт України до ЄС. Але цим, схоже, ситуація не вирішиться. Європейські політики почали виступати з заявами про доцільність установлення істотних обмежень на постачання української сільгосппродукції до країн ЄС, що створює перепону для набуття Україною членства у цій організації. Так, президент Польщі Анджей Дуда з цього приводу висловився дуже різко. Він сказав, що сільське господарство України є загрозою для сільського господарства ЄС [13]. Адже дрібні фермерські господарства країн – членів ЄС, навіть за багатомільярдної підтримки з бюджету ЄС, не можуть конкурувати з великими за площею оброблюваних земель агропідприємствами України, які вирощують і продають дешевшу сировинну сільськогосподарську продукцію.

Право ЄС не регламентує та не обмежує площі сільськогосподарських земель, які використовуються фермерами. Проте Україну все одно можуть не прийняти у члени ЄС, якщо ми не узгодимо систему сільськогосподарського землекористування з практикою країн ЄС. З метою уникнення такої загрози встановити законом граничні площі сільськогосподарських земель, які можуть перебувати у володінні одного агровиробника, не можна: таке обмеження буде незаконним. Проте ми можемо істотно вдосконалити наше земельне законодавство так, щоб воно стимулювало наших

агровиробників до іншої економічної поведінки у сфері формування «банків» використовуваних сільськогосподарських угідь.

На нашу думку, земельне законодавство України та практика його реалізації забезпечують достатньо надійний захист власників і користувачів земель від протиправних зазіхань сторонніх осіб. Проте воно не захищає землю від самих її власників і користувачів. Особливо це стосується власників і користувачів сільськогосподарських земель, які використовуються ними як засіб аграрного виробництва. Користуючись недосконалістю законодавства, аграрії безжально експлуатують основну якість наших чорноземів та інших ґрунтів – їх високу природну родючість. Відтак вона останніми десятиліттями стрімко втрачається, що констатується у *Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням,* схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 року № 1024-р [14]. У ній також зазначається, що внаслідок монокультури – посівів одних і тих же високоприбуткових культур, зокрема, зернових та олійних, аграрії України отримують у короткостроковій перспективі прибуток, а країна – довгострокові втрати якості землі – основного національного багатства країни, яке відповідно до ст. 14 Конституції України має перебувати під особливою охороною держави.

На нашу думку, в Україні слід терміново, навіть в умовах воєнного стану, запровадити ефективний правовий механізм відповідальності агровиробників за надмірну експлуатацію та невжиття заходів з відновлення родючості використовуваних ними угідь. Іншими словами, має бути встановлений контроль за стартовим (на початку діяльності агровиробника або ж навіть на початку сільськогосподарського сезону) та певним (наприкінці сільськогосподарського сезону чи при припиненні використання землі) рівнем родючості. І на основі їх порівняння можна буде довести факт порушення агровиробником законодавства про охорону земель, за що має наставати сувора юридична (включно з майновою і кримінальною) відповідальність.

Для узгодження системи сільськогосподарського землекористування України з кращими практиками правового регулювання сільськогосподарського використання сільськогосподарських земель у країнах ЄС вважаємо необхідним прийняти низку законодавчих актів, зокрема: 1) **Закон про охорону ґрунтів та відтворення їх родючості,** який передбачатиме регулярну фіксацію рівня родючості сільськогосподарських земель за системою її показників у Державному земельному кадастрі; 2) **Закон про державний контроль за використанням та охороною земель з використанням засобів дистанційного зондування** (супутники, літаки, дрони), яким має бути запроваджена фіксація на рівні господарства та, навіть, окремих полів наявного у певний період часу рівня родючості земель за системою встановлених законом показників якісного стану ґрунтів. Таку фіксацію родючості ґрунтів доцільно, на нашу думку, проводити методами дистанційного зондування земель у режимі онлайн на регулярній основі.

На нашу думку, зазначені законодавчі нововведення сприятимуть зміні економічної поведінки вітчизняних агровиробників. Замість монокультурного вирощування сировинної сільськогосподарської продукції, вони будуть змушені розвивати тваринництво, яке є джерелом органічних добрив для полів, переробку сільськогосподарської продукції у продовольчі товари з високою доданою вартістю, а також вирощування агробіосировини (багаторічних деревних і кущових насаджень) для виробництва біопалив та інших джерел зеленої енергетики, що вимагають безжальні до людства кліматичні зміни останніх років.

Усе це не потребуватиме використання агровиробниками великих площ земель, а також сприятиме збереженню та відновленню родючості ґрунтів. А відтак українські аграрії перестануть покладатися у своїй виробничій діяльності на «ефект масштабу», а діяльність агрохолдингів взагалі стане економічно невигідною через величезні майнові та інші санкції за надмірну експлуатацію земель. Завдяки таким законодавчим заходам змінюватиметься структура аграрного виробництва, яка, крім рослинництва, включатиме і тваринництво тощо. Крім того, у використанні угідь акцент з використання великих площ зміниться акцентом на збереження їх якості. Усе це сприятиме зменшенню рівня розораності українських земель, який сягає 80 % сільськогосподарських угідь країни. Як наслідок, система сільськогосподарського землекористування в Україні почне змінюватись у бік відповідності таким правовим цінностям ЄС, як кращі практики правового регулювання сільськогосподарського землекористування у країнах – членах ЄС.

Отже, для сприяння набуттю Україною членства в ЄС земельне законодавство нашої держави має бути узгоджене з правовими цінностями ЄС.

Висновки. Правові цінності ЄС є загальним орієнтиром розвитку земельного законодавства України на етапі вступу до ЄС. Основними правовими цінностями, до яких має бути адаптоване земельне законодавство України, є засадничі принципи функціонування ЄС і кращі практики правового регулювання земельних відносин у країнах – членах ЄС. Для імплементації у земельному законодавстві України засадничих принципів функціонування ЄС пропонується прийняття ряду нових законодавчих актів. Гармонізація земельного законодавства України з кращими практиками правового регулювання земельних відносин є більш складною проблемою, ніж узгодження земельного законодавства України з нормами та принципами права ЄС, які формально викладені у правових актах ЄС і доступні для широкого загалу. Зміст кращих практик правового регулювання земельних відносин у країнах – членах ЄС можна виявити шляхом аналізу сфери землекористування у сільському господарстві країн ЄС. Однією з таких практик ЄС є розмір землеволодінь фермерів у країнах – членах ЄС, які є значно меншими, ніж землеволодіння сільськогосподарських підприємств України. Для забезпечення імплементації в Україні практики правового регулювання землекористування європейських фермерів доцільно прийняти Закон про охорону ґрунтів та відтворення їх родючості та Закон про державний контроль за використанням та охороною земель з використанням засобів дистанційного зондування.

Список використаних джерел

1. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія. Харків: Право, 2013. 760 с. С. 643.
2. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 29. Ст. 367.
3. Липовець Ю. Правові цінності як ідеали та компроміси: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2021. 19 с. С. 17.
4. Тичина В. Правові цінності Європейського Союзу: навч. посіб. / МОН України, Держ. ун-т «Житомир. політехніка». Харків: Право, 2023. 116 с. С. 9.
5. Дір І. Ю. Основні договори Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2024. Серія Право. Випуск 81: частина 3. С. 263–268. С. 265, 266.
6. Tomášek, M., Šmejkal, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 с. С. 34.
7. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. *Офіційний вісник Європейського Союзу.* 30.03.2010– 2010 р., С. 83, стор. 1.
8. Європейська хартія місцевого самоврядування. Ратифікована Законом України 15 липня 1997 року № 452/97-ВР «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування». *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 38. Ст. 249.
9. Стрельцова О. В. Європейське право як багатовимірний феномен: підходи до розуміння і визначення поняття. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2011. № 7. С. 72–80. С. 79–80.
10. Камінська Н. Правові цінності Європейського Союзу та їхній вплив на національні правопорядки. *Право України.* 2024. № 7. С. 56–74. С. 56.
11. Саркісова Т. Б. Поняття «фермер» за законодавством ЄС та його імплементація у законодавство України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 1. С. 344–348. С. 347.
12. Агросектор України як орієнтований на експорт, так і залежний від нього. 21.02.25. URL: https://agroportal.ua/news/ukraina/agrosektor-ukrajini-yak-oriyentovaniy-na-eksport-tak-i-zalezhniy-vid-nogo
13. Президент Польщі назвав агросектор України загрозою для сільського господарства ЄС. 30.10.24. URL: https://agroportal.ua/news/mir/prezident-polshchi-nazva-potuzhniy-agrosektor-ukrajini-problemoyu-dlya-vstupu-v-yes
14. Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1024-р. *Офіційний вісник України.* 2014. № 86. Ст. 2439.

References

1. Iakoviuk I. V. Pravovi osnovy intehratsii do YeS: zahalnoteoretychnyi analiz: monohrafiia. Kharksv: Pravo, 2013. 760 s. S. 643.
2. Pro Zahalnoderzhavnu prohramu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu: Zakon Ukrainy vid 18 bereznia 2004 roku № 1629-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. № 29. St. 367.
3. Lypovets Yu. Pravovi tsinnosti yak idealy ta kompromisy: Avtoref. dys. kand. yuryd. nauk. Kyiv: Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav, 2021. 19 s. S. 17.
4. Tychyna V. Pravovi tsinnosti Yevropeiskoho Soiuzu: navch. posib. / MON Ukrainy, Derzh. un-t «Zhytomyr. politekhnika». Kharkiv: Pravo, 2023. 116 s. S. 9.
5. Dir I. Iu. Osnovni dohovory Yevropeiskoho Soiuzu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* 2024. Seriia Pravo. Vypusk 81: chastyna 3. S. 263–268. S. 265, 266.
6. Tomášek M., Šmejkal V. ta in. Komentar do Dohovoru pro funktsionuvannia YeS, Dohovoru pro YeS ta Khartii osnovopolozhnykh prav YeS. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 s. S. 34.
7. Konsolidovani versii Dohovoru pro Yevropeiskyi Soiuz ta Dohovoru pro funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu z protokolamy ta deklaratsiiamy. *Ofitsiinyi visnyk Yevropeiskoho Soiuzu* vid 30.03.2010–2010 r., S. 83, stor. 1.
8. Ievropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia. Ratyfikovana Zakonom Ukrainy 15 lypnia 1997 roku № 452/97-VR «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia». *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1997. № 38. St. 249.
9. Streltsova O. V. Yevropeiske pravo yak bahatovymirnyi fenomen: pidkhody do rozuminnia i vyznachennia poniattia. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 2011. № 7. S. 72–80. S. 79–80.
10. Kaminska N. Pravovi tsinnosti Yevropeiskoho Soiuzu ta yikhnii vplyv na natsionalni pravoporiadky. *Pravo Ukrainy.* 2024. № 7. S. 56–74. S. 56.
11. Sarkisova T. B. Poniattia «fermer» za zakonodavstvom YeS ta yoho implementatsiia u zakonodavstvo Ukrainy. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo».* 2024. № 1. S. 344–348. S. 347.
12. Ahrosektor Ukrainy yak oriientovanyi na eksport, tak i zalezhnyi vid noho. 21.02.25. URL: https://agroportal.ua/news/ukraina/agrosektor-ukrajini-yak-oriyentovaniy-na-eksport-tak-i-zalezhniy-vid-nogo
13. Prezydent Polshchi nazvav ahrosektor Ukrainy zahrozoiu dlia silskoho hospodarstva YeS. 30.10.24. URL: https://agroportal.ua/news/mir/prezident-polshchi-nazva-potuzhniy-agrosektor-ukrajini-problemoyu-dlya-vstupu-v-yes
14. Pro skhvalennia Kontseptsii borotby z dehradatsiieiu zemel ta opusteliuvanniam. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 zhovtnia 2014 r. № 1024-r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2014. № 86. St. 2439.

Кулинич П. Ф. Правові цінності ЄС та їх реалізація в земельному законодавстві України: стан, проблеми, перспективи

У статті досліджуються суть і зміст правових цінностей ЄС як загального орієнтиру розвитку земельного законодавства України на етапі вступу до ЄС. Доводиться, що основними правовими цінностями, до яких має бути адаптоване земельне законодавство України, є засадничі принципи функціонування ЄС і кращі практики правового регулювання земельних відносин у країнах – членах ЄС. Для імплементації в земельному законодавстві України засадничих принципів функціонування ЄС пропонується прийняття ряду нових законодавчих актів. Відзначається також, що гармонізація земельного законодавства України з кращими практиками правового регулювання земельних відносин є більш складною проблемою, ніж узгодження земельного законодавства України з нормами та принципами права ЄС, які формально викладені у правових актах ЄС і доступні для широкого загалу. Доводиться, що зміст кращих практик правового регулювання земельних відносин у країнах – членах ЄС можна виявити шляхом аналізу сфери землекористування в сільському господарстві країн ЄС. Однією з таких практик ЄС є розмір землеволодінь фермерів у країнах – членах ЄС, які є значно меншими, ніж землеволодіння сільськогосподарських підприємств України. Пропонується прийняття законодавчих актів для забезпечення імплементації в Україні практики правового регулювання землекористування європейських фермерів.

Ключові слова: євроінтеграція, право ЄС, правові цінності ЄС, адаптація земельного законодавства України.

Kulynych P. F. EU legal values and their implementation in the land legislation of Ukraine: current status, existing problems, prospects

The article examines the essence and content of the EU legal values as a general guideline for the development of Ukraine's land legislation at the stage of accession to the EU. An analysis of EU law shows that it practically does not regulate land relations themselves. Since land use systems in EU countries differ in significant specificity, land relations are regulated mainly by the national legislation of EU member states. Therefore, each of the EU countries has established its own special legal regimes for land use and protection. It is proved that the main legal values to which the land legislation of Ukraine should be adapted are the fundamental principles of the functioning of the EU and the best practices of legal regulation of land relations in EU member states. The fundamental principles include the main imperatives, guidelines and moral and ethical principles of European integration, which have acquired the value of regulatory provisions and are reflected in the founding documents of the EU, which include the Treaty on European Union of 1992 and the Treaty on the Functioning of the European Union of 2009. To implement the basic principles of the functioning of the EU in the land legislation of Ukraine, it is proposed to adopt a number of new legislative acts, in particular, the laws: 1) On the transformation of the permanent use right to land plots into market-oriented rights to land; 2) On the abolition of free of charge privatization of land; 3) On mass land valuation; 4) On the admission of foreigners to the agricultural land market. It is also noted that the harmonization of the land legislation of Ukraine with the best practices of legal regulation of land relations is a more complexed problem than bringing the land legislation of Ukraine into line with the norms and principles of EU law, which are formally set out in EU legal acts and are available to the public. It is proved that the content of the best practices of legal regulation of land relations in the EU member states can be identified by analyzing the size of farmer's land use in agriculture in the EU countries. One of such EU practices is the size of land holdings of farmers in the EU member states, which are significantly smaller than the land holdings of agricultural enterprises in Ukraine. It is proposed to adopt legislative acts to ensure the implementation in Ukraine of the practice of legal regulation of land use by European farmers. In order to bring the agricultural land use system of Ukraine in line with the best practices of legal regulation of use of agricultural lands in EU countries it is necessary to adopt a number of legislative acts, in particular: 1) The Law on Soil Protection and Restoration of Their Fertility, which will provide regular recording of the level of fertility of agricultural lands according to the system of its indicators in the State Land Cadastre; 2) The Law on State Control over the Use and Protection of Lands Using Remote Sensing Tools (satellites, aircraft, drones), which would introduce recording at the level of the farm fields of the level of land fertility available in a certain period of time according to the system of indicators of the qualitative condition of soils established by the Law. Such recordings of soil fertility should be carried out using remote sensing methods online on a regular basis. The conclusion is substantiated that the above-mentioned legislative innovations will contribute to a change in the economic behavior of domestic agricultural producers. Instead of monocultural cultivation of raw agricultural products, they will be forced to develop livestock farming as a source of organic fertilizers for fields, processing agricultural products into food products with high added value, as well as growing agrobioraw materials (perennial tree and shrub plantations) for the production of biofuels and other sources of green energy, which are required by the climate changes that have been ruthless to humanity in recent years. All this will not require agricultural producers to use large areas of land and will also contribute to the preservation and restoration of soil fertility.

Key words: European integration, EU law, EU legal values, adaptation of Ukrainian land legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-69-76

УДК 340.1

Світлана Василівна Бобровник,
професор кафедри теорії та історії
права та держави
Навчально-наукового інституту права,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9225-8871

АКТИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ: СУТНІСТЬ І ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства пов'язується із ефективністю реформ, що є необхідними для вдосконалення його системності і відповідають євроінтеграційному вектору України та можливості подолання наслідків збройної агресії російської федерації. Ці завдання зумовлюють необхідність формування узгодженої та ефективної системи законодавства, здатної відобразити, закріпити та узгодити різноманітні суспільні інтереси. Саме рівень досконалості існуючих нормативно-правових актів створює нормативну основу правової дійсності та забезпечує реальне функціонування правової системи.

Однак наявність узгодженої нормативної основи, декларованої положеннями законів, підзаконних нормативно-правових актів, а також інших правових актів формального виразу права є недостатнім для ефективного правового регулювання. Адже трансформація суспільства, ускладнення суспільних відносин, необхідність гарантування прав і свобод людини в умовах війни та вдосконалення державної організації соціальної системи пов'язується з формуванням найбільш доцільного та ефективного механізму реалізації вміщених у нормативно-правових актах приписів. У цьому відношенні важливе значення має правозастосовна практика як засіб втілення правових норм у суспільну дійсність шляхом конкретизації абстрактного змісту припису до визначених суб'єктів та особливих життєвих ситуацій. Саме це й зумовлює актуальність вироблення ефективних способів трансформації вимог правових норм у зміст актів правозастосування для втілення правових вимог у процесі досягнення необхідного соціального ефекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми особливостей, різновидів і значення правозастосовних актів були предметом наукового інтересу теоретиків права. Найбільш повно означена проблема отримала вияв у енциклопедичних виданнях і навчальній літературі. Поняття та ознаки правозастосовних актів отримали аналіз у працях Д. Бочарова, П. Рабіновича, певною мірою дослідженими є проблеми функцій і форм актів правозастосування (Б. Малишев, О. Москалюк), відображення принципів права у правозастосуванні (О. Уварова), правозастосовних актів як результату юридичної діяльності (С. Гусарєв, Н. Оніщенко), втілення законності (Ю. Бондар, Ю. Олійник), особливостей правозастосовних актів (М. Вороніна, В. Котюк, В. Попович), їх місця в системі правового регулювання (Т. Тарахонич), як результату діяльності органів виконавчої влади (О. Богініч) та органів судової влади (В. Капустинський, І. Волкова, С. Шевчук), юридичної техніки правозастосовних актів (Ж. Дзейко, Л. Пригара, В. Василенко). Однак питання сутності та природи правозастосовних актів залишаються малодослідженими.

Метою статті є з'ясування природи та сутності правозастосовних актів та їх місця в системі нормативних актів.

Методологія дослідження зумовлена досягненням поставленої мети та отриманням об'єктивних знань щодо природи і сутності правозастосовних актів. Використання методологічних підходів забезпечило можливість пізнання означених актів як результату особливої форми правореалізації. Герменевтичний підхід покладено в основу з'ясування доктринального осмислення особливостей функціонального призначення та сутності правозастосовних актів; аксіологічний підхід – до з'ясування їх ціннісного значення для сучасної науки і юридичної практики; феноменологічний підхід охарактеризував досліджуване явище як суспільний феномен, що має самостійне значен-

ня та взаємодіє з іншими нормативними актами; комунікативний підхід покладений в основу з'ясування значення цих актів як засобу конкретизації права, подолання суспільних суперечностей і забезпечення суспільної взаємодії суб'єктів, які реалізують надані повноваження, суб'єктивні права та юридичні обов'язки. На основі діалектичного методу з'ясовано багатоаспектний характер правозастосовних актів і забезпечено обґрунтування можливих шляхів їх удосконалення, історико-правовий метод визначив специфіку динаміки розвитку цих актів і закономірності й загальні правила їх побудови; системно-структурний і порівняльний методи використані в процесі характеристики спільних рис та особливостей нормативно-правових та індивідуальних правових актів, з'ясування місця актів правозастосування в системі нормативних; соціологічний і мовний методи забезпечили з'ясування соціальних факторів та особливостей мовного виразу актів правозастосування як важливих аспектів їх сутності.

Основні результати дослідження. Ефективність законодавства значною мірою залежить від ефективності механізму правореалізації, адже лише задекларований припис, яким би досконалим чи важливим він не був, не здійснює результативного впливу на суспільні відносини. Недосконалість процесу правореалізації спричиняє суттєвий негативний вплив на розвиток правової системи та правової реальності, адже правореалізація забезпечує процес перетворення положень норми права в конкретні права й обов'язки суб'єктів у межах відповідних правовідносин, є найголовнішою частиною правового регулювання [1, с. 8].

Особливе місце в системі форм правореалізації посідає правозастосування, результатом якого є система індивідуальних актів, спрямованих на конкретизацію норми до діяльності певних суб'єктів у межах певних життєвих ситуацій. Означена взаємодія застосування права та його результату зумовлює необхідність з'ясування сутності правозастосування, що безпосередньо впливає на визначення сутності його результату – акта правозастосування. Одні вчені сутністю застосування вважають управлінську діяльність органів держави та посадових осіб, результатом якої є винесення індивідуально конкретних приписів [1, с. 10], інші визначають правозастосування через логічно-послідовну діяльність, що виявляється через певні стадії та вимоги [2, с. 359], ще інші – через офіційну констатацію, індивідуальну регламентацію та правозабезпечення [3, с. 353]. У сучасній літературі сутність правозастосування визначається й через чітку, послідовну систему дій, що зорієнтована на реалізацію функцій правозабезпечення [4, с. 167], і через правозастосовну політику та механізм правозастосування [5, с. 96].

Означені вище підходи надають можливість зробити правомірний висновок про те, що сутність правозастосування має багатоаспектний характер. Вона пов'язується із державно-владним характером цього виду правореалізації; активними діями уповноважених суб'єктів; нормативно закріпленими процедурами; прийняттям індивідуального правозастосовного акта; спрямованістю на визначене коло суб'єктів і життєвих обставин; інтелектуальною діяльністю суб'єктів, пов'язаною із осмисленням змістового наповнення норми права та можливістю подолання прогалин і колізій у праві. Необхідно погодитись із ідеєю І. Магновського про те, що ефективність правозастосування як комплексного правореалізаційного процесу із прикладним характером криється у єднанні та взаємозумовленості його суб'єктів, у яких закладені фактори примусу, базуючись на юридичному підґрунті [2, с. 64].

Зазначимо, що сприйняття сутності правозастосування безпосередньо відбивається на сутності документа, що його завершує. Саме акти правозастосування визначають ступінь реальності права, його дієвість та ефективність, адже жодна із життєвих ситуацій, що знаходиться у сфері правового опосередкування, не може бути вирішена без конкретизації норм загального характеру в офіційному порядку. Варто зауважити і на багатоаспектному характері цих документів, що виявляється в забезпеченні реалізації норм, конкретизації об'єктів правового впливу, визначенні міри можливої і необхідної поведінки конкретних суб'єктів, забезпеченні захисту і відновлення порушених прав, створенні механізмів належного виконання юридичних обов'язків, вирішенні різноманітних спорів про право та права, призначенні форм і видів відповідальності винних у скоєнні правопорушень суб'єктів.

Як і сам процес правозастосування, правозастосовний акт характеризується різними аспектами прояву сутності. Так, на думку П. Рабіновича, це спосіб виразу формально-обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, засіб конкретизації суб'єктивних прав та юридичних

обов'язків [3, с 552]; В. Котюк акцентує увагу на значенні аналізованих актів як засобу зміцнення законності та правопорядку, охорони соціальних цінностей, прав і законних інтересів суб'єктів суспільних відносин [2, с. 360]; Б. Малишев і О. Москалюк убачають у правозастосовному акті зовнішнє закріплення індивідуально-правового державно-владного припису, винесеного уповноваженим органом держави в результаті вирішення юридичної справи [1, с. 16]. На думку С. Гусарова, це належним чином оформлений письмовий документ, який фіксує прийняте рішення, надаючи йому офіційного значення [7, с. 115]; С. Гусарєв і А. Олейник виокремлюють трьохаспектну сутність акта правозастосування як різновиду правового: це письмовий документ, що видається компетентним органом держави; закріплює правило поведінки, забезпечене державою [8, с. 163], а І. Соколова вважає, що це засіб формально-документального закріплення рішення компетентного органу в юридичній справі [9, с. 42].

Узагальнюючи вищенаведені підходи, можемо зробити висновок про те, що кожний вчений акцентує увагу на одному із виразів сутності правозастосовного акта для підтвердження його значущості стосовно певної характеристики.

З'ясування сутності правозастосовних актів, на нашу думку, пов'язується із визначенням основних особливостей цього різновиду індивідуальних актів. Саме належність актів правозастосування до індивідуальних нормативних зумовлює можливість виокремлення їх спільних з індивідуальними актами ознак та особливих, що вказують на самостійний характер цих документів. Отже, акт правозастосування як різновид індивідуальних має певну юридичну силу; поширюється на суб'єктів, яким адресований; приймається офіційно уповноваженим органом держави чи посадовою особою; конкретизує зміст норми; характеризується особливим порядком набуття юридичної сили; підлягає оскарженню чи опротестуванню; породжує юридичні наслідки; його дія вичерпується одним випадком. Саме ці ознаки зумовлюють виокремлення нормативної сутності актів правозастосування, що доводиться їх належністю до нормативних індивідуальних актів.

Особливі ознаки цих документів пов'язуються із: прийняттям у нормативно визначених випадках, можливістю торкатися як сфери приватноправових, так і публічно-правових відносин; завершальним етапом правозастосування; офіційним письмовим документом владного органу держави; реалізацією правових норм; юридичною дією, у результаті якої конкретні життєві обставини підводяться під відповідну норму права; шляхами реалізації публічних і приватних інтересів відповідно до реальних обставин місця і часу; втіленням конкретно-визначеного впливу владних суб'єктів на хід правового регулювання; персоніфікованою регламентацією суспільних відносин; компетентністю та професіоналізмом уповноваженої особи; виразом волі держави у вирішенні найбільш важливих проблем державного і суспільного життя; підставою використання державних примусових засобів; зовнішнім проявом у документальній, усній чи конклюдентній формі; неможливістю зворотної дії у часі; наявністю певної структури та вимог; виразом правової позиції компетентного органу чи посадової особи щодо ситуації, яка потребує офіційної констатації чи владного втручання [3, с. 562–568]; підсумком інтелектуальної чи організаційної діяльності щодо врахування всіх особливостей випадку та суб'єктів; гарантуванням досягнення мети правового регулювання.

Важливого значення для з'ясування сутності правозастосовних актів має характеристика їх змісту, що має три аспекти прояву. Фактичний зміст пов'язаний із наявністю суб'єктів (того, хто приймає акт, і того, кому він адресований); поведінки суб'єктів, скерованої на реалізацію прав, обов'язків чи компетенції; юридичних фактів, що спричиняють необхідність прийняття чи зміни акта. Вольовий зміст акта правозастосування пов'язується з волею держави, що отримує свій вияв у нормі, яка застосовується; волею суб'єкта, який приймає акт застосування права; волею суб'єкта, якому він адресований і орієнтований на досягнення правового результату. Юридичний зміст становлять мета правового регулювання; нормативно-закріплена компетенція органу влади, посадової особи чи органу самоврядування; права та обов'язки суб'єктів права, які володіють правосуб'єктністю та наслідки правозастосування. З огляду на це не можемо погодитись із вченими, які заперечують нормативний характер акта правозастосування [10, с. 4–6]. Вважаємо, що поняття «нормативність» визначає правило поведінки і не має значення, чи спрямоване воно конкретній особі, чи має абстрактний характер. Цей акт забезпечує конкретизацію волі держави та зміст державного веління, є обов'язковим, охоро-

няється державою та забезпечує реалізацію загального припису, який без його втілення залишиться мертвою декларацією.

Означене вище надає можливість, окрім нормативного, виокремити державно-управлінський, соціально орієнтований, організаційно-владний, правореалізаційний і правонаслідковий аспекти сутності акта правозастосування. Якщо нормативний пов'язується із установленням правил поведінки для конкретних суб'єктів права, то державно-управлінський – із реалізацією основних функцій органів держави, посадових осіб та органів самоврядування по забезпеченню системності суспільства; організаційно-владний зумовлений реалізацією владних повноважень та обов'язковим характером індивідуально спрямованого документа; соціально орієнтований аспект сутності пов'язаний із досягненням мети правового регулювання – можливістю реалізації, охорони та відновлення інтересів суб'єктів суспільних відносин; правореалізаційний аспект визначає цей документ як засіб забезпечення ефективного втілення правових приписів у суспільну практику, а правонаслідковий забезпечує породження юридичних наслідків реалізації регулятивних чи охоронних норм права, можливості виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Виокремлені нами аспекти сутності актів правозатосування є основою з'ясування їх функціонального призначення як результату реалізації основних напрямів впливу цих актів на правотворчу, правореалізаційну та науково-освітню практику. Саме функції правозастосовних актів визначають їх особливості як самостійного різновиду юридичних документів; їх місця в системі нормативних актів і значення для забезпечення ефективності правового регулювання.

На нашу думку, можливо виокремити загальноправові та спеціально-правові функції акта правозастосування. Загальноправові функції пов'язані та зумовлені правовою природою правозастосування та його результату. Ці функції відображають загальні функції права, оскільки акти правозастосування мають правовий характер та пов'язані з реалізацією правових норм.

Регулятивна функція правозастосовного акта пов'язується із його характеристикою як кінцевого етапу правового регулювання. Змістом означеної функції є забезпечення втілення регулятивних норм права шляхом:

– чіткого визначення змісту суб'єктивних прав та юридичних обов'язків;

– визначення меж можливостей, наданих суб'єктам;

– встановлення механізму реалізації обов'язку як засобу гарантування прав;

– з'ясування змісту повноважень владного суб'єкта;

– визначення гарантій безперешкодної реалізації прав та їх відновлення у випадку порушення будь-ким із суб'єктів права.

Охоронна функція пов'язана із реалізацією охоронних норм і захистом суспільства від правопорушень шляхом:

– реалізації санкцій нормативного припису;

– застосування певного виду та форми юридичної відповідальності;

– забезпечення примусової реалізації юридичного обов'язку;

– недопущення скоєння правопорушення;

– реалізації примусових засобів від імені держави.

Спеціально-правові функції актів правозастосування характеризують ці акти як самостійну категорію та визначають їх місце в системі нормативно-правових та індивідуальних актів.

Правоконкретизуюча функція спрямована на конкретизацію загального припису до певних життєвих обставин і визначених суб'єктів, характеристику акта правозастосування як юридичного факту, що зумовлює виникнення чи зміну правовідносин. Змістом цієї функції є:

– втілення прав та обов'язків суб'єктів;

– врахування особливостей життєвої ситуації та суб'єктів права;

– поширення дії норми;

– формування уявлень про право як ціннісну категорію;

– можливість обрання із запропонованих нормою права варіантів поведінки, що відповідають інтересам суб'єкта;

– обрання найбільш доцільного виду та форми відповідальності осіб, винних у скоєнні правопорушення.

Правозастосувальна функція правозастосовного акта відображається у:

– забезпеченні умов реалізації норми права;
– з'ясуванні обсягу прав та обов'язків суб'єктів;
– юридичній силі акта, що залежить від юридичної сили нормативно-правового акта, що тлумачиться та повноважень суб'єкта правозастосування;
– залежності досліджуваного акта від ідеологічних факторів;
– забезпеченні реалізації владних повноважень компетентних органів держави;
– забезпеченні практичного втілення правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб.

Правокомпенсаційна функція виявляється у:
– обранні норми права з офіційного видання;
– з'ясуванні її дії у часі, просторі та за колом осіб;
– подоланні колізій правових норм за певними правилами;
– компенсації прогалин у праві завдяки застосуванню аналогії права та закону;
– дотриманні правил юридичної техніки в процесі розробки та прийняття акта правозастосування.

Правоорганізаційна функція полягає у:
– формальній визначеності правозастосовного акта та його документальному виразі;
– наявності структурних елементів акта;
– сукупності розумових операцій суб'єкта правозастосування;
– реквізитах, мови і стилю документа;
– формуванні стійкого правового режиму в державі.

Правовиховна функція забезпечує:
– певну взаємодію суб'єктів, що реалізують правовий статус;
– професійний характер знань суб'єктів, особливо тих, хто приймає правозастосовне рішення;
– формування певного рівня правосвідомості;
– залежність акта правозастосування від правової культури суб'єктів та суспільства;
– ставлення суб'єкта до права як вищої соціальної цінності.

Висновки. Акти правозастосування є важливим засобом регулювання суспільних відносин, що забезпечує індивідуальний підхід до вирішення певної юридичної ситуації. Це самостійна юридична категорія, що характеризується багатоаспектною сутністю, яка має нормативний, змістовий, державно-управлінський, соціально орієнтований, організаційно-владний, правореалізаційний і правонаслідковий аспекти. Значення цих актів зумовлюється реалізацією загальноправових та спеціально-правових функцій, спрямованих на досягнення різноманітних правових результатів. Акти правозастосування є формою відображення юридико-офіційного буття правових норм, які мають юридичну силу і впливають на процес правового регулювання.

Список використаних джерел

1. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб. Київ: Реферат, 2010. 260 с.
2. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник Київ: Юрінком Інтер, 2023. 596 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 томах. Т. 3: Загальна теорія права. Харків: Право, 2017. 952 с.
4. Атаманова Н. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 2. С. 164–169.
5. Тарнавська В. М. Правозастосування як форма реалізації конституційно-правової політики України. *Нове українське право.* 2023. Вип. 2. С. 92–97.
6. Магновський І. Й. Правозастосування як категорія особливої форми реалізації права. *Наукові праці НУОЮА.* 2020. № 2. С. 59–62.
7. Гусаров С. М. Правозастосування в Україні: монографія. Харків: Золота миля, 2015. 416 с.
8. Олейник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
9. Соколова І. О. Правозастосовний акт у системі правового регулювання суспільних відносин. *Державне будівництво і місцеве самоврядування.* 2020. Випуск 39. С. 31–46.
10. Буц О. В. Поняття та основні ознаки правозастосовних актів. *Держава і регіони. Серія Право.* 2016. № 1. С. 3–8

References

1. Malyshev B. V., Moskaliuk O. V. Zastosuvannia norm prava (teoriia i praktyka): Navch. posib. Kyiv: Referat, 2010. 260 s.
2. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruchnyk Kyiv: Vydavnytstvo: Yurinkom Inter, 2023. 596 s.
3. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 tomakh. T. 3: Zahalna teoriia prava. Kharkiv: Pravo, 2017. 952 s.
4. Atamanova N. Problemni pytannia zastosuvannia norm prava. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2021. № 2. S. 164–169.
5. Tarnavska V. M. pravozastosuvannia yak forma realizatsii konstytutsiino-pravovoi polityky Ukrainy. *Nove ukrainske pravo.* 2023. Vyp. 2. S. 92–97.
6. Mahnovskyi I. I. Pravozastosuvannia yak katehoriia osoblyvoi formy realizatsii prava. *Naukovi pratsi NUOIuA.* 2020. № 2. S. 59–62.
7. Husarov S. M. Pravozastosuvannia v Ukraini: monohrafiia. Kharkiv: Zolota mylia. 2015. 416 s.
8. Oleinyk A. Iu., Husariev S. D., Sliusarenko O. L. Teoriia derzhavy i prava: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2001. 176 s.
9. Sokolova I. O. Pravozastosovnyi akt u systemi pravovoho rehuliuvannia suspilnykh vidnosyn. *Derzhavne budivnytstvo i mistseve samovriaduvannia.* 2020. Vypusk 39. S. 31–46.
10. Buts O. V. Poniattia ta osnovni oznaky pravozastosovnykh aktiv. *Derzhava i rehiony. Seriia Pravo.* 2016. № 1. S. 3–8.

Бобровник С. В. Акти правозастосування: сутність і функціональне призначення

Підкреслюється значення правозастосовної практики як засобу втілення від ефективності механізму правореалізації, адже лише декларований припис не забезпечує результативного впливу на суспільні відносини.

З'ясовано існуючі доктринальні підходи до визначення сутності правових норм у суспільну дійсність шляхом конкретизації абстрактного змісту припису до визначених суб'єктів та особливих життєвих ситуацій. Стверджується, що дієвість законодавства значною мірою залежить правозастосування, що надало можливість зробити висновок про те, що сутність правозастосування має багатоаспектний характер.

Акцентується увага на багатофункціональному аспекті документів правозастосування, що виявляється в забезпеченні реалізації норм, конкретизації актів правового впливу, визначенні міри можливої і необхідної поведінки конкретних суб'єктів, забезпеченні захисту і відновлення порушених прав, створенні механізмів належного виконання юридичних обов'язків, вирішенні різноманітних спорів про право та права, визначенні форм і видів відповідальності винних у скоєнні правопорушень суб'єктів.

Правозастосовний акт має певну юридичну силу, поширюється на суб'єктів, яким адресований, приймається уповноваженим органом держави чи посадовою особою, конкретизує зміст норми, має особливий порядок набуття юридичної сили, підлягає оскарженню чи опротестуванню, породжує юридичні наслідки, вичерпується одним випадком. Ці ознаки визначають нормативну сутність правозастосовних актів.

Окрім нормативної сутності досліджуваних актів, що визначаються наявністю їх ознак, виокремлена змістова їх сутність. Наголошено на трьох аспектах змісту: фактичному, пов'язаному із наявністю суб'єктів, їх поведінки та певних юридичних фактів; вольовому аспекті, що визначається волею держави, відображеною у нормі; волею суб'єкта, який приймає правозастосовний акт, та волею суб'єкта, якому він адресований; юридичному, зміст якого становлять мета правового регулювання, нормативно закріплена компетенція суб'єкта правозастосування та його наслідки. Виокремлено також державно-управлінський, соціально орієнтований, організаційно-владний, правореалізаційний і правонаслідковий аспекти сутності актів правозастосування. Досліджено загальноправові (регулятивна та охоронна) та спеціально-правові функції правозастосовного акта (правоконкретизуюча, правозастосувальна, правокомпенсаційна, правовиховна).

Ключові слова: право, правове регулювання, законодавство, правореалізація, правозастосування, акт правозастосування, функції правозастосовних актів, нормативність, сутність права, юридична сила.

Bobrovnyk S. V. Law enforcement acts: essence and functional purpose

The importance of law enforcement practice as a means of implementing the effectiveness of the law enforcement mechanism is emphasized, since only a declared prescription does not provide an effective impact on social relations.

The existing doctrinal approaches to determining the essence of legal norms in social reality by specifying the abstract content of the prescription to specific subjects and special life situations are clarified. It is argued that the effectiveness of legislation largely depends on law enforcement, which made it possible to conclude that the essence of law enforcement is multifaceted.

The focus is on the multifunctional aspect of law enforcement documents, which is manifested in ensuring the implementation of norms, specifying acts of legal influence, determining the extent of possible and necessary behavior of specific subjects, ensuring the protection and restoration of violated rights, creating mechanisms for the proper performance of legal obligations, resolving various disputes about law and rights, determining the forms and types of liability of subjects guilty of committing offenses.

A law enforcement act has a certain legal force, applies to the subjects to whom it is addressed, is adopted by an authorized state body or official, specifies the content of the norm, has a special procedure for acquiring legal force, is subject to appeal or protest, gives rise to legal consequences, and is exhausted by one case. These features determine the normative essence of law enforcement acts.

In addition to the normative essence of the studied acts, which are determined by the presence of their features, their substantive essence is distinguished. Three aspects of content are emphasized – the factual aspect, associated with the presence of subjects, their behavior and certain legal facts; the volitional aspect, determined by the will of the state, reflected in the norm; the will of the subject who adopts the law-enforcement act and the will of the subject to whom it is addressed; the legal content consists of the purpose of legal regulation, the normatively established competence of the subject of law enforcement and its consequences.

The state-administrative, socially oriented, organizational-power law-implementation and legal-consequential aspects of the essence of law-enforcement acts are also highlighted.

The general-legal (regulatory and protective) and special-legal functions of the law-enforcement act (law-concretizing, law-enforcement, law-compensatory, law-educational) are studied.

Key words: law, legal regulation, legislation, law implementation, law enforcement, law enforcement act, functions of law enforcement acts, normativity, essence of law, legal force.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-77-83

УДК 342.12

Роман Петрович Луцький,
директор Науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького
Університету Короля Данила,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-9558-3699

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА (СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ)

Постановка проблеми. Важливим завданням загальнотеоретичної юридичної науки є уточнення її понятійно-категоріально апарату, однією зі складових якого є категорія «правотворчість», розкриття змісту якої дасть змогу отримати найбільш повне уявлення про досліджуваний правовий феномен. Реалізація норм права є традиційним питанням, що комплексно розглядається в межах наукових монографій, статей, підручників і навчальних посібників з теорії держави і права. Вагомим здобутком національної та зарубіжної правової доктрини є ґрунтовна розробка цілої низки питань, пов'язаних із різними аспектами проблематики реалізації норм права: розкриття змісту однойменного поняття, співвідношення із суміжними категоріями, диференціація, характеристика форм безпосередньої реалізації норм права і застосування норм права та ін.

Саме ці положення визначають актуальність порушеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень. Методологічною основою статті стали праці В. Бабкіна, В. Бачиніна, В. Журавського, М. Костицького, В. Нерсесянца, Н. Оніщенко, М. Панова, О. Копиленка, Н. Пархоменко, С. Сливки, О. Скрипнюка, Л. Фуллера, Р. Халфіна, Ю. Шемшученка, які сприяють осмисленню поточних процесів у теорії права та мають важливе значення для подальшого їх дослідження.

Виходячи уже з тих фундаментальних основ, які вони заклали, вважаю за доцільне провадити власні дослідження визначеної проблематики.

Мета статті. Метою цього дослідження є спроба на основі методологічного аналізу різних інтерпретацій поняття «реалізація норм права» запропонувати такий підхід до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії, який би дав змогу відмежувати її від суміжних понять, зокрема правомірної поведінки. Досягнення визначеної дослідницької мети зумовило необхідність використання логіко-семантичного і загальнонаукових методів пізнання, зокрема аналізу та синтезу.

Основні результати дослідження. У теорії реалізація розуміється як перехід від припущення про те, що предмет, існуючий поза мисленням, предмет у собі, протистоїть або може протистояти нам, до власного пізнання реального, тобто до пізнання того, що воно існує в собі, без протиставлення акту пізнання; встановлення того, що припущення мислення про реальність належить до предмета (встановлення реальності), може бути перевірено дослідним шляхом або за допомогою мислення. Реалізувати щось – значить усвідомити реальність факту. Реалізація (від лат. realis – речовий, дійсний) – здійснення будь-якого плану, задуму, ідеї тощо [1, с. 280].

Отже, реалізація уявляється складним процесом, до якого включаються суб'єкт реалізації, об'єкт реалізації (певний план, припис, ідея), усвідомлювана суб'єктом можливість втілення об'єкта в реальність (безпосередньо залежить від того, що саме суб'єкт бачить кінцевою метою реалізації, чого він хоче досягти в підсумку), спосіб такого втілення (визначається специфікою об'єкта реалізації, наявними у суб'єкта ресурсами) та його результат. У контексті останнього ключовим стає співвідношення між досягнутим результатом реалізації та метою, яку було закладено в об'єкт як невід'ємний його елемент.

Категорія «реалізація» в теоретико-правових і галузевих юридичних дослідженнях може вживатися у різних значеннях. Така варіативність породжена виключною складністю та багатоаспек-

тністю природи феномену права та може бути зведена до широкого та вузького підходів до розуміння реалізації у праві.

У широкому сенсі термін реалізація може розглядатися як практичне здійснення, втілення, впровадження права в суспільну практику. В такому значенні він в основному використовується в межах так званої природно-правової концепції праворозуміння, яка бере свій початок у традиціях гуманістичної філософії XVII–XVIII століть. Відповідно до уявлень її прибічників про сутність і функціонування права реалізацією вважатимуться будь-які шляхи набуття правом властивостей позитивного утворення, переведення його з модусу лише потенційно можливих у даному соціумі юридичних форм, з рівня природного права на рівень реального чинника суспільного життя [2, с. 406].

Убачаючи в реалізації усі способи та форми зовнішньої об'єктивізації права, його переведення на рівень реальної дійсності, прибічники природно-правової концепції праворозуміння вважають вихідною її формою законодавчу діяльність, у якій опосередковуються об'єктивні за обставинами та природні за умовами місця і часу вимоги, що випливають із самої природи речей та містяться у суспільних відносинах.

В ідеалі саме цінності природного права (покликані до життя самою природою людини як біологічної та соціальної істоти, належні їй від народження і до смерті, пріоритетні (верховні) щодо норм позитивного права, творцем яких є держава) передусім втілюються у приписах законодавчих актів у правовій державі. Остання покладає функцію з формування нового правового масиву (функцію правотворчості) на систему органів влади із визначенням переліку різновидів нормативних актів, що можуть ними видаватися, та юридичної сили актів залежно від місця державного органу в управлінській ієрархії. Особливе місце належить законодавчому органу, якому надається виключна компетенція видавати акти вищої юридичної сили «Конституцію та закони», а також визнавати чинність на території держави найвищих міжнародних стандартів. У приписах цих нормативних актів акумулюються, конкретизуються та закріплюються (а у нормах підзаконних актів розвиваються та поглиблюються) пануючі на даному етапі суспільного розвитку універсальні уявлення та вимоги до права як міри свободи, рівності та справедливості – тобто вважається, що процес творення цих актів є водночас постійним процесом реалізації ідеалів природного права, існуючого до та поза законотворчістю. І лише на наступному рівні можна говорити вже про реалізацію власне правових норм, в які трансформувалися положення природного права, визнані державою, зафіксовані законодавцем у нормативно-правовому акті, та які підготовлені до використання посадовими особами та судами в процесі розгляду та вирішення ними юридичних справ, втілення у поведінці громадян, діяльності їх організацій та об'єднань через належні їм права та обов'язки.

Положення природного права, звичайно, справляють істотний вплив на законодавця, який проявляється у тому, що вони у своїй єдності відіграють роль парадигми для чинного права, задають інтенції професійній правосвідомості, дають змогу законодавцеві виробити норми позитивного права, які не викликають морально-правового відторгнення у громадян. Таке відторгнення, як відомо, зокрема, і з історії, може призвести до того, що норма залишиться на папері, тобто не віднайде свого втілення у суспільному житті, чиї прагнення так і не були розпізнані та враховані в процесі її створення.

Втім, розглядати правотворчу діяльність як реалізуючу щодо права уявляється доцільнішим у філософсько-правовій площині. З позицій же сучасної теорії права (які за своїм характером в основному залишаються позитивно-правовими) такий підхід значною мірою нівелює відмінність між різнопорядковими за своєю сутністю та функціональним призначенням правовими механізмами, окремими формами – життя права і призводить до ототожнення реалізації з іншими категоріями, які використовуються у теорії права для позначення динамічного, активного його виміру, такими як – дія права або – здійснення права, і, як наслідок, позбавляє її самостійного значення у колі правових явищ.

Більш виваженою видається формула, за якою правотворчість як владна діяльність спеціальних органів держави має за мету не реалізації, а створення права. Це предтеча, передумова правореалізації. Отже, правотворчість лише програмує майбутні процеси практичного здійснення права. Владні повноваження посадових осіб тут викликають до життя не акти дотримання, виконання, використання або застосування права, а джерела або форми майбутнього правового регулювання.

Реалізація права є процес втілення в життя вже наявних, створених правових норм. Правовий припис вважається реалізованим, якщо він втілився у життя, у практичну поведінку людей у соціально-правовому середовищі. Результатом такої поведінки є правомірний характер виникаючих при цьому суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, які супроводжують процес досягнення цілей правового регулювання.

Крім того, використання категорії «реалізація норм права» у викладеному контексті адекватно висвітлює саму природу цього явища як закономірного завершення попередніх процесів, пов'язаних з формуванням та генезисом правових норм у державно-організованому суспільстві.

Ціннісні установки природного права є незмінними не тільки протягом життя однієї людини, у загальних своїх рисах вони залишаються сталими вже багато століть (право на життя, здоров'я, свободу тощо). Проте на певних етапах соціально-економічного розвитку суспільства, у зв'язку з виникненням нових типів відносин, виникає потреба у визнанні або підтвердженні цих положень державою, поширенні на них сили свого авторитету і відповідних засобів захисту від порушень. Задовольнити цю потребу держава здатна за допомогою норм права. Останні виступають джерелом, яке несе в собі інформацію про те, якою мірою держава засвоює та розвиває ідеї природних і невідчужуваних прав, як співвідносить їх із власним інтересом та в який спосіб захищає їх. Норми права закріплюють міру свободи, рівності та справедливості, яку держава визнає належною за даних умов історичного розвитку.

Загальнообов'язковий характер норм права, їх формальна визначеність та забезпеченість державним впливом слугують як запорукою того, що зведені в державну волю фундаментальні положення природного права адекватно відобразяться у правовій свідомості кожного суб'єкта, так і орієнтиром для втілення цих положень у правомірній поведінці задля досягнення мети правового регулювання суспільних відносин. Тобто можна вести мову про реалізацію засад природного права в процесі реалізації приписів нормативних актів і суб'єктивних прав та обов'язків, у яких вони конкретизуються. Водночас у окремих випадках все ж можливо говорити і про безпосередню реалізацію загальних правових установок, фундаментальних засад природного права (зокрема, за наявності прогалин у законодавстві) [6, с. 210].

З цього приводу Н. Крестовська і Л. Матвєєва справедливо зазначали, що в генетичній площині здійснення права не завжди становило практичну та теоретичну проблему, її не було, коли захищені силою фактичні відносини на зорі цивілізації були правом, її не буває або майже не виявляється, коли панує звичаєве право і судовий прецедент. Здійснення права набуває виняткового значення при розвиненій юридичній формі, в умовах розгалуженого законодавства. Чим активніша правотворча діяльність органів державної влади, тим вищого ступеня актуальності набуває реалізація законів [3, с. 202].

За таких умов природне право майже повністю розчиняється у положеннях нормативно-правових актів, а відтак і поняття «норма права» та «норма законодавства» наука схильна розглядати у спільному контексті (що залишається характерним і для адміністративного права). Плюралізм підходів до цього питання покликаний до життя виключно складною природою самого досліджуваного явища, адже, будучи за своєю суттю різновидом соціальної поведінки, правореалізація повинна розглядатися одночасно з різних точок зору – психологічної (як система особистих мотивів і прагнень індивіда до втілення нормативних приписів у своїй повсякденній діяльності), соціологічної (як процес, зумовлений соціально-економічними та соціально-політичними чинниками), власне юридичної (як один із напрямів специфічно-юридичного впливу на суспільні відносини).

Звертаючи увагу на існування більше двадцяти визначень поняття реалізації права слід зазначити, що реалізації права поєднує у собі не тільки певні властивості юридичних, а й теоретичних категорій.

Узагальнюючи усі двадцять визначень поняття реалізації права можна визначити суттєві його ознаки.

Зокрема, реалізація норм права визначається нормативними приписами, оскільки реалізація є діяльністю, у процесі якої в поведінці суб'єктів втілюються приписи норм права, виражені та закріплені законодавцем у відповідній формі, її специфіка в кожному конкретному випадку зумовлюється змістом самого нормативного матеріалу, який охоплює:

– дані про коло осіб, які узгоджуватимуть свої дії з приписами норми у сфері її регулювання;

– обсяг прав та обов'язків суб'єктів; просторово-часові межі, у яких відбуватиметься перебіг процесу реалізації цієї норми; характер нормативних вимог (дозвіл, зобов'язання, заборона – відповідно до яких за найпоширенішим критерієм класифікації вирізняють такі форми реалізації норм права, як використання, виконання, дотримання, а також застосування);

– місце норми у правовій системі (галузева належність, матеріальне чи процесуальне походження);

– форма вираження норми права, її структура та рівень нормативності (низький – у так званих спеціалізованих (нетипових) нормах (принципах, дефініціях, деклараціях тощо), високий – в основних (типових) нормах) [5, с. 40–41].

Справедливою є висловлена в літературі думка про те, що реалізація правових норм завжди передбачає наявність причинного зв'язку між юридичною регламентацією певних соціальних стосунків і набуттям ними впорядкованого стану. З огляду на це реалізацію правових норм слід відрізняти від тих проявів людської поведінки, які хоча й узгоджуються з правовими приписами, але стимулюються різноманітними неюридичними чинниками (наприклад, власними переконаннями особи, релігійними настановами, чинниками біологічного порядку), що діють у одному напрямі з нормами права [2, с. 405]. Ця ознака характеризує конкретно-юридичний вимір процесу реалізації;

Реалізація норм права обов'язково є свідомою діяльністю про це можна говорити через призму двох аспектів:

– вольового – будучи виразом суспільної волі право зі своїм основним та єдиним знаряддям (нормою) вривається, втручається не у світ фізичний, а у світ духовний, воно впливає на індивідуальну волю громадян і тільки через неї може віднайти собі дійсне втілення. Воля громадян – ось той об'єкт, до якого звертається право, підкорення волі громадян своїм приписам, ось те завдання, яке воно повинно успішно виконати, щоб домогтися свого втілення у життя;

– інтелектуального – ознайомлення зі змістом норми, її вимогами (тобто тим, що охоплюється попередньою ознакою реалізації норми права), їх засвоєнням, осмисленням та тлумаченням. Без такого відтворення змісту права у свідомості суб'єкта цілком неможливо, щоб право слугувало одним зі стимулів його поведінки, а відтак, без цього не можна говорити і про покору праву чи відсутність покори [5, с. 20–21].

На основі сказаного можемо зробити висновок про опосередкування процесу правореалізації психологічною складовою. Орієнтується на досягнення мети правової норми – суб'єкт у процесі реалізації своїми діями втілює у життя ті суспільно корисні цілі, які передбачав законодавець, коли закладав у нормі фундамент для настання певного політичного, економічного або соціального ефекту.

Виступає критерієм соціальної цінності норми права – процес реалізації норми права виявляє ступінь прийняття, як безпосередніми суб'єктами реалізації, так і суспільством взагалі, цієї норми за дієвий інструмент зміцнення законності, підтримки суспільної дисципліни, досягнення соціально корисного ефекту. Право виступає найвищою соціальною цінністю, але лише тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються у діях суб'єктів соціального спілкування.

Виражається у правомірній поведінці суб'єкта – реалізація норми права передбачає визнання особою пріоритету приписів цієї норми (а відтак, і втілених у цих приписах інтересів суспільства та відповідних їм інтересів законодавця) над власними інтересами, цілями та прагненнями. З уведенням норми в дію (що передбачає включення її як інструменту упорядкування суспільних відносин до національної правової системи) вважається, що особа, наділена правами і обов'язками, приймає встановлені законодавцем «правила гри» і вибудовуватиме власну поведінку в межах цих правил, тобто в річищі правомірності. На цій характеристиці правореалізації акцентував увагу П. Рабінович, який убачав соціальну сутність останньої у задоволенні учасниками суспільного життя своїх потреб соціально прийнятими (допустимими) способами, засобами, які змодельовані, сконструйовані державою [4, с. 138]. Ця ознака розкриває динамічні якості процесу реалізації.

Висновки. Отже, у загальному вигляді реалізацію норми права можна визначити як усвідомлену діяльність з втілення її приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення соціально корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності цієї норми.

Це формулювання цілком узгоджується із загальноприйнятим положенням сучасної теорії права, за яким реалізувати норми права, що містяться в приписах законів та інших нормативно-право-

вих актів, у судових прецедентах, нормативно-правових договорах та інших джерелах (формах) права означає добровільно втілити їх у життя – у суспільні відносини, поведінку громадян. Без реалізації (здійснення) право втрачає свій соціальний зміст і призначення.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
2. Загальна теорія держави і права. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Харків: Одісей, 2007. 432 с.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Львів: Край, 2007. 192 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге видання. Київ: Алерта, 2010. 520 с.
6. Теорія держави і права: навчальний посібник / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 368 с.

References

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2002. 1440 s.
2. Zahalna teoriia derzhavy i prava. M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s.
3. Krestovska N. M., Matvieieva L. H. Teoriia derzhavy i prava: Elementarnyi kurs. Kharkiv: Odisei, 2007. 432 s.
4. Rabynovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: Navchalnyi posibnyk. Lviv: Krai, 2007. 192 s.
5. Skakun O. F. Teoriia prava i derzhavy: Pidruchnyk. 2-he vydannia. Kyiv: Alerta, 2010. 520 s.
6. Teoriia derzhavy i prava: Navchalnyi posibnyk / Za zah. red. S. L. Lysenkova, V. V. Kopieichykova. Kyiv: Iurinkom Inter, 2003. 368 s.

Луцький Р. П. Теоретико-правовий аналіз процесу реалізації норм права (сучасні реалії та перспективи)

Метою дослідження є спроба на основі методологічного аналізу різних інтерпретацій поняття «реалізація норм права» запропонувати такий підхід до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії, який би дав змогу відмежувати її від суміжних понять, зокрема правомірної поведінки. Методологія дослідження спирається на використання логіко-семантичного і загальнонаукових методів пізнання, зокрема аналізу та синтезу, а також термінологічного аналізу та компаративного і типологічного методів. Наукова новизна виражається в тому, що реалізацію норм права слід розуміти як усвідомлену діяльність з втілення їх приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення соціально корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності цієї норми.

Ключові слова: держава, суспільство, право, реалізація, процес реалізації права.

Lutcky R. P. Theoretical and Legal Analysis of the Process of Implementation of Legal Norms (Current Realities and Prospects)

An important task of the general theoretical legal science is to clarify its conceptual and categorical apparatus, one of the components of which is the category of «lawmaking», the disclosure of which will allow to obtain the most complete picture of the legal phenomenon under study. Implementation of legal norms is a traditional issue which is comprehensively addressed in scientific monographs, articles, textbooks and manuals on the theory of state and law. A significant achievement of national and foreign legal doctrine is a thorough elaboration of a number of issues related to various aspects of the issues of implementation of legal norms: disclosure of the content of the eponymous concept, correlation with related categories, differentiation, characterization of forms of direct implementation of legal norms and application of legal norms, etc.

The article is based on an analysis of approaches that appear in different sources of legal theory, reveal distinctive features of realization of legal norms as a multidimensional process which reflects the complex nature of implementing legal regulations in the reality of social life. It is concluded that the realization of legal norms should be understood as conscious activities to the implementation of regulations in the lawful behavior of subjects to achieve socially beneficial results provided by the legislator, and identify social value of this norm.

The word «law enforcement» is a complex one and was formed as a result of combining two roots (law and enforcement). Since its semantic load is similar to the term «realization of the right», which is a phrase. Let us try

to answer the question of which of the two terms «realization of law» or «implementation of legal norms» is more appropriate for verbal designation of such a phenomenon of legal reality as the embodiment of the provisions of legal norms in the lawful behavior of legally capable subjects.

The answer to our question depends on the semantic meaning of the word «law» and the phrase «legal norms» which are part of the terms «exercise of law» and «application of legal norms». First of all, we consider it necessary to make some clarifications of the methodological plan.

The reflection (manifestation) of the pluralism of approaches to legal understanding in modern legal science is reflected in different interpretations of the term «law», and within some of them (for example, sociological or psychological) the term «implementation of law» is not used at all. This is understandable, since even the ideas of realization of «living law» or mental reality in the form of imperative-attributive emotions are absurd.

Instead, the concept of «realization of law» has found a proper theoretical justification in normativism and positivism, which, although recently suffered some «reputational losses», remain quite influential in the national legal science.

Key words: state, society, law, realization, process of realization of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-84-89

УДК 341.3:355.098:2-722.53

Богдан Іванович Андрусишин,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0000-0002-5490-6874

ВІЙСЬКОВЕ КАПЕЛАНСТВО: ЗАКОНОДАВЧА МОДЕЛЬ І ПРАВОВА ПРАКТИКА

Постановка проблеми. Аналізуючи той стан, у якому знаходиться український народ з початку московської агресії 2014 року, а далі й повномасштабного вторгнення в Україну 2022 року, постає закономірне питання, а що ж допомагає нашому народу бути стійким, упевненим у своїй правоті, звідки береться мужність не боятися ворога, який дух окрилює і робить незборимим? Очевидно, такою силою, на нашу думку, є віра, а також винесені як гасло незалежного громадського видання «Армія України» слова «Братство», «Духовність», «Воля» [1, с. 1]. Релігія, яка останнім часом знову повернулася в публічне поле і має великий вплив на тих, хто є її послідовником, є одним з найвпливовіших чинників історії людства. Під релігією «Релігієзнавчий словник» розуміє «духовний феномен, який виражає віру людини в існування неприродного Начала, що є джерелом буття всього існуючого, а й виступає для неї засобом спілкування з ним, входження в його світ» [2, с. 279]. Як складний соціально-культурний феномен релігія включає в себе системи: 1) релігійна свідомість (вірування); 2) релігійні культи (обряди); 3) релігійні організації (установи) [3, с. 34]. «Релігія – суттєва складова життєвого процесу. Третина людей світу, а може і більше, є віряни-ми», – пише професор В. Андрущенко [4, с. 9]. Насторожує лиш те, що в релігійних лідерів немає єдиної позиції щодо війни.

Для розуміння релігійної ситуації у Збройних Силах України наведемо дані Міноборони про релігійний склад армії, отримані методом соціологічного опитування 8 січня 2021 р.: понад 80 % військовослужбовців вважають себе православними – 70 % вірян віднесли себе до Православної церкви України; 10 % відвідували УПЦ мп; близько 7 % назвали себе греко-католиками; 4 % – римо-католиками; ще 2 % сповідують іслам; 2 % є протестантами. Решта 5 % віднесли себе до інших релігій [5]. На жаль, новіших даних про релігійний склад Українського війська віднайти не вдалося. За свідченнями бійця N-ї бригади, у їхньому складі є один капелан, який представляє ПЦУ. Православних вірян у бригаді близько 10–12 %. Бригада інтернаціональна, є представники інших конфесій, просто невіруючі, хоча атеїстів немає – всі у щось вірять, носять амулети, навіть невіруючі вірять лише в себе. Але капелан користується повагою усіх, тому до нього й звертаються з потребою духовної опіки. Правоусвідомлююча практика релігійних переконань воїнів на війні свідчить, що чим ближче бійці знаходяться до передової, до т. зв. нуля, тим більше серед них віруючих. Потрапляння в межову (або поза межову) ситуацію, розв'язка якої може закінчитися лише смертю, спонукає більшість людей, навіть з науково-атеїстичним світоглядом змінювати свою поведінку з атеїстичної на релігійну, звертатися до Бога, читати молитви, які колись чули про захист чи порятунок. Воїни з передової розповідають, що атеїстів на фронті немає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Релігійні відносини в Збройних Силах України належать до маловивчених проблем української правничої науки. В умовах триваючої російсько-української війни та й до повномасштабного вторгнення рф в Україну, проводити дослідження у військових формуваннях зумовлювалося об'єктивними потребами національної безпеки і оборони, як однієї з основних функцій держави.

Теоретичні засади становлення однієї з основних складових реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців закладалися на багатьох наукових конференціях, круглих столах, форумах, починаючи з перших років проголошення незалежнос-

ті України в умовах формування парадигми сучасних підходів до становлення права і держави, залучаючи історичні, соціологічні, політичні та філософські знання, що в підсумку вилилося у прийняття Закону України «Про службу військового капеланства» від 30 листопада 2021 року № 1915-IX [6]. Закон нормативно врегулював державно-конфесійні взаємини у ЗСУ, згідно з яким душпастирство є видом пастирського служіння конфесії, метою якого є духовна опіка та задоволення релігійних потреб військовослужбовців.

Вивченням релігійних відносин у ЗСУ займалися юристи, політологи, філософи, соціологи, історики, серед яких: П. Рабінович, А. Колодний, В. Єленський, В. Лубський, М. Лубська, В. Бондаренко, О. Саган, Б. Вілсон, М. Коханчук, М. Паращевін, Р. Терлецький та інші, науковці центру Разумкова, науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, комісії Державної служби України з етнополітики та свободи совісті тощо.

У різні роки наукової діяльності проблематиці військового капеланства нами присвячено ряд праць, серед яких публікації про військове та флотське духовенство в Україні в період національно-визвольних змагань 1917–1921 років [7], демобілізацію душпастирів [8], військове духовенство в Українській державі (1918 р.) [9].

Проблема душпастирства, капеланів в Україні дискутувалася протягом тривалого періоду, практично з дня проголошення незалежності України на наукових форумах, інших заходах, зокрема, Третій міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового «Практика формування особи військовослужбовця та створення умов успішного виконання військового обов'язку і християнський досвід» (1999 р.) та ін. Проте Закон «Про Службу військового капеланства» був прийнятий аж у листопаді 2021 року. В рф у той же час колишніх замполітів радянської армії фактично одразу ж перевели в ранг священнослужителів.

Метою цієї статті є дослідження проблем реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців у контексті тлумачення Закону «Про Службу військового капеланства» в умовах російсько-української війни 2014 – по теперішній час.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про службу військового капеланства» від 30 листопада 2021 року регулює відносини у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворень відповідно до законів України, а також визначає правові та організаційні засади і принципи діяльності Служби військового капеланства. Стаття 2 Закону визначає статус військового капелана як особу «яка у встановленому цим Законом порядку отримала мандат на право здійснення військової капеланської діяльності, уклала контракт на проходження військової служби на посадах осіб офіцерського складу (виключно на посадах Служби військового капеланства)». Наголосимо, що військовими капеланами можуть бути лише офіцери. Тут принагідно навести встановлені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо військових звань» від 4 червня 2020 року, № 680-IX, де змінено військові звання офіцерського складу [10]. Стаття 7 п. 2 Закону передбачає, що «обов'язковою умовою для зайняття посади військового капелана є наявність вищої богословської освіти», необхідність навчання «за спеціальною програмою підготовки військових капеланів» у відповідних навчальних центрах» [6].

Згідно з Законом «Про Службу військового капеланства» «забезпечення релігійної, етичної, моральної, духовної підтримки та сприяння формуванню особистісної стійкості і належного стану особового складу» є основним напрямом військової капеланської діяльності під час здійснення душпастирської опіки (ст. 1.5). Статтею 100^2 Закону України «Про Службу військового капеланства» основними обов'язками душпастирів визначено: здійснювати забезпечення організації та проведення молитов, богослужінь, благословень, урочистих і поминальних заходів та інших релігійних обрядів і культів, пов'язаних із задоволенням духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників і членів їхніх сімей; сприяти розвитку особистісних і колективних моральних якостей особового складу; популяризувати здоровий спосіб життя серед військовослужбовців, працівників та членів їхніх сімей; ознайомлювати військовослужбовців, працівників та членів їхніх сімей з основами релігійного вчення; виховувати у військовослужбовців, працівників та членів їхніх сімей толерантне ставлення до людей з іншим світоглядом і релігійними переконаннями; налагоджувати взаємодію з представниками релігійних організацій, які здійснюють діяльність у місцях дислокації військових частин, в інтересах задоволення духовно-релігійних потреб військо-

вослужбовців, працівників та членів їхніх сімей; брати участь у реабілітації особового складу, який потребує психологічної допомоги; консультувати командування з релігійних питань [6].

Зазначимо, що термінологія наукової літератури і закону, у контексті завдань капеланів, дещо різняться. «Релігієзнавчий словник» одним зі значень терміна «капелан» зазначає, що це «військовий священник в арміях багатьох держав, у обов'язки якого входить задоволення релігійних потреб військовослужбовців, проведення богослужінь, відспівування мертвих, нагляд за моральним і духовним станом солдат тощо» [3, с. 147]. У Законі до обов'язків капелана віднесено здійснення урочистих і поминальних заходів, в той же час у «Релігієзнавчому словнику» наведено більш категоричне формулювання «відспівування мертвих» [3; 6].

У нашому матеріалі торкнемося лише питань релігійно-просвітницької роботи військових капеланів. Суть релігійно-просвітницької роботи полягає в ознайомленні військовослужбовців з основами релігійного світогляду, етичними засадами військової служби та громадянського обов'язку захисту держави. Важливою складовою цього напряму діяльності є також виховання в особового складу духу патріотизму, братерства і взаємоповаги [11].

Головним на війні, був переконаний командувач Української Галицької Армії генерал М. Тарнавський (1869–1938 рр.), є дух армії, її морально-вольова підготовка, яка домінує навіть над загальним технічним оснащенням. Досвід нинішньої російсько-української війни свідчить, що, навіть отримавши літаки F-16 застарілих конструкцій 4-го покоління з натяком на «плюс», наші пілоти воюють проти літаків покоління 4++. «Воюють завдяки своїй мужності, майстерності, фаховості проти винищувачів, які можуть стріляти ракетами на відстань, фактично в два рази далі, ніж F-16, – підкреслив авіаційний експерт К. Криволап. – Але за рахунок нашої завзятості і величі духу займаємося такими речами. І всі наші хлопці, які воюють, – це герої» [12].

Водночас у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженому Законом України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» [7], ст. 194 у підрозділі 100^3 зазначено, що «видача зброї та боєприпасів військовим капеланам забороняється»; «…військові капелани не можуть бути залучені до чергувань та інших дій, несумісних з їхніми посадовими обов'язками та статусом священнослужителя» (підрозділ 100^4). Тут у правозастосовній практиці настає суперечність між нормою права і можливістю її реалізації. В умовах конкретної ситуації на фронті, чи обставинах, коли проявляється насильство, перед військовими капеланами та і взагалі віруючими постає непроста проблема вибору, як діяти і якою мірою мотивувати свої вчинки. Канонічне право Церкви намагається зайти тлумачення цієї суперечності.

У 2020 році на замовлення Вселенського патріарха Варфоломія спеціальною комісією з богослов'я з усього світу був створений і схвалений Синодом Константинопольського патріархату (виданий 14-ма мовами, зокрема й українською) документ «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви». У розділі V «Війна, мир і насильство» дано визначення насильства: «Насильство – це навмисне застосування фізичної, психологічної, фінансової або соціальної сили проти інших або про себе, що заподіює шкоду, страждання або смерть. Його форми та прояви такі численні, що не піддаються підрахунку. Вони включають фізичне насильство будь-якого кшталту, сексуальні зазіхання, насильство в сім'ї, аборти, злочини на ґрунті ненависті, терористичні акти, воєнні дії тощо, а також акти самоскалічення та самогубства. Усе це завдає шкоди всім залученим сторонам, наносячи фізичні, психічні та духовні травми, не лише жертвам, але й винуватцям…

Зрештою, можна справедливо стверджувати, що насильство – це гріх par excellence. Воно цілковито суперечить нашій створеній природі й надприродному покликанні шукати союзу любові з Богом і ближнім. Воно заперечує божественний порядок реальності, тобто порядок миру, спілкування й милосердя. Воно заперечує і пригнічує божественну гідність, властиву кожній душі і зазіхає на образ Божий у кожному з нас» [13, с. 40]. У параграфі 44 документа йдеться, що «Православна Церква, без сумніву, не може схвалити насильство ні як самоціль, ні навіть як засіб досягнення будь-якої іншої мети, чи то йдеться про насильство фізичне, сексуальне або про зловживання владою» [13, с. 40].

У ході російсько-української війни 2014 – по т. ч. між воюючими сторонами десятки разів оголошували різного роду перемир'я (Великоднє, Різдвяне тощо), які потім постійно зривалися рашистською стороною, незважаючи на релігійні свята. Особливо цинічним став обстріл двома балістичними ракетами міста Суми 13 квітня 2025 року, коли тисячі вірян йшли з храмів, посвя-

тивши лозу…, внаслідок чого загинуло 35 людей, з них двоє дітей – 11-річний хлопчик та 17-річний юнак. А кількість постраждалих склала 117 людей, з них 15 дітей [14]. Цей трагічний факт є підтвердженням слів з документа: «Справді, можна стверджувати, що однією з визначальних рис сучасної війни є ефективне поєднання стратегій ведення бойових дій і навмисного терору щодо цивільного населення» [13, с. 41]. Перемир'я у цей час формально не існувало. Були, чи мали бути для християнської держави, якою називає себе рф, інші застереження – моральні, християнські… Тому все більше людей у світі задумуються, чи є рф християнською державою, чому з нею так важко, чи майже неможливо домовитися про мир, навіть про реальне перемир'я. Водночас у документі «За життя світу…» читаємо: «Мир для Церкви – це щось більше, ніж стан перемир'я, з легкістю нав'язаний жорстокому за своєю природою світові. Радше це – справжнє розкриття глибинної реальності творіння, яким його вважає Бог і яким Він його замислив у Своїй передвічній раді. Це відновлення творіння в його історичній формі, хоча й часткове. Істинний мир – це сама присутність Бога серед нас…» [13, с. 40].

Ми не вдаватимемося в деталі аналізу соціальних доктрин Православної, Римо-Католицької та інших християнських церков, принагідно лише наведемо слова з першого Послання новообраного Папи Римського Лева XIV 11 травня 2025 року, який у своїй промові згадав про Україну. «Новий Папа Римський, – повідомляє РБК-Україна, – сказав, що несе в своєму серці «страждання близького серцю народу України» і закликав до переговорів для досягнення «справжнього, справедливого і тривалого миру. Він продовжив традицію покійного Папи Франциска, який закликав до переговорів між Україною і Росією для припинення війни, і неодноразово засуджував загибель цивільних осіб» [15].

Використовуючи соціологічний метод у правових дослідженнях (анкетування, інтерв'ювання) безпосередніх учасників бойових дій, у тому числі й капеланів, стає можливим пояснювати, чи легше трактувати параграф 45 документа про усвідомленість Церкви в непередбачуваності «всіх неочікуваних обставин, на які людям або народам доводиться реагувати в той чи інший момент… Беззастережно засуджуючи всілякого роду насильство, вона, однак, визнає трагічну необхідність того, щоб окремі особи, спільноти або держави використовували силу для захисту себе та інших від безпосередньої загрози насильства» [13, с. 40]. Стає очевидним, що жорстокі реалії сучасні реалії російсько-української війни вимагають змін, корекції та доповнень не лише до світських законів, а й до норм канонічного права.

Висновки. Вважаємо, що одним із головних завдань сучасної української держави в умовах російсько-української війни, що триває і в післявоєнний час має стати завдання розробки і реалізації власної контрпрограми рашистській денацифікації, яка має ґрунтуватися на вибудованій національній доктрині, принципово новій гуманітарній політиці, економіці, культурі та освіті, заснованих на засадах україноцентризму, приділенні особливої уваги та громадському сприянні безпеці та обороні країни, формуванні ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави нації. Перспективними напрямами підготовки військових капеланів вважаємо проведення навчання за спеціальними програмами нових наукових спеціальностей «Освітній капелан», «Медичний капелан», внісши відповідні зміни до Класифікатора професій ДК 003:2010, куди вже вписані професійні посади «Священнослужитель», «Військовий священник (капелан)» [16].

До проблем в умовах війни слід віднести можливість контактів військовослужбовців із зарубіжними релігійними організаціями, що може нести відповідну загрозу національній безпеці. Очевидно, змін зазнають підходи до прав людини на фоні різкої мілітаризації, в тому числі й свідомості населення, обов'язкової військової служби, падіння рівня життя. Нам доведеться жити в умовах нової архітектури міжнародного права, в системі якої Україна має залишитися повноправним суб'єктом, політичним гравцем. У реаліях, коли треба опиратися на самих себе, військові капелани мають бути частиною загальнокультурного безпеко-оборонного процесу, завжди стояти на сторожі загальнонаціональних інтересів. Це буде найкращою реалізацією Закону «Про Службу військового капеланства» та іншого законодавства, як міжнародного, так і внутрішнього. На нашу думку, діяльність капеланів Українського війська є складовою інформаційної частини війни, без чого важко здобути перемогу.

Список використаних джерел

1. Армія України. Незалежне громадське видання. 2025. № 1 (1). Січень.
2. Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. Київ: Четверта Хвиля, 1996. 392 с.
3. Вілсон Б. Соціологія релігії. Київ: Акта, 2002. С. 34.
4. Кириченко С. Розумна освіта: міф чи реальність? *Україна Молода.* 2025. № 14 (6030). 9 квітня.
5. Православні, протестанти та мусульмани: в Міноборони розповіли про релігійний склад ЗСУ. *Суспільні новини.* URL: https://www.ukr.net/news/details/society/82783071.html
6. Про службу військового капеланства: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text
7. Військове та флотське духовенство в Україні. Період національно-визвольних змагань 1917–1921 р. *Людина і світ.* 2000. № 5. С. 16–21. (у співавт. з В. Ульяновським).
8. Демобілізація душпастирів... військове та флотське духовенство в Україні. Період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. *Народна армія.* 2000. 15 квітня.
9. Створення і діяльність Комісії у справах військового духовенства в Українській державі (1918 р.). *Пам'ятки України.* 2004. № 12. С. 17–34 (у співавт. з О. Г. Луговським).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо військових звань: Закон України від 4 червня 2020 р., № 680-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/680-20#Text
11. Правові основи військового капеланства в Україні / Координаційний центр з надання правової допомоги. 16.05.2023. URL: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/pravovi-osnovy-vijskovogo-kapelanstva-v-ukrayini/
12. Андоліцька Інна. Загибель українського пілота F-16: автоавіаексперт назвав версію трагедії. *УНІАН*. 2025. 11 берез. URL: https://www.unian.ua/war/zagibel-ukrajinskogo-pilota-f-16-avtoaviaekspert-nazvav-versiyu-tragediji-12163937.html
13. Церква і суспільство. *Науково-публіцистичний часопис з Богослов'я, філософії, історії, соціології та релігієзнавства.* 2025. № 1 (9). С. 39–43.
14. Громлюк І. Люди бояться йти на вулицю. Історії загиблих із Сум, де оговтуються після атаки. *BBC Україна.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c20z6nem1rro
15. Папа Лев XIV виголосив перше послання: що сказав про Україну. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/papa-lev-xiv-vigolosiv-pershe-poslannya-shcho-1746963892.html
16. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 18.11.2014 р. № 1361.

References

1. Armiia Ukrainy. Nezalezhne hromadske vydannia. 2025. №1 (1). Sichen.
2. Relihiieznavchyi slovnyk / Za red. Profesoriv A. Kolodnoho i B. Lobovyka. Kyiv: Chetverta Khvylia, 1996. 392 s.
3. Vilson B. Sotsiolohiia relihii. Kyiv: Akta, 2002. S. 34.
4. Kyrychenko S. Rozumna osvita: mif chy realnist? *Ukraina Moloda.* 2025. № 14 (6030). 9 kvitnia. 16 s.
5. Pravoslavni, protestanty ta musulmany: v Minoborony rozpovily pro relihiinyi sklad ZSU. *Suspilni novyny.* URL: https://www.ukr.net/news/details/society/82783071.html
6. Pro sluzhbu viiskovoho kapelanstva: Zakon Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text
7. Viiskove ta flotske dukhovenstvo v Ukraini. Period natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917–1921 r. *Liudyna i svit.* 2000. № 5. S. 16–21 (u spivavt. z V.I. Ulianovskym).
8. Demobilizatsiia dushpastyriv... viiskove ta flotske dukhovenstvo v Ukraini. Period natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917–1920 rr. *Narodna armiia.* 2000. 15 kvitnia.
9. Stvorennia i diialnist Komisii u spravakh viiskovoho dukhovenstva v Ukrainskii derzhavi (1918 r.). *Pamiatky Ukrainy.* 2004. № 12. S. 17–34 (u spivavt. z O. H. Luhovskym).
10. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo viiskovykh zvan: Zakon Ukrainy vid 4 chervnia 2020 r., № 680-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/680-20#Text
11. Pravovi osnovy viiskovoho kapelanstva v Ukraini. Koordynatsiinyi tsentr z nadannia pravovoi dopomohy. Opublikovano. 16.05.2023. URL: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/pravovi-osnovy-vijskovogo-kapelanstva-v-ukrayini/
12. Andolitska Inna. Zahybel ukrainskoho pilota F-16: avtoaviaekspert nazvav versiiu trahedii. *UNIAN*. 2025. 11 berez. URL: https://www.unian.ua/war/zagibel-ukrajinskogo-pilota-f-16-avtoaviaekspert-nazvav-versiyu-tragediji-12163937.html
13. Tserkva i suspilstvo. *Naukovo-publitsystychnyi chasopys z Bohoslovia, filosofii, istorii, sotsiolohii ta relihiieznavstva.* 2025. № 1 (9). S. 39–43.

14. Hromliuk I. Liudy boiatsia yty na vulytsiu. Istorii zahyblykh iz Sum, de ohovtuiutsia pislia ataky. *BBC Ukraina.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c20z6nem1rro
15. Papa Lev XIV vyholosyv pershe poslannia: shcho skazav pro Ukrainu. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/papa-lev-xiv-vigolosiv-pershe-poslannya-shcho-1746963892.html
16. Nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy vid 18.11.2014 r. № 1361.

Андрусишин Б. І. Військове капеланство: законодавча модель і правова практика

У статті йдеться про проблеми реалізації конституційного права військовослужбовців Збройних Сил України та інших державних силових формувань на свободу світогляду та віросповідання в контексті тлумачення Закону України «Про Службу військового капеланства» від 21.11.2021 в умовах війни. Зроблено історичний аналіз проблеми становлення військового капеланства.

Розглядається проблема феномену реалізації Закону України «Про Службу військового капеланства», який нормативно врегулював державно-конфесійні взаємини у ЗСУ та змінив їх роль і статус в умовах війни. Зокрема, в Законі не вказана така функція капеланів, як відспівування мертвих, а вжито формулювання здійснення «урочистих і поминальних заходів». Також проаналізовано інші підзаконні акти, що забезпечують основні напрями військової капеланської діяльності.

Запропоновано започаткувати підготовку військових капеланів, шляхом проведення навчання за новими науковими спеціальностями «Освітній капелан», «Медичний капелан». Зауважено, що канонічне вчення Церкви іноді вступає у суперечність з реаліями війни і потребує подальшого розвитку. Зроблено висновок, що на фоні різкої мілітаризації, в тому числі й свідомості населення, обов'язкової військової служби, падіння рівня життя населення, зниження авторитету міжнародного права в реаліях змін підходів до прав людини; військові капелани мають бути частиною загальнокультурного безпеко-оборонного процесу, а їх діяльність складовою інформаційної частини війни.

Ключові слова: військовий капелан, національна безпека, Збройні Сили України, релігія, Церква, свобода світогляду та віросповідання, мораль, право, війна, національно-патріотичне виховання.

Andrusyshyn B. I. Military chaplaincy: legislative model and legal practice

The article is devoted to the problem of realization of the constitutional right of the military personnel of the Armed Forces of Ukraine and other state power formations to freedom of worldview and religion in the context of interpretation of the Law of Ukraine «On the Military Chaplaincy Service» in the context of the Russian-Ukrainian war of 2014 – including The author emphasizes the return of religion as one of the most important factors of the life process to the public space, its influence as a form of spiritual and practical world on the moral and psychological state of Ukrainian soldiers, their resilience, courage, confidence in their A historical analysis of the problem of the formation of military chaplaincy, which has its roots in the era of the Ukrainian National Liberation Movement of 1917–1921, is made.

The problem of the phenomenon of the implementation of the Law of Ukraine «On the Military Chaplaincy Service», which regulated church-state relations in the Armed Forces and changed their role and status in wartime, is considered. In particular, the Law does not specify such a function of chaplains as the funeral service for the dead. Other bylaws that provide for the main areas of military chaplaincy activities are also analyzed. Attention is drawn to the religious and educational work of chaplains in order to familiarize military personnel with the basics of religious outlook, ethical principles of military service and civic duty to protect the state, and to foster a spirit of patriotism, brotherhood and mutual respect among the personnel. It is proposed to launch promising areas of training for military chaplains by conducting training in special programs of new scientific specialties «Educational Chaplain», «Medical Chaplain», making appropriate changes to the Classifier of Professions DK 003: 2010, which already includes the professional positions of «Clergyman», «Military Priest (Chaplain)». It is noted that the canonical teaching of the Church sometimes comes into conflict with the brutal realities of the current Russian-Ukrainian war. This refers to the document approved by the Synod of the Patriarchate of Constantinople «For the Life of the World. Towards the Social Ethos of the Orthodox Church» (2020), which condemns violence, expresses views on truce and peace between the warring parties, and addresses Pope Leo XIV on achieving a true, just and lasting peace between Ukraine and Russia. It is concluded that against the background of sharp militarization, including the consciousness of the population, compulsory military service, falling living standards, when we have to live in the new architecture of international law, in the realities of changing approaches to human rights; military chaplains should be part of the general cultural security and defense process, that the activities of the chaplains of the Ukrainian army are part of the information part of the war, without which modern wars cannot be won.

Key words: military chaplain, national security, the Armed Forces of Ukraine, religion, church, freedom of worldview and religion, morality, law, war, national-patriotic education.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-90-95

УДК 340.13

Віра Іванівна Риндюк,
провідний науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-7803-7039

СПОСІБ ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ПРАКСЕОЛОГІЇ ПРАВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Правореалізація є практичною діяльністю суб'єктів права, яка виявляється в їх правомірній поведінці, з втілення в життя приписів норм права. Тож правореалізацію як правову діяльність, з точки зору праксеології права, слід досліджувати в контексті її структурних складових, а саме це: суб'єкт, об'єкт, спосіб, у який здійснюється діяльність, результат та мета діяльності. У рамках цієї статті пропонується розглянути таку складову правореалізаційної діяльності, як спосіб правореалізації. У юридичній літературі термін «спосіб реалізації права» використовується в дефініціях таких понять, як дотримання, виконання, використання норм права та правозастосування, які традиційно називають формами реалізації права. Тобто поняття «спосіб реалізації права» є родовим для цих понять. Так, О. Донченко, характеризуючи специфічні ознаки правозастосування, пише: «Правозастосування – це такий спосіб реалізації права, коли дії норм права пов'язані з конкретними фактами, тобто, коли норма застосовується щодо цих фактів» [1, с. 40]. Д. Беззубов і В. Зарваницька визначають дотримання (додержання) норм права як такий спосіб реалізації права, за якого суб'єкт не вчиняє дій, заборонених нормами права; виконання правових норм як такий спосіб їх реалізації, за якого суб'єкт здійснює ті дії, які від нього вимагає зробити норма права; використання правових норм як спосіб реалізації суб'єктивного права, за якого відбувається втілення в життя уповноважуючих норм [2, с. 52].

Однак саме поняття «спосіб реалізації права», як складова правореалізаційної діяльності, практично не досліджується в юридичній науці та переважно використовується як саме собою зрозуміле. Відповідно на загальнотеоретичному рівні необхідно уточнити зміст поняття «спосіб правореалізації» та його співвідношення з поняттям «форма реалізації права» в контексті праксеології права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У підручниках і навчальних посібниках, які представляють загальноприйняті в юридичній науці уявлення про правові поняття, як правило, використовується термін «форма реалізації права» і за критерієм складності виокремлюють прості (виконання, дотримання, використання) і складну (правозастосування) форми правореалізації [3, с. 186]. Звертається увага на те, що традиційно вітчизняна юриспруденція, аналізуючи процес реалізації державного права або законодавства, вживала термін не «види», а «форми» реалізації права. Це зумовило ототожнення форм і видів реалізації права. З позиції теоретичної юриспруденції ототожнення понять «форми» і «види» державно-правових явищ може бути шкідливим і небезпечним як для правової теорії, так і для практики. З позиції філософії та сучасної мови існують родові та видові поняття, які відповідають родовим і видовим державно-правовим явищам. «Реалізація права» – це родове поняття, а виконання, дотримання, використання і застосування права – це видові поняття або окремі види реалізації права. Як свідчать теорія і практика, реалізація права і законодавства не зводиться лише до цих видів і форм [4, с. 355–356]. Водночас Д. Беззубов і В. Зарваницька використовують термін «спосіб реалізації права» та зазначають, що найбільш поширеним і актуальним є поділ способів реалізації норм права за характером дій правореалізуючих суб'єктів права. За цією ознакою в науковій літературі виділяють такі спосо-

би реалізації: дотримання, виконання, використання, застосування [2, с. 50]. Отже, слід констатувати, що на сьогодні в юридичній науці має місце невизначеність між такими поняттями, як спосіб, форма та вид реалізації права.

Метою статті є з'ясування змісту поняття «спосіб правореалізації» в контексті праксеології права та визначення його співвідношення з іншими близькими поняттями, які використовуються у юридичній науці (зокрема, такими, як «форма реалізації права», «вид реалізації права»).

Виклад основного матеріалу. Визначення співвідношення способу, форми та виду правореалізації доцільно розпочати зі з'ясування значення самих слів «спосіб», «форма» та «вид». У тлумачному словнику слово «спосіб» тлумачиться як певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що слугує знаряддям, засобом і т. ін. у якій-небудь справі, дії [5, с. 1375]. Одним із варіантів тлумачення слова «форма» є розуміння останнього як способу здійснення, виявлення будь-якої дії; суворо встановленого порядку в будь-якій справі; способу організації чого-небудь; зовнішнього вияву якого-небудь явища, пов'язаного з його сутністю, змістом [5, с. 1543]. Вид – це підрозділ, що об'єднує ряд предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загальнішого вищого розділу – роду; різновид у ряді предметів, явищ і т. ін.; тип [5, с. 132].

Проаналізувавши наведені тлумачення, можна зробити висновок, що поняття «спосіб» і «форма» є поняттями одного ряду, й поняття способу є більш загальним щодо поняття «форма», оскільки зміст останньої визначається за допомогою слова «спосіб». Відповідно поняття «спосіб правореалізації» та «форма правореалізації», які використовуються у юридичній літературі, слід розуміти як синоніми. Виходячи з праксеологічного аспекту правореалізаційної діяльності більш коректним буде використання терміна «спосіб правореалізації» як певного способу дії, а не «форма правореалізації», який є загальноприйнятим у юридичній науці. Слід зазначити, що і саме визначення поняття форми реалізації норм права, яке є в юридичній літературі, дуже загальне: «Це юридичне явище, яке має особливе значення для врегулювання суспільних відносин і забезпечення правопорядку, містить різні види прояву залежно від критеріїв класифікації (за суб'єктом, залежно від зовнішнього прояву, відповідно до поділу норм права), що сприяє усвідомленню суб'єктами права його цінності та винятковості соціально-нормативного призначення» [6, с. 8].

Щодо видів правореалізації, то термін (поняття) «вид» у сучасній філології визначають як «окрему галузь роботи, заняття, різновид у ряді предметів; підрозділ, що об'єднує ряд предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загальнішого вищого розділу – роду» [4, с. 356]. Основою класифікації певного поняття на види є логічна операція поділу понять. Поділ – це логічна операція, що розкриває об'єм родового поняття через перелічування відповідних йому видових понять. У структурі логічного поділу є три елементи: подільне (родове поняття), члени поділу (видові поняття), підстава поділу. Підстава поділу – це ознака (або сукупність ознак), за якою виконується поділ. При цьому у процесі логічного поділу і класифікації слід дотримуватись низки правил. Зокрема, поділ має бути сумірним; поділ має виконуватися за однією підставою; члени поділу мають виключати один одного [7, с. 51–53]. Наприклад, за критерієм участі або неучасті у правовідносинах виокремлюють два види правореалізації: 1) реалізацію права, прав і обов'язків у конкретних правовідносинах; 2) реалізацію поза правовідносинами. За критерієм можливості або неможливості правореалізації без залучення спеціальних суб'єктів (суб'єктів правозастосування) можна виокремити такі два види правореалізації як безпосередня (проста) та опосередкована (складна) і т. д.

Повернемося до способу правореалізаційної діяльності, що є предметом нашого дослідження. Спосіб правореалізації як певний спосіб дій суб'єктів права визначатиметься конкретною нормою права, яка реалізується, а саме диспозицією цієї норми права. Диспозиція є центральною частиною норми права та безпосередньо спрямована на здійснення правового регулювання суспільних відносин шляхом закріплення правила поведінки, зміст якого визначають права та обов'язки суб'єктів. Залежно від способу правового регулювання, який використано для регулювання відповідних суспільних відносин, правило поведінки, яке закріплене в диспозиції: 1) встановлює право суб'єкта на здійснення тих чи інших можливих позитивних дій і надає свободу розпоряджатися цим правом (уповноважувальна норма права); 2) встановлює обов'язок суб'єкта здійснювати певні позитивні дії (зобов'язальна норма права); 3) встановлює обов'язок суб'єкта утримуватися від

здійснення дій певного роду (заборонна норма права). Отже, спосіб правореалізації визначатиметься способом правового регулювання (як первинним засобом впливу на поведінку людей), що використовується у диспозиції тієї чи іншої норми права, яка реалізується.

Зокрема, у юридичній літературі під способами правового регулювання суспільних відносин розуміють первинні (тобто такі, що не містять у собі інші більш прості) засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків [8, с. 214]; засоби регламентації поведінки осіб у суспільстві шляхом надання їм суб'єктивних прав та/або накладання на них юридичних обов'язків [9, с. 98]; прийоми регламентації поведінки суб'єктів права шляхом надання їм прав та/або покладання на них обов'язків [10, с. 236]. У праві використовується три універсальних способи правового регулювання: дозвіл (дозволяння), зобов'язання (зобов'язування) та заборона. При цьому підкреслюється, що для врегулювання однієї й тієї самої поведінки неможливе застосування (через їх несумісність) одразу декількох основних способів правового регулювання [8, с. 214]. Отже, виходячи з цього, можна визначити три способи правореалізації: використання, дотримання та виконання. Слід звернути увагу, що й у юридичній літературі ці три форми реалізації норм права розрізняють за таким критерієм, як характер поведінки суб'єктів, ступінь їх активності [11, с. 23], тобто залежно від певного способу дій суб'єктів при реалізації їх прав та виконанні обов'язків.

Використання як спосіб правореалізації пов'язаний з реалізацією норм права, які побудовані на основі такого способу правового регулювання, як *дозвіл (уповноважувальні норми права).* Використання є добровільним здійсненням особою своїх прав, яке втілюється як у діях, активній поведінці (наприклад, виборець використовує право обирати народних депутатів), так і в бездіяльності, пасивній поведінці (наприклад, особа використовує право не свідчити проти себе і своїх близьких) [10, с. 236]. Такий спосіб правового регулювання як юридичне дозволяння – це визнання за особою суб'єктивного права здійснити певні юридично значущі дії або утриматися від них, вільно обрати варіант власної поведінки. Дозвіл надає суб'єкту право вибору – скористатися наданою можливістю (наприклад, можливістю отримати вищу освіту) чи утриматися від її використання. В уповноважувальних нормах права найчастіше використовують такі формулювання, як «має право», «вправі», «може», «вільний» тощо. При застосуванні права дозвіл може конкретизуватись у спеціальному індивідуальному письмовому акті (ліцензії, патенті, власне «дозволі» у вузькому розумінні), яким конкретній особі надається право виконання певних дій у певному обсязі або здійснення певної діяльності (наприклад, дозвіл на спеціальне використання підприємством природних ресурсів у межах затверджених лімітів, ліцензія на здійснення діяльності у сфері освіти). Дозволяння певної поведінки стає дієвим, коли воно забезпечене у своїй реалізації іншими основними способами правового регулювання – покладанням на інших осіб зобов'язувань чи заборон [9, с. 138–139; 12, с. 345].

Дотримання як спосіб правореалізації пов'язане з реалізацією норм права, які побудовані на основі такого способу правового регулювання, як *заборона (заборонні норми права).* Дотримання полягає в бездіяльності (пасивній поведінці), тобто утриманні від здійснення дій, що знаходяться під забороною правових норм (наприклад, особа утримується від куріння, забороненого в громадських місцях, або від заподіяння шкоди чужому майну) [10, с. 235]. Такий спосіб правового регулювання, як юридична заборона полягає в покладенні на особу юридичного обов'язку утриматися від певних дій. Заборонні норми права містять такі формулювання, як «заборонено», «не має права», «не вправі», «не повинен», «не допускається». Крім того, заборона може закріплюватися шляхом нормативного визначення правопорушення і встановлення санкції за його вчинення [9, с. 139]. У разі порушення заборони шляхом здійснення забороненої дії (наприклад, заборона посягання на чуже майно) настає відповідна реакція держави – притягнення порушника до юридичної відповідальності [12, с. 345].

Виконання як спосіб правореалізації пов'язане з реалізацією норм права, які побудовані на основі такого способу правового регулювання, як *зобов'язання (зобов'язальні норми права).* Виконання потребує активної поведінки – дій, пов'язаних із виконанням суб'єктами обов'язків, покладених на них нормами права (наприклад, виконуючи свої обов'язки, платник податку сплачує податок на доходи, водій транспортного засобу зупиняється на червоне світло світлофора) [10, с. 236]. Такий спосіб правового регулювання, як юридичне зобов'язування полягає у покладенні

на особу юридичного обов'язку виконати певні дії, регламентовані нормами права. Зобов'язання вимагає від суб'єкта активної поведінки на користь іншої особи, суспільства або держави під загрозою притягнення до юридичної відповідальності (наприклад, необхідність сплачувати податки). Зобов'язальні норми права містять такі формулювання, як «повинен», «зобов'язаний», «діє» тощо [9, с. 139; 12, с. 345].

Водночас доволі часто в юридичній літературі правозастосування також розглядається як форма правореалізації. Науковці констатують, що застосування права має місце там, де є владне рішення компетентного органу з приводу конкретної життєвої ситуації. Владність рішення означає певне відношення між суб'єктами права, у якому присутні управління вчинками людей та інших суб'єктів права в імперативній формі, що завжди передбачає: 1) односторонність волевиявлення органу, наділеного владними повноваженнями, хоча в низці випадків ініціатором видання акта застосування виступає не сам цей орган; 2) категоричність передбаченого цим актом веління; 3) обов'язковість владних рішень для виконавців, підкорення їх волі; 4) забезпеченість і охорона таких рішень примусовою силою держави. Зокрема, під застосуванням правових норм розуміють спрямовану на реалізацію норм права і здійснювану у спеціально встановлених формах державно-владну діяльність органів держави або місцевого самоврядування щодо прийняття індивідуально-конкретних правових приписів з метою вирішення конкретної справи [13, с. 59–60]. Однак, виходячи з зазначеного, правозастосування є не формою (тобто способом) правореалізації, а видом правореалізації. Види реалізації права є предметом окремого наукового дослідження.

Висновки. У контексті праксеології права як загальної теорії організації ефективної правової діяльності правореалізація розглядається через її структурні складові, а саме суб'єкт, об'єкт, спосіб, у який здійснюється діяльність, результат та мету діяльності. Спосіб правореалізації як певний спосіб дій суб'єктів права визначатиметься конкретною нормою права, що реалізується. У процесі правореалізації права та обов'язки суб'єктів права, які визначають правило, закріплене в диспозиції норми права, перетворюються в життя у практичній поведінці людей та їх об'єднань. При цьому характер поведінки суб'єктів, ступінь їх активності залежить від способу правового регулювання (як первинного засобу впливу на поведінку людей), що використано в диспозиції тієї чи іншої норми права, яка реалізується. У праві є три універсальних способи правового регулювання: дозвіл, зобов'язання та заборона. Виходячи з цього, можна визначити три способи правореалізації: використання, дотримання та виконання, які в юридичній літературі традиційно називаються формами правореалізації.

Список використаних джерел

1. Донченко О. І. Особливості правозастосування як форми реалізації норм права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Вип. 11(1). С. 40–42.
2. Беззубов Д. О., Зарваницька В. Ю. Використання виконання і додерження як способи реалізації норм адміністративного права в наш час. *Sictum Factum.* 2022. № 2(12). С. 48–55.
3. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
4. Загальна теорія права. Нормативний курс / кол. авт.; за ред. доктора юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. 2-ге вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 596 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Правозастосування: навч. посіб. / О. А. Назаренко та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва. Київ: НАВС, ФОП Маслаков, 2020. 160 с.
7. Бандурка О. М., Тягло О. В. Юридична логіка: підручник. 2-е вид., переробл. і доповн. Харків: Золота миля, 2017. 216 с.
8. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.
9. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.
10. Загальна теорія права: підручник / заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
11. Сердюк І. А. Акт безпосередньої реалізації норм права: поняття, особливості та види. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2016. Вип. 2. С. 22–29.

12. Теорія держави і права: підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головко, О. С. Передерій та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
13. Магновський І. Й. Правозастосування як категорія особливої форми реалізації права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2020. Т. 27. С. 59–66. DOI: https://doi.org/10.32837/npnuola.v27i0.682.

References

1. Donchenko O. I. Osoblyvosti pravozastosuvannia yak formy realizatsii norm prava. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia.* 2014. Vyp. 11(1). S. 40–42.
2. Bezzubov D. O. Zarvanytska V. Yu. Vykorystannia vykonannia i doderzhennia yak sposoby realizatsii norm administratyvnoho prava v nash chas. *Sictum Factum.* 2022. № 2(12). S. 48–55.
3. Topolevskyi R. B., Fedina N. V. Teoriia derzhavy i prava: navch. posibnyk. Lviv: LvDUVS, 2020. 268 s.
4. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs / kol. avt.; za red. doktora yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. 2-he vyd., stereotyp. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023. 596 s.
5. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
6. Pravozastosuvannia: navch. posib. / O. A. Nazarenko ta in.; za zah. red. S. D. Husarieva. Kyiv: NAVS, FOP Maslakov, 2020. 160 s.
7. Bandurka O. M., Tiahlo O.V. Yurydychna lohika: pidruchnyk. 2-e vyd., pererobl. i dopovn. Kharkiv: Zolota mylia, 2017. 216 s.
8. Zahalna teoriia derzhavy i prava / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M. V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2011. 584 s.
9. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / O. V. Petryshyn, S. P. Pohrebniak, V. S. Smorodynskyi ta in.; za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2015. 368 s.
10. Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
11. Serdiuk I. A. Akt bezposerednoi realizatsii norm prava: poniattia, osoblyvosti ta vydy. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka.* 2016. Vyp. 2. S. 22–29.
12. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / O. M. Bandurka, O. M. Holovko, O. S. Perederii ta in.; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. NAPrN Ukrainy O. M. Bandurky; MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2018. 416 s.
13. Mahnovskyi I. I. Pravozastosuvannia yak katehoriia osoblyvoi formy realizatsii prava. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia».* 2020. T. 27. C. 59–66. DOI: https://doi.org/10.32837/npnuola.v27i0.682.

Риндюк В. І. Спосіб правореалізації в контексті праксеології права: загальнотеоретичний аспект

У контексті праксеології права як теорії ефективної правової діяльності правореалізація розглядається через її структурні складові, а саме суб'єкт, об'єкт, спосіб, у який здійснюється діяльність, результат та мету діяльності. У статті розглянута така складова правореалізаційної діяльності, як спосіб правореалізації. Зроблено висновок, що спосіб правореалізації як певний спосіб дій суб'єктів права визначатиметься конкретною нормою права, яка реалізується. У процесі правореалізації права та обов'язки суб'єктів права, які визначають правило, закріплене в диспозиції норми права, перетворюються в життя у практичній поведінці людей та їх об'єднань. При цьому характер поведінки суб'єктів, ступінь їх активності залежить від способу правового регулювання (як первинного засобу впливу на поведінку людей), що використано в диспозиції тієї чи іншої норми права, яка реалізується. У праві існує три універсальні способи правового регулювання: дозвіл, зобов'язання та заборона. Виходячи з цього, можна визначити такі три способи правореалізації, як використання, дотримання та виконання, які у юридичній літературі традиційно називаються формами правореалізації.

Ключові слова: правореалізація, праксеологія права, спосіб правореалізації, спосіб правового регулювання, норма права, диспозиція норми права, форма правореалізації.

Ryndiuk V. I. The manner of law realization in the context of legal praxeology: a general theoretical aspect

In the context of the praxeology of law, as a theory of effective legal activity, legal realization is considered through its structural components, namely the subject, the object, the manner in which the activity is carried out, the result and the purpose of the activity. The proposed article considers such a component of law realization activity as the manner of law realization. In legal literature, the term «manner of law realization» is used in definitions of such

concepts as observance, execution, use of legal norms, and law enforcement, which are traditionally called forms of law realization, as a matter of course. That is, the concept of «manner of law realization» is generic for these concepts. Also, there is no clear understanding of the relationship between such concepts as «types» and «forms» of law realization.

It is concluded that the manner of law realization as a certain mode of action of legal subjects will be determined by the specific legal norm that is being realized. In the process of law realization of rights and obligations of legal subjects, which determine the rule fixed in the disposition of legal norms, are transformed into life in the practical behavior of people and their associations. At the same time, the character of the subjects's behavior, the degree of their activity depends on the manner of legal regulation (as the primary means of influencing people's behavior), which is used in the disposition of one or another legal norm that is realized. In law, there are three universal manners of legal regulation: permission, obligation, and prohibition. To regulate the same behavior, it is impossible to apply (due to their incompatibility) several basic manners of legal regulation at once. Based on this, we can define three methods of law enforcement as use, observance, and execution, which in legal literature are traditionally called forms of law enforcement.

Use as a manner of law realization is related to the realization of legal norms, which are built on the basis of such a manner of legal regulation as a permit (authorizing legal norms). Observance as a manner of law realization is related to the realization of legal norms, which are built on the basis of such a manner of legal regulation as prohibition (prohibitory legal norms). Execution as a manner of law realization is related to the realization of legal norms, which are built on the basis of such a manner of legal regulation as obligations (binding norms of law). It is justified that law enforcement is not a form (that is, a manner) of law realization, but a type of law realization. According to the criterion of the possibility or impossibility of law realization without the involvement of special entities (law enforcement entities), two types of legal enforcement can be distinguished: direct (simple) and indirect (complex).

Key words: law realization, praxeology of law, manner of law realization, manner of legal regulation, legal norm, disposition of the norm of law, form of law realization.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-96-101

УДК 340.13, 342.1, 347.2, 347.7

Анатолій Юрійович Бабаскін,
завідувач відділу проблем
цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6624-1876

Марина Віталіївна Венецька,
старший науковий співробітник відділу проблем
цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0002-7082-9426

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА VS ПОСТАНОВА ВЕЛИКОЇ ПАЛАТИ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Постановка та актуальність проблеми. Конструкція відносин власності у господарських товариствах за участю держави, зокрема корпоратизованих державних підприємствах, до цього часу залишається дискусійною проблемою у вітчизняній науковій літературі, легальні підстави для якої видаються сумнівними й суперечливими з огляду на необхідність дотримання принципу верховенства права, що потребує ретельного аналізу законодавства з цього питання.

Вагомий внесок у розробку сучасного розуміння змісту та значення принципу «верховенство права» зробили такі вчені, як В. Авер'янов, С. Головатий, В. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копєйчиков, М. Кравчук, Д. Лук'янець, Н. Оніщенко, В. Погорілко, П. Рабінович, А. Селіванов, О. Скакун, В. Сіренко, Ю. Тодика, В. Тацій, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Сучасні розробки з питань використання державного майна у господарській діяльності представлено роботами таких науковців, як Р. Джабраілов, Б. Дерев'янко, Д. Задихайло, А. Захарченко, І. Єршова, В. Коваль, О. Подцерковний, І. Селіванова, О. Шаповалова, В. Устименко та ін.

Метою статті є дослідження правового режиму майна господарських товариств за участю держави та реалізація конституційного принципу верховенства права в діяльності Верховного Суду з огляду на неоднозначність судової практики.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Основного Закону Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (ст. 1); державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6); в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ст. 8); суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. З-поміж основних засад судочинства є обов'язковість судового рішення (ст. 129) [1].

З огляду на це слід звернути увагу на позицію Конституційного Суду України, викладену у Рішенні від 18.06.2020 № 5-р(II)/2020, а саме, що «верховенство права» (правовладдя) як невідокремний елемент системи цінностей, що їх покладено в основу сучасного європейського правопорядку, належить до тріади принципів спільної спадщини європейських народів поряд із такими її складниками, як правдива демократія й людські права [2]. Нещодавнім Рішенням Кон-

ституційного Суду України від 21.01.2025 у справі № 3-14/2024(28/24) № 3-р(II)/2025 було підтверджено визнання та дію в Україні принципу верховенства права. Так, Конституційний Суд України у п.2.2, зокрема, виснував, що «…основною вимогою до законодавства є його відповідність критеріям і принципам, установленим у Конституції України, зокрема принципові верховенства права (абзац четвертий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 11.06.2020 № 7-р/2020); верховенство права слід розуміти, зокрема, як механізм забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій державної влади» (абзац третій пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини Рішення від 23.01.2020 № 1-р/2020) [3].

Згідно з положеннями ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України; висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права; висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права; органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи не можуть приймати рішення, які скасовують судові рішення або зупиняють їх виконання [4].

Відповідно до приписів ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України та аналогічної за змістом ст. 236 Господарського процесуального кодексу України «…судове рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права… При виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах Верховного Суду. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні…» [5; 6].

Потреба в нагадуванні про необхідність дотримання конституційного принципу верховенства права зумовлена прийняттям Великою Палатою Верховного Суду постанови у справі № 917/1212/21 від 03.04.2024 (далі – Постанова), яка містить відступлення від низки раніше сформульованих висновків Верховного Суду та низку висновків, які не відповідають приписам законодавства України.

Так, зокрема, у Постанові виснувано, що «…відповідно до ст. 345 ЦК України фізична або юридична особа може набути право власності на державне майно у разі його приватизації (п. 102). Водночас ч. 3 ст. 145 ГК України передбачає, що правовий режим майна суб'єкта господарювання, заснованого на державній власності, може бути змінено тільки шляхом приватизації майна державного підприємства (п. 103). Згідно із частиною першою ст. 15 Закону України «Про приватизацію державного майна»… до вичерпного переліку способів приватизації державного майна не належала передача державного майна до статутного фонду акціонерного товариства, створеного шляхом корпоратизації державного унітарного підприємства, а також вона не є способом його приватизації (п. 104). Водночас акціонерні товариства, засновником і єдиним акціонером яких є держава в особі органів виконавчої влади, мають спеціальний (особливий) правовий режим майна порівняно з іншими господарськими товариствами, які створюються в загальному порядку, а державне майно, передане до статутного фонду державних акціонерних товариств, залишається у державній власності й відчуження його можливе тільки органами приватизації через визначені законом приватизаційні процедури (п. 108). Отже, до моменту завершення процедури приватизації до створюваного акціонерного товариства в силу правонаступництва переходять права та обов'язки, які мало державне унітарне підприємство, у тому числі й обсяг майнових прав на державне майно. У цьому випадку на праві господарського відання (п. 109). Таким чином, державне майно, яке закріплювалося за державним підприємством на праві господарського відання, перебуває у створюваного акціонерного товариства на праві господарського відання (п. 111). Своєю чергою корпоратизація державних унітарних підприємств через їх перетворення на господарські товариства є лише передумовою для подальшої приватизації майна, переданого державою до їх статутного фонду (п. 112). Проведення корпоратизації державного унітарного підприємства в ак-

ціонерне товариство не є його приватизацією, а тому внесення майна до статутного фонду такого товариства не може розглядатися як підстава для зміни його форми власності (п. 113). У зв'язку із цим державне майно, передане державою до статутного фонду державного унітарного підприємства, корпоратизованого в акціонерне товариство, 100 % акцій статутного фонду якого залишаються у власності держави, до моменту завершення процедури приватизації є державною власністю (п. 114)» [7].

Суд висновує, що «відступає від висновку… щодо того, що власником майна, переданого до статутного капіталу, є саме товариство, а не держава». При цьому підкреслено, що Велика Палата Верховного Суду зауважує, що вона відступає не від постанови у конкретній справі, а від висновку щодо застосування норм права.

Відповідно до висновків Постанови «утворення акціонерних товариств на базі майна корпоратизованих державних унітарних товариств …зумовлює своєрідний порядок набуття такими акціонерними товариствами права власності на майно, що передається державою до їхнього статного фонду». І далі Судом зроблено неоднозначний висновок: «На відміну від акціонерних товариств, які засновуються на базі приватної власності, створення акціонерних товариств на базі майна державних підприємств регулюється не лише нормами Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України,… а й спеціальним законодавством» [7].

Названий вище висновок був прийнятий Великою Палатою Верховного Суду на підставі, зокрема, статей 22, 145 Господарського кодексу України.

У Постанові ВП ВС з посиланням на попереднє цитування ст. 22 Господарського кодексу України зроблено висновок, що «усі суб'єкти державного сектору економіки мають діяти на праві господарського відання чи оперативного управління». Тим часом відповідно до ст. 22 Господарського кодексу України «суб'єктами господарювання державного сектору економіки є суб'єкти, що діють на основі лише державної власності, а також суб'єкти, державна частка у статутному капіталі яких перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів» (ч. 2). Тобто ч. 2 ст. 22 Господарського кодексу України прямо відмежовує суб'єктів господарювання, які діють на основі лише державної власності (тобто державні комерційні та казенні підприємства), та суб'єктів, у яких держава має частку у статутному капіталі, і яких Господарський кодекс України не відносить до суб'єктів, що діють «на основі лише державної власності» [7].

Дійсно, ч. 5 ст. 22 Господарського кодексу України передбачено, що держава реалізує право державної власності в державному секторі економіки через систему організаційно-господарських повноважень відповідних органів управління щодо суб'єктів господарювання, що належать до цього сектору і здійснюють свою діяльність на основі права господарського відання або права оперативного управління. Але ж у даному пункті йдеться саме про реалізацію права державної власності на майно таких суб'єктів (що здійснюють діяльність на основі лише державної власності), а як визначено у ч. 2 цієї статті – господарські організації, у статутному капіталі яких є частка держави, – відокремлені від суб'єктів – державних підприємств.

Варто підкреслити, що державний сектор економіки не обмежується лише відносинами суто державної власності, а пов'язаний із різними формами присутності держави в процесах виробництва, перерозподілу, обміну та споживання суспільних благ [8]. Отже, існування державного сектору економіки пов'язано з виконанням державою своїх соціально-економічних функцій і може мати різні форми: наявність корпоративних прав держави, належність суб'єкта господарювання до сфери відповідальності органу державної влади тощо [9].

Щодо таких висновків Суду виникає лише одне питання: де в «ЦК України, ГК України та, і спеціальному законодавстві» існують норми права, які є підставою для висновку про те, що відносини власності в акціонерних товариствах, створених за участю держави, і товариствах, створених приватними особами, базуються на різних правових засадах?

Законодавство України містить зовсім інші норми. Є норми Конституції України, статтями 13 і 116 якої встановлено рівність усіх суб'єктів права власності перед законом та їх рівний захист, а також зобов'язання держави забезпечувати рівні умови розвитку всіх форм власності.

Є приписи ст. 167 ЦК України, згідно з якими «держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Держава може створювати юридичні особи приватно-

го права (підприємницькі товариства тощо), брати участь у їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом» [10].

У випадку корпоратизації державних підприємств утворюються акціонерні товариства, акції яких можуть бути продані відповідно до законодавства про приватизацію. Варто підкреслити, що в процесі подальшої приватизації корпоратизованих підприємств відбувається продаж саме належних державі акцій, а не «майна, переданого до статутного фонду», як вказано у п. 112 Постанови, оскільки таке майно вже передано у власність корпоратизованого підприємства – акціонерного товариства в оплату отриманих державою акцій. Оскільки корпоратизація є процесом перетворення державного підприємства у відкрите акціонерне товариство, то з моменту державної реєстрації цього товариства на його діяльність поширюється дія законодавства про господарські товариства, дійсно з певними особливостями щодо порядку здійснення корпоративного управління, розпорядження майном тощо, однак без жодних винятків стосовно правового режиму майна, переданого до статутного капіталу такого акціонерного товариства. Особа, яка придбаває акції, здійснює їх оплату (грошима чи майном) та стає акціонером такого товариства. Кошти або майно, передані в оплату акцій, переходять у власність акціонерного товариства та зараховуються до його статутного капіталу. Законодавство України не містить жодної правової норми, яка б давала підстави для висновку про те, що набувач акцій має право придбати акції та залишити у своїй власності кошти чи майно, передане акціонерному товариству в оплату таких акцій. Акціонер, у тому числі держава, не можуть бути одночасно власниками і акцій, і майна, переданого в оплату таких акцій.

На думку науковців, ключовою відмінністю процедур корпоратизації та приватизації є те, що «…внаслідок корпоратизації майно передається новоствореному товариству у власність, а натомість у держави виникають корпоративні права щодо даного товариства. Таким чином, держава залишає за собою можливість управління діяльністю товариства та отримання дивідендів від його діяльності. Корпоратизація має на меті зміну організаційно-правової форми господарської діяльності і більш ефективне корпоративне управління. Водночас приватизація є способом відчуження майна, що перебуває у державній власності, тобто відбувається вибуття майна з власності держави та перехід об'єкта власності до нового власника. Приватизація призводить до зміни власника майна та одночасно з цим повної втрати будь-яких майнових чи немайнових прав попереднього власника (держави) щодо приватизованого майна» [11].

Загальноприйнята у світі конструкція відносин власності в господарських товариствах загалом і в акціонерних товариствах зокрема, в яких діє принцип розщепленої власності, коли власником майна господарського товариства є саме господарське товариство як юридична особа, а його акціонери (учасники) є власниками акцій (часток), була впроваджена в Україні Законом України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 року, ст. 12 якого було визначено, що

«Товариство є власником:

– майна, переданого йому учасниками у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу;

– продукції, виробленої товариством у результаті господарської діяльності;

– одержаних доходів;

– іншого майна, набутого на підставах, не заборонених законом» [12].

Така конструкція відносин власності була підтверджена і надалі законами України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06.02.2018 року, «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 року та від 29.07.2022 року [13; 14].

Закріплена така конструкція відносин власності у господарських товариствах і ст. 115 Цивільного кодексу України (що діє з 2004 р.), згідно з якою:

«Господарське товариство є власником:

1) майна, переданого йому учасниками товариства у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу;

2) продукції, виробленої товариством у результаті господарської діяльності;

3) одержаних доходів;

4) іншого майна, набутого на підставах, що не заборонені законом.

2. Вкладом до статутного (складеного) капіталу господарського товариства можуть бути гроші, цінні папери, інші речі або майнові чи інші відчужувані права, що мають грошову оцінку, якщо

інше не встановлено законом», ст. 12 якого було визначено, що товариство є власником майна, переданого йому учасниками у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу [10].

Новою редакцією ч. 9 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» прямо визначено, що майно, внесене до статутного капіталу господарського товариства, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави, а також майно, внесене до статутного капіталу його дочірнього підприємства або господарського товариства, більше 50 відсотків акцій (часток) якого належать господарському товариству, єдиним акціонером (учасником) якого є держава, чи набуте зазначеним господарським товариством або дочірнім підприємством у процесі господарської діяльності, є власністю такого господарського товариства або дочірнього підприємства відповідно… Господарські товариства, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави та які є засновниками (учасниками, акціонерами) інших юридичних осіб, реалізують свої права засновника, учасника або акціонера таких юридичних осіб самостійно через органи управління таких юридичних осіб згідно з вимогами закону та статуту [15].

Слід підкреслити, що Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», прийнятий 9 січня 2025 року (який набуде чинності 28.08.2025), передбачає внесення змін до ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» та викладення нової редакції абзаців другого та третього цієї статті, а саме: «Господарські товариства, єдиним акціонером (учасником) яких є держава, а також засновані ними юридичні особи розпоряджаються державним майном, що обліковується у них на балансі, в межах повноважень, визначених законом та/або договором з відповідним суб'єктом управління таким майном. Майно, внесене до статутного капіталу господарського товариства, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави, а також майно, внесене до статутного капіталу юридичної особи, засновником (учасником, акціонером) якої є таке господарське товариство, належить таким господарському товариству або юридичній особі на праві власності, крім випадків, визначених законом». Тобто законодавець знову легально розмежував майно, що обліковується на балансі державних господарських товариств, та майно, передане до їх статутних капіталів як таке, що є власністю таких господарських товариств [16].

Своєю чергою норми ч. 1 ст. 11 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» встановлюють, що у випадках, визначених законом, майно держави, Автономної Республіки Крим або територіальної громади може бути закріплено на праві господарського відання за господарськими товариствами без права його відчуження. Законом можуть встановлюватися особливості здійснення права господарського відання господарськими товариствами. Відповідно до цього закріплення майна на праві господарського відання за господарськими товариствами, єдиним акціонером (учасником) яких є держава, а також заснованими ними юридичними особами є не загальним правилом, а є виключенням, яке може бути встановлено окремим законом [16]. Прикладом цього є майно, закріплене на праві господарського відання за акціонерним товариством залізничного транспорту загального користування (ст. 10 Закону України «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування») [17].

Що ж до норм закону, які встановлюють особливості корпоративного управління та розпорядження майном господарських товариств, які є суб'єктами державного сектору економіки, то останні зумовлені виключно тим, що до моменту приватизації корпоративних прав держави в таких юридичних особах, їх ринкова вартість прямо залежить від складу та вартості активів таких товариств.

Зазначимо, що в Україні юридичні особи є суб'єктами права приватної власності. Вони можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати. Склад, кількість і вартість майна, яке може бути у їх власності не є обмеженими (ст. 325 Цивільного кодексу України). При цьому в силу закону навіть юридична особа публічного права набуває право власності на майно, передане їй у власність, та на майно, набуте нею у власність на підставах, не заборонених законом (ч. 1 ст. 329 Цивільного кодексу України) [10].

У контексті наведеного варто звернути увагу на те, що ч. 6 ст. 17 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна», з урахуванням змін, внесених Законом України «Про

особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», які набудуть чинності 28.08.2025 року, доповнена положеннями, згідно з якими правовий режим державного або комунального майна, внесеного до статутного капіталу господарського товариства, визначається саме нормами Цивільного кодексу України [16].

Отже, законодавство України не містить жодної норми, яка б давала підстави для висновку, наведеного у Постанові. Навпаки, ст. 3 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» до об'єктів управління державної власності, окрім майна, переданого казенним підприємствам, державним некомерційним підприємствам в оперативне управління; майна, переданого державним комерційним підприємствам, установам та організаціям; державного майна, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій; державного майна, наданого суб'єкту господарювання на праві господарського відання відповідно до законодавства, – віднесено корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій, а не власне таке передане для формування статутного капіталу майно [15].

Варто також підкреслити, що жодний Закон України з часів здобуття країною незалежності, тобто з 1991 року, не містив положень, які б давали підстави для іншого тлумачення конструкції відносин власності у господарських товариствах, та розмежовували їх залежно від особи акціонера (держави чи приватної особи).

Відповідно до ст. 5 Закону «Про акціонерні товариства» акціонерами товариства можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, або територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, які є власниками акцій товариства. Акція товариства посвідчує корпоративні права акціонера щодо відповідного акціонерного товариства (ст. 22). Кожною простою акцією акціонерного товариства її власнику – акціонеру надається однакова сукупність прав (ст. 27). Державними акціонерними товариствами є акціонерні товариства, 100 відсотків акцій у статутному капіталі яких перебувають у державній власності (ст. 3) [18]. Тож цей закон не містить жодної норми, яка б свідчила про «особливий» чи «спеціальний» характер відносин власності в акціонерних товариствах за участю держави.

Висновки. Отже, Постанова не відповідає положенням Конституції України та процесуального законодавства щодо законності та обґрунтованості судових рішень, оскільки такі висновки не базуються на приписах законодавства. Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8). Суд не має повноважень на здійснення законодавчої діяльності, він не може створювати правові норми; Суд має право тлумачити та робити висновки про застосування існуючих правових норм, а не створювати їх. Така Постанова є не лише неправосудною, а й шкідливою для правової системи України з огляду на завдання країни щодо інтеграції до європейської спільноти.

Список використаних джерел

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 02.04.2025).
2. Рішення Конституційного Суду України від 18.06.2020 № 5-р(II)/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text (дата звернення: 02.04.2025).
3. Рішення Конституційного Суду України від 21.01.2025 № 3-р(II)/2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text (дата звернення: 02.04.2025).
4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 02.04.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 02.04.2025).
6. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 02.04.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 917/1212/21 від 03.04.2024. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118465142 (дата звернення: 03.03.2025).

8. Натарова О. В. Визначення державного сектору економіки: національний та міжнародний підходи. *Економіка: теорія та практика.* 2014. № 1. С. 20–22.
9. Конєва І. Державний сектор економіки як об'єкт адміністративного регулювання. *Держава та регіони.* Серія: Право, 2019. № 3 (65). С. 169.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 05.03.2025).
11. Васильєва В. В. Приватизація та корпоратизація: відмінність процесів і правових наслідків. *Приватне право і підприємництво.* 2018. Вип. 18. С. 166–169. URL: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2018.18.37 (дата звернення: 05.04.2025).
12. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 № 1576-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text (дата звернення: 09.03.2025).
13. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text (дата звернення: 09.03.2025).
14. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 № 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text (дата звернення: 05.03.2025).
15. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text (дата звернення 22.03.2025).
16. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (дата звернення: 25.03.2025).
17. Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування: Закон України від 23.02.2012 № 4442-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/200-2014-п#Text (дата звернення: 25.03.2025).
18. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 № 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text (дата звернення: 05.03.2025).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (data zvernennia: 02.04.2025).
2. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 18.06.2020 № 5-r(II)/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text (data zvernennia: 02.04.2025).
3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 21.01.2025 № 3-r(II)/2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text (data zvernennia: 02.04.2025).
4. Zakon Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv» 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (data zvernennia: 02.04.2025).
5. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (data zvernennia: 02.04.2025).
6. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (data zvernennia: 02.04.2025).
7. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu u spravi № 917/1212/21 vid 03.04.2024. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118465142 (data zvernennia: 03.03.2025).
8. Natarova O. V. Vyznachennia derzhavnoho sektoru ekonomiky: natsionalnyi ta mizhnarodnyi pidkhody. *Ekonomika: teoriia ta praktyka.* 2014. № 1. S. 20–22.
9. Konieva I. Derzhavnyi sektor ekonomiky yak obiekt administratyvnoho rehuliuvannia. *Derzhava ta rehiony.* Seriia: Pravo, 2019 r. № 3 (65). S. 169.
10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (data zvernennia: 05.03.2025).
11. Vasylieva V. V. Pryvatyzatsiia ta korporatyzatsiia: vidminnist protsesiv i pravovykh naslidkiv. *Pryvatne pravo i pidpryiemnytstvo.* 2018. Vyp. 18. S. 166–169. URL: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2018.18.37 (data zvernennia: 05.04.2025).
12. Zakon Ukrainy ««Pro hospodarsky tovarystva» 19.09.1991 № 1576-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text (access date: 09.03.2025).
13. Zakon Ukrainy «Pro tovarystva z obmezhenoiu ta dodatkovoiu vidpovidalnistiu» 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text (data zvernennia: 09.03.2025).
14. Zakon Ukrainy «Pro aktsionerni tovarystva» 17.09.2008 № 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text (data zvernennia: 05.03.2025).

15. Zakon Ukrainy «Pro upravlinnia obiektamy derzhavnoi vlasnosti» 21.09.2006 № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text (data zvernennia: 22.03.2025).
16. Zakon Ukrainy «Pro osoblyvosti rehuliuvannia diialnosti yurydychnykh osib okremykh orhanizatsiino-pravovykh form u perekhidnyi period ta obiednan yurydychnykh osib» 09.01.2025 № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (data zvernennia: 25.03.2025).
17. Zakon Ukrainy «Pro osoblyvosti utvorennia aktsionernoho tovarystva zaliznychnoho transportu zahalnoho korystuvannia» (2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/200-2014-п#Text (data zvernennia: 25.03.2025).
18. Zakon Ukrainy «Pro aktsionerni tovarystva» 17.09.2008 № 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text (data zvernennia: 05.03.2025).

Бабаскін А. Ю., Венецька М. В. Принцип верховенства права vs постанова Великої Палати Верховного Суду

Стаття присвячена питанням визначення правового режиму майна господарських товариств, створених за участю держави, зокрема корпоратизованих державних підприємств, з огляду на необхідність дотримання конституційного принципу верховенства права у діяльності органів суду, повноваження яких обмежені тлумаченням правових норм та їх застосування.

Ключові слова: принцип верховенства права, повноваження суду, господарські товариства, акціонерні товариства, відносини власності, приватизація, корпоратизація державних підприємств.

Babaskin A. Yu., Venetska M. V. Principle of the rule of law vs the decision of the Grand Chamber of the Supreme Court

The article is devoted to the issues of determining the legal regime of property of business companies created with the participation of the state, including corporatized state enterprises, taking into account the need to comply with the constitutional principle of the rule of law in the activities of court bodies, the powers of which are limited to the interpretation of legal norms and their application.

Based on the analysis of Ukrainian legislation, it has been proven that the structure of property relations in business companies, including corporatized in the privatization process state enterprises, enshrined in Ukrainian legislation does not differ from the generally accepted world structure, when the owner of the property of a business company is the company itself, and the shareholder (participant) of the company is the owner of shares (shares) received in exchange for property transferred to the authorized capitals of business companies. It is emphasized that the shareholder (participant) of a company, including the state, cannot be both shareholders (participants) and owners of property transferred in exchange for shares (shares) of business companies.

Therefore, it is substantiated that the conclusions given in the Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 917/1212/21 of April 23, 2024 that property relations in business companies created by private individuals differ from property relations in business companies created with the participation of the state, in which the property continues to remain in the ownership of the state and belongs to such business companies by right of economic ownership, are contrary to the legislation, do not comply with the constitutional principle of the rule of law and go beyond the powers of the court to interpret legal norms and their application.

Key words: the principle of the rule of law, powers of the court, business companies, joint-stock companies, property relations, privatization, corporatization of state enterprises.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-102-109

УДК 342.1

Ольга Володимирівна Токарчук,
провідний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та
науково-правових експертиз НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0009-0009-7377-8132

ПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія росії проти України та окупація частини території України значно прискорили переоцінку основних напрямів діяльності української держави. У цьому контексті політична функція держави набуває особливого значення, адже саме вона спрямована на формування демократичного патріотично-свідомого суспільства, здатного протистояти зовнішнім та внутрішнім викликам.

Політична функція держави є базовою, оскільки формує умови для ефективної реалізації всіх інших державних функцій. Вона наповнює всі сфери громадського життя, адже всі функції держави мають політичний характер. Провідну роль у межах цієї функції відіграє забезпечення демократії. Зміст політичної функції держави включає забезпечення народовладдя, захист прав і свобод людини, забезпечення державного суверенітету, формування політичної системи суспільства, створення демократичних умов для самоорганізації, формування державної політики, захист конституційного ладу та територіальної цілісності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблематики функцій держави тривалий час звертався ряд дослідників. Питання політичної функції держави аналізувались у працях таких відомих учених, як Т. Андрусяк, В. Борденюк, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, О. Копиленко, М. Костицький, С. Мельничук, Л. Наливайко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Скрипнюк та ін. Значний науковий внесок у розробку цієї проблематики зробили В. Андрущенко, Б. Андрусишин, М. Бєляєва, І. Бойко, О. Головко, В. Горбатенко, У. Кузенко та інші автори. Однак модернізація змісту політичної функції держави в контексті сучасних викликів є одним із найбільш важливих питань, які варті подальших ґрунтовних досліджень і наукових дискусій.

Метою статті є дослідження сутності політичної функції держави, оскільки сучасний світ є динамічним середовищем, де політичні виклики постійно змінюються; аналіз політичної функції держави в контексті цих викликів, й усвідомлення того, як держава адаптує політичну функцію до нових реалій.

Основні результати дослідження. Упродовж історії людства держави постійно змінювалися, набуваючи різних форм і виконуючи різноманітні функції. Ці функції зумовлювалися історичним типом держави, її устроєм, формою правління та політичним режимом. Держави, що належать до одного історичного типу, здебільшого мають спільні риси та виконують схожі функції. Наприклад, демократичні держави, на відміну від авторитарних, зосереджені на захисті прав і свобод людини, підтримці демократичних інститутів, розвитку освіти, науки й культури. Їхня політика спрямована на забезпечення стійкості та прогресу суспільства. Однак з часом функції держав можуть змінюватися під впливом глобалізації, технологічного прогресу, соціальних та економічних змін. До прикладу, натепер держави стикаються з новими викликами, такими як зміна клімату, війни, міграція, пандемії.

На сучасному етапі розвитку держав їх функції охоплюють забезпечення безпеки та правопорядку, а це й захист кордонів, і боротьба зі злочинністю, і підтримання громадського порядку; регулювання економіки, а це – створення умов для сталого економічного розвитку, підтримка підприємництва, досягнення соціальної справедливості; соціальний захист, тобто забезпечення громадян соціальними послугами, як-от освіта, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення; розви-

ток культури та науки – підтримка культурних ініціатив, сприяння розвитку науки та інновацій. Політична ж функція спрямована на забезпечення розвитку політичної системи країни. Її основна мета полягає в тому, щоб створювати умови для формування та функціонування державної влади на демократичних принципах, забезпечуючи участь громадян у політичному процесі.

Політична функція держави передбачає створення демократичних інститутів, які повинні враховувати інтереси різних соціальних груп, зокрема діяльність політичних партій і громадських організацій; формування і гарантування умов щодо збереження і розвитку національної ідентичності, особливо споконвічної нації, яка проживає на території держави, охорону та захист конституційного ладу, законності та правопорядку; підтримку та розвиток міждержавних відносин на загальновизнаних засадах міжнародного права; оборону країни від зовнішнього нападу.

У внутрішній політиці держава забезпечує політичну стійкість, формує умови для розвитку громадянського суспільства, захищає права та свободи громадян, а також сприяє соціально-економічному розвитку країни.

У міжнародній сфері політична функція держави полягає передусім у забезпеченні національної безпеки, підтримці миру та міжнародної співпраці, а також захисті інтересів країни на міжнародній арені.

У здійсненні політичної функції головну роль відіграє реалізація національної політики. Держава покликана виявляти та узгоджувати національні інтереси, враховувати їх у своїй політиці, зокрема під час ухвалення державних рішень, своєчасно й адекватно реагувати на загострення напруженості в національних відносинах і використовувати державно-правові механізми для вирішення суперечностей демократичним шляхом [2, с. 96].

Одним із ключових завдань політичної функції держави є зміцнення авторитету та позицій України на міжнародній арені. Це визначає активну участь у світових процесах, налагодження партнерських відносин та просування національних інтересів. Для України, враховуючи її прагнення до європейської інтеграції, реалізація цієї функції є особливо важливою. Йдеться не лише про формальне членство, а й трансформацію внутрішньої політики, економіки, соціальної сфери та військової галузі відповідно до європейських стандартів.

З погляду Л. Наливайко, осягнення сутності політичної функції ставить на порядок денний питання держави не лише як демократичної і правової, а й як відкритої, де гласність роботи державних органів має бути зведена до категорії державної політики та конституційного принципу. Однією з основних функцій громадянського суспільства у сфері реалізації політичної влади є створення організаційно-правового механізму постійної участі народу, громадських об'єднань та інших колективів громадян в управлінні справами держави й суспільства, вплив на організацію та формування державного апарату, контроль за його діяльністю. Як наслідок взаємодії громадянського суспільства і державної влади, що втілюється шляхом політичної участі, забезпечується задіяння такої важливої функції, як виявлення, формування та реалізація суспільного інтересу. Л. Наливайко зауважує, що у сферу політики спрямовуються зусилля не всього громадянського суспільства: одні суб'єкти включаються у сферу політики, інші – активно, але не завжди, решта ж – епізодично (винятком є референдум, коли шляхом всенародного голосування громадянське суспільство безпосередньо входить у сферу політики). Така постановка питання дає підстави говорити про актуалізацію концепції відкритої держави, яка ґрунтується на механізмах демократичної взаємодії держави і суспільства, де контрагентом держави має бути ефективне плюралістичне суспільство [5, с. 272].

М. Бєляєва, досліджуючи політичну функцію Української держави, запропонувала конституційно-правове бачення її сутності, виокремивши такі ключові елементи: 1) формування, реалізація, гарантування державної внутрішньої та зовнішньої політики; 2) створення умов та інституцій для розвитку народовладдя; 3) забезпечення умов для розвитку та функціонування політичної системи суспільства; 4) створення механізмів досягнення політичної стійкості та забезпечення національної безпеки [1, с. 7].

Сучасні військово-політичні реалії ставлять перед Україною нові виклики. В умовах збройної агресії першочерговим завданням держави є забезпечення територіальної цілісності, незалежності та суверенітету. Це потребує єдності суспільства, зміцнення обороноздатності, активної дипломатичної роботи та міжнародної підтримки.

У. Кузенко пропонує комплексне бачення політичної функції держави, яке включає: 1) забезпечення народовладдя через право народу на контроль за владою та її рішеннями; 2) захист прав і свобод людини й громадянина; 3) гарантування державного суверенітету, визначення правового статусу територій та управління ними; 4) формування політичної системи суспільства; 5) створення демократичних умов для самоорганізації та самоврядування в межах громадянського суспільства; 6) формування державної політики в різних сферах; 7) захист конституційного ладу та територіальної цілісності від насильницьких посягань; 8) запобігання суспільним небезпекам [3, с. 8].

Варто погодитися з С. Мельничук, що завдання держави, які зумовлюють її функції, є мінливими у часі. Функції держави повинні адаптуватися до сучасних умов, змінюючи свою структуру, форми та методи реалізації. Україна змінюється, тому її функції не можуть бути сталими. Цінність і важливість функцій сучасної України полягає в їх здатності досягати мети держави, вирішувати конкретні завдання та здійснювати регулюючий вплив на найважливіші сфери суспільного життя [4, с. 73–74].

Успішна реалізація політичної функції держави є запорукою зміцнення позицій України на міжнародній арені, забезпечення її безпеки та розвитку. Так, Україна продовжує свій європейський шлях. Це передбачає не лише адаптацію до європейських норм, а й просування власних інтересів, а також внесок у спільну безпеку та процвітання.

Європейський Союз прагне здійснювати внесок у створення стабільної, відкритої, плюралістичної демократії в Україні, що базується на верховенстві права, співпрацювати з Україною в підтриманні стабільності й безпеки в Європі та всьому світі та в пошуку ефективних шляхів вирішення спільних проблем, які постають перед континентом; розширювати економічне, політичне й культурне співробітництво з Україною, співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ [6, с. 254].

Україна та ЄС повинні поглиблювати свій діалог і співробітництво та знаходити компроміси у сфері зовнішньої та безпекової політики, у тому числі спільної політики безпеки і оборони. Співробітництво ґрунтуватиметься на спільних цінностях і спільних інтересах та спрямовуватиметься на посилення політичної конвергенції і ефективності, сприяння спільному політичному плануванню. Із цією метою Україна та ЄС використовуватимуть двосторонні, міжнародні і регіональні форуми. Україна, ЄС і держави-члени підтверджують свою відданість принципам поваги до незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів, як це визначено у Статуті ООН та Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також поширюють ці принципи у двосторонніх та багатосторонніх відносинах [7].

Н. Оніщенко і О. Зайчук слушно наголошують, що політична функція полягає в забезпеченні державної і громадської безпеки, соціальної та національної злагоди, охорони суверенітету держави від зовнішніх посягань [8].

Якщо розмірковувати про модернізацію змісту політичної функції держави в умовах повоєнного розвитку України, то щораз більше актуалізується проблема функціонування та застосування принципу верховенства права в державі в контексті визнання, охорони, захисту, гарантування прав і свобод людини і громадянина.

Верховенство права є універсальним принципом регулювання суспільних відносин у демократичній державі та охоплює всі сфери соціального буття. Розвиток доктринальних уявлень про верховенство права тісно пов'язаний із розвитком державно-правової реальності, а відповідно еволюцією соціальних інститутів. У західних демократіях цей принцип завжди слугував основою публічного правопорядку [9, с. 9].

Елементами верховенства права є законність, правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, повага до прав людини, заборона дискримінації та рівність усіх осіб перед судом. Верховенство права як ключовий принцип правотворчої діяльності, насамперед як регулятор суспільних відносин, значною мірою визначає перспективи розвитку загалом не тільки права, а й суспільства та держави, сприяючи усуненню прогалин або інших недоліків чинного законодавства. Верховенство права, як високий моральний обов'язок, має місце лише в умовах консенсусу, який досягнуто між суб'єктами правових відносин.

Верховенство права є відображенням ситуації, коли розвиток природних прав людини випереджає розвиток системи об'єктивного юридичного права і самої правової системи. Принцип верхо-

венства права є найважливішою із ознак сучасної соціальної правової держави, у межах якої право «перебуває над державною владою», а основні права людини та соціальні гарантії є змістом свободи відповідно до прийнятого законодавства [10, с. 94].

Коли розмірковуємо про Українську державу, то усвідомлюємо потребу формування нових засад і цінностей, на яких варто розбудовувати цю державу. Це передусім панування верховенства права, спільні духовно-релігійні цінності, патріотизм, інтелектуальний і культурний код та ідеали українського народу, традиції, норми і правила поведінки, інноваційні засади модернізації національної економіки та політики держави відповідно до нових завдань, економічних укладів, національних інтересів і сучасних викликів [11, с. 27]. Реалізація принципів свободи, справедливості та рівності здійснюється через механізми правового регулювання суспільних відносин та закріплює на рівні закону основні засади, ідеї, положення певних імперативних вимог, які є змістом правил поведінки суб'єктів права. Зміст принципів права визначається спонтанно, у соціальних відносинах, що складаються у реальному житті та отримують пізніше регламентацію і захист з боку держави в комплексах суб'єктивних прав учасників правовідносин [12, с. 144].

Висновки. Отже, метою політичної функції держави є формування демократичного суспільства та забезпечення його єдності як цілісного соціального організму. Держава, виконуючи цю функцію, виступає своєрідним посередником у разі виникнення конфліктів між інтересами різних учасників суспільних відносин, забезпечуючи ефективний захист прав людини для досягнення загального блага. Політична діяльність держави є фундаментом для успішного виконання всіх інших її функцій. У мирний час політична функція держави полягала в забезпеченні цілісності та збереженні суспільства, створенні умов для його спокійного та гармонійного розвитку. Однак війна вносить свої корективи, і політична функція держави набуває нових рис і цілей, а саме: збереження національного багатства, ідентичності та об'єднання суспільства; захист національних інтересів держави різноманітними інструментами внутрішнього впливу та публічної дипломатії на міжнародному рівні; встановлення та контроль за цілісністю території та державних кордонів; забезпечення розробки та реалізації чіткого плану дій з відновлення України в усіх сферах суспільного життя; створення умов для повернення українців і забезпечення їх належного соціально-економічного, правового, політичного, екологічного та фінансового захисту. За статистикою Міжнародної організації з міграції звільнення частини окупованих територій від ворога станом на кінець червня 2022 року дало змогу повернутись до 5,5 мільйона осіб у свій дім. Повернення внутрішньо переміщених осіб і біженців з-за кордону до своїх колишніх місць проживання, які зазнали руйнувань і є тимчасово непридатними для проживання, повинно бути узгоджене зі створенням належних умов для життя і праці цих людей.

Список використаних джерел

1. Беляєва М. В. Конституційно-правові засади політичної функції Української держави: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2012. 22 с.
2. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Кузенко У. І. Політична функція держави та її реалізація в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 20 с.
4. Мельничук С. М. Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 478 с.
5. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія. Харків: Право, 2009. 598 с.
6. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія / редкол.: В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнєцова (співголова), О. М. Бандурка та ін.; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2023. 902 с.
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 15.02.2025).
8. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові, конструкції та наукові, концепції): навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком інтер», 2008. 400 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/306.htm (дата звернення: 06.03.2025).

9. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія / П. М. Рабінович, О. М. Луців, С. П. Добрянський, О. З. Панкевич, С. П. Рабінович; редкол.: П. М. Рабінович (голов ред.) та ін. Львів: Сполом, 2016. 197 с.
10. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність держави перед особою. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / кол. авторів; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: Юрид. думка, 2007. С. 90–123.
11. Правовий вимір та охорона національного багатства України: монографія / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ: Алерта, 2024. 320 с.
12. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ: Алерта, 2023. 304 с.

References

1. Beliaieva M. V. Konstytutsiino-pravovi zasady politychnoi funktsii Ukrainskoi derzhavy: avtoreferat dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02 Kharkiv, 2012. 22 s.
2. Zahalna teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik ta in.; za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M. V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s.
3. Kuzenko U. I. Politychna funktsiia derzhavy ta yii realizatsiia v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Ivano-Frankivsk, 2018. 20 s.
4. Melnychuk S. M. Pravovi formy realizatsii funktsii suchasnoi derzhavy Ukraina: dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2019. 478 s.
5. Nalyvaiko L. R. Derzhavnyi lad Ukrainy: teoretyko-pravova model: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2009. 598 s.
6. Pravnycha nauka ta zakonodavstvo Ukrainy: yevropeiskyi vektor rozvytku v umovakh voiennoho stanu: monohrafiia / redkol.: V. A. Zhuravel (spivholova), N. S. Kuznietsova (spivholova), O. M. Bandurka ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2023. 902 s.
7. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (data zvernennia: 15.02.2025).
8. Zahalna teoriia derzhavy i prava (osnovni poniattia, katehorii, pravovi, konstruktsii ta naukovi, kontseptsii): navch. posib. / za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv: Iurinkom inter, 2008. 400 s. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/306.htm (data zvernennia: 06.03.2025).
9. Pryntsyp verkhovenstva prava: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia / Rabinovych P. M., Lutsiv O. M., Dobrianskyi S. P., Pankevych O. Z., Rabinovych S. P.; [redkol.: P. M. Rabinovych (holov red.) ta in.]. Lviv: Spolom, 2016. 197 s.
10. Onishchenko N. M. Yurydychna vidpovidalnist derzhavy pered osoboiu. Problemy realizatsii prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini: Monohrafiia / kol. avtoriv; za red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka. Kyiv: Yuryd. dumka, 2007. S. 90–123.
11. Pravovyi vymir ta okhorona natsionalnoho bahatstva Ukrainy: monohrafiia / za zahalnoiu redaktsiieiu O. O. Kota, A. B. Hryniaka, L. F. Kupinoi, V. I. Shakuna. Kyiv: Alerta, 2024. 320 s.
12. Hromadianske suspilstvo ta pravova derzhava: vyklyky sohodennia: monohrafiia / za zah. red. O. O. Kota, A. B. Hryniaka, L. F. Kupinoi, V. I. Shakuna. Kyiv: Alerta, 2023. 304 s.

Токарчук О. В. Політична функція держави: сучасні виклики

Стаття присвячена дослідженню сутності політичної функції держави, адже сучасний світ є динамічним середовищем, у межах якого політичні виклики постійно змінюються. Проаналізовано політичну функцію держави в контексті цих викликів й усвідомлено, як держава адаптує політичну функцію до нових реалій. Основною місією політичної функції держави є утвердження демократичного суспільства та забезпечення його консолідації. У своїй діяльності держава виступає як посередник у конфліктах між різними соціальними групами, гарантуючи захист прав людини для загального блага. Політична діяльність держави є основою для ефективного виконання всіх інших її функцій, адже всі вони мають політичний характер. У політичній сфері діють різні інститути, які так чи інакше впливають на суспільні відносини, забезпечуючи демократію. Політична функція держави є основоположною для утвердження демократії та ефективного функціонування держави загалом. Вона охоплює ряд внутрішніх і зовнішніх аспектів, які спрямовані на забезпечення прав громадян, захист суверенітету та розвитку демократичного суспільства. Вона забезпечує сталість та ефективність роботи всього державного механізму, використовуючи як правові, так і організаційні форми реалізації.

Ключові слова: політична функція, держава, державний суверенітет, верховенство права, сучасні виклики, демократичний розвиток, народовладдя, права і свободи людини і громадянина.

Tokarchuk O. V. Political Function of the State: Contemporary Challenges

The article is devoted to the study of the essence of the political function of the state, as the modern world is a dynamic environment in which political challenges are constantly changing. The political function of the state in the context of these challenges is analyzed, and it is understood how the state adapts the political function to the new realities. The main mission of the political function of the state is to establish a democratic society and ensure its consolidation. In its activities, the state acts as a mediator in conflicts between different social groups, guaranteeing the protection of human rights for the common good. The political activity of the state is the basis for the effective fulfillment of all its other functions, since they all have a political character. Various institutions operate in the political sphere, which in one way or another affect social relations, ensuring democracy. The political function of the state is fundamental for the establishment of democracy and the effective functioning of the state as a whole. It covers a number of internal and external aspects aimed at ensuring the rights of citizens, protecting sovereignty and developing a democratic society. It ensures the stability and efficiency of the entire state mechanism, using both legal and organizational forms of implementation.

It is proved that the political function of the state is basic, since it creates the conditions for the effective implementation of all other state functions. It fills all spheres of public life, because all functions of the state have a political character. The central place of this function is occupied by ensuring democracy. The content of the political function of the state unites: ensuring democracy, protecting human rights and freedoms, ensuring state sovereignty, forming the political system of society, creating democratic conditions for self-organization, forming state policy, protecting the constitutional order and territorial integrity. Today, in Ukraine, which is resisting aggression, the political function of the state is of particular importance. It is designed to ensure the consolidation of society, its ability to self-organize and effectively resist external threats, so a comprehensive analysis of this function is extremely necessary, especially in the context of modern challenges facing the Ukrainian state.

It is argued that the successful implementation of the political function of the state is the key to strengthening Ukraine's position in the international arena, ensuring its security and sustainable development, as well as achieving the strategic goal of European integration. Thus, Ukraine continues its European path. This involves not only adapting to European norms, but also promoting its own interests, as well as contributing to common security and prosperity.

The rule of law is a universal principle of regulating social relations in a democratic state and covers all spheres of social existence. The development of doctrinal ideas about the rule of law is closely related to the development of state-legal reality, and, accordingly, the evolution of social institutions. In Western democracies, this principle has always served as the basis of public law and order.

Key words: political function, state, state sovereignty, rule of law, modern challenges, democratic development, democracy, human and civil rights and freedoms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-110-115

УДК 342.5

Олександр Васильович Батанов,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-0239-4539

ПЕРСПЕКТИВИ КОДИФІКАЦІЇ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Постановка проблеми. Одним із найбільш важливих етапів у процесі становлення та розвитку конституціоналізму, громадянського суспільства та демократичної правової державності в Україні є визнання місцевого самоврядування та, на цій основі, формування муніципального права як самостійної галузі права. Сьогодні муніципальне право – це галузь права, яка стрімко формується та динамічно розвивається. В основі її існування – об'єктивні підстави, які пов'язані насамперед з наявністю самостійного для муніципального права предмета правового регулювання як особливої сфери суспільних відносин, які виникають у процесі децентралізації влади на базі тієї системи самоорганізації населення, яка визнається за місцем проживання людини, у процесі організації та функціонування муніципальної влади та реалізації муніципальних прав людини.

Є різні чинники, які зумовлюють виникнення, становлення та відокремлення муніципального права в окрему самостійну галузь національного права, серед яких особливе місце посідають процеси становлення профільного муніципального законодавства. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження тенденцій розвитку муніципального права в умовах сучасних викликів та, особливо, перспектив його можливої кодифікації в майбутньому. Адже, як відомо, Президент України В. Зеленський у лютому 2021 року оголосив про створення Конгресу місцевих та регіональних влад і першим глобальним питанням, на якому слід зосередитись новому органу, назвав підготовку Муніципального кодексу України [12].

Усвідомлюючи, що це доволі громіздке і складне завдання, яке потребує не лише колосальних інтелектуальних, матеріальних, часових і політичних ресурсів, а й потребує упорядкування та масштабної ревізії чинного законодавства про місцеве самоврядування, вважаємо за необхідне звернути увагу на деякі концептуальні проблеми можливої кодифікації українського муніципального права у контексті відповідного зарубіжного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування та розвитку муніципального законодавства висвітлюються такими українськими вченими, як М. Баймуратов, В. Борденюк, О. Бориславська, І. Галіахметов, К. Головко (Можаровська), В. Гробова, В. Демиденко, І. Дробуш, Б. Калиновський, Н. Камінська, В. Кампо, М. Корнієнко, В. Кравченко, А. Крусян, П. Любченко, Н. Мішина, М. Орзіх, М. Пухтинський, С. Серьогіна, П. Трачук та ін.

Мета статті полягає в дослідженні перспектив кодифікації муніципального законодавства України в контексті досвіду зарубіжних держав.

Основні результати дослідження. Питання кодифікації будь-якої, особливо нової (а муніципальне право належить саме до нових галузей права), галузі права, завжди було одним із найбільш проблемних у процесі формування системи законодавства України. Сучасні кодифікаційні процеси в Україні постійно стикалися зі значним колом проблем як науково-теоретичного, так і прагматичного характеру. Звідси, зокрема, з одного боку, полярність думок щодо доцільності кодифікації муніципального права, з іншого – внутрішньо неузгоджена система законодавства про місцеве самоврядування, повільний законотворчий процес у цій сфері, багаторічне ігнорування державою

місцевих справ та загалом вкрай суперечлива державна муніципальна політика тощо, що своєю чергою породжує відповідні ініціативи.

Головний мотив ідеї кодифікації муніципального права – «визначити чіткі і зрозумілі правила гри» [23]. Адже множинність і фрагментарність окремих законів, їх вузька тематика – істотний недолік законодавства, який ставатиме більш явним у міру розвитку та ускладнення відносин у галузі місцевого самоврядування. У зв'язку з цим деякі вітчизняні вчені неодноразово порушували питання щодо перспектив прийняття єдиного систематизованого законодавчого акта – Муніципального кодексу України [9; 15–17; 19–22].

Загалом проблема кодифікації муніципального законодавства України не є абсолютно новою не тільки в теорії, а й у законопроєктній практиці. Так, ще у 2000 році народні депутати України Г. Антоньєва, І. Плющ, Л. Кравчук та Ю. Іоффе внесли на обговорення проєкт Кодексу законів про місцеве самоврядування в Україні (Муніципального кодексу України) [18].

Структурно цей проєкт складався із Загальної та Особливої частин, 5 книг та 35 розділів, що містили понад тисячу статей. До Загальної частини входила Книга перша «Загальні засади місцевого самоврядування». Особлива частина складалася з чотирьох книг: «Організаційно-правова основа місцевого самоврядування», «Повноваження органів місцевого самоврядування за сферами діяльності», «Матеріальна та фінансова основа місцевого самоврядування» та «Порядок розв'язання спорів. Відповідальність за порушення норм Кодексу законів про місцеве самоврядування в Україні та Перехідні положення».

Це була фактично перша не лише в Україні, а й у країнах Східної Європи та на пострадянському просторі спроба масштабної систематизації муніципального права, предметом якої було намагання врегулювати широке коло муніципальних та тісно пов'язаних з ними суспільних відносин у рамках одного кодифікованого нормативно-правового акта.

Не заперечуючи оригінальності та багато у чому й революційності ідеї такої кодифікації, особливо для 2000 року, насамперед звернемо увагу на концептуальну невизначеність щодо найменування кодексу. Першим наводиться найменування «Кодекс законів про місцеве самоврядування в Україні», після цього у дужках – найменування «Муніципальний кодекс України». Якщо суб'єкти законодавчої ініціативи – автори проєкту – не змогли визначитись з найменуванням, це може свідчити про недостатньо повне розуміння ними або масиву правового регулювання майбутнього кодексу, або його істотних відмінностей від чинного Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Навіть за наявності інших міркувань, «подвійне» найменування проєкту закону не є типовим для законотворчої діяльності в Україні, і ця невизначеність та двозначність є аргументом «проти», а не «за» прийняття Муніципального кодексу України [16, с. 34].

Також слід відзначити певну концептуальну невизначеність, структурну та термінологічну неузгодженість проєкту як на рівні розділів і книг, так і окремих статей. Зокрема, у проєкті не враховувалась конституційна концепція місцевого самоврядування в Україні. Адже первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень визнається територіальна громада. Однак навіть у порівнянні з Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» запропонована в ньому регламентація статусу територіальних громад мала вкрай усічений вигляд. Поза увагою ініціаторів проєкту залишились питання муніципальних прав людини як жителя – члена територіальної громади та гарантій їх захисту.

Проте головний концептуальний недолік проєкту полягав у тому, що в ідеалі такий кодекс не повинен бути механічною компіляцією усього масиву законодавства про місцеве самоврядування. Документ, який містить тисячу статей, апріорі повинен бути внутрішньо самодостатнім, концептуально узгодженим, збалансованим, динамічним, функціональним та легким у користуванні. З одного боку, він не повинен бути переобтяженим муніципально-правовим матеріалом, з іншого – містити якомога менше банкетних норм. Робота щодо розробки такого кодексу потребує водночас аналізу всієї системи законодавчих актів у сфері місцевого самоврядування з метою виявлення та вичленування норм, які обов'язково мають міститися в основному муніципальному акті – кодексі, а які залишатимуться в галузевому законодавстві. Такий кодекс також не повинен дублювати положення інших галузевих кодексів, зокрема Цивільного кодексу, Бюджетного кодексу, станом на сьогодні – Виборчого кодексу тощо [9, с. 159–161].

Як і будь-який кодекс, такий нормативний акт повинен містити реальний внутрішній механізм своєї реалізації, а не вимагати прийняття для цієї мети системи інших законів, постанов тощо. У цьому сенсі профільне законодавство має бути відносно стабільним і збалансованим, чим однозначно воно не характеризується у сфері місцевого самоврядування на сучасному етапі. Так, у 2024 році лише до базового Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» було внесено 14 змін, а загалом таких змін до нього було майже 200. У цьому аспекті варто звернути увагу на правову позицію Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, відповідно до якої «кодифікація нестабільних галузей (підгалузей) права є недоцільною, оскільки досить великою є небезпека подальшого внесення перманентних змін до кодифікованих актів» [10–11].

Також, не заперечуючи позитивного доктринального потенціалу запропонованого проєкту з точки зору оцінки тогочасного етапу формування національної моделі муніципального права, вважаємо, що спочатку необхідно було за обов'язкової участі науковців – фахівців у галузі муніципального права розробити концепцію Муніципального кодексу. Ці та інші питання, як концептуального характеру, так і пов'язані із порушенням принципів кодифікаційної техніки, фактично не були вирішені під час відповідних кодифікаційно-проєктних робіт, а сама ініціатива так і спинилась на стадії ознайомлення народними депутатами України.

Врешті-решт, доцільно було детально вивчити відповідний зарубіжний досвід кодифікації у сфері муніципального права. У цьому аспекті створюється враження, що відповідних наукових та експертних досліджень взагалі не проводилось. Принаймні, якщо такі й були, офіційно вони не озвучувалися та будь-яких прикладів зарубіжного досвіду такої кодифікації офіційні джерела ніколи не наводили.

Звертаючись до зарубіжного досвіду кодифікації муніципального законодавства на загальнодержавному рівні, слід вказати на поширеність законодавчих актів у сфері місцевого самоврядування з назвою «кодекс» у практиці деяких зарубіжних країн. Зокрема, кодифікованим є законодавство про територіальні колективи у Буркіна Фасо [1], Франції [2], ПАР [3], Камеруні [5], Сенегалі [6], Філіппінах [8], Грузії [13] тощо.

Так, одним із прикладів масштабної кодифікації актів про місцеве самоврядування на загальнодержавному рівні є Муніципальний кодекс ПАР 2000 року [3], завданням якого є «забезпечення основних принципів, механізмів та процесів, необхідних для того, щоб муніципалітети могли поступово рухатися до соціального та економічного піднесення місцевих громад, а також забезпечення загального доступу до основних послуг, доступних для всіх».

Також цікавим є досвід кодифікації законодавства у сфері місцевого самоврядування Філіппін 1991 року [8], метою прийняття якого «проголошується політика держави, згідно з якою територіальні та політичні підрозділи держави мають користуватися справжньою та суттєвою місцевою автономією, щоб дати їм змогу досягти свого найповнішого розвитку як самодостатніх громад і зробити їх більш ефективними партнерами в досягненні національних цілей. З цією метою держава повинна забезпечити більш чутливу та підзвітну структуру місцевого самоврядування, засновану через систему децентралізації, згідно з якою місцеві органи отримують більше влади, повноважень, відповідальності та ресурсів» (ст. 2). Установлюється, що при тлумаченні положень цього Кодексу застосовується принцип, згідно з яким будь-яке положення щодо повноважень органу місцевого самоврядування має вільно тлумачитися на його користь, а у випадку сумніву будь-яке питання щодо нього має бути вирішене на користь передачі повноважень та нижчого органу місцевого самоврядування. Будь-який справедливий і обґрунтований сумнів щодо наявності повноважень повинен тлумачитися на користь відповідної місцевої влади» (ст. 5). Заслуговують на увагу й положення ст. 7 Кодексу щодо створення та реорганізації одиниць місцевого самоврядування. Закріплюється, що, як правило, створення органу місцевого самоврядування або його реорганізація з одного рівня на інший має базуватися на перевірених показниках життєздатності та прогнозованої спроможності надавати послуги, а саме: дохід, який має бути достатнім, базуючись на прийнятних стандартах для забезпечення всіх основних публічних об'єктів і послуг, а також спеціальних функцій, які відповідають чисельності населення; населення, яке визначається як загальна кількість жителів у межах територіальної юрисдикції відповідної одиниці місцевого самоврядування; площа території, яка має бути суміжною, якщо вона не складається з двох або більше островів або

не відокремлена одиницею місцевого самоврядування, незалежною від інших; належним чином визначеної мети та межі з технічним описом; достатніх ресурсів для забезпечення таких базових послуг і засобів для задоволення потреб свого населення. Відповідність вищезазначеним показникам має бути засвідченою Департаментом фінансів (DOF), Національним статистичним управлінням (NSO) та Бюро управління земельними ресурсами (LMB) Департаменту навколишнього середовища та природних ресурсів (DENR).

Варто згадати й Кодекс про місцеве самоврядування Грузії [13], який за своїм предметом є близьким до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Однак навряд чи доцільно використати його як приклад для кодифікації вітчизняного законодавства про місцеве самоврядування оскільки він отримав доволі негативну оцінку не лише з боку європейських інституцій, які звертають увагу на проблеми «узгодження галузевого законодавства з політикою децентралізації» [4], а й грузинських експертів, які вказують на його невідповідність духу Європейської хартії місцевого самоврядування [7].

Враховуючи цей досвід, а також стан муніципальної доктрини та практики муніципальної правореалізації, частина вітчизняних вчених-конституціоналістів [15–16], доволі критично оцінюють ідею кодифікації муніципального права, вказуючи на практичну відсутність потреби у розробці та прийнятті Кодексу законів про місцеве самоврядування в Україні (або Муніципального кодексу України) та рекомендуючи під час проведення ревізії та упорядкування муніципального законодавства України за обсягом охоплюваного потенційною кодифікацією нормативного матеріалу віддати перевагу здійсненню інституційної кодифікації шляхом подальшого вдосконалення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Попри те, що свого часу ми звертали увагу на можливість кодифікації муніципального права [9], поділяємо відповідний критичний погляд на перспективи такої кодифікації в умовах сучасних викликів. Також вважаємо дискусійною і малообґрунтованою позицію теоретиків права, які висувають з-поміж так званих додаткових критеріїв для розмежування галузей права (поряд з предметом і методом) такий показник, як «єдиний кодифікований акт» [14, с. 310]. На нашу думку, відсутність Муніципального кодексу жодною мірою не є перешкодою динамічному розвитку українського муніципального права як галузі права, яке на сучасному етапі потребує насамперед вироблення нової доктрини, заснованої на принципі людиноцентризму.

Висновки. Означені концептуальні позиції значною мірою сприяли б децентралізації публічної влади, створювали б ґрунтовні підвалини для розвитку законодавства у сфері місцевого самоврядування та самоорганізації територіальних громад в Україні. Концептуальний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду регламентації місцевого самоврядування на рівні кодифікованих актів доводить, що місцеве самоврядування – це не лише об'єкт законодавчого регулювання, а децентралізація – специфічний концепт організації публічної влади чи чинник адміністративно-територіальної реформи.

Місцеве самоврядування – це насамперед своєрідний міжнародний стандарт демократії та важливий об'єкт рецепції в муніципальному праві, зважений підхід до якої пов'язаний не лише з формально-ритуальними деклараціями про визнання прав територіальних громад, а й послідовними процесами забезпечення стабільності конституційного ладу, демократизації державного життя, формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних (муніципальних) послуг, становлення інститутів партисипативної муніципальної демократії, задоволення інтересів жителів – членів територіальних громад у всіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад тощо.

Як у теорії, так і особливо на державному рівні, має відбутись офіційне визнання муніципального права як галузі права, сформовано його сучасну людиноцентристську доктрину, створено умови для його розвитку та закладено підвалини його системності, функціональності та стабільності. Вважаємо, що кодифікація офіційно невизнаних державою галузей права та нестабільного профільного законодавства на вкрай суперечливій концептуальній основі та державній політиці є недоцільною, оскільки великою є небезпека подальшого внесення перманентних змін до кодифікованих актів. Тож у цьому контексті офіційні ініціативи щодо кодифікації українського муніципального права виглядають дещо передчасними.

Список використаних джерел

1. Burkina Faso. Code général des collectivités territoriales. Loi № 055 2004/AN du 21 décembre 2004. *DROIT-AFRIQUE.* URL: https://surl.li/fhncdv
2. Code général des collectivités territoriales. Version en vigueur au 10 mars 2024. *Legifrance. Le service public de la diffusion du droit.* URL: https://surl.li/ufturz
3. Local Government: Municipal Systems Act, 2000. SAFLII. *Southern African Legal Information Institute.* URL: https://www.saflii.org/za/legis/consol_act/lgmsa2000384/
4. Report CG35(2018)18final7 November 2018 Local and regional democracy in Georgia. *Congress for Local and Regional Authority.* URL: https://surl.li/unzogn
5. Republique du Cameroun. Loi № 2019/024 du 24 dec 2019 portant Code general des Collectivites territoriales decentralisees. *MINDDEVEL. Ministre de la Décentralisation et du Développement Local.* URL: https://surl.li/kydbws
6. Republique du Senegal. Loi № 2013-10 du 28 décembre 2013 portant Code général des Collectivités locales. *Gouvernement du Sénégal.* URL: https://surl.li/xonuog
7. Svanishvili A. The Local Self-Government Code of Georgia, the Issue of Self-Organization, and the Concept of Self-Government According to the European Charter of Local Self-Government. *Journal of Politics and Democratization.* 2016. 4 (1-1). URL: https://gipa.ge/uploads/files/Svanishvili%201-1.pdf
8. The Local Government Code of the Philippines: Republic Act No. 7160. October 10, 1991. The LawPhil Project. URL: https://lawphil.net/statutes/repacts/ra1991/ra_7160_1991.html
9. Батанов О. В. Кодифікація муніципального права України: деякі проблеми теорії та практики. *Правова держава: Щорічник наукових праць.* 2003. Вип.14. С. 154–166.
10. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Виборчого Кодексу (реєстр. № 4234 від 19.03.2009 р.). *Сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34
11. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Виборчого Кодексу (реєстр. № 4234-1 від 14.04.2009 р.). *Сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34_1
12. Глава держави створює Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові, першим завданням якого стане розробка Муніципального кодексу України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-stvoryuye-kongres-miscevih-ta-regionalnih-vla-66785
13. Кодекс о местном самоуправлении Грузии от 5 февраля 2014 года. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2244429/4/ru/pdf
14. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
15. Мішина Н., Головко К. Тенденції систематизації муніципального права України. *Право України.* 2020. № 10. С. 97–109.
16. Можаровська К. В. Муніципальний кодекс України: за чи проти? *Право і суспільство.* 2015. №. 2. С. 33–38.
17. Орзіх М. Проект Муніципального кодексу України (огляд за матеріалами обговорення в Одеській національній юридичній академії). *Юридический вестник.* 2001. № 2. С. 105–137.
18. Проект Кодексу законів про місцеве самоврядування в Україні (Муніципального кодексу України). Реєстр. номер 6287 від 13.12.2000. Внесений народними депутатами України Г. Антоньєвою, І. Плющем, Л. Кравчуком, Ю. Іоффе. *Сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9491
19. Стешенко Т. В., Болдирєв С. В. Проблемні питання прийняття Муніципального кодексу України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2021. № 2. С. 387–398.
20. Тарасюк В. Кодифікація законодавства про місцеве самоврядування: теоретичні питання. *Право України.* 2000. № 11. С. 71–74.
21. Трачук П. А., Качмар О. Б. Кодифікація і реформування муніципального права України: деякі проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2014. Вип. 27. С. 115–117.
22. Трачук П. А., Качмар О. Б. Кодифікація муніципального права України: деякі проблеми теорії та практики. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 80–81.
23. Тьомін І. Громади чекають на чіткі й зрозумілі правила гри. *Голос України.* 2021. № 73 (7573). 17 квітня. URL: https://www.golos.com.ua/article/344845

References

1. Burkina Faso. Code général des collectivités territoriales. Loi № 055 2004/AN du 21 décembre 2004. *DROIT-AFRIQUE.* URL: https://surl.li/fhncdv
2. Code général des collectivités territoriales. Version en vigueur au 10 mars 2024. *Legifrance. Le service public de la diffusion du droit.* URL: https://surl.li/ufturz
3. Local Government: Municipal Systems Act, 2000. SAFLII. *Southern African Legal Information Institute.* URL: https://www.saflii.org/za/legis/consol_act/lgmsa2000384/
4. Report CG35(2018)18final7 November 2018 Local and regional democracy in Georgia. *Congress for Local and Regional Authority.* URL: https://surl.li/unzogn
5. Republique du Cameroun. Loi № 2019/024 du 24 dec 2019 portant Code general des Collectivites territoriales decentralisees. *MINDDEVEL. Ministre de la Décentralisation et du Développement Local.* URL: https://surl.li/kydbws
6. Republique du Senegal. Loi № 2013-10 du 28 décembre 2013 portant Code général des Collectivités locales. *Gouvernement du Sénégal.* URL: https://surl.li/xonuog
7. Svanishvili A. The Local Self-Government Code of Georgia, the Issue of Self-Organization, and the Concept of Self-Government According to the European Charter of Local Self-Government. *Journal of Politics and Democratization*. 2016. 4 (1-1). URL: https://gipa.ge/uploads/files/Svanishvili%201-1.pdf
8. The Local Government Code of the Philippines: Republic Act No. 7160. October 10, 1991. *The LawPhil Project.* URL: https://lawphil.net/statutes/repacts/ra1991/ra_7160_1991.html
9. Batanov O. V. Kodyfikatsiia munitsypalnoho prava Ukrainy: deiaki problemy teorii ta praktyky. *Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats.* 2003. Vyp.14. S. 154–166.
10. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy na proekt Vyborchoho Kodeksu (reiestr. № 4234 vid 19.03.2009 r.). *Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34
11. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy na proekt Vyborchoho Kodeksu (reiestr. № №4234-1 vid 14.04.2009 r.). S*ait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34_1
12. Hlava derzhavy stvoriuie Konhres mistsevykh ta rehionalnykh vlad pry Prezydentovi, pershym zavdanniam yakoho stane rozrobka Munitsypalnoho kodeksu Ukrainy. *Ofitsiine internet predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy.* URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-stvoryuye-kongres-miscevih-ta-regionalnih-vla-66785
13. Kodeks o mestnom samoupravlenyy Hruzyy ot 5 fevralia 2014 hoda. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2244429/4/ru/pdf
14. Krestovska N. M., Matvieieva L. H. Teoriia derzhavy i prava. Pidruchnyk. Praktykum. Testy: pidruchnyk. Kyiv: Yurynkom Inter, 2015. 584 s.
15. Mishyna N., Holovko K. Tendentsii systematyzatsii munitsypalnoho prava Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. 2020. № 10. S. 97–109.
16. Mozharovska K. V. Munitsypalnyi kodeks Ukrainy: za chy proty? Pravo i suspilstvo. 2015. №. 2. S. 33–38.
17. Orzikh M. Proekt Munitsypalnoho kodeksu Ukrainy (ohliad za materialamy obhovorennia v Odeskii natsionalnii yurydychnii akademii). *Yurydycheskyi vestnyk.* 2001. № 2. S. 105–137.
18. Proekt Kodeksu zakoniv pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini (Munitsypalnoho kodeksu Ukrainy). Reiestr. nomer 6287 vid 13.12.2000. Vnesenyi narodnymy deputatamy Ukrainy H. Antonievoiu, I. Pliushchem, L. Kravchukom, Yu. Ioffe. *Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9491
19. Steshenko T. V., Boldyriev S. V. Problemni pytannia pryiniattia Munitsypalnoho kodeksu Ukrainy. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia.* 2021. № 2. S. 387–398.
20. Tarasiuk V. Kodyfikatsiia zakonodavstva pro mistseve samovriaduvannia: teoretychni pytannia. *Pravo Ukrainy.* 2000. № 11. S. 71–74.
21. Trachuk P. A., Kachmar O. B. Kodyfikatsiia i reformuvannia munitsypalnoho prava Ukrainy: deiaki problemy teorii ta praktyky. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo.* 2014. Vyp. 27. S. 115–117.
22. Trachuk P. A., Kachmar O. B. Kodyfikatsiia munitsypalnoho prava Ukrainy: deiaki problemy teorii ta praktyky. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2014. № 2. S. 80–81.
23. Tomin I. Hromady chekaiut na chitki y zrozumili pravyla hry. *Holos Ukrainy.* 2021. № 73 (7573). 17 kvitnia. URL: https://www.golos.com.ua/article/344845

Батанов О. В. Перспективи кодифікації муніципального права в Україні в контексті зарубіжного досвіду

У процесі становлення та модернізації місцевого самоврядування особливе значення має дослідження ролі, сутності, змісту, основних напрямів і форм регулюючого впливу Конституції України, законів та інших джерел муніципального права на суспільні відносини у сфері організації і функціонування муніципальної влади та захисту муніципальних прав людини.

У статті аналізуються чинники, які зумовлюють виникнення, становлення та відокремлення муніципального права в окрему самостійну галузь національного права, серед яких особливе місце займають процеси становлення профільного муніципального законодавства. У цьому контексті звертається увага на тенденції розвитку муніципального права в умовах сучасних викликів і перспективи його кодифікації.

Звертається увага, що кодифікація муніципального права є складним завданням, яке потребує не лише колосальних інтелектуальних, матеріальних, часових і політичних ресурсів, а й упорядкування та масштабної ревізії чинного законодавства про місцеве самоврядування. У статті розглядаються деякі концептуальні проблеми можливої кодифікації українського муніципального права в контексті відповідного зарубіжного досвіду.

Зарубіжний досвід кодифікації муніципального законодавства на загальнодержавному рівні свідчить про поширеність законодавчих актів у сфері місцевого самоврядування з назвою «кодекс» у практиці деяких зарубіжних країн. Зокрема, кодифікованим є законодавство про територіальні колективи в Буркіна Фасо, Франції, ПАР, Камеруні, Сенегалі, Філіппінах, Грузії тощо. У статті аналізуються особливості муніципальних кодексів деяких з цих країн.

Аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду формування муніципального законодавства дає підстави зробити висновок про передчасність офіційної ініціативи щодо кодифікації українського муніципального права. Стверджується, що кодифікація офіційно невизнаних державою галузей права та нестабільного профільного законодавства на вкрай суперечливій концептуальній основі та державній політиці є недоцільною.

Ключові слова: муніципальне право, джерела муніципального права, Конституція, закон, кодекс, кодифікація, кодифікація муніципального права, місцеве самоврядування, децентралізація, муніципальна влада, муніципальні права людини.

Batanov O. V. Prospects for codification of municipal law in Ukraine in the context of foreign experience

In the process of formation and modernization of local self-government, the study of the role, essence, content, main directions and forms of regulatory influence of the Constitution of Ukraine, laws and other sources of municipal law on social relations in the sphere of organization and functioning of municipal power and protection of municipal human rights is of particular importance.

The article analyses the factors which determine the emergence, formation and separation of municipal law into a separate independent branch of national law, among which a special place is occupied by the processes of formation of specialised municipal legislation. In this context, the author draws attention to the trends in the development of municipal law in the context of modern challenges and the prospects for its codification. The initiative to develop the Municipal Code of Ukraine was announced in February 2021 by the President of Ukraine V. Zelenskyy.

The author emphasises that codification of municipal law is a complex task which requires not only enormous intellectual, material, time and political resources, but also requires streamlining and large-scale revision of the current legislation on local self-government. The article examines some conceptual issues of possible codification of Ukrainian municipal law in the context of relevant foreign experience.

The foreign experience of codifying municipal legislation at the national level shows that legislative acts in the field of local self-government with the name “code” are common in the practice of some foreign countries. In particular, the legislation on territorial collectives is codified in Burkina Faso, France, South Africa, Cameroon, Senegal, the Philippines, Georgia, etc. The article analyses the peculiarities of municipal codes of some of these countries.

The analysis of domestic and foreign experience in the formation of municipal legislation has led to the conclusion that an official initiative to codify Ukrainian municipal law is premature. It is argued that codification of the branches of law not officially recognised by the State and unstable specialised legislation on an extremely contradictory conceptual basis and public policy is inappropriate.

Key words: municipal law, sources of municipal law, Constitution, law, code, codification, codification of municipal law, local self-government, decentralisation, municipal authorities, municipal human rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-116-122

УДК 340.132.6

Дмитро Олександрович Беззубов,
провідний науковий співробітник відділу
проблем державного управління та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії наук вищої освіти України
ORCID: 0000-0001-7183-5206

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану та повномасштабного вторгнення однією з ключових проблем держави є забезпечення національної безпеки. Така діяльність органів виконавчої влади має багато аспектів та напрямів і регулюється всіма галузями права. Однією з основних є проблема правозастосування при забезпеченні національної безпеки.

Одна з центральних проблем правозастосування в забезпеченні національної безпеки – ефективність. Вона стосується усіх сфер, видів, форм, методів, організації діяльності органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки. Як підвищити рівень безпеки та ефективність органів виконавчої влади – системна проблема. Ця проблема є складовою досліджень як класичної науки адміністративного права та теорії управління, так і філософії та теорії національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії адміністративного права та проблемами ефективності управління займаються такі вчені, як: В. Авер'янов, О. Андрійко, О. Бандурка, Н. Бортник, Б. Гаврилишин, М. Козюбра, В. Князєв, В. Колпаков, З. Кісіль, А. Кубаєнко, В. Луговий, В. Ліпкан, С. Пєтков, В. Ортинський, Ю. Сурмін, Ю. Шемшученко, В. Цвєтков та ін.

Мета статті. Сформулювати шляхи удосконалення ефективності правозастосування у сфері національної безпеки.

Методи дослідження. У цій статті використані методи дослідження, що враховують специфіку категорії національної безпеки як елементу адміністративного права. Такими є методи: структурно-функціонального аналізу, який дав змогу проаналізувати наукові надбання у сфері національної безпеки та стан законодавчого забезпечення; аналізу і синтезу уможливили сформулювати кінцеві пропозиції щодо удосконалення процесу правозастосування у сфері національної безпеки; моделювання дав змогу зробити прогнози подальшого стану досліджень цієї проблеми.

Основні результати дослідження. Фактично весь спектр проблем функціонування системи національної безпеки тією чи іншою мірою є частиною цієї проблеми. Юристи-управлінці вивчають нормативно-правову основу управлінської діяльності та правозастосування у сфері національної безпеки, а також весь спектр питань, що тісно пов'язані з проблемою її ефективності.

Один із фундаторів адміністративного права В. Авер'янов зазначав, що від ефективності правозастосування в державному управлінні залежить якість державного апарату та діяльності всіх органів виконавчої влади [1].

У теорії держави і права правозастосування передбачає наявність законодавчої та організаційної складової [2].

Відомий американський учений у галузі менеджменту Р. Кройс зазначає, що криза, з якою стикаються багато держав, є не кризою економіки, бізнесу або профспілок, а кризою управління, що є наслідком неефективної діяльності урядів і їхніх структур. Попри очевидність і актуальність проблеми ефективності управління, вона не набула адекватного відображення в науковій літературі. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що, з одного боку, проблема є складною та багатогранною, а з іншого – складним є процес визначення критеріїв для оцінки поведінки людей у сфері управління [3].

Досягнення високої ефективності на основі глибокого засвоєння теорії та врахування практичного досвіду управління завжди було важливим соціальним запитом. Суспільна свідомість

пов'язує це з власним ставленням до соціально-політичного устрою та управлінських державних структур. Це ставлення стає особливо гострим у періоди переходу, коли ціна помилкових і неефективних рішень різко зростає.

У доктрині розподілу влад одна з основних цілей полягає в досягненні більшої ефективності функціонування державного механізму та кожної гілки влади зокрема. Розподіл і спеціалізація праці завжди забезпечують ефективність. Це оптимально проявилося у сфері виконавчої влади, де ієрархія, поєднана з децентралізацією управління, принесла суспільству значний економічний і соціальний ефект. Критерій ефективності у соціальній практиці є настільки важливим, що проблему та наслідки управлінських рішень, зокрема тих, що мають нормативний характер у сфері державного управління, неможливо недооцінювати.

Цілком очевидно, що соціально-економічний розвиток можливий лише за умови зростаючого використання управлінських ресурсів, оскільки без цього не можна реалізувати потенціал нового суспільства. Підвищення якості та ефективності будь-якої соціальної діяльності людини залежить від покращення ефективності та рівня управління. Тому значне підвищення якості та результативності управлінської діяльності, а також функціональної ефективності роботи державного апарату стало важливим політичним, економічним і організаційним завданням сучасного етапу.

В Україні активно працюють над створенням нового апарату державного управління та підвищенням ефективності його діяльності. Цей процес має бути планомірним, цілеспрямованим і конкретним. При цьому важливішою за організаційну перебудову існуючого управлінського апарату є покращення якості та ефективності повсякденної управлінської роботи, що передусім передбачає чітке визначення нових завдань і методів їх виконання, а також підвищення культури праці, організованості та дисципліни.

«Системність», «ефективність», «організованість», «якість», «обачність» – це категорії сучасної системи національної безпеки, які є частиною організаційної діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки. Багато з цих термінів мають наукове визначення та однозначно використовуються в повсякденній управлінській практиці. Щодо терміна «ефективність», то досі не існує чіткого наукового тлумачення цієї категорії управління [4].

Ефективність – це результат, що є наслідком певних причин, сил або дій. Тому найпоширеніше розуміння терміна «ефективність» пов'язане з діями, які приводять до бажаних результатів, тобто ефективний – це дієвий. Зазвичай ефективність визначають як відповідність результату поставленій меті.

Суто економічна ефективність може не тільки збігатися, а й суперечити ефективності, що визначається загальним соціальним призначенням управління в різних сферах суспільного життя. Наприклад, економічний і соціальний аспекти ефективності управління в культурній сфері не завжди збіжні, і тому сьогодні спостерігається орієнтація мистецтва та літератури на елітарну (заможну) частину населення, а для решти – пропонується низькопробна, так звана масова культура [5].

Окрім того, у літературі та практиці управління часто ототожнюють ефективність і продуктивність управлінської діяльності, а також ефективність праці в управлінській сфері та ефективність системи управління, хоча ці категорії насправді мають суттєві відмінності.

В управлінській літературі, окрім «економічної ефективності», використовується також поняття «цільова ефективність». Вона досягається не тільки завдяки діловим якостям людей, а й передусім через правильно визначену мету та науково обґрунтовані методи її досягнення.

У системі національної безпеки також має право на існування категорія «соціальна ефективність».

Оскільки суспільна праця, включаючи управлінську, має соціальні аспекти, соціальна ефективність, як і економічна, є самостійною категорією і виступає частковим критерієм ефективності суспільної праці. Це очевидно, але складність полягає в правильному розкритті сутності соціальної ефективності.

У системі національної безпеки з позицій адміністративного права виділено категорію «організаційна ефективність». Модель «ефективності» визначає оптимальні взаємозв'язки між елементами системи, які забезпечують її найбільшу результативність у досягненні поставленої мети. Згідно з американськими дослідниками ефективність – це все, що працює, або те, чим займається

організація. Організація – це соціальне утворення, створене людьми, внутрішня логіка і мета якого потребують більшої ефективності, ніж та, що притаманна звичайним утворенням.

У підсумку ефективність, як вважають американські дослідники, – основна мета діяльності адміністративної організації, це все те, що вона робить, чим займається.

Багато спеціалізованої літератури, що розглядає проблему управлінської ефективності, ґрунтується здебільшого на особистому досвіді або характеристиках особистих якостей «добрих» менеджерів, на тому, що вони роблять для досягнення ефективності, та які результати їх діяльності.

Ефективності треба, як вважають спеціалісти менеджменту, вчитись. Це – практика, практичні звички, навички, які потрібно виробити, набути постійною і копіткою працею.

У своїй праці Паоло Дукер виділяє п'ять навичок, необхідних для досягнення ефективності: 1) ефективні керівники повинні вміти організовувати свій час, починаючи з постановки завдань та планування часу; 2) вони зосереджують увагу на тому, що можуть зробити для найбільшого впливу на діяльність і результати організації, в якій працюють; 3) вони опираються на сильні якості своїх колег і підлеглих, орієнтуючись на те, що людина здатна зробити, а не на вимоги конкретної роботи; 4) вони конкретизують свої зусилля на кількох ключових напрямах роботи, де можна досягти високих результатів; для них справи головні – в першу чергу; 5) урешті-решт, вони приймають ефективні рішення [6].

Шлях до успіху керівників полягає в тому, що психологи визначають як потребу досягти результату, бажанні робити краще й ефективніше, ніж це було раніше. Ця думка зазвичай не викликає серйозних заперечень. Досягнення високої ефективності в управлінні справді значною мірою залежить від особистих та професійних рис керівника.

Однак ефективність управлінської діяльності залежить не лише від особистих якостей менеджера, а й від соціального середовища: наукової організації всіх сфер суспільного життя, раціонального та економічного використання природних, матеріальних, людських і організаційних ресурсів, національної єдності та політичної стабільності.

Отже, аналіз сучасних поглядів на проблему ефективності управління в розвинених країнах дає змогу зробити висновок, що в основі результативності капіталістичної системи управління лежить ключовий критерій – економічний: «ефективність визначається показником прибутку», що визначає принципи, форми і методи оптимізації капіталістичної управлінської діяльності. Враховуючи це, варто зазначити певне концептуальне та методичне різноманіття наявних підходів до проблеми ефективності управління, проте їх об'єднує прагнення підвищити життєздатність капіталізму та його управлінської системи.

Співвідношення між одержаними результатами і затратами живої і системної праці на їх досягнення відображає ефективність управлінської праці. Ця науково-практична управлінська категорія тісно пов'язана з виробничо-економічною категорією – «продуктивність праці». Ці дві категорії характеризують можливості людини в досягненні певних результатів праці, що залежить від її фізичних сил, духовних здібностей, інтелекту й умов виробництва. Однак, якщо «ефективність» як науково-практична управлінська категорія часто використовується як загальний соціально-економічний і соціально-політичний показник кінцевих результатів, то «продуктивність» здебільшого має виробничо-економічне навантаження, тобто проявляється при матеріально-речовому перетворенні природних ресурсів на виготовлення різних продуктів, що призначені для особистого й суспільного вживання – це категорія щоденного господарського буття.

Крім того, продуктивність праці вимірюється кількістю виробленої продукції за одиницю робочого часу (година, зміна, тиждень, місяць, рік) або кількістю робочого часу, затраченого на одиницю продукції. У сфері управління продуктивність праці вираховується обсягом виконаних робіт і затратами живої праці. Але управлінська (розумова за своїм характером) праця в усіх її проявах майже не підлягає такому чіткому операційному контролю на відміну від фізичної праці, де послідовність операцій точно програмується і контролюється. Відомо, що високої продуктивності праці можна досягти і при економічній системі, а ефективна діяльність потребує певного ступеня свободи волі учасників управлінського процесу. Це – одна з важливих об'єктивних умов досягнення високої ефективності різних видів соціальної діяльності [7].

Діяльність органів виконавчої влади, по суті, є управлінською, що передбачає застосування норм права з метою впорядкування суспільних відносин окремих сфер життя [8].

Отже, праця у сфері державного управління характеризується такою категорією, як «ефективність». Вона має соціально-економічний зміст і забезпечує як техніко-економічні, так і асоціальні показники, які не піддаються точному кількісному виміру. Співвідношення цих результатів і затрат живої й предметної праці на їх досягнення відображає ефективність управлінської праці. І ключовий висновок: управлінська праця за своєю сутністю та соціальним призначенням має бути ефективною, тобто остаточний підсумок її у будь-якій сфері людської діяльності має відповідати соціальній меті суспільства.

Для якісної характеристики управлінської діяльності, певно, доцільно ввести поняття загальної і часткової ефективності управлінської праці залежно від місця і рівня обліку його результативності. Часткова ефективність проявляється в результатах праці на конкретних робочих місцях управлінського персоналу, а загальна – характеризує ступінь поліпшення сукупних показників управлінської діяльності. Але чіткого розмежування робіт, пов'язаних з виконанням функцій управління (їх змістової характеристики), у системі управління немає – їх виконує фактично весь управлінський персонал, що значно ускладнює проблему виміру загального й часткового ефекту управління. Тому можливим є визначення загального ефекту від виконання функцій управління і виявлення часткового ефекту від трудової діяльності персоналу апарату управління. За такого підходу можна визначити, наприклад, ефективність від організаційно-технічних заходів щодо удосконалення управління виробництвом. Вона вимірюється відношенням кількісних і якісних показників виробництва до затрат на зміст управління до і після їх упровадження.

Ефективність правозастосування в контексті національної безпеки визначається основними показниками результативності управлінських рішень, прийнятих у конкретних функціональних сферах діяльності суб'єкта національної безпеки.

Система якості управлінських рішень у сфері національної безпеки містить три основні компоненти: перший – рівень раціональності прийнятого управлінського рішення; другий – ефективність управління процесом реалізації цього рішення; третій – якість зворотного зв'язку щодо результатів упровадженого управлінського рішення.

Ступінь раціональності характеру прийнятого управлінського рішення – це дотримання стандартів методологічної та логічної раціональності при обґрунтуванні цілей і виборі варіантів рішення.

Цей блок складається із таких елементів: а) орієнтування на функції стратегії національної безпеки, яке визначає, що будь-яке рішення із забезпечення національної безпеки повинно орієнтуватися на виконання функцій суб'єкта правозастосування, які передбачені його установчими документами; б) комплексності рішення, яка означає необхідність аналізу всіх чинників проблем, закономірностей розвитку внутрішнього та зовнішнього середовища, що впливає на діяльність щодо забезпечення національної безпеки; в) несуперечливості рішення, яка означає його узгодженість з іншими прийнятими раніше рішеннями (непослідовність, суперечливість рішення знижують його якість та впливають на ефективність функціонування структури системи національної безпеки загалом); г) реальності рішення, яке означає, що рішення повинно орієнтуватися на досягнення конкретної цілі, відповідати механізму та методам управління; д) раціональності організації прийнятого рішення, яка передбачає оптимальне поєднання логічного мислення, досвіду, інтуїції та творчості в організації прийнятого рішення, математичних методів та обчислювальної техніки з урахуванням категорії управлінського рішення; є) оптимальності рішення з позиції його потенційної ефективності, яка визначає, що основою рішення повинен бути вибір оптимального варіанта з точки зору потенційної ефективності, з урахуванням наявних правових, організаційних, економічних та тимчасових обмежень. У цьому аспекті ефективність підкреслює обов'язковість співвідношення очікуваного та досягнутого ефекту з витратами на прийняття рішення, що зумовлює основну передумову ефективного виконання завдань суб'єктом правозастосування у сфері національної безпеки.

Якість управління процесом правореалізації у сфері національної безпеки визначається як цілеспрямована діяльність суб'єкта правозастосування та їх посадових осіб з визначення ефективних методик досягнення оптимального співвідношення позитивних управлінських показників та ефективності при виконанні завдань щодо забезпечення дотримання режиму законності та правопорядку в сфері національної безпеки: 1) своєчасності рішення (оперативність), яка означає, що

з моменту виникнення ситуації небезпеки та загрози до початку реалізації рішення не повинно відбутися незворотних явищ, процесів і подій, які зумовлять неактуальність рішення. Своєчасність визначається швидкістю підготовки, розробки, передачі та організації виконання рішень, а також ступенем готовності системи до прийняття рішення; 2) наявності механізму реалізації, який визначає, що рішення повинно передбачати певні процедури його реалізації, які включають організацію, стимулювання, мотивацію та контроль при реалізації рішення; 3) прийняття рішення за рівнем повноважень або конкретності (точність, лаконічність, ясність формулювання), яке означає, що рішення повинно відповідати вимогам простоти форми, ясності, чіткості за змістом; 4) регламентованості виконання рішення, яке визначає ступінь або рівень адміністративного впливу на підлеглих з метою виконання ними завдань та вимог.

У цьому аспекті пропонуємо виділити три основні ступені впливу: контурний вплив, який є найбільш ефективним в умовах, коли підлеглий персонал кваліфіковано ознайомлений із проблемою, старанно виконує поставлені завдання та має досвід вирішення подібних проблем і завдань; структурований адміністративний вплив, який має кадровий аспект субординаційних відносин між начальником і підлеглими, та алгоритмічний вплив, який є актуальним у випадках зниження ефективності виконання завдань і вимог, формальності відносин у колективі та несконцентрованості або колективній відповідальності за негативні наслідки прийнятого рішення (помилки при нарахуванні податкових платежів, не перевірка контрагентів); 5) директивності рішення або повноважності – управлінське рішення повинно прийматися та ухвалюватися винятково тим підрозділом або посадовою особою органу виконавчої влади, яка має на це формальне передбачене чинним законом право.

Якість зворотного зв'язку прийнятого управлінського рішення – це забезпечення зворотного зв'язку, можливості адекватної оцінки та коректування рішень. Цей блок складається з таких елементів: 1) гнучкості рішення – можливості оперативно змінювати мету досягнення рішення при зміні внутрішніх і зовнішніх умов виконання завдань підрозділами органів виконавчої влади забезпечення національної безпеки. У цьому аспекті рішення повинно містити опис станів об'єкта управління та зовнішнього середовища, за яких виконання рішення припиняється та ініціюється прийняття нового рішення; 2) ступеня стійкості рішення, що передбачає стійкість за своєю ефективністю до можливих помилок у визначенні початкових даних і умов обстановки загрози або небезпеки; наявність можливості оцінки та контролю рішення передбачає можливість повної оцінки та контролю виконання прийнятого рішення.

Необхідно зауважити, що підвищення якості управлінських рішень щодо правозастосування в системі національної безпеки дасть змогу суттєво знизити рівень витрат особового складу окремих органів виконавчої влади та економічних втрат при оцінці різного роду ризиків. Етапи вдосконалення якості управлінських рішень у сфері національної безпеки мають ступінчасту структуру:

– перший етап – упровадження системи оцінювання якості, визначення параметрів цього показника;

– другий етап – закріплення отриманих результатів у відповідних нормативних актах;

– третій етап – оцінка змін рішень, які приймаються за кількісними та якісними показниками;

– четвертий етап – доопрацювання недоліків у початковому варіанті наказу;

– п'ятий етап – упровадження системи оцінки якості управлінських рішень у системі національної безпеки.

Удосконалення завдань із правозастосування в системі національної безпеки як елементу адміністративного права – це процес аналізу та оцінки наявних цілей і завдань у сфері національної безпеки, переосмислення та переорієнтації таких завдань в умовах постійно змінного середовища.

Аналіз положень Конституції та законів України в галузі правоохоронної та антитерористичної діяльності і національної безпеки дає змогу окреслити такі шляхи удосконалення правозастосовної діяльності у сфері національної безпеки: 1) розроблення принципово нових концепцій, доктрин, інших нормативно-правових актів, наукових пропозицій, вироблення дієвих рекомендацій із прийняття державних рішень управлінського характеру в сфері національної безпеки та їх ефективної правореалізації; 2) створення та вдосконалення модернізованої бази для застосування запропонованих підходів до забезпечення правозастосування, вдосконалення організаційної структури забезпечення національної безпеки в кадровій, фінансовій, соціальній, інформаційній

сферах; 3) організація підготовки наявних ресурсів і засобів із забезпечення національної безпеки, застосування згідно з призначенням, безпосереднього керівництва щодо правозастосування у сфері національної безпеки; 4) локалізація та врегулювання кризових ситуацій і небезпек у суспільстві, що може стати джерелом небезпек і загроз системі національної безпеки загалом; 5) здійснення планових та оперативних заходів із забезпечення національної безпеки, у тому числі разом з міжнародними правоохоронними структурами; 6) комплексний моніторинг факторів, які призводять до негативного впливу на загальний стан системи національної безпеки, зокрема діяльність із прогнозування, виявлення та оцінки загроз, виявлення основних джерел небезпек та наслідків проявів; 7) комплексний моніторинг усіх позитивних факторів і рішень із забезпечення національної безпеки, виявлення та оцінка додаткових ресурсів; 8) діяльність з координування сил і засобів забезпечення діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, оцінка якості діяльності уповноважених суб'єктів із забезпечення національної безпеки на всіх рівнях.

Висновки. Система вдосконалення зазначених завдань дасть змогу підвищити ефективність комплексної діяльності із забезпечення національної безпеки як цілісної структури та досягнення цілей профілактики адміністративних правопорушень як направлення в діяльності органів виконавчої влади в державі.

Така система, на нашу думку, може мати назву «бенчмаркінг правозастосування» у сфері національної безпеки. «Бенчмаркінг правозастосування» – це застосування засобів і прийомів аналітичного планування з метою досягнення оптимізації окремих процесів у сфері національної безпеки, шляхом забезпечення нормативної якості.

На нашу думку, існують декілька категорійних підходів до процесу бенчмаркінгу правозастосування в системі національної безпеки:

1) визначення, які використовуються в класичному маркетингу, відповідно бенчмаркінг розглядають як безупинний процес визначення рівня певної продукції та послуг, методів порівняно з результатами головних конкурентів або компаній, які посідають лідируючі позиції;

2) визначення цієї категорії на основі якості, відповідно бенчмаркінг – це стандартний процес, що використовується для аналізу стану задоволення вимог часу щодо забезпечення правозастосування у сфері національної безпеки;

3) визначення філологічне, відповідно бенчмаркінг – це стандарт, стосовно якого можна проводити будь-яке порівняння, контрольна точка, орієнтир;

4) загальне визначення, відповідно бенчмаркінг правозастосування у сфері національної безпеки – це основа для визначення раціональних цілей діяльності у сфері національної безпеки, окреслення шляхів оптимізації наявної структури забезпечення національної безпеки на основі порівняння з тенденціями змін у чинному законодавстві.

У діяльності органів виконавчої влади України із забезпечення національної безпеки виділяємо основні спільні риси: 1) ідентифікацію успішного впровадження проєктів забезпечення національної безпеки; 2) визначення проблем організації процесів забезпечення національної безпеки; 3) визначення ефективності процесів забезпечення національної безпеки в напрямах діяльності органів виконавчої влади України; 4) стимулювання позитивного досвіду забезпечення національної безпеки в діяльності всіх органів виконавчої влади.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 1: Загальна частина / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ: Юридична думка, 2004. 584 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2006. 656 с.
3. Пєтков С. В. Нормативно-правове забезпечення публічних відносин під час побудови громадянського суспільства в Україні: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2011. 104 с.
4. Солов'євич І. В. Державна влада в Україні і місце в ній правоохоронної діяльності: конституційно-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 1997. 22 с.
5. Соболь Є. Ю., Горлов Є. В. Органи державної влади як суб'єкт запобігання правопорушенням у сфері господарських відносин. *Напрями удосконалення протидії правопорушенням у сфері господарської діяльності: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 26–27 листопада 2010 року.* Київ: Алерта, 2010. С. 394–397.

6. Поняття правового регулювання і його відмінність від правового впливу. Сфера, основні напрямки і межі правового регулювання. Види, способи і типи прав. URL: http://www.refine.org.ua/pageicl-2254-l.html (дата звернення: 08.01.2025).
7. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
8. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.

References

1. Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: pidruchnyk: u 2 t. T. 1: Zahalna chastyna / red. kol.: V. B. Averianov (holova) ta in. Kyiv: Yurydychna dumka, 2004. 584 s.
2. Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / per. z ros. Kharkiv: Konsum, 2006. 656 s.
3. Pietkov S. V. Normatyvno-pravove zabezpechennia publichnykh vidnosyn pid chas pobudovy hromadianskoho suspilstva v Ukraini: monohrafiia. Zaporizhzhia: KPU, 2011. 104 s.
4. Solovievych I. V. Derzhavna vlada v Ukraini i mistse v nii pravookhoronnoi diialnosti: konstytutsiino-pravovi aspekty: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kharkiv, 1997. 22 s.
5. Sobol Ye. Yu., Horlov Ye. V. Orhany derzhavnoi vlady yak subiekt zapobihannia pravoporushenniam u sferi hospodarskykh vidnosyn. *Napriamy udoskonalennia protydii pravoporushenniam u sferi hospodarskoi diialnosti: zbirnyk naukovykh prats za materialamy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 26–27 lystopada 2010 roku*. Kyiv: Alerta, 2010. S. 394–397.
6. Poniattia pravovoho rehuliuvannia i yoho vidminnist vid pravovoho vplyvu. Sfera, osnovni napriamky i mezhi pravovoho rehuliuvannia. Vydy, sposoby i typy prav. URL: http://www.refine.org.ua/pageicl-2254-l.html (data zvernennia: 08.01.2025).
7. Kolodii A. M., Oliinyk A. Yu. Prava liudyny i hromadianyna v Ukraini: navch. posib. Kyiv: Yurinkom Inter, 2003. 336 s.
8. Administratyvne pravo Ukrainy: pidruchnyk / Yu. P. Bytiak ta in.; za red. Yu. P. Bytiaka. Kharkiv: Pravo, 2000. 520 s.

Беззубов Д. О. Ефективність правозастосування в системі національної безпеки

Стаття присвячена актуальній проблемі ефективності правозастосування в системі національної безпеки в умовах воєнного стану та повномасштабного вторгнення. Автор розглядає різні аспекти та напрями діяльності органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки, підкреслюючи важливість підвищення якості та результативності управлінської діяльності. Особливу увагу приділено аналізу поняття ефективності, її зв'язку з продуктивністю праці та специфіці в контексті управлінської діяльності.

Автор наголошує на необхідності досягнення високої ефективності на основі глибокого засвоєння теорії та врахування практичного досвіду управління. Розглянуто американський підхід до проблеми ефективності управління, який базується на ключовому економічному критерії прибутку, що визначає принципи, форми і методи оптимізації капіталістичної управлінської діяльності. Водночас зазначено концептуальне та методичне різноманіття наявних підходів до проблеми ефективності управління.

У статті визначено критерії ефективності правозастосування в контексті національної безпеки, зокрема, систему якості управлінських рішень, яка включає рівень раціональності прийнятого рішення, ефективність управління процесом його реалізації та якість зворотного зв'язку щодо результатів впровадження. Запропоновано етапи вдосконалення якості управлінських рішень у сфері національної безпеки, які передбачають впровадження системи оцінювання якості, закріплення результатів у нормативних актах, оцінку змін рішень за кількісними та якісними показниками, доопрацювання недоліків та впровадження системи оцінки якості.

Ключові слова: національна безпека, правозастосування, ефективність управління, якість управлінських рішень, органи виконавчої влади, бенчмаркінг правозастосування, система національної безпеки, воєнний стан, оптимізація управлінської діяльності.

Bezzubov D. O. Effectiveness of law enforcement in the national security system

The article is devoted to the current problem of the effectiveness of law enforcement in the national security system under martial law and full-scale invasion. The author considers various aspects and activities of executive authorities in ensuring national security, emphasizing the importance of improving the quality and effectiveness of management activities. Particular attention is paid to the analysis of the concept of efficiency, its relationship with labor productivity, and its specificity in the context of management activities.

The author emphasizes the need to achieve high efficiency based on a deep understanding of theory and consideration of practical management experience. The American approach to the problem of management

efficiency, which is based on the key economic criterion of profit that determines the principles, forms and methods of optimizing capitalist management activities, is considered. At the same time, the conceptual and methodological diversity of existing approaches to the problem of management efficiency is noted.

The article defines the criteria for the effectiveness of law enforcement in the context of national security, in particular, the quality system of management decisions, which includes the level of rationality of the decision made, the effectiveness of managing the process of its implementation, and the quality of feedback on the results of implementation. The stages of improving the quality of management decisions in the field of national security are proposed, which include the introduction of a quality assessment system, consolidation of results in regulations, assessment of changes in decisions by quantitative and qualitative indicators, revision of shortcomings, and implementation of a quality assessment system.

Based on the analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine and laws in the field of law enforcement, anti-terrorist activities and national security, ways to improve law enforcement activities in the field of national security are outlined. They include the development of new concepts, doctrines, legal acts, the creation of a modernized base for the application of new approaches, the organization of training resources and means, the localization of crisis situations, the implementation of planned and operational measures, monitoring of influencing factors and coordination of forces and means of ensuring national security.

The author introduces the concept of "benchmarking of law enforcement" as a tool for optimizing processes in the field of national security by ensuring regulatory quality. Categorical approaches and the main common features of benchmarking in the activities of the executive authorities of Ukraine to ensure national security are identified, in particular, the identification of successful project implementation, identification of problems and process efficiency, and stimulation of positive experience.

Key words: national security, law enforcement, management efficiency, quality of management decisions, executive authorities, benchmarking of law enforcement, national security system, martial law, optimization of management activities.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-123-130

УДК 340.132:347.9

Сергій Олександрович Короєд,
провідний науковий співробітник відділу
проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-7899-957X

ФЕНОМЕН РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА (на прикладі цивільного судочинства)

Постановка проблеми. Тема реалізації права (а точніше «реалізації норм права» [1, с. 75]) є однією з ключових для науки теорії держави і права, адже завдяки цьому процесу абстрактні норми права втілюються в життя в конкретній поведінці суб'єктів права (тобто конкретні життєві обставини «підводяться» під норму права), виконуючи таким чином головну соціальну роль права – регулятора суспільних відносин. Особливою формою реалізації права є його застосування, яке здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, без участі яких реалізація суб'єктами права правових норм (їх суб'єктивних прав і обов'язків) є неможливою. Найпоширенішим суб'єктом застосування права є суд, а його правозастосовна діяльність спрямована на вирішення конкретної справи за участю носіїв відповідних прав і обов'язків на підставі норм матеріального права шляхом конкретизації таких норм до конкретної життєвої ситуації. Як слушно наголошується в науковій літературі, саме через правозастосовну діяльність органів судової влади відбувається досягнення високого рівня забезпечення прав і свобод людини і громадянина [2, с. 16]. Водночас така діяльність є процесуальною й регулюється нормами процесуального права, які реалізуються в такому процесі. У зв'язку з цим, як слушно зауважують окремі науковці, застосуванню підлягають норми не лише матеріального, а й процесуального права, які за своїм призначенням «обслуговують» норми матеріального права, слугуючи водночас певним вектором їх застосування; водночас сукупність процесуальних норм становить відповідну процесуальну форму, яка є важливим юридико-технічним і процесуальним аспектом здійснення судового правозастосування [3, с. 104, 401]. Якщо звернемось до положень Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), то він містить такий термін, як «застосування норм права». Причому, якщо в тексті ЦПК України в редакції 2004 року (п. 4 ч. 1 ст. 309) підставою для скасування рішення суду першої інстанції й ухвалення нового рішення або зміни рішення було «порушення або неправильне застосування норм матеріального або процесуального права» (з чого випливало, що суд застосовував як норми матеріального, так й норми процесуального права), то в тексті ЦПК України в чинній редакції 2017 року (п. 4 ч. 1 ст. 376) підставами для скасування судового рішення повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або зміни судового рішення вже визначено «порушення норм процесуального права або неправильне застосування норм матеріального права» (з чого випливає, що суд застосовує лише норми матеріального права). Також з положень ч. 2 ст. 263 ЦПК України випливає, що рішення суду ухвалюється відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права (з чого можна зробити висновок, що норми процесуального права суд не застосовує, а їх дотримується, а це є лише однією з форм реалізації права). З огляду на зазначене без чіткої відповіді як для науки теорії держави і права, так і цивільного процесу залишається питання про те, в яких саме формах суд здійснює реалізацію норм процесуального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реалізації права (правореалізації, правозастосування) були предметом дослідження багатьох вчених – теоретиків права. Причому питання

правозастосування розглядаються без прив'язки до змісту конкретного процесуального законодавства. Водночас існує ряд наукових праць, присвячених безпосередньо судовому правозастосуванню як правовому явищу (Є. Бобрешов, І. Болокан, Є. Дояр, О. Копитова, Л. Наливайко, В. Ключкович та ін.). Проте, як з назв, так і змісту цих наукових праць випливає, що зазначені науковці розглядали судове правозастосування саме як застосування судами норм матеріального права, на підставі яких вирішується справа, до конкретних суб'єктів права і правовідносин. Водночас мало хто з науковців виокремлював питання застосування судами саме норм процесуального права; іншим формам реалізації норм процесуального права (використанню, дотриманню, виконанню) увага також не приділялась, що й вказує на актуальність зазначеного питання.

Мета статті. Тому метою нашої статті є розкриття правової природи феномену реалізації норм процесуального права судами (на прикладі цивільного судочинства). Для цього необхідно охарактеризувати зміст правозастосування як особливої форми реалізації права, визначити специфіку судового правозастосування, а також встановити існуючі в цивільному судочинстві форми реалізації судом норм процесуального права.

Основні результати дослідження. Розглядаючи питання реалізації права ми погоджуємось із підходом стосовно обрання як більш вдалого терміна для позначення такого явища правової дійсності, як втілення приписів правових норм у правомірній поведінці право-дієздатних суб'єктів, – саме поняття «реалізація норм права», під яким зазвичай розуміють втілення приписів уповноважуючих, зобов'язуючих і забороняючих норм права в об'єктивованому волевиявленні право-дієздатних суб'єктів (їх правомірній поведінці), що, як правило, породжує правовизначені для учасників суспільного життя юридичні наслідки та забезпечує досягнення мети правового регулювання – упорядкування, охорону та розвиток суспільних відносин [1, с. 75, 77]. Стосовно ж поняття правозастосування, то для нашого дослідження немає принципового значення як його визначають науковці: чи-то особливим різновидом реалізації права [4, с. 7], чи-то особливою формою реалізації права (поряд з виконанням, дотриманням та використанням) [5, с. 81]. Категорію «правозастосування», яка хоча й є самостійною, водночас безпосередньо пов'язана з іншими трьома формами реалізації права, визначають як юридично цілісну, активну, творчу сукупність дій з реалізації права, що здійснюється чітко регламентованими повноважними органами (посадовими особами) державної влади в рамках формально закріплених процедурно-процесуальних форм, що спрямована на оформлення, кваліфікування й вирішення конкретних життєвих випадків у суспільних правовідносинах, що підлягають регулюванню та віднесені законом до компетенції таких органів [4, с. 7–8; 5, с. 81].

Серед науковців немає єдиної точки зору стосовно форм здійснення правозастосування, проте більшість з них виділяють окремо судову форму, позначаючи терміном «судове правозастосування». Судове правозастосування визнають одним із найважливіших різновидів форм реалізації права, йому (крім індивідуальних особливостей) властиві загальні ознаки державного правозастосування [6, с. 159]. Судове правозастосування науковці визначають як особливий різновид правозастосування, що полягає у відправленні правосуддя, яке здійснюється національною системою судів з метою розгляду, вирішення та врегулювання будь-яких суспільних конфліктів, що належать до їх компетенції, у встановлених законом процедурно-процесуальному порядку та формі [4, с. 5]. Судове правозастосування також розглядається як специфічна форма реалізації права, що є законодавчо визначеною унікальною процедурною діяльністю спеціального уповноваженого державного органу, що спрямована на реалізацію приписів матеріального і процесуального права з метою вирішення конкретного судового спору шляхом ухвалення правозастосовного акта в судовій справі, який може визнаватися в подальшому своєрідним еталоном правозастосування конкретних норм матеріального права («переконливим прецедентом») у визначених процесуальним законом випадках [3, с. 400–401]. Замість терміна «судове правозастосування» окремі науковці вживають поняття «правозастосовна діяльність органів судової влади», яку пропонується розглядати як форму застосування права; як основний напрям діяльності органів судової влади; як засіб досягнення правосуддя. Правозастосовна діяльність органів судової влади – це правомірна та творча діяльність органів судової влади, спрямована на захист прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права відповідно до встановлених чинним законодавством організаційних та процесуальних вимог [7, с. 80]. Також правозастосовну діяльність органів судової влади визначають як правомірну

та творчу діяльність органів судової влади, спрямовану на захист прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права відповідно до встановлених чинним законодавством організаційних і процесуальних вимог. Таку діяльність пропонується розглядати як форму застосування права; як основний напрям діяльності органів судової влади; як засіб досягнення правосуддя [2, с. 23]. За змістом правозастосовна діяльність органів судової влади є різновидом юридичної діяльності держави та має відповідні ознаки: багатоплановість, темпоральні та просторові властивості (обмеження), офіційний і публічний характер тощо. За формою, правозастосовна діяльність органів судової влади здійснюється у певних процесуальних та організаційних формах судами різних рівнів [2, с. 42]. Провідною слід визнати позицію, яка ґрунтується на визнанні судового правозастосування процесуальною формою реалізації права [3, с. 105].

В окремих наукових працях суть судового правозастосування розкривається через його специфіку, яка пов'язана: а) з особливим суб'єктом застосування – судом (а саме з його правовим статусом і роллю); б) зі спеціалізованим нормативним регулюванням як правового статусу відповідного правозастосовувача, так і процедурних аспектів його діяльності; в) з активною поведінкою інших суб'єктів для початку судового правозастосування, яка є або реалізацією права на судовий захист, або реалізацією обов'язку певних суб'єктів із захисту прав інших осіб чи захисту правопорядку; г) зі специфічним остаточним результатом правозастосування, адже актом судового застосування завжди є виключно письмовий документ, а не акт-дія [5, с. 80]. Специфіку судового правозастосування розкривають також через його функції, адже значний вплив на виокремлення відповідних функцій і тлумачення їх змісту відіграє особлива роль суду, як правозастосовувача, на який покладається функція правосуддя [8, с. 342]. Сутністю правозастосовної діяльності органів судової влади є здійснення правосуддя [2, с. 42]. Як слушно зауважується, суддя завжди має прагнути до досягнення однієї із цілей здійснення правосуддя – забезпечення єдності судової практики і правила «дотримуватися раніше винесеного» (тобто суддя, крім вирішення спору, повинен дотримуватися засад однакового застосування норм права; у такому разі в мотивувальній частині рішення судом формується єдиний підхід до різних учасників в однотипних судових справах) [3, с. 411]. Крім виняткової ролі самого суб'єкта такого застосування, як органу правосуддя, особливістю є детальна законодавча регламентація процесу судочинства та можливість відступити від певних нормативних положень [9, с. 435].

З аналізу наведених точок зору випливає, що як правозастосування загалом, так і судове правозастосування (правозастосовна діяльність органів судової влади) зводиться, зокрема, до застосування саме норм матеріального права, які визначають поведінку суб'єктів права, щодо яких реалізуються відповідні норми права. Водночас, як слушно наголошують окремі науковці, застосуванню підлягають норми не лише матеріального, а й процесуального права [3, с. 104], оскільки правозастосування судом передбачає активне задіяння як норм матеріального, так і норм процесуального права у процесі розгляду конкретної справи. За цією ознакою судове правозастосування відмежовують від правосуддя як «судження про право», яке є процесом до висновку про належність чи неналежність матеріального права певному суб'єкту (наприклад, позивачу), про наявність чи відсутність факту порушення права або заборон [5, с. 81]. Отже, йдеться про застосування судом саме норм процесуального права.

Якщо звернутись до загальних ознак застосування права, то така діяльність, як зазначалось, є особливою формою реалізації права, яка спрямована на вирішення конкретних життєвих випадків та здійснюється в установленому порядку спеціально уповноваженими суб'єктами, без участі яких реалізація суб'єктами права правових норм (їх суб'єктивних прав) є неможливою. Результатом правозастосування є виникнення, зміна або припинення відповідних прав і обов'язків у суб'єктів права, які залучаються в сферу правозастосування.

Проте аналіз змісту положень ЦПК України свідчить, що реалізація судом норм процесуального права не зводиться виключно до їх застосування (хоча застосування судом норм процесуального права теж має місце при вирішенні конкретних процесуальних питань, з яких постановляються ухвали, які породжують процесуальні наслідки для учасників справи, а також при ухваленні судом рішення по суті справи). Так, у п. 4 ч. 1 ст. 376 ЦПК України визначено, що підставами для скасування судового рішення повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або зміни судового рішення в апеляційному порядку є порушення норм процесуального

права або неправильне застосування норм матеріального права. Тобто йдеться про застосування саме норм матеріального права, а стосовно норм процесуального права вживається термін «порушення». У ч. 2 ст. 263 ЦПК України рішення суду визнається законним, якщо воно ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Тобто з цього випливає, що суд має дотримуватись норм процесуального права. Тому можна стверджувати, що в цьому випадку має місце така форма реалізації судом норм процесуального права, як дотримання. Поряд із дотриманням у тексті ЦПК України можна зустріти й встановлення для суду певних заборон (наприклад, ч. 2 ст. 7 ЦПК України, яка забороняє вимагати від особи, яка бажає бути присутньою в судовому засіданні, будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу; або ч. 10 ст. 10 ЦПК України, яка забороняє суду відмовляти в розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини; або статті 36– 37 ЦПК України, які забороняють судді брати участь у розгляді справи за наявності підстав для відводу). Тобто дотримання судом таких заборон відбувається в іншій формі реалізації права, аніж його застосування.

Поряд із дотриманням окремі науковці виділяють таку форму реалізації права судом, як використання, й як приклад наводять застосування судом заходів процесуального примусу [9, с. 437]. Проте з таким прикладом погодитись важко, адже застосування судом заходів процесуального примусу здійснюється шляхом постановлення ухвали, якою реалізується процесуальна відповідальність щодо учасника справи, як реагування на процесуальне правопорушення (а це охоплюється ознаками правозастосування). Використання судом норм процесуального права навряд чи можна визнати самостійною формою реалізації судом норм процесуального права, оскільки в цивільних процесуальних правовідносинах процесуальні права суду є водночас його обов'язками, що також випливає з положень ч. 2 ст. 19 Конституції України. Хоча, на нашу думку, положення ЦПК України все ж містять норми процесуального права, які суд реалізує у формі використання (наприклад, відповідно до ч. 7 ст. 14 ЦПК України у випадку нефункціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи суд може вручати особі документи в паперовій формі; ч. 3 ст. 35 ЦПК України надає судді, який не згодний з рішенням, право письмово викласти свою окрему думку).

Ще однією формою реалізації судом норм процесуального права є виконання. Положення ЦПК України містять чимало процесуальних норм (адже такі норми є основою цивільної процесуальної форми), які зобов'язують суд до конкретної поведінки в цивільних процесуальних правовідносинах, що випливає з положень ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з якою органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

До речі, аналіз підстав для скасування в апеляційному порядку судового рішення у зв'язку із порушенням норм процесуального права (ч. 3 ст. 376 ЦПК України) свідчить, що такі порушення пов'язані саме із порушенням судом зобов'язуючих процесуальних норм, які не виконує суд, або ж забороняючих процесуальних норм, яких суд не дотримується.

Висновки. Отже, проведене нами дослідження феномену реалізації норм процесуального права судами, на прикладі цивільного судочинства, засвідчило, що реалізацію норм процесуального права суд здійснює не лише у формі застосування права, а й в інших формах реалізації права (використання, дотримання, виконання). При цьому, якщо при застосуванні судом норм процесуального права (як особливої форми реалізації права шляхом постановлення судом ухвал, а також ухвалення рішень по суті справи) процесуальні наслідки породжуються безпосередньо для учасників справи, впливаючи на їхні процесуальні права і обов'язки, то при здійсненні судом норм процесуального права в інших формах реалізації права (використання, дотримання, виконання), мають місце зміни в цивільних процесуальних відносинах, що випливає зі змісту цивільної процесуальної форми, проте безпосередній вплив на процесуальні права і обов'язки учасників справи не відбувається. З огляду на сформульоване у ст. 2 ЦПК України завдання цивільного судочинства (яким є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ) реалізація судом норм процесуального права є самостійним видом правореалізації, який не обов'язково пов'язаний із застосуванням норм матеріального права, що є кінцевою метою правосуддя.

Список використаних джерел

1. Сердюк І. А. Реалізація норм права: питання термінологічної визначеності та змістовної наповненості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 1. С. 74–78. URL: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-1-74-78 (дата звернення: 30.03.2025).
2. Ключкович В. Ю. Теоретико-правова характеристика правозастосовної діяльності органів судової влади: дис. … докт. філос.: 081. Дніпро, 2021. 233 с. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/df036/d2.pdf (дата звернення: 30.03.2025).
3. Копитова О. С. Теоретико-правові засади судового правозастосування: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2021. 524 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7f6f87c1-2fc3-4769-9725-816c1dca052e/content (дата звернення: 30.03.2025).
4. Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 18 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/5186?show=full (дата звернення: 30.03.2025).
5. Болокан І. В. Судове правозастосування: до питання позначення та характеристики правового явища. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 7. С. 80–83. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/17 (дата звернення: 30.03.2025).
6. Копитова О. С. Елементи судового правозастосування: загальнотеоретичні аспекти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 4 (109). С. 159–169. URL: https://lawscience.com.ua/web/uploads/pdf/SJNAIA_2018_23(4)_159-169.pdf (дата звернення: 30.03.2025).
7. Наливайко Л. Р., Ключкович В. Ю. Правозастосовна діяльність органів судової влади: теорія, методологія, практика: монографія. Дніпро: Хай-Тек Пресс, 2023. 180 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13021 (дата звернення: 30.03.2025).
8. Дояр Є. О. Функції судового правозастосування: адміністративно-правовий аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024 № 4. С. 341–347. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.54 (дата звернення: 30.03.2025).
9. Дояр Є. В. Судове правозастосування як специфічний тип застосування права: адміністративно-правовий аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 2. С. 434–440. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.73 (дата звернення: 30.03.2025).

References

1. Serdiuk I. A. Realizatsiia norm prava: pytannia terminolohichnoi vyznachenosti ta zmistovnoi napovnenosti. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 2018. № 1. S. 74–78. URL: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-1-74-78 (data zvernennia: 30.03.2025).
2. Kliuchkovych V. Yu. Teoretyko-pravova kharakterystyka pravozastosovnoi diialnosti orhaniv sudovoi vlady: dys. … dokt. filos.: 081 Pravo. Dnipro, 2021. 233 s. URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/df036/d2.pdf (data zvernennia: 30.03.2025).
3. Kopytova O. S. Teoretyko-pravovi zasady sudovoho pravozastosuvannia: dys. … dokt. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2021. 524 s. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7f6f87c1-2fc3-4769-9725-816c1dca052e/content (data zvernennia: 30.03.2025).
4. Bobreshov Ye. H. Sudove pravozastosuvannia v Ukraini: problemy teorii i praktyky: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2011. 18 s. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/5186?show=full (data zvernennia: 30.03.2025).
5. Bolokan I. V. Sudove pravozastosuvannia: do pytannia poznachennia ta kharakterystyky pravovoho yavyshcha. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2024. № 7. S. 80–83. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/17 (data zvernennia: 30.03.2025).
6. Kopytova O. S. Elementy sudovoho pravozastosuvannia: zahalnoteoretychni aspekty. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav.* 2018. № 4 (109). S. 159–169. URL: https://lawscience.com.ua/web/uploads/pdf/SJNAIA_2018_23(4)_159-169.pdf (data zvernennia: 30.03.2025).
7. Nalyvaiko L. R., Kliuchkovych V. Yu. Pravozastosovna diialnist orhaniv sudovoi vlady: teoriia, metodolohiia, praktyka: monohrafiia. Dnipro: Khai-Tek Press, 2023. 180 s. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13021 (data zvernennia: 30.03.2025).
8. Doiar Ye. O. Funktsii sudovoho pravozastosuvannia: administratyvno-pravovyi aspekt. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo».* 2024 № 4. S. 341–347. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.54 (data zvernennia: 30.03.2025).
9. Doiar Ye. V. Sudove pravozastosuvannia yak spetsyfichnyi typ zastosuvannia prava: administratyvno-pravovyi aspekt. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo».* 2024. № 2. S. 434–440. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.73 (data zvernennia: 30.03.2025).

Короєд С. О. Феномен реалізації норм процесуального права (на прикладі цивільного судочинства)

У статті, з метою розкриття правової природи феномену реалізації норм процесуального права судами, дається характеристика змісту правозастосування як особливої форми реалізації права, визначається специфіка судового правозастосування, виокремлюються існуючі в цивільному судочинстві форми реалізації судом норм процесуального права. Звертається увага, що наукові погляди на феномен судового правозастосування зводяться переважно до застосування судами норм матеріального права, на підставі яких вирішується справа, до конкретних суб'єктів права і правовідносин. Водночас питанню реалізації судами саме норм процесуального права увага в основному не приділялась. На підставі аналізу положень ЦПК України наголошується, що реалізація судом норм процесуального права не зводиться виключно до їх застосування (хоча застосування судом норм процесуального права теж має місце при вирішенні конкретних процесуальних питань, з яких постановляються ухвали, які породжують процесуальні наслідки для учасників справи, а також при ухваленні судом рішень по суті справи). Встановлено, що суд здійснює реалізацію норм процесуального права також у формах використання, дотримання, виконання. Зроблено висновок, якщо при застосуванні судом норм процесуального права процесуальні наслідки породжуються безпосередньо для учасників справи, впливаючи на їхні процесуальні права і обов'язки, то при здійсненні судом норм процесуального права в інших формах реалізації права мають місце зміни в цивільних процесуальних відносинах, проте безпосередній вплив на процесуальні права і обов'язки учасників справи не відбувається.

Ключові слова: реалізація права, форми реалізації, правозастосування, норми процесуального права, суд, судове правозастосування, цивільне судочинство, Цивільний процесуальний кодекс України.

Koroied S. O. The phenomenon of implementation of procedural law norms (using the example of civil proceedings)

In the article, in order to reveal the legal nature of the phenomenon of the implementation of procedural law norms by courts, the content of law enforcement as a special form of exercising of the right is characterized, the specifics of judicial law enforcement are determined, and the forms of judicial implementation of procedural law norms existing in civil proceedings are distinguished. It is noted that scientific views on the phenomenon of judicial law enforcement are reduced mainly to the application by courts of substantive law norms, on the basis of which the case is decided; to specific subjects of law and legal relations. At the same time, the issue of the implementation of procedural law norms by courts has not been given much attention. Based on the analysis of the content of the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine, it is emphasized that the implementation of procedural law norms by the court is not limited to their application (although the application of procedural law norms by the court also takes place when resolving specific procedural issues, on which court rulings are carried out that generate procedural consequences for the participants in the case, and also when the court makes decisions on the merits of the case). With reference to the provisions of clause 4, part 1, article 376, part 2 of article 263 of the Civil Procedural Code of Ukraine, it is stated that the court must comply with the norms of procedural law. Therefore, it is concluded that in this case there is such a form of implementation of procedural law norms by the court as compliance, as indicated, for example, by the provisions of part 2 of article 7, part 10 of article 10, articles 36, 37 of the Civil Procedural Code of Ukraine, which establish certain prohibitions for the court. As an example of another form of implementation – the use of procedural law norms – the provisions of part 7 of article 14, part 3 of article 35 of the Civil Procedural Code of Ukraine are given. At the same time, it is emphasized that the use of procedural law norms by the court can hardly be recognized as an independent form of implementation, since in procedural relations the procedural rights of the court are at the same time its obligations. At the same time, the main form of implementation is recognized as execution, since the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine contain many procedural norms that oblige the court to specific behavior in civil procedural legal relations. The conducted study of the phenomenon of the implementation of procedural law norms by courts, using the example of civil proceedings, allowed us to conclude that the implementation of procedural law norms is carried out by the court not only in the form of application of law, but also in other forms of implementation of law (usage, observance, execution). At the same time, in case when the court applies the norms of procedural law (as a special form of implementation of law by issuing court judgments) procedural consequences arise directly for the participants in the case, affecting their procedural rights and obligations, then when the court implements the norms of procedural law in other forms of implementation of law (usage, observance, execution), there are changes in civil procedural relations, which follows from the content of the civil procedural form, but there is no direct impact on the procedural rights and obligations of the participants in the case. Given the provisions of article 2 of the Civil Procedural Code of Ukraine, the tasks of civil proceedings (which are fair, impartial and timely consideration and resolution of civil cases), the implementation by the court of the norms of procedural law is an independent type of law enforcement, which is not necessarily related to the application of the norms of substantive law, which is the ultimate goal of justice.

Key words: implementation of law, forms of implementation, law enforcement, norms of procedural law, court, judicial law enforcement, civil proceedings, Civil Procedural Code of Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-131-136

УДК 340.330.11

Тетяна Станіславівна Подорожна,
професор кафедри теорії держави і права
Львівського торговельно-економічного університету,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0003-0502-950X

Олександр Степанович Котуха,
професор кафедри цивільного
і господарського права та процесу
Львівського торговельно-економічного університету,
кандидат юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-1198-88-49

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ ЗМІН

Постановка проблеми. Демократичний розвиток Української держави не можливий без ефективного законодавства. Тим більше, коли йдеться про сучасний етап розвитку, який характеризується повсюдною інформатизацією та цифровізацією суспільних відносин, активним застосуванням інноваційних технологій в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Сучасне суспільство вже неможливе без його інформаційної складової, яка включає наявність інформаційної інфраструктури, основою якої є цифровізація та глобалізація суспільних відносин, створення єдиного цифрового простору поширення інформації. Як переконує О. Скрипнюк, «сучасний технологічний прогрес – від штучного інтелекту до біотехнологій і цифрових трансформацій – також диктує необхідність забезпечення своєчасної та адекватної адаптації правових норм до нових реалій. Більше того, автоматизація багатьох соціальних процесів, у тому числі правових, вплив штучного інтелекту, а також нові форми соціальних комунікацій, потребують розробки нових доктринальних підходів до розуміння процесу створення правових норм і його практичної реалізації. Адже вказаний процес дедалі більше набуває складного характеру, потребуючи тим самим забезпечення більшої ефективності від здійснення правового моніторингу та систематизації законодавства» [1, с. 12]. Це своєю чергою зумовлює внесення відповідних змін до чинного законодавства.

У сьогоденні технологічні та наукові розробки стають головною рушійною силою економіки України. Цифровізація виступає найважливішим чинником економічного зростання. Відбувається перехід від упровадження окремих цифрових технологій до комплексної побудови цифрової держави. Цей тренд відображає необхідність ефективної взаємодії усіх учасників процесу цифровізації – органів державної влади, юридичних і фізичних осіб. Повсякденне життя громадян України дедалі набуває «цифрових» форм, а розвиток електронних способів взаємодії громадян України з органами державної влади передбачає високий рівень очікувань від їхньої діяльності та підвищує як прозорість і відкритість процесу прийняття управлінських рішень під час їхньої взаємодії, так і обсяг залучення громадян до їх ухвалення в процесі реалізації прав і свобод людини в Україні.

Відтак визначальним прогресом суспільства є насамперед знання та інформація. Саме тому інновації, зумовлені цифровізацією, потребують осмислення через призму специфіки реалізації суб'єктами своїх прав, зокрема й цифрових, під якими в юридичній літературі розуміють «окрему групу прав людини, які пов'язані з використанням та/або реалізовуються в мережі Інтернет за допомогою спеціальних пристроїв (комп'ютерів, смартфонів тощо)» [2, с. 59]. До них дослідники відносять: 1) право на доступ до Інтернету – полягає в тому, що кожен має право на рівний доступ і використання вільного та безпечного Інтернету; 2) свобода вираження поглядів онлайн – означає

право вільно висловлювати свої погляди, шукати, отримувати та поширювати інформацію онлайн; 3) право на приватність і захист персональних даних – кожен має право на приватність онлайн і захист персональних даних у Інтернеті (соціальних мережах, у заповненні Google-форм тощо); 4) право на свободу та особисту безпеку онлайн – реалізація цього права потребує механізму захисту від протиправних дій, тобто певні державні гарантії захисту від фізичного та психологічного насильства чи домагань, мови нетерпимості, нетолерантності та ворожнечі, дискримінації в онлайн-середовищі; держава має сприяти розвитку та функціонуванню безпечних Інтернет-технологій; 5) право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії – означає, що люди повинні мати свободу об'єднання та використовувати будь-які сервіси, вебсайти чи застосунки для створення, приєднання, мобілізації та участі в соціальних групах та асоціаціях; 6) право на цифрове самовизначення, або право відключатися від онлайну, або бути забутим у онлайні – людина як користувач у системі (соціальній мережі, форумі, онлайн-обговоренні) вправі сама, на власний розсуд визначити ім'я (ідентифікатор) або іншу апріорну інформацію про неї, яку вона використовуватиме в системі [2, с. 59]. Окрім того, Н. Верлос пропонує враховувати в процесі здійснення конституційно-правової модернізації можливість і необхідність реалізації фундаментальних прав людини, які вже визначені в Конституції України, але реалізуються в умовах цифровізації [3, с. 129].

Тож в умовах значного поширення та застосування цифрових технологій великого значення набувають питання не тільки їх використання для отримання інформації та підвищення якості суспільного життя, а й як засобу реалізації прав і законних інтересів різних суб'єктів права. Цифровізація суттєво впливає на сучасний розвиток права, яке, з одного боку, сприяє цьому процесу, забезпечує його, а з іншого – трансформується під його впливом. Такі зміни відбуваються в різних галузях вітчизняного права, зокрема, у конституційному, цивільному, фінансовому, трудовому праві тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження поняття «реалізація права» є предметом дослідження М. Козюбри, Л. Луць, Р. Луцького, Р. Макаренко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабіновича, Л. Удовики. Окремо варто відзначити вчених, які досліджували поняття реалізації норм права в різних галузях права. Це, зокрема, Р. Бутинська, Л. Вакарюк, Р. Гаврилюк, Д. Гетьманцев, О. Кіріяк, О. Музика-Стефанчук та ін. Окремо варто відзначити дослідників, які у своїх працях зверталися до проблеми цифровізації, диджиталізації й цифрової економіки. Це, зокрема, зарубіжні вчені: С. Бреннан, П. Вайл, А. Вільямс, С. Ворнер, А.Тюрінг та ін. Серед вітчизняних учених-правознавців варто виділити тих, наукові доробки яких є найвагомішими у сфері дослідження проблем цифровізації, і це праці О. Барабаш, О. Берназюка, Н. Верлос, В. Воронкової, О. Гиляки, І. Міми, В. Рекун, Л. Тарасенко, О. Теличко, О. Хлебинської, Ю. Юрченка та ін. Їхні праці продовжують традицію розуміння сучасного права крізь призму впливу інформаційних технологій на його зміст та є основою формування концепції реалізації права в процесі цифровізації.

Однак відтворення цифровізації у сфері реалізації права, її вплив на суб'єктів права не набули належного обґрунтування в науковій і практичній сферах. Саме тому метою статті є дослідження сучасного стану реалізації права в умовах цифровізації суспільних відносин та окреслення практичної значущості змін чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Дедалі більше процесів не передбачають особистої присутності людини, готівкові кошти дедалі рідше є засобом тієї чи іншої цивільної угоди. Якщо розглядати цифровий світ на прикладі комп'ютерних ігор, то простежується доволі динамічний процес, якщо раніше це були примітивні ігри-стратегії або ігри-шутери, то тепер це цілі ігрові світи, наближені до дійсності. З огляду на це процес інтеграції інтернету й цифрових технологій у правове життя неминучий [4, с. 383]. Аналізуючи розвиток сучасної цифро-правової дійсності, спостерігається застосування технічних та інформаційних засобів для реалізації суб'єктами права своїх прав та обов'язків. У цій сфері основним технічним інструментарієм є технології баз даних, технології сховищ даних, технології баз даних та експертних систем, технології автоматизованих робочих місць, електронний документообіг, автоматизовані системи управління. За допомогою перелічених вище технічних засобів і здійснюється цифровізація права.

Насамперед, визначаючи важливість і актуальність аналізу процесу реалізації права в умовах цифровізації, варто вказати на декілька тенденцій. По-перше, це новітні тенденції взаємозв'язку реалізації права та власне самих цифрових технологій. Цифровий, а також науково-технологічний розвиток є необхідною умовою забезпечення суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки України, конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Утім, у вищеозначених сферах цифровізація спричиняє й певні ризики в процесі реалізації та дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні. Адже в епоху розвитку цифрового суспільства змінюється зміст права як об'єктивної категорії, зміст правового статусу суб'єктів права та способів його реалізації. Сучасні інформаційні технології, такі як великі дані (Big Data, BD), машинне навчання і штучний інтелект (Artificial Intelligence, AI), блокчейн (Blockchain), інтернет речей (Internet of Things, IT), віртуальна й доповнена реальність (Virtual and Added Reality), 3D-друк (3D-printing), цифрові двійники (Digital Twins) та інші, відкривають, так би мовити, «вікно» можливостей для системного розв'язання суб'єктами права багатьох проблем, пов'язаних з недостатньою ефективністю правового регулювання в умовах побудови в Україні цифрового суспільства та юридичної відповідальності за неналежну поведінку в мережі Інтернет [5, с. 21].

По-друге, практична значущість реалізації права в умовах цифровізації зумовлена широким застосуванням інформаційних технологій у різних галузях життєдіяльності суспільства та необхідністю забезпечення режиму інформаційної безпеки та захисту інформації, що містить персональні дані людини, застосування яких є необхідною умовою використання інформаційних технологій як майданчика для реалізації прав, свобод та обов'язків суб'єктів права. «Інформаційна безпека передбачає захист конфіденційності та забезпечення стану захищеності конституційних прав і свобод людини та громадянина. Відповідно забезпечення інформаційної безпеки передбачає можливість доступу та використання інформації» [6, с. 152], – слушно наголошує М. Баран. Зауважимо, що сучасне суспільство надто залежне від процесу одержання, обробки й передачі даних, у якому особливу цінність становить інформація, що містить дані про особисте або сімейне життя людини. Забезпечення конфіденційності персональних даних під час реалізації основоположних прав і законних інтересів громадян як однієї з базових засад їх безпеки потребує особливої уваги держави у вигляді належного правового регулювання цифрових правовідносин.

По-третє, необхідно враховувати, що розміщення будь-якої інформації за допомогою цифрових технологій сприяє належній правосвідомості громадян України, внаслідок чого підвищується рівень якості реалізації їхніх прав і свобод, а також залучення до процесу реалізації права. Поява нових цифрових технологій та їхнє активне поширення на всі процеси правової дійсності потребують нових наукових уявлень про правоздатність, дієздатність і деліктоздатність суб'єктів права. На цій підставі відбувається кардинальне оновлення понятійно-категоріального апарату юридичної науки, опосередковане розвитком цифрових технологій: вводяться поняття цифрової правосуб'єктності та її складових елементів [5, с. 21].

По-четверте, трансформація права, поява нових прав людини (цифрових прав), що є похідними від традиційного переліку конституційних прав (розділ 2 Конституції України [7]), які вчені часто відносять до прав четвертого покоління [8], зумовлюють потребу не лише у визначенні їхньої сутності та кореляції з основоположними правами людини, а й аналізу процесу їх реалізації з урахуванням нової цифро-правової реальності.

Підкреслимо, що найважливішою особливістю розвитку сучасних суспільних відносин є їхня цифровізація. Принагідно зазначимо, що в чинному законодавстві відсутнє поняття «цифровізації». У наукових джерелах активно використовують такі поняття, як «цифрові технології», «інформаційні технології» [9], «інформаційно-комунікаційні технології», «інформаційно-комп'ютерні технології» [10]. Водночас, як свідчить практика їх застосування, ці поняття визначаються як тотожні, що не зовсім правильно.

Щодо інформаційно-комунікаційних технологій, то в науковій літературі зазначається, що їхню основу становлять розподілені інформаційні ресурси, комп'ютерні мережі, програмне забезпечення, розвинені комунікації [11]. Цифрові інформаційні технології дають змогу не тільки акумулювати, зберігати, трансформувати інформацію, а й регенерувати нову інформацію та нові знання.

Щодо власне цифрових технологій, то їх поняття має нормативно закріплене визначення на законодавчому рівні. Відповідно до п. 24 і п. 25 ч. 1 ст. 1 Національної програми інформатизації

«цифрова технологія – це сукупність систематизованих правових, науково-технічних, організаційних рішень, спрямованих на застосування комп'ютерної та іншої електронно-обчислювальної техніки, програмного забезпечення та інших засобів для зменшення участі користувача інформаційно-комунікаційних систем і засобів інформатизації під час збирання, приймання, обробки, передавання інформації чи трудомісткості виконуваних операцій», а «цифровізація – процес впровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя» [12]. Виходячи з цього, цифровими можна вважати такі технічні засоби, в яких відбувається збереження і передача інформації особливим способом – цифровим. Хоча інформаційні права, на відміну від цифрових, мають законодавче закріплення в Конституції України – ст. 34 проголошує гарантію права кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [7].

У Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні було зазначено, що цифрові технології давно стали потужною рушійною силою соціального та економічного розвитку. Окрім цього, Стратегія передбачала, що для прискореного впровадження інформаційних і комунікаційних технологій, створення на їх основі нових методів, ресурсів, інструментів, технологій необхідно прискорити розвиток національної системи цифрової науково-технічної інформації, забезпечивши при цьому створення цифрових ресурсів та електронних баз даних наукової та науково-технічної інформації та забезпечити доступ до іноземних цифрових ресурсів і електронних світових баз даних наукової та науково-технічної інформації [13]. Дійсно цифрові технології охопили більшу частину життєдіяльності людини й суспільства загалом. Натепер понятійно-категоріальний апарат юридичної науки збагатився такими поняттями, як «електронний документ», «електронний документообіг», «електронний підпис», що стали повноцінними правовими інститутами.

Цифровізація впливає на усі сфери правового життя суспільства, зокрема й реалізацію права. Сьогодні практично всі суспільні відносини набувають інформаційної складової. А це призводить до появи нових прав людини, таких як право людини на створення, отримання та використання цифрової інформації найрізноманітніших видів, право користування комунікаційними мережами та комунікаціями (Інтернет, цифрові гаджети, здатні забезпечити миттєвий обмін цифровою інформацією), право на конфіденційність персональної інформації, право на недоторканність приватного інформаційного простору тощо. Окрім того, на переконання вчених, питання реалізації цифрових та інформаційних прав є особливо нагальними в умовах воєнного стану в Україні, оскільки окупанти, не отримавши військової переваги на полі бою, дедалі частіше вдаються до так званої кібервійни (цифрової війни), здійснюючи кібератаки сайтів органів державної влади та місцевого самоврядування, дзвінки «від імені органів влади в Україні» цивільним громадянам, поширюючи дезінформацію в українських засобах масової інформації, поширення недостовірної інформації, вірусні атаки цивільного населення, зламування сторінок у соціальних мережах тощо [14, с. 92].

У цьому випадку саме рівень розвитку цифровізації суспільних відносин, сучасні досягнення науки і техніки сприяють створенню ефективних і дієвих механізмів реалізації громадянами України своїх конституційних прав і свобод.

Наділення суб'єктів права «цифровими» та іншими правами в умовах поширення цифрових технологій зумовлює необхідність їх нормативного закріплення. Адже низька якість нормативного інструментарію спричинила правові колізії, нові ризики і виклики для суб'єктів права, а відтак і більшу неузгодженість між класичними нормами права і цифровим правом. Окрім того, варто вказати й на відсутність чіткого розуміння вектора цифровізації суспільних відносин, закономірностей і механізму цифрових трансформацій як у сфері вітчизняної наукової доктрини, так і у практиці правового регулювання цифрових правовідносин [5, с. 21]. Без цього неможливо створити ефективний механізм їхньої реалізації та захисту.

На міжнародному рівні цифрові права закріплені в таких міжнародних документах: Конвенції про захист фізичних осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року [15], Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 року [16], Будапештській Конвенції про злочинність у сфері комп'ютерної інформації від 23 листопада 2001 року (Конвенція про кіберзлочинність) [17].

Також 18 грудня 2013 року було ухвалено Резолюцію № 61/167 «Право на недоторканність приватного життя в цифрову епоху» [18]. У цій резолюції держави світу, «підтверджуючи право

на недоторканність особистого життя» (п. 1) і «визнаючи глобальний і відкритий характер Інтернету та стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і як одну з рушійних силу прискорення прогресу на шляху розвитку в його різних формах» (п. 2), закликають: «Поважати і захищати право на недоторканність особистого життя, зокрема в контексті цифрової комунікації; покласти край порушенням цих прав і створювати умови для запобігання таким порушенням, зокрема шляхом забезпечення відповідності національного законодавства їхнім міжнародним зобов'язанням; провести огляд своїх процедур, практики та законодавства, що стосуються стеження за повідомленнями, їхнього перехоплення та збору особистих даних, включаючи масове стеження, перехоплення і збір, з метою захисту права на недоторканність особистого життя шляхом забезпечення повного та ефективного виконання всіх міжнародних зобов'язань; заснувати нові або продовжувати використовувати вже наявні незалежні, ефективні внутрішні наглядові механізми, здатні забезпечувати транспарентність у відповідних випадках і підзвітність щодо стеження держав за повідомленнями, їх перехоплення і збору особистих даних [18]. Таким чином Резолюція закликає держави забезпечувати дотримання прав людини в цифровому середовищі, зокрема права на приватність.

В Україні у сфері цифровізації ухвалено низку законів України: «Про національну програму інформатизації» від 01.12.2022 року № 2807-IX, «Про державну підтримку розвитку індустрії програмної продукції» від 16.10.2012 року № 5450-VI, «Про електронні комунікації» від 16.12.2020 № 1089-IX, «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 року № 851-IV, «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 року № 675-VIII, «Про інформацію» від 02.10.2022 року № 2657-XII, «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 року № 2939-VI, «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» від 05.07.1994 року № 80/94-ВР, «Про хмарні послуги» від 17.02.2022 року № 2075- IX, «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 року № 2297-VI, «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 року № 2155-VIII, «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 року № 2163-VIII, «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021 року № 1667-IX, «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 року № 2155-VIII та ін.

Аналіз вищеозначених нормативно-правових актів показує, що можливості цифрових технологій дають змогу, по-перше, накопичити інформаційний контент про систему правового регулювання й забезпечити цифрові механізми контекстного пошуку і структурування отриманої суб'єктом права інформації. Тобто істотно прискорюється орієнтація суб'єкта права в інформаційному просторі та визначається юридично усвідомлений варіант поведінки в межах правомірної поведінки. По-друге, цифрові технології дають змогу суб'єктам права спростити алгоритми здійснення юридично значущих дій. По-третє, штучний інтелект дає змогу створити алгоритм супроводу діяльності суб'єктів права в межах правовідносин, зокрема, й запропонувати для розгляду якесь правореалізаційне чи правозастосовне рішення [5, с. 21].

Водночас суттєвою загрозою і для окремої особи, і для держави загалом є використання цифрових технологій проти національних інтересів держави, втягнення суб'єктів права у так звані кібервійни, а також маніпуляція суспільною свідомістю, у зв'язку з чим не можна забувати про ідеологічний аспект побудови такого елементу суверенітету держави, як технологічна незалежність. У цьому контексті можлива побудова системи державно-владних повноважень, спрямованих на захист користувачів від недостовірної інформації, що порушує основи конституційного ладу держави [5, с. 21].

З огляду на зазначене цифровізація процесу реалізації права пов'язана з необхідністю вирішення таких проблем.

По-перше, відсутність належної нормативно-правової бази для застосування цифрових технологій у сфері правового регулювання цифрових відносин. Цифрове середовище наразі не кодифіковане. Незважаючи на те, що багато чинних нормативних актів частково регулюють питання реалізації прав людини із застосуванням цифрових технологій, проте вони не відображають усього процесу застосування та захисту прав людини при використанні цифрових технологій, адже відсутній Цифровий кодекс України. Принагідно зазначимо, що на офіційному сайті Президента України ще в 2019 році зареєстрована петиція щодо затвердження на законодавчому рівні «Кодек-

су цифрових технологій України» (КЦТУ), у якій передбачено забезпечення громадян правовою підтримкою стосовно питань КЦТ, безкоштовне обов'язкове забезпечення громадян України цифровими підписами, впровадження процесів експертиз тощо [19]. Також варто зазначити, що 13 лютого 2025 року Європейська Комісія та Європейська рада з цифрових послуг схвалили інтеграцію добровільного Кодексу практики щодо дезінформації в рамки Акта про цифрові послуги (DSA). Це рішення робить Кодекс ключовим орієнтиром для оцінки відповідності політик онлайн-платформ вимогам DSA. Воно підкреслює важливість спільних зусиль між регуляторами та онлайн-платформами у протидії поширенню дезінформації та створенні безпечного цифрового середовища. Офіційна конвертація Кодексу практик щодо дезінформації в Кодекс поведінки відповідно до DSA набуде чинності 1 липня 2025 року. З цього моменту всі його положення стануть предметом аудиту для відповідних постачальників VLOP/VLOSE. Європейська комісія та Європейська рада з цифрових послуг продовжуватимуть моніторинг і оцінку досягнення цілей Кодексу, відповідно до ст. 45 DSA [20].

По-друге, проблемою застосування цифрових технологій як державними органами, так і фізичними та юридичними особами є те, що під час їх використання часто залишається поза увагою захист основоположних конституційних прав і свобод громадян України. Передусім важливість та актуальність захисту прав і свобод людини і громадянина в цифровому просторі викликана необхідністю захисту персональних даних користувачів інформаційно комунікаційних технологій, що породжує необхідність організації забезпечення режиму інформаційної безпеки та захисту інформації, яка містить персональні дані. Забезпечення конфіденційності персональних даних як однієї з основних умов безпеки людини потребує особливої уваги з боку держави. Уважаємо, що захист персональних даних є на сьогодні одним із найважливіших напрямів у забезпеченні інформаційної безпеки громадян України у зв'язку з цифровізацією всіх елементів правової системи та з огляду на кіберзагрози, які виникають в умовах війни з боку РФ.

Нагадаємо, що 19 грудня 2024 року, за словами міністерки юстиції України О. Стефанішиної, державні реєстри України та сайт Міністерства юстиції України зазнали наймасштабнішої зовнішньої кібератаки за останній час. Як наслідок, призупинено роботу Єдиних і Державних реєстрів Міністерства юстиції України. 20 грудня на базі Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань захисту прав інвесторів створили робочу групу для перевірки причин блокування роботи держреєстрів. Кібератака негативно вплинула на роботу багатьох систем, які використовують дані реєстрів. Призупинено надання послуг, пов'язаних з ідентифікацією або верифікацією даних. Не функціонувала система е-нотаріат. На той час не працювали Державний реєстр актів цивільного стану громадян, Єдиний державний реєстр юридичних осіб та ФОП, Державний реєстр прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Відповідно всі угоди з нерухомістю були неможливі. Близько 60 різних реєстрів виявились недоступними. Зокрема, атаки зазнали: Автоматизована система «Банкрутство і неплатоспроможність»; Автоматизована система виконавчого провадження; Державний реєстр актів цивільного стану громадян; Державний реєстр баз персональних даних; Державний реєстр іпотек; Державний реєстр друкованих засобів масової інформації; Державний реєстр застав рухомого майна; Державний реєстр обтяжень рухомого майна; Державний реєстр прав на нерухоме майно; Державний реєстр прав власності на нерухоме майно; Державний реєстр угод; Єдина державна електронна система е-нотаріату; Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень; Єдиний державний реєстр засуджених і осіб, узятих під варту та ін. [21]. Саме тому, на переконання вчених, незалежність Української держави в технологічному плані, наявність інструментів міжнародного врегулювання ситуацій порушення прав користувачів, захищеність критичної інфраструктури держави виступають умовами та гарантіями забезпечення захищеності відносин із застосуванням цифрових технологій [5, с. 161].

По-третє, варто вказати на проблему, яка виникає під час використання цифрових технологій у процесі реалізації права – це існування корупційних ризиків. Така проблема виражається в тому, що цифрове середовище часто знеособлене й дає змогу знищувати інформацію, підміняти дані тощо. Корупційні послуги можуть оплачуватися також із застосуванням цифрових засобів і здебільшого це відбувається анонімно й часто транскордонно із застосуванням цифрових грошових одиниць. Усе це приховує факт заподіяння шкоди людині, знімає ризик відповідальності. З іншого боку, цифровізація є одним з найефективніших інструментів для боротьби з корупцією.

«Автоматизовані послуги, де роль чиновника і людський фактор мінімальні, дають змогу позбутися корупції. З одного боку, цифровізація заощаджує кошти державі, а з іншого – змінює культуру людей, викорінюючи з життя побутову корупцію» [22], – наголосив М. Федоров. Отже, цифрова трансформація роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування забезпечує прозорість їхньої діяльності.

Саме на державу покладаються обов'язки створення необхідних умов забезпечення участі громадян України та інших інститутів громадянського суспільства в державному управлінні через використання інтерактивних форм громадянського контролю за діяльністю органів державної влади. Відтак забезпечується необхідний рівень довіри населення до влади.

Отже, аналізуючи розвиток цифро-правової дійсності, спостерігається застосування технічних та інформаційних засобів для реалізації права. У цій сфері основним технічним інструментарієм є технології баз даних, технології сховищ даних, технології баз даних та експертних систем, технології автоматизованих робочих місць, електронний документообіг, автоматизовані системи управління. За допомогою перерахованих вище технічних засобів і здійснюється цифровізація права [23, с. 157]. Звісно, ера цифрових технологій забезпечує нові можливості реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні, але водночас створює й нові виклики та загрози для забезпечення цих прав і свобод.

Використання інформаційних технологій практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства призводить у деяких випадках і до негативного їх впливу, насамперед на забезпечення природних, невідчужуваних прав людини, особливо коли йдеться про недоторканність особистого життя. Адже в більшості випадків користувачі цифрових технологій і мережі Інтернет захищають особисту інформацію в індивідуальному порядку, використовуючи найрізноманітніші технології. Проте цей процес не завжди є ефективним через певні об'єктивні та суб'єктивні чинники, тобто завжди існує загроза для реалізації фундаментальних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Також можливі порушення права інших осіб, що ставить на порядок денний завдання по забезпеченню балансу прав і законних інтересів людини, суспільства та держави загалом.

У цьому важливо робити акцент на цифровій культурі як основному чинникові ефективної реалізації прав людини в цифровому середовищі. Основою цифрової культури, безумовно, є цифрові компетентності та цифрова грамотність громадян України. Цифрові компетенції – це вміння використовувати цифрові технології під час реалізації своїх прав і свобод. Цифрова грамотність – це передумова ефективного використання своїх прав за допомогою цифрових технологій. Дослідники щодо цього слушно акцентують на тому, що «мати цифрову компетентність – це більше, ніж уміння використовувати новітні гаджети або комп'ютерне програмне забезпечення – це можливість використовувати такі цифрові технології критично та творчим чином» [24, с. 119].

Отже, в аспекті реалізації прав людини в цифровому середовищі важливою є саме «цифрова культура» як властивість людини, яка характеризує її як суб'єкта інформаційної діяльності та визначає ставлення до функціонування й розвитку інформаційної сфери суспільства. Наявність цифрової грамотності передбачає формування цифрової культури як суспільства, так і окремої людини.

Висновки. Реалізація права в умовах цифровізації є доволі складним процесом, що відбувається в цифровому середовищі та формується з урахуванням цифрової культури та цифрової грамотності громадян України. У цьому процесі важлива роль держави та її органів під час реалізації своїх повноважень по захисту персональних даних та права людини на особисту недоторканність. У сучасних умовах важливими параметрами розвитку України як цифро-правової держави є поглиблення цифрової компетенції громадян України з метою забезпечення їх готовності до правильного використання цифрових можливостей, а також подолання ризиків, які є можливими в цифровому середовищі. Також необхідними умовами успішного впровадження цифрових технологій у діяльність органів державної влади є нормативно-правове забезпечення цього процесу з метою створення умов для забезпечення цифрових прав громадян України, які реалізують їх за допомогою цифрових технологій.

Список використаних джерел

1. Скрипнюк О. Передмова. Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-правові засади: монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. 560 с.
2. Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф., Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 10. С. 59. С. 58–61. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/14.pdf (дата звернення: 20.06.2025).
3. Верлос Н. В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 129–133.
4. Подорожна Т., Котуха О. Цифровізація правотворчої діяльності: застосування інноваційних технік та технологій. Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-правові засади: монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. 560 с.
5. Стефурак С. О. Правовий статус суб'єктів права в цифровому просторі: дис. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 (081 «Право»). ЗВО «Університет Короля Данила». Івано-Франківськ, 2025. 214 с.
6. Баран М. В. Захист інформації у контексті забезпечення інформаційної безпеки. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. С. 150–155. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/59572/1/264943-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-610380-1-10-20220917.pdf (дата звернення: 20.06.2025).
7. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.06.2025).
8. Барабаш О. О., Яцків Д. В. Інформаційні права як складова четвертого покоління прав людини. *Часопис Київського університету права.* 2021. № 1. С. 27–31. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/616 (дата звернення: 20.06.2025).
9. Берназюк О. О. Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє: монографія. Ужгород: Гельветика, 2020. 525 с.
10. Варенко В. М. Інформаційно-аналітична діяльність: навч. посіб. Київ: Університет «Україна», 2014. 417 с.
11. Бойко І. М. Означення поняття «інформаційні технології». *Вебсайт Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.* URL: https://informatika.udpu.edu.ua/?page_id=5889 (дата звернення: 20.06.2025).
12. Про Національну програму інформатизації. Закон України від 1 грудня 2022 року № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text (дата звернення: 20.06.2025).
13. Стратегія інформаційної безпеки: Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n14 (дата звернення: 20.06.2025).
14. Денисенко К. В., Борко І. С., Косов О. М. Реалізація цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету,* 2023. Серія Право. Випуск 77: частина 1. С. 92–95. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/16-1.pdf (дата звернення: 20.06.2025).
15. Конвенція про захист фізичних осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року. Страсбург, 28 січня 1981 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (дата звернення: 20.06.2025).
16. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства: міжнародний документ від 22.07.2000 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_163 (дата звернення: 26.05.2025).
17. Конвенція про кіберзлочинність: міжнародний документ від 23.11.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 20.06.2025).
18. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/167 «Право на приватність у цифрову епоху» від 18 грудня 2013 р. URL: https://undocs.org/en/A/RES/68/167 (дата звернення: 20.06.2025).
19. Створення та впровадження «Кодексу Цифрових Технологій України» (КЦТУ). Електронна петиція № 22/078852-еп. 18 лист. 2019 р. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/78852 (дата звернення: 26.05.2025).
20. ЄС посилює боротьбу з фейками: Кодекс практики щодо дезінформації стане частиною акту про цифрові послуги. URL: https://cedem.org.ua/news/yes-posylyuye-borotbu-z-fejkamy/ (дата звернення: 20.06.2025).
21. Кібератака на державні реєстри України (2024). *Вільна енциклопедія «Вікіпедія».* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кібератака_на_державні_реєстри_України_(2024) (дата звернення: 20.06.2025).

22. Діджиталізація проти корупції. Як цифрова трансформація сприяє прозорій роботі держави? *Укрінформ*. 20 червня 2025. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3707925-didzitalizacia-proti-korupcii-ak-cifrova-transformacia-spriae-prozorij-roboti-derzavi.html (дата звернення: 20.06.2025).
23. Подорожна Т. С., Котуха О. С. Цифровізація нормотворчої діяльності: сучасний стан та перспективи розвитку. *Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід: До 75-річчя Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,* 1949–2024. Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 155–168.
24. Захаревич М., Григоренко В. Цифрова компетентність та цифрова грамотність здобувачів вищої освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету.* 2024. № 1. С. 119–129. URL: https://doi.org/10.31499/2307-4906.1.2024.302215 (дата звернення: 20.06.2025).

References

1. Skrypniuk O. Peredmova. Optymizatsiia pravotvorchoi diialnosti: teoretyko-pravovi zasady: monohrafiia / za zah. red. N. M. Parkhomenko. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2025. 560 s.
2. Bratasiuk O. B., Mentukh N. F., Poniattia ta klasyfikatsiia tsyfrovykh prav v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2021. № 10. S. 59. S. 58–61. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/14.pdf (data zvernennia: 20.06.2025).
3. Verlos N. V. Konstytutsionalizatsiia tsyfrovykh prav liudyny: vitchyzniana praktyka ta zarubizhnyi dosvid. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 2. С. 129–133.
4. Podorozhna T., Kotukha O. Tsyfrovizatsiia pravotvorchoi diialnosti: zastosuvannia innovatsiinykh tekhnik ta tekhnolohii. Optymizatsiia pravotvorchoi diialnosti: teoretyko-pravovi zasady: monohrafiia / za zah. red. N. M. Parkhomenko. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2025. 560 s.
5. Stefurak S. O. Pravovyi status subiektiv prava v tsyfrovomu prostori: dys. kand. yuryd. nauk za spetsialnistiu 12.00.01 (081 «Pravo»). ZVO «Universytet Korolia Danyla». Ivano-Frankivsk, 2025. 214 s.
6. Baran M. V. Zakhyst informatsii u konteksti zabezpechennia informatsiinoi bezpeky. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. 2022. S. 150–155. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/59572/1/264943-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-610380-1-10-20220917.pdf (data zvernennia: 20.06.2025).
7. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 20.06.2025).
8. Barabash O. O., Yatskiv D. V. Informatsiini prava yak skladova chetvertoho pokolinnia prav liudyny. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2021. № 1. S. 27–31. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/-journal/article/view/616 (data zvernennia: 20.06.2025).
9. Bernaziuk O. O. Tsyfrovi tekhnolohii u pravi: suchasnyi pohliad u maibutnie: monohrafiia. Uzhhorod: Helvetyka, 2020. 525 s.
10. Varenko V. M. Informatsiino-analitychna diialnist: navch. posib. Kyiv: Universytet «Ukraina», 2014. 417 s.
11. Boiko I. M. Oznachennia poniattia «informatsiini tekhnolohii». *Vebsait Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny.* URL: https://informatika.udpu.edu.ua/?page_id=5889 (data zvernennia: 20.06.2025).
12. Pro Natsionalnu prohramu informatyzatsii. Zakon Ukrainy vid 1 hrudnia 2022 roku № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text (data zvernennia: 20.06.2025).
13. Stratehiia informatsiinoi bezpeky: Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 28 hrudnia 2021 roku № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n14 (data zvernennia: 20.06.2025).
14. Denysenko K. V., Borko I. S., Kosov O. M. Realizatsiia tsyfrovykh ta informatsiinykh prav liudyny v umovakh voiennoho stanu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu,* 2023. Seriia Pravo. Vypusk 77: chastyna 1. S. 92–95. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/16-1.pdf (data zvernennia: 20.06.2025).
15. Konventsiia pro zakhyst fizychnykh osib u zviazku z avtomatyzovanoiu obrobkoiu personalnykh danykh vid 28 sichnia 1981 roku. Strasburh, 28 sichnia 1981 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (data zvernennia: 20.06.2025).
16. Okinavska khartiia hlobalnoho informatsiinoho suspilstva: mizhnarodnyi dokument vid 22.07.2000 r. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_163 (data zvernennia: 26.05.2025).
17. Konventsiia pro kiberzlochynnist: mizhnarodnyi dokument vid 23.11.2001 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (data zvernennia: 20.06.2025).

18. Rezoliutsiia Heneralnoi Asamblei OON A/RES/68/167 «Pravo na pryvatnist u tsyfrovu epokhu» vid 18 hrudnia 2013 r. URL: https://undocs.org/en/A/RES/68/167 (data zvernennia: 20.06.2025).
19. Stvorennia ta vprovadzhennia «Kodeksu Tsyfrovykh Tekhnolohii Ukrainy» (KTsTU). Elektronna petytsiia № 22/078852-ep. 18 lyst. 2019 r. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/78852 (data zvernennia: 26.05.2025).
20. IeS posyliuie borotbu z feikamy: Kodeks praktyky shchodo dezinformatsii stane chastynoiu aktu pro tsyfrovi posluhy. URL: HTTPS://CEDEM.ORG.UA/NEWS/YES-POSYLYUYE-BOROTBU-Z-FEJKAMY/ (data zvernennia: 20.06.2025).
21. Kiberataka na derzhavni reiestry Ukrainy (2024). *Vilna entsyklopediia «Vikipediia»*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/-Kiberataka_na_derzhavni_reiestry_Ukrainy_(2024) (data zvernennia: 20.06.2025).
22. Didzhytalizatsiia proty koruptsii. Yak tsyfrova transformatsiia spryiaie prozorii roboti derzhavy? *Ukrinform*. 20 chervnia 2025. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3707925-didzitalizacia-proti-korupcii-ak-cifrova-transformacia-spriae-prozorij-roboti-derzavi.html (data zvernennia: 20.06.2025).
23. Podorozhna T. S., Kotukha O. S. Tsyfrovizatsiia normotvorchoi diialnosti: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Almanakh prava. *Pravovi zasady normotvorchoi diialnosti: natsionalnyi i zarubizhnyi dosvid: Do 75-richchia Instytutu derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy,* 1949–2024. Vypusk 15. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024.
24. Zakharevych M., Hryhorenko V. Tsyfrova kompetentnist ta tsyfrova hramotnist zdobuvachiv vyshchoi osvity. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu,* 2024. № 1. S. 119–129. URL: https://doi.org/10.31499/2307-4906.1.2024.302215 (data zvernennia: 20.06.2025).

Подорожна Т. С., Котуха О. С. Реалізація права в умовах цифровізації суспільних відносин: теоретичні засади та практична значущість змін

У статті досліджено сучасний стан реалізації права в умовах цифровізації суспільних відносин та окреслено практичну значущість змін чинного законодавства. Зазначено, що найважливішою особливістю розвитку сучасних суспільних відносин є їхня цифровізація. Цифровізація впливає на усі сфери правового життя суспільства, зокрема й реалізацію права. Сьогодні практично всі суспільні відносини набувають інформаційної складової. Це призводить до появи нових прав людини, таких як право людини на створення, отримання та використання цифрової інформації найрізноманітніших видів, право користування комунікаційними мережами та комунікаціями (Інтернет, цифрові гаджети, здатні забезпечити миттєвий обмін цифровою інформацією), право на конфіденційність персональної інформації, право на недоторканність приватного інформаційного простору тощо. Наголошено, що реалізація права в умовах цифровізації є доволі складним процесом, що відбувається в цифровому середовищі та формується з урахуванням цифрової культури та цифрової грамотності громадян України. У цьому процесі важлива роль держави та її органів під час реалізації своїх повноважень із захисту персональних даних та права людини на особисту недоторканність. У сучасних умовах важливими параметрами розвитку України як цифро-правової держави є поглиблення цифрової компетенції громадян України з метою забезпечення їх готовності до правильного використання цифрових можливостей, а також подолання ризиків, які є можливими в цифровому середовищі. Також необхідними умовами успішного впровадження цифрових технологій у діяльність органів влади є нормативно-правове забезпечення цього процесу з метою створення умов для забезпечення цифрових прав громадян України, які реалізують їх за допомогою цифрових технологій. Зроблено висновок, що в аспекті реалізації прав людини в цифровому середовищі важливою є саме «цифрова культура» як властивість людини, яка характеризує її як суб'єкта інформаційної діяльності та визначає ставлення до функціонування й розвитку інформаційної сфери суспільства. Наявність цифрової грамотності передбачає формування цифрової культури як суспільства, так і окремої людини.

Ключові слова: право, норми права, реалізація права, цифровізація, диджиталізація, цифровий світ, права людини, цифрові права, цифрова економіка, цифрова компетентність, цифрова грамотність, цифрова культура, законодавство, суспільні відносини, правова держава.

Podorozhna T., Kotuha O. Implementation of law in the conditions of digitalization of social relations: theoretical foundations and practical significance of changes

The article examines the current state of law enforcement in the context of digitalization of social relations and outlines the practical significance of changes in current legislation. It is noted that the most important feature of the development of modern social relations is their digitalization. Digitalization affects all spheres of the legal life of society, including the implementation of law. Today, almost all social relations acquire an information component. And this leads to the emergence of new human rights, such as the human right to create, receive and use digital information of various types, the right to use communication networks and communications (Internet, digital gadgets

capable of providing instant exchange of digital information), the right to confidentiality of personal information, the right to the inviolability of private information space, etc. It is emphasized that the implementation of law in the context of digitalization is a rather complex process that takes place in the digital environment and is formed taking into account the digital culture and digital literacy of citizens of Ukraine. In this process, the role of the state and its bodies in exercising their powers to protect personal data and the human right to personal inviolability is important. In modern conditions, important parameters for the development of Ukraine as a digital-legal state are the deepening of the digital competence of Ukrainian citizens in order to ensure their readiness to properly use digital opportunities, as well as overcoming the risks that are possible in the digital environment. Also, necessary conditions for the successful implementation of digital technologies in the activities of government bodies are the regulatory and legal support of this process in order to create conditions for ensuring the digital rights of Ukrainian citizens who implement them using digital technologies. It is concluded that in terms of the implementation of human rights in the digital environment, it is precisely "digital culture" that is important as a property of a person that characterizes him as a subject of information activity and determines the attitude to the functioning and development of the information sphere of society. The presence of digital literacy involves the formation of a digital culture of both society and an individual.

Key words: law, legal norms, implementation of law, digitalization, digitalization, digital world, human rights, digital rights, digital economy, digital competence, digital literacy, digital culture, legislation, public relations, the rule of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-137-147

УДК 340.13

Людмила Андріївна Луць,
професор кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-8182-2449

Ірина Юріївна Настасяк,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3963-1788

ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ

Постановка проблеми. Питання правового регулювання як цілісного процесу в сучасних умовах потребують поглибленої наукової розробки (і процесу загалом, і окремих його етапів). Юридична наука приділяє достатньо уваги правотворчій, правозастосовній і значною мірою правотлумачній діяльності. Водночас поза межами ґрунтовного наукового дослідження досі є важливі проблеми правореалізації. Науковці зазвичай висвітлюють лише питання поняття і форм правореалізації, але поза їхньою увагою залишаються питання розмежування правозастосування і правореалізації; спрямованості всіх етапів правового регулювання (правотворчості, правозастосування, правотлумачення) на створення умов для належної правореалізації; досягнення мети правореалізації та перспективної мети правового регулювання. Поза науковою увагою, на жаль, є і проблеми практики правореалізації, зокрема, з'ясування реального стану забезпечення інтересів учасників суспільних відносин завдяки здійсненню ними прав та обов'язків. Це зумовлює потребу в формуванні сучасної теорії правореалізації в контексті оновлення низки її положень, з'ясуванні можливості створення моніторингових програм для виявлення реального стану правореалізації й досягнення її мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка положень щодо правозастосування і правореалізації висвітлена у працях українських науковців, здебільшого в підручниках і посібниках. Проте питання поняття і природи правореалізації; правомірної поведінки суб'єктів права (фізичних і юридичних осіб) як учасників правовідносин, що реалізують свої права й обов'язки; розмежування правозастосування і правореалізації; з'ясування реального стану правореалізації й необхідності запровадження моніторингової програми щодо правореалізації, зокрема в контексті досягнення її мети, потребують поглибленого вивчення.

Мета статті – уточнити природу правозастосування і правореалізації, здійснити їх розмежування, виявити проблеми правореалізаційної практики, визначити можливості дії моніторингових програм щодо з'ясування реального стану правореалізації й досягнення її мети.

Методи дослідження. Стаття ґрунтується на соціологічній методології, зокрема використано прийом аналізу документів: наукових джерел, правотворчих і правозастосовних актів. Завдяки порівняльно-правовому аналізу виявлено відмінні ознаки правозастосування і правореалізації, що дало змогу визначити чіткі межі між цими явищами. Загальнотеоретичний аналіз допоміг уточнити природу правозастосування і правореалізації, виявити проблеми правореалізаційної практики та запропонувати засоби їх розв'язання.

Основні результати дослідження. Теорія правореалізації в юридичній науці загалом вважається сталою і сформованою, але в контексті сучасних реалій особливої уваги потребує низка питань, вирішивши які, можна зробити висновок щодо стану врегульованості / неврегульованості суспільних відносин, досягнення / недосягнення цілей правового регулювання тощо.

У навчальних підручниках і посібниках під реалізацією права розуміють: втілення положень правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права [1, с. 222]; здійснення приписів

у фізичних діяннях суб'єктів [2, с. 174]; зумовлену правовими приписами правомірну поведінку учасників суспільних відносин [3, с. 405] або ж зумовлену нормами права правомірну поведінку суб'єктів права [4, с. 264]; втілення (здійснення) вимог норм права у правомірній поведінці людей – суб'єктів права [5, с. 234]; здійснення нормативно-правових приписів у правомірних діяннях суб'єктів суспільних відносин з метою задоволення відповідних інтересів [6, с. 283]; реальне втілення змісту юридичних норм у практичній поведінці суб'єктів [7, с. 263].

За характером нормативно-правових приписів виокремлюють такі форми правореалізації: використання (уповноважувальний нормативно-правовий припис); виконання (зобов'язувальний нормативно-правовий припис); дотримання (заборонний нормативно-правовий припис). У наукових джерелах називають й інші критерії виокремлення форм правореалізації – за способом здійснення, за характером дій чи мірою активності суб'єктів тощо. Водночас зазначається, що правореалізація пов'язана лише із правомірною поведінкою. Видається, що одностайність на цьому й завершується, адже дотепер дискусійними є питання щодо здійснення правомірної поведінки суб'єктами правореалізації лише у правовідносинах чи й поза ними; щодо того, чи правореалізація є самостійним явищем, чи є ще одна форма реалізації права – правозастосування (особлива опосередкована четверта форма) тощо. А відтак виокремлюють і безпосередню форму реалізації права.

Отже, у юридичній науці є низка питань, які потребують ґрунтовного аналізу, зокрема, щодо розмежування правореалізації і правозастосування.

Як відомо, не всі нормативно-правові приписи можуть бути реалізовані суб'єктом безпосередньо (самостійно). Доволі часто для належної їх реалізації потрібна правозастосовна діяльність, тобто дії уповноважених суб'єктів щодо створення індивідуально-правових приписів та їх об'єктивації у правозастосовних актах з метою забезпечення належних умов для безпосередньої правореалізації; діяльність компетентних суб'єктів, що спрямована на індивідуалізацію нормативно-правових приписів та створення необхідних передумов для їх реалізації [6, с. 283].

Варто звернути увагу на те, що правозастосування є самостійним різновидом юридичної діяльності, завжди здійснюється уповноваженими (компетентними) суб'єктами за регламентованою процедурою; складається з відповідних стадій і має відповідати вимогам правомірності. Результатом цієї діяльності є правозастосовний акт, який має чітко визначену юридичну форму, спрямований на досягнення юридичних наслідків і є юридичним фактом для виникнення, зміни, припинення правовідносин.

Змістом правозастосовних актів є індивідуально-правові приписи, тобто формально-обов'язкові правила поведінки персоніфікованих суб'єктів; логічно і граматично завершені судження, які формуються у процесі юридичної кваліфікації суб'єктами правозастосування (тобто конкретизації нормативно-правових приписів щодо реальної життєвої ситуації).

Варто наголосити, що найближчою метою правозастосування є створення індивідуально-правового припису і його об'єктивація у правозастосовному акті, а перспективною – створення умов для безпосередньої правореалізації, яка здійснюється конкретним суб'єктом права для забезпечення відповідних інтересів. Що ж до правореалізації, то, як уже зазначалося, її метою є правомірні діяння суб'єктів права для задоволення відповідних інтересів (індивідуальних, колективних, загальносуспільних). Отже, безпосередня правореалізація є правомірною поведінкою (діянням) суб'єктів права, яка передбачена джерелами права, здійснюється у правовідносинах з метою реалізації прав та обов'язків і задоволення відповідних інтересів у формі використання, виконання, дотримання.

Правомірна поведінка і є діянням суб'єктів права, що відповідає нормативно-правовим приписам і спрямоване на отримання юридичних наслідків для забезпечення їхніх інтересів. Завдяки правомірній поведінці відбувається переведення нормативно-правових приписів у конкретну життєву ситуацію.

Результатом безпосередньої реалізації є акти-діяння (правомірна поведінка) персоніфікованих суб'єктів, що передбачені джерелами права і спрямовані на здійснення їхніх прав та обов'язків з метою задоволення відповідних інтересів. Їхні види, як і види правомірної поведінки, можуть бути різноманітними, як-от: за суб'єктами (фізичних, юридичних осіб); за ступенем активності (пасивні, активні); за зовнішньою формою вираження (усні, письмові, діяльнісні); за галузевою належністю нормативно-правових приписів (конституційно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові тощо); за способом здійснення (виконання, використання, дотримання) тощо.

Отже, треба провести чітку межу між безпосередньою правореалізацією і правозастосуванням (та й використання терміна «безпосередня» щодо правореалізації є, мабуть, не зовсім коректним з погляду української мови).

Якщо звернутися до словників української мови, то слово «реалізовувати» трактується як здійснювати, робити реальним, втілювати у життя тощо [8, с. 881]; а «реалізація» – як дія за значенням реалізувати [9], а синоніми – втілення, здійснення. Натомість слово «застосовувати» тлумачиться як використовувати що-небудь, запроваджувати в життя, пристосовувати до чого-небудь [10]; а застосування – це дія за значенням «застосовувати»; синоніми до слова «застосовувати» є використовувати, забезпечувати. Отже, реалізація – це здійснення, втілення в реальному житті, тоді як застосування – забезпечення чого-небудь, пристосування до чогось.

Відтак правореалізація – це завжди здійснення прав та обов'язків суб'єктів і втілення інтересів учасників суспільних відносин у реальній конкретній життєвій ситуації. Власне тому для розуміння змісту поняття «правореалізація» немає потреби додавати слово «безпосередня», особливо задля розмежування його з поняттям «правозастосування».

Порівнюючи природу аналізованих правових явищ, варто звернути увагу на те, що вони є різними за своєю сутністю, окремими етапами правового регулювання: правозастосування – це діяльність, завдяки якій створюються умови для правореалізації, а правореалізація – це правомірна поведінка, що покликана забезпечувати втілення інтересів учасників суспільних відносин через здійснення ними їхніх прав та обов'язків. Отже, правозастосування – це діяльність уповноважених (компетентних) суб'єктів права, а правореалізація – це діяльність персоніфікованих суб'єктів права; правозастосування – це різновид юридичної діяльності, а правореалізація – правомірна поведінка; правозастосування спрямоване на створення умов (юридичних фактів) для правореалізації, натомість правореалізація – на здійснення прав та обов'язків, задоволення відповідних інтересів; правозастосування загалом спрямоване на формування індивідуально-правових приписів, які визначають майбутню правомірну поведінку суб'єктів, а правореалізація – це здійснення правомірної поведінки в конкретній життєвій ситуації, тобто у процесі здійснення правовідносин.

Видається, що представникам сучасної загальної теорії права слід ретельніше дослідити ці питання, щоб запобігти підміні понять; усунути деформації, які виникають через ототожнення таких явищ, як правореалізація і правозастосування, та відсутність чіткого їх розмежування. Адже це може спричинити низку проблем і в правозастосуванні, і в правореалізації. Так, у правозастосуванні може сформуватися уявлення, що це завершальний етап правового регулювання, а це нівелює перспективну мету правового регулювання – створення умов для забезпечення інтересів учасників суспільних відносин. Також це може спричинити формування професійної деформації у суб'єктів правозастосування щодо того, що їхня діяльність спрямована лише на створення правозастосовних актів і головною метою є дотримання формальних вимог (процедурних, структурних, організаційних тощо). Тобто може виникнути загроза щодо створення належних умов для настання етапу правореалізації.

Що ж до правореалізації, то наявність таких обставин (порушення строків, переваги формальних вимог над змістовими, інші правозастосовні деформації) створює перешкоди для здійснення прав і свобод суб'єктів права, для забезпечення інтересів учасників суспільних відносин. Та й з огляду на те, що на цьому етапі правового регулювання практично не здійснюється моніторинг досягнення найближчої мети правореалізації чи перспективної мети правового регулювання загалом.

Саме тому юридична наука і практика послуговуються зазвичай вибірковими фактами невиконання рішень Європейського суду з прав людини, національних судів чи констатацією кількості прийнятих цими органами рішень тощо.

Чи є це емпіричне підґрунтя достатнім для висновків про ефективність або якість правового регулювання в Україні, в інших правових системах (зокрема, у міждержавних)? Мабуть, що ні – це вибіркові дані, тож і результати містять припущення або ж часткові підсумки, а не аргументовані висновки, які мають теоретичну і практичну значущість.

Наприклад, реалізація положень Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року, який підписали Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії,

Сполучені Штати Америки [11] не була зумовлена в часі, зокрема щодо надання гарантій безпеки Україні. Як відомо, Україна виконала свої зобов'язання щодо ліквідації ядерної зброї, але, на жаль, у цьому офіційному документі не визначено спеціальних механізмів контролю за здійсненням зобов'язань Російською Федерацією, Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії, Сполученими Штатами Америки. Щоправда, у тексті є посилання на офіційні міжнародні документи, як-от: Статут Організації Об'єднаних Націй, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Тож, здавалося б, мав бути застосований загальний порядок виконання міжнародних зобов'язань. Однак і такий порядок належним чином тепер не діє. Це яскравий і сумний випадок міжнародно-правової практики, що свідчить про відсутність контролю за досягненням мети правореалізації і перспективної мети правового регулювання. Отже, можна констатувати, що такі цілі не досягнуті, а правове регулювання частково завершено на етапі правозастосування і належних умов для правореалізації не було створено.

Ще один приклад проблем правореалізації – рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вячеславова та інші проти України» від 13 березня 2025 року. Цим рішенням Суд визнав державу Україна винною в порушенні прав людини під час подій 2 травня 2014 року в Одесі [12]. Проблемою правореалізації є те, що це рішення стосується подій десятирічної давнини, тобто його положення вже втратили об'єктивність щодо належної оцінки реальності ситуації, доказів, висновків щодо винних осіб у контексті їх покарання (зокрема, посадові особи, які мали забезпечувати правопорядок, були призначені за президентства Віктора Януковича, а тепер перебувають на території Російської Федерації).

Як зазначив голова Комітету Верховної Ради України з питань зовнішньої політики О. Мережко, «між основним висновком Європейського суду з прав людини, який покладає відповідальність на державу Україну, і низкою фактів є невідповідність (події відбувалися на тлі російської агресії, посадові особи поліції та міської влади значною мірою знаходилися під впливом Російської Федерації). Таким чином, до відповідальності слід було притягти і Російську Федерацію як державу з точки зору міжнародного права та прецедентного права Європейського суду з прав людини» [13]. З огляду на викладене вище варто наголосити, що тривалий період розгляду будь-якої справи нівелює актуальність вирішуваної проблеми, відповідність меті правореалізації чи навіть меті правового регулювання загалом.

Прикладом проблем правореалізації є також те, що значна кількість рішень Європейського суду з прав людини не виконується, а це свідчить про відсутність умов для правореалізації. Як засвідчує аналіз рішень, Велика палата Верховного Суду, яка покликана формувати уніфіковану судову практику, зосередила свої зусилля на розгляді адміністративних справ, дисциплінарних проваджень суддів і перегляді рішень національних судів на вимогу рішень Європейського суду з прав людини. Доволі часто простежується розбіжність у правових позиціях суддів Великої палати, спостерігається і скасування попередніх рішень. Усе це не сприяє уподібненню судової практики, а відтак і створенню належних умов для правореалізації.

Висновки. Аналіз наукових джерел, джерел міжнародного права й законодавства України, інших юридичних актів дав підстави для низки висновків. Сучасна теорія правореалізації потребує удосконалення і не тільки з метою доповнення чи оновлення наукових положень, а й з точки зору потреб юридичної практики, оскільки не завжди спостерігається створення належних умов для здійснення прав і обов'язків суб'єктами права.

Важливим з погляду наукового пізнання є формування позиції щодо чіткого розмежування понять «правозастосування» і «правореалізація». Правозастосовна діяльність покликана забезпечувати умови для правореалізації насамперед шляхом створення таких юридичних актів, як акти застосування права, що є юридичними фактами для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Натомість правореалізація спрямована на забезпечення здійснення прав та обов'язків, втілення інтересів учасників суспільних відносин. Тож для позначення правореалізації не потрібно додавати слово «безпосередня», оскільки природа цього явища підтверджує той факт, що правореалізація завжди є безпосередньою, конкретною, правомірною поведінкою суб'єктів права (фізичних чи юридичних осіб). Відповідні суб'єкти, наприклад суб'єкти правозастосування (юридичні особи), можуть здійснювати діяльність щодо створення правозастосовних актів, але водночас можуть здійснювати і правореалізацію. Однак потрібно чітко визначити межі завершення право-

застосовної діяльності й початку правореалізації (правомірної поведінки цих суб'єктів щодо здійснення прав чи обов'язків на підставі правозастосовного акта чи джерела права).

Статус суб'єктів права, характер їхніх діянь, мета й результати є різними, а це важливо і з точки зору мети, і щодо ефективності діянь цих суб'єктів, а також з позиції цілісності механізму правового регулювання й досягнення його перспективної мети. Важливо зосередити увагу науковців на дослідженні теоретичних питань правореалізації, які потребують ширшого предмета пізнання, а також акцент юридичної практики скерувати на важливість питання досягнення найближчої і перспективної мети правореалізації.

У статті проаналізовано проблемні аспекти правозастосування, що породжують перешкоди, а не створюють умови для належної правореалізації. Усе це викликає потребу у вивченні практики правореалізації та створенні системи засобів (зокрема, моніторингових програм), які б уможливили виявлення реального стану правореалізації, проблем, деформацій і дали б змогу запропонувати засоби їх подолання чи запобігання їм. Видається, що сучасні технології в змозі створити такі програми і з'ясувати реальний стан у правореалізації, досягненні / недосягненні її мети. А це має важливе значення з погляду ефективності правового регулювання загалом.

Список використаних джерел

1. Теорія держави і права: підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.; за ред. С. Л. Лисенкова. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
2. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посіб. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
3. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.
4. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
5. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: ВАІТЕ, 2015. 392 с.
6. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. Київ: Атіка, 2007. 412 с.
7. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: підручник. Практикум. Тести. 2-ге вид., виправл. і доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
8. Новий тлумачний словник української мови. 42 000 слів: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1998. Т. 3. 928 с.
9. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда; Ін-т мовознавства АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7. 466 с.
10. Словник.ua. URL: https://surl.li/qevgea (дата звернення: 01.04.2025).
11. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї: міжнар. док. 05.12.1994. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 01.04.2025).
12. Case of Vyacheslavova and others v. Ukraine (Applications nos. 39553/16), ECHR 13 March 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-242505%22]} (viewed on 01.04.2025).
13. Фарбар К. Рішення ЄСПЛ про події 2 травня 2014 року в Одесі. У чому винна Україна і до чого причетна Росія? *Радіо Свобода.* 2025. 13 берез. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rishennya-yevropeyskoho-sudu-z-prav-lyudyny-odesa/33346971.html (дата звернення: 01.04.2025).

References

1. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / S. L. Lysenkov, A. M. Kolodii, O. D. Tykhomyrov ta in.; za red. S. L. Lysenkova. Kyiv: Yurinkom Inter, 2005. 448 s.
2. Rabinovych P. M. Osnovy teorii ta filosofii prava: navch. posib. Lviv: Vyd-vo LOBF «Medytsyna i pravo», 2021. 256 s.
3. Zahalna teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M. V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2011. 584 s.
4. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / O. V. Petryshyn, S. P. Pohrebniak, V. S. Smorodynskyi ta in.; za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2014. 368 s.
5. Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: VAITE, 2015. 392 s.
6. Luts L. A. Zahalna teoriia derzhavy ta prava : navch.-metod. posib. Kyiv: Atika, 2007. 412 s.

7. Krestovska N. M., Matvieieva L. H. Teoriia derzhavy i prava. Pidruchnyk. Praktykum. Testy. 2-he vyd., vypravl. i dopov. Kyiv: Yurinkom Inter, 2019. 584 s.
8. Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy: 42 000 sliv: u 4 t. / uklad.: V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv: Akonit, 1998. T. 3. 928 s.
9. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. / za red. I. K. Bilodida; In-t movoznavstva AN URSR. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. T. 7. 466 s.
10. Slovnyk.ua. URL: https://surl.li/qevgea
11. Memorandum pro harantii bezpeky u zviazku z pryiednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi: mizhnar. dok. 05.12.1994. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text
12. Case of Vyacheslavova and others v. Ukraine (Applications nos. 39553/16), ECHR 13 March 2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-242505%22]}
13. Farbar K. Rishennia YeSPL pro podii 2 travnia 2014 roku v Odesi. U chomu vynna Ukraina i do choho prychetna Rosiia? *Radio Svoboda.* 2025. 13 berez. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rishennya-yevropeyskoho-sudu-z-prav-lyudyny-odesa/33346971.html

Луць Л. А., Настасяк І. Ю. Правореалізація: теоретичні та практичні питання

У статті висвітлено проблеми становлення сучасної теорії правореалізації, зокрема, що стосується її природи, розмежування із правозастосуванням, досягнення мети, можливості розкриття реального стану на цьому етапі правового регулювання. Із цією метою проаналізовано наукові джерела, офіційні документи (джерела міжнародного права й законодавство України), правозастосовні акти. Це дало змогу сформувати уявлення про стан наукового пізнання правореалізації і створити емпіричне підґрунтя для загальнотеоретичного аналізу й формування оновлених положень теорії правореалізації.

Констатовано, що важливим є формування чіткої позиції щодо розмежування правозастосування і правореалізації як самостійних явищ, які відображають відносно відокремлені етапи правового регулювання; визначення поняття правореалізації як правомірної поведінки суб'єктів права (фізичних і юридичних осіб), яка відбувається у правовідносинах шляхом здійснення їхніх прав та обов'язків. Розкрито реальний стан здійснення суб'єктами своїх прав та обов'язків, досягнення юридичних наслідків і мети – забезпечення інтересів учасників суспільних відносин. Для цього запропоновано сформувати моніторингові програми, які б виявляли стан правореалізації, здатності суб'єктів забезпечувати свої інтереси. Проаналізовано цілісний процес правового регулювання суспільних відносин щодо забезпечення належних умов правореалізації завдяки відповідній правотворчій, правозастосовній, правотлумачній діяльності та іншим засобам досягнення мети правореалізації і мети правового регулювання загалом.

Ключові слова: правореалізація, правозастосування, правореалізаційна практика, правове регулювання, правомірна поведінка.

Luts L. A., Nastasiak I. Y. Law implementation: theoretical and practical issues

The article highlights the problems of the formation of the modern theory of law implementation, in particular, regarding its nature, demarcation with law enforcement, achieving the goal, and the possibility of revealing the real state at this stage of law regulation.

For this purpose, scientific sources, official documents (sources of international law and the legislation of Ukraine), and law enforcement acts were analyzed. This made it possible to form an idea of the state of scientific knowledge of law implementation and create an empirical basis for a general theoretical analysis and the formation of updated provisions of the theory of law implementation.

It is stated that it is important to form a clear position on the distinction between law enforcement and law implementation as independent phenomena that reflect relatively separate stages of legal regulation: law enforcement is an activity that creates conditions for law implementation, and law implementation is lawful behavior designed to ensure the implementation of the interests of participants in social relations through the exercise of their rights and obligations. Therefore, law enforcement is the activity of authorized (competent) subjects of law, and law implementation is the activity of personified subjects of law; law enforcement is a type of l law activity, and law implementation is lawful behavior; law enforcement is aimed at creating conditions (legal facts) for law implementation, while law implementation is aimed at exercising rights and obligations, satisfying relevant interests; law enforcement is generally aimed at the formation of individual legal prescriptions that determine the future lawful behavior of subjects, and law implementation is the implementation of lawful behavior in a specific life situation, that is, in the process of implementing law relations. The definition of the concept of law implementation is specified as the lawful behavior of subjects of law (individuals and legal entities), which occurs in law relations through the exercise of their rights and obligations.

The emphasis is on the need to reveal the real state of the subjects' exercise of their rights and obligations, the achievement of legal consequences and the goal – ensuring the interests of participants in social relations. For this purpose, it is proposed to form monitoring programs that would reveal the state of law implementation, the ability of subjects to ensure their interests. It is important to analyze the holistic process of legal regulation of social relations in terms of ensuring proper conditions for law implementation through appropriate law-making, law-enforcement, law-interpreting activities and other means of achieving the goal of l law implementation and the goal of law regulation in general.

Key words: law implementation, law enforcement, law implementation practice, law regulation, lawful behavior.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-148-154

УДК 340.132+341.31 + 061.1ЄС(477)

Юліанна Володимирівна Цвєткова,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-7557-7048

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА В ЦИФРОВІЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНІЙ ДЕРЖАВІ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

У сучасну епоху цифровізації та глобалізації відбувається суттєве переосмислення підходів до правореалізації. Цифрова й інформаційна держава як новий етап трансформації публічного управління створює і нові можливості, і виклики для механізмів та особливостей реалізації права. Україна, перебуваючи на шляху глибоких реформ і євроінтеграції, стикається з необхідністю адаптації національної правової системи до умов надзвичайних правових режимів, спричинених війною, а також до вимог цифрового розвитку, що диктуються зовнішніми й внутрішніми чинниками. Реалізація прав в умовах воєнного стану та водночас активної інтеграції в європейський правовий простір потребує комплексного аналізу ефективності правових механізмів, цифрових інструментів державного управління, гарантій прав людини в нових реаліях. Цифрові сервіси, електронне врядування, кібербезпека, доступ до інформації, персональні дані – це лише частина ключових аспектів, які постають перед українським суспільством у процесі розбудови інформаційної держави.

Ця стаття має на **меті** дослідити, як змінюється природа реалізації прав в умовах цифрової трансформації державності, з урахуванням особливостей надзвичайного правового режиму в Україні та імперативів європейської інтеграції, а також окреслити перспективи формування сталих правозахисних механізмів у цифровому середовищі.

Досягти цієї мети можливо шляхом реалізації таких завдань: проаналізувати теоретичні засади формування концепцій інформаційної та цифрової держави, визначити їх спільні та відмінні риси, а також охарактеризувати сучасний напрям трансформації публічного управління в Україні; дослідити вплив цифровізації на механізми реалізації права, принципи правотворчості та правозастосування, зокрема трансформацію процедур, автоматизацію управлінських процесів, формалізацію документообігу та зміни у взаємодії громадянина з державою; оцінити специфіку реалізації цифрових рішень у сфері публічного управління в умовах надзвичайного правового режиму, з урахуванням принципів обмеження прав людини згідно з міжнародними стандартами; виявити особливості форм дискримінації, що виникають унаслідок цифровізації державних послуг, визначити загрози для реалізації прав окремих категорій населення в контексті цифрової нерівності; обґрунтувати необхідність розробки ефективних правових та інституційних механізмів контролю за використанням персональних даних, зібраних через цифрові платформи, у тому числі в умовах воєнного стану; окреслити ключові виклики та напрями гармонізації українського цифрового законодавства з правовими нормами Європейського Союзу, з акцентом на впровадження стандартів GDPR, кібербезпеки та забезпечення інтероперабельності цифрових сервісів.

Об'єктом дослідження виступає процес реалізації права в умовах цифровізації публічного управління, а предметом дослідження правові, інституційні та технологічні аспекти реалізації права в умовах формування цифрової та інформаційної держави, зокрема, в контексті надзвичайного правового режиму та гармонізації з правовою системою ЄС.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових, спеціально-юридичних та міждисциплінарних методів, які забезпечують комплексне вивчення процесів реалізації права в умовах цифрової трансформації держави. Загальнонаукові методи, зокрема аналіз і синтез, використано для виокремлення сутнісних характеристик концепцій цифрової та інформаційної держави, а також для формування цілісного уявлення про трансформаційні процеси у сфері правореалізації. Індуктивний і дедуктивний методи дали змогу перейти від окремих прикладів застосування цифрових рішень у публічному управлінні до формулювання узагальнених теоретичних висновків. Значну роль у дослідженні відіграв порівняльно-правовий метод, який застосовано для аналізу моделей цифрового врядування, що впроваджуються в Україні, порівняно з практиками держав ЄС, зокрема, в частині захисту персональних даних, дотримання стандартів кібербезпеки та забезпечення інтероперабельності цифрових сервісів. Серед спеціально-юридичних методів ключовим став формально-юридичний метод, який дав змогу проаналізувати чинне законодавство України, норми міжнародного права (зокрема ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) та регулювання у сфері цифрових прав у межах ЄС. Системно-структурний метод було використано для дослідження функціонування цифрових державних платформ як елементів правової інфраструктури та для вивчення взаємозв'язку між правовими нормами, інституціями, алгоритмізованими рішеннями та органами публічної влади. Також використано правозастосовний (казуальний) метод для аналізу конкретних кейсів, пов'язаних з реалізацією прав людини в умовах воєнного стану, із урахуванням практики Європейського суду з прав людини та українських цифрових сервісів. У міждисциплінарному аспекті було залучено соціологічний підхід для виявлення новітніх форм дискримінації, що виникають унаслідок цифрового розриву, а також елементи кібернетичного методу для аналізу юридичних наслідків автоматизованого прийняття рішень та обробки великих обсягів даних (big data) у межах інформаційно-аналітичних систем держави.

Розвиток суспільства, науки та технологій напряму впливає на еволюцію державно-правових явищ. Найбільш активно на сьогодні розвивається сфера інформаційних технологій, штучного інтелекту, цифрових інновацій тощо. Природно, що й юридична наука та практика реагує на ці виклики появою нових концепцій розуміння ролі, функцій і природи функціонування державних механізмів та реалізації права. Найбільш популярними у наукових дискусіях сьогодні є дві близьких, але не тотожних концепції – цифрової та інформаційної держави.

Концепція «інформаційної держави» акцентує увагу на комунікаційних технологіях, які використовуються для надання адміністративних послуг, виконання державних бюрократичних функцій, контролю суспільства шляхом аналізу даних тощо [1, с. 265]. У інформаційній державі важливу роль починають відігравати такі функції, як: збір і аналіз значної кількості інформаційних даних, використання та вдосконалення інформаційної інфраструктури, залучення громадян до участі у державних справах через цифрові платформи [1, с. 266]. Отже, по суті, інформаційна держава розвивається та забезпечує реалізацію права через управління інформацією, яку вона отримує із усіх джерел, і яка становить основу для прийняття рішень з будь-яких питань.

Цифрова держава своєю чергою за багатьох спільних рис з інформаційною державою має низку принципових відмінностей. Так, у її діяльності більший акцент робиться на механізмах надання державних послуг [2] та більш практичному зосередженні на економічній сфері [3]. Трансформація держави до концепції інформаційної держави є більш радикальною, адже тут йдеться про появу та розвиток нових важливих функцій держави (збір та аналіз інформації big data, використання їх у державному механізмі), суттєві зміни у структурі та діяльності органів державної влади тощо. Концепція цифрової держави передбачає менші трансформації: тут не йдеться про зміни у формі держави чи впровадженні принципово нових підходів організації суспільства. Тут більше спостерігається зосередженість на способах, якими здійснюється державне управління, правилах діловодства, обліку, звітності тощо. І якщо ідея інформаційної держави в полеміках сучасних науковців і практиків розглядається більш як абстракція, елементи та конкретні механізми цифрової держави впроваджують у діяльність своїх органів більшість сучасних держав світу. У більшості з них цей процес іде через так звану цифровізацію (диджиталізацію) окремих адміністративних послуг, створення можливостей їх отримати за допомогою мережі Інтернеті. Але при запровадженні таких нових можливостей не заперечується й класичний спосіб отримання послуги при

особистісному візиті, за допомогою листування з державним органом, телефонної розмови тощо. На сьогодні аналіз реформування держави та права в Україні дає нам підстави спостерігати впровадження саме другої концепції.

У реалізації права в обох концепціях, виходячи із їх особливостей, спостерігаються такі риси: перенесення усієї документації у цифрову форму, автоматизація та незалежність від людського фактору багатьох процесів реалізації права, жорстка формалізованість усіх процесів тощо. Звичайно, в усіх цих явищах наявні позитивні та негативні сторони, адже та сама формалізованість, з одного боку, забезпечує більшу об'єктивність та рівноправність суб'єктів, а з іншого – ускладнює врахування особливостей кожного окремого правореалізаційного випадку. Перенесення документації у цифрову форму збільшує доступність і зменшує бюрократизацію, але водночас і створює нові дискриміновані групи осіб, доступ для яких до цифрових документів є ускладненим з тих чи інших причин.

Усі ці чинники набувають додаткової акцентуації, тоді, коли реалізація державних функцій відбувається ускладнено: в умовах дії надзвичайного правового режиму та радикального реформування правової системи. І сьогодні перед нашою державою постають обидва виклики! Адже вже третій рік у державі оголошений воєнний стан й усі державно-правові процеси відбуваються в умовах своєрідного стрес-тесту, і паралельно відбувається реформування законодавства з метою його адаптації до правової системи ЄС.

Основними викликами, що стають перед вітчизняною правореалізацією в умовах воєнного стану, є пошук балансу між дотриманням прав людини в таких складних умовах та їх обмеженням, що є необхідними для досягнення вищої мети – збереження нашого суспільства та державності й їх подальшого розвитку в напрямі демократизації, західної традиції права, європеїзації тощо. Можливість відступу від зобов'язань із забезпечення певних прав і свобод людини і громадянина, передбачена ст. 15 Конвенції неодноразово досліджувалася ще до повномасштабного вторгнення Росії в Україну [4], але, звичайно, особливої гостроти питання набуло після 2022 року, що підтверджується практикою Європейського суду з прав людини та спеціально виданим посібником на цю тему [5]. Основними принципами правореалізації, що описують установлення цього балансу та мають набути відображення у правотворчості, є принципи пропорційності (заходи не повинні виходити за межі, яких вимагає гострота становища), обґрунтованості (війна або інша суспільна небезпека, що загрожує життю нації) та контрольованості (заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням, є зобов'язання, відступ від яких не допускається [5, с. 6–14]).

І тут можемо спостерігати як розбудова цифрової держави впливає на реалізацію цих принципів. Процеси цифровізації державних послуг сприяють значно кращому забезпеченню права на отримання інформації, гарантують виконання таких прав, як можливість отримати державні послуги незалежно від місця перебування особи, можливість швидко відносити втрачені документи, можливість використати особою свої особисті дані без відвідування державних органів тощо. Широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій відкриває можливість громадянам України реалізовувати своє право на освіту навіть тоді, коли вони перебувають у важких умовах, зокрема, на окупованих територіях або у прифронтовій зоні. Але, звичайно, існує й зворотна сторона цифровізації даних і реалізації прав людини. Найбільшими викликами, які притаманні усім державам, що проводять реформи цифровізації, є дотримання кібербезпеки, запобігання зловживанням у вигляді надрегульованості та контролю державою особистісної й суспільної сфери, потенційна загроза дискримінації вразливих прошарків населення. Для нашої держави усі ці проблеми набувають особливої гостроти через воєнний стан. Так, найбільш показовим є приклад застосування ідентифікаційної системи «Дія», в якій сьогодні зібрані особисті дані близько 20 мільйонів громадян України. Будь-яка потужна кібератака або руйнація електромереж, що, як свідчить досвід, є буденними явищами повномасштабної війни, як мінімум блокують доступ громадян до їхніх особистих даних, а як максимум можуть бути використані з протиправною метою. Уніфікація і зосередження цих даних, звичайно, може полегшити державно-управлінські процеси, але, з іншого боку, quis custodiet ipsos custodes? – питання про те, які контрольні механізми мають бути передбачені для запобігання зловживанням саме з боку державних структур, залишається відкритим. І ще більшу дискусію викликає питання, коли ці механізми мають бути жорсткішими – у мирний чи у воєнний час. Адже саме воєнний час уже є

зразком наднормованого правового та державного регулювання, існування структур і органів з особливими компетенціями чи повноваженнями, що дублюються.

Однією з найскладніших тем у цифровізації державних послуг є питання дискримінації. З одного боку, саме цифровізація сприяє наданню рівноправності для усіх громадян, адже створює можливості для реалізації їхніх прав «не виходячи з домівки». Це полегшує інклюзивність освіти, зменшує черги в державних установах та пришвидшує обробку запитів громадян, краще реалізує право на інформацію, зменшує можливість цензури, забезпечує такі важливі прав, як право на петиції (через сервіс електронних звернень громадян) та надає інші численні можливості. Все це разом нібито якраз зменшує дискримінацію та забезпечує громадянам рівні можливості. З іншого боку, на початку XXI століття класичні види дискримінації – статева, расова, релігійна, етнічна – є вже визначеними проблемами, а демократичні держави, громадські організації, наддержавні структури мають проєкти розвитку та державні програми, спрямовані на їх подолання. У багатьох державах це вже налагоджені процеси, і, хоча навряд чи ми коли-небудь зможемо сказати, що всі ці обмеження будуть подоланими, процес боротьби з цими негативними явищами є відомим, відкритим, та, безперечно, має багато успіхів. Сьогодні перед юристами гостро постають питання про нові види дискримінації – дискримінація за віком, за доступом до мережі, за навичками тощо. Своєю чергою добре відомі види дискримінації набувають нових форм, як, наприклад, право на віросповідання може обмежити особу у використанні цифрових засобів, а право на особисте життя, таємницю листування – поставити питання про право не оприлюднювати особисті дані.

І тут цифровізація державних послуг, особливо якщо вона є безальтернативною, може стати інструментом такої дискримінації. Прикладом може стати продаж квитків на деякі потяги державної компанії «Укрзалізниця», який відбувається виключно онлайн, без права купити та здати такий квиток у реальній касі, або, навіть більше, запроваджений з минулого літа продаж окремих квитків виключно через програму «Дія». По суті, тут бачимо відкриту дискримінацію за віком (особи похилого віку часто не хочуть використовувати онлайн-програми, у яких передбачені платежі), за навичками (користування цими сервісами потребує специфічних навичок, зокрема, роботи з технікою, цифрової освіченості), за майновим становищем (такі послуги можливі тільки при підключенні через смартфони певного функціоналу, вартість яких становить більше двох мінімальних заробітних плат), за поглядами (є релігійні течії, догми яких забороняють реєстрацію в таких базах даних) тощо.

Більше того, сумний досвід авторитарних держав, таких як КНР чи російська федерація демонструють темний бік цифровізації державних послуг через установлення контролю над громадянами та громадськими організаціями для подальшого зменшенням їх політичної активності, запобігання виступам проти влади, реалізації права на опір зловживанням влади та ін.

Не менші виклики й перед нашою правовою системою в умовах її адаптації до правової системи ЄС. Відносна повільність процесів цифровізації в державах ЄС може бути пояснена не тільки і не стільки бюрократичними процедурами, скільки жорстким контролем суб'єктів громадянського суспільства, міжурядових організацій та відповідними інституціями за суворими дотриманням прав і свобод, запобіганням дискримінації тощо. Основним правовим документом, який регулює тут обробку персональних даних, є Регламент 2016/679 – Загальний регламент захисту даних (GDPR). Цей регламент встановлює суворі правила, що мають на меті забезпечити конфіденційність, безпеку та контроль осіб над їхніми особистими даними в межах ЄС [6], і ці вимоги є значно суворішими порівняно з українськими. При адаптації нашої правової системи до системи ЄС одними із найважливіших будуть питання дотримання кібербезпеки та інтероперабельності.

Інтероперабельність означає здатність різних систем і організацій обмінюватися даними, взаємодіяти та працювати разом, навіть якщо ці системи розроблені різними сторонами. Важливим аспектом є також забезпечення відповідності технічним стандартам, нормативно-правовим вимогам і безпеці даних, що відбувається в контексті розробки окремих механізмів цифрового урядування в ЄС, зокрема, в аспекті обміну даними між урядами та громадянами в межах ЄС та між країнами-партнерами [7]. ЄС має низку важливих цифрових платформ, зокрема, для обміну даними та співпраці між державами-членами. Україні важливо інтегруватися з цими платформами для забезпечення безперешкодного обміну даними [8; 9]. Такими платформами могли б бути eHealth, MyHealth@EU, які забезпечують обмін медичними даними, або E-Justice, яка забезпечує обмін

юридичними даними, які необхідно адаптувати для забезпечення ефективної співпраці в юридичному середовищі між державами. Забезпечення інтероперабельності між цифровими послугами України та ЄС потребує комплексного підходу, включаючи стандартизацію технічних процесів, гармонізацію законодавства, інтеграцію в європейські платформи, а також розвиток інфраструктури і цифрових навичок. Це дасть змогу не лише полегшити обмін інформацією між державами, а й підвищити ефективність надання послуг для громадян і бізнесу, сприяючи розвитку цифрової економіки.

Висновки. Отже, спираючись на викладене, можемо зробити такі висновки.

У науковому дискурсі спостерігається розмежування між концепціями «інформаційної» та «цифрової» держави. Інформаційна держава передбачає глибоку трансформацію державних функцій шляхом обробки та аналізу великих масивів даних (big data), натомість цифрова держава зосереджується на оптимізації надання публічних послуг за допомогою цифрових технологій, не змінюючи фундаментальних основ державного устрою.

Цифровізація приводить до зміни форм і механізмів реалізації права та принципів правотворчої діяльності, зокрема через автоматизацію процесів, зменшення суб'єктивного чинника, цифрову формалізацію документообігу. Водночас така трансформація породжує ризики правової уніфікації, що ускладнює індивідуалізацію юридичних рішень і потенційно впливає на доступ до прав для вразливих категорій громадян.

У період воєнного стану цифрові інструменти відіграють ключову роль у забезпеченні безперервності державного управління та доступу до базових прав. Однак такі умови також посилюють вразливість цифрових систем до зовнішніх загроз (кібератак, технічних збоїв) та підвищують вимоги до дотримання принципів пропорційності, обґрунтованості й контрольованості у сфері обмеження прав людини.

Цифровізація, попри потенціал для розширення доступу до прав, актуалізує проблему нових форм дискримінації: за віком, цифровою грамотністю, матеріальним становищем, релігійними переконаннями тощо. За відсутності альтернативних форм доступу до державних послуг такі практики можуть суперечити принципу рівності та недискримінації.

Централізація персональних даних у межах державних цифрових платформ створює потребу у впровадженні ефективних інституційних і правових механізмів контролю за їх використанням, відповідності основним принципам правореалізації та правотворчої діяльності. Особливої актуальності це набуває в умовах воєнного стану, коли зростає ризик зловживань і посилення державного контролю над приватною сферою.

Євроінтеграційний курс України зумовлює необхідність адаптації національного законодавства до норм ЄС у сфері цифрових прав, зокрема щодо захисту персональних даних, кібербезпеки та інтероперабельності цифрових систем. Це потребує як технічної, так і нормативно-правової стандартизації, а також посилення інституційної спроможності держави у сфері цифрового врядування.

Список використаних джерел

1. Балан С. В. Інформаційна держава як новий тип сучасної держави. *Політологічний вісник.* 2023. № 90. С. 263–271. doi:https://doi.org/10.17721/2415-881x.2023.90.263-271
2. Schou J., Hjelholt M. Digital state spaces: state rescaling and advanced digitalization. *Territory, Politics, Governance.* 2018. № 7(4). С. 438–454. https://doi.org/10.1080/21622671.2018.1532809
3. Атаманова Н. В., Котиш П. О. Концепції цифрової держави. *Право та державне управління.* 2022. № 3. С. 122–127.
4. Kirchner S. Human Rights Guarantees during States of Emergency: The European Convention on Human Rights. *Baltic Journal of Law & Politics, Vytautas Magnus University*. 2010. vol. 3, no. 2. P. 1–25. https://doi.org/10.2478/v10076-010-0008-6
5. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Рада Європи. Оновлено 31.08.2024. 20 с. https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr
6. Kuner C., Bygrave L. A., Docksey C. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Commentary. Oxford University Press, 2017. DOI:10.1093/oso/9780198826491.001.0001
7. Guerra M., Ratti A. Digital Governance and Interoperability: The Role of eGovernment in the European Union. *International Journal of Electronic Government Research.* 2019. № 15(3). P. 42–61.

8. Dain D., Tchervynskiy A. Interoperability Challenges for Digital Government in Ukraine and the EU. *Journal of Digital Government.* 2021. № 3(1). P. 45–62.
9. Choromanska A. Digital Transformation and Interoperability in Public Administration: EU and Ukraine's Comparative Perspectives. *Public Administration Review.* 2020. № 8(3). P. 90–107.

References

1. Balan S. V. Informatsiina derzhava yak novyi typ suchasnoi derzhavy. *Politolohichnyi visnyk.* 2023. № 90. S. 263–271. doi:https://doi.org/10.17721/2415-881x.2023.90.263-271
2. Schou J., Hjelholt M. Digital state spaces: state rescaling and advanced digitalization. *Territory, Politics, Governance.* 2018. № 7(4). C. 438–454. https://doi.org/10.1080/21622671.2018.1532809
3. Atamanova N. V., Kotysh P. O. Kontseptsii tsyfrovoi derzhavy. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. 2022. № 3. S. 122–127.
4. Kirchner S. Human Rights Guarantees during States of Emergency: The European Convention on Human Rights. *Baltic Journal of Law & Politics, Vytautas Magnus University,* 2010. vol. 3, no. 2. P. 1–25. https://doi.org/10.2478/v10076-010-0008-6
5. Posibnyk zi statti 15 Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny. Vidstup vid zoboviazan pid chas nadzvychainoi sytuatsii. Rada Yevropy. 31.08.2024. 20 s. https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr
6. Kuner C., Bygrave L. A., Docksey C. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Commentary. Oxford University Press 2017. DOI:10.1093/oso/9780198826491.001.0001
7. Guerra M., Ratti A. Digital Governance and Interoperability: The Role of eGovernment in the European Union. *International Journal of Electronic Government Research.* 2019. № 15(3). P. 42–61.
8. Dain D., Tchervynskiy A. Interoperability Challenges for Digital Government in Ukraine and the EU. *Journal of Digital Government.* 2021. № 3(1). P. 45–62.
9. Choromanska A. Digital Transformation and Interoperability in Public Administration: EU and Ukraine's Comparative Perspectives. *Public Administration Review.* 2020. № 8(3). P. 90–107.

Цвєткова Ю. В. Реалізація права в цифровій та інформаційній державі: виклики і перспективи для України в умовах надзвичайного правового режиму та євроінтеграції

У статті досліджується трансформація процесу реалізації права та правотворчості в умовах цифровізації державного управління, зокрема через призму концепцій цифрової та інформаційної держави. Проаналізовано відмінності між цими підходами, їх вплив на юридичні механізми, інституційну структуру держави та участь громадян і громадянського суспільства у цих процесах. Особливу увагу приділено викликам, що виникають в умовах надзвичайного правового режиму (воєнного стану), а також у процесі адаптації правової системи України до стандартів ЄС. Розглянуто як позитивні ефекти цифровізації (підвищення доступності послуг, прозорість, автоматизація), так і пов'язані з нею ризики – новітні форми дискримінації, загрози персональній безпеці та порушення права на приватність. Проаналізовано значення принципів пропорційності, обґрунтованості та контрольованості при обмеженні прав людини в умовах цифрового врядування. Зроблено висновки щодо необхідності правової гармонізації з відповідними нормами ЄС та формування ефективних механізмів кіберзахисту й контролю над обробкою даних.

Ключові слова: цифрова держава, інформаційна держава, принципи реалізації права та правотворчої діяльності, надзвичайний правовий режим, євроінтеграція, дискримінація, захист прав людини

Tsvietkova Y. V. Implementation of law in a digital and information state: challenges and prospects for Ukraine in the conditions of an emergency legal regime and european integration

This article explores the transformation of legal implementation mechanisms in the context of the digitalization of public administration, with particular attention paid to the theoretical and practical distinction between the concepts of the digital state and the information state. The research identifies the key differences in these models, emphasizing the fundamental nature of changes inherent to the information state (such as the centrality of big data analysis, information infrastructure development, and citizen engagement through digital platforms) versus the more technical and service-oriented nature of the digital state, which primarily focuses on the modernization of administrative processes without radically altering the structure of the state.

Special attention is given to the challenges facing Ukraine, where the implementation of digital solutions takes place under conditions of a state of martial law and concurrent legal harmonization with the European Union. The study analyzes how the digitalization of state services affects the realization of fundamental rights, including access to information, personal data use, and the ability to access government services remotely. It also considers how the war-induced legal emergency amplifies the importance of balancing national security with the protection of human

rights, referencing the principles of proportionality, justification, and control, in line with Article 15 of the European Convention on Human Rights.

The article highlights both the benefits of digital governance (efficiency, accessibility, and formal legal equality) and its risks – particularly the emergence of new forms of digital discrimination based on age, digital literacy, income level, or religious views. The study also addresses issues of cybersecurity, state overregulation, and potential misuse of centralized personal data, using the Ukrainian «Diya» platform as a case study. The experience of authoritarian states is analyzed to underscore the risks of excessive digital control.

Finally, the article examines the requirements for Ukraine's legal convergence with EU standards, focusing on data protection (GDPR compliance), cybersecurity, and digital interoperability. Emphasis is placed on the need for legal, institutional, and technical reforms to ensure secure and rights-based digital governance, especially in a country undergoing armed conflict and comprehensive legal transformation.

Key words: digital state, information state, principles of the legal implementation and legislation activity, state of emergency, European integration.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-155-161

УДК 340.12

Олег Леонідович Богініч,
старший науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0001-5230-9366

ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ФЕНОМЕНУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Постановка проблеми. Обговорення проблематики реалізації права має свою доволі тривалу історію дослідження як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній літературі. Результатами такого дослідження були вагомі напрацювання в цій царині наукового знання. Водночас сучасний дискурс щодо феномену реалізації права потребує нових концептуальних, методологічних підходів у зв'язку суттєвими парадигмальними змінами як у юридичній теорії, так і практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказана проблематика не виходила з поля зору дослідників. Над нею, зокрема, працювали такі автори, як С. Бобровник, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Н. Пильгун, М. Попадинець, Т. Тарахонич, Ф. Шульженко та ін. Окремі аспекти досліджуваної теми розглядались іноземними вченими: Ж. Л. Бержелем, Д. Ролзом, Г. Хартом, М. Фуко.

Мета дослідження. Встановити онтологічний статус феномену реалізації права в контексті пізнання його сутності.

Основні результати дослідження. Будь-яка система (біологічна, технічна, соціальна тощо) характеризується наявністю певного порядку її функціонування, що реалізується за допомогою властивих такій системі засобів. Водночас порядок теж має свою особливість: він забезпечує досягнення мети, заради якої вона існує. У соціальній системі, якою є суспільство, такий порядок здійснюється за допомогою правових засобів, що забезпечує його гомеостаз як мету існування останнього. Йдеться передусім про державно-організовані суспільства, оскільки первісні суспільства та родоплемінні союзи зі зрозумілих причин послуговувались звичаями і традиціями. Водночас слід сказати, що згадані джерела нормативного регулювання також виконували певну роль в упорядкуванні тогочасного життя, що в підсумку сприяло досягненню мети – виживання та відтворення соціуму.

Як відомо, право – це примусовий порядок. Предикат примусовий вказує на характерну особливість цієї нормативної системи порівняно з іншими нормативними системами – моральною та релігійною. А тому логічним є висновок, що остання характеристика – примусовість відображає сутність цього явища правової дійсності. Але не в тому розумінні, що будь-яке суб'єктивне право потребує свого примусового здійснення зацікавленим суб'єктом, а в тому сенсі, що зобов'язана особа в цих правовідносинах буде змушена через відповідні правові механізми виконати свій обов'язок у випадку відсутності добровільного його виконання. Це онтологічний правовий зв'язок, який об'єктивно існує у відносинах між людьми завдяки правовому регулюванню.

Зазначене не спростовує відомого принципу, який проголошує, що право – це мистецтво добра й справедливості. Саме примусовість у виконанні обов'язків з боку недбайливого боржника гаран-

тує кредитору отримання сатисфакції у вигляді конкретного морального чи матеріального блага, що свідчитиме про відновлення справедливості та гармонії в соціумі, а тим самим досягненню добра в людських стосунках.

Тож сутнісний підхід до такого соціального явища, як право дає змогу підтвердити його онтологічний статус як примусового порядку, метою якого є досягнення добра і справедливості у взаємовідносинах між людьми для прогресивного розвитку суспільства та його членів. З зазначеного випливає, що численні дискусії щодо визначення поняття права в багатьох випадках мають схоластичний характер, відображають окремі сторони цього явища, тобто його зміст.

Хибність останнього та правомірність першого підходу демонструє усталена в науковій літературі позиція, яка підтверджує, що категорія сутності орієнтує дослідника на пошук головної, завжди притаманної цьому соціальному явищу властивості, яка становить його якісне ядро і виділяє із системи споріднених явищ. Своєю чергою поняття зміст являє собою єдність усіх складових елементів об'єкта, їх внутрішній зв'язок. А тому виокремлення окремих сторін одного явища на шкоду іншим суперечитиме філософській методології розгляду змісту як єдності його складових.

Як зазначалось вище, для будь-яких систем характерною є наявність у них певного порядку функціонування, який забезпечується відповідними засобами. Для соціальних систем такими засобами виступають правові інструменти регламентації суспільного життя, які й забезпечують відповідний порядок у соціумі. Однак зрозуміло, що без реалізації на практиці змісту правових норм, що забезпечують головний регулятивний потенціал такого правового інструментарію, втілити мету забезпечення порядку в діяльності суспільства неможливо, що одночасно робить неможливим і досягнення кінцевої мети функціонування соціального порядку – його (суспільства) відтворення та розвиток. Як стверджував свого часу Г. В. Ф. Гегель, «право полягає в тому, що наявне буття взагалі є наявністю буття вільної волі» [1]. З наведеного можна побачити, що філософ при характеристиці права двічі використав термін наявний / наявність, тобто, окрім іншого, виокремив його основоположну характеристику як такого, що дійсно існує, втілене в життя. Інакше кажучи, право без своєї реалізації – це фантом, ілюзія, або, як згодом позначив вказане явище Ж. Бодріяр, симулякр [2]. Зрозуміло, що за відсутності реалізації права останнє позбудеться своєї метафізичної мети – бути універсальним регулятором поведінки людини, що може призвести до хаосу та розпаду соціальних систем через відсутність інструментів вирішення конфліктів, які, як відомо, є джерелом руху матерії (боротьба протилежних інтересів як рушій розвитку). Отже, як гіпотезу дослідження можна припустити, що саме досягнення мети реалізації права становить субстанційну його характеристику, надає йому онтологічного статусу.

Взагалі з точки зору теорії систем, досягнення мети функціонування системи становить квінтесенцію її існування. Саме тому є правильним і вагомим твердження відомого французького теоретика права Ж. Л. Бержеля щодо правових систем, що ні практики, ні теоретики не можуть абстрагуватися від кінцевих цілей правової системи чи правових норм, скеровувати процес їх тлумачення, надавати координати сфер застосування чи передбачати шляхи їх еволюції [3, с. 35].

Автор є прихильником інтегративної теорії праворозуміння як синтезу природно-правової та позитивістських концепцій. Тому логічним буде виглядати розгляд проблематики реалізації права через призму цих підходів.

Слід зазначити, що природно-правова теорія є найбільш давньою теорією генезису права, яка веде свій початок від перших спроб людства усвідомити та осягнути цей світ, виявити в ньому закономірності свого існування. Проте вона завжди виступала першоджерелом щодо позитивістського права, тобто права, встановленого людиною. Тож природне право виступало зразком для позитивного, тобто ідеалом, до якого останнє повинно невпинно рухатись.

Однак слід зазначити, що теорія природного права не є єдиною концепцією, вона скоріше є синтетичною теорією, де на ґрунті різних філософських і релігійних систем з їх різними методами дослідження постулюються позаюридичні її складові. Як останні – залежно від філософських, релігійних шкіл – виступають або «природа» людини, або «природа» речей, або імперативи розуму чи воля бога.

Необхідно також зазначити, що теорія природного права виходить не тільки з нормативного розуміння свого змісту як сукупності дозаконодавчих норм і принципів, а й з адекватних її правовій природі конкретних одиничних суспільних зв'язків і відносин (правовідносин). Причому ключову

роль в аналізі цих конкретних ситуацій на предмет відповідності природному праву належить судді або іншій людині, якій таке право (правозастосування) надано згідно з її посадовими повноваженнями.

Резюмуючи зазначене щодо природного права, слід сказати, що в узагальненому вигляді, залежно від змісту, що в нього вкладається, його можна визначити як систему абстрактних норм і принципів, або як зміст конкретних правовідносин, або як формальний початок справедливості. У більш розгорнутому вигляді в літературі наводиться така класифікація: природне право – це: а) буття трансцендентних ідей, божий порядок буття (неотомізм, неопротестантизм); б) буття об'єктивної ідеї, духу (неогегельянство); в) реалізоване в соціальному бутті апріорне належне (неокантіанство); г) буття свідомості (екзистенціоналізм); д) ірраціональні властивості природи людини (філософська антропологія) [4, с. 252].

Незважаючи на таке розмаїття поглядів науковців, які звертались до вивчення проблематики природного права, останнє можна розглядати як систему позаюридичних чинників, що лежить поза межами системи позитивного права, врахування яких є необхідною умовою дійсності, правомірності писаного, виданого державою законодавства. Аналіз природного права в контексті логічної (діалектичної) пари: природне право – позитивне право, дає можливість погодитись з думкою Ю. Лободи, що зазначені категорії відображають сутність і явище права, тобто природне право та позитивне право співвідносяться як сутність та явище [5, с. 27]. Аналогічно мислить С. Максимов, стверджуючи, що дихотомія природного та позитивного права розглядається як форма розрізнення належного і сущого, ідеального та реального, ідеально-смислового та предметно-інституційного у праві [6, с. 690].

Отже, з наведеного випливає, що незалежно від форм реалізації природного права (норми та принципи, конкретні правовідносини, формальний початок справедливості) останні досягають своєї мети, коли вони зафіксовані у приписах позитивного права, тобто їх реалізація відбувається за рахунок матеріалізації у правовій системі у вигляді писаної системи права. Цей процес трансформації можна умовно назвати реалізацією природного права першого рівня, який є конче необхідним в умовах існування державно-організованого суспільства. Водночас окремі елементи природного права можуть бути реалізованими поза межами писаного права. Наприклад, поняття черги, коли громадяни вишикуються у певному порядку без зовнішнього примусу, виходячи з внутрішнього усвідомлення рівності всіх, хто стоїть у черзі та необхідності дотримання вимог порядку для отримання тих чи інших благ. Це другий рівень реалізації природного права – безпосередній, який реалізується за відсутності регламентуючих норм права, тим самим досягаючи мети упорядкування суспільних відносин.

В юридичній літературі цей другий рівень реалізаціїї природного права отримав назву контрактуалістського (договірного), коли сторони досягають взаєморозуміння та згоди, яка ґрунтується на універсальних раціональних стандартах [6, с. 686]. Причому ця згода може мати невербальний характер, проте мовний дискурс у цій ситуації відіграє провідну роль.

Вище зазначалось, що різновидом природного права є теорія екзистенціоналізму та феноменології (неокантіанство). У цих теоріях спільним є наголошення на вирішальній ролі правосвідості при регулюванні суспільних відносин (як на макрорівні – державному, так і на мікрорівні – конкретної ситуації). Так, на думку представника феноменологічної концепції Г. Губмана, образом природного права для конкретних правовідносин є об'єктивні та абсолютно значущі правові цінності, наділені якістю належного. Такі цінності виявляються за допомогою правового чуття в конкретній правовій ситуації [6, с. 689]. Майже аналогічно оцінює В. Майховер, який належить до екзистенціоналістської школи права, природне право, під яким він розуміє людську екзистенцію, природу ситуацій і ролей людини, і таких, що випливають із них очікувань та інтересів [6, с. 689]. Останнє, зрозуміло, не може відбуватись без активної участі правосвідомості у цих процесах. Наприклад, аналіз особою своїх потреб і шляхів їх задоволення з одночасним співвіднесенням з імперативами нормативних систем – правових, моральних, релігійних тощо.

Показовим у контексті феноменологічної теорії є її постулат щодо того, що право не є буттям речей, а є буттям понять. З точки зору представників цього напряму науки, цьому сприяють структури свідомості, які передують досвіду і є вродженими атрибутами людського розуму, тобто апріорними. Зокрема, А. Райнах стверджує, що буття права становить сферу матеріального апрі-

орі і подібно до буття чисел у математичній науці. Тобто існування права для нього є апріорним у тому сенсі, що воно являє собою ті сутнісні закономірності, які іманентно властиві праву і є «обов'язковими для законодавця», не внаслідок «категоричного імперативу», «моральних засад» чи якось іншого належного, а внаслідок об'єктивного смислового змісту правового феномену. Для ілюстрації своєї тези він наводить такий приклад з галузі цивільного права.

Законодавець може визнати угоди купівлі-продажу чи дарування реальними чи консенсуальними, проте він не спроможний зробити купівлю-продаж безоплатною, а дарування – оплатним. Зазначені апріорні закономірності права втілені у смисловому змісті відповідних правовідносин.

Як зазначає щодо цього О. Стовба, А. Райнах фактично заклав усі основні ідеї, які згодом були розвинуті у правовій феноменології та правовому екзистенціалізмі: вимоги та зобов'язання як смислового ядра феномену права, присутності Іншого як необхідної умови здійснення права, конкретної події (ситуації) як онтологічного «поштовху» до існування права [7, с. 897]. Зазначене, на нашу думку, по-перше, свідчить про правомірність розгляду права як примусового порядку, де саме потенційна примусовість виконання зобов'язання у випадку відсутності з боку боржника добровільного задоволення вимоги кредитора становить смислове ядро феномену права, по-друге, підтверджує інтерсуб'єктивний статус права: правам однієї особи відповідають обов'язки іншої, що є справедливим і для протилежної ситуації, коли обов'язки корелюють з правами уповноваженої особи.

Якщо природне право має два рівні своєї реалізації: перший – через приписи позитивного права, другий – безпосередній (без нормативної регламентації), то позитивне право має тільки один рівень своєї реалізації – через власні механізми (норми, юридичні факти, правовідносини). А головним елементом у останньому випадку виступає суб'єкт права, який своїми діями або утриманням від дій набуває відповідні права та обов'язки. Як відомо, формами правореалізації в теорії права визнаються такі: використання, виконання, дотримання, правозастосування, яке головним чином відбувається з боку уповноважених органів держави.

Своєю чергою зазначені форми реалізації права пов'язують, зокрема, з відповідними способами правового регулювання (дозволи, заборони, зобов'язання). На думку С. Бобровник, ці способи безпосередньо визначають форму реалізаціїі правових приписів, а саме: 1) юридичні дозволи дають можливість забезпечити юридичну свободу та активність суб'єкта щодо здійснення своїх прав. З юридичного погляду, вони знаходять відображення в суб'єктивних правах на власну активну поведінку суб'єкта. У процесі регулювання дозволи знаходять своє закріплення в уповноважуючих нормах. Їх реалізація визначає необхідність такої форми, як використання припису, змістом якого є реалізація можливостей, втілених у суб'єктивних правах. Форма такої поведінки може бути активною й добровільною; 2) заборони дають можливість забезпечити охорону існуючих відносин, тому відображаються в юридичних обов'язках пасивного змісту. Цим обов'язкам притаманні імперативність, визначеність, категоричність і забезпеченість юридичними механізмами. Юридичною формою заборон є заборонні норми та нормативні положення про відповідальність. Формою реалізації цього способу регулювання є утримання суб'єктів від порушення заборон, що містяться в нормах права. Дотримання може бути як добровільним, так і примусовим, тобто гарантованим державою; 3) зобов'язання передбачає обов'язок будувати свою активну поведінку так, як це передбачено нормами права. Цей спосіб регулювання відображається в покладанні на осіб юридичних обов'язків активного змісту, тобто обов'язків побудувати свою активну поведінку, оскільки це закладено в юридичних нормах. Такі приписи реалізуються у формі виконання, що передбачає здійснення суб'єктами відповідних обов'язків. Виконання потребує, як правило, примусової форми здійснення, але може бути і добровільним [8, с. 105–106].

На відміну від розглянутих форм реалізації позитивного права правозастосування потребує, окрім присутності сторін правовідносин, ще наявність третьої – сторонньої для них сторони – правозастосовувача. Це означає, що існуючі у сторін права та обов'язки не можуть бути ними самостійно використані без допомоги спеціально уповноваженого суб'єкта владних повноважень. Зазначене накладає на останніх велику відповідальність, оскільки, як наголошувалось, право без своєї реалізації на практиці не виконує своєї метафізичної ролі – універсального регулятора поведінки людей, а лише є його фікцією та симулякром. Отже, у певних правовідносинах правозасто-

сування є необхідним елементом правового регулювання, з яким пов'язаний початок дії механізму реалізації відповідних норм права.

Висновки. Сутнісний підхід до такого соціального явища, як право дає змогу підтвердити його онтологічний статус як примусового порядку, метою якого є досягнення добра та справедливості у взаємовідносинах між людьми для прогресивного розвитку суспільства та його членів. Саме примусовість у виконанні обов'язків з боку недбайливого боржника гарантує кредитору отримання сатисфакції у вигляді конкретного морального чи матеріального блага, що свідчитиме про відновлення справедливості та гармонії у соціумі, а тим самим досягнення добра у людських стосунках. Досягнення мети реалізації права – його втілення в суспільні відносини – становить субстанційну характеристику останнього, надає йому онтологічного статусу.

Список використаних джерел

1. Гегель Ґ. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. URL: https://abuss.narod.ru/study/phh/01_hegel_phprava_ua.htm (дата звернення: 01.03.2025).
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. URL: https://uabook.com.ua/book/symulyakry-i-symulyacziya/ (дата звернення: 01.03.2025).
3. Бержель Ж. Л. Общая теория права. Киев: КНТ, 2021. 464 с.
4. Богініч О. Л. Проблеми правореалізації в контексті сучасних підходів до права. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння: монографія / за ред. Н. М. Оніщенко. Київ, 2013. 477 с.
5. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу. Львів: Світ, 2009. 280 с.
6. Рабінович С. П. Природне право і позитивне право. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Т. 2: Філософія права / редколегія: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 1128 с.
7. Стовба О. В. Феноменологічна теорія права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редколегія: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 1128 с.
8. Бобровник С. В. Правовое регулювання суспільних відносин та реалізація права. *Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.* Вип.7. 1996. 280 с.

References

1. Georg V. F. Gegel. «Osnovi filosofiyi prava, abo Prirodne pravo i derzhavoznavstvo». URL: https://abuss.narod.ru/study/phh/01_hegel_phprava_ua.htm (data zvernennya: 01.03.2025).
2. Zhan Bodriyar. Simulyakri i simulyaciya. URL: https://uabook.com.ua/book/symulyakry-i-symulyacziya/ (data zvernennya: 01.03.2025).
3. Zh. L. Berzhel. Obshaya teoriya prava. Kiev: KNT, 2021. 464 s.
4. Boginich O. L. Problemi pravorealizaciyi v konteksti suchasnih pidhodiv do prava. Nacionalni tendenciyi ta mizhnarodnij dosvid suchasnogo pravorozuminnya: monografiya / za red. N. M. Onishenko. Kiyiv, 2013. 477 s.
5. Loboda Yu. P. Pravova tradiciya ukrayinskogo narodu. L., 2009. 280 s.
6. Rabinovich S. P. Prirodne pravo i pozitivne pravo. V*elika ukrayinska yuridichna enciklopediya: u 20 t.* T. 2: Filosofiya prava / redkolegiya: S. I. Maksimov (golova) ta in. Harkiv: Pravo, 2017. 1128 s.
7. Stovba O. V. Fenomenologichna teoriya prava. Velika ukrayinska yuridichna enciklopediya: u 20 t. T. 2: Filosofiya prava / redkolegiya: S. I. Maksimov (golova) ta in. Harkiv: Pravo, 2017. 1128 s.
8. Bobrovnik S. V. Pravovoe regulyuvannya suspilnih vidnosin ta realizaciya prava. *Pravovoa derzhava: Shorichnik naukovih prac In-tu derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo NAN Ukrayini.* Vip.7. 1996. 280 s.

Богініч О. Л. Онтологічний статус феномену реалізації права

У статті розглядається проблематика реалізації права в контексті пізнання його сутності. Аналізуються погляди сучасних науковців, які працюють як у галузі теорії, так і філософії права. Проводиться думка, що тільки сутнісний підхід дає можливість виявити дійсну природу феномену реалізації права.

Виходячи з наведеного методологічного підходу, презюмується, що право можна ідентифікувати як примусовий порядок, метою якого є досягнення добра та справедливості у взаємовідносинах між людьми для прогресивного розвитку суспільства та його членів. Саме примусовість у виконанні обов'язків з боку недбайливого боржника гарантує кредитору отримання сатисфакції у вигляді конкретного морального чи матеріального блага, що свідчитиме про відновлення справедливості та гармонії в соціумі, а тим самим досягнення добра в людських стосунках. Водночас проголошується, що саме досягнення мети реалізації права становить субстанційну його характеристику, надає йому онтологічного статусу.

На основі інтегративної теорії праворозуміння як синтезу природно-правової та позитивістських концепцій розглядається проблематика реалізації права через призму цих підходів. На підставі проведеного аналізу постулюється висновок: досягнення мети реалізації права – його втілення в суспільні відносини становить субстанційну характеристику останнього, надає йому онтологічного статусу.

Ключові слова: онтологія права, право як примусовий порядок, природне та позитивне право, реалізація права.

Bohinich O. L. The ontological status of the phenomenon of law enforcement.

The article examines the issue of the implementation of law in the context of knowledge of its essence. The views of modern scientists who work both in the field of theory and philosophy of law are analyzed. There is an opinion that only the essential approach makes it possible to reveal the true nature of the phenomenon of law enforcement.

Based on the given methodological approach, it is assumed that law can be identified as a coercive order, the purpose of which is to achieve good and justice in relationships between people for the progressive development of society and its members. It is coercion in the performance of duties by a negligent debtor that guarantees the creditor satisfaction in the form of a specific moral or material good, which will testify to the restoration of justice and harmony in society, and thereby the achievement of good in human relations. At the same time, it is declared that the very achievement of the goal of the implementation of the right constitutes its substantial characteristic, gives it an ontological status.

At the same time, it is declared that the very achievement of the goal of the implementation of the right constitutes its substantial characteristic, gives it an ontological status. Regarding natural law, the following conclusion is made: regardless of the forms of its implementation (norms and principles, specific legal relations, the formal beginning of justice), the latter achieve their goal when they are recorded in the prescriptions of positive law, that is, their implementation occurs due to materialization in the legal system in the form of a written system of law. This process of transformation can tentatively be called the implementation of natural law of the first level, which is absolutely necessary in the conditions of existence of a state-organized society. At the same time, individual elements of natural law can be implemented outside the written law. For example, the concept of a queue, when citizens are sought out in a certain order without external coercion, based on the internal awareness of the equality of all those standing in the queue and the need to comply with the requirements of the order to receive certain benefits.

If natural law has two levels of its implementation: the first - through the prescriptions of positive law, the second – direct (without normative regulation), then positive law has only one level of its implementation – through its own mechanisms (norms, legal facts, legal relations). And the main element in the latter case is the subject of law, which acquires the corresponding rights and obligations by its actions or refraining from actions. The following are recognized as forms of legal implementation in the theory of law: use, execution, compliance, law enforcement, which mainly occurs on the part of authorized state bodies. The above-mentioned forms of exercise of the right are connected, in particular, with the corresponding methods of legal regulation (permits, prohibitions, obligations).

On the basis of the conducted analysis, the conclusion is drawn: the achievement of the goal of the implementation of the right – its embodiment in social relations – constitutes a substantial characteristic of the latter, gives it an ontological status.

Key words: Ontology of law, law as a coercive order, natural and positive law, implementation of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-162-167

УДК 342.086; 342.5

Наталія Миколаївна Батанова,
старший науковий співробітник відділу
міжгалузевих і порівняльних правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, старший дослідник
ORCID: 0000-0003-1828-6708

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МУНІЦИПАЛІЗМУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОКТРИНИ

Постановка проблеми. Однією з найважливіших тенденцій демократичних перетворень останніх десятиліть в Україні є формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних і доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян у всіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад тощо.

Саме децентралізації влади відводиться особлива роль серед реформ, які тривають у сучасній Україні. Реалізація більшості з вітчизняних реформ безпосередньо залежить від стану організації та функціонування місцевого самоврядування, яке, будучи організаційно відокремленим і функціонально незалежним від державної влади, стає найбільш наближеним до людини рівнем публічної влади, спрямованим передусім на реалізацію і захист практично усіх інтересів і запитів населення, що забезпечується за допомогою нормативно-правового закріплення гарантій реалізації прав людини і відповідальності публічної влади. Без перебільшення, успішність децентралізаційних процесів є запорукою розвитку громадянського суспільства та соціально-правової державності.

Також слід зазначити, що потужним і надійним інструментом підтримки конституційного правопорядку в територіальних громадах, утвердження режиму конституційної законності в правотворчій і правозастосовній діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування є конституційно-правова відповідальність. Проте, незважаючи на нагальну потребу у створенні ефективно діючого механізму забезпечення конституційного правопорядку, вітчизняна юридична наука до теперішнього часу ще не готова представити єдину загальноприйняту концепцію конституційно-правової відповідальності як інституту сучасного конституціоналізму та такої складової його системи, як муніципалізм.

У цьому контексті актуалізується проблематика доктринального забезпечення процесів становлення дієздатного місцевого самоврядування та муніципалізму в Україні, по-перше, у фокусі загальних трендів розвитку конституціоналізму та, по-друге, системно пов'язаної із ними проблемами функціонування конституційно-правової відповідальності.

Мета статті. Враховуючи актуалізацію проблеми формування сучасної доктрини конституційного права, метою статті є дослідження феномену конституційно-правової відповідальності у сфері місцевого самоврядування в аспекті теоретико-методологічного розуміння вчень про конституціоналізм і муніципалізм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні в Україні наукові дослідження загальних проблем конституціоналізму та конституційно-правової відповідальності, представлені у працях Ю. Барабаша, О. Бориславської, В. Гецко, А. Єзерова, В. Книша, Л. Кривенко, О. Краснікової, О. Майданник, О. Мельник, Л. Наливайко, О. Олькіної, В. Погорілка, В. Полевого, М. Савчина, Г. Салівона, О. Скрипнюка, І. Сліденка, Т. Слободяник, О. Совгирі, Ю. Тодики, В. Топузова, В. Федоренка, А. Червяцової, В. Шаповала та ін. Актуальні проблеми доктрини сучасного муніципалізму досліджували М. Баймуратов, О. Батанов, Н. Мішина, О. Орловський та ін.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтовуючи сутнісні та змістові характеристики феномену конституційно-правової відповідальності загалом і суб'єктів місцевого самоврядування зокрема, насамперед слід вказувати на необхідність установлення координат інституту місцевого самоврядування щодо базисної доктрини сучасного конституційного права – конституціоналізму.

«На сьогодні демократичне управління немислиме без такої категорії, як конституціоналізм. Саме він розкриває сутнісну сторону демократичного врядування та його функціонально-прикладні аспекти», – зазначає І. Сліденко. На його думку, «практично сучасна модель конституціоналізму засновувалась як система відповідних принципів, де основним, ключовим є принцип конституціоналізму (обмеження держави конституцією). Під його «егідою» об'єднані принципи, за допомогою яких можливо здійснювати ефективне обмеження державної влади. Серед основних – принцип демократичного управління, розділення влади, місцевого самоврядування і т. д. У своїй сукупності вони складають функціональну основу сучасної демократичної держави» [1, с. 25, 38].

Схожу позицію займає П. Стецюк, який розглядає категорію «сучасний український конституціоналізм» як різновид сучасного політико-правового режиму, в основу якого покладено органічну єдність у своїй взаємодії конституційної теорії, національного конституційного законодавства і практики його застосування в частині функціонування основних інститутів конституційної держави (прав і свобод людини, демократії, поділу влади, парламентаризму, конституційної юстиції, місцевого самоврядування та ін.) з метою забезпечення її гармонійного розвитку [2, с. 70–74].

Аналізуючи конституціоналізм США, В. Речицький вказує на іманентний йому «механізм конституційно-правових гарантій, які запобігають авторитаризму та бюрократичному свавіллю». Зокрема, йдеться про «верховенство права, розділення влад, механізм стримувань і противаг, гарантії самоврядування, автономний простір невідчужуваних прав і свобод індивіда» [3, с. 24].

Визначаючи характерні риси «практичної складової європейської моделі конституціоналізму (конституційної системи правління)», О. Бориславська також звертає увагу на важливість децентралізації та місцевого самоврядування у процесах формування конституціоналізму. Так, складовими його європейської моделі, на її думку, є: «Писана жорстка конституція як акт установчої влади народу, ключова роль органу конституційної юрисдикції, гнучкий поділ державної влади, парламентаризм, децентралізованість влади, розподіл компетенції на основі принципу субсидіарності, соціальна функція держави, а також наявність наднаціональних (європейських) механізмів обмеження державної влади через захист прав людини та основоположних свобод» [4, с. 11].

Отже, бачимо, що, визначаючи конституціоналізм як особливий режим, який є «системою правових зв'язків між суспільством, державою та індивідом» та змістову основу якого «виражає формула «конституційно-правова норма + практика її реалізації» [5, с. 289], вітчизняні дослідники доволі часто підкреслюють зв'язок конституціоналізму із місцевим самоврядуванням та детермінованими процесами його організації та функціонування феноменом муніципалізму.

При цьому муніципалізм традиційно розглядається як органічна частина конституціоналізму та результат розвитку концепцій місцевого самоврядування під впливом його принципів і ключових ідей [6–9]. Так, на думку М. Баймуратова, у рамках сучасного світового конституціоналізму саме через призму функціонування муніципалізму забезпечується «якісно новий рівень розвитку і взаємодії автономії і колективізації інтересів людини на локальному рівні функціонування соціуму, територіальне співтовариство у перспективі розвивається і трансформується у активного продуцента конституційної свідомості та культури, що є телеологічно-стратегічними критерійними ознаками ідеології національного і світового конституціоналізму» [6, с. 46].

Інший вітчизняний дослідник, О. Орловський, зв'язок між конституціоналізмом і муніципалізмом відображає в їхніх дефініціях, згідно з якими «конституціоналізм – це особливий режим функціонування публічної влади, який передбачає пріоритет прав і свобод людини і громадянина перед інтересами органів публічної влади та самообмеження публічної влади на користь громадянського суспільства», а «муніципалізм – це особливий режим функціонування самоврядної влади, який передбачає пріоритет прав і свобод людини і громадянина перед інтересами органів місцевого самоврядування та обмеження (державою) і самообмеження цієї влади на користь громадянського суспільства». При цьому, на його думку, «взаємозв'язок між ними полягає в тому, що муніципалізація завжди свідчить про паралельні процеси конституціоналізації суспільного життя,

а демуніципалізація – про те, що одночасно спостерігаються процеси деконституціоналізації» [8, с. 20, 23–24].

На думку О. Сінькевич, «цілком справедливим буде говорити про «український конституціоналізм» і «український муніципалізм» як розвиток ідей та принципів конституціоналізму на місцевому рівні» [9, с. 26].

Обґрунтовуючи класифікацію «за ступенями конституціоналізму», яка «ґрунтується на природі організації влади за вертикальним принципом, тобто розподілом владних повноважень між рівнями публічної влади та ступенем доступу народу до вирішення питань суспільного значення», М. Савчин стверджує, що «інституційними джерелами субнаціонального конституціоналізму виступають місцеве самоврядування, адміністративно-територіальна автономія та суб'єкти федерації» [10, с. 88].

У цьому контексті саме конституційно-правова відповідальність суб'єктів місцевого самоврядування виступає не лише важливим засобом гарантування прав територіальних громад та їхніх членів – жителів сіл, селищ, міст, а й стає в умовах викликів сьогодення однією з найважливіших умов формування правової демократичної державності та реального муніципалізму.

Як зазначає І. Посторонко, «феноменологія муніципалізму напряму пов'язана з філософським станом самоорганізації як процесом, в ході якого створюється, відтворюється чи удосконалюється організація складної динамічної системи у вигляді локального соціуму, що детермінує, формує, репрезентує, актуалізує та об'єктивує створення, існування та функціонування локальної людської спільноти – територіальної громади, й зумовлює, за великим рахунком, існування людської цивілізації, в основі якої лежить людина з її повсякденними потребами, прагненнями, інтересами, які вона реалізує в процесі своєї життєдіяльності» [11, с. 37].

Отже, лише в умовах реального муніципалізму місцеве самоврядування відіграє вагому інституціональну та функціонально-телеологічну роль у процесах формування конституціоналізму, демократичного конституційного ладу та громадянського суспільства, враховуючи, що усі права, свободи та колективні види соціально-політичної, господарсько-економічної та духовно-культурної активності, різні недержавні прояви суспільного життя людей зароджуються, формуються та реалізуються в територіальних громадах – первинних суб'єктах місцевого самоврядування, основних носіях його функцій та повноважень. Як вказував А. де Токвіль, громада є тим «об'єднанням, яке найбільше відповідає самій природі людини, бо скрізь, де збиралися разом люди, громада виникає нібито сама собою. Є королівства та республіки, які створює людина; громада, здається, виходить просто з рук Господніх». На його переконання, «саме в громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народові шлях до свободи й учать його послуговуватися тією свободою, втішатися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний простір, одначе справжнього духу свободи вона так і не набуде. Скороминущі пристрасті, хвилинні інтереси, випадкові обставини можуть тільки створити видимість незалежності, але деспотизм, загнаний усередину громадського організму, рано чи пізно знову з'явиться на поверхні» [12, с. 63–64].

Актуальність проблематики юридично відповідального місцевого самоврядування не викликає сумніву й у сучасних умовах реформи у частині щодо децентралізації публічної влади в Україні. Так, як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Муніципально-правові санкції в Україні: проблеми теорії та практики» В. Топузов, у процесі реалізації реформи у сфері місцевого самоврядування та децентралізації влади «також не можна забувати й про трансформацію відповідальності органів місцевого самоврядування. У діяльності органів публічного управління загалом і місцевому самоврядуванні зокрема відповідальність і санкції набувають вирішального значення, оскільки рішення та дії суб'єктів у цій сфері породжують суттєві наслідки не тільки для окремої особи, а й для територіальної громади, суспільства та держави в цілому» [13, с. 3].

Досвід європейських країн переконливо підтверджує необхідність системних реформ у сфері децентралізації влади з метою підвищення ролі та відповідальності місцевого самоврядування в подоланні господарсько-економічних, соціально-культурних та подекуди політико-правових проблем суспільства. Адже послідовна інституціоналізація і конституювання місцевого самоврядування передбачають докорінну зміну сутності та змісту політичних, соціальних, економічних

відносин, перетворення людини на активного учасника управлінських процесів на локально-регіональному рівні. При цьому муніципальна влада стає найбільш наближеною до територіальної громади формою публічного владарювання, здатною найбільш оперативно, усвідомлюючи відповідальність перед тією ж громадою, реагувати на її потреби. Лише публічно-самоврядна влада зацікавлена в наданні справді якісних муніципальних послуг у соціальній сфері, на відміну від державних органів, які часто керуються не соціальними інтересами та потребами місцевого населення, а зовсім іншими чинниками.

Сутність і функціонально-телеологічне призначення конституційно-правової відповідальності у її муніципальному вимірі полягає у збереженні за державою в цілому загальних функцій (конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед державою) та водночас передачі на локальний рівень під відповідальність територіальних громад практичного управління значною часткою суспільних справ – питань місцевого значення (конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед населенням). Традиційно органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручено жодному іншому органу. Муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тими властями, які мають найтісніший контакт з громадянином.

При цьому за державою залишаються функції адміністративного нагляду за законністю діяльності органів місцевого самоврядування. Причому будь-який адміністративний нагляд за органами місцевого самоврядування може здійснюватися тільки згідно з процедурами та у випадках, передбачених конституцією або законом. Такий нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування, як правило, має на меті тільки забезпечення дотримання закону та конституційних принципів. Однак вищі інстанції можуть здійснювати адміністративний нагляд за своєчасністю виконання завдань, доручених органам місцевого самоврядування. Традиційно адміністративний нагляд за органами місцевого самоврядування здійснюється таким чином, щоб забезпечити домірність заходів контролюючого органу важливості інтересів, які він має намір охороняти (статті 4, 8 Європейської хартії місцевого самоврядування) [14].

Слід згадати й те, що тривалий час інститути самоорганізації населення були функціонально інтегровані в інститути держави. Реформи у сфері децентралізації, об'єднання територіальних громад та адміністративно-територіального устрою, які хоча й повільно і суперечливо, але відносно послідовно здійснюються в Україні з моменту проголошення незалежності України та прийняття Конституції України, доводять принципи та механізми конституційно-правової відповідальності до рівня територіальних громад. Аксіоматично, що потенціал конституційно-правової відповідальності, який не доведений до територіальних громад, до жителів сіл, селищ або міст – членів цих територіальних громад, їх органів та посадових осіб, позбавляє місцеве самоврядування сутнісних засад.

На наше переконання, без формування цілісного механізму юридичної відповідальності у місцевому самоврядуванні як окрема територіальна громада не може сформуватися як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, так і народ загалом не може стати реальним сувереном у своїй державі, а незадоволення політикою, яка проводиться владою, може призводити до поза- або неправових, нецивілізованих, насильницьких форм вирішення політичних та інших проблем. Якщо система місцевого самоврядування не міститиме ефективних механізмів відповідальності, ця система, навіть за умовами реалізації усіх демократичних принципів, зведеться лише до децентралізації влади. Більше того, неодмінно буде виключена сама можливість визначення такого способу владарювання у якості місцевого самоврядування. Бюрократія просто зійде на місцевий рівень і продовжуватиме залишатися безконтрольною на фоні відчуженості жителів від управління місцевими справами, ускладненості або взагалі неможливості самоорганізації жителів, усвідомлення ними спільної справи та відповідальності за нього [15, с. 667–668].

Як зазначає автор першої в Україні дисертації з актуальних проблем конституційної відповідальності в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування О. Краснікова, «конституційна відповідальність є гарантією самостійності функціонування органів місцевого самоврядування, а також демократичної організації державної влади, прогресивного розвитку суспільства загалом, важливим фактором утвердження і забезпечення законності публічної влади.

Конституційна відповідальність держави, органів державної і самоврядної влади, посадових осіб перед громадянином, суб'єктами місцевого самоврядування і суспільством є чинником, що закріплює у правосвідомості людини уявлення про справедливість, легітимність влади» [16, с. 3].

Висновки. Отже, світова практика реальної децентралізованої публічної влади свідчить про необхідність формування не лише самостійних і самодостатніх територіальних громад, а й відповідального місцевого самоврядування. Ефективне здійснення місцевого самоврядування передбачає прояв ініціативи, творчості, самостійних дій з боку кожного учасника муніципального процесу, який може здійснюватися лише в умовах справжньої децентралізації публічної влади.

Комплексний концептуально-конституційний аналіз відповідальності у сфері місцевого самоврядування дає змогу визначати її, по-перше, як вид конституційно-правової відповідальності; по-друге, як один з елементів конституційного механізму гарантування місцевого самоврядування; по-третє, як важливий інструмент легалізації та легітимації муніципальної влади як публічної влади територіальних громад, адже це насамперед відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед населенням; по-четверте, як вид конституційного правовідношення нерівноправних сторін – владовідношення, яке засноване на державному (або прирівняному до нього суспільному) примусі, елементами якого виступають взаємно кореспондуючі права і обов'язки; по-п'яте, у функціонально-телеологічному вимірі підставою такої відповідальності є конституційний делікт у сфері місцевого самоврядування; по-шосте, ця відповідальність має соціально-політичний характер, що зумовлюється специфікою муніципальних відносин.

Узагальнюючи доктринальні підходи, зроблені в сучасній юридичній науці, можна зробити висновок, що конституційно-правовій відповідальності у сфері місцевого самоврядування, її цілям, завданням і функціям притаманні юридичні ознаки, що розкривають її сутність і зміст, призначення у територіальних громадах, суспільстві та державі, місце в системі гарантування місцевого самоврядування, а також особливу роль у процесах децентралізації публічної влади та становлення реального муніципалізму.

Список використаних джерел

1. Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2011. 482 с.
2. Стецюк П. Конституційний Суд України як суб'єкт формування сучасного українського конституціоналізму (до постановки проблеми). *Право України.* 2010. № 6. С. 70–74.
3. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.
4. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02. Харків, 2019. 428 с.
5. Шаповал В. М. Конституціоналізм. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Т. 3: К–М. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. С. 288–289.
6. Баймуратов М. О. Місцеве самоврядування як загальний спадок людської цивілізації та феномен сучасного світового конституціоналізму. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2009. № 4-5. С. 38–47.
7. Батанов О. В. Аксіосфера сучасного муніципалізму: політичні та правові аспекти. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки.* 2016. С. 6–12.
8. Орловський О. С. Муніципалізм як складова конституціоналізму. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін та ін.; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. літ., 2014. Вип. 71. С. 20–25.
9. Сінькевич О. В. Український конституціоналізм як доктрина: до питання визначення сутності. *Право та державне управління.* 2020. № 1. С. 24–27.
10. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа Конституції: теорія і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02. Ужгород, 2013. 564 с.
11. Посторонко І. Г. Теоретико-доктринальні засади феноменології муніципалізму. *Публічне право*. 2022. № 2 (46). С. 26–42.
12. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / пер. з франц. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.
13. Топузов В. І. Муніципально-правові санкції в Україні: проблеми теорії та практики: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Маріуполь, 2015. 198 с.
14. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036

15. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: кол. монографія / В. О. Антоненко, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов та ін.; За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. Київ: Атіка, 2007. 864 с.
16. Краснікова О. В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Одеса, 2003. 16 с.

References

1. Slidenko I. D. Konstytutsiinyi kontrol v mekhanizmi suchasnoi pravovoi derzhavy: dys. … d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02. Kyiv, 2011. 482 s.
2. Stetsiuk P. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy yak subiekt formuvannia suchasnoho ukrainskoho konstytutsionalizmu (do postanovky problemy). *Pravo Ukrainy.* 2010. № 6. S. 70–74.
3. Rechytskyi V. V. Konstytutsionalizm. Korotka versiia. Chytanka z konstytutsionalizmu dlia zatsikavlenykh. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa, Prava liudyny, 2014. 264 s.
4. Boryslavska O. M. Yevropeiska model konstytutsionalizmu: formuvannia, suchasnyi stan, tendentsii rozvytku: dys. … d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02. Kharkiv, 2019. 428 s.
5. Shapoval V. M. Konstytutsionalizm. *Yurydychna entsyklopediia:* v 6 t. / [redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in.]. T. 3: K–M. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 2001. S. 288–289.
6. Baimuratov M. O. Mistseve samovriaduvannia yak zahalnyi spadok liudskoi tsyvilizatsii ta fenomen suchasnoho svitovoho konstytutsionalizmu. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 2009. № 4-5. S. 38–47.
7. Batanov O. V. Aksiosfera suchasnoho munitsypalizmu: politychni ta pravovi aspekty. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriia Politychni nauky*. 2016. S. 6–12.
8. Orlovskyi O. S. Munitsypalizm yak skladova konstytutsionalizmu. Aktualni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. pr. / red. kol.: S. V. Kivalov (holov. red.), V. M. Dromin (zast. holov. red.), Yu. P. Alenin ta in.; MON Ukrainy, NU OIuA. Odesa: Yuryd. l-ra. 2014. Vyp. 71. S. 20–25.
9. Sinkevych O. V. Ukrainskyi konstytutsionalizm yak doktryna: do pytannia vyznachennia sutnosti. *Pravo ta derzhavne upravlinnia.* 2020. № 1. S. 24–27.
10. Savchyn M. V. Konstytutsionalizm i pryroda Konstytutsii: teoriia i praktyka realizatsii: dys. … d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.02. Uzhhorod, 2013. 564 s.
11. Postoronko I. H. Teoretyko-doktrynalni zasady fenomenolohii munitsypalizmu. *Publichne pravo.* 2022. № 2 (46). S. 26–42.
12. Tokvil Aleksis de. Pro demokratiiu v Amerytsi / per. z frants. Kyiv: Vsesvit, 1999. 590 c.
13. Topuzov V. I. Munitsypalno-pravovi sanktsii v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02. Mariupol, 2015. 198 c.
14. Ievropeiska Khartiia mistsevoho samovriaduvannia. Strasburh, 15 zhovtnia 1985 roku. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
15. Aktualni problemy stanovlennia ta rozvytku mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: Kol. monohrafiia / V. O. Antonenko, M. O. Baimuratov, O. V. Batanov ta in.; Za red. V. V. Kravchenka, M. O. Baimuratova, O. V. Batanova. Kyiv: Atika, 2007. 864 c.
16. Krasnikova O. V. Konstytutsiina vidpovidalnist v systemi zakhystu pravovoho statusu subiektiv mistsevoho samovriaduvannia: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00. Odesa, 2003. 16 c.

Батанова Н. М. Конституційно-правова відповідальність у контексті формування муніципалізму: актуальні питання доктрини

У статті досліджується феномен конституційно-правової відповідальності у сфері місцевого самоврядування в аспекті теоретико-методологічного розуміння вчень про конституціоналізм і муніципалізм. Зазначається, що конституційно-правова відповідальність суб'єктів місцевого самоврядування виступає не лише важливим засобом гарантування прав територіальних громад та їх членів – жителів сіл, селищ, міст, а й стає в умовах викликів сьогодення однією з найважливіших умов формування правової демократичної державності та реального муніципалізму.

Комплексний концептуально-конституційний аналіз відповідальності у сфері місцевого самоврядування дає змогу визначати її, по-перше, як вид конституційно-правової відповідальності; по-друге, як один з елементів конституційного механізму гарантування місцевого самоврядування; по-третє, як важливий інструмент легалізації та легітимації муніципальної влади як публічної влади територіальних громад, адже це насамперед відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед населенням; по-четверте, як вид конституційного правовідношення нерівноправних сторін – владовідношення, яке засноване на державному (або прирівняному до нього суспільному) примусі, елементами якого виступають взаємно кореспондуючі права і обов'язки; по-п'яте, у функціонально-телеологічному вимірі підставою такої відпо-

відальності є конституційний делікт у сфері місцевого самоврядування; по-шосте, ця відповідальність має соціально-політичний характер, що зумовлюється специфікою муніципальних відносин.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, муніципалізм, конституціоналізм, місцеве самоврядування, децентралізація, територіальна громада.

Batanova N. M. Constitutional and legal responsibility in the context of municipalism formation: topical issues of doctrine

The article examines the phenomenon of constitutional and legal responsibility in the field of local self-government in the aspect of theoretical and methodological understanding of the doctrines of constitutionalism and municipalism.

It is noted that the constitutional and legal responsibility of local self-government entities is not only an important means of guaranteeing the rights of territorial hromadas and their members – residents of villages, towns, cities, but also becomes, in the conditions of today's challenges, one of the most important conditions for the formation of legal democratic statehood and real municipalism.

A comprehensive conceptual and constitutional analysis of responsibility in the sphere of local self-government allows us to define it, firstly, as a type of constitutional and legal responsibility; secondly, as one of the elements of the constitutional mechanism for guaranteeing local self-government; thirdly, as an important tool for legalization and legitimization of municipal authorities as public authorities of territorial hromadas, because it is primarily the responsibility of local government bodies and officials to the population; fourthly, as a type of constitutional legal relationship of unequal parties – a power relationship based on state (or social coercion equated to it), the elements of which are mutually corresponding rights and obligations; fifthly, in the functional-teleological dimension, the basis for such responsibility is a constitutional delict in the field of local self-government; sixthly, this responsibility has a socio-political nature, which is determined by the specifics of municipal relations.

Summarizing the doctrinal approaches taken in modern legal science, it is concluded that constitutional and legal responsibility in the field of local self-government, its goals, objectives and functions are characterized by legal features that reveal its essence and content, purpose in territorial hromadas, society and the state, place in the system of guaranteeing local self-government, as well as a special role in the processes of decentralization of public power and the formation of real municipalism.

Key words: constitutional and legal responsibility, municipalism, constitutionalism, local self-government, decentralization, territorial hromada.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-168-174

УДК 340.12

Ольга Григорівна Варич,
доцент кафедри теорії
та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-0289-4039

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЯК ПРОЯВ ЦІННІСНОЇ ПРИРОДИ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Питання реалізації права доволі давно перебуває в центрі уваги науковців, адже саме через його реалізацію право набуває дійсної сили, стає дієвим регулятором суспільних відносин. Проте в умовах трансформаційних процесів, що охоплюють сучасну державу, постає нагальна потреба осмислення реалізації права не лише як інструменту, а й як вияву ціннісного потенціалу держави.

Справжня природа сучасної правової держави розкривається не стільки через формальну структуру влади чи адміністративні механізми, скільки через реальне втілення системи базових цінностей – свободи, справедливості, гідності, верховенства права у процесі реалізації права. Наявність ефективних механізмів правотворення, правозастосування, конституційного контролю, судового захисту прав і свобод людини виступає критерієм дієвості цих цінностей у практичному вимірі, що й визначає рівень розвитку правової державності.

Реалізація права в такому ракурсі набуває нового змісту – вона розглядається як спосіб втілення в суспільне життя тих ціннісних засад, які покладено в основу самої ідеї правової держави.

Саме тому питання реалізації права як прояв ціннісної природи держави має міждисциплінарний характер і пов'язане з необхідністю поєднання теоретико-правового, філософського та етичного підходів до природи держави і функціонування правової системи [1, с. 146]. З одного боку, постає потреба осмислення реалізації права як категорії правозастосування, з іншого – як форми закріплення та утвердження ціннісної основи державної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику реалізації права досліджували такі українські та зарубіжні правознавці: С. Бобровник, О. Грищук, Т. Дідич, Н. Оніщенко, Н. Онопченко, Н. Пархоменко, Т. Тарахонич, Г. Радбрух та ін. У своїх працях вони розглядали реалізацію права як процес реалізації правових норм у формах дотримання, виконання, використання і застосування, підкреслюючи її значення як інструменту правового регулювання.

Певний ціннісний контекст реалізації права розкрито у працях, присвячених ідеї правової держави та верховенству права (Ю. Шемшученко). У цьому контексті право розглядається не лише як система норм, а й як втілення моральних засад суспільства.

У сучасній літературі акцент зміщується з формально-юридичних аспектів реалізації права на його ціннісний, гуманістичний зміст, що є вельми важливим у контексті трансформації пострадянських правових систем. Водночас, попри велику кількість робіт, присвячених реалізації права та ціннісним основам держави, недостатньо опрацьованою залишається проблема взаємозв'язку реалізації права та ціннісної природи держави як її джерела і мети.

Метою статті є обґрунтування реалізації права як прояву ціннісної природи держави. У межах досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань: а) охарактеризувати ціннісну природу держави в контексті філософсько-правового осмислення; б) з'ясувати, яким чином реалізація права виявляє ціннісну сутність держави; в) виявити основні напрями впливу держави на забезпечення реалізації права як суспільної цінності; г) визначити перспективи розвитку державності через призму механізмів реалізації права.

Основні результати дослідження. У сучасному суспільстві право дедалі більше розглядається не лише як система норм, а як жива структура, здатна утверджувати фундаментальні соціальні

цінності – гідність, справедливість, свободу, рівність, солідарність. У цьому контексті реалізація права виступає не просто як механічне застосування правових норм, а й як динамічний процес, що виявляє внутрішній ціннісний потенціал правової системи.

Зростання уваги до ціннісного виміру права зумовлене, з одного боку, глобальними тенденціями демократизації правового простору, з іншого – національними викликами, пов'язаними з трансформацією правосвідомості, утвердженням верховенства права та зміцненням довіри до державних інституцій. Саме реалізація права виявляє, наскільки глибоко в суспільстві укорінені правові цінності, і чи перетворюються вони на реальний регулятор суспільних відносин.

У цьому напрямі Н. Оніщенко наголошує, що право у процесі реалізації має виступати як фактор утвердження людської гідності, свободи та справедливості. Формальне виконання норм без урахування їхнього ціннісного змісту веде до викривлення сутності права [2, с. 154].

Насправді, реалізація права є ефективною лише тоді, коли вона супроводжується внутрішнім засвоєнням правових цінностей громадянами, які не можуть бути нав'язані адміністративним шляхом – вони мають бути органічно інтегровані у правосвідомість суспільства. Тож реалізацію права можливо розглядати як механізм, що сприяє формуванню правової культури, заснованої на цінностях верховенства права, прав людини, рівності перед законом. Важливим у цьому напрямі є те, що через практичну реалізацію права держава транслює суспільству свої основоположні цінності [3, с. 75]. Т. Дідич звертає увагу на необхідність гуманізації процесів реалізації права. Правозастосування розглядається науковцем як сфера, де має бути забезпечено баланс між буквою закону і його духом, що втілює морально-правові ідеали [4, с. 148].

З урахуванням означених підходів реалізація права має не лише юридичне, а й глибоке ціннісне значення, яке визначає якість правового життя в суспільстві, є дієвим механізмом утвердження загальнолюдських цінностей у соціальному житті. Через дотримання, виконання, використання та застосування правових норм суспільство поступово закріплює у своїй практиці базові принципи гідності, свободи, справедливості, рівності та солідарності.

Право виконує ціннісну функцію тоді, коли в процесі його реалізації відбувається втілення морально-правових ідеалів у конкретних суспільних відносинах. Формальне застосування норм без урахування їх ціннісного навантаження веде до деформації права і його сприйняття в суспільстві. Якщо застосування правових норм забезпечує рівність, захист прав людини і гідність особи, це свідчить про ефективне функціонування права як інструменту утвердження цінностей.

Тож важливу роль у реалізації права як механізму утвердження цінностей відіграють судові рішення, що закріплюють пріоритет прав людини, а також адміністративна практика, зорієнтована на забезпечення прав і свобод громадян. Отже, реалізація права є не лише технічним процесом, а й глибоко моральною діяльністю, яка формує ціннісну архітектуру суспільства та держави.

Одним із показових прикладів практичного утвердження цінностей через реалізацію права є рішення Конституційного Суду України, які прямо спираються на принципи гідності людини та соціальної справедливості. Держава не може встановлювати обмеження права на реалізацію людської гідності.

З цього приводу Конституційний Суд України зауважив, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, мати легітимну мету, бути зумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими. У разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права [1, с. 146].

Водночас існують проблеми реалізації права, зумовлені недостатнім рівнем правової культури, бюрократичними перепонами та корупційними практиками. Реальне утвердження цінностей можливе лише за умови подолання формалізму у правозастосовній діяльності та орієнтації на досягнення справедливого результату. Тож існуючий досвід демонструє як позитивні зрушення у напрямі ціннісного зміцнення реалізації права, так і нагальні виклики, що потребують подальшої глибокої трансформації правосвідомості та практики функціонування державних інституцій. Тому сучасна теоретико-правова думка усе більше звертає увагу на аксіологічний (ціннісс-

ний) підхід у дослідженні права як усвідомлення того, що право втілює в собі важливі соціальні й моральні цінності, а його ефективність визначається мірою реалізації цих цінностей у реальному житті.

Відтак важливо звернути увагу на особливу роль держави в гарантуванні ціннісного змісту права та практичному втіленні принципів правової держави. Конституційне закріплення України як суверенної, демократичної, соціальної і правової держави вимагає від державних інституцій не лише декларування фундаментальних принципів права, а й створення дієвих механізмів їх реалізації. У цьому напрямі саме держава створює активну інституційну систему, спрямовану на забезпечення верховенства права, зміцнення законності та формування стабільного правопорядку через ефективне правозастосування та юридичну відповідальність. Отже, держава має особливу місію – виступати гарантом суспільних цінностей, втілених у праві.

З аксіологічної точки зору, право – це не просто сукупність норм, а й носій і виразник ключових соціальних цінностей. Саме усвідомлення ціннісного навантаження права все більше проривається в сучасну правову думку.

Іншими словами, правнича наука і практика мають приділити увагу тому, навіщо існує право і які соціально значущі результати воно має приносити.

Повага до прав і свобод людини є однією з фундаментальних цінностей, що забезпечується через дію права. Конституція України (ст. 3) закріплює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення становлять першочерговий обов'язок державної влади. Незалежно від державного визнання, основні права людини існують об'єктивно, однак саме держава через механізми реалізації права – прийняття законодавчих актів, судовий і конституційний захист, діяльність омбудсмена, а також через міжнародно-правові зобов'язання – гарантує ефективну охорону цих прав, забезпечуючи їх втілення у практичній площині суспільного життя.

Отже, держава ціннісно зобов'язана поважати й забезпечувати права особи, бо саме через призму ставлення до прав людини оцінюється цінність права в суспільстві.

Одним із серйозних викликів для ефективної реалізації права є правовий нігілізм – явище, що проявляється у зневажливому ставленні до правових норм і недооцінці їхньої суспільної цінності. Ігнорування механізмів реалізації права, таких як дотримання, виконання, використання та судовий захист правових норм, здатне провокувати поглиблення кризових явищ у суспільстві, спричиняти соціальну напруженість, економічну нестабільність, політичні конфлікти та інші деструктивні наслідки. Відсутність належного застосування права підриває основи законності й довіру громадян до державних інституцій.

Це чітко показує, наскільки критично важливою є роль держави у подоланні такого нігілізму та утвердженні поваги до закону. Держава через правове виховання, освіту, а головне – власний приклад дотримання законів, повинна формувати у громадян розуміння, що право – це цінність, яка захищає їхні інтереси і яку не можна нехтувати.

Держава в сучасному світі розглядається як основний інструмент реалізації права. Саме через державні інституції правові норми набувають життєвої сили. Інакше кажучи, навіть сама держава пов'язана правом і не має виходити за його межі. Це забезпечує гуманістичну місію держави – служити суспільству, діючи в межах установлених справедливих правил.

Варто підкреслити, що держава повинна не лише вимагати дотримання права від громадян, а й сама нести відповідальність за свої дії перед правом. Важливим моментом тут є існування концепції юридичної відповідальності держави, зміст якої підтверджує, що саме держава відповідає перед суспільством і людьми за порушення прав чи неналежне виконання своїх обов'язків. Сучасні тенденції, зокрема в європейській практиці, йдуть ще далі – поява так званої доктрини ризику, за якою держава несе сувору відповідальність, якщо її орган або посадова особа вчиняє протиправний акт [5, с. 222]. Тобто навіть без вини конкретної посадової особи держава зобов'язана відшкодувати шкоду, заподіяну громадянину протиправними діями влади. Реалізація такої відповідальності можлива через незалежний судовий розгляд, який здатний притягнути державу до відповідальності. Це показовий приклад того, як верховенство права діє на практиці: держава визнає, що цінність права стоїть вище за її власний інтерес, і готова нести відповідальність перед особою.

Не менш важливою є роль держави в міжнародному вимірі забезпечення правових цінностей. Вступаючи до міжнародних організацій (наприклад, Рада Європи, ООН) і ратифікуючи міжнародні договори з прав людини, держава підтверджує свою відданість універсальним цінностям права. Україна, зокрема, як член Ради Європи підлягає юрисдикції Європейського суду з прав людини, і виконання його рішень є частиною обов'язку держави забезпечувати права громадян на практиці. Тож міжнародні стандарти і механізми контролю стимулюють державу посилювати реалізацію правових принципів вдома. Це ще один практичний аспект: держава як гарант прав має співпрацювати з міжнародним співтовариством, переймати найкращий досвід, забезпечувати імплементацію взятих зобов'язань у національну правову систему.

Доцільним видається вивчення взаємозв'язку реалізації права з рівнем правової культури громадян, дослідження механізмів посилення довіри до державних інституцій через ефективну реалізацію права, а також оцінка ролі цифрових технологій у зміцненні ціннісного фундаменту реалізації правових норм у сучасному суспільстві.

Висновки. Розглянувши означені питання, можна зробити висновок, що право як суспільна цінність набуває реального змісту лише за активної і відповідальної ролі держави. Держава виступає творцем правових норм, їх виконавцем і охоронцем, тобто забезпечує повний цикл реалізації права – від ідеї справедливості, втіленої у законі, до фактичного захисту цієї справедливості у житті кожної людини. Місія держави як гаранта суспільних цінностей полягає в тому, щоб право не залишалося декларацією, а діяло ефективно й неупереджено, слугувало людині. Правова держава – це модель, за якої всі суспільні відносини підкорені правовим нормам, що відображають консенсусні цінності народу, а сама держава обмежена правом і служить йому. Досягнення цього ідеалу потребує постійних зусиль: удосконалення законодавства, підвищення професіоналізму державних органів, виховання правосвідомості громадян, утвердження незалежного правосуддя. Україна, закріпивши на конституційному рівні пріоритет прав і свобод людини, визначила ціннісний курс на побудову правової держави. Як свідчить досвід, лише за умови, що держава сумлінно виконує свою роль – гаранта і захисника права – право реально працює як найвища соціальна цінність, стаючи основою стабільного, справедливого і вільного суспільства.

Список використаних джерел

1. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: Компанія ВАІТЕ, 2019. 416 с.
2. Оніщенко Н. М. Правове регулювання, правовий вплив та правове забезпечення: індекс взаємовизначеності. *Правова держава.* 2020. Вип. 31. С. 46–53.
3. Бобровник С. В. Нормотворчість: поняття та принципи організації. *Альманах права.* Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 75–82
4. Дідич Т. О. Юридико-технологічний вимір правотворчості як перспективний напрям її наукового дослідження. *Альманах права.* Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 148–154.
5. Варич О. Юридична відповідальність держави як прояв її ціннісної характеристики. *Альманах права.* Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 221–224

References

1. Hryshchuk O. V. Filosofiia konstytutsiyňykh tsinnosteў: monohrafiia. Kyiv: Kompaniia VAITE, 2019. 416 s.
2. Onishchenko N. M. Pravove rehuliuvannia, pravovyi vplyv ta pravove zabezpechennia: indeks vzaiemovyznachenosti. *Pravova derzhava*. 2020. Vyp. 31. S. 46–53.
3. Bobrovnyk S. V. Normotvorchist: poniattia ta pryntsypy orhanizatsii. *Almanakh prava.* Vypusk 15. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. S. 75–82.
4. Didych T. O. Yurydyko-tekhnolohichnyi vymir pravotvorchosti yak perspektyvnyi napriam yii naukovoho doslidzhennia. *Almanakh prava.* Vypusk 15. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. S. 148–154.
5. Varych O. Yurydychna vidpovidalnist derzhavy yak proiav yii tsinnisnoi kharakterystyky. Almanakh prava. Vypusk 15. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. S. 221–224.

Варич О. Г. Реалізація права як прояв ціннісної природи держави

У статті досліджується реалізація права як один із механізмів виявлення ціннісної природи держави. Обґрунтовано тезу про те, що ефективна реалізація права є не лише інструментом правового регулювання, а й

формою утвердження фундаментальних суспільних цінностей – свободи, справедливості, гідності, рівності, солідарності. Зосереджено увагу на взаємозв'язку реалізації права з рівнем правової культури громадян, зміцненням довіри до державних інституцій і забезпеченням принципу верховенства права. Проаналізовано механізми, за допомогою яких держава транслює правові цінності в суспільство через законотворчість, правозастосування, судовий захист, діяльність інституту омбудсмена та імплементацію міжнародно-правових стандартів. Окрему увагу приділено ролі держави як гаранта прав і свобод людини, впливу правового нігілізму на суспільні процеси, а також важливості формування правової свідомості громадян як умови зміцнення правопорядку та розвитку демократичної державності в Україні.

Ключові слова: реалізація права, цінності права та держави, гідність, свобода, справедливість, правовий порядок, правова культура.

Varych O. H. Realization of law as a manifestation of the value-based nature of the state

The article explores the realization of law as a fundamental mechanism for manifesting the value-based nature of the state. It argues that the law, beyond its formal regulatory function, acts as a societal instrument for affirming and institutionalizing core values such as freedom, justice, human dignity, equality, and solidarity. The realization of law, therefore, is viewed not merely as the technical enforcement of norms, but as a dynamic process that transforms abstract legal provisions into lived social practices grounded in democratic ideals.

The study pays particular attention to the interdependence between the realization of law and the development of legal consciousness among citizens. It is noted that the extent to which law becomes a real force in social life largely depends on the level of legal culture, civic engagement, and trust in state institutions. In this context, the role of the state is viewed as pivotal. It is the state that must ensure the effective functioning of mechanisms that guarantee the enforcement of legal norms and the protection of human rights. These mechanisms include law-making that reflects social values, efficient legal enforcement, accessible and independent judicial protection, the operation of constitutional justice, the activity of the ombudsman, and the implementation of international legal standards.

The article analyzes how the state functions as a guarantor of rights and freedoms through its institutions and policies, ensuring that legal values are not limited to declarative texts but are actively realized in legal practice. It is emphasized that overcoming legal nihilism and restoring confidence in law and justice require not only systemic legal reforms but also the ethical commitment of the state to uphold the principles of the rule of law.

Furthermore, the article addresses the threats posed by the formalistic application of law without regard to its value orientation. The author warns that such an approach undermines the moral foundations of legal order and weakens the state's legitimacy. Therefore, the realization of law must be rooted in a value-conscious framework that aligns state policy with human rights and the public good.

The conclusion underlines that the realization of law is inseparable from the broader project of democratic state-building. Only through consistent efforts to implement legal norms in a value-oriented manner can the state fulfill its constitutional mission as a custodian of justice and social harmony.

Key words: realization of law, legal values, rule of law, dignity, freedom, justice, legal culture, statehood.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-175-179

УДК 340.1

Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001- 5595- 5291

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК ДОДАТКОВІ ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ У ВОЄННИЙ ЧАС І ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Постановка проблеми та аналіз літературних джерел і публікацій. Напрацювання держави повинні бути втілені у поведінку і практичну діяльність суб'єктів правотворчості. У цьому відношенні реалізація норм права розглядається як процес здійснення прав та виконання юридичних обов'язків. Реалізація права – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосування правових норм, здійснюється для задоволення потреб і досягнення бажаного особистого чи соціального результату [1, с. 246]. Без реалізації, на думку О. Скакун, право втрачає своє соціальне значення і призначення [2, с. 386]. Розглядаючи правореалізацію як спосіб реалізації юридичної норми, а також розуміючи реалізацію права як фактичне здійснення правових приписів у поведінці та діяльності суб'єктів права, П. Рабінович зазначав також підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин [3, с. 127].

У правовій науці існує декілька визначень поняття «реалізація», які включають відповідні механізми і форми реалізації права. Автори академічного курсу «Теорія держави і права» надають визначення цього поняття або як процес здійснення правових приписів через поведінку суб'єктів (право реалізується у поведінці людини та забезпечується гарантіями держави), або як зовнішній прояв правового регулювання, який включає кінцевий результат правового регулювання [4, с. 400].

Д. Бочаров підходить до проблеми правореалізації з іншого боку. Він підтверджує, що найбільш поширеним і обґрунтованим у правовій доктрині є розгляд правореалізації у контексті правового регулювання. При цьому поширена класифікація форм правореалізації є проблематичною. Вона, зокрема, не передбачає можливості реалізації принципів права як найбільш абстрактних і загальних настанов, певною мірою суперечить сучасному розумінню права як системи принципів і норм, акцентуючись лише на правових нормах. Автор звертає увагу на більш загальний погляд на правореалізацію, де йдеться як про відповідне замовлення дійсності, так і про правову оцінку фактичних станів. Правореалізація розглядається як важлива складова правового регулювання, процес і результат об'єктивації змісту правових норм і принципів у правовідносинах, тобто узгодження фактичного стану речей з правовими настановами. З цих позицій зазначається, що існує чимало підходів до розуміння поняття «правореалізація»: ототожнення із правовим регулюванням, як певну стадію правовідносин, як дію права [5, с. 584–487]. Реалізація прав людини є тим предметом, що потребує комплексного дослідження правореалізації як важливого елементу правової реальності [6].

У наш час відбиття нападу рф на Україну, протидії всього цивілізованого світу наступу тоталітаризму особливого значення набуває осмислення ситуації, що складається, та розробки нових напрямів у правовій сфері, які б гарантували людині у майбутньому гідне життя, її безпеку, захист її прав і свобод, безперервність економічного розвитку. В сучасних умовах проблеми безпеки держави та її громадян, реалізації прав людини і гарантування безпеки тісно взаємозв'язані. Їх поєднання свідчить про доцільність у дослідженні розглядати такі явища, виходячи із уявлення по-

няття «правореалізація» у широкому розумінні – як систему принципів і норм, ціннісних факторів, ментальних аспектів розвитку суспільства.

Питання реалізації права набудуть також особливої актуальності у зв'язку з правовими реформами, що з необхідністю відбудуться в Україні після перемоги і будуть пов'язані як зі змінами у чинному законодавстві, так і за умов дотримання людиною, суспільством і державою визначених правових норм.

Метою роботи є аналіз питань правореалізації в контексті взаємовпливу на сучасному історичному етапі двох залежних факторів – безпеки і забезпечення прав і свобод людини – з позиції їх оновленої взаємодії у правовому полі, які з великою вірогідністю виявляться не тільки взаємозалежними, а й підсилюючими одне одного, виконуючи синергетичну функцію.

Основні результати дослідження. Процес правореалізації залежно від типу та особливостей правової системи проходить різні етапи.

У романо-германській правовій системі, до якої належить і правова система України, починаючи з XIX століття, панівна роль відведена закону. Щодо питань прав людини у романо-германській правовій системі на початковому етапі відбувається процес закріплення природних прав, даних людині від народження, де права людини є складовим елементом природного права. Правам людини надається форма закону, здійснюється їх конституційне закріплення та деталізація в поточному законодавстві. На наступному етапі закон набуває певної форми, яка закріплює суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єкта. На третьому етапі відбувається реалізація права, безпосереднє втілення правової норми в діяльність суб'єктів права. В англосаксонській правовій системі механізм реалізації природного права більш простий, форми позитивного права набуваються шляхом діяльності судових органів. Суд виносить судове рішення на основі прецеденту, встановлюючи тим самим права і обов'язки сторін [4, с. 451].

Існування природних прав людини визнавалось ще римськими юристами, це відповідало їхнім вихідним уявленням про право і було включене невід'ємною складовою в сукупний обсяг права загалом [7, с. 42]. Ці права належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінний представник суспільства, вони є необхідним елементом суспільного устрою і правової держави. Саме поняття цих прав з'явилося в епоху буржуазних революцій у Європі [8, с. 710]. Ідея прав людини почала набувати свого звичного для сьогодення значення лише через призму реалізації ідеалів класичного європейського конституціоналізму під час буржуазно-демократичних революцій у Європі та війн за незалежність у США наприкінці XVIII – на початку XIX століття [9, с. 32].

Виникнення позитивістського підходу поряд з розвитком природного права у другій половині XIX століття спочатку призвело до відходу від доктрини природного права. Джерелом прав людини стала визнаватися держава, що стоїть над суспільством та формує загальнообов'язкові закони. Наслідком позитивістського підходу був розгляд прав людини не як її природних невід'ємних властивостей, а як «дарунок» держави. Оскільки головний постулат полягав у підкоренні індивіда праву і зобов'язанні беззастережно його дотримуватися, то права людини також слугували меті підкорення індивіда державі.

На цій основі тоталітарні режими використовували розрив з моральними, особистими, соціальними цінностями, вони нехтували вченням про природні права і завжди виступали «благодавцем» щодо народу, який отримував свої права та свободи з милості всесильної держави. Яскравим прикладом Новітньої історії є використання такої ідеології і практики Радянським Союзом. Такі ж тенденції можна спостерігати і в сучасній росії, де фактично відсутня свобода слова, інакодумство, можливість вільно отримувати інформацію і т. п. Можна стверджувати, що й у наш час тоталітарній державі притаманні не вільний розвиток суспільства й індивідуума, а дійсність показує, що мають місце людиноненависницька ідеологія і пропаганда.

У сучасних умовах глобалізації спостерігається тенденція зближення правових систем. Традиційні правові інститути романо-германської правової системи зазнають впливу прецедентно-правової судової практики. Водночас спостерігається вплив позитивістської правової системи на прецедентно-правову. Визначальним фактором у цьому процесі є загальнолюдські засади, права людини, які відображають рух до визнання людини однією з найвищих цінностей цивілізації.

З появою Європейського суду з прав людини, який діє відповідно до положень Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини (ETS No.5) (далі – Конвенція) [10], суттєво змінилося ставлення до питань правореалізації щодо захисту прав людини. В Україні реалізація положень Конвенції і відповідно зобов'язань держави є тими основними факторами, які визначають юридичну відповідальність української держави щодо забезпечення захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина, створення засобів та процедур, вироблення відповідних механізмів у цьому напрямі [11, с. 118]. Особливістю правозастосування у відносинах, що стосуються юридичної відповідальності держави перед людиною у сфері дотримання прав людини, є те, що відповідальною стороною виступає держава [12, с. 178–179].

Практика Суду ґрунтується на доктрині судового прецеденту, прецедентне право якого є обов'язковим для країн, що підписали та ратифікували Конвенцію, незалежно від належності країни до конкретної правової сім'ї. Україна, яка належить до романо-германської правової сім'ї, де основним джерелом права є нормативно-правовий акт, підписавши Конвенцію, тим самим зобов'язалася закріпити у своєму національному законодавстві її основні положення. Вимоги Конвенції ставлять державу перед необхідністю утримуватися від будь-яких дій, які могли б призвести до порушення прав і свобод. Практика Суду може стати підставою для внесення державами – учасницями Конвенції значних змін до свого національного законодавства [13, с. 1–21].

На думку С. Шевчука, у регіоні, де панує романо-германська правова сім'я, формується процес становлення прецедентного права, який зумовлений певними проявами природно-правових тенденцій. Водночас в Україні існує низка проблем щодо природно-правового характеру основних прав людини, відсутність ґрунтовних наукових досліджень про межі припустимості та обов'язковості врахування прецедентного права Європейського суду з прав людини українськими судами [14, с. 14].

В Україні повноваження органів державної влади щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина, а також їх відповідальність формують конституційні гарантії. У ст. 3 Конституції України визначено: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [15]. Конституція України передбачила можливість захисту прав і свобод людини і громадянина судом (ст. 55). Конституція України є правовим актом прямої дії. Згідно зі ст. 22 конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Права людини і громадянина передбачені окремими статтями Конституції України (статті 55–63). Тобто права і свободи людини не тільки проголошуються, а й повинні реалізовуватися за допомогою механізму використання, виконання, дотримання відповідних конституційних правових норм.

Однак комплекс правових обмежень, пов'язаних з обов'язком держав щодо забезпечення прав і свобод людини, як виявилось, не додав достатніх важелів, спроможних протидіяти агресивним діям авторитарних держав. На нашу думку, такі засоби є дієвими для демократичних держав, які і так не керуються політикою агресії. Але вони майже зовсім не впливають на держави з авторитарною і тим більш тоталітарною формами правління. Як виявилося, на сьогодні майже відсутні важелі міжнародного правового впливу на держави з авторитарною формою правління у випадку здійснення агресії проти іншої суверенної держави.

Пошук необхідного вирішення виниклих проблем не залишає осторонь наукову спільноту. Так, на думку О. Кваші, саме безпека є поняттям, що уособлює всі найважливіші людські цінності – життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, тому заслуговує на першість у цьому переліку. Вона робить висновок, що історія України XXI століття свідчить, що слабка держава не здатна захистити права і свободи своїх громадян, гарантовані Конституцією України. Тому пріоритетною метою стратегії національної безпеки є, безперечно, безпека держави. Саме держава є імперативом у ієрархії цінностей кримінально-правової охорони, бо її вразливість і незахищеність зумовлює загрози для кожної людини та несе небезпеку для українського суспільства загалом. Держава має обов'язок створення ефективної системи захисту власної безпеки для забезпечення прав і свобод своїх громадян, гарантованих Конституцією України [16, с. 44–51].

Усе ж здається, що така односпрямованість авторки зумовлена нинішнім перебігом повномасштабної війни. Але тут підкреслюється важлива думка про взаємозв'язок між безпекою і забезпеченням прав людини. Якщо постановка питання пріоритетів між напрямами є коректною, то це, скоріше, питання історичного моменту. В умовах війни на перше місце постають фактори

безпеки держави. Але у післявоєнний період не менше значення матиме питання забезпечення всіх принципів, норм, ціннісних факторів, що закладені у Конституцію України за умови мирного часу.

Зміна пріоритетів, що необхідна у часи війни, надалі може потенційно загрожувати певним відходом від демократичних принципів, переходу до більш жорсткої спрямованості управління державою, зменшення значення прав і свобод людини – напрацювань цивілізованого суспільства. З іншого боку, неспроможність існуючих інститутів протистояти агресивному натиску блоку тоталітарних держав ставить на порядок денний знаходження балансу між різноспрямованими силами суспільства.

Одне з найголовніших питань, яке випливає при вирішенні зазначених проблем у контексті напряму правореалізації в її розширеному тлумаченні, є слідування принципу верховенства права. Невипадково, що на цю проблему останнім часом все більше звертає увагу наукова спільнота. О. Скрипнюк зазначає: «Інтеграція України до євроатлантичних структур і війна, розв'язана росією проти України, боротьба нашого народу за загальнолюдські цінності – мир, свободу, демократію, права та свободи людини, доленосне право на життя, – як ніколи актуалізують принцип верховенства права. Цього року до верховенства права (як до доктрини, цінності) прикута значна увага суспільства, зокрема науковців, практикуючих юристів, державних діячів, громадських організацій». Традиційно принцип верховенства права досліджується в контексті миру, однак вітчизняні реалії, зокрема сучасний стан війни в Україні, диктують практичну необхідність визначення особливостей його реалізації в аспекті існуючих воєнних загроз. Реалізація принципу під час воєнних загроз передусім означає захист і збереження реальності та результативності практичної реалізації цього принципу. Це необхідно з таких підстав: він є основним принципом конституціоналізму, оберегом прав людини та визнання людини найвищою цінністю; цей принцип є запорукою того, що Україна, незважаючи на воєнні загрози, залишається правовою, демократичною державою; впровадження принципу в правотворчу та державотворчу практику та ефективна його реалізація є однією з умов європейського майбутнього нашої держави та її подальшого розвитку як повноправного члена європейської спільноти. Підсумовуючи, автор наголошує, що принцип верховенства права під час війни набуває значення потужної зброї демократичної, правової держави проти держави-агресора за мир, демократію, свободу та справедливість [17, с. 13–17].

Треба зауважити, що правові засоби взаємодії держави і громадянського суспільства, а також засоби забезпечення прав людини відрізняються в умовах правового режиму воєнного стану і в часи післявоєнної відбудови країни. Реалізація правових норм воєнного часу пов'язана з посиленням централізації держави, пріоритетними стають функції, зумовлені питаннями безпеки і оборони, поєднання системи органів самоврядування і військової державної адміністрації. Забезпечення прав людини в першу чергу співвідноситься з порушенням цих прав агресором.

Дещо інший акцент може виявитися у післявоєнний період. Перед цивілізованим світовим співтовариством разом з Україною постане питання такої правової перебудови, яка унеможливить агресивні дії певних держав. Можна передбачити, що в розробленій системі юридичних моделей буде знайдений баланс між питаннями безпеки держави і питаннями утвердження і забезпечення прав і свобод людини, що є головним обов'язком держави. Якою саме виявиться наповненість правових положень, що забезпечить правореалізацію оновленої двоєдиної функції, на сьогодні сказати складно. Однак зі значною ймовірністю можна говорити, що роль громадянського суспільства зміниться у бік безпосереднього впливу і більшої відповідальності за стан безпеки держави, забезпечуючи умови не тільки для додаткових гарантій безпеки з боку громадянського суспільства і кожної людини окремо, а й взаємодії з іншими державними інститутами, підсилюючи їх у цьому напрямі.

Висновки. Правові засоби взаємодії держави і громадянського суспільства, а також засоби забезпечення прав людини відрізняються в умовах правового режиму воєнного стану і в період післявоєнної відбудови країни. В умовах війни на перше місце виступають фактори безпеки і оборони країни, має місце посилення централізації держави, поєднання системи органів самоврядування і військових державних адміністрацій, забезпечення прав людини в першу чергу співвідноситься з порушенням цих прав агресором. У післявоєнний період не менше значення матиме питання

забезпечення всіх принципів, норм, ціннісних факторів, що закладені у Конституцію України за умов мирного часу.

Після перемоги перед Україною, як і перед усім цивілізованим світовим співтовариством, постане питання такої правової перебудови, яка унеможливить агресивні дії певних держав. При цьому існує значна ймовірність зміщення ролі громадянського суспільства у напрямі більшої відповідальності за стан безпеки держави, посилення взаємодії громадянського суспільства загалом і кожної людини зокрема з державними інститутами, взаємно підсилюючи їх у безпековому відношенні.

У контексті правореалізації в її розширеному тлумаченні дієвим засобом протидії потенційному переходу до більш жорсткої спрямованості управління державою, зменшення значення прав і свобод людини є слідування принципу верховенства права, тенденція зростання уваги до якої спостерігається останнім часом.

Список використаних джерел

1. Пархоменко Н. М. Реалізація норм права. *Юридична енциклопедія: в 6-т. Т. 5* / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. 736с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
4. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
5. Бочаров Д. О. Правореалізація. *Велика українська юридична енциклопедія: в 20-т.* Т. 3: Загальна теорія права. Харків: Право, 2017. 952 с.
6. Alexy R. Law's Ideal Dimension. Oxford: Oxford University Press, 2021. 352 p.
7. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г. Г. Деміденка і проф. О. В. Петришина. Харків: Право, 2008. 240 с.
8. Шемшученко Ю. С. Права людини. *Юридична енциклопедія:* в 6-т. Т. 4 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2002. 720 с.
9. Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від загальної декларації прав людини до сьогодення. *Право України.* 2009. № 4. С. 29–35.
10. Конвенція про захист прав і свобод людини (ETS No.5) із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11. *Збірка договорів Ради Європи.* Українська версія. Київ: Парламентське видавництво, 2000. 656 с.
11. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність держави перед особою. Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: ТОВ «Видавництво» Юридична думка», 2007.
12. Васецький В. Ю. Розділ: Захист прав та свобод людини у сфері дії права. Дія права: інтегративний аспект: монографія/ відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: ТОВ «Видавництво» Юридична думка», 2010. 360 с.
13. Наслідки реалізації судових рішень у 1995 та 1996 роках. *Практика Європейського суду з прав людини.* 1997. Вип. 2. С. 15–21.
14. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. Київ: Реферат, 2002. 344 с.
15. Конституція України 1996 рік. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution
16. Кваша О. О. Кримінально-правова охорона державної безпеки України. *Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід.* Вип. 15. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 44–51. DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-44-51.
17. Скрипнюк О. В. Верховенство права як правова і політична цінність Замість передмови. *Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід*. Вип. 15. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2024. С. 13–17. DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-13-17

References

1. Parkhomenko N. M. Realizatsiia norm prava. Yurydychna entsyklopediia v 6-t. T. 5 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2003. 736 s.
2. Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk. Kharkiv: Konsum, 2001. 656 s.
3. Rabinovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy. Kyiv: Atika, 2001. 176 s.

4. Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: Pidruchnyk / Za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv: Yurynkom Inter, 2006. 688 s.
5. Bocharov D. O. Pravorealizatsiia. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia v 20-t.* T. 3: Zahalna teoriia prava. Kharkiv: Pravo, 2017. 952 s.
6. Alexy R. Law's Ideal Dimension. Oxford: Oxford University Press, 2021. 352 p.
7. Istoriia vchen pro derzhavu i pravo: Pidruchnyk / Za red. prof. H. H. Demidenka i prof. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2008. 240 s.
8. Shemshuchenko Yu. S. Prava liudyny. *Yurydychna entsyklopediia v 6-t.* T. 4 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2002. 720 s.
9. Onishchuk M. Problemy zabezpechennia prav liudyny v Ukraini: vid zahalnoi deklaratsii prav liudyny do sohodennia. *Pravo Ukrainy.* 2009. № 4. S. 29-35.
10. Konventsiia pro zakhyst prav i svobod liudyny (ETS No.5) iz popravkamy, vnesenymy vidpovidno do polozhen Protokolu № 11. *Zbirka dohovoriv Rady Yevropy.* Ukrainska versiia. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2000. 656 s.
11. Onishchenko N. M. Yurydychna vidpovidalnist derzhavy pered osoboiu. Problemy realizatsii prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini / za red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2007.
12. Vasetskyi V. Iu. Rozdil: Zakhyst prav ta svobod liudyny u sferi dii prava. Diia prava: intehratyvnyi aspect: Monohrafiia/ Vidp. red. N. M. Onishchenko. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2010. 360 s.
13. Naslidky realizatsii sudovykh rishen u 1995 ta 1996 rokakh. *Praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny.* 1997. Vyp. 2. S. 15—21.
14. Shevchuk S. Porivnialne pretsedentne pravo z prav liudyny. Kyiv: Referat, 2002. 344 s.
15. Konstytutsiia Ukrainy 1996 rik. Pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution
16. Kvasha O. O. Kryminalno-pravova okhorona derzhavnoi bezpeky Ukrainy. *Almanakh prava. Pravovi zasady normotvorchoi diialnosti: natsionalnyi i zarubizhnyi dosvid.* Vyp. 15. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. S. 44-51. DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-44-51.
17. Skrypniuk O. V. Verkhovenstvo prava yak pravova i politychna tsinnist Zamist peredmovy. *Almanakh prava. Pravovi zasady normotvorchoi diialnosti: natsionalnyi i zarubizhnyi dosvid.* Vyp. 15. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2024. S. 13-17. DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-13-17.

Васецький В. Ю. Особливості реалізації прав і свобод людини як додаткові гарантії безпеки у воєнний час і післявоєнний період

Стаття присвячена аналізу питань правореалізації в контексті взаємовпливу на сучасному історичному етапі двох залежних факторів: безпеки держави і забезпечення прав і свобод людини. Проблема розглядається у контексті правореалізації в її розширеному тлумаченні, де реалізація прав людини потребує підходу до правореалізації як важливого елементу правової реальності, забезпечення всіх принципів, норм, ціннісних факторів. Зазначається, що правові засоби взаємодії держави і громадянського суспільства, а також засоби забезпечення прав людини відрізняються в умовах правового режиму воєнного стану і в часи післявоєнної відбудови країни. Після перемоги постане питання такої правової перебудови, яка унеможливить агресивні дії певних держав. Підкреслюється існування значної ймовірності зміщення ролі громадянського суспільства у бік більшої відповідальності за стан безпеки держави, взаємного підсилення в безпековому відношенні громадянського суспільства, кожної людини і державних інститутів. Підтверджується, що дієвим засобом протидії потенційному переходу до більш жорсткої спрямованості управління державою, зменшення значення прав і свобод людини є слідування принципу верховенства права, тенденція зростання уваги до якої спостерігається останнім часом.

Ключові слова: правореалізація, забезпечення прав і свобод людини, безпека держави, принцип верховенства права.

Vasetsky V. Iu. Features of the human rights and freedoms implementation as additional security guarantees in the wartime and the post-war period

Currently, the war of Ukraine with the occupier, the opposition of the entire civilized world to the advance of totalitarianism, necessitate the development of new directions in the legal sphere, which would guarantee in the future a decent life for a person, his security, the protection of his rights and freedoms, and the continuity of economic development. The study of the complex problem of the state and its citizens security, the implementation of human rights and the guarantee of security sets the task of their consideration, based on the idea of the concept

of “legal implementation” in a broad sense as a system of principles and norms, value factors, and mental aspects of the development of society.

The purpose of the work is to analyze issues of legal implementation in the context of the mutual influence at the current historical stage of two dependent factors – security and ensuring human rights and freedoms – from the position of their renewed interaction in the legal field, which will most likely turn out to be not only interdependent, but also reinforcing each other, having a synergistic function.

It is noted that in totalitarian states, the abuse of the principles of positive law led to the neglect of the doctrine of natural rights, to a break with moral, personal, and social values. With the emergence of the European Court of Human Rights, which operates on the basis of case law in accordance with the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms, the attitude to issues of legal implementation regarding the protection of human rights has significantly changed. A feature of law enforcement in relations concerning the legal responsibility of the state to a person in the field of human rights observance is that the state is the responsible party.

It turned out that the complex of legal restrictions related to the obligation of states to ensure human rights and freedoms did not provide sufficient leverage to counteract the aggressive actions of authoritarian states. Recent events have revealed the relevance of taking into account the relationship between state security and the provision of human rights. In wartime, state security factors come to the fore. But in the post-war period, the issue of ensuring all the principles, norms, and value factors enshrined in the Constitution of Ukraine under peacetime conditions will be no less important.

After the victory, Ukraine, as well as the entire civilized world community, will face the question of such a legal restructuring that will make the aggressive actions of certain states impossible. From this it is concluded that there is a significant probability of shifting the role of civil society towards greater responsibility for the state’s security, strengthening the interaction of civil society and each individual with state institutions, mutually reinforcing them in terms of security. At the same time, an effective means of counteracting the potential transition to a more rigid direction of state management and a decrease in the importance of human rights and freedoms is following the principle of the rule of law, a trend of increasing attention to which has been observed recently.

Key words: legal implementation, ensuring human rights and freedoms, state security, the principle of the rule of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-180-186

УДК 340.12

Олексій Сергійович Волохов,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0007-7559-3567

ПРАВОСВІДОМІСТЬ, ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ: ВПЛИВ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА

Постановка проблеми. Євроінтеграційні наміри України зумовлюють необхідність регулярного оновлення та підвищення ефективності застосування існуючого законодавства. При цьому питання реалізації норм права нерозривно пов'язане із різними факторами, які впливають на стан розвитку держави та суспільства. Соціологія права, яка вивчає вплив соціальних умов на формування та здійснення норм права, часто не береться до уваги під час оцінки ефективності законодавства та визначення напрямів її підвищення. До того ж закони та підзаконні нормативно-правові акти створюються, ухвалюються та змінюються без належної участі суспільства, що ставить питання про їх подальше сприйняття та виконання.

Ухвалення Закону України «Про публічні консультації»[1], правова регламентація лобіювання в Україні та розширення повноважень громадських рад у органах виконавчої влади створює передумови участі суспільства в формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення. Проте передбачена законом можливість участі не означає, що суспільство в таких державних заходах зацікавлене. Адже в умовах євроінтеграції та гармонізації законодавства, зокрема щодо участі громадян у державних справах, не слід оминати увагою питання формування правосвідомості та правової культури в Україні. Проблема формування відповідального та розвиненого суспільства, яке зацікавлене в створенні ефективного законодавства та сприяє його реалізації, зумовлює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань ефективності реалізації норм права, а також питанням правосвідомості та правової культури присвячені праці Е. Аллота, О. Барабаш, М. Енгель, Л. Купіної, П. Кіндрата, М. Кравченка, О. Легкої, М. Лебедєва, С. Меррі, Ф. Мюнгер, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, С. Сілбей, О. Суходоля та ін. вчених. Незважаючи на існування широкого спектра наукових досліджень, існує проблема в систематизації наукових підходів щодо впливу правосвідомості, правої культури та правової ідеології на формування та реалізацію ефективного законодавства, розроблення нових напрямів таких досліджень, що і є метою цієї наукової роботи.

Методи дослідження. У ході виконання наукового дослідження використано загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, узагальнення та інтерпретації. Особливо слід вирізнити соціологічні методи, зокрема метод спостереження, що полягає у способі безпосереднього сприйняття та фіксації фактів, явищ і процесів, які мають правове значення.

Основні результати дослідження. Проблема реалізації норм права цікавить як теоретиків, так і практикуючих юристів. Адже ефективність реалізації закону, на думку М. Кравченка, має складну, комплексну природу. По-перше, ефективність реалізації закону – це оціночна категорія, об'єктом оцінювання якої є результати реалізації закону з позиції вирішення завдань і досягнення цілей, які сформовані законом. По-друге, ефективність реалізації закону – це певна дійсність, яка виникає внаслідок активності причини, що становить мету, заради якої створювався закон [1, с. 203].

[1] Закон набирає чинності через 12 місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні.

Механізм реалізації норм права передбачає певні дії суб'єктів правозастосування. Основоположне значення для ефективності норм права мають засоби досягнення мети норм права в процесі її реалізації. Л. Купіна пропонує поділяти такі засоби на: об'єктивні (становище в державі, наявність матеріально-технічної бази для реалізації норм) та суб'єктивні (діяльність правозастосовних суб'єктів із реалізації норми права, яка відображає їхнє ставлення до норми права, рівень правової свідомості та ін.) [2, с. 48].

Аналогічну позицію займає О. Легка, яка також вважає, що на ефективність реалізації норм права насамперед впливають умови їх здійснення. Такі умови, на думку вченої, можна поділити на дві групи: загальні (економічний і політичний устрій у державі, політична і правова культура в суспільстві) та спеціальні (якість законодавства, якість процесуальних норм, законність, певна організація правозастосувальних органів, їх забезпечення матеріально-технічними засобами) [3, с. 30].

Дійсно реалізація будь-якої норми права повинна бути забезпечена матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами, які створюють умови для діяльності правозастосувальних органів. Проте не менш важливим питанням, яке визначає ефективність реалізації норм права, є їх сприйняття, що визначає, яким має бути рівень правосвідомості, правової культури та правової ідеології, щоб законодавство ефективно діяло. В. Копєйчиков справедливо стверджував, що «...можна чимало дискутувати щодо недосконалості правової системи… проте вона не зможе цілком бути реалізована доти, доки кожен із нас не буде дотримуватися правових норм і нести відповідальність за їх порушення…» [4, с. 40]. Щодо цього Н. Оніщенко зазначає, що серед багатьох ракурсів наукових досліджень у сфері «Людина – Право» проблематиці сприйняття права, на жаль, не приділялася належна увага на жодному з етапів розвитку нашого суспільства [5, с. 43]. Належний рівень сприйняття права передбачає не лише високий рівень правосвідомості в суспільстві, а й певний стан розвитку правової культури та правової ідеології в державі, яка такий рівень правосвідомості підтримує.

Адже саме деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні, як: корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів; загальне нехтування правилами поведінки; зловживання суб'єктивними правами й повноваженнями; толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника; схильність до самосуду та «вуличної демократії», що зумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів; застосування подвійних стандартів у сфері права та «вибіркової гуманізації» тощо [6 с. 200]. При цьому позитивний вплив на внутрішній світ особистості, усвідомлення та засвоєння людиною правових еталонів для створення в неї необхідних особистісних засад для узгодження своєї поведінки із приписами закону є важливим завданням для ефективних законів, вважає М. Кравченко [1, с. 193]. Тобто зв'язок між правосвідомістю і ефективністю реалізації норм права є прямо пропорційним: ефективне законодавство зумовлює формування розвиненої правової свідомості серед населення, а високий рівень правосвідомості забезпечує ефективність реалізації цього законодавства.

С. Сілбей вказує, що правосвідомість як теоретична концепція та тема для емпіричних досліджень, набула особливої актуальності в 1980-х та 1990-х роках для виявлення нових напрямів взаємодії права та суспільства, а також забезпечення інституційної сили закону [7, p. 323]. Зарубіжні вчені по-різному розуміють поняття правосвідомості. Наприклад, Д. Трюбек включає до цієї категорії всі уявлення про природу, функції та дію права, яких дотримується будь-хто в суспільстві в певний час [8, p. 592]. С. Меррі вважає, що правосвідомість формує способи сприйняття та розуміння закону звичайними громадянами. Вчена стверджує, що ці способи, завдяки яким члени суспільства розуміють і використовують закон, включають нормальну та прийнятну для всього суспільства поведінку, моделі взаємодії із іншими учасниками правовідносин, а також адекватне розуміння світу [9, p. 5].

Вітчизняна правова доктрина підходить до правосвідомості як до форми суспільної свідомості, що включає систему правових понять, поглядів та уявлень. На думку ряду вчених, правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей» [10, с. 164]. При цьому правосвідомість має розглядатися не лише як форма суспільної свідомості, що відображає ставлення членів суспільства до системи правових явищ; вона визначає саму необхідність участі суспіль-

ства в управлінні державою, забезпечує створення та функціонування механізмів такої участі, що відповідає засадам демократичного розвитку та формуванню позитивної поведінки в суспільстві. Адже сама лише відмова суб'єкта права від наміру зловживати своїми правами під час, наприклад, участі в судовому розгляді спорів, свідчить про належний рівень його правосвідомості.

Варто поділяти й думку О. Барабаш, яка стверджує, що ефективність правового стимулювання позитивної поведінки значною мірою залежить від рівня правосвідомості і правової культури суб'єктів права, їхньої готовності й бажання реалізовувати приписи правових норм. При цьому О. Барабаш робить висновок, що першою і найважливішою умовою вдосконалення права є вдосконалення поведінки самого суб'єкта права, насамперед рівня його правосвідомості та правової культури, що виражає досягнутий на сьогодні рівень знання людиною положень закону, її переконаності в їх цінності [11, с. 10–11].

У контексті дослідження ефективності реалізації норм права нас цікавить можливість позитивного впливу на розвиток та формування правосвідомості. Не останнім у цьому є питання юридичної освіти, яка, як відомо, є найпопулярнішою спеціальністю серед більшості вступників в Україні, а професія юриста не втрачає своєї престижності. Власне питання підвищення якості юридичної освіти, зважаючи на значний попит цієї спеціальності, тривалий час не було в центрі уваги як законодавця, так і органів виконавчої влади. При цьому, на думку деяких вчених, нинішній стан вищої юридичної освіти позначається суперечливими характеристиками, зважаючи на велику кількість вишів, які надають вищу юридичну освіту [12, с. 48].

Дійсно, значна кількість ЗВО[2], які готують юристів, є проблемою, що, втім, вирішується відносно просто шляхом запровадження профільним міністерством обмежень щодо навчання за цією спеціальністю. Значно складнішим питанням є підвищення самої якості правничої освіти в Україні, актуалізація та наповнення навчальних програм, узгодження навчального процесу з європейським рівнем не лише за формою, а й за змістом.

Натепер реформа вищої юридичної освіти є серед рекомендацій, викладених у Звіті Європейської Комісії щодо України в межах пакета розширення Європейського Союзу від 8 листопада 2023 року. Зокрема, у контексті судової реформи Європейська Комісія зазначила, що для забезпечення стійкості зусиль стосовно зміцнення верховенства права Україні слід продовжити реформу юридичної освіти [13]. План дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та реконструкція 2023–2026» також передбачає підтримку реалізації реформи юридичної освіти з метою узгодження її системи та структури з міжнародними та європейськими стандартами [14].

Варто відзначити окремі заходи стосовно поточного стану реформи вищої юридичної освіти. Так, Комітет з питань правової політики розробив і схвалив концепцію проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії (далі – концепція). Відповідно до цієї концепції передбачено такий план змін: здобуття вищої юридичної (правничої) освіти відбувається виключно за правничою спеціальністю, що відповідає спеціальності 0421 Law Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013; підготовку правників не можуть здійснювати заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання чи вищі військові навчальні заклади; ступінь магістра за правничою спеціальністю здобувається на основі повної загальної середньої освіти тощо. Концепцією також передбачено складання покрокового Єдиного державного кваліфікаційного іспиту з присвоєнням професійної кваліфікації «Правник».

Автори концепції впевнені, що випускникам правничих шкіл бракує саме практичних навичок. При цьому сама концепція не містить жодних деталей щодо формування нових навчальних програм, збільшення практичних напрямів, залучення до навчального процесу практикуючих юристів тощо.

[2] В Україні діє досить широка мережа закладів освіти, які здійснюють підготовку правників (168 закладів вищої освіти, 117 закладів фахової передвищої освіти). Станом на жовтень 2023 року освіту за спеціальністю 081 «Право» здобували 100 060 осіб. З них здобували ступінь бакалавра – 61 151 особа, магістра – 20 610 осіб, молодшого бакалавра – 18 осіб, фахового молодшого бакалавра – 18 208 осіб, молодшого спеціаліста – 71 особа та спеціаліста – 2 особи. За спеціальністю 293 «Міжнародне право» – 5141 особа, з них бакалавра – 4063 осіб, магістра – 1078 осіб. Це найбільше серед усіх спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів освіти. Див. Концепцію проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії. URL: https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34720.pdf

Варто зазначити, що в умовах демократичного розвитку держави саме активна частина суспільства, яка розуміється в теоретичних питаннях застосування законодавства, відіграє важливу роль у створенні та реалізації останнього. Публічні консультації, які супроводжують увесь правотворчий процес від формування правової ідеї до, наприклад, прийняття закону в парламенті потребують залучення саме активної частини суспільства.

Здобувачі вищої юридичної освіти є тією зацікавленою стороною, яка згідно зі ст. 1 нещодавно прийнятого Закону України «Про публічні консультації» мала б брати активну участь у публічних консультаціях. При цьому до самого Закону України «Про публічні консультації» окремим питанням варто було б включити обов'язкову участь здобувачів юридичної освіти в публічних консультаціях, допомогу щодо підготовки відповідних звітів за результатами проведення публічних консультацій тощо.

Окремим питанням є підготовка кадрів для забезпечення роботи державних органів. Справа в тому, що вища юридична освіта є тим важливим фактором, який визначає компетентність та формує правосвідомість державного службовця, який обіймає високу посаду. Як відомо, в умовах запровадження воєнного стану розширюється перелік дискреційних повноважень органів державної влади. Зокрема, Т. Міхайліна та О. Жердєв визначають, що розширення меж дискреційних повноважень і допустима свобода правозастосувача в демократичних країнах є прямо пропорційними рівню та формам правосвідомості суб'єктів правозастосування [15, с. 72]. Адже питання правосвідомості суб'єктів правозастосування відображає їх ставлення до норм права, дотримання принципу верховенства права під час здійснення повноважень [16, с. 101]. Тому формування належного рівня правосвідомості випускників ЗВО є важливим завданням для вищої юридичної освіти, адже це неабияк впливає на розроблення та застосування законодавства.

Окремим питанням підвищення рівня правосвідомості та правової культури є зацікавленість суспільства у державних справах, питаннях розвитку законодавства, усуненні недоліків у ньому. Стаття 38 Конституції України передбачає, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Проте таке право не створює для громадян жодних обов'язків щодо вивчення законодавства та хоча б розуміння його базових елементів тощо. Презумпція знання законодавства, закріплена у статті 68 Конституції України, також не передбачає детальних умов участі громадськості в різних демократичних процесах. Втім, окремі перспективні напрями розвитку та формування правосвідомості у чинному законодавстві існують. Так, Е. Аллотт стверджував, що залучення членів суспільства до процесів реалізації законів можливе шляхом безпосередньої участі громадян під час судового розгляду справ, зокрема, як засідателів у суді присяжних або ж шляхом обрання третейським суддею в арбітражі тощо [17, p. 237].

Різні держави регламентують діяльність суду присяжних по-різному, зважаючи на особливості своєї правової системи. Наприклад, у США судочинство провадиться, як правило, одним суддею та журі у складі дванадцяти присяжних. Франція, в якій суд присяжних з'явився чи не найпершим серед країн континентальної Європи, залучає до розгляду справ головуючого суддю, двох суддів-асесорів і дев'ятьох присяжних. Німецька модель, яка найбільше нагадує вітчизняну, передбачає участь лише двох засідателів. Серед наведених країн лише у США присяжні розглядають цивільні справи поряд із кримінальними, натомість у Франції та Німеччині компетенція присяжних обмежена кримінальними справами.

Правовим підґрунтям для функціонування суду присяжних в Україні є Конституція України, яка відразу в трьох статтях передбачає можливість здійснення правосуддя присяжними. Так, у ст. 124 декларується безпосередня участь народу у здійсненні правосуддя через присяжних, ст. 127 наголошує на здійсненні правосуддя за участю присяжних у визначених законом випадках, а в ст. 129 зазначено, що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Попри закріплення в Конституції України, інститут суду присяжних фактично не працював, адже для його роботи бракувало законодавчої бази. Однак 5 грудня 2024 року Верховна Рада прий-

няла в першому читанні та за основу проєкт Закону України «Про суд присяжних» (№ 3843) та проєкт Закону України про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у зв'язку із прийняттям Закону України «Про суд присяжних» (№ 3844). Обидва законопроєкти передбачають, що участь осіб у суді присяжних є конституційним обов'язком, а отже, особа, яка відповідає встановленим вимогам, стає присяжним, незалежно від її бажання [18].

Повноцінний запуск суду присяжних є цікавим напрямом формування правосвідомості та навіть підвищення ефективності реалізації норм права, адже безпосередня участь звичайних членів суспільства у здійсненні правосуддя змінює саме їх ставлення до закону та його дії; закон для них перестає бути лише «текстом на папері».

Щодо правової культури та правової ідеології, то ці правові категорії є окремими напрямами розвитку державності та правопорядку у суспільстві, а отже, їх вплив на ефективність реалізації законодавства є суттєвим. При цьому більшість вчених вважає правову культуру та правову ідеологію лише певними елементами правосвідомості.

В. Копєйчиков визначав правову культуру як систему правових цінностей, що відповідають рівню правового прогресу, досягнутого суспільством, і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності [19, с. 140]. І. Шаповалова стверджує, що правова культура – це засіб правового регулювання суспільних відносин, заснованих на законах, формах взаємодії їх учасників [20, с. 32].

Найважливішою функцією правової культури в сучасному суспільстві є формування певних правових умов, у яких здійснюється дискусія, обговорення питань, які мають загальний інтерес як для окремих індивідів, так і держави, формуються громадська думка та правосвідомість.

І. Шаповалова визначає чотири елементи правової культури:

1) стан правосвідомості у суспільстві;

2) стан законності;

3) стан законодавства;

4) стан практичної роботи суду, прокуратури та інших правоохоронних органів [20, с. 33].

Іншим структурним елементом правосвідомості є правова ідеологія. Вважаємо, що ця правова категорія відповідає за обсягом поняттю правосвідомості. Адже, як стверджує О. Серет, формування правосвідомості та правової ідеології – це взаємозамінний процес, який передбачає усвідомлення та розуміння соціального світу за допомогою використання та застосування правових норм [21, p. 343].

Правову ідеологію визначають як сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які систематизовано віддзеркалюють та оцінюють правову дійсність. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, у тому числі філософське, осмислення права [22, с. 77]. О. Скакун стверджує, що правова ідеологія складається з усвідомленого осмислення правової реальності (правові ідеї, правові принципи, теорії, переконання), проникнення в сутність правових явищ (правові поняття, правові категорії), розщеплення свідомості (настанови) на правомірну і протиправну поведінку, їх мотивації (юридично значущі цілі, юридично значущі мотиви, юридично значущі настанови). Сучасна правова ідеологія ґрунтується на системі теорій, ідей і принципів – теорії соціальної правової держави, принципу поділу влади, теорії народного суверенітету, визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей перед класовими цінностями, принципу верховенства права, переваги загальновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права, високої ролі суду як антиподу бюрократичного управління тощо [23, с. 98].

Високий рівень правосвідомості, правової культури є основою формування громадянського суспільства, якому відведена чимала роль у вирішенні багатьох проблемних питань, що лежать у площині державотворення, в тому числі й реалізації законодавства. Активна і дієва взаємодія громадянського суспільства та держави, в особі її органів, відбувається шляхом громадського контролю як інституту громадянського суспільства, який, на думку О. Пухкала, здійснюється за допомогою прямих (безпосереднє волевиявлення громадян) і непрямих (через органи, утворені громадянами) засобів, що використовуються громадянами під час здійснення контролю над діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування [24, с. 57].

Громадський контроль набув особливого значення для реалізації норм права після створення рад громадського контролю, які формуються при органах виконавчої влади. Наприклад, Положен-

ням про Раду громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України, затвердженим постановою КМУ № 132 від 16 лютого 2022 року, передбачено ряд повноважень цього колегіального консультативно-дорадчого виборного органу, серед яких – обговорення проєктів нормативно-правових актів з питань діяльності НАБУ та громадський моніторинг дотримання НАБУ нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання та протидію корупції [25]. Такі повноваження надають можливість не лише впливати на реалізацію антикорупційного законодавства, а й сприяти його розвитку та ефективності застосування.

Варто зазначити, що Кабінет Міністрів України нещодавно прийняв постанову від 21 березня 2025 року № 322, якою запроваджено зміни до постанов Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 і від 30 січня 2013 року № 61 та до типового положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, державній адміністрації. Змінами передбачено, що громадська рада має право проводити громадську антидискримінаційну експертизу проєктів нормативно-правових актів, розроблених органом виконавчої влади, з метою виявлення у них положень, які містять ознаки дискримінації чи можуть призвести до дискримінації в разі їх прийняття. Результати громадської антидискримінаційної експертизи проєкту акта оформлюються у вигляді висновку та підлягають обов'язковому розгляду органом виконавчої влади – розробником проєкту акта із обов'язковим оприлюдненням цього висновку на офіційному вебсайті [26]. Як бачимо, роль громадського контролю у створенні та реалізації законодавства зростає пропорційно до участі суспільства в державних справах.

Висновки. Ефективність реалізації норм права залежить від багатьох умов як загальних (політичний і економічний розвиток держав, рівень правосвідомості, правової культури та правової ідеології), так і спеціальних (якість законодавства, компетентність посадовців державних органів, обсяг їхніх дискреційних повноважень тощо). Пошук оптимальних напрямів забезпечення цих умов є пріоритетом для ефективної реалізації законодавства. Правова реформа, яка здійснюється із достатньою політичною волею всіх сторін, має бути зосереджена не на створенні нормативних документів (яких, до речі, вже є чимало), а на врахуванні зазначених загальних і спеціальних умов реалізації норм права, які мають набути відображення в тексті законопроєктів. При цьому особливого значення набуває питання забезпечення високого рівня правосвідомості. Адже зв'язок між правосвідомістю і ефективністю реалізації норм права є прямо пропорційним: ефективне законодавство зумовлює формування розвиненої правової свідомості серед населення, а високий рівень правосвідомості забезпечує ефективність реалізації цього законодавства. Для позитивних змін щодо правосвідомості в Україні та відповідного підвищення ефективності реалізації законодавства варто продовжувати реформу вищої юридичної освіти, залучати активних членів суспільства до правотворчості, зокрема, шляхом участі в публічних консультаціях, а також до державних справ через участь у громадських радах, та здійсненні судочинства через суд присяжних тощо. Правосвідомість – це не лише форма суспільної свідомості, що відображає ставлення членів суспільства до системи правових явищ; вона визначає необхідність участі суспільства в управлінні державою, сприяє створенню та функціонуванню механізмів такої участі, що відповідає засадам демократичного розвитку та сприяє формуванню правової культури та ідеології в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Кравченко М. Г. Ефективність реалізації закону: телеологічний аспект. *Адміністративне право і процес.* 2014. № 3(9). С. 191–206.
2. Купіна Л. Ф. Ефективність норм трудового права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2021. 471 с.
3. Легка О. В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство.* 2012. № 1. С. 30–33.
4. Копєйчиков В. В. Сучасна українська національна ідея: особистість, суспільство, право, держава. *Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах: зб. наук. пр.* 1996. Вип. 1. С. 36–48.
5. Оніщенко Н. М. Підвищення ефективності законодавства як передумова запобігання соціальним конфліктам. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2008. Вип. 41. С. 36–44.
6. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 1. С. 200–204.
7. Silbey S. After Legal Consciousness. *Annual Review of Law and Social Science.* 2005. Vol. 1. P. 323–368.

8. Trubek D. Where the Action Is: Critical Legal Studies and Empiricism. *Stanford Law Review.* 1984. Vol. 36, № 1/2. P. 575–622.
9. Merry S. E. Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans. The university of Chicago press, 1990. 238 p.
10. Теорія держави і права: навч. посіб. А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 368 с.
11. Барабаш О. О. Ефективність заохочувальних норм права і правової культури у регулюванні правової політики України. *Правові новели.* 2024. № 22. С. 7–13.
12. Іванцова А. В. Юридична освіта в Україні та передумови доступу до юридичної освіти у країнах світу. *Scientific and pedagogik internship.* June 11–15, 2018. С. 48–51.
13. Commission Staff Working Document Ukraine 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en
14. Council of Europe Action Plan for Ukraine "Resilience, Recovery and Reconstruction" 2023–2026 URL: https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-eng/1680aa8280
15. Міхайліна Т., Жердєв О. Дискреційні повноваження та правосвідомість суб'єкта правозастосування: аспекти співвідношення. *Economic and law paradigm of modern society.* 2018. № 1. С. 71–80.
16. Волохов О. С. Дискреційні повноваження органів державної влади в умовах запровадження воєнного стану в Україні. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету (Київ, 17–18 жовтня 2024 року).* Київ, 2025. С. 99–102.
17. Allott A. The Effectiveness of Laws. *Valparaiso University Law Review.* 1981. № 15(2). P. 229–242.
18. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у зв'язку із прийняттям Закону України «Про суд присяжних» № 3844. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/3271
19. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком, 1997. 257 с.
20. Шаповалова І. О. Науково-теоретична характеристика правової культури. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С. 31–34.
21. Sarat A. The Law Is All Over: Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor. *Yale Journal of Law & the Humanities.* 1990. Vol. 2. P. 343–379.
22. Лук'янов Д. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. Теорія держави і права: посіб. для підгот. до держ. іспитів / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2016. 198 с.
23. Скакун О. Ф. Теорія держави та права: підручник. Київ: Алерта, 2016. 528 с.
24. Пухкал О. Г. Громадський контроль як важливий чинник демократизації та ефективності державного управління. *Інвестиції: практика та досвід.* 2010. № 14. С. 56–58.
25. Питання Ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро: постанова КМУ № 132 від 16 лютого 2022 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-2022-%D0%BF#Text
26. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 і від 30 січня 2013 р. № 6: постанова КМУ від 21 березня 2025 р. № 322 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-2025-%D0%BF#n9

References

1. Kravchenko M. H. Efektyvnist realizatsii zakonu: teleolohichnyi aspekt. *Administratyvne pravo i protses.* 2014. № 3(9). S. 191–206.
2. Kupina L. F. Efektyvnist norm trudovoho prava: dys. ... dokt. yuryd. nauk: 12.00.05. Odesa, 2021. 471 s.
3. Lehka O. V. Realizatsiia norm prava: teoretyko-pravovi aspekty. *Pravo i suspilstvo.* 2012. № 1. S. 30–33.
4. Kopieichykov V. V. Suchasna ukrainska natsionalna ideia: osobystist, suspilstvo, pravo, derzhava. *Vdoskonalennia zakonodavstva Ukrainy v suchasnykh umovakh: zb. nauk. pr.* 1996. Vyp. 1. S. 36–48.
5. Onishchenko N. M. Pidvyshchennia efektyvnosti zakonodavstva yak peredumova zapobihannia sotsialnym konfliktam. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.* 2008. Vyp. 41. S. 36–44.
6. Sukhodolia M. Faktychnyi stan pravovoi kultury naselennia Ukrainy yak vidobrazhennia deformovanoi pravosvidomosti. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2021. No 1. S. 200–204.
7. Silbey S. After Legal Consciousness. *Annual Review of Law and Social Science.* 2005. Vol. 1. P. 323–368.
8. Trubek D. Where the Action Is: Critical Legal Studies and Empiricism. *Stanford Law Review.* 1984. Vol. 36, № 1/2. P. 575–622.

9. Merry S. E. Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans. The university of Chicago press, 1990. 238 p.
10. Teoriia derzhavy i prava: Navch. posib. A. M. Kolodii, V. V. Kopeichykov, S. L. Lysenkov ta in.; Za zah. red. S. L. Lysenkova, V. V. Kopieichykova. Kyiv, Yurinkom Inter, 2003. 368 s.
11. Barabash O. O. Efektyvnist zaokhochuvalnykh norm prava i pravovoi kultury u rehuliuvanni pravovoi polityky Ukrainy. *Pravovi novely.* 2024. № 22. S. 7–13.
12. Ivantsova A. V. Yurydychna osvita v Ukraini ta peredumovy dostupu do yurydychnoi osvity u krainakh svitu. *Scientific and pedagogik internship.* June 11–15, 2018. S. 48–51.
13. Commission Staff Working Document Ukraine 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en
14. Council of Europe Action Plan for Ukraine "Resilience, Recovery and Reconstruction" 2023–2026 URL: https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-eng/1680aa8280
15. Mikhailina T., Zherdiev O. Dyskretsiini povnovazhennia ta pravosvidomist subiekta pravozastosuvannia: aspekty spivvidnoshennia. *Economic and law paradigm of modern society.* 2018. № 1. S. 71–80.
16. Volokhov O. S. Dyskretsiini povnovazhennia orhaniv derzhavnoi vlady v umovakh zaprovadzhennia voiennoho stanu v Ukraini. *Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho do 106-yi richnytsi vid zasnuvannia universytetu (m. Kyiv, 17–18 zhovtnia 2024 roku).* Kyiv, 2025. S. 99–102.
17. Allott A. The Effectiveness of Laws. *Valparaiso University Law Review.* 1981. № 15(2). P. 229–242.
18. Proiekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv» u zviazku iz pryiniattiam Zakonu Ukrainy «Pro sud prysiazhnykh» № 3844. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/3271
19. Zahalna teoriia derzhavy i prava / za red. V. V. Kopieichykova. Kyiv: Yurinkom, 1997. 257 s.
20. Shapovalova I. O. Naukovo-teoretychna kharakterystyka pravovoi kultury. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2021. № 8. S. 31–34.
21. Sarat A. The Law Is All Over: Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor. *Yale Journal of Law & the Humanities.* 1990. Vol. 2. P. 343–379.
22. Luk'ianov D. V., Pohrebniak S. P., Smorodynskyi V. S. Teoriia derzhavy i prava: posib. dlia pidhot. do derzh. ispytiv / za zah. red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2016. 198 s.
23. Skakun O. F. Teoriia derzhavy ta prava: pidruchnyk. Kyiv: Alerta, 2016. 528 s.
24. Pukhkal O. H. Hromadskyi kontrol yak vazhlyvyi chynnyk demokratyzatsii ta efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia. *Investytsii: praktyka ta dosvid.* 2010. No 14. S. 56–58.
25. Pytannia Rady hromadskoho kontroliu pry Natsionalnomu antykoruptsiinomu biuro: Postanova KMU № 132 vid 16 liutoho 2022 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-2022-%D0%BF#Text
26. Pro vnesennia zmin do postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 lystopada 2010 r. № 996 i vid 30 sichnia 2013 r. № 61: Postanova KMU vid 21 bereznia 2025 r. № 322 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-2025-%D0%BF#n9

Волохов О. С. Правосвідомість, правова культура та правова ідеологія: вплив на ефективність реалізації норм права

Питання реалізації норм права нерозривно пов'язане із різними факторами та умовами, які впливають на стан розвитку держави та суспільства. Пошук оптимальних напрямів забезпечення цих умов є пріоритетом для ефективної реалізації законодавства. Прийняття Закону України «Про публічні консультації», правова регламентація лобіювання в Україні та розширення повноважень громадських рад у органах виконавчої влади створює передумови участі суспільства в формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення. Але передбачена законом можливість участі не означає, що суспільство в таких державних заходах зацікавлене. При цьому особливого значення набуває питання забезпечення високого рівня правосвідомості. Адже зв'язок між правосвідомістю й ефективністю реалізації норм права є прямо пропорційним: ефективне законодавство зумовлює формування розвиненої правової свідомості серед населення, а високий рівень правосвідомості забезпечує ефективність реалізації цього законодавства. Правосвідомість – це не лише форма суспільної свідомості, що відображає ставлення членів суспільства до системи правових явищ; вона визначає саму необхідність участі суспільства в управлінні державою, забезпечує створення та функціонування механізмів такої участі, що відповідає засадам демократичного розвитку та формуванню позитивної поведінки в суспільстві. Для позитивних змін щодо правосвідомості в Україні та відповідного підвищення ефективності реалізації законодавства варто продовжувати реформу вищої юридичної освіти, залучати активних членів суспільства до правотворчості, зокрема участі в публічних консультаціях, а також до державних справ через участь у громадських радах, та здійсненні судочинства через суд присяжних тощо.

Ключові слова: ефективність реалізації норм права, ефективність реалізації законодавства, правосвідомість, правова культура, правова ідеологія, правова освіта, підвищення ефективності реалізації законодавства.

Volokhov O. S. Legal consciousness, legal culture and legal ideology: an impact on the effectiveness of the implementation of legal norms

The implementation of legal norms is dedicated to various factors and conditions that affect the development of state and society. The search for optimal directions for ensuring these conditions is a priority for the effective implementation of legislation. The adoption of the Law of Ukraine "On Public Consultations", the legal regulation of lobbying in Ukraine, and the expansion of the powers of public councils in executive bodies create the prerequisites for public participation in forming and implementing state policy, and solving issues of local governments. However the possibility of such a participation provided by law does not mean that the society is interested in such state activities. In this case, a high level of legal consciousness is important. After all, the relationship between legal consciousness and the effectiveness of implementing legal norms is directly proportional: effective legislation determines the formation of legal consciousness among the population, and a high level of legal consciousness ensures the effectiveness of implementing of legislation. Legal consciousness is not only a form of public consciousness that reflects the attitude of members of society to the system of legal phenomena; It determines the necessity of public participation in state governance, ensures the creation and functioning of mechanisms for such participation that meet the principles of democratic development and the formation of positive behavior in society. A high level of legal consciousness, legal culture, and legal ideology is the basis for the formation of civil society and public control, which is assigned a significant role in resolving many problematic issues of state formation, including the implementation of legislation. The growing role of public control in the creation and implementation of legislation enhances the importance of legal consciousness as a factor and catalyst for public participation in state affairs. For positive changes in legal consciousness in Ukraine and a corresponding increase in the efficiency of legislation implementation, it is worth continuing the reform of higher legal education, involving active members of society in lawmaking, in particular, participation in public consultations, as well as in state affairs through participation in public councils, and the implementation of justice through a jury trial, etc.

Key words: the effectiveness of the implementation of legal norms, the effectiveness of the implementation of legislation, legal consciousness, legal culture, legal ideology, legal education, increasing the effectiveness of the implementation of legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-187-195

УДК 351.71:340.1

Наталія Карлівна Ісаєва,
старший науковий співробітник відділу
проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9716-9472

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗАСТОСУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПОДАТКОВІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ В СУЧАСНИЙ ПЕРІОД

Постановка проблеми. Застосування відповідальності в податковій сфері, невідворотність її настання при порушенні правових норм і справедливість покарання за порушення вимог законодавства, що регулює податкові відносини в Україні, належить до одних з актуальніших проблем у державі. Складні умови воєнного стану в Україні загострюють зазначену проблему, оскільки і робота податкових органів, і можливість платників податків виконати свої обов'язки, визначені законодавством, під час воєнних дій об'єктивно ускладнюються. Це вимагає від держави оперативно вживати необхідних заходів правового та організаційного характеру. Своєю чергою судам також доводиться вирішувати на практиці проблеми застосування відповідальності в податковій сфері при недостатній чіткості правового регулювання цілої низки питань, зокрема, пов'язаних з об'єктивними обставинами, які зумовлені дією воєнного стану в Україні.

Тому вдосконалення правових засад застосування відповідальності в податковій сфері є важливим завданням, вирішення якого повинно базуватись на відповідному науково-теоретичному підґрунті, з урахуванням наукових розробок у цій галузі та аналізу практики застосування відповідальності до суб'єктів – учасників податкових відносин при порушенні ними податкового законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці застосування юридичної відповідальності, розробці теоретичних засад застосування відповідальності загалом і в податковій сфері зокрема завжди приділялась велика увага з боку вчених-юристів. Зазначені проблеми розглядались у роботах М. Кучерявенка, Н. Пришви, Л. Ваолевської, Е. Дмитренко, А. Манаєнко та інших вчених.

При тому, що з теоретичних питань застосування відповідальності в податковій сфері продовжуються наукові дискусії та дослідження, практика застосування відповідальності щодо суб'єктів податкових ставить перед дослідниками нові питання, вирішення яких потребує вдосконалення її правових засад і розробки відповідних пропозицій.

Метою статті є здійснення наукового аналізу теоретичних і правових засад застосування відповідальності в податковій сфері, розробка відповідних пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України, що регулює зазначену сферу відносин.

Виклад основного матеріалу. Інститут відповідальності в сучасній державі є не лише однією з гарантій забезпечення принципу законності у функціонуванні держави та суспільства. Його роль у демократичній державі зростає саме в забезпеченні запобігання правопорушенням через усвідомлення учасниками правовідносин невідворотного та справедливого покарання при порушенні встановлених державою правових норм.

Основна проблема, пов'язана з удосконаленням інституту відповідальності, – забезпечення законності, запобігання правопорушенням, максимально можливе усунення збитків, заподіяних

суспільству та правопорядку. В цій проблемі концентруються два доволі важливих соціальних завдання: по-перше, суспільство та кожний громадянин мають бути впевненими, що правопорушенням запобігають за допомогою державного примусу, що права та охоронювані державою законні інтереси захищені від протиправних посягань; по-друге, що боротьба з правопорушеннями здійснюється на підставі закону, що забезпечує недоторканність прав і свобод громадянина, який не вчинив нічого протиправного [1].

Підставою для застосування відповідальності в податковій сфері є скоєння податкового правопорушення. Відповідно до ст. 109 Податкового кодексу України податковим правопорушенням є протиправне, винне (у випадках, прямо передбачених цим кодексом) діяння (дія чи бездіяльність) платника податку (в тому числі осіб, прирівняних до нього), контролюючих органів та або їх посадових (службових) осіб, інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених цим кодексом. Діяння вважаються умисними, якщо існують доведені контролюючим органом обставини, які свідчать, що платник податків удавано, цілеспрямовано створив умови, які не можуть мати іншої мети, крім як невиконання або неналежне виконання вимог, установлених цим Кодексом та іншим законодавством, контроль за яким покладено на контролюючі органи [2].

Слід зазначити, що доведення наявності прямого умислу в діях платника податку по невиконанню або неналежному виконанню вимог, установлених податковим законодавством, покладене на податкові органи викликає сумніви, оскільки Кримінальним кодексом України передбачена кримінальна відповідальність за умисне ухилення від сплати податків у значних, великих та особливо великих розмірах.

Зокрема, ст. 212 Кримінального кодексу України визначено, що умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять у систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форм власності або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи цільових фондів коштів у значних розмірах, – карається штрафом від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльність на строк до трьох років або без такого.

Ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах, – караються штрафом від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Діяння, передбачені частинами першою або другою ст. 212, вчинені особою, раніше судимою за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у особливо великих розмірах, – караються штрафом від п'ятнадцяти тисяч до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна [3].

Тобто застосування кримінальної відповідальності за податкові правопорушення передбачає не лише суворе покарання за ухилення від сплати податків у формі прямого умислу, а обов'язково потребує здійснення відповідної процедури для її застосування, визначеної кримінально-процесуальним законодавством України. Доведення вини у формі прямого умислу здійснюється при проведенні розслідування правоохоронними органами у чітко визначеному законом порядку, порушення якого своєю чергою передбачає відповідальність.

Варто зазначити, що розслідування податкових правопорушень, зокрема й доведення наявності вини у формі прямого умислу, раніше здійснювалось податковою міліцією, яка входила до структури податкових органів і тому в той час такий обов'язок податкових органів був цілком правомірним. Натепер правоохоронного органу в складі органів податкової служби немає, тому покладення на них обов'язку доведення умислу в діях платника податків суперечить кримінально-процесуальному законодавству України.

Аналізуючи поняття і форму вини, О. Макух справедливо вважає, що в сучасних умовах динаміки податкових відносин цілком логічною є позиція, за якою вина встановлюється обов'язковим компонентом податкового правопорушення й має значення як для платника податків, так і посадових осіб контролюючих органів. Однак вона цілком виправдано акцентує увагу на необхідності узгодження відповідних нормативних приписів і як наслідок – якісно регламентованого правового механізму притягнення до відповідальності суб'єктів податкових правовідносин за вчинення податкових правопорушень [4].

Для кваліфікованого визначення протиправних дій або бездіяльності суб'єктів податкових правовідносин, вчинення яких зумовлює відповідальність, важливою є детальна класифікація податкових правопорушень.

Ґрунтовна класифікація податкових правопорушень за їх об'єктами наведена Е. Дмитренко, зокрема:

– порушення порядку ведення податкового обліку й надання податкової звітності: порушення порядку постановки на облік і надання відомостей, необхідних для його ведення; ухилення від надання інформації про відкриття рахунку в банку, порушення порядку її надання; ухилення від ведення обліку, недостовірний облік об'єктів оподаткування; порушення правил документування фінансових операцій і відображення їх у бухгалтерських документах, надання документів податкової звітності невідповідної форми або таких, що не відображають необхідних відомостей або з порушенням термінів; порушення порядку збереження або втрата через недбалість обліково-звітних податкових документів; порушення порядку подачі декларацій про прибутки; порушення встановленого законом порядку здійснення розрахунків;

– порушення порядку здійснення податкового контролю: перешкоджання законній діяльності податкових органів; невиконання (неналежне виконання) рішень податкових органів; розголошення податкової (комерційної) таємниці;

– порушення сплати податків; ухилення від сплати податків шляхом приховування (заниження) доходів (прибутків), приховування об'єктів оподаткування, неподання декларацій про доходи;

– порушення порядку встановлення (зміни) податків і зборів, надання податкових пільг, стягнення та перерахування податків: порушення порядку встановлення розміру податку, його утримання, перерахування, звільнення від сплати, надання податкових пільг державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами; порушення банками, іншими фінансовими установами виконання доручень платників податків щодо перерахування податків до бюджету або позабюджетного фонду; неутримання, несвоєчасне (неповне) утримання, неперерахування у відповідний бюджет сум податків підприємствами, установами, організаціями, що виплачують доходи громадянам; незаконне стягнення податків;

– порушення прав і законних інтересів платників податків: незаконна відмова посадовою особою податкового органу у постановці на податковий облік, у видачі рішення, іншого документа, необхідного для відкриття рахунку в банку, іншій фінансовій установі; незаконне призупинення операцій платника податків за рахунками у банках, інших фінансових установах, незаконне накладення арешту на майно платника податку, незаконне здійснення посадовою особою податкового органу контролю прийомами і способами, що істотно ускладнюють здійснення платником податків його звичайних ділових операцій; незаконна вимога щодо розширення видів і обсягів облікових дій і звітних документів; відмова від консультування або неналежне надання консультацій посадовою особою податкового органу; відмова надати учасникам податкових правовідносин безкоштовну письмову інформацію про порядок і умови оподаткування, права й обов'язки, ненадання такої інформації у встановлений термін; безпідставне притягнення до відповідальності платників податків [5].

Наведена класифікація податкових правопорушень за їх об'єктивною стороною в цілому узагальнює й охоплює всі види протиправних діянь, що складають об'єктивну сторону податкових правопорушень, навіть враховуючи всю їх велику різноманітність, оскільки будь-яке порушення приписів правових норм, що містить податкове законодавство України, визначають об'єктивну сторону правопорушень у податковій сфері.

На нашу думку, зазначена класифікація може бути покладена в основу конкретизації порядку застосування відповідальності в податковій сфері як платників податків, так і податкових органів. Особливо це стосується застосування відповідальності за порушення податкового законодавства

посадовими особами податкових органів, що недостатньо повно визначено Податковим кодексом України.

Зокрема, ст. 21 «Обов'язки і відповідальність посадових та службових осіб контролюючих органів» Податкового кодексу України визначено, що посадові та службові особи контролюючих органів зобов'язані не допускати порушень прав та охоронюваних законом інтересів громадян, підприємств, установ, організацій. Таке формулювання не можна вважати цілком коректним, враховуючи, що будь-який державний орган повинен забезпечувати неухильне дотримання та реалізацію прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Забезпечення дотримання законодавства є завданням державних органів.

Крім того, п. 21.2 ст. 21 Податкового кодексу України визначено, що за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків посадові (службові) особи контролюючих органів несуть відповідальність згідно із законом. Своєю чергою у пп. 21.2.1 п. 21.2 зазначеної статті передбачено, за які дії, а саме: за прийняття неправомірного рішення, яким визначаються податкові (грошові) зобов'язання платнику податків, посадова особа (службова) особа контролюючого органу, яка прийняла таке рішення, а також безпосередній керівник такої посадової особи несуть відповідальність згідно із законом. Повторне протягом останніх дванадцяти місяців прийняття неправомірно рішення, яким визначаються податкові (грошові) зобов'язання платників податків, посадовою (службовою) особою контролюючого органу, яка прийняла таке рішення, є підставою для застосування до такої посадової (службової) особи дисциплінарного стягнення в порядку, передбаченому законом [6].

Необхідно зазначити, що законодавством України передбачається індивідуальна відповідальність особи за вчинені нею правопорушення, тому положення щодо притягнення до відповідальності керівника особи, яка прийняла неправомірне рішення, не лише є некоректним, а суперечить основоположним засадам застосування юридичної відповідальності. У даному випадку питання щодо застосування відповідальності до керівника посадової (службової) особи податкового органу, яка прийняла неправомірне рішення, може бути поставлене у зв'язку з неналежним контролем такого керівника за діями своїх підлеглих. Тоді це вже буде неналежне виконання своїх обов'язків керівником.

Підпунктом 21.2.2 п. 21.2 ст. 21 Податкового кодексу України визначено, що незаконна відмова в наданні індивідуальної податкової консультації є підставою для застосування до винної посадової (службової) особи контролюючого органу дисциплінарного стягнення в порядку, передбаченому законом [7].

Тобто перелік порушень, за які несуть відповідальність посадові особи податкових органів обмежується у Податковому кодексі України лише двома видами порушень, при тому, що таких правопорушень існує набагато більше. Як детально конкретизовано у вищенаведеній класифікації податкових правопорушень, вони різноманітні, численні, але їх цілком можливо згрупувати за спільними категоріями.

Тому, безперечно, положення Податкового кодексу України, які регулюють застосування відповідальності в податковій сфері, вимагають розширення та конкретизації, особливо це стосується відповідальності посадових (службових) осіб податкових органів. Це є важливим також і тому, що відповідно до п. 109.4 ст. 109 Податкового кодексу України контролюючі органи несуть відповідальність за вчинення податкових правопорушень незалежно від наявності вини [8].

Загалом, як справедливо зазначає М. Смокович, рівень якості національного податкового законодавства завжди потребував бути кращим. Податкове законодавство в Україні є кодифікованим, завдяки чому вдається мінімізувати, але не уникнути суперечності його норм [9].

Необхідно зазначити також, що в умовах воєнного стану і в наступний за ним повоєнний період суспільна небезпека податкових правопорушень, що вчиняються як платниками податків, так і податковими органами та їх посадовими особами зростає. Водночас, враховуючи складність здійснення господарської діяльності та можливість платниками податків виконати свої обов'язки, пов'язані зі сплатою податків в умовах воєнного стану, зростання суспільної небезпечності податкових правопорушень стосується більшою мірою порушень з боку податкових органів.

Висновки. Враховуючи зазначене, положення податкового законодавства України, які регулюють застосування відповідальності у сфері податкових відносин, потребують удосконалення та

конкретизації як у частині повноважень органів податкової служби, так і в частині визначення протиправних дій чи бездіяльності цих органів, за які застосовується відповідальність.

Список використаних джерел

1. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: монографія / Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич та ін.; за ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2009. С. 31.
2. Податковий кодекс України (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
3. Кримінальний кодекс України (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
4. Макух О. В. Нові підходи до визначення порушення податкового законодавства. *Право та інновації: науково-практичний журнал*. 2021. № 2. С. 76.
5. Дмитренко Е. С. Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 324–325.
6. Податковий кодекс України (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
7. Податковий кодекс України (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
8. Податковий кодекс України (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
9. Смокович М. І. Вирішення податкових спорів в умовах воєнного стану та євроінтеграції України: організаційні та правові аспекти. *Проблемні питання вирішення податкових спорів в умовах воєнного стану: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 15 берез. 2024 р.).* Харків: Право, 2024. С. 104.

References

1. Instytut yurydychnoi vidpovidalnosti u demokratychnykh pravovykh systemakh: monohrafiia / N. M. Onishchenko, T. I. Tarakhonych ta in.; za red. N. M. Onishchenko. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2009. S. 31.
2. Podatkovyi kodeks Ukrainy (zi zmin. ta dop.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
3. Kryminalnyi kodeks Ukrainy (zi zmin. ta dop.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
4. Makukh O. V. Novi pidkhody do vyznachennia porushennia podatkovoho zakonodavstva. *Pravo ta innovatsii: Naukovo-praktychnyi zhurnal.* 2021. № 2. S. 76.
5. Dmytrenko E. S. Yurydychna vidpovidalnist sub'iektiv finansovoho prava u mekhanizmi pravovoho zabezpechennia finansovoi bezpeky Ukrainy: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2009. S. 324–325.
6. Podatkovyi kodeks Ukrainy (zi zmin. ta dop.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
7. Podatkovyi kodeks Ukrainy (zi zmin. ta dop.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
8. Podatkovyi kodeks Ukrainy (zi zmin. ta dop.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
9. Smokovych M. I. Vyrishennia podatkovykh sporiv v umovakh voiennoho stanu ta yevrointehratsii Ukrainy: orhanizatsiini ta pravovi aspekty. *Problemni pytannia vyrishennia podatkovykh sporiv v umovakh voiennoho stanu: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kharkiv, 15 berez. 2024 r.).* Kharkiv: Pravo, 2024. S. 104.

Ісаєва Н. К. Актуальні питання вдосконалення правових засад застосування юридичної відповідальності у податковій сфері в Україні в сучасний період

У статті розглядаються актуальні питання вдосконалення правових засад застосування відповідальності за порушення податкового законодавства в Україні в сучасний період. Аналізуються підстави застосування відповідальності в податковій сфері, досліджується питання доведення вини платника податків при порушенні податкового законодавства. Розглядається класифікація податкових правопорушень з метою визначення пропозицій щодо вдосконалення та конкретизації положень законодавства України, яке регулює застосування відповідальності в сфері податкових правовідносин. Також у статті аналізуються проблемні питання щодо змісту та формулювання деяких закріплених у Податковому кодексі України положень та обґрунтовуються висновки щодо необхідності їх удосконалення.

Ключові слова: відповідальність, кримінальна відповідальність, відповідальність посадових осіб податкових органів, податкове правопорушення, класифікація податкових правопорушень, податкове законодавство.

Isaieva N. K. Topical Issues in Improving the Legal Framework for Applying Liability in the Tax Sphere in Ukraine in the Modern Period

The article examines topical issues in improving the legal framework for applying liability for violations of tax legislation in Ukraine during the modern period. Attention is drawn to the fact that the challenging conditions

of martial law in Ukraine exacerbate the problems of applying liability for tax violations, as the operations of tax authorities and the ability of taxpayers to fulfill their obligations defined by legislation during wartime are objectively complicated. This requires the state to promptly take necessary legal and organizational measures. In turn, courts also have to address practical issues in applying liability in the tax sphere amidst insufficient clarity in legal regulation of several issues, including those related to objective circumstances influenced by martial law in Ukraine.

The author notes that the institution of liability in a modern state is not only a guarantee for ensuring the principle of legality in the functioning of the state and society. Its role in a democratic state increases, particularly in preventing violations of the law through the awareness of participants in legal relations that violations will incur inevitable and fair punishment upon breaching established state norms.

The article analyzes the grounds for applying liability in the tax sphere and examines issues of proving taxpayer guilt in cases of tax law violations. Attention is focused on the fact that applying criminal liability for tax offences involves not only strict punishment for tax evasion in significant, large, and especially large amounts with the presence of direct intent. This type of liability also necessitates mandatory actions by law enforcement agencies as specified by criminal procedural legislation. Therefore, in cases of tax evasion, the intent in the taxpayer's actions must be established by them rather than the tax authorities.

The author also highlights that the scientific classification of tax violations by their object generally summarizes and covers all types of unlawful acts constituting the objective side of violations in the tax sphere. Thus, the scientific classification can serve as the foundation for specifying and improving the procedures for applying liability in the tax sphere to both taxpayers and tax authorities and their officials.

The article also analyzes problematic issues related to the content and formulation of some provisions enshrined in Ukraine's Tax Code and substantiates conclusions regarding the necessity of their improvement.

Key words: liability, criminal liability, liability of tax authority officials, tax offense, classification of tax offenses, tax legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-196-201

УДК 342.9

Людмила Євгенівна Кисіль,
старший науковий співробітник відділу проблем
державного управління та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0001-7986-0967

СПЕЦІАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ОЗНАКА ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. У доктрині адміністративного права вже тривалий час дискутується питання ознак і складових елементів правового режиму, зокрема правового режиму воєнного стану, що дає змогу, на основі узагальнення наукових праць з означеного питання, зробити висновок про існування певного переліку ознак цього поняття. По-перше, це система правових норм, якими встановлюються відповідні заборони, дозволи чи зобов'язання для конкретного кола суб'єктів, визначаються повноваження органів держави, уповноважених здійснювати управління в цій сфері; закріплюють заходи юридичної відповідальності за порушення вищенаведених норм тощо. При цьому вибір правових засобів, які становитимуть основу конкретного правового режиму, переважно залежить від обставин, за яких він буде функціонувати. Зокрема, коли виникає потреба чітко визначити порядок дій усіх суб'єктів правовідносин, зокрема, у випадку бойових дій, законодавець послуговується переважно позитивними зобов'язаннями. Зазвичай, такі режими мають тимчасовий характер і припиняють свою дію після ліквідації обставин, які призвели до їх введення в дію. Проте, незалежно від вибору правових засобів, основною метою встановлення будь-якого правового режиму є насамперед задоволення публічних інтересів.

По-друге, просторові, часові чи суб'єктні параметри, які визначають межі дії режиму. Наприклад, в Указі Президента України про введення воєнного стану зазначаються:1) обґрунтування необхідності введення воєнного стану; 2) межі території, на якій вводиться воєнний стан, час введення і строк, на який він вводиться; 3) завдання військового командування, військових адміністрацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану; 4) завдання суб'єктам забезпечення цивільного захисту щодо приведення єдиної державної системи цивільного захисту, її функціональних та територіальних підсистем у готовність до виконання завдань за призначенням в особливий період; 5) вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; 6) інші питання, що випливають із цього Закону (ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану») [1].

По-третє, наявність спеціального правового регулювання, відмінного від «загального правила». Зокрема, у ст. 64 Конституції України вказується, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції» [2].

На нашу думку, саме остання ознака правового режиму – спеціальне правове регулювання – породжує на практиці чимало запитань, аж до думок про спричинення ним колізій у правовому регулюванні подібних правовідносин, що актуалізує обрану тематику дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних вітчизняних дослідників правових режимів варто назвати О. Адабаша, Л. Вакарюк, О. Гайдамаку, Д. Коссе, Ю. Пацурківського, М. Саакяна, А. Соколову, Б. Щура, О. Яковлєва, Ю.Чуприну та ін. Безпосередньо проблематиці адміністративно-правових режимів присвятили свої праці О. Баїк, В. Басс, І. Голосніченко, Ю. Дем'янчук, В. Завгородня, Т. Корж-Ікаєва, Н. Коваленко, М. Лазарєва, С. Магда, О. Маковська, Т. Мінка, В. Настюк, О. Остапенко, В. Пашинський, М. Прохоренко, Д. Ступак, А. Славко, А.Тимошенко та ін. [3].

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз спеціального правового регулювання як ознаки правового режиму воєнного стану на основі сучасних досягнень адміністративно-правової науки.

Основні результати дослідження. Аналіз такої ознаки правового режиму воєнного стану, як спеціальне правове регулювання, варто продемонструвати на прикладі ч. 4 ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де вказується, що «у період дії воєнного стану Верховна Рада України може прийняти рішення про звільнення посадової особи з посади, призначення на яку та звільнення з якої віднесено до повноважень Верховної Ради України, крім підстав, передбачених спеціальними законами, також у разі висловлення недовіри такій посадовій особі (за винятком посадових осіб, призначення на посади та звільнення з посад яких здійснюється Верховною Радою України за поданням Президента України або Кабінету Міністрів України)» [4].

До посадових осіб, призначення на посади та звільнення з посад яких здійснюється Верховною Радою України самостійно, визначені у пунктах 16, 17, 19, 20, 35 ч. 1 ст. 85 Конституції України, зокрема: 16) Голови та інших членів Рахункової палати; 17) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 19) половини складу Ради Національного банку України; 20) половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; 35) керівника Апарату Верховної Ради України.

Спеціальні закони, прийняті у розвиток цих конституційних положень, детально визначають підстави для звільнення вищезгаданих посадових осіб, зокрема, ст. 20 Закону України «Про Рахункову палату» [5], ст. 9 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» [6], ч. 11 ст. 10 Закону України «Про Національний банк України» [7], ст. 80 Закону України «Про медіа» [8], ст. 8 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [9].

Крім підстав для звільнення, чітко визначених вказаними спеціальними законами, ч. 4 ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» на період дії правового режиму воєнного стану фактично запроваджено додаткову підставу для звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, керівника Апарату Верховної Ради України – висловлення недовіри такій посадовій особі.

Питання про висловлення недовіри може бути ініційовано Головою Верховної Ради України або не менш як однією четвертою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України; розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України невідкладно згідно з Регламентом Верховної Ради України, без урахування процедур, передбачених спеціальними законами, що визначають правовий статус означених посадових осіб. Рішення про висловлення недовіри вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України, і має наслідком звільнення посадової особи із займаної посади.

Враховуючи викладене, постає запитання, чи має місце в даному випадку спеціальне правове регулювання як ознака правового режиму воєнного стану чи колізія норм права (суперечності між нормами права в нормативно-правових актах рівної юридичної сили, що регулюють одні й ті самі суспільні відносини), які визначають підстави для звільнення – між Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та спеціальними законами «Про Рахункову палату», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про Національний банк України», «Про медіа», «Про Регламент Верховної Ради України», що визначають правовий статус вказаних посадових осіб? І чи підлягає вирішенню така колізія згідно з приписами ч. 3 ст. 66 Закону України

«Про правотворчу діяльність»: у разі виявлення колізії між нормативно-правовими актами рівної юридичної сили пріоритет у застосуванні мають норми, що містяться в нормативно-правових актах спеціального законодавства України? [10]

На нашу думку, виходячи з описаної вище такої ознаки правового режиму воєнного стану, як спеціальне правове регулювання, не вбачаємо колізії між нормами Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та нормами спеціальних законів «Про Рахункову палату», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про Національний банк України», «Про медіа», «Про Регламент Верховної Ради України», щодо підстав звільнення Голови та інших членів Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, керівника Апарату Верховної Ради України. Адже мета норми, закладеної у ч. 4 ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», є доволі очевидною – можливість швидкого та дієвого реагування на виклики воєнного часу (стану), та, зокрема, на відповідність особи, що займає посаду високого рівня, цим викликам, та загалом реагування на можливі рішення, дії, бездіяльність відповідних посадових осіб, та навіть на їх позаслужбову діяльність; строк дії означеної норми обмежується періодом дії правового режиму воєнного стану.

Торкаючись питання, як законодавча новела щодо запровадження в Україні під час дії воєнного стану інституту висловлення недовіри посадовим особам, призначення яких на посади та звільнення з відповідних посад віднесено до повноважень Верховної Ради України, співвідноситься із конституційними повноваженнями та правовим статусом цього органу, варто виходити передусім із принципу законності. Відповідно до ч. 2 ст. 6 Конституції України «органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України». Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Законодавець, встановлюючи у ч. 4 ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» правило, згідно з яким «у період дії воєнного стану Верховна Рада України може прийняти рішення про звільнення посадової особи з посади, призначення на яку та звільнення з якої віднесено до повноважень Верховної Ради України, крім підстав, передбачених спеціальними законами, також у разі висловлення недовіри такій посадовій особі (за винятком посадових осіб, призначення на посади та звільнення з посад яких здійснюється Верховною Радою України за поданням Президента України або Кабінету Міністрів України)», відповідає змісту пунктів 16, 17, 19, 20, 35 ч. 1 ст. 85 Конституції України, які передбачають повноваження Верховної Ради України щодо звільнення з відповідних посад Голови та інших членів Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, керівника Апарату Верховної Ради України.

Власне це означає, що межі конституційного регулювання не порушено. І оскільки питання довіри / недовіри перебуває в політичній площині і не завжди може мати підставою чіткі юридичні факти, то це можна вважати дискреційним повноваженням Верховної Ради України.

Висновки. Законодавча новела щодо запровадження в Україні під час дії воєнного стану інституту висловлення недовіри посадовим особам, призначення яких на посади та звільнення з яких віднесено до власних повноважень Верховної Ради України, відповідає її конституційним повноваженням та правовому статусу, і відображає одну із ознак правового режиму воєнного стану – спеціальне правове регулювання.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 28.03.2025)
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.03.2025)
3. До прикладу, Остапенко О., Баїк О. Про воєнний стан як особливий вид адміністративно-правового режиму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2023.

№ 4 (40). С. 134–142; Ступак Д. Б., Пашинський В. Й. Адміністративно-правове забезпечення правового режиму воєнного стану в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Військово-спеціальні науки.* 2023. № 1 (53). С. 37–40; Прохоренко М., Тимошенко А. Особливості адміністративно-правового забезпечення правового режиму воєнного стану. *Юридичний електронний журнал.* 2023 № 8. С. 300–303; Басс В., Корж-Ікаєва Т. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. *Юридичний електронний журнал.* 2023. № 5. С. 489–492 та ін.

4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 28.03.2025)
5. Про Рахункову палату: Закон України від 2 липня 2015 року № 576-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text (дата звернення: 28.03.2025).
6. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.03.2025)
7. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 року № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text (дата звернення: 28.03.2025)
8. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text (дата звернення: 28.03.2025)
9. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text (дата звернення: 12.03.2025).
10. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-IX#Text (дата звернення: 18.03.2025)

References

1. Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» vid 12 travnia 2015 roku № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (data zvernennia: 28.03.2025)
2. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 28.03.2025)
3. Do prykladu, Ostapenko O., Baik O. Pro voiennyi stan yak osoblyvyi vyd administratyvno-pravovoho rezhymu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Seriia: «Iurydychni nauky».* 2023. № 4 (40). 134–142; Stupak D. B., Pashynskyi V. I. Administratyvno-pravove zabezpechennia pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Viiskovo-spetsialni nauky.* 2023. № 1 (53). S. 37–40; Prokhorenko M., Tymoshenko A. Osoblyvosti administratyvno-pravovoho zabezpechennia pravovoho rezhymu voiennoho stanu. *Yurydychnyi elektronnyi zhurnal.* 2023. № 8. S. 300–303; Bass V., Korzh-Ikaieva T. pravovyi rezhym voiennoho stanu ta yoho administratyvno-pravove zabezpechennia v umovakh povnomasshtabnoho zbroinoho konfliktu v Ukraini. *Yurydychnyi elektronnyi zhurnal.* 2023. № 5. S. 489–492 ta in.
4. Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» vid 12 travnia 2015 roku № № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (data zvernennia: 28.03.2025)
5. Zakon Ukrainy «Pro Rakhunkovu palatu» vid 2 lypnia 2015 roku № 576-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text (data zvernennia: 28.03.2025).
6. Zakon Ukrainy «Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady z prav liudyny» vid 23 hrudnia 1997 roku № 776/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 28.03.2025)
7. Zakon Ukrainy «Pro Natsionalnyi bank Ukrainy» vid 20 travnia 1999 roku № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text (data zvernennia: 28.03.2025)
8. Zakon Ukrainy «Pro media» vid 13 hrudnia 2022 roku № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text (data zvernennia: 28.03.2025)
9. Zakon Ukrainy «Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy» vid 10 liutoho 2010 roku № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text (data zvernennia: 12.03.2025).
10. Zakon Ukrainy «Pro pravotvorchu diialnist» vid 24 serpnia 2023 roku № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-IX#Text (data zvernennia: 18.03.2025).

Кисіль Л. Є. Спеціальне правове регулювання як ознака правового режиму воєнного стану

Здійснено аналіз основних ознак правового режиму воєнного стану, серед яких – спеціальне правове регулювання на прикладі ч. 4 ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Доведено відсутність колізії між означеною нормою та нормами спеціальних законів «Про Рахункову палату», «Про

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про Національний банк України», «Про медіа», «Про Регламент Верховної Ради України», щодо підстав звільнення Голови та інших членів Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, керівника Апарату Верховної Ради України. Обґрунтовано, що мета норми, закладеної у ч. 4 ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», – можливість швидкого та дієвого реагування на виклики воєнного часу (стану), на відповідність особи, що займає посаду високого рівня, цим викликам, та загалом реагування на можливі рішення, дії, бездіяльність відповідних посадових осіб, та навіть на їх позаслужбову діяльність; строк дії означеної норми обмежується періодом дії правового режиму воєнного стану. Наголошено, що запровадження законодавцем у ч. 4 ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» інституту недовіри вищезгаданим особам як додаткової підстави для їх звільнення, відповідає змісту пунктів 16, 17, 19, 20, 35 ч. 1 ст. 85 Конституції України, які передбачають відповідні повноваження Верховної Ради України, і не порушує межі конституційного регулювання. Зазначено, що оскільки питання довіри / недовіри перебуває в політичній площині й не завжди може мати підставою чіткі юридичні факти, то це можна вважати дискреційним повноваженням Верховної Ради України.

Ключові слова: правовий режим воєнного стану, спеціальне правове регулювання, колізія норм права, дискреційне повноваження.

Kysil L. E. Special legal regulation as a sign of the legal regime of martial law

In the doctrine of administrative law, the issue of the features and constituent elements of the legal regime of martial law has been debated for a long time. Based on the analysis of relevant scientific works, a general conclusion was made about the existence of a certain list of features of this concept. It is emphasized that the special legal regulation, as one of the features of the legal regime of martial law, in practice raises many questions, up to the idea of generating conflicts in the legal regulation of the same social relations, which actualizes the chosen topic of research.

Special legal regulation is studied using the example of Part 4 of Article 12 of the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law». It has been proven that there is no contradiction between the specified norm and the norms of the special laws «On the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights», «On the National Bank of Ukraine», «On the Mass Media», «On the Parliament's regulations», regarding the grounds for dismissal from the positions of the Chairman and other members of the Accounting Chamber, Ombudsman of Ukraine, half of the members of the Council of the National Bank of Ukraine, half of the members of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting, and the Head of the Office of the Verkhovna Rada of Ukraine. It is substantiated that the purpose of the norm laid down in Part 4 of Article 12 of the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» is the possibility of a quick and effective response to the challenges of wartime (state), to the compliance of a person holding a high-level position with these challenges, and in general, to the response to possible decisions, actions, inaction of relevant officials, and even to their extra-service activities; the term of validity of the specified norm is limited to the period of validity of the legal regime of martial law. It is emphasized that the introduction by the legislator in Part 4 of Article 12 of the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» of the institution of distrust in the above-mentioned persons as an additional ground for their dismissal corresponds to the content of paragraphs 16, 17, 19, 20, 35 of Part 1 of Article 85 of the Constitution of Ukraine, which provide for the relevant powers of the Verkhovna Rada of Ukraine, and does not violate the limits of constitutional regulation. It is noted that since the issue of trust/no-trust is in the political sphere and may not always be based on clear legal facts, this can be considered a discretionary power of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: legal regime of martial law, special legal regulation, conflict of laws, discretionary authority, Verkhovna Rada of Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-201-206

УДК 340.1

Наталія Олександрівна Клещенко,
науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-4317-1470

ЗЛОВЖИВАННЯ ЯК ДЕФОРМАЦІЯ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Постановка питання. В умовах цифровізації суспільних відносин і здійснення різних реформ у контексті євроінтеграції гостро постають питання зловживання правом у процесі його реалізації. Через завуальованість зловживання правом важко виявити, що стає значною проблемою, яка ставить під загрозу існування права як регулятора суспільних відносин. А в сучасному правовому демократичному розвитку суспільства забезпечення ефективної реалізації прав і свобод людини є одним із ключових завдань держави. З огляду на це виникає потреба у формуванні нових підходів до правового регулювання, вдосконалення правозастосовної практики, визначенні меж допустимої реалізації прав в умовах цифровізації, а також методів боротьби з цим явищем. Актуальність дослідження даної проблематики також зумовлена недостатньою теоретичною розробленістю поняття «зловживання правом» у цифровому контексті та необхідністю адаптації існуючих правових норм до викликів сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зловживання правом привертає увагу як вчених теоретиків, так і фахівців із різних галузей юридичної науки. Серед відомих дослідників цього питання можна відзначити Н. Бурменську, Б. Карнаух, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, М. Хміля та багатьох інших. Водночас існує потреба в дослідженні даної проблематики через деструктивний вплив на правову систему, суспільні відносини та саму ідею справедливості в умовах поширення цифрових технологій.

Метою статті є теоретико-правове дослідження зловживання у процесі реалізації права в умовах розвитку сучасних цифрових технологій, а також визначення методів боротьби з ним.

Виклад матеріалу. Значна кількість наукових розвідок, присвячених проблемі зловживання правом, починається з етимологічного дослідження самого визначення поняття «зловживання правом». Науковці вказують, що воно дослівно означає «використання права на зло». Тому вбачається слушним твердження, що головна складність полягає в неприйнятті або відмові від існування зловживання правом як правового явища. Можливо, така позиція залежить від того, прихильниками якої теорії походження права є ті чи інші вчені. Якщо вони є представниками природного права, то мають позицію, згідно з якою право ніяк не може бути спрямоване на спричинення зла, тому що воно являє собою етичний мінімум, зведені в закон моральність і справедливість. Прихильники теорії позитивізму спираються у своєму дослідженні на дефініції, визначені законом, а якщо законодавець не надає чіткого формулювання тих чи інших понять, вони або опиняються у глухому куті, оскільки виявляють відсутність більш-менш прийнятного визначення, або взагалі пропонують виключити відповідну статтю, не знайшовши чіткої законодавчої дефініції. Цілком імовірно, що відмова тих чи інших дослідників від поняття «зловживання правом» криється саме в наведених вище поглядах [1, с. 25].

Відповідно до українського законодавства (ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України) зловживання правом не допускається, при цьому не наводиться визначення, що саме слід розуміти під цим терміном і не дається жодного тлумачення, яку ж саме поведінку суб'єкта потрібно вважати зловживанням правом. Тому пошук відповіді слід шукати в загальній правовій доктрині, у якій немає єдності поглядів на це питання.

До прикладу, Н. Бурменська зазначає, що зловживання правом є соціально-правовим феноменом, що означає наявність певних відхилень у поведінці суб'єктів правовідносин та полягає у заподіянні шкоди суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб, а в окремих випадках така поведінка може містити ознаки правопорушень [2, с. 6]. Більш розлоге визначення зловживання правом дають Д. Тихомиров і Н. Харченко, які під зловживанням правом розуміють особливий вид поведінки, який виражається у діях чи бездіяльності по використанню особою своїх прав у способи, що суперечать призначенню права, які формально не порушують його, внаслідок чого може завдатись шкода інтересам суспільства, держави або окремої особи, причому здебільшого юридична відповідальність за такі діяння не настає (існують винятки у рамках діянь, які порушують інтереси, що прямо охороняються законом, а отже, у даному випадку діяння будуть відноситись до одного з виду правопорушень: цивільні, сімейні, господарські тощо [3, с. 26–29]. О. Ганьба під досліджуваною дефініцією розуміє особливий вид межової правової поведінки різних учасників правовідносин, який полягає у здійсненні ними своїх суб'єктивних прав або службових повноважень не за призначенням, недозволеними способами, у результаті чого порушуються не приписи норм об'єктивного права, а дух, принципи та ідея права, чим завдається шкода державі, суспільству або особі [4, с. 98].

Дослідивши погляди вчених на визначення зловживання правом, можемо підсумувати, що під цим терміном слід розуміти форму негативної (деформованої) реалізації права всупереч його соціальному призначенню, з метою заподіяння шкоди іншим особам, або отримання переваг, які суперечать добросовісності. Зловживання правом у процесі його реалізації призводить до деформації правової свідомості кожної окремої особи, яка вдається до нього, та всієї правової системи, адже призводить, наприклад, до формування корумпованих схем у різних державних сферах та призводить до інших правових відхилень.

Як зазначає О. Ткаля, недосконалість діючого законодавства в цілому ряді випадків дає можливість цілком законно зловживати правом і визначати його видом правових аномалій, під якою слід розглядати негативне, шкідливе явище правового дисбалансу, що характеризується порушенням корисної міри та загальноприйнятих стандартів у сфері права, якими є, зокрема, основоположні права та свободи людини, справедливого балансу та нормального стану дійсності та нівелює історично сформоване розуміння суспільної моралі [5, с. 49]. Розглядаючи питання зловживання правом як вид правових аномалій, як слушно зазначає Г. Чувакова, варто зазначити, що право можна розглядати як цивілізовану форму і спосіб організації і регулювання незалежності особи в суспільстві. Встановлюючи межі юридично можливої діяльності людей, воно завжди обмежує людську незалежність, заміняючи її юридично закріпленою свободою. Право одночасно і охороняє, і обмежує незалежність особи. Воно гарантує індивідові юридично формалізовану сферу особистої незалежності і разом з тим обмежує його антисоціальні інтереси, оголошуючи незаконними способи їхнього досягнення [6, с. 440–441].

Говорячи про зловживання у праві як деформацію слід наголосити, що вона може мати місце у процесуальному праві та матеріальному. Про це також неодноразово зазначав Верховний Суд у своїй практиці. До прикладу, у постанові ВС від 03 червня 2020 року у справі № 318/89/18 (провадження № 61-128св19) зазначено, що при зловживанні процесуальними правами суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов чи застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість правовим наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті цивільного права та інтересу, тобто відмова в позові.

Небезпека зловживання правом також полягає в тому, що зовні воно завжди виглядає як дія особи, що відбувається в межах формально належного їй права, і поки не буде доведена спрямованість дії на завдання шкоди іншим особам, навіть якщо це вже відбулося, вона залишається некараною. Тобто встановити намір особи заподіяти шкоду іншій практиці доволі важко. До вказаного слід додати, що чинне законодавство України, присвячене питанням зловживання правом, унікальне тим, що практично в жодному з нормативно-правових актів не подано дефініції «зловживання правом». Водночас у багатьох нормативно-правових актах сформульовано переліки діянь, які, на думку вітчизняного законодавця, є зловживанням правом [7, с. 179–180].

Передусім зловживання правом порушує баланс інтересів у суспільстві, адже навіть за формального дотримання правових норм, коли правові інструменти використовуються не для захис-

ту, а в маніпулятивних та егоїстичних цілях, це спотворює уявлення принципу справедливості та справжнє призначення правових норм. Коли за рахунок володіння кращими технічними чи фінансовими ресурсами зловживання правом застосовується для придушення менш забезпеченої сторони, тим самим створюється деформація принципу рівності сторін, що в результаті призводить до правового нігілізму та недовіри до державних органів.

З розвитком інформаційних технологій ознаки зловживання правом мають свої особливості, які зумовлені цифровізацією суспільства, автоматизацією процесів і глобальним характером правовідносин. У юридичній доктрині немає єдиного підходу до переліку ознак зловживання правом, при цьому в переважній більшості, всі вони зводяться до таких: 1. Засіб зловживання правом (ним завжди виступає суб'єктивне право). 2. Мета зловживання правом. Під час зловживання правом право, надане суб'єкту для одних цілей, використовується зовсім для інших цілей. При цьому призначення конкретного суб'єктивного права визначається загальними принципами права, принципами тієї галузі права, у рамках якої воно було надано, метою і змістом самого суб'єктивного права. Важливість такої ознаки зловживання суб'єктивним правом зумовлена тим фактом, що зловживання виглядає як здійснення права, тому що дії, які його складають (якщо розглядати їх у відриві від мети їхнього здійснення), не виходять за межі дозволеної поведінки. 3. Шкода. Зловживання правом являє собою таке здійснення суб'єктивного права, що заподіює зло. У протилежному випадку правову поведінку не можна віднести до зловживань. Зло розглядається як явище, тотожне будь-якій соціальній шкоді, що заподіюється суспільним відносинам у процесі реалізації права. 4. Наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і негативними наслідками. У деяких випадках як додаткова (факультативна) ознака може виступати мотив зловживання правом [8, с. 139–140].

Особливості зловживання правом нині характеризуються низкою особливостей, які відображають як розвиток правових систем, так і нові виклики суспільства. Зокрема, вчинення дій, спрямованих на порушення функціонування судової системи (зловживання механізмами онлайн-судочинства для затягування розгляду справи або обману алгоритмів); випадки, коли право реалізується не з метою задоволення законного інтересу, а заради шкоди, тиску чи вигоди (наприклад, запит на публічну інформацію лише для перевантаження органу); використання технічної та юридичної переваги для монополізації доступу до правових інструментів (у випадку, коли великі корпорації здійснюють легальний тиск на малі бізнеси через цифрові платформи). Крім того, інтернет уможливлює діяти анонімно або під фіктивними особами, що ускладнює встановлення суб'єкта зловживання і притягнення до відповідальності. Додатково слід закцентувати увагу на моральній стороні питання, адже зловживати правом чи ні – свідомий вибір кожного суб'єкта. Так, кожна людина вільна як у виборі, так і в реалізації прав і можливостей, однак свобода, надана їй, не означає, що дозволено все.

З теоретичної точки зору цікавим є співвідношення між концепцією зловживання правом і приватноправовим принципом «дозволено все, що не заборонено законом». Слід визнати, що концепція зловживання правом становить виняток із принципу «дозволено все, що не заборонено законом», оскільки вона фактично припускає, що можуть існувати заборони, які прямо не позначені в законі, однак їх теж слід додержувати. Ці заборони зазвичай виникають «на перетині» двох суб'єктивних цивільних прав, що належать різним особам, тобто в ситуації, коли реалізація свого права однією особою унеможливить або створить перешкоди іншій особі в реалізації належного їй суб'єктивного права. У такому разі за умови, що конфлікт суб'єктивних прав не був наперед вирішений законодавцем, на суд покладається завдання зі знаходження справедливого балансу інтересів сторін. Відповідно, якщо суд доходить висновку, що із двох управнених сторін перша зловживала своїм правом, то це означає, що суб'єктивне право другої сторони за даних обставин на основі застосування принципу пропорційності було визнано таким, що має перевагу (над суб'єктивним правом першої сторони). Функція вирішення конфлікту між двома протилежними інтересами іманентно притаманна судочинству, і суди повинні мати змогу враховувати те, що не зміг передбачити і врахувати законодавець [9, с. 33]. Тобто «не заборонено не завжди означає дозволено», якщо дії шкодять іншим, або суперечать соціальному призначенню права. На практиці це виявляється в тому, що суди можуть відмовити в захисті права, якщо його реалізація є зловживанням. У зазначеному контексті наголосимо на ст. 17 Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод, яка прямо встановлює, що немає прав на дії, що знищують права інших. У практиці Європейського суду з прав людини під зловживанням правом (як матеріальним, так і процесуальним) розуміється таке його використання, яке спрямоване на боротьбу із закладеним у ньому ж позитивним регулятивним потенціалом, у тому числі, що суперечить принципу правової визначеності.

Необхідно наголосити, що довести зловживання правом складно, а в деяких випадках неможливо. Установлення зловживання процесуальним правом на оскарження судового рішення є оціночним і залежить від розсуду суду [7, с. 181]. Тому боротьба з цим явищем повинна охоплювати комплексний підхід, який включатиме, з одного боку, підвищення рівня правової культури (задля недопущення зловживання правом кожним окремим суб'єктом, насамперед через моральний компонент), а з іншого – практичний, який включатиме різні методи і способи боротьби з ним.

Окремо слід наголосити на ролі правової освіти в боротьбі зі зловживанням правом, яка виступає не тільки інструментом захисту інтересів, а й наголошує на обов'язках суб'єкта та сприяє підвищенню формуванню правової культури. Основними напрямами профілактики зловживань через освіту може бути правове навчання у школах і вишах, просвітницькі заходи серед держслужбовців, розробка та впровадження етичних кодексів тощо. Зазначені заходи сприятимуть розбудові та утвердженню правової держави, громадяни якої не лише знають свої права, а й відповідально їх реалізують.

Що ж до методів боротьби зі зловживанням правом, то першочергово слід чітко встановити, чи має місце ця деформація, що передбачає аналіз мотивів, мети вчинення дій і реальних наслідків для інших учасників правовідносин. У разі підтвердження недобросовісності дій можуть бути застосовані різні способи, які залежатимуть від ступеня тяжкості та того, на якому етапі зловживання було виявлено. Це може бути накладення штрафу, відмова у прийнятті документа, залишення скарги чи заяви без розгляду, віднесення всіх судових витрат на сторону, яка зловживає правом тощо. Також важливим засобом запобіганню зловживанню правом може бути притягнення адвокатів і представників сторін до дисциплінарної відповідальності за недобросовісне ведення справ.

У широкому значенні під методами боротьби зі зловживанням у праві слід розуміти правові засоби, інструменти та підходи, які застосовуються для виявлення, припинення та запобігання ситуаціям, коли особа формально використовує свої права, але з неправомірною метою. Виходячи з цього, вважаємо доцільним запропонувати таку класифікацію методів боротьби зі зловживанням права:

1. Просвітницькі методи – це заходи, спрямовані на підвищення рівня правової культури, обізнаності та відповідальності громадян і суб'єктів правовідносин, щоб запобігти свідомому і несвідомому зловживанню правом. Серед основних просвітницьких методів слід виокремити підвищення рівня правової освіти в суспільстві, зокрема включення у навчальні програми тем про межі здійснення прав, принцип добросовісності, відповідальність за зловживання правами; професійну правничу підготовку, що включатиме навчання студентів юридичних закладів етико-моральним аспектам правозастосування, формування у них умінь аналізувати добросовісну поведінку та розпізнавати зловживання; популяризація позитивної правової поведінки, наприклад, через медіа висвітлювати приклади добросовісної поведінки та справедливих рішень, а також поширення інформаційних матеріалів і соціальних роликів про те, чому зловживання правом є шкідливим для суспільства.

2. Превентивні методи – тобто заходи, спрямовані на упередження чи недопущення ситуацій, у яких особа формально діє в межах права, але з недобросовісною метою чи наміром нашкодити іншій стороні або уникнути відповідальності. Сюди можна віднести законодавче уточнення норм права (чітке визначення строків, меж прав, критеріїв добросовісності тощо). Ця група методів особливо важлива у цивільному, адміністративному, господарському та податковому праві, де зловживання може призвести до значних негативних наслідків.

3. Санкційні методи – це дії держави або суду спрямовані на придушення випадкам використання права у протиправний спосіб, навіть якщо формально право не порушене (відмова в судовому захисті, покриття судових витрат, накладення штрафу, притягнення до дисциплінарної відповідальності тощо).

Ця класифікація методів ще раз підкреслює, що право не може бути використане проти справедливості, яка є базовим компонентом верховенства права. Тільки комплексний підхід дасть змогу забезпечити реальну дію принципів справедливості, добросовісності та рівності сторін у правовій системі.

Висновки. Отже, зловживання правом – це не лише юридична, а й моральна проблема, суть якої – у деформованій реалізації права всупереч його соціальному призначенню, з метою заподіяння шкоди іншим особам або отримання переваг, які суперечать добросовісності. Задля того, щоб мати можливість викорінити прояви цього явища, необхідно розуміти сутність цього питання та вміти помічати його в повсякденному житті. Ефективна протидія зловживанню правом передбачає комплексний підхід через поєднання правових механізмів і виховання правової культури та включає у себе такі методи: 1) просвітницькі, 2) превентивні, 3) санкційні.

Список використаних джерел

1. Хохлова Т. С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science.* 2020. № 4 (14). С. 23–28. DOI: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734
2. Бурменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом: автореф. дис. … канд. юрид. наук. 12.00.01. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2021. 21 с.
3. Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск № 38. Том. 1. 2016. С. 26–29.
4. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2016. № 1/2. С. 95–99.
5. Ткаля О. В. Різновиди правових аномалій: загальна характеристика. *Право і суспільство.* 2022. № 4. С. 47–53.
6. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. С. 440–445.
7. Лазарєв В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека.* 2023. № 1 (88). С. 179–189.
8. Заболотна Н. Я., Семчишин С. І. Зловживання суб'єктивним цивільним правом як вид аномалії правової поведінки. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 3/2024. С. 138–141.
9. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 9. С. 31–36.

References

1. Khokhlova T. S. Formy zlovzhyvannia pravom: teoretyko-pravovyi aspekt. *ScienceRise: Juridical Science.* 2020. № 4 (14). S. 23–28. DOI: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734
2. Buromenska N. L. Poniattia i pravova pryroda pryntsypu zaborony zlovzhyvannia pravom: avtoref. dys. … kand.iuryd.nauk. 12.00.01. VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK». Kyiv, 2021. 21 s.
3. Tykhomyrov D. O., Kharchenko N. P. Zlovzhyvannia pravom yak vidkhylennia vid pravomirnoi povedinky. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo».* Vypusk № 38. Tom. 1. 2016. S. 26–29.
4. Hanba O. Zlovzhyvannia pravom: analiz naukovykh pohliadiv ta avtorske traktuvannia okremykh problem. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2016. № 1/2. S. 95–99.
5. Tkalia O. V. Riznovydy pravovykh anomalii: zahalna kharakterystyka. Pravo i suspilstvo. 2022. № 4. S. 47–53.
6. Chuvakova H. M. Zlovzhyvannia pravom yak vyd pravovykh anomalii. *Aktualni problemy derzhavy i prava.* 2011. S.440–445.
7. Lazariev V. V. Kontseptsii rozuminnia sutnosti katehorii «zlovzhyvannia pravom». *Pravo i bezpeka.* 2023. № 1 (88). S. 179–189.
8. Zabolotna N. Ia., Cemchyshyn S. I. Zlovzhyvannia sub`iektyvnym tsyvilnym pravom yak vyd anomalii pravovoi povedinky. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* № 3/2024. S. 138–141.
9. Karnaukh B. Zlovzhyvannia pravom ta yoho pravovi naslidky. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2020. № 9. S. 31–36.

Клещенко Н. О. Зловживання як деформація у процесі реалізації права

Стаття присвячена характеристиці зловживання як деформації у процесі реалізації права. Досліджуються сучасні підходи до визначення зловживання правом і наводяться методи боротьби з ним. Виявлення

характерних рис створило основу в розумінні цього явища і допомогло глибше осягнути проблему та виокремити його особливості з урахуванням цифровізації. Наводяться такі методи боротьби зі зловживанням у праві: 1) просвітницькі, 2) превентивні, 3) санкційні.

Ключові слова: зловживання правом, правосвідомість, правова система, правова культура, правова освіта, цифровізація, методи боротьби зі зловживанням у праві.

Kleshchenko N. O. Abuse as a deformation in the process of implementing law

The article is devoted to the characterization of abuse as a deformation in the process of implementing law. Modern approaches to the definition of abuse of law are studied and it is concluded that this term should be understood as a form of negative (deformed) implementation of law contrary to its social purpose, with the aim of causing harm to other persons or obtaining benefits that contradict good faith. Abuse of law in the process of its implementation leads to the deformation of the legal consciousness of each individual who resorts to it, and the entire legal system, as it leads, for example, to the formation of corrupt schemes in various state spheres and leads to other legal deviations.

The focus is on the features of abuse of law at the present stage. In particular, the commission of actions aimed at disrupting the functioning of the judicial system; cases when the right is implemented not for the purpose of satisfying a legitimate interest, but for the sake of harm, pressure or benefit; the use of technical and legal advantages to monopolize access to legal instruments. In addition, the Internet allows you to act anonymously or under fictitious identities, which makes it difficult to identify the perpetrator of the abuse and hold them accountable.

Methods of combating abuse of law should be understood as legal means, tools and approaches used to identify, stop and prevent situations when a person formally uses his rights, but for an unlawful purpose. The following methods of combating abuse of law are given: 1) educational – these are measures aimed at increasing the level of legal culture, awareness and responsibility of citizens and subjects of legal relations in order to prevent conscious and unconscious abuse of law; 2) preventive – that is, measures aimed at preventing or preventing situations in which a person formally acts within the law, but with an unconscionable purpose or intention to harm another party or avoid liability; 3) sanctioning – these are actions of the state or court aimed at suppressing cases of using law in an unlawful manner, even if the law is not formally violated (denial of legal protection, coverage of legal costs, imposition of a fine, disciplinary action, etc.).

It is emphasized that the first step is to clearly establish whether this deformation has occurred, which involves analyzing the motives, purpose of the actions and real consequences for other participants in the legal relationship. If the actions are confirmed to be unfair, various methods can be applied, depending on the severity and at what stage the abuse was detected.

Key words: abuse of law, legal awareness, legal system, legal culture, legal education, digitalization, methods of combating abuse of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-207-212

УДК 342.7

Христина Ігорівна Кметик-Подубінська,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-6572-7134

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ

Постановка проблеми. Життя сучасного інформаційного суспільства тісно пов'язане з використанням значної кількості інформації та інформаційних ресурсів. Саме завдяки цьому відбувається збір, узагальнення та концентрація відомостей про основні аспекти його життєдіяльності у різних сферах – соціально-економічній, політичній, освітній, науковій, культурній тощо. Тому цілком природно, що одночасно з динамічним розвитком суспільства, який спостерігаємо сьогодні, організація використання інформаційних ресурсів чинить дедалі більший вплив на суспільні відносини. Власне тому інформація стає головним і універсальним ресурсом суспільства, а право на доступ до неї потребує ґрунтовного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблематики доступу до інформації присвячено чимало вітчизняних і зарубіжних публікацій. Зазначених питань тією чи іншою мірою торкалися П. Біркіншоу, Г. Бланк, Ю. Богдан, К. Верамантрі, С. Дорогих, Н. Каменська, М. Колеснікова, І. Кушнір, А. Марущак, О. Нестеренко, Л. Олексюк, Р. Перлінгейро, Л. Рудник, О. Северин, О. Сибіга, Є. Тептюк, І. Чиж та ін. У своїх дослідженнях науковцями аналізувалися різні аспекти права на доступ до інформації, його співвідношення з правом на інформацію та розуміння як елементу правового статусу особи, визначення поняття доступу до інформації, а також позиціонування його як «права знати». Водночас поняття і сутність цього права досі залишається важливим теоретико-прикладним питанням.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз поняття та сутності права на доступ до інформації в сучасному інформаційному суспільстві.

Методи дослідження. Оптимальною методологічною основою є комплекс філософсько-світоглядних підходів до вивчення поняття та сутності права на доступ до інформації, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Використано методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, структурно-функціональний, герменевтико-правовий та порівняльно-правовий методи.

Основні результати дослідження. Поняття права на доступ до інформації в науковій літературі здебільшого вживається загалом разом з поняттям права на інформацію. Як зазначають вітчизняні науковці, право на інформацію охоплює право знати про створення й функціонування всіх конкретних інформаційних систем, що стосуються особистого життя громадянина; право надавати згоду на збирання інформації, що має особистий характер; право перевіряти достовірність такої інформації і спростовувати недостовірну інформацію; право на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища тощо [4, с. 88].

Дослідниками обґрунтовується існування двох підходів до трактування права на інформацію, що існують у правовій науці та законодавстві. У рамках вузького підходу право на інформацію трактується тільки як право на отримання (доступ) до інформації, тобто як відносне право. Своєю чергою широкий підхід передбачає віднесення до права на інформацію всіх видів суб'єктивних прав, спрямованих на інформацію чи на здійснення дій з нею [4, с. 88].

У зарубіжних джерелах право на доступ до інформації визначається як фундаментальне право, захищене більшістю конституцій світу. Зазначається, що коли громадяни мають доступ до інформації про те, як працюють їхні владні структури, вони можуть реалізувати своє право на свободу вираження поглядів більш змістовно [1].

Серед науковців немає єдності думок щодо розуміння цих понять. Вони можуть трактуватися як єдине ціле, як частина і ціле, у широкому і вузькому значеннях. На нашу думку, такі неузгодженості термінології дещо ускладнюють розуміння відповідних прав. Однак достеменно зрозуміло одне: ці поняття є тісно взаємопов'язаними і, в силу свого змістового наповнення, у законодавстві і науковій доктрині завжди йдуть поруч.

Національне законодавство право особи на інформацію закріплює на найвищому рівні – в Конституції України, що свідчить про надважливість регулювання відповідних відносин для держави і суспільства. Відповідно до статті 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [3].

Офіційне тлумачення положення частини другої статті 34 Конституції України надано в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. Так, згідно з частинами першою, другою статті 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Цим конституційним положенням відповідають приписи Цивільного кодексу України, якими встановлено, що фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (абзац перший частини першої статті 302) [9].

Однією з гарантій реалізації конституційних прав на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації, на думку Конституційного Суду, є законодавче закріплення права кожного на доступ до інформації, яке забезпечується систематичним та оперативним оприлюдненням інформації в офіційних друкованих виданнях, на офіційних вебсайтах у мережі Інтернет, на інформаційних стендах та будь-яким іншим способом, а також шляхом надання інформації на запити [9].

У Роз'ясненнях Міністерства юстиції України від 03.05.2012 року право на доступ до інформації тлумачиться як важливий елемент правового статусу особи. Визначено, що право на доступ до інформації є конституційним правом людини, яке передбачене і гарантоване статтею 34 Конституції України, а саме, право кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір [6].

З аналізу відповідних положень зрозуміло, що право на доступ до інформації трактується в контексті основоположних прав людини, визнається важливим елементом правового статусу особи, невід'ємним, невідчужуваним і гарантованим конституційним правом людини.

У цьому контексті змістовно важливим є Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 22 січня 2020 року № 1-р(I)/2020. У цьому Рішенні зазначається таке. Положення частин першої, другої статті 34 Конституції України кореспондуються з пунктом 1 статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, згідно з якою кожен має право на свободу вираження поглядів; це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Пунктом 2 статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року передбачено, що кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати й поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір [10].

Висловлюючи свою правову позицію, Конституційний Суд України звертає увагу на єдність підходів до розуміння права на інформацію та доступ до неї в тісному зв'язку з положеннями міжнародного законодавства. Про це також свідчить аналіз генези правового закріплення та міжнародних стандартів права на доступ до інформації.

Як свідчить аналіз законодавства і доктринальних джерел, право на доступ до інформації доволі часто трактується з прив'язкою суто до публічної інформації. Право на доступ до інформації, або свобода інформації в літературі визначається як право будь-якої особи звертатися до будь-якого державного органу з проханням отримати інформацію щодо державних послуг, державних коштів тощо, щоб отримати консультацію або отримати цю інформацію [1].

На думку О. Сибіги, з ухваленням у січні 2011 року Закону України «Про доступ до публічної інформації» акцент у дослідженнях доступу до інформації змінився. Термін «доступ до інформації» став асоціюватися в науковій літературі суто із процедурою доступу до публічної інформації, яка передбачена названим Законом. Насправді ж, зазначає науковець, доступ до інформації регламентується й іншими нормативно-правовими актами. Категорія «доступ до інформації» охоплює доступ до відкритої інформації, різновидом якої є публічна інформація, і до інформації з обмеженим режимом доступу, а саме конфіденційної, таємної і службової. Таким чином доступ до інформації може набувати різних форм прояву, а доступність інформації є одним із головних принципів сучасного інформаційного суспільства [11, с. 234–240].

Погоджуючись з такою позицією, вважаємо, що тлумачення доступу лише в контексті публічної інформації є дещо звуженим і не дає змоги повною мірою осягнути зміст відповідного права. Це значною мірою пов'язано з тим, що таке розуміння не враховує той факт, що інформація може бути не лише публічною.

Стаття 10 Закону України «Про інформацію» містить перелік видів інформації за змістом. Крім того, стаття 20 згадуваного закону за порядком доступу виокремлює відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом. Відповідно до закону будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом [8]. У такий спосіб законодавець закріплює відкритість інформації «за замовчуванням», тоді як для віднесення відомостей до інформації з обмеженим доступом вимагається наявність до цього нормативних «показань» і дотримання ряду законодавчих вимог. Тому вважаємо за потрібне вести мову про право на доступ до інформації в ширшому розумінні, з урахуванням специфіки кожного виду інформації.

Важливо зазначити, що право на доступ до інформації тісно пов'язане з іншими фундаментальними правами, передусім з такими, як свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань. Із реалізацією права на свободу думки і слова пов'язане становлення інформаційного суспільства. Цей напрям розвитку суспільних відносин, на думку науковців, є важливим з огляду на те, що вони дають можливість забезпечити позитивні зміни в життєдіяльності суспільства і людини в Україні, а саме: збільшити рівень захисту прав і свобод людини та її добробуту, активізувати участь громадян в управлінні державою, сприяти розвитку демократії; підвищити конкурентоспроможність України, ефективність державного управління, продуктивність праці у всіх сферах економіки, рівень інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, зокрема українського сегмента Інтернету; забезпечити перехід економіки до моделі науково-технічного та інноваційного розвитку, збільшити частку наукоємної продукції, сприяти якості та доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я за рахунок упровадження інформаційних технологій; розширити можливості людини отримувати доступ до національних і світових інформаційних електронних ресурсів; створити нові робочі місця, поліпшити умови роботи і життя людини; поглибити запровадження нормативно-правових засад інформаційного суспільства [2].

Право на доступ до інформації значною мірою є запорукою ефективної реалізації низки інших особистих, політичних, економічних і культурних прав. Стаття 32 Конституції України встановлює такі принципи, як недоторканність особистого та сімейного життя людини; заборона збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди; право кожного знайомитися з інформацією про себе; а також судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе, вимагати вилучення такої інформації та відшкодування заподіяної шкоди, у т. ч. моральної. Стаття 40 закріплює право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Також стаття 50 встановлює право на безпечне довкілля; гарантію права вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість хар-

чових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення і вказівку, що така інформація ніким не може бути засекречена [3]. Тому цілком правильно стверджувати, що доступ до інформації є важливим інструментом розвитку та підтримки демократії. Адже для того, аби брати участь у житті суспільства і впливати на прийняття владних рішень, важливо як мінімум знати ключові процеси, що в ньому відбуваються.

У такому ключі важливою є ідея формування демократії участі та етики спільного використання інформації (в тому числі на основі сучасних технологій комунікації), запропонована свого часу зарубіжними науковцями. Реальність взаємозв'язків між виборними посадовими особами, засобами масової інформації та виборцями, на думку М. Рокара, є серцевиною сучасної демократії, якої не буває без вільної інформації так само, як і не буває вільної інформації без демократії. Отже, виникає нова форма демократії – інформаційна [5, с. 9–15]. Тому видається очевидним розуміння того, що демократія неможлива без відведення в ній особливо важливої ролі інформації та забезпечення доступу до неї, які є необхідним з'єднувальним містком між різними сегментами сучасного інформаційного суспільства.

Висновки. Інформація в сучасному суспільстві є важливим стратегічним активом, а забезпечення доступу до неї стає необхідною умовою його розвитку, дає можливість вирішувати складні завдання у різних сферах життєдіяльності.

Право на доступ до інформації напряму пов'язане з участю суспільства у процесі прийняття рішень у державі, сприяє прозорості органів державного управління, боротьбі з корупцією, є важливим компонентом належного врядування та показником демократичності та плюралізму в суспільстві.

У закріпленні на законодавчому рівні права на доступ до інформації вбачається гарантованість кожній особі у відкритості, доступності інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, шляхом вільного її отримання (через звернення чи через запит на інформацію) для забезпечення своїх потреб і законних інтересів [6]. Тому розуміння важливості права на доступ до інформації та способу, який кожна країна обирає для його захисту, має вирішальне значення, оскільки його розширення є центром сучасних викликів, з якими стикається демократія.

Список використаних джерел

1. Access to Information: Definition, Importance, Expansion. Liberties EU. January 16, 2023. URL: https://www.liberties.eu/en/stories/access-to-information/44612
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2011. 1128 с.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4269
4. Політанський В. С. Право на інформацію в системі основоположних прав і свобод людини і громадянина. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 4 (87). С. 86–95.
5. Пономаренко А. Б., Ковальов Д. В. Е-демократія як спосіб здійснення прямої демократії. *Політичні інститути та процеси. Політичне життя*. 1–2. 2017. С. 9–15.
6. Право на доступ до інформації як елемент правового статусу особи. Мін'юст України; Роз'яснення від 03.05.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-12#Text
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text
8. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. Рішення Конституційного суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51
10. Рішення Першого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України». Рішення Конституційного Суду України від 22.01.2020 № 1-р(I)/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-20#Text

11. Сибіга О. М. Поняття «доступ до інформації» і «право на інформацію» у національному законодавстві та науковій літературі. *Юридичний бюлетень.* 2018. Випуск 8. С. 234–240.

References

1. Access to Information: Definition, Importance, Expansion. Liberties EU. January 16, 2023. URL: https://www.liberties.eu/en/stories/access-to-information/44612
2. Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar / redkol.: V. Ya. Tatsii (holova redkol.), O. V. Petryshyn (vidp. sekretar), Yu. H. Barabash ta insh.; Nats. akad. prav. Nauk Ukrainy. 2-he vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv: Pravo, 2011. S. 247–248.
3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4269
4. Politanskyi V. S. Pravo na informatsiiu v systemi osnovopolozhnykh prav i svobod liudyny i hromadianyna. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2016. № 4 (87). S. 88.
5. Ponomarenko A. B., Kovalov D. V. E-demokratiia yak sposib zdiisnennia priamoi demokratii. *Politychni instytuty ta protsesy. Politychne zhyttia.* 2017. 1–2. S. 9–15.
6. Pravo na dostup do informatsii yak element pravovoho statusu osoby. Miniust Ukrainy; Roziasnennia vid 03.05.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-12#Text
7. Pro dostup do publichnoi informatsii: Zakon Ukrainy vid 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text
8. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text
9. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Zhashkivskoi raionnoi rady Cherkaskoi oblasti shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen chastyn pershoi, druhoi statti 32, chastyn druhoi, tretoi statti 34 Konstytutsii Ukrainy. Rishennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy vid 20.01.2012 № 2-rp/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51
10. Rishennia Pershoho senatu Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Pleskacha Viacheslava Yuriiovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen druhoho rechennia chastyny chetvertoi statti 42 Zakonu Ukrainy «Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy». Rishennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy vid 22.01.2020 № 1-r(I)/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-20#Text
11. Sybiha O. M. Poniattia «dostup do informatsii» i «pravo na informatsiiu» u natsionalnomu zakonodavstvi ta naukovii literaturi. *Yurydychnyi biuleten.* 2018. Vypusk 8. S. 234–240.

Кметик-Подубінська Х. І. Право на доступ до інформації: поняття та сутність

Стаття присвячена дослідженню поняття та сутності права на доступ до інформації в сучасному інформаційному суспільстві.

У контексті аналізу проблематики підходів до розуміння права на доступ до інформації автором проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних дослідників.

У статті з'ясовано існування двох підходів до трактування права на інформацію. У рамках вузького підходу – як право на отримання (доступ) до інформації, тобто як відносне право, а також у рамках широкого підходу, що передбачає віднесення до права на інформацію всіх видів суб'єктивних прав, спрямованих на інформацію чи на здійснення дій з нею.

Виокремлено розуміння сутності права на доступ до інформації через трактування його в контексті основоположних прав людини, визнання важливим елементом правового статусу особи, невід'ємним, невідчужуваним і гарантованим конституційним правом людини.

Простежено тісний зв'язок права на доступ до інформації з іншими фундаментальними правами, такими як свобода думки і слова, вільне вираження поглядів і переконань; визначено його запорукою реалізації низки інших особистих, політичних, економічних та культурних прав. Будучи пов'язаним з участю суспільства у процесі прийняття рішень у державі, право на доступ до інформації визначено важливим компонентом демократичного врядування.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, інформаційні відносини, право на інформацію, право на доступ до інформації.

Kmetyk-Podubinska Kh. I. The Right to Access to Information: Concept and Essence.

The author notes that due to the dynamic development of society, the organization of the use of information resources has a significant impact on social relations. Information, penetrating all spheres of society, becomes its main and universal resource, and the right to access it requires thorough scientific research.

In the context of analyzing the issues of approaches to understanding the right to access to information, the author analyzed the works of domestic and foreign researchers. The author considered individual positions of researchers on various aspects of the right to access information, its correlation with the right to information and understanding as an element of the legal status of a person. At the same time, it is noted that despite the large number of works on this issue, the concept and essence of this right still remains an important theoretical and applied issue.

The article clarifies the existence of two approaches to the interpretation of the right to information. Within the framework of a narrow approach, the right to information is interpreted only as the right to receive (access) to information, that is, as a relative right. A broad approach involves attributing to the right to information all types of subjective rights aimed at information or at performing actions with it.

The lack of unity of opinion regarding the understanding of the right to information and the right to access information is traced, since they can be interpreted as a single whole, as a part and a whole, in a broad and narrow sense. However, it is emphasized that these concepts are interconnected and, due to their content, always go hand in hand in legislation and scientific doctrine.

The importance of regulating information relations for the state and society is emphasized, as evidenced by the consolidation of the right to access information at the highest legislative level.

The understanding of the essence of the right to access information is highlighted through its interpretation in the context of fundamental human rights, recognition as an important element of the legal status of a person, an inalienable, inalienable and guaranteed constitutional right of a person.

The emphasis is on the issue of unjustified narrowing of the interpretation of access only in the context of public information. Instead, it is proposed to talk about all types of information and the right to access in a broader sense, taking into account the specifics of each type.

It is concluded that the right to access information is closely related to other fundamental rights, primarily such as freedom of thought and speech, free expression of one's views and beliefs, and is a guarantee of the effective implementation of a number of other personal, political, economic and cultural rights. Being directly related to the participation of society in the decision-making process in the state, the right to access information is an important component of democratic governance.

Key words: information, information society, information relations, right to information, right to access information.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-213-218

УДК 342.72/.73:342.77

Юрій Віталійович Кривицький,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-7063-4725

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК МЕТА ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У Задригайлівській сільраді
Сходка відбувалась:
Про реформи всій громаді
Думка трактувалась[1]

Постановка проблеми. На початку XXI століття передовій світовій громадськості здавалося, що людство зруйнувало закон джунглів і, нарешті, настав справжній мир, а не лише відсутність війни. Остання стала менш прибутковою, а мир уявлявся більш вигідним. Проте широкомасштабна війна російської федерації проти України довела, що всі мирні очікування до 24 лютого виявилися вкрай наївними [1, с. 244]. Російське вторгнення в Україну 2022 року стало відвертим запереченням Кремлем світового правопорядку, заснованого на зрозумілих принципах і цінностях поваги до людської гідності. Росія без жодних вагань і сентиментів розгорнула брутальну, несправедливу та неспровоковану війну проти сусідньої держави. Вона відверто хизується безкарністю через порушення правил, за якими світ жив останніх 80 років. Від самого початку агресії проти України цілями російських ракет були не лише військові об'єкти, а й люди: ті, які обрали свободу, свою державу та рідну мову. Дії рф протягом 2022–2025 років не залишають сумніву, що завдавання болю, вбивства та катування тих, хто не може чинити збройний спротив, руйнування житла і життя мирних мешканців України – ось справжня мета рф.

Ми маємо визнати, що система міжнародної безпеки, як і норми міжнародного гуманітарного і кримінального права, перестали діяти так, як мали б. Світова безпека може триматися на правилах лише тоді, коли цих норм дотримуються. І нині Україна не лише перебуває у війні та обороняє країни Європейського Союзу від війни на їхній території, а й є «полігоном» для напрацювання нових правил стримування агресора, які могли б припинити геноцидні наміри і масові порушення прав людини, а також унеможливили такі випадки надалі в будь-якій частині світу. Тортури, сексуальне насильство щодо жінок, чоловіків і дітей, позасудові страти, насильницькі зникнення, депортації й примусові переміщення стали реаліями життя людей, які залишилися на територіях, окупованих рф, без жодної змоги бути захищеними міжнародним правом. У 2025 році російська армія продовжує окупацію півдня та сходу України, обстріли цивільних об'єктів тривають на всій території України. На окремих територіях Луганської та Донецької областей, Автономної Республіки Крим і Севастополя окупація триває понад 11 років, частини Херсонської, Донецької та Запорізької областей потрапили під російський контроль після початку повномасштабного вторгнення 2022 року [2, с. 5–6].

Для перемоги, повного звільнення української землі від загарбників життєво необхідно здійснити повномасштабні заходи на всіх фронтах – не лише безпосередньо воєнному, а й економічному, інформаційному, політичному, правовому тощо. Особливу роль у забезпеченні стабільності правового розвитку відіграє правова реформа, що передбачає істотну, якісну зміну (перетворення)

[1] Степанюк М. І. Реформальні билиці. Сатира. Гумор. Рівне: Азалія, 2005. 68 с. С. 60.

об'єктивного права у воєнний і післявоєнний періоди з метою відновлення та утвердження таких цінностей як невідчужувані права людини, верховенство права, правова держава та громадянське суспільство [1, с. 244]. З огляду на це до фундаментальних проблем вітчизняної юридичної науки під кутом зору демократичної трансформації українського суспільства належить дослідження природи правової реформи, визначення критеріїв ефективності її реалізації, пов'язаних насамперед з охороною та захистом прав людини в умовах воєнного стану та післявоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика прав людини, їх генези, класифікації, особливостей процесів і механізмів захисту та забезпечення осмислюються науковцями в межах різних юридичних наук, результати таких наукових розвідок оприлюднено в численних монографіях і фахових статтях, обговорюються на наукових конференціях і симпозіумах. Їх певною мірою втілено у пропозиціях і рекомендаціях щодо вдосконалення міжнародно-правових актів і вітчизняного законодавства [3, с. 12]. Так само гостро питання прав людини постають у багатьох інших країнах світу, що намагаються рухатися шляхом демократизації, реформування та утвердження принципу верховенства права в суспільному житті й державному будівництві [4, с. 46]. Віддаючи належне проведеним науковим пошукам, зазначимо, що багато з них мають поверховий характер, автори концентрують свою увагу на описі сутності прав людини, їх систематизації, специфіки дії у відповідних сферах суспільного та державного життя. Проте робиться це часто без прив'язки до реальних умов реалізації права та правозастосування, без формулювання конкретних рекомендацій щодо способів чи підходів вирішення реально існуючих у цій галузі проблем [5, с. 10]. Науковим підґрунтям цього дослідження є праці таких учених, як Н. Агафонова, І. Бідзюра, С. Гусарєв, М. Козюбра, А. Колодій, С. Кравченко, Л. Макаренко, Н. Оніщенко, О. Павлишин, П. Рабінович, М. Савчин, В. Селіванов, В. Скомаровський, О. Тихомиров, О. Ющик та ін.

Метою статті є узагальнення, розширення та обґрунтування наукових знань про забезпечення прав людини як мети правової реформи у воєнний і післявоєнний періоди. Для її реалізації сформульовано такі завдання: по-перше, дослідити природу прав людини в сучасній юридичній доктрині; по-друге, проаналізувати підходи до визначення мети правової реформи через призму прав людини; по-третє, осмислити проблемні питання охорони і захисту прав людини як мети правової реформи в умовах воєнного стану та післявоєнний період.

Методологія дослідження. Для отримання обґрунтованих і достовірних результатів наукового пошуку в статті з урахуванням постнекласичного образу (типу) науки використано сукупність принципів наукового пізнання (достовірність, історизм, плюралізм), методологічних підходів (аксіологічний, діяльнісний, системний), загальних методів мислення (абстрагування, аналіз, прогнозування, синтез), філософських (герменевтичний, діалектичний, метафізичний), загальнонаукових (історичний, структурний, функціональний) і конкретно-наукових (компаративний, формально-юридичний) методів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання прав людини є найважливішою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку. Їх забезпечення – це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі. Розпочинаючи з праць стародавніх мислителів (Платона, Аристотеля, Цицерона, Полібія та ін.), філософи, соціологи, політики, правознавці намагаються осягнути сутність проблеми прав і свобод людини, окреслити їх історичні й сучасні параметри. Адже місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежать від обсягу прав, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Права людини – це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних власних матеріальних і духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів і суспільства загалом [6, с. 176]; певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем поступу суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [7, с. 105].

На думку німецького філософа О. Гьофе, деякі критики презирливо називають права людини сучасною цивільною релігією. Інші побоюються їх поширення, вбачаючи в цьому приховану форму імперіалізму, яка нав'язує іншим чужі цінності. Дійсно, права людини належать до тієї універсалістської, точніше, до правової моралі, яка нічого не відкриває на Заході та в його Новому часі, але радикальніше осмислює їх. Така мораль, заснована на загальних умовах людського буття,

насамперед на розумі [8, с. 40]. Привертає увагу точка зору ізраїльського історика Ю. Харарі про те, що не всі догми однаково небезпечні. Подібно до того, як деякі релігійні вірування принесли користь людству, деякі секулярні догми також вплинули позитивно. Це особливо стосується доктрини прав людини. Єдине місце, де існують права, – це оповіді, вигадані людьми й розказані один одному. Ці оповіді було закріплено як самоочевидну догму протягом боротьби проти релігійного фанатизму й автократичних урядів. Хоча неправдою є те, що люди мають природне право на життя чи свободу, віра в цю оповідь підірвала силу авторитарних режимів, захистила меншість від зневаги та вберегла мільярди людей від найгірших наслідків бідності й насильства. Тож вона зробила значний внесок у щастя й добробут людства, напевно, більше, ніж будь-яка інша доктрина в історії [9, с. 265].

За період, що минув після здобуття Україною державної незалежності, у сфері визначення та забезпечення прав та свобод людини і громадянина – поряд із суттєвими здобутками – постали також і серйозні недоліки, а саме: недостатній рівень юридичного забезпечення державою та утвердження на практиці гарантій дотримання таких прав і свобод; надмірна декларативність цілої низки суб'єктивних прав і свобод, передусім соціальних, економічних і культурних; неповна відповідність змісту й обсягу конституційних прав і свобод європейським стандартам. Реалізація багатьох конституційних прав і свобод пов'язана з додатковою її регламентацією законами та іншими нормативно-правовими актами, що обмежує принцип прямої дії норм Конституції України та доволі часто призводить до звуження їх змісту й обсягу.

В юридичній літературі забезпечення прав та свобод людини і громадянина розглядається як мета державно-правової реформи, основного тренду модернізації публічного управління, напряму конституційної модернізації, ключового напряму (вектора) правової реформи тощо. Так, забезпечення прав і свобод людини охоплює три елементи діяльності держави та інших уповноважених суб'єктів щодо створення умов для їх охорони та захисту: по-перше, сприяння реалізації прав і свобод людини (позитивний вплив на формування їх загальносоціальних гарантій); по-друге, охорона прав і свобод людини (шляхом застосування заходів, зокрема юридичних, для профілактики порушень прав і свобод); по-третє, захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності). Наскрізне забезпечення прав і свобод людини в усіх сферах, формах і методах діяльності органів публічної влади є імперативом державної правової політики в галузі прав людини, якій має бути підпорядкована реформа всієї правової системи України [10, с. 24].

Правова реформа як складова процесу демократичного перетворення українського соціуму передусім має сприяти загальній меті трансформації суспільства на шляху його роздержавлення, формування демократичної, соціальної, правової держави як політичної форми сучасного відкритого громадянського суспільства. Вона має бути спрямована передусім на приведення суспільного розвитку України відповідно до політично продекларованих і конституційно закріплених ідеалів і принципів свободи, справедливості, демократії, на створення правових передумов для подальшого розвитку суспільства в умовах політичної та економічної свободи її громадян і забезпечення соціальної справедливості. Як і будь-які інші демократичні перетворення в країні, правова реформа має в підсумку слугувати одному з головних публічних інтересів – людині, життя і здоров'я якої, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані на теперішній час державою (відповідно до ст. 3 Конституції України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР) найвищою соціальною цінністю. Саме благо людини, а не безпосереднє благо держави має стати якісно новою основою суспільного поступу України шляхом демократії. Будь-яка політика, програма, закон, структура або процес управління, спрямовані на демократичну трансформацію суспільства, зокрема національної економіки, втрачають свій перспективний історичний сенс правового прогресу, якщо їм бракує соціальної спрямованості (соціалізації), людського виміру, орієнтованого на врахування і захист приватних потреб та інтересів якомога більшої кількості людей, на забезпечення їх гармонії із загальними (публічними) потребами та інтересами суспільства, зміцнення громадянської злагоди в Україні [11, с. 4].

Ключовою метою правової організації змішаної соціально орієнтованої економіки (і це становить сутність юридичного забезпечення ринкових перетворень в Україні) має бути сприяння досягненню вищого, ніж за умови централізованого планового господарства, рівня економічної

ефективності, продуктивності суспільного виробництва, а за рахунок цього – матеріального та духовного добробуту народу, соціальної захищеності кожної людини. Що ж до головної ідеї правового прогресу українського суспільства, то вона має полягати в утвердженні конституційно визнаного принципу верховенства права, відповідно до якого, зокрема, непорушні та невідчужувані права і свободи людини мають бути обов'язковими для законодавчої, виконавчої влади і правосуддя як чинне позитивне право. Найважливішою безпосередньою метою правової реформи в Україні повинно бути якісне перетворення успадкованої від Радянського Союзу правової системи, зокрема її складових – систем права і законодавства, сприяння формуванню українського права [11, с. 5].

Згідно з позицією Н. Карпачової, головна мета державно-правової реформи в Україні – всебічний захист прав і свобод людини незалежно від ідеології, релігії, національності, статі та кордонів. Визнання, дотримання і захист прав та свобод людини не є виключно внутрішньою справою тієї чи іншої держави. Це – позанаціональне, позатериторіальне – соціально-культурне явище. Права людини мають спільну спадщину, яка полягає в тому, що історія прав людини – це шлях прогресу правового визнання в якості людини тих чи інших осіб, це історія збагачення і поширення принципу рівноправ'я на все більше коло осіб і відносини між ними [12, с. 60]. Своєю чергою В. Лемак зазначає, що категорію «правова реформа» доречно розкривати через систему інших взаємопов'язаних між собою понять, які утворюють відповідні понятєві ряди, передусім такі з них, які характеризують її зміст, а саме: напрями правової реформи, її суб'єкт та об'єкт, співвідношення між ними. «Напрями правової реформи» як поняття відображає призначення правової реформи в суспільстві та розуміння ініціаторів (суб'єкта правової реформи) проблеми визначення окремих нормативних та інституційних систем правової дійсності, які підлягають перетворенню. У сучасному постсоціалістичному суспільстві, підсумовує вчений, правова (державно-правова) реформа повинна реалізовуватися в таких взаємопов'язаних напрямах: 1) конституційна реформа; 2) адміністративна реформа; 3) судово-правова реформа; 4) інституційне й юридичне забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, зміцнення основ демократичного режиму; 5) вдосконалення системи законодавства (нормативної бази), підвищення її якості; 6) гармонізація вітчизняного законодавства з нормами права ЄС [13, с. 14].

За твердженням Б. Малишева, встановлення в Україні панування права, що є наслідком дії принципу верховенства права, є неможливим без системного проведення низки правових реформ, метою яких має бути утвердження і гарантування прав людини та забезпечення пріоритету природних прав людини [14, с. 260]. Плідними в цьому ж контексті є міркування Н. Пархоменко і Т. Подорожної, що центральне завдання (головна проєктна ідея) правової реформи полягає в забезпеченні правових та організаційних гарантій прав і свобод людини, які є основою конституціоналізації права загалом і правопорядку зокрема. Правова реформа багатьма аспектами ідейно і безпосередньо пов'язана з конституцією, яка безпосередньо й визначає ці права та свободи. Саме в ній закріплено головний орієнтир і критерій правового порядку – людина, громадянин, їхні права та свободи. У цьому значенні саме права людини і громадянина можуть слугувати тим індикатором, що виявляє справжню мету конкретної правової реформи. Обсяг прав людини і громадянина та механізми їх реалізації демонструють справжні наміри державної влади щодо реформування різних сфер життя суспільства. Водночас права людини і громадянина не можуть розглядатись як абсолютна категорія, оскільки стратегічна мета будь-якої правової реформи – це узгодження правового розвитку держави з суспільними потребами. При цьому процес реформ містить як наявні ризики, так і позитивні тенденції. Роль права тут може бути подвійною: воно може як прискорювати, так і сповільнювати суспільний розвиток, що пояснюється мінливістю змісту та обсягу прав людини [15, с. 27; 16, с. 213].

Головна концептуальна ідея, яка має бути покладена в основу стратегії правової реформи, це ставлення до «людини», визнання її найвищою цінністю та джерелом усіх суспільних благ, а благополуччя людини, утвердження та захист її суб'єктивних прав – метою функціонування держави. Втілення у практиці праводержавотворення цього стратегічного завдання передбачає принципову відмову від домінуючої в сучасному конституційному законодавстві, передусім у тексті Конституції України, радянської моделі визначення і структуризації прав людини, забезпечення їх реалізації та гарантування [17, с. 326].

Необхідність віднесення законодавчого забезпечення системи прав і свобод людини та громадянина в суспільстві, передусім реальних гарантій, механізмів їх захисту, до основних елементів, орієнтирів і напрямів правової реформи, її концепції та стратегії підтримують Є. Білозьоров, Я. Ленгер, Є. Назаренко, С. Станік, Т. Тарахонич, В. Тацій, М. Фролов, О. Ющик та ін.

Дещо іншу точку зору щодо цього висловлює Ю. Оборотов, який відмічає, що більшість досягнень останніх років у правовій сфері було пов'язано з висуванням ідеї прав людини як основної у правовому розвитку. Будучи визначальною рисою західної традиції права, використовуючи стан європоцентризму на юридичній карті світу, права людини не лише посіли центральне місце в міжнародному праві, а й розпочали підмінювати ідею права як таку. На жаль, провідна роль прав людини не забезпечує ефективного впливу права на суспільне життя, свідомість і волю людей, їх поведінку. Складається відчуття втрати консолідуючих і творчих можливостей права у зв'язку з наростанням кризових ситуацій і неконтрольованих процесів. Наявна криза західної традиції права змушує звернутися до питань різноманіття існуючого правового світу з його унікальними правовими культурами. При цьому в новому світлі проявляється проблема прав і обов'язків як найважливіших компонентів права. Мабуть, ігнорування обов'язків у праві настільки ж небезпечне, як і недооцінка ролі прав [18, с. 19]. Окрім того, часто в центрі уваги постає не людина, яка створена Творцем за Його образом і подобою, а тема терпимості до людини як егоїстичної істоти, яка сконцентрована на власних бажаннях і вподобаннях, що стало іменуватися її правом і свободою вибору [19, с. 186].

Права людини, їх гарантування та повага чи утиск і порушення є абсолютним критерієм з'ясування сутності суспільного ладу. Саме зміст прав людини і можливість їх реалізації характеризує зв'язок держави та громадянина, закріплений у позитивному праві. Відповідно зв'язок може визначати панування держави щодо прав та інтересів людини, служіння держави інтересам людини і формування партнерських взаємовідносин між державою та громадянами [20, с. 232]. З іншого боку, деякі положення про гарантії соціально-економічних прав людини і громадянина розглядаються як перепони для розвитку певних галузей, якби парадоксально це не було. Така ситуація склалася, для прикладу, у сфері охорони здоров'я. Норми, що закріплені в ч. 3 ст. 49 Конституції України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР, встановлюють, що в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Згідно з тлумаченням Конституційного Суду України запровадження обов'язкового медичного страхування суперечитиме Конституції України. Запланована реформа системи охорони здоров'я передбачає як реорганізацію мережі закладів охорони здоров'я, що зумовлюватиме їх скорочення, так і запровадження в перспективі страхової медицини. Щоб це стало можливим, необхідно, щонайменше, внести зміни до ст. 49 Основного Закону з метою скасування гарантій безоплатності медичної допомоги та заборони скорочення мережі державних і комунальних закладів охорони здоров'я. Внести такі зміни буде непросто, навіть за наявності політичної волі на це. Стаття 157 встановлює, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають обмеження прав людини. Така конституційна гарантія є правильною щодо природних прав людини. Однак поширення її також на соціально-економічні права створює дилему. Зважаючи на дотеперішню практику Конституційного Суду України, варто очікувати, що окреслені вище пропозиції змін до ст. 49 Основного Закону можуть бути розцінені як такі, що спрямовані на звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод людини та громадянина (ст. 22). Тому слід погодитись із тим, що наразі немає певної відповіді як вийти з цієї дилеми гарантованого обсягу соціально-економічних прав у Конституції України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР, з одного боку, та забороною вносити зміни, спрямовані на обмеження прав людини, – з іншого [20, с. 256–257].

Окрім того, у 2025 році в Україні продовжує діяти режим воєнного стану, що має наслідком обмеження деяких прав та свобод людини і громадянина. Утім, подальше існування таких обмежень має періодично проходити трискладовий тест: по-перше, вони мають бути запроваджені на основі закону; по-друге, необхідні в демократичному суспільстві; по-третє, є достатніми та доречними [21, с. 74–75]. Воєнний стан необхідно розглядати як засіб відновлення умов, за яких людина може ефективно реалізувати свої права та свободи. Відповідно права і свободи людини визначають межі діяльності публічної влади щодо введення воєнного стану і засоби, що нею використовуються.

При цьому низка прав і свобод не може бути обмежена, а обмеження інших прав і свобод не може знищувати їх сутність [22, с. 30]. Тобто особливі правові режими, що вводяться державою для подолання екзистенційних загроз, – це певним чином лакмусовий папірець, який демонструє рівень реалізації в країні принципу верховенства права, дієвості механізму стримувань і противаг, сильні та слабкі сторони демократії, в екстраординарних умовах [23, с. 7].

Висновки. На основі викладеного вище можна дійти таких висновків.

У загальній шкалі суспільних цінностей права людини, як і сама людина, посідають центральне місце й переважають над усіма іншими. Їх пріоритет і важливість є беззаперечними, а роль і призначення – очевидними. «Людський вимір», «людиноцентризм», «антропоцентризм» – сутність будь-яких суспільних перетворень, точка відліку під час вирішення глобальних і поточних завдань, проведення різних реформ, а також розробки загальнодержавних програм. На теперішній час саме з цих світоглядних та ідеологічних позицій оцінюються всі події, що відбуваються в державі та світі. Ступінь реальності забезпеченості прав людини є важливим показником досягнутого суспільством і державою рівня цивілізованості. Права людини є найвищою гуманістичною цінністю, без них втрачається сама суть людської особистості, сенс її існування.

В юридичній літературі представлено різні погляди на мету (цілі) правової реформи, тобто ідеальний образ майбутнього, бажаного результату істотних, якісних, еволюційних, прогресивних змін (перетворення) об'єктивного права. У прогностичному та аксіологічному вимірах правова реформа – це низка ідеальних цілей, яких прагнуть людина, суспільство і держава, а також механізми їх реалізації. Мета правової трансформації є елементом структури правової реформи, оскільки зміна мети означає зміну сутності правової реформи.

Забезпечення прав людини є іманентною (ключовою, визначальною, загальною, стратегічною) метою правової реформи як у мирний час, так і в екстраординарних умовах. Правова реформа спрямована на створення дієвих механізмів охорони і захисту прав людини, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, заборони їх недискримінації, зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та належного врядування. Правовий режим воєнного стану є тим хронологічно визначеним періодом, коли обмеження прав людини як допустимі, так і цілком виправдані. Ми маємо бути згуртованими всередині держави і сильними в подальшій боротьбі, щоб захистити права людини в Україні та здобути перемогу.

Список використаних джерел

1. Кривицький Ю. В. Роль правової реформи в забезпеченні правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди. *Альманах права.* 2022. Вип. 13. С. 241–246. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-39
2. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/shchorichni-ta-specialni-dopovidi
3. Тихомиров О. О. Права людини: інформаційний вимір: монографія. Одеса: Юридика, 2023. 304 с.
4. Павлишин О. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України.* 2015. № 2. С. 46–51.
5. Основні права людини: німецько-український правовий вимір: монографія / М. В. Савчин та ін. / за ред. Р. С. Мельника. Одеса: Гельветика, 2022. 404 с.
6. Оніщенко Н. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності). *Право України.* 2013. № 9. С. 176–193.
7. Рабінович П., Луців О. Верховенство права як омріяний результат здійснення прав людини (підходи до інтерпретації, критерії оцінювання). *Право України.* 2017. № 3. С. 100–111.
8. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої. Київ: Альтерпрес, 2003. 264 с.
9. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука; 2-ге вид., доповн. автор. Київ: Форс Україна, 2019. 416 с.
10. Рабінович П. Загальна концепція правової реформи в Україні: до характеристики вихідних засад. *Вісник Академії правових наук України.* 1998. № 1 (12). С. 15–24.
11. Селіванов В. Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної науки. *Вісник Академії правових наук України.* 1998. № 4 (15). С. 3–17.

12. Карпачова Н. І. Забезпечення прав людини в процесі державно-правової реформи. *Державно-правова реформа в Україні: матер. наук.-практ. конф. (Київ, лист. 1997 р.).* Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. С. 60–64.
13. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2003. 40 с.
14. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір): монографія. Київ: Дакор, 2012. 364 с.
15. Пархоменко Н. М., Подорожна Т. С. Правова реформа як інструмент конституціоналізації правового порядку. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 26–31. doi: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.03
16. Право і прогрес: запити громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Шемшученко та ін. / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2020. 368 с.
17. Батанова Н. М. Правова реформа в Україні: концептуальні проблеми та стратегічні напрями її забезпечення. *Правова держава.* 2022. Вип. 33. С. 325–333. doi: 10.33663/1563-3349-2022-33-325-333
18. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 38 с.
19. Львова О. Л. Від радянського тоталітарного державоцентризму до людиноцентристського реформування правової системи України. *Альманах права.* 2017. Вип. 8. С. 186–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2017_8_47
20. Пархоменко Н. М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістовно-інструментальні виміри: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 320 с.
21. Савчин М. В. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права.* 2015. Спецвип. Конституція України та міжнародне право. С. 67–79.
22. Корнієнко М. В. Права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 1–2. С. 27–31. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.5
23. Права людини в особливих правових режимах: досвід України: монографія / Д. С. Терлецький та ін. / За заг. ред. М. В. Афанасьєвої. Одеса: Гельветика, 2022. 356 с.

References

1. Kryvytskyi Yu. V. Rol pravovoi reformy v zabezpechenni pravovoho rozvytku u voiennyi i pisliavoiennyi periody. *Almanakh prava.* 2022. Vyp. 13. S. 241–246. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-39
2. Shchorichna dopovid pro stan doderzhannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini u 2023 rotsi. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/shchorichni-ta-specialni-dopovidi
3. Tykhomyrov O. O. Prava liudyny: informatsiinyi vymir: monohrafiia. Odesa: Yurydyka, 2023. 304 s.
4. Pavlyshyn O. Prava liudyny ta metodolohiia yikh doslidzhennia kriz pryzmu semiotyko-pravovoho pidkhodu. *Pravo Ukrainy.* 2015. № 2. S. 46–51.
5. Osnovni prava liudyny: nimetsko-ukrainskyi pravovyi vymir: monohrafiia / M. V. Savchyn ta in. / Za red. R. S. Melnyka. Odesa: Helvetyka, 2022. 404 s.
6. Onishchenko N. Do pytannia pro rozvytok doktryny prav liudyny v Ukraini (roky nezalezhnosti). *Pravo Ukrainy.* 2013. № 9. S. 176–193.
7. Rabinovych P., Lutsiv O. Verkhovenstvo prava yak omriianyi rezultat zdiisnennia prav liudyny (pidkhody do interpretatsii, kryterii otsiniuvannia). *Pravo Ukrainy*. 2017. № 3. S. 100–111.
8. Hofe O. Rozum i pravo. Skladovi interkulturnoho pravovoho dyskursu / Per. z nim. L. A. Sytnychenko, M. D. Kultaievoi. Kyiv: Alterpres, 2003. 264 s.
9. Kharari Yu. N. 21 urok dlia 21 stolittia / Per. z anhl. O. Demianchuka; 2-he vyd., dopovn. avtor. Kyiv: Fors Ukraina, 2019. 416 s.
10. Rabinovych P. Zahalna kontseptsiia pravovoi reformy v Ukraini: do kharakterystyky vykhidnykh zasad. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 1998. № 1 (12). S. 15–24.
11. Selivanov V. Pravova reforma i metodolohiia doslidzhennia fundamentalnykh problem yurydychnoi nauky. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 1998. № 4 (15). S. 3–17.
12. Karpachova N. I. Zabezpechennia prav liudyny v protsesi derzhavno-pravovoi reformy. *Derzhavno-pravova reforma v Ukraini: mater. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, lyst. 1997 r.).* Kyiv: In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1997. S. 60–64.
13. Lemak V. V. Pravova reforma v Chekhii i Slovachchyni v umovakh postsotsialistychnoi modernizatsii: teoretychni i praktychni problemy: avtoref. dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Kharkiv, 2003. 40 s.
14. Malyshev B. V. Pravova systema (teleolohichnyi vymir): monohrafiia. Kyiv: Dakor, 2012. 364 s.

15. Parkhomenko N. M., Podorozhna T. S. Pravova reforma yak instrument konstytutsionalizatsii pravovoho poriadku. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 2. S. 26–31. doi: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.03
16. Pravo i prohres: zapyty hromadianskoho suspilstva: monohrafiia / Yu. S. Shemshuchenko ta in. / Za zah. red. N. M. Onishchenko. Kyiv: Naukova dumka, 2020. 368 s.
17. Batanova N. M. Pravova reforma v Ukraini: kontseptualni problemy ta stratehichni napriamy yii zabezpechennia. Pravova derzhava. 2022. Vyp. 33. S. 325–333. doi: 10.33663/1563-3349-2022-33-325-333
18. Oborotov Yu. M. Tradytsii ta novatsii v pravovomu rozvytku: zahalnoteoretychni aspekty: avtoref. dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Odesa, 2003. 38 s.
19. Lvova O. L. Vid radianskoho totalitarnoho derzhavotsentryzmu do liudynotsentrystskoho reformuvannia pravovoi systemy Ukrainy. *Almanakh prava.* 2017. Vyp. 8. S. 186–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2017_8_47
20. Parkhomenko N. M. Paradyhma pravovoho rehuliuvannia v Ukraini: zmistovno-instrumentalni vymiry: monohrafiia. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2023. 320 s.
21. Savchyn M. V. Prava liudyny u svitli konstytutsiinoi reformy. Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava. 2015. Spetsvyp. Konstytutsiia Ukrainy ta mizhnarodne pravo. S. 67–79.
22. Korniienko M. V. Prava liudyny v umovakh voiennoho stanu: zahalnopravovyi dyskurs. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys.* 2022. № 1–2. S. 27–31. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.5
23. Prava liudyny v osoblyvykh pravovykh rezhymakh: dosvid Ukrainy: monohrafiia / D. S. Terletskyi ta in. / Za zah. red. M. V. Afanasievoi. Odesa: Helvetyka, 2022. 356 s.

Кривицький Ю. В. Забезпечення прав людини як мета правової реформи в умовах воєнного стану та післявоєнний період

У статті узагальнено, розширено та обґрунтовано наукові знання про забезпечення прав людини як мети правової реформи у воєнний і післявоєнний періоди. Досліджено природу прав людини в сучасній юридичній доктрині. З'ясовано, що в загальній шкалі суспільних цінностей права людини, як і сама людина, посідають центральне місце й переважають над усіма іншими. Їх пріоритет і важливість є беззаперечними, а роль і призначення – очевидними. «Людський вимір», «людиноцентризм», «антропоцентризм» – сутність будь-яких суспільних перетворень, точка відліку під час вирішення глобальних і поточних завдань, проведення різних реформ, а також розробки загальнодержавних програм. Проаналізовано підходи до визначення мети правової реформи через призму прав людини. В юридичній літературі представлено різні погляди на мету (цілі) правової реформи, тобто ідеальний образ майбутнього, бажаного результату істотних, якісних, еволюційних, прогресивних змін об'єктивного права. У прогностичному та аксіологічному вимірах правова реформа – це низка ідеальних цілей, яких прагнуть людина, суспільство і держава, а також механізми їх реалізації. Опрацьовано проблемні питання охорони і захисту прав людини як мети правової реформи в умовах воєнного стану та післявоєнний період. Доведено, що правова реформа спрямована на створення дієвих механізмів охорони і захисту прав людини, в тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та належного врядування. Правовий режим воєнного стану є тим хронологічно визначеним періодом, коли обмеження прав людини як допустимі, так і цілком виправдані.

Ключові слова: права людини, доктрина прав людини, забезпечення прав людини, реформа, правова реформа, мета правової реформи.

Kryvytskyi Y. V. Ensuring human rights as a goal of legal reform under martial law and the post-war period

The article summarises, expands and substantiates the scientific knowledge about ensuring human rights as the goal of legal reform in the wartime and post-war periods. The nature of human rights in the modern legal doctrine is investigated. Human rights are the social ability to act freely, to choose the type and extent of one's behaviour independently in order to satisfy one's own diverse material and spiritual interests, as well as the interests of other people, individual societies and society as a whole; certain human capabilities that are necessary to meet the needs of one's existence and development in specific historical conditions, objectively determined by the level of progress achieved by society and ensured by the obligations of other subjects.

It is found that in the general scale of social values, human rights, like the human being himself, occupy a central place and prevail over all others. Their priority and importance are undeniable, and their role and purpose are obvious. The human dimension, human centrism, and anthropocentrism are the essence of any social transformation, the starting point for solving global and current problems, carrying out various reforms, and developing national programmes. At present, it is from these ideological and ideological perspectives that all events in the country and

the world are assessed. The degree to which human rights are actually ensured is an important indicator of the level of civilisation achieved by society and the state. Human rights are the highest humanistic value; without them, the very essence of the human personality and the meaning of its existence is lost.

The approaches to defining the goal of legal reform through the prism of human rights are analyzed. The legal literature presents different views on the goal (goals) of legal reform, that is, the ideal image of the future, the desired result of significant, qualitative, evolutionary, progressive changes in objective law. In the prognostic and axiological dimensions, legal reform is a set of ideal goals that a person, society and the state strive for, as well as mechanisms for their implementation. The goal of legal transformation is an element of the structure of legal reform, since changing the goal means changing the essence of legal reform.

The problematic issues of protection and defense of human rights as the goal of legal reform in martial law and the post-war period are discussed. It is proven that legal reform is aimed at creating effective mechanisms for the protection and defense of human rights, including the rights of persons belonging to national minorities, strengthening respect for democratic principles, the rule of law and good governance. The legal regime of martial law is that chronologically defined period when restrictions on human rights are both permissible and fully justified. We must be united within the state and strong in the continued struggle to protect human rights in Ukraine and achieve victory.

Key words: human rights, human rights doctrine, human rights enforcement, reform, legal reform, goal of legal reform.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-219-227

УДК 341

Олег Миколайович Кужелєв,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-8590-4963

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Інститут представництва держави в Україні загалом не був предметом дослідження у сфері загальнотеоретичної юриспруденції, поняття або визначення інституту представництва держави в науковій спільноті не досліджувалось, а лише досліджувалось представництво в його окремих частинах, а саме в частині адміністративного, цивільного, господарського, кримінального, міжнародного процесів тощо. Представництво інтересів держави в окремих випадках визначено в Конституції України. Відповідно до ст. 106 Конституції України Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. Також представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом, здійснює прокуратура відповідно до ст. 1311 Конституції України [7].

Актуальність. Актуальність інституту представництва держави зумовлена необхідністю її інтеграції у глобальний політичний, економічний і правовий простір, а також захисту своїх національних інтересів. У сучасних умовах представництво є важливим інструментом впливу, співпраці та забезпечення міжнародної стабільності. Без ефективного функціонування цього інституту держава не зможе повною мірою реалізувати свої інтереси в умовах глобалізованого світу. Інститут представництва є інструментом захисту та просування національних інтересів за межами держави. Це стосується як політичних, економічних, так і культурних аспектів. Наприклад, дипломатичні місії сприяють залученню іноземних інвестицій, зміцненню політичних союзів, підтриманню національної безпеки. Проте сучасний стан розвитку інституту представництва держави не можна ефективно дослідити без приділення належної уваги історичним умовам, етапам та особливостям розвитку суспільства та держави загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ґенези інституту представництва були предметом дослідження багатьох учених – як вітчизняних, так і зарубіжних. Зокрема, вивченню цього питання присвячені роботи таких учених, як М. Василенко, Є. Васьковський, А. Гольмстен, І. Доманова, О. Музичук, О. Пасенюк, І. Сєверов, Н. Юзікова та ін. Проте недостатньо уваги приділялося аналізу інституту представництва держави з точки зору загальнотеоретичної юриспруденції. З огляду на це метою статті є дослідження розвитку інституту представництва держави як теоретико-правового явища. Для досягнення поставленої мети були використані діалектичний, формально-догматичний, системно-структурний та порівняльно-правовий методи дослідження.

Основні результати дослідження. Сучасна теорія права і чинне законодавство розмежовують поняття матеріального та процесуального представництва. Саме тому представництво в цивільному процесі є самостійним процесуальним інститутом, а не різновидом цивільно-правового представництва, представництва у трудових, адміністративно-правових та інших матеріальних правовідносинах, тобто інститутом матеріально-правового представництва, як вважають окремі дослідники.

Зростання ролі представництва у цивільному процесуальному праві зумовлене конституційними гарантіями реалізації прав громадян, а також зобов'язаннями України перед міжнародними та європейськими установами щодо реалізації та захисту прав людини. Питання дослідження правового регулювання представництва в цивільному процесі розглядалися у наукових працях О. Вінник, О. Дзери, Є. Дріжчаної, З. Ромовської, С. Фурси, О. Харитонова, М. Штефана та ін. З розвитком суспільних правовідносин правове регулювання представництва удосконалювалось,

відображаючи процесуальні потреби цивільного судочинства, тому сьогодні представництво в цивільному судочинстві являє собою самостійний правовий інститут, за змістом відмінний від матеріально-правового представництва [10, с. 260].

На думку Я. Зейкана, представництво треба розуміти як виконання процесуальних дій у суді особою, яка уповноважена на це стороною чи третьою особою [6]. У сучасній юриспруденції аналогічну позицію підтримує М. Штефан, який розглядає представництво як процесуальну діяльність особи, спрямовану на захист суб'єктивних прав і захищених законом інтересів іншої особи, яка бере участь у справі, державних і громадських інтересів, а також сприяння судові у всебічному, повному й об'єктивному з'ясуванні обставин справи та постановленні законного й обґрунтованого рішення [15, с. 163].

На кожному історичному етапі інститут процесуального представництва піддавався певним змінам, які відповідали існуючому суспільному ладу, економіко-політичній ситуації, що своєю чергою були основними рушіями розвитку законодавства та судової системи. Оскільки інститут представництва переважно належить до сфери цивільно-процесуальних відносин, свій початок зародження, розвиток та становлення інститут розпочинає за часів Стародавнього Риму: поява дозволу діяти через представників, які опосередковуються потребою осіб, що надають юридичну допомогу, чи правозаступництво. У римському праві було започатковано розмежування представництва на обов'язкове, засноване на законі (представництво рабів, членів сім'ї), і добровільне (договірне), римське право так і не визнавало за представництвом, у його класичному розумінні, універсального характеру [12, с. 10–11]. Слід зазначити, що римська правова спадщина є першоосновою романо-германської правової системи та правової термінології, що увійшли у світову правову культуру, саме в цей період було започатковано інститут представництва.

Подальший розвиток цивільно-правових відносин зумовив розвиток інституту представництва, використовуючи його при здійсненні не тільки речових, а й зобов'язальних прав, що набуло відображення у французькому Цивільному кодексі, який, врегулювавши представництво, передбачив також договір доручення та довіреність, не встановивши, однак, чіткого співвідношення між цими правовими категоріями [1, с. 120]. Чітке розмежування представництва, договору доручення та довіреності, правове значення схвалення правочину, вчиненого представником за відсутності повноваження представленим, відображені в Німецькому цивільному уложенні [5, с. 413–599].

У національній правовій системі вагомий внесок у становлення та розвиток інституту представництва принесли досягнення правової системи за часів Києво-Руської держави. Перший етап охоплює проміжок часу з кінця X ст. до середини XVII ст. Він пов'язаний з низкою подій у політичній, економічній та культурній сферах, які впливали на розвиток права на Русі. Цей етап характеризується тим, що кримінальне судочинство ще не виділилося в окрему галузь права, тому сфера застосування інституту представництва не поділялася на кримінально-процесуальну та цивільно-процесуальну, а мало загальний характер. Наприкінці X століття разом із християнством на Русь приходять нові законодавчі акти, що містять основи церковно-візантійського права. У зв'язку з цим відбувається запозичення з римського права основних характеристик інституту представництва. Отже, розглянутий інститут на Русі ґрунтувався на запозичених правових нормах аж до XI століття, коли Ярослав Мудрий ввів у дію зведення законів «Руську правду» [8, с. 33–40]. Що ж стосується представництва інтересів держави, то правове регулювання обмежувалось договірними відносинами та посольською діяльністю, налагодженням дипломатичних зав'язків. Так, українська дипломатія та елементи дипломатичного протоколу (відкриття посольства, здійснення дипломатичного листування, проведення дипломатичного церемоніалу) активно застосовувалися в часи Козацької держави й Гетьманщини (наприклад, існування так званих довірених осіб гетьмана) свідчили про активну боротьбу України за свою незалежність та своє місце серед європейських держав.

У період перебування українських земель у складі Польського королівства та Великого князівства Литовського інститут представництва врегульовувався нормами Судебника Казимира IV 1468 р., Литовськими статутами – кодифікованими збірниками норм права (1529 р. – Перший Литовський статут, 1566 р. – Другий Литовський статут, 1588 р. – Третій Литовський статут), був пов'язаний з цивільним та кримінальним процесами (представниками сторін були речники або прокуратори) [13]. Панування Російської імперії на українських землях відзначається правовим

регулюванням інституту представництва нормами Зводу законів Російської імперії 1832 р. та «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [14, с. 80–85]. Повірені хоча й були включені до участі у процесі, але становище їх було не визначено, оскільки Звід законів ставив у залежність коло процесуальних прав і обов'язків повірених від наданих довіреністю повноважень (ст. 191), не встановивши законодавчо перелік законних прав та обов'язків судового представника [11, с. 68]. Не відбулося суттєвих змін у правовому регулюванні представницьких відносин і за часів перебування України у складі Радянського Союзу (1924–1991 рр.). Цивільний кодекс УРСР 1963 р. визначав представництво за договором та законом [2].

Представницькі повноваження незалежної України регулюються комплексом нормативно-правових актів, що охоплюють конституційні [7], адміністративні, цивільні, міжнародно-правові [3; 4] та інші галузі права. Підзаконними актами у сфері реалізації представницьких повноважень є: укази Президента України [9], постанови Кабінету Міністрів України, які деталізують функції виконавчих органів у представництві держави; накази Міністерства закордонних справ щодо функціонування дипломатичних установ. Основою правового регулювання є принцип легітимності, підзвітності та публічності діяльності суб'єктів, які здійснюють ці повноваження.

Висновки. Отже, спираючись на викладене, зазначимо, що становлення інституту представництва переважно пов'язане з правовим регулюванням приватної сфери суспільних відносин, публічно-правовий аспект (представлення інтересів держави) нормативної регламентації на рівні внутрішнього законодавства не набув деталізації. Очевидною є наступність у правовому регулюванні інституту представництва від римського права, цивілістики до сучасних реалій представництва інтересів держави, шляхом запозичення окремих конструкцій і переосмислення (оновлення) принципів представництв відповідно до приватних і публічних інтересів у суспільстві. Нормативно-правове регулювання інституту представництва держави сьогодення характеризується в Україні рядом проблем: відсутність чіткого розподілу повноважень (інколи виникає дублювання функцій між органами виконавчої та місцевої влади та недостатня деталізація законодавства (низка законів, які регулюють представництво держави, не адаптовані до сучасних викликів), що впливають на ефективність реалізації інститутом своїх завдань. Отже, нормативно-правове регулювання інституту представництва є складним багатогранним правовим явищем, яке потребує комплексного дослідження з метою його системного удосконалення для підвищення ефективності діяльності суб'єктів представництва та захисту інтересів держави.

Список використаних джерел

1. Kodex Napoleona: z przypisami: xąg trzy. Warszawa: Drukarnia Xięży Pijarów, 1811. 580 s. URL: https://crispa.uw.edu.pl/object/files/412014/display/JPEG (дата звернення: 27.01.2025.
2. Бабаскін А. Ю. Цивільний кодекс УРСР/України 1963. *Юридична енциклопедія:* у 6 т. / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6: Т–Я. 768 с. URL: http://leksika.com.ua/16980303/legal/tsivilniy_kodeks_ursr/ukrayini_1963 (дата звернення: 26.01.2025).
3. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18.04.1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (дата звернення: 14.01.2025).
4. Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру від 14.03.1975. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/5_1_1975.pdf (дата звернення: 14.01.2025).
5. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Істина, 2010. 768 с.
6. Зейкан Я. П., Ігнатенко В. В. Представництво у цивільному процесі. Протокол. Юридичний інтернет-ресурс. 28.01.2017. URL: https://protocol.ua/ru/predstavnitstvo_u_tsivilnomu_protsesi/ (дата звернення: 27.01.2025).
7. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР; редакція від 01.01.2020 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 14.01.2025).
8. Макарчук В. С. Історія світової та вітчизняної адвокатури: навч. посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 308 с.
9. Про Положення про закордонні дипломатичні установи України: Указ Президента України від 15.03.2021 № 99/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99/2021?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 14.01.2025).

10. Рязанцева Н. О. Правова природа представництва в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2013. Серія Право. Випуск 21. Частина ІІ. Том 1. С. 260–262. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/916 (дата звернення: 27.01.2025.
11. Самойленко О. О. Звід законів Російської імперії – пам'ятка юридичної думки XIX століття. Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 65–71. URL: https://surl.li/whvnhg (дата звернення: 26.01.2025).
12. Сєвєрова Є. С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 21 с. URL: http://hdl.handle.net/11300/1263 (дата звернення: 20.01.2025).
13. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том ІІІ: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с. URL: https://surl.lu/cxzeyy (дата звернення: 26.01.2025).
14. Усенко І. Б., Цвєтков В. В., Шемшученко Ю. С. Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Київ, 1997. 546 с. URL: surl.li/gwmbzt (дата звернення: 26.01.2025).
15. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

References

1. Kodex Napoleona: z przypisami: xąg trzy. Warszawa: Drukarnia Xięży Pijarów, 1811. 580 s. URL: https://crispa.uw.edu.pl/object/files/412014/display/JPEG (data zvernennia: 27.01.2025.
2. Babaskin A. Yu. Tsyvilnyi kodeks URSR/Ukrainy 1963. *Yurydychna entsyklopediia:* u 6 t. / Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2004. T. 6: T–Ya. 768 s. URL: http://leksika.com.ua/16980303/legal/tsivilniy_kodeks_ursr/ukrayini_1963 (data zvernennia: 26.01.2025).
3. Videnska konventsiia pro dyplomatychni znosyny vid 18.04.1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (data zvernennia: 14.01.2025).
4. Videnska konventsiia pro predstavnytstvo derzhav u yikh vidnosynakh z mizhnarodnymy orhanizatsiiamy universalnoho kharakteru vid 14.03.1975. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/5_1_1975.pdf (data zvernennia: 14.01.2025).
5. Hlynianyi V. P. Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navch. posib. Kyiv: Istyna, 2010. 768 s.
6. Zeikan Ya. P., Ihnatenko V. V. Predstavnytstvo u tsyvilnomu protsesi. Protokol. Yurydychnyi internet-resurs. 28.01.2017. URL: https://protocol.ua/ru/predstavnitstvo_u_tsivilnomu_protsesi/ (data zvernennia 27.01.2025).
7. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR; redaktsiia vid 01.01.2020 r. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (data zvernennia: 14.01.2025).
8. Makarchuk V. S. Istoriia svitovoi ta vitchyznianoi advokatury: navch. Posibnyk. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky, 2018. 308 s.
9. Pro Polozhennia pro zakordonni dyplomatychni ustanovy Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15.03.2021 № 99/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99/2021?utm_source=chatgpt.com (data zvernennia: 14.01.2025).
10. Riazantseva N. O. Pravova pryroda predstavnytstva v tsyvilnomu protsesi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* 2013, Seriia Pravo. Vypusk 21. Chastyna II. Tom 1, S. 260–262. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/916 (data zvernennia: 27.01.2025).
11. Samoilenko O. O. Zvid zakoniv Rosiiskoi imperii – pamiatka yurydychnoi dumky XIX stolittia. Pravova derzhava. Kyiv, 2017. Vyp. 28. S. 65–71. URL: https://surl.li/whvnhg (data zvernennia: 26.01.2025).
12. Sievierova Ye. S. Predstavnytstvo za rymskym pryvatnym pravom ta yoho retseptsiia u suchasnomu tsyvilnomu pravi Ukrainy: avtoref. dys. … kand. Yuryd. Nauk: 12.00.03. Odesa, 2004. 21 s. URL: http://hdl.handle.net/11300/1263 (data zvernennia: 20.01.2025).
13. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: U 3 t. Tom III. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku: U 2 kn. Kn. 2 / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2004. 568 s. URL: https://surl.lu/cxzeyy (data zvernennia: 26.01.2025).
14. Usenko I. B., Tsvietkov V. V., Shemshuchenko Yu. S. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod» 1743 r. Kyiv, 1997. 546 s. URL: surl.li/gwmbzt (data zvernennia: 26.01.2025).
15. Shtefan M. Y. Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy: pidruch. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Kontsern «Vydavnychyi Dim «In Yure», 2005. 624 s.

Кужелєв О. М. Генеза інституту представництва держави

У статті досліджується генеза інституту представництва держави в Україні, який загалом не був предметом дослідження у сфері загальнотеоретичної юриспруденції. Автор акцентує увагу на тому, що зростання ролі представництва у цивільному процесуальному праві зумовлене конституційними гарантіями реалізації прав громадян, а також зобов'язаннями України перед міжнародними та європейськими установами щодо реалізації та захисту прав людини. У процесі дослідження автором розкриваються історичні етапи становлення та розвитку інституту представництва, які відповідали існуючому суспільному ладу, економіко-політичній ситуації, що були основними рушіями розвитку законодавства та судової системи. Становлення інституту представництва переважно пов'язане з правовим регулюванням приватної сфери суспільних відносин, публічно-правовий аспект (представлення інтересів держави) нормативної регламентації на рівні внутрішнього законодавства не набув деталізації. Очевидною є наступність у правовому регулюванні інституту представництва від римського права, цивілістики до сучасних реалій представництва інтересів держави, шляхом запозичення окремих конструкцій та переосмислення (оновлення) принципів представництв відповідно до приватних та публічних інтересів у суспільстві. Не залишається поза увагою автора генеза інституту представництва інтересів у розвитку національної правової системи.

Дослідником підтримується позиція щодо розуміння інституту представництва (в тому числі і держави як самостійного суб'єкта суспільних відносин), як процесуальну діяльність особи, спрямовану на захист суб'єктивних прав і захищених законом інтересів іншої особи, яка бере участь у справі, державних і громадських інтересів, а також сприяння судові у всебічному, повному і об'єктивному з'ясуванні обставин справи та постановленні законного й обґрунтованого рішення. Саме ж нормативно-правове регулювання інституту представництва, на думку автора, є складним багатогранним правовим явищем, яке потребує комплексного дослідження з метою його системного удосконалення для підвищення ефективності діяльності суб'єктів представництва та захисту інтересів держави.

Ключові слова: представництво, держава, інтерес, права, захист, публічне та приватне право.

Kuzheliev O. M. The Genesis of the Institute of State Representation

The article examines the genesis of the institute of state representation in Ukraine, which in general has not been the subject of research in the field of general theoretical jurisprudence. It is noted that the concept or definition of the institute of state representation in the scientific community has not been studied, but only representation in its individual parts has been analyzed, namely in the part of administrative, civil, economic, criminal, international processes, etc. The author emphasizes that the growth of the role of representation in civil procedural law is due to constitutional guarantees of the implementation of citizens' rights, as well as Ukraine's obligations to international and European institutions regarding the implementation and protection of human rights. This, in turn, has necessitated the implementation of legal reforms in the state in the direction of improving the mechanisms for the implementation by citizens of the right to judicial protection from encroachments on life, health, honor, dignity, personal freedom and property, which is guaranteed by Art. 55 of the Constitution of Ukraine.

In the process of research, the author reveals the historical stages of the formation and development of the institution of representation, which corresponded to the existing social order, economic and political situation, which, in turn, were the main drivers of the development of legislation and the judicial system. The formation of the institution of representation is mainly associated with the legal regulation of the private sphere of public relations, the public-legal aspect (representation of the interests of the state) of regulatory regulation at the level of domestic legislation has not found detail. The continuity in the legal regulation of the institution of representation from Roman law, civil law to the modern realities of the representation of the interests of the state, by borrowing individual structures and rethinking (updating) the principles of representation in accordance with private and public interests in society, is obvious.

The researcher supports the position on understanding the institution of representation (including the state, as an independent subject of social relations) as a procedural activity of a person aimed at protecting the subjective rights and legally protected interests of another person participating in the case, state and public interests, as well as assisting the court in a comprehensive, complete and objective clarification of the circumstances of the case and making a lawful and reasoned decision.

The author does not ignore the genesis of the institution of representation of interests in the development of the national legal system (the times of Kyivan Rus, the Cossack state, the Hetmanate, the period when Ukrainian lands were part of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, the Russian Empire, the Soviet Union and independence). Therefore, the regulatory and legal regulation of the institution of representation is a complex multifaceted legal phenomenon that requires comprehensive research with the aim of its systematic improvement to increase the efficiency of the activities of the subjects of representation and protect the interests of the state.

Key words: representation, state, interest, rights, protection, public and private law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-228-232

УДК 340.1; 340.114:167.4; 340:13

Олена Леонідівна Львова,
старший науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0003-2985-9671

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Реалізація положень нормативно-правових актів як зовнішньої форми виразу права має на меті гарантування і забезпечення певних правовідносин відповідно до суспільних очікувань і моральних засад. У процесі втілення в життя правових приписів природним є відображення тих ціннісних засад, які притаманні українському суспільству, сприйняті ним і які сприяють соціальному благу. Особливої актуальності це питання набуває в процесі глобалізації, коли, на нашу думку, гостро виявляється межа, де стикаються цінності права, джерелом яких є природні права, та антицінності, що часто випливають із індивідуалістичних особливостей і бажань суб'єктів права, порушують суспільний компроміс і, врешті-решт, не слугують загальному суспільному благу.

Водночас жахливі наслідки російської військової агресії в Україні (зокрема, масові вбивства та знущання над українцями, демографічна криза, криза сім'ї через масову міграцію жінок із дітьми тощо) підняли на поверхню ті цінності, які завжди були фундаментальними і вирішальними для майбутнього української нації – це людина, її життя, честь та гідність, сім'я, безпека. Поза ними неможливою є ефективна реалізація права і досягнення мети правового регулювання.

Ціннісний дисбаланс призводитиме до кризи як загалом у суспільстві, так і в тій сфері, в якій певні цінності нівелюються, і часто це пов'язано із уявленнями про моральне чи аморальне, справедливе чи несправдливе. У праві це також традиційно пов'язується із питаннями розмежування понять права і закону, невід'ємних природних прав людини і т. ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому дискурсі це набуло відображення в численних публікаціях українських і зарубіжних вчених-правознавців. Зокрема, М. Козюбра аналізував відмінності права і закону та їх критерії; В. Костицький досліджував моральний зміст права як основу правопорядку; О. Костенко через призму соціального натуралізму викривав соціальні патології у праві; Н. Пархоменко досліджувала ціннісні засади права і правотворчої діяльності; Н. Оніщенко писала про людиноцентристський вимір правового світогляду; Ю. Шаргородський вивчав суспільну мораль як систему цінностей тощо.

Утім, чимало аксіологічних аспектів реалізації права недостатньо висвітлені в науковій юридичній літературі саме як нагальні і засадничі. Зокрема, актуальною і недослідженою залишається проблема практичного значення моральних засад суспільства та їх впливу на процес реалізації права. Також потребують поглибленого аналізу критерії, які мають ідентифікувати цінності як першочергові (фундаментальні) та другорядні.

Метою статті є через з'ясування природи права дослідити ціннісні засади його реалізації в сучасних умовах.

Основні результати дослідження. Основою ціннісного підходу до права є філософське вчення про цінності, що має назву «аксіологія». Традиційно фундатором філософських уявлень про цінність вважають І. Канта з його ідеєю розділення буття та блага [1, с. 61]. Поява аксіологічного підходу в галузі права корелюється також із появою природничо-правових знань, а також із деякими розбіжностями між природним і позитивним правом [2, с. 663]. На

таких засадах і принципах має формуватися правове поле держави, а також відповідні поняття і терміни.

О. Фольковський пише, що ціннісний (аксіологічний) підхід в юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд прав крізь призму його відповідності певним цінностям, що можуть забезпечуватися правом та бути його основою [1, с. 63].

Під цінностями права прийнято розуміти його здатність слугувати метою та засобом для задоволення соціально справедливих потреб індивідів та суспільства загалом, стверджувати справедливі та гуманні засади у взаємовідносинах особистості та влади, виступати силою, яка протистоїть сваволі [3, с. 274].

Цим і зумовлюється потреба аксіологічного виміру у вивченні не лише поняття права, а й його реалізації в суспільних відносинах. Тому важливо розуміти це питання з двох сторін: перше, об'єктивна сторона передбачає з'ясування, чим є право і чим право не є, по-друге, суб'єктивна – реалізація суб'єктами правовідносин права таким, яким воно є, відповідно до загальносуспільних очікувань. У сучасні часи моральної кризи, порушень прав людини, особливо права на життя, на безпеку, на мир сьогодні набуває особливого значення, адже під постійною загрозою перебувають природні права та інтереси людини. Тому, розглядаючи ціннісні аспекти права, ми відштовхуємося саме від природної концепції його розуміння.

Прихильники природного права визначають, що саме за ним криється справжнє право, що ґрунтується на об'єктивній природі – природі Бога, людини, речей. Природне право втілює засади розумності, моральності та справедливості. Саме на постулатах та ідеях свободи, рівності, індивідуалізму, пріоритету прав людини ґрунтуються сьогодні основні положення Конституції України. Різноманітні школи права на доктринальному рівні намагаються сформулювати соціальне призначення права, виходячи передусім з його природної сутності, яка формувалася ще в додержавному суспільстві у вигляді неписаних соціальних норм.

Саме з концепції природного права походить учення про існування прав людини. Історія природного права є одночасно історією формування складових елементів прав людини. Ці складові були закріплені на конституційному рівні в Англії в XIII ст., у Франції та США – у XVIII ст. Жахіття Другої світової війни спонукали ООН до прийняття у 1948 році Загальної декларації прав людини. У цих документах йшлося про невід'ємні, такі, що не залежать від визнання державою, права людини, якими людина наділяється з моменту свого народження, без яких є неможливими її існування і розвиток. Ці права не залежать від прав, наданих державою, і характеризуються такими ознаками, як універсальність, належність від народження, ненабувальність, невідчужуваність, непорушність та основоположність, інтерпретація яких міститься у принципах [4, с. 196–197]. Це відображає основні змістові характеристики загальноприйнятого в юридичній літературі уявлення про права людини як такі, що належать їй від народження, є природними і невідчужуваними, існують незалежно від того, визнає їх держава чи ні, закріплює їх на законодавчому рівні або ні [5, с. 5].

Прибічники інтегративного типу праворозуміння доводять, що право не вичерпується державно організованою формою свого буття (законом). Дія права відбувається не лише через правові норми, а й через правові принципи, правову політику, правову діяльність і правові відносини, правову свідомість через єдність об'єктивного й суб'єктивного права [6, с. 3–4].

З точки зору філософії, під правом розуміють сукупність етичних суспільних цінностей, таких як: справедливість, порядок, моральність, правдивість та інші, що ґрунтуються на ідеї соціальної рівності [7, с. 16]. Отже, у самому розумінні і сприйнятті права закладено ціннісний аспект, який впливатиме на ефективну реалізацію правових норм у суспільних відносинах, адже такі норми оцінюються як суспільством, так і індивідом як справедливі, добрі, моральні, прийнятні та легітимні.

Саме з позиції вчення про природне право, як пише Г. Кельзен, здійснюється оцінка позитивного права як справедливого чи несправедливого, згідно з яким позитивне право тільки тоді є чинним, коли воно відповідає природному праву, що конституює цінність абсолютної справедливості. Коли це прийняти, тоді така норма позитивного права, яка суперечить природному праву, не розглядатиметься як чинна. Тоді чинними зможуть бути лише відповідні природному праву норми позитивного права [8, с. 382]. Втім, у процесі правореалізації сприйняття права відбувається саме як

офіційно прийнятих уповноваженим суб'єктом норм права у вигляді нормативно-правового акта. Таке розуміння права називають легістським або вузьким, до встановлених і законодавчо закріплених державою правил поведінки, і за такого підходу може перебільшуватися значення примусу, що суттєво обмежує його зміст з огляду ціннісно-правових орієнтацій.

Щодо цього в літературі справедливо підкреслюється: «Легітимація державного юридичного акта передбачає, крім іншого, його обов'язкове вживання в культуру народу. Не легітимований акт не матиме етичного характеру, впроваджуватиметься у життя тільки за допомогою державного примусу і більшістю населення не сприймається як об'єктивно необхідна обов'язкова сила, що, безумовно, породжуватиме в суспільстві проблеми законності» [9, с. 5]. Зокрема, згідно з природним розумінням права сформульовано конституційне положення, відповідно до якого людина визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Тобто у самій природі права закладена його ціннісна сутність, також і те, як ми його розуміємо, впливає на зміст законодавства, його ефективну реалізацію та дію.

Х. Харт пише про юридичну чинність та опір закону в контексті концепції права у його зв'язку з мораллю: «Це закон, але він надто несправедливий, щоб його застосовувати чи підкорятися йому». Він відшуковує альтернативні способи формулювання морального рішення несправедливих правил, не підкорятися їм і не дозволяти іншим використовувати їх на свій захист. Однак із несправедливості норми не випливає її нечинність [10, с. 204].

Тобто право діє реально тоді, коли воно об'єктивується, втілюється у життя через правомірну поведінку суб'єктів права і таким чином досягає свого основного призначення як регулятор суспільних відносин, як основний важіль впливу на різноманітні сфери суспільного життя.

Таке здійснення (втілення) приписів норм права у практичних діях суб'єктів права в юридичній літературі називають реалізацією правових норм [11, с. 177]. Реалізація положень правових норм передбачає соціальну і юридично значущу поведінку суб'єктів, їх позитивну діяльність для досягнення певних соціальних результатів.

Метою реалізації права є, як зазначається в юридичній літературі, задоволення потреб людини, суспільства та держави, тобто досягнення бажаного особистого чи соціального результату [12, с. 33]. Саме права людини є формою виразу особистісної цінності (цінності для людини) природного права [13, с. 102].

Право, як ефективний соціальний регулятор, та й суспільство загалом окреслені та визначені, передусім природою людини, особливостями її соціального та духовного буття, а головне – цінністю людини, людською гідністю. Отже, не лише суспільство впливає на людину, а рівною мірою й людина впливає на всі компоненти суспільства і права. Тому саме через осягнення сутності людини, її цінності як біосоціодуховної істоти слід шукати пояснення сутності права та проводити його філософське обґрунтування [13, с. 103].

Втім, на сучасному етапі виявляються глибокі колізії в процесі реалізації прав людини, особливо, коли виникає потреба в захисті самої ідеї прав людини як природної цінності, із новими їх ідеями та інтерпретаціями, особливо у питаннях моралі, духовності.

Як підкреслюється в юридичній літературі, це, врешті-решт, призводить до різних поглядів щодо значення, обсягу й обґрунтованості прав людини [14, с. 70].

Отже, досліджуваний аксіологічний аспект має не лише юридичне значення, а передусім – моральне, адже захист невід'ємних, тобто природних прав, завжди несе в собі моральне навантаження, бо природність є частиною життя людини, складовою ментальності й культури будь-якого суспільства, що стає морально-нормативним мірилом, стандартом у відносинах між людьми, і ці цінності мають бути втіленими до правового поля держави і належним чином реалізованими в межах суспільних очікувань і задля досягнення соціального блага.

Сучасні процеси глобалізації, які відбуваються у сфері права, стали неабияким викликом стосовно уявлення про природу людини, а також і стосовно поняття та сутності самого права. Глобалізаційні процеси прямують до універсалізації прав людини, що одразу виявляє проблему їх імплементації не просто в правову систему України, а в ментальність нації, що призводитиме до конфлікту в процесі реалізації таких прав.

Так, С. Бобровник пише, що закони деяких демократичних країн допускають можливість одностатевих шлюбів, евтаназію, аборти на середніх строках вагітності та інші знущання над при-

родою людини. Існує також значна кількість видів поведінки, наприклад, зловживання правом, які в законі прямо не заборонені, хоча їх не можна вважати правомірними, тому що вони за своїм змістом і спрямованістю не відповідають змісту та духу права, принципам моралі та моральності. Іншими словами, таке розуміння свободи, на справедливе переконання української вченої, формує розбещеність, аморальний спосіб життя, бездуховність людини, відмежованість її інтересів від потреб усього суспільства, відсутність у неї почуття любові та взаємодопомоги та ін. Тобто відбувається конкуренція цінностей юридичних і духовно-моральних [15, с. 168–169].

Отже, природа людини та її сутність, біологічна чи соціальна, у взаємодії з правом, що прямує до універсальності, своїм результатом повинна мати загальне благо, добро і збереження ідентичності людини, що є цілком справедливим по відношенню до неї. Згадане прямо вказує на проблему етики й моралі, «золотим стандартом» яких завжди були вчинки добра тв справедливості.

Як наголошує С. Лисенков, мораль формує еталони поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства відповідно до ідеалів свободи і справедливості, що є свого роду серцевиною цінностей права. Найбільшої ефективності право досягає за умови збігу його вимог і вимог, що формулюються в моральних нормах, у випадку суперечностей це може призвести до порушень закону або до моральних втрат [16, с. 126]. Вказане породжує проблеми правової невизначеності, несприйняття права суспільством, нерозуміння суб'єктами правореалізації як змісту вимог правових приписів, так і дій, вчинення яких передбачається нормами права.

Зокрема, Н. Пархоменко пише, що «невідповідність права потребам суспільства, а особливо принципу соціальної справедливості, спричиняє неефективність правореалізації та поступову втрату правом легітимності та аксіологічної сутності». Вчена у цьому аспекті важливим вважає «формування у суб'єктів суспільних відносин свідомого переконання в необхідності дотримання пріоритетів та виконання норм права і відповідно закладених у його змісті ідей (цінностей). Отже, якщо правові ідеї сприймаються більшістю населення та свідомо виконуються норми права, в яких відображено їх зміст, то правові ідеї зі сфери належного перетворюються на реальність, забезпечуються або відновлюються правопорядок, національна безпека, національний, народний і державний суверенітет» [17, с. 125].

На прикладі реалізації конституційного права на свободу слова можна продемонструвати гостру колізію, яка виникла в результаті деяких норм новоприйнятого Закону України «Про медіа», які суперечили суспільним очікуванням та моральним засадам і така невизначеність призвела до неочікуваних наслідків для суб'єктів права, а саме – до настання юридичної відповідальності.

Так, ст. 110 вказаного Закону встановлюється відповідальність суб'єктів у сфері аудіовізуальних медіа, а саме, у п. 3.1 до значних порушень віднесені поширення висловлювань, що підбурюють до дискримінації чи утисків стосовно окремих осіб чи груп осіб за ознакою сексуальної орієнтації та ґендерної ідентичності.

Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (далі – Нацрада) було винесено припис суб'єкту в сфері онлайн-медіа ГО «Громадянський рух «Всі разом!» про визнання порушення вимог п. 3 ч. 1 ст. 36 Закону України «Про медіа» та зобов'язання усунути порушення. Суть порушення вбачається у тому, що ГО «Громадянський рух «Всі разом!» поширив у медіа просторі статтю, яка, на переконання Нацради, «сприяє обмеженню прав, рівних можливостей, спричиняє дискримінацію представників(-иць) ЛҐБТІК+спільноти». Водночас ГО «Всі разом!» звернулася з позовом до суду з вимогою визнати протиправними та скасувати рішення Нацради № 624 від 07.03.2024 р. та припис як додаток до цього рішення та обґрунтовує це тим, що у статті викладено достовірні події і факти [18, с. 180–181].

Отже, реалізація природного і конституційного права на свободу слова зазнала обмежень з боку нових ідеологічних підходів до прав людини, які були пролобійовані лівоцентриськими законодавчими ініціативами і це в процесі правореалізації спричинило конфлікт також з моральними засадами суспільства, де вже сформовано розуміння людської гідності, національної ідентичності тощо. Особливо вразливими питання суспільної моралі стають в умовах війни, коли зростає і посилюється відчуття справедливості, честі та гідності. У цей час держава з особливою пильністю зобов'язана стверджувати, популяризувати та захищати ці засадничі цінності.

Так, згідно з Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 р. [19] передбачається

реалізація державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України. Зокрема, у ст. 1 цього Закону формулюються такі ціннісно-правові категорії, як: «Духовно-моральне виховання – наскрізний виховний процес, спрямований на формування та розвиток духовних і моральних цінностей громадян України, закордонних українців, а також іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, на основі суспільно-державних (національних) цінностей України» (п. 7); та «українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» (п. 17).

Тож в умовах війни, коли з боку російського агресора відбувається замах на геноцид української нації, на її ідентичність, культуру, традиції, на честь і гідність кожного українця та його основоположні права на життя і безпеку, на сім'ю та відтворення роду, в умовах демографічної кризи держава зобов'язана вжити усіх заходів не просто для збереження вказаних цінностей, які є основою національної безпеки, а й для притягнення до відповідальності осіб (чи груп осіб), які порушують норми цього закону. Адже на сьогодні можна спостерігати відсутність правового механізму юридичної відповідальності за посягання на національну ідентичність, на моральні та духовні засади.

М. Козюбра звертає особливу увагу на забезпечення соціальних прав людини в умовах війни і з огляду на це пише: «Проголошений у преамбулі Конституції намір держави та всього Українського народу дбати про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, що відповідно до ст. 3 Конституції України є головним обов'язком держави, а також закріплене в ст. 28 Конституції право кожного на повагу до його гідності зобов'язують державу навіть в умовах війни дбати про забезпечення соціальних прав, включно з їх судовим захистом. Ба більше, саме в цих умовах послідовне виконання нею своїх конституційних зобов'язань здатне підвищити довіру громадян до держави, є важливою гарантією дієвості легітимних очікувань – одного з вагомих показників принципу юридичної визначеності як складової верховенства права» [20, с. 49].

Сьогодні також особливо гостро потребують захисту і забезпечення такі природні права людини, як право на життя і мир. Академік Н. Оніщенко влучно підкреслює, що «право людини на мир у загальній системі її прав і свобод потрібно розглядати як основоположне комплексне право, яке слід визнати першоосновним у ієрархічній будові системи прав людини. Зрозуміло й те, що акцентоване право на життя не може бути реалізованим без забезпечення права на мир» [21, с. 62].

Окрім згаданого, сучасна криза в Україні, що особливо загострилася під час війни, підняла на поверхню потребу у проголошенні й першочерговому захисті конкретних фундаментальних цінностей, без яких занепадатиме нація і держава загалом. Через масові вбивства українців та в цілому через підвищення рівня смертності, погіршення стану здоров'я населення, низький рівень народжуваності, примусові вивезення дітей з окупованих українських територій на територію РФ, масову вимушену еміграцію населення й таке ін., гостро виявилася демографічна криза, економічна, криза сім'ї тощо. Це потребує визначення стратегічних напрямів реалізації політики держави у сфері права, адже в іншому випадку з боку суспільства втрачатиметься довіра до державних інституцій, до закону та до їх спроможності адекватно відобразити та захистити інтереси людини та її фундаментальні права.

З огляду на згадане та з урахуванням сучасних викликів Кабінет Міністрів України 30 вересня 2024 року схвалив Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року [22]. Як зазначається, ця «Стратегія спрямована на подолання ключових демографічних викликів, що загострилися через збройну агресію. Основні завдання включають підвищення рівня народжуваності, зниження передчасної смертності та забезпечення міграційного приросту. Стратегія враховує необхідність зупинення скорочення населення та створення умов для сталого довгострокового відтворення людського капіталу. Пріоритетами для забезпечення демографічного розвитку є підтримка сімей, збереження репродуктивного здоров'я, покращення умов праці та підвищення доступності медичних і соціальних послуг… Важливою складовою є формування середовища, сприятливого для народження та виховання дітей, із забезпеченням економічної самодостатності сімей... На сьогодні ключовою передумовою для подолання негативних тенденцій є не лише по-

силення економічної самодостатності громадян, чітке відчуття української національної та громадянської ідентичності, а й побудова довіри між громадянами і державою, забезпечення розуміння і відчуття, що держава зробить все можливе для захисту фізичної безпеки, а також прав, свобод і гідності кожного українця…».

Саме такі концепти відповідають природі та суті права і суспільним очікуванням, особливо в умовах війни, а також ціннісним засадам, на яких має реалізовуватися правова політика держави. Якщо у її фокусі знаходяться такі цінності, як людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, безпека, добробут, національна ідентичність, сім'я і т. п., то й у фокусі людини в процесі правореалізації знаходитимуться веління держави як природні, добрі та справедливі, закон як справедливе мірило і передусім як інструмент захисту, а не примусу. У такому разі правові цінності слугують інтересам людини, і можна говорити про дієвість правових приписів та їх ефективну реалізацію, що досягають свої мети.

Отже, дієвість права позитивного значною мірою залежить від впливу на нього права природного. Ефективність реалізації права полягає у відображенні в його змісті моральних ціннісних засад, що проявлятиметься у тому, що:

– право, що легітимоване державою, з точки зору свого найвищого призначення, повинно бути носієм природно-правових вимог щодо прав та свобод особи, відповідати основним природним потребам та інтересам людини. У такому разі воно буде легітимоване суспільством;

– право покликане реалізувати одну з найвищих моральних цінностей – справедливість, і не лише стосовно покарання за його порушення, а й добросовісного, свідомого виконання положень права і використання наданих правом можливостей. Це також формує повагу до права і сприяє його легітимації суспільством.

Тобто право не може обмежуватися однозначним його сприйняттям чи розумінням – чи то як сукупності правил поведінки, установлених державою, чи то як природного, що відповідає природним інтересам і потребам людини. Лише в такому випадку відбуватиметься їх ефективна функціональна взаємодія і можна буде говорити про існування правового закону, тобто такого, що відображає передусім природні права і потреби людей та не суперечить їм.

Права людини є цінними настільки ж, наскільки цінним може бути право взагалі, оскільки правова система, що не забезпечує прав людини, не може вважатися цінною взагалі [23, с. 104]. Закон, який належним чином відображає природні права та інтереси людини, відповідає принципу верховенства права, який втілює, окрім права, й інші соціальні регулятори, можна вважати правовим законом. Відповідно чинними можуть бути й неправові закони. Як пише А. Грищенко, для перетворення закону в закон правовий законодавець покликаний реалізовувати гуманістичні принципи права адекватно суверенній волі всього народу як результату усвідомлення загальнолюдських цінностей [24, с. 7–10].

Слід підкреслити, що саме «принципи є невід'ємною складовою змісту права, за допомогою якої втілюються головні суспільні цінності, необхідні для нормального існування та розвитку соціуму. Вони виступають критеріями «правильності» прийнятих актів; правозастосовці спираються на них, коли необхідно визначити зміст незрозумілих або неоднозначних текстів. Їм притаманна більша стабільність у порівнянні з нормами права. … У той час як зміни правових норм є звичайним явищем, вилучення чи зміна принципу загрожує потягти за собою глибокі зрушення в усій системі права, оскільки в такій ситуації під питання щодо чинності потрапляє велика кількість правових норм. Відмова від виконання вимог певного принципу чи заміна одного принципу іншим, як правило, пов'язується зі зміною тих цінностей, що були впроваджені до цієї системи, та відбувається її переорієнтування» [25, с. 190].

Отже, соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності окремих юридичних законів. Закон має соціальну цінність у випадку його відповідності праву та принципам права, зокрема, принципу верховенства права, який вміщує в собі, окрім права, й інші соціальні регулятори (мораль, традиції тощо).

Утім, є фактори, які, на нашу думку, перешкоджають ефективній реалізації правових приписів навіть за умови досконалості їх змісту. Це, зокрема: а) суб'єктивний (або моральний) фактор, який залежить від осіб, які застосовують право (зловживання, хабарництво, недбалість, політичний суб'єктивізм, правотворчі маніпуляції, відсутність професіоналізму та правової культури тощо);

б) об'єктивний фактор, який полягає в політичній та економічній ситуації в країні (економічна чи політична криза, нестабільність, надзвичайний стан і т. ін.) [26, с. 12]. Ці фактори можуть призводити до ослаблення аксіологічних засад у процесі правореалізації і навіть до їх суперечливості, а також до того, що такі сприйняті суспільством соціальні регулятори як мораль, традиції та деякі природні норми вступатимуть у конфлікт із політичним курсом держави щодо конкретних сфер життя суспільства. Як приклад, можна згадати галузь сімейного права. І природно, і законодавчо в Україні сім'єю вважається союз чоловіка і жінки. Однак на розгляді у Верховній Раді України знаходиться проєкт закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 від 13.03.2023 [27]. У разі його прийняття інститут реєстрованих партнерств не лише відноситиметься до галузі сімейного права, а й закладатиме нові ідеологічні підвалини інституту сім'ї в Україні, які виключатимуть моральні суспільні засади, на яких наша держава історично й природно розвивалася і на яких ґрунтуються норми Сімейного кодексу України. Тож у питаннях, що стосуються природних прав і норм суспільної моралі, загострюється не просто правореалізаційна криза, а криза національної ідентичності.

Висновки. Отже, з огляду на викладене можна визначити ціннісні засади як вихідні основи в процесі правореалізації, які мають комплексний характер і являють собою: 1) правові цінності матеріального і нематеріального характеру, яке право покликане забезпечити в процесії своєї реалізації, досягаючи таким чином своєї мети і соціального призначення; вони включають природні права людини (життя, здоров'я, гідність, безпека, добробут та ін.), норми суспільної моралі, традиції, духовність, національну ідентичність; 2) загальні принципи права, які сприяють реалізації і забезпеченню найбільш суттєвих правових, загальнолюдських цінностей.

Якщо правореалізаційна діяльність здійснюється на підставі ціннісних засад, офіційна чинність норм права та об'єктивна дієвість права (зокрема, суспільне визнання) не вступатимуть у конфлікт. А людина як суб'єкт правореалізації здатна ефективно брати участь у цьому процесі й досягати поставленої мети лише за умови відповідності змісту і духу права, що віддзеркалює його справедливість і спонукає до дієвості та ефективної реалізації.

Список використаних джерел

1. Фольковський О. А. До визначення аксіологічного дослідницького підходу в методології юриспруденції. *Актуальні проблеми держави і права.* Вип. 40. 2008. С. 59–64.
2. Тімченко О. П., Козій І. В., Пігош М. А. Дієвість правової аксіології. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 6/2023. С. 662–665.
3. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 320 с.
4. Токарчик Р. Про необхідність трансформації концепції прав людини в концепцію прав життя. *Філософія права і загальна теорія права.* 2012. № 2. С. 196–215.
5. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посібник. Харків: Факт, 2001. 439 с.
6. Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення. *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: Матеріали XIII історико-правової конференції (Чернівці, 20–22 травня 2005 р.).* Чернівці: Рута, 2005. С. 3–9.
7. Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин. *Право України.* 2000. № 10. С. 10–20.
8. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
9. Пахомов І. Адміністративна реформа: предмет реформування. *Право України.* 2004. № 1. С. 3–10.
10. Харт Х. Л. А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1998. 236 с.
11. Загальна теорія держави і права / ред. В. В. Копєчиков. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
12. Легка О. В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство.* 2014. № 1. С. 30–33.
13. Грищук О. В. Людська гідність у праві: аксіологічний аспект. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія: матер. Міжнар. круглого столу (Одеса, 9 грудня 2011 р.).* Одеса: Фенікс, 2012. С. 101–103.
14. Загоруй І. С. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка.* 2016. № 2. С. 66–82.
15. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ: Юрид. думка, 2011. 384 с.

16. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. Київ: Юрисконсульт, 2006. 356 с.
17. Пархоменко Н. Ціннісні засади права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану. *Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-правові засади:* монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 512 с.
18. Львова О. Л. Моральні засади правотворчості в Україні як фактор її оптимізації. *Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-правові засади:* монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Юрінком Інтер, 2025. С. 167–191.
19. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України «Законотворчість».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text
20. Козюбра М. Соціальна держава і соціальні права як цінності конституціоналізму: основні виклики та напрями трансформації в умовах війни. *Соціальні права: виклики воєнного часу: зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії і практики» (Київ, 6 липня 2023 р.).* Харків: Право, 2023. С. 45–49.
21. Оніщенко Н. Право людини на мир: контекст соціальних прав. *Соціальні права: виклики воєнного часу: зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії і практики» (Київ, 6 липня 2023 р.).* Харків: Право, 2023. С. 62–65.
22. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-demohrafichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-922r-300924
23. Лінник Н. В. Права людини як категорія та цінність. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія: матер. Міжнар. круглого столу (Одеса, 9 грудня 2011 р.).* Одеса: Фенікс, 2012. С. 104–106.
24. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: автореф. …канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 18 с.
25. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
26. Львова О. Л. Право живе та дієве (про ціннісні орієнтації права). *Часопис Київського університету права.* 2007. № 1. С. 11–17.
27. Проект закону про інститут реєстрованих партнерств № 9103 від 13.03.2023. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України «Законотворчість».* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497

References

1. Folkovskyi O. A. Do vyznachennia aksiolohichnoho doslidnytskoho pidkhodu v metodolohii yurysprudentsii. *Aktualni problemy derzhavy i prava.* 2008. Vyp. 40. S. 59–64.
2. Timchenko O. P., Kozii I. V., Pihosh M. A. Diievist pravovoi aksiolohii. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* № 6/2023. S. 662–665.
3. Onishchenko N. M. Spryiniattia prava v umovakh demokratychnoho rozvytku: monohrafiia. Kyiv: Yurydychna dumka, 2008. 320 s.
4. Tokarchyk R. Pro neobkhidnist transformatsii kontseptsii prav liudyny v kontseptsiiu prav zhyttia. *Filosofiia prava i zahalna teoriia prava.* 2012. № 2. S. 196–215.
5. Kushnirenko O. H., Slinko T. M. Prava i svobody liudyny ta hromadianyna: navch. posibnyk. Kharkiv: Fakt, 2001. 439 s.
6. Babkin V. D. Pravo i zakon: spivvidnoshennia. *Pravo v systemi sotsialnykh norm: istoryko-yurydychni aspekty: Materialy XIII istoryko-pravovoi konferentsii (Chernivtsi, 20–22 travnia 2005 r.).* Chernivtsi: Ruta, 2005. S. 3–9.
7. Selivanov V., Didenko N. Pravova pryroda rehuliuvannia suspilnykh vidnosyn. *Pravo Ukrainy.* 2000. № 10. S. 10–20.
8. Kelzen H. Chyste pravoznavstvo / per. z nim. O. Mokrovolskoho. Kyiv: Yunivers, 2004. 496 s.
9. Pakhomov I. Administratyvna reforma: predmet reformuvannia. *Pravo Ukrainy.* 2004. № 1. S. 3–10.
10. Khart Kh. L. A. Kontseptsiia prava / per. z anhl. N. Komarova. Kyiv: Sfera, 1998. 236 s.
11. Zahalna teoriia derzhavy i prava / red. V.V. Kopiechykov. Kyiv: Yurinkom Inter, 2000. 320 s.
12. Lehka O. V. Realizatsiia norm prava: teoretyko-pravovi aspekty. *Pravo i suspilstvo.* 2014. № 1. S. 30–33.
13. Hryshchuk O. V. Liudska hidnist u pravi: aksiolohichnyi aspekt. *Aktualni problemy filosofii prava: pravova aksiolohiia: mater. Mizhnar. kruhloho stolu (Odesa, 9 hrudnia 2011 r.).* Odesa: Feniks, 2012. S. 101–103.
14. Zahorui I. S. Poniattia «prava liudyny»: teoretyko-pravovi pidkhody do rozuminnia prav liudyny. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav im. E. O. Didorenka.* 2016. № 2. S. 66–82.

15. Bobrovnyk S. V. Kompromis i konflikt u pravi: antropoloho-komunikatyvnyi pidkhid do analizu: monohrafiia. Kyiv: Yuryd. dumka, 2011. 384 s.
16. Lysenkov S. L. Zahalna teoriia derzhavy i prava. Navch. posibnyk. Kyiv: Yuryskonsult, 2006. 356 s.
17. Parkhomenko N. Tsinnisni zasady prava ta pravotvorchoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu. *Optymizatsiia pravotvorchoi diialnosti: teoretyko-pravovi zasady:* monohrafiia / za zah. red. N. M. Parkhomenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2025. 512 s.
18. Lvova O. L. Moralni zasady pravotvorchosti v Ukraini yak faktor yii optymizatsii. *Optymizatsiia pravotvorchoi diialnosti: teoretyko-pravovi zasady:* monohrafiia / za zah. red. N. M. Parkhomenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2025. 167–191.
19. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti: Zakon Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 roku № 2834-IX. *Ofitsiinyi veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy «Zakonotvorchist».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text
20. Koziubra M. Sotsialna derzhava i sotsialni prava yak tsinnosti konstytutsionalizmu: osnovni vyklyky t napriamy transformatsii v umovakh viiny. Sotsialni prava: vyklyky voiennoho chasu: zb. tez dop. *Shostoi Mizhnar. Nauk.-prakt. Konf. «Administratyvna yustytsiia v Ukraini: problemy teorii i praktyky» (Kyiv, 6 lypnia 203 r.).* Kharkiv: Pravo, 203. S. 45–49.
21. Onishchenko N. Pravo liudyny na myr: kontekst sotsialnykh prav. Sotsialni prava: vyklyky voiennoho chasu: zb. tez dop. Shostoi Mizhnar. Nauk.-prakt. Konf. «Administratyvna yustytsiia v Ukraini: problemy teorii i praktyky» (Kyiv, 6 lypnia 203 r.). Kharkiv: Pravo, 203. S. 62–65.
22. Pro skhvalennia Stratehii demohrafichnoho rozvytku Ukrainy na period do 2040 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2024 r. № 922-r. *Ofitsiinyi sait Kabinetu Ministriv Ukrainy.* URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-demohrafichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-922r-300924
23. Linnyk N. V. Prava liudyny yak katehoriia ta tsinnist. *Aktualni problemy filosofii prava: pravova aksiolohiia: mater. Mizhnar. kruhloho stolu (Odesa, 9 hrudnia 2011 r.).* Odesa: Feniks, 2012. S. 104–106.
24. Hryshchenko A. V. Pravovyi zakon: pytannia teorii ta praktyky v Ukraini: avtoref. …kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2002. 18 s.
25. Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk. Kharkiv: Konsum, 2001. 656 s.
26. Lvova O. L. Pravo zhyve ta diieve (pro tsinnisni oriientatsii prava). *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2007. № 1. S. 11–17.
27. Proekt zakonu pro instytut reiestrovanykh partnerstv № 9103 vid 13.03.2023. *Ofitsiinyi veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy «Zakonotvorchist».* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497

Львова О. Л. Ціннісні засади правореалізації в умовах війни

У статті наголошується, що в процесі втілення в життя правових приписів природним є відображення тих ціннісних засад, які притаманні українському суспільству, сприйняті ним і які сприяють соціальному благу. Особливої актуальності це питання набуває в процесі глобалізації, а також жахливі наслідки російської військової агресії в Україні підняли на поверхню ті цінності, які завжди були фундаментальними і вирішальними для майбутнього української нації – це людина, її життя, честь та гідність, сім'я, безпека. Під цінностями права прийнято розуміти його здатність слугувати метою та засобом для задоволення соціально справедливих потреб індивідів і суспільства загалом, стверджувати справедливі та гуманні засади у взаємовідносинах особистості та влади, виступати силою, яка протистоїть сваволі.

Звертається увага, що в умовах війни, коли з боку російського агресора відбувається замах на геноцид української нації, на її ідентичність, культуру, традиції, на честь і гідність кожного українця та його основоположні права на життя і безпеку, на сім'ю та відтворення роду, в умовах демографічної кризи держава зобов'язана вжити усіх заходів не просто для збереження вказаних цінностей, які є основою національної безпеки, а й для притягнення до відповідальності осіб (чи груп осіб), які порушують норми цього закону. Адже на сьогодні можна спостерігати відсутність правового механізму юридичної відповідальності за посягання на національну ідентичність, на моральні та духовні засади.

Як висновок зазначається, що ціннісні засади як вихідні основи в процесі правореалізації мають комплексний характер і являють собою: 1) правові цінності матеріального і нематеріального характеру, яке право покликане забезпечити в процесії своєї реалізації, досягаючи таким чином своєї мети і соціального призначення; вони включають природні права людини (життя, здоров'я, гідність, безпека, добробут та ін.), норми суспільної моралі, традиції, духовність, національну ідентичність; 2) загальні принципи права, які сприяють реалізації і забезпеченню найбільш суттєвих правових, загальнолюдських цінностей.

Ключові слова: мораль, права людини, правореалізація, цінності, принципи права, національна ідентичність.

Lvova O. L. The value basis of law enforcement in wartime

The article emphasizes that in the process of implementing legal provisions, it is natural to reflect the value principles which are inherent in Ukrainian society, accepted by it and which contribute to the social good. This issue becomes especially relevant in the process of globalization, and the terrible consequences of Russian military aggression in Ukraine have brought to the surface those values that have always been fundamental and crucial for the future of the Ukrainian nation: a person, his or her life, honor and dignity, family, and security. Without them, it is impossible to effectively implement the law and achieve the purpose of legal regulation.

The values of law are generally understood to mean its ability to serve as an end and a means to meet the socially just needs of individuals and society as a whole, to affirm just and humane principles in the relationship between individuals and authorities, and to act as a force that resists arbitrariness.

It is emphasized that at the present stage, deep conflicts in the process of realization of human rights are revealed, especially when there is a need to protect the very idea of human rights as a natural value, with new ideas and interpretations, especially in matters of morality and spirituality. Using the example of the exercise of the constitutional right to freedom of speech, the article demonstrates a sharp conflict that arose as a result of certain provisions of the newly adopted Law of Ukraine «On Media» which contradicted public expectations and moral principles.

The author emphasizes that in the conditions of war, when the Russian aggressor attempts to genocide the Ukrainian nation, its identity, culture, traditions, honor and dignity of every Ukrainian and his or her fundamental rights to life and security, to family and reproduction, and in the context of the demographic crisis, the State is obliged to take all measures not only to preserve these values, which are the basis of national security, but also to bring to justice persons (or groups of persons) who violate the provisions of the said law. After all, today we can observe the absence of a legal mechanism of legal liability for encroachment on national identity, moral and spiritual principles.

As a conclusion, it is noted that the value principles as the initial foundations in the process of law enforcement are complex in nature and include: 1) legal values of a tangible and intangible nature which law is designed to ensure in the course of its implementation, thus achieving its purpose and social purpose; they include natural human rights (life, health, dignity, security, well-being, etc.), norms of public morality, traditions, spirituality, national identity; 2) general principles of law which facilitate the implementation and ensuring of the most essential legal and universal values.

Key words: morality, human rights, law enforcement, values, principles of law, national identity.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-233-242

УДК 342

Руслана Дмитрівна Ляшенко,
завідувач кафедри правознавства
Поліського національного університету,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-6129-7907

Леся Павлівна Василенко,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-8333-8573

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕПОВАГУ ДО СУДУ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ

Постановка проблеми. Ефективність діяльності судової гілки влади та авторитет правосуддя є необхідними чинниками реалізації принципів верховенства права та справедливого судочинства. Неповага до суду (contempt of court) означає таку поведінку суб'єкта правових відносин, яка підриває авторитет суду чи конкретного судді, перешкоджає здійсненню правосуддя. В умовах цифрової епохи з'являються нові форми проявів неповаги до суду, що актуалізує проблему адаптації юридичних механізмів реагування на такі дії. Публічні висловлювання в онлайн-просторі, які дискредитують суд чи конкретних суддів, можуть не менше зашкодити, ніж порушення порядку в залі суду. В цьому аспекті важливо дотримуватися балансу між необхідністю захистити авторитет суду та забезпечити право на свободу вираження поглядів у цифровому середовищі. Проблема забезпечення належної поведінки учасників судового процесу в умовах цифровізації є актуальною, оскільки має важливе значення для юридичної практичної діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання відповідальності за неповагу до суду були предметом наукових досліджень українських і зарубіжних учених, зокрема: Р. Мельника, І. Шмаріна, С. Старовойтової, О. Марченко, І. Русенка, К. Коппедж та ін.

Метою статті є аналіз правової природи проявів неповаги до суду в умовах цифровізації, зокрема в контексті функціонування е-судочинства, з метою виявлення законодавчих прогалин, ризиків для авторитету правосуддя, необхідності формулювання наукових підходів для вдосконалення нормативного регулювання притягнення винних до юридичної відповідальності за неповагу до суду.

Основні результати дослідження. Термін «неповага до суду» включає різноманітні форми протиправної поведінки, які підривають авторитет правосуддя або перешкоджають здійсненню судочинства. У національному законодавстві відсутнє визначення цього поняття, проте наукова доктрина та судова практика мають певні напрацювання з цього питання. Учені визначають неповагу до суду як діяння, які виражають відверту зневагу до встановлених правил поведінки під час здійснення судочинства та авторитету суду. Зокрема, І. Русенко до таких дій відносить некоректну поведінку учасників судового засідання, образливі висловлювання на адресу судді або суду, демонстративну непокору законним вимогам головуючого, грубе порушення порядку в залі суду [1, с. 152]. По суті, йдеться про посягання на звичний хід судового процесу, що може виражатися неприпустимою поведінкою суб'єкта, вигуками, образами, лайкою або ігноруванням процесуальних обов'язків.

У контексті дослідження вважаємо за необхідне розмежувати поняття «повага до суду» як етичний принцип і «неповага до суду» як правопорушення.

Принцип «поваги до суду» передбачає виконання та дотримання процесуальних норм усіма учасниками судового процесу, зокрема, й самими суддями задля підтримання авторитету правосуддя та довіри суспільства до судової системи. Бангалорські принципи поведінки суддів від

19 травня 2006 року встановлюють, що «суддя виявляє та підтримує високі стандарти поведінки суддів з метою зміцнення суспільної довіри до судових органів, що має першочергове значення для підтримки незалежності судових органів (п. 1.6) [2]. Повага до суду учасниками судового процесу передбачає не лише дотримання процесуальних обов'язків, а й використання процесуальних прав з дотриманням етичних норм.

Неповага до суду – це протиправна поведінка суб'єкта права, що виходить за межі допустимої як під час судових засідань, так і за межами суду. У ряді держав (зокрема англосаксонської правової сім'ї) поняття «contempt of court» включає також дії, що перешкоджають правосуддю поза судовим засіданням – наприклад, спроби вплинути на присяжних, публічні заяви, що формують упередженість у справедливому розгляді справи тощо.

В Україні історично склалося обмежене розуміння поняття «неповаги до суду». Національне законодавство, зокрема ч. 5 ст. 129 Конституції України, передбачає необхідність притягнення винних за неповагу до суду до юридичної відповідальності [3].

У цифрову епоху перелік потенційних проявів неповаги до суду значно розширився. Вислови та дії, що підривають авторитет судової гілки влади, поширені в мережі Інтернет і соціальних мережах, миттєво стають публічними та набувають широкого резонансу. Одним із таких прикладів є образливі публікації щодо суддів у соціальних мережах. Останнім часом поширюється практика, коли учасники судового процесу або сторонні особи в Facebook, X, Telegram залишають дописи, які містять образливі висловлювання щодо конкретного судді чи суду (приміром, звинувачення в упередженості, лайливі характеристики судді). В Україні такі публікації можуть бути кваліфіковані як образа честі та гідності судді чи як втручання в правосуддя, але не кваліфікуються за ст. 185-3 КУпАП (якщо не пов'язані з конкретним судовим засіданням).

Ще одним прикладом неповаги може бути поширення в мережі Інтернет матеріалів закритого судового засідання, персональних даних учасників справи, присяжних тощо. На нашу думку, це повинно вважатися також неповагою до суду, оскільки суперечить вимогам законодавства. У Великій Британії оприлюднення в мережі Інтернет відомостей про розгляд справи, що порушують судову заборону (injunction) чи розкривають ім'я потерпілих, є кримінально караним діянням (contempt of court). Приміром, якщо учасник судового процесу незаконно транслює судове засідання онлайн усупереч забороні судді – такі дії свідчать про явну зневагу до суду.

Пандемія Covid-19, введення правового режиму воєнного стану зумовили запровадження цифровізації судочинства та розширення практики застосування режиму відеоконференцій під час розгляду судових справ. З'явилися нові форми проявів неповаги до суду: від навмисного створення технічних перешкод (вимикання зв'язку, фоновий шум), до демонстративної неповаги (непристойний вигляд перед камерою, сторонні дії під час засідання онлайн). Так, непокора розпорядженням головуючого, що кваліфікується за ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), може виражатися шляхом відключення мікрофона учасником судового процесу або відмови виконати законні розпорядження головуючого під час відеоконференції.

У сучасних умовах цифровізації неповага до суду також може виражатися шляхом організації масових інформаційних заходів, спрямованих проти окремих суддів чи резонансних судових процесів. Зокрема, створення петицій, груп у соціальних мережах, учасники яких закликають до «розправи» над суддею за ухвалене рішення, або флешмобів з хештегом, що дискредитує суд, – все це формує суспільну думку та може розцінюватися як спроба тиску на суд (indirect contempt), що є проявом неповаги до суду. В Україні такі випадки законодавчо не врегульовані, хоча теоретично можуть підлягати кваліфікації за статтями 376, 377 КК України (наприклад, втручання в діяльність судді чи погроза судді).

Чинне національне законодавство передбачає переважно адміністративну відповідальність за прояви неповаги до суду за ст. 185-3 КУпАП, яка визначає об'єктивну сторону складу правопорушення і встановлює санкції. Відповідно до ст. 185-3 КУпАП неповага до суду полягає у злісному ухиленні від явки до суду учасників судового процесу (свідка, потерпілого, позивача, відповідача тощо) або в непідкоренні розпорядженням головуючого чи порушенні порядку під час судового засідання, а також вчиненні будь-яких інших дій, які свідчать про явну зневагу до суду чи встановлених правил [4].

Кримінальна відповідальність за прояви неповаги до суду не передбачена вітчизняним законодавством. КК України містить низку статей, спрямованих на кримінально-правову охорону порядку здійснення судочинства, а саме: втручання в діяльність судових органів (ст. 376 Кримінального кодексу України, далі – КК України); погроза або насильство щодо судді (ст. 377 КК України); невиконання судового рішення (ст. 382 КК України); введення в оману суду (ст. 384 КК України); відмову свідка від давання показань або відмову експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків (ст. 385 КК України); перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку (ст. 386 КК України) [5]. Зазначені кримінальні правопорушення, на нашу думку, виходять за межі поняття «неповага до суду». Отже, за прояву неповаги до суду основним інструментом реагування залишається притягнення винної особи до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 КУпАП.

Останні законодавчі ініціативи свідчать про усвідомлення проблеми недієвості існуючих санкцій. Штрафи, встановлені у ст. 185-3 КУпАП, є малоефективними з огляду на їх незначний розмір. У 2023 році був розроблений законопроєкт № 11387, спрямований на посилення відповідальності за неповагу до суду та зловживання процесуальними правами. У пояснювальній записці зазначалося, що потрібні ефективні стимули дисциплінування учасників судових процесів, а також наголошується на проблемі безпідставних неявок учасників кримінального провадження в судові засідання, що зумовлює порушення розумних строків розгляду справ [5].

У цьому проєкті закону пропонується підвищити штрафні санкції за неповагу до суду (ст. 185-3 КУпАП) до 3400 грн, а за повторне порушення чи неповагу до Конституційного Суду – до 6800 грн [6]. Водночас паралельно передбачається підвищити штрафні санкції за неявку учасників кримінального провадження [5].

Станом на початок 2025 року даний законопроєкт був підтриманий Комітетом Верховної Ради з правоохоронної діяльності та прийнятий за основу. Його ухвалення було б адекватною реакцією законодавця на сучасні виклики, пов'язані з вирішенням проблеми м'якості існуючих санкцій за неповагу до суду чи судді.

Аналіз вітчизняної судової практики України свідчить, що суди обережно застосовують санкції за неповагу до суду і притягують до адміністративної відповідальності лише за грубі процесуальні порушення.

Верховний Суд неодноразово надавав роз'яснення, що слід вважати проявом неповаги до суду. Так, у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 1 березня 2021 року у справі № 263/10894/2020 встановлено, що неповагою до суду є непідкорення розпорядженням головуючого судді, ігнорування зауважень, відмова встати при наданні пояснень, розмови без дозволу судді, перешкоджання судді вести судове засідання, після зауваження судді та попередження про відповідальність за неповагу до суду [7]. За ці дії порушник був притягнутий до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 185-3 КУпАП.

Заслуговує на увагу рішення ЄСПЛ у справі «Pisanski v. Croatia», в якому розглядається питання зауважень адвоката щодо позиції суду першої інстанції Хорватії, висловлених ним у апеляційній скарзі. Муніципальний суд оштрафував адвоката за неповагу до суду на суму 2000 кун (еквівалент 265 євро). При цьому ЄСПЛ зазначив, що адвокат зробив спірні зауваження в контексті судового провадження та виснував, що критичні зауваження адвоката не мали наміру образити суд, хоча й визнав їх жорсткими. Відтак, на думку ЄСПЛ, мало місце порушення ст. 10 Конвенції та втручання національних судів у право адвоката на свободу вираження поглядів [8]. Отже, ЄСПЛ розмежував критичні зауваження на адресу суду від образи суду чи судді, що формує подальшу прецедентну практику щодо недопущення «зловживання» при притягненні до юридичної відповідальності за неповагу до суду.

Окремо слід звернути увагу на випадки неповаги до суду, пов'язані з цифровими технологіями. Зокрема, апеляційний суд штату Нью-Йорк нещодавно зіткнувся з незвичною ситуацією, коли відповідач спробував використати створений штучним інтелектом аватар для захисту своїх інтересів. Суддя лише висловила невдоволення тим, що її ввели в оману та обмежилася усним зауваженням [9].

На національному рівні прикладом встановлення факту неповаги до суду адвокатом є рішення Ленінського районного суду м. Запоріжжя у справі № 334/8944/24. Проте до юридичної відпові-

дальності адвоката притягнуто не було. У письмових поясненнях адвокат покликався на висновки, згенеровані «ChatGPT». У мотивувальній частині суд зазначив, що надання суду у якості доказу розрахунків, здійснених ШІ «ChatGPT», на підставі чого суд має встановити відсутність події та складу адміністративного правопорушення, суд сприймає як неповагу. Крім того, суд виснував, що використання технологій повинно передусім поважати природу судового процесу та автономію суддів [10].

Загалом, аналіз судової практики свідчить, що суди визнають неповагою до суду лише грубі порушення. Більшість проявів неповаги до суду, зокрема й ті, що пов'язані з використанням цифрових технологій, залишаються без належного реагування. Такий підхід можна схарактеризувати як зважений, що цілком відповідає дотриманню принципу пропорційності. Проте динамічний розвиток цифрових технологій дедалі частіше зумовлює появу нових форм неповаги до суду, які не регулюються чинним законодавством. Тому, враховуючи сучасні тенденції цифровізації, законодавець повинен внести зміни до законодавства та встановити адміністративну відповідальність за прояви неповаги до суду, пов'язані з використанням цифрових технологій.

Висновки. Отже, тенденція посилення юридичної відповідальності за неповагу до суду в умовах цифровізації судочинства є очевидною та потребує внесення змін до ст. 185-3 КУпАП.

З урахуванням цифровізації судочинства та існуючих законодавчих прогалин убачаємо за необхідне внести зміни до ст. 185-3 КУпАП, доповнивши її положеннями такого змісту: «Вчинення дій, що свідчать про явну зневагу до суду з використанням цифрових технологій, у тому числі подання документів або доказів, що згенеровані ШІ без належної юридичної верифікації, демонстрація неповаги до суду або учасників процесу під час судових засідань у форматі відеоконференцій, – тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

Список використаних джерел

1. Марченко О. О. Прояв неповаги до суду: проблемні питання притягнення до відповідальності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. Випуск 19. Том 3. 2012. С. 152–156. URL: https://surl.li/zpxyzh (дата звернення: 05.04.2025).
2. Бангалорські принципи поведінки суддів ООН; Принципи, Міжнародний документ від 19.05.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення: 05.04.2025).
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4801. (дата звернення: 05.04.2025).
4. Щодо порядку застосування адміністративними судами статті 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення: Вищий адміністративний суд; Лист від 22.10.2010 № 1467/11/13-10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1467760-10#Text (дата звернення: 05.04.2025).
5. Пояснювальна записка до проєкту Закону України № 11387 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення поваги до суду та оперативності розгляду кримінального провадження судом». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44510 (дата звернення: 05.04.2025).
6. Посилення відповідальності за зловживання та неповагу до суду: юридичний аналіз законопроєкту № 11387. URL: https://ti-ukraine.org/news/posylennya-vidpovidalnosti-za-zlovzhyvannya-ta-nepovagu-do-sudu-yurydychnyj-analiz-zakonoproyektu-11387/ (дата звернення: 05.04.2025).
7. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 1 березня 2021 року в справі № 263/10894/2020. URL: https://surl.li/nryjli (дата звернення: 05.04.2025).
8. Case of Pisanski v. Croatia (Application no. 28794/18). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-233985%22]} (дата звернення: 05.04.2025).
9. AI Avatar Sparks Controversy in New York Courtroom. URL: https://www.binance.com/uk-UA/square/post/04-07-2025-ai-avatar-sparks-controversy-in-new-york-courtroom-22583919093129 (дата звернення: 05.04.2025).
10. Рішення Ленінського районного суду м. Запоріжжя у справі № 334/8944/24. Єдиний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123895750 (дата звернення: 05.04.2025).

References

1. Marchenko O. O. Proiav nepovahy do sudu: problemni pytannia prytiahnennia do vidpovidalnosti v Ukraini. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia Pravo. Vypusk 19. Tom 3. 2012. S. 152–156. URL: https://surl.li/zpxyzh (data zvernennia: 05.04.2025).
2. Banhalorski pryntsypy povedinky suddiv OON; Pryntsypy, Mizhnarodnyi dokument vid 19.05.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (data zvernennia: 05.04.2025).

3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4801 (data zvernennia: 05.04.2025).
4. Shchodo poriadku zastosuvannia administratyvnymy sudamy statti 185-3 Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Vyshchyi administratyvnyi sud; Lyst vid 22.10.2010 № 1467/11/13-10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1467760-10#Text (data zvernennia: 05.04.2025).
5. Poiasniuvalna zapyska do proiektu Zakonu Ukrainy № 11387 «Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia, Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo zabezpechennia povahy do sudu ta operatyvnosti rozghliadu kryminalnoho provadzhennia sudom». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44510 (data zvernennia: 05.04.2025).
6. Posylennia vidpovidalnosti za zlovzhyvannia ta nepovahu do sudu: yurydychnyi analiz zakonoproiektu № 11387. URL: https://ti-ukraine.org/news/posylennya-vidpovidalnosti-za-zlovzhyvannya-ta-nepovagu-do-sudu-yurydychnyj-analiz-zakonoproyektu-11387/ (data zvernennia: 05.04.2025).
7. Postanova Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 1 bereznia 2021 roku v spravi № 263/10894/2020. URL: https://surl.li/nryjli (data zvernennia: 05.04.2025).
8. Case of Pisanski v. Croatia. (Application no. 28794/18). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-233985%22]} (data zvernennia: 05.04.2025).
9. AI Avatar Sparks Controversy in New York Courtroom. URL: https://www.binance.com/uk-UA/square/post/04-07-2025-ai-avatar-sparks-controversy-in-new-york-courtroom-22583919093129 (data zvernennia: 05.04.2025).
10. Rishennia Leninskoho raionnoho sudu m. Zaporizhzhia u spravi № 334/8944/24: Yedynyi reiestr sudovykh rishen. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123895750 (data zvernennia: 05.04.2025).

Ляшенко Р. Д., Василенко Л. П. Юридична відповідальність за неповагу до суду в цифрову епоху

У статті досліджено проблемні питання юридичної відповідальності за неповагу до суду в умовах цифровізації судочинства. Проаналізовано положення національного законодавства України, що регулюють юридичну відповідальність за неповагу до суду, законопроєкту № 11387 щодо посилення відповідальності за неповагу до суду та зловживання процесуальними правами, практику національних судів та ЄСПЛ.

Встановлено, що в умовах цифрової епохи з'являються нові форми неповаги до суду, що актуалізує проблему адаптації юридичних механізмів реагування на такі дії. Зроблено висновок що динамічний розвиток цифрових технологій потребує оновлення національного законодавства, запропоновано внести зміни до ст. 185-3 КУпАП.

Ключові слова: неповага до суду, цифровізація судочинства, юридична відповідальність, штучний інтелект, судочинство, адвокат.

Liashenko R. D., Vasylenko L. P. Legal liability for contempt of court in the digital era

The article examines the problematic issues of legal liability for contempt of court in the context of digitalization of legal proceedings.

The author analyzes the provisions of the national legislation of Ukraine regulating legal liability for contempt of court, the draft law № 11387 on strengthening liability for contempt of court and abuse of procedural rights, and the case law of national courts and the ECHR.

Contempt of court is the unlawful behavior of a legal entity that goes beyond the limits of what is permissible both during court hearings and outside the court. In the digital era, the list of potential manifestations of contempt of court has expanded significantly: from deliberate creation of technical obstacles (disconnection of communication, background noise) to demonstrative contempt (indecent appearance in front of the camera, unauthorized actions during an online hearing).

An analysis of the domestic case law of Ukraine shows that most manifestations of contempt of court, including those related to the use of digital technologies, currently remain without a proper response. Domestic courts are rather cautious in applying sanctions for contempt of court, and bring to administrative liability only gross procedural violations.

Given the current trends of digitalization, the legislator should amend the legislation and establish administrative liability for contempt of court related to the use of digital technologies. It is proposed to amend Article 185-3 of the Code of Administrative Offenses by supplementing it with the following provisions: «Committing actions that demonstrate a clear contempt of court using digital technologies, including submission of documents or evidence generated by AI without proper legal verification, demonstration of contempt for the court or participants to the proceedings during court hearings in the format of video conferencing, shall be punishable by a fine of fifty to one hundred and fifty tax-free minimum incomes».

Key words: contempt of court, digitalization of legal proceedings, legal liability, artificial intelligence, legal proceedings, attorney.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-243-247

УДК 340.11(045)

Олена Миколаївна Макеєва,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-6101-2951

ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. Інноваційні технології та цифровізація усіх сфер суспільного життя зумовлюють пошук нових підходів до правового регулювання суспільних відносин та ефективних механізмів реалізації права. Ефективність реалізації норм права передбачає, наскільки право є дієвим і відповідає потребам людини і суспільства загалом. Серед критеріїв ефективності реалізації права пропонуємо розглянути правову комунікацію, що впливає на формування правової культури суспільства. Органи державної влади і громадяни постійно перебувають у правовій взаємодії через правову комунікацію, у результаті якої право стає зрозумілим, доступним і дієвим.

Актуальність теми зумовлена потребою підвищення правової культури суспільства та ефективності реалізації права. Без належної правової комунікації норми права залишаються лише текстом – неефективним, незрозумілим і не застосовуваним. Від того, як реалізовані норми права, забезпечується дотримання, виконання, використання норм права у правовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реалізації права вивчали В. Ковальський, В. Копєйчиков, А. Колодій, Н. Крестовська, Л. Матвєєва, Н. Оніщенко, П. Рабінович, С. Сливка та ін. Проте питання правової комунікації як критерію ефективності реалізації права окремо не вивчалися та залишилися поза увагою науковців.

Метою статті є теоретико-правова характеристика правової комунікації як критерію ефективності реалізації норм права, визначення її особливостей в умовах впливу цифрових технологій на право.

Методи дослідження. У ході наукового дослідження були застосовані загальнонаукові методи діалектики, формальної логіки, системного аналізу, узагальнення, а також сучасні методологічні підходи: герменевтичний, синергетичний, системний, антропологічний, комунікативний.

Основні результати дослідження. Досліджуючи теоретико-правові аспекти реалізації норм права, важливо з'ясувати сутність ефективності реалізації права. В умовах трансформації правової системи та впровадження сучасних технологій у праві зростає потреба визначення основних критеріїв ефективності дії правових норм. У юридичній науці протягом тривалого часу сформувалася тенденція до визначення ефективності норм права та законодавства через зв'язок між метою правового регулювання та результатом правореалізації як елементу оцінки ефективності норми права. У теорії права існують різні підходи до характеристики цього правового поняття.

На думку П. Рабіновича, під критерієм ефективності правової норми може розумітись здатність цієї норми із найменшими витратами позитивно впливати на суспільні відносини й на поведінку їх учасників [1, с. 16].

Реалізація права – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосування правових норм, здійснюється для задоволення потреб та досягнення бажаного особистого чи соціального результату. Найбільш поширеним є поділ форм реалізації норм права за характером дій правореалізуючих суб'єктів. Розрізняють такі форми реалізації: дотримання, коли суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права; виконання, коли суб'єкт виконує дії, до яких його зобов'язують приписи норми права; використання, коли суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб використовує права, надані йому відповідно

до приписів норм права; застосування – це діяльність державних органів або посадових осіб, що спрямована на реалізацію норм права з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуально-правових приписів.

Щодо критеріїв ефективності реалізації права варто погодитися з Л. Купіною, яка поділяє показники ефективності на дві групи – кількісні і якісні, зазначивши, що кількісні показники сформують уявлення про фактичну та економічну ефективність норм права – дадуть змогу оцінити результат їх реалізації при врегулюванні суспільних процесів, а якісні показники підтвердять їх обґрунтованість, доцільність та корисність [2, с. 85].

Ефективність реалізації права – це характеристика, яка відображає, наскільки повно, правильно та результативно реалізуються правові норми у практичному житті. Чи досягається мета, заради якої була прийнята правова норма?

Опрацювавши наукову літературу, можна виокремити такі критерії ефективності реалізації права: якість правових норм (чіткість і зрозумілість формулювань, несуперечність з іншими нормами права, відповідність реальним потребам суспільства, правова визначеність); рівень правосвідомості та правової культури населення (знання своїх прав і обов'язків, віра у верховенство права, повага до закону, визнання цінності права, довіра до суду і державних інституцій); ефективність роботи правоохоронних і судових органів (своєчасність і справедливість правозастосування, боротьба з корупцією, незалежність судової влади, доступність правосуддя для населення); політична воля та стабільність (наявність реального бажання у влади забезпечити верховенство права, відсутність політичних маніпуляцій законом, стабільність політичного режиму); соціально-економічні умови (загальний рівень, наявність умов для реалізації економічних і соціальних прав); діяльність засобів масової інформації (об'єктивне інформування громадян про їхні права, роль журналістських розслідувань, правопросвітницька місія медіа); механізм контролю та відповідальності (реальне виконання рішень судів та інших органів, наявність дієвого адміністративного і громадського контролю) тощо.

Правова комунікація має суттєвий вплив на ефективність реалізації права. Це процес обміну правовою інформацією між учасниками правових відносин (громадянами, державою, юридичними особами, правозастосовними органами тощо).

На необхідності застосування правової комунікації в сучасному інформаційному просторі наголошує Н. Оніщенко, яка зазначає, що правова наука за допомогою правової освіти і виховання, починає дедалі більше впливати на суспільну свідомість, а її стан визначає засадничі начала правової комунікації [3, с. 22].

Як відомо, правова комунікація – це сукупність процесів і суб'єктів, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації та правових знань в умовах становлення інформаційного суспільства [4, с. 39]. Правова комунікація – це не просто обмін юридичною інформацією. Це система соціально-правових відносин, у якій бере участь держава, громадянське суспільство, медіа, правозастосовні органи та громадяни. Вона включає такі елементи: донесення змісту норм права до суспільства; роз'яснення правових механізмів; реагування держави на правові потреби населення; правове виховання і правопросвітницька робота. На думку багатьох науковців, ефективність права – це не лише результат правозастосування, а й результат ефективної комунікації між правом і суспільством.

У сучасному демократичному суспільстві право виконує не лише регулятивну, а й комунікативну функцію. Правова комунікація виступає чинником ефективності реалізації права. Без комунікації норма права є «мертвою» – вона не досягає адресата й не змінює його поведінку. Права не можуть бути реалізовані, якщо люди не знають, що вони їх мають. Комунікація забезпечує прозорість дій держави, що сприяє довірі до права. Саме через комунікацію формується правова культура – основа добровільного дотримання закону.

Соціальна сутність права, зауважує Ю. Власов, полягає в урегулюванні, впорядкуванні суспільних відносин, створенні необхідних умов для реалізації прав та інтересів окремої особи і нормального існування суспільства загалом [5, с. 22].

Правова комунікація охоплює не тільки формальні правові акти, а й мовлення суддів, адвокатів, держслужбовців, а також комунікацію через медіа, інтернет, правопросвітницьку діяльність. У цьому контексті ефективність реалізації права значною мірою залежить від того, наскільки чіт-

ко, прозоро й зрозуміло донесено зміст правових норм до громадян, суб'єктів господарювання, посадових осіб. Правове регулювання правової комунікації забезпечується через низку нормативно-правових актів: Конституція України, закони України «Про інформацію», «Про звернення громадян», «Про доступ до публічної інформації», «Про безоплатну правову допомогу», «Про медіа», «Про медіацію» та ін.

Р. Радейко вказує на те, що надмірне ускладнення правових процедур може перешкоджати ефективній реалізації права, особливо в умовах цифрової трансформації правової системи [6, с. 12].

В Україні правова комунікація в умовах диджиталізації та впровадженні інноваційних технологій активно розвивається. Зокрема, створені платформи електронного урядування, цифрову платформу «Дія», яка спрощує доступ до адміністративних послуг. Створено також електронний суд, електронні петиції, кабінет платника податків, які сприяють прямій взаємодії громадянина з державою. Також широко розгалужена мережа безоплатної правової допомоги, через яку держава фінансує мережу центрів, де громадяни можуть отримати правову консультацію чи адвокатське представництво. Це форма не лише реалізації права, а й комунікації: роз'яснення, підтримки, захисту. Сьогодні поширена практика проведення публічних обговорень нормативних актів, зібрання електронних петицій, громадських слухань.

Однак залишаються проблеми правової комунікації: фрагментарність, відсутність діалогу з вразливими групами, поширення дезінформації в правових питаннях через медіа та соцмережі.

У часи пандемії уряд запроваджував обмеження (локдаун, масковий режим тощо), які стосувалися прав людини. Формами комунікації були брифінги МОЗ і МВС, публічні роз'яснення змін до законів, інфографіка про права громадян і обов'язки під час карантину. Така чітка комунікація допомогла зменшити порушення. Але недостатня правова комунікація в окремих регіонах викликала паніку, недовіру, саботаж вимог. Такі комунікаційні кампанії є важливими з точки зору підвищення рівня правової культури.

Внаслідок запровадження комунікативних практик інформаційний простір в Україні, зауважує Н. Пархоменко, постійно наповнюється правовим контентом, завдяки чому зміст права доводиться до широких верств населення, впливаючи на суспільну правову культуру, правову свідомість та відповідно правопорядок. Не залишається без змін правотворча і правореалізаційна сфера, набуваючи інноваційних рис, виходячи за національні межі, набуваючи відповідність міжнародним стандартам та європейським принципам, особливо у сфері забезпечення прав і свобод людини [7, с. 14].

Важливим елементом правової комунікації є інформаційна політика та соціальна реклама, що діють через інформаційні кампанії, зокрема, це – «Я маю право!», «Стоп насильство», через які держава інформує населення про права, юридичні процедури, зміни в законодавстві. Правова комунікація активно взаємодіє через судову та правоохоронну систему. Громадяни можуть через правові засоби (звернення, скарги, суди) ініціювати комунікацію з державою, і держава зобов'язана реагувати, зокрема, це – подання адміністративного позову, запит на публічну інформацію, скарга на дії поліції.

Держава використовує правову комунікацію у правотворенні: організовує публічні консультації, громадські слухання, електронні петиції, обговорення законопроєктів на сайті Верховної Ради України, механізми участі громадськості у формуванні державної політики. У 2023 році прийнято Закон України «Про правотворчу діяльність», який буде введено в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні. Серед іншого закон визначає правовий моніторинг як оцінку ефективності реалізації прийнятих актів законодавства. Згідно з п. 5 ст. 67 аналіз зібраної інформації і даних повинен ґрунтуватися на причинно-наслідковому зв'язку між набранням нормативно-правовим актом чинності та результатами його реалізації. Такий аналіз має також оцінювати ступінь впливу нормативно-правового акта на суспільні відносини в кількісних та якісних показниках (у тому числі порівняно з показниками, зазначеними в оцінці впливу, підготовленій відповідно до цього Закону [8].

Актуальним є формування правової культури і правосвідомості суспільства, оскільки комунікація між державою і громадянами у правовій площині впливає на довіру до правової системи. Для належного встановлення гарантій захисту, відповідної реалізації прав і свобод та для повного забезпечення даних прав суспільство мусить бути активним. Також слід зазначити, що для покращення функціонування права Україна як правова, соціальна, демократична держава потребує

постійного та системного розвитку в напрямі виконання правових рішень. Суспільство необхідно спрямовувати до вивчення базового рівня знань у сфері юриспруденції та підняття рівня правосвідомості серед населення. Правова комунікація формує у громадян відчуття значущості правових норм, підвищує рівень їх дотримання добровільно. Сьогодні варто забезпечити зворотний зв'язок між державою і суспільством. Правова комунікація дає змогу владі вчасно реагувати на проблеми, виявлені у процесі реалізації права. Громадяни через петиції, скарги, обговорення можуть впливати на нормотворення і застосування права. Шляхом застосування правової комунікації відбувається підвищення якості правозастосування. Судді, правоохоронці, адвокати через професійну комунікацію формують єдину практику. А правильна інтерпретація норм і судова практика стають інструментом справедливого правосуддя.

Ще одна проблема – забезпечення запобігання дезінформації, адже недовіра до права часто виникає через брак або спотворення інформації, тому ефективна правова комунікація спростовує міфи, бореться з маніпуляціями та пояснює реальні механізми захисту прав людини.

Правова комунікація – це міст між законом і людиною, без активного, прозорого й доступного обміну правовою інформацією реалізація навіть найкращого закону буде частковою або формальною. Отже, ефективність дії права прямо залежить від якості правової комунікації в суспільстві. Український досвід показує, що там, де держава, медіа і громадянське суспільство активно й доступно комунікують про право, зростає його ефективність, зменшується кількість порушень і підвищується правова культура населення.

Сьогодні поширені нові методи застосування правової комунікації – альтернативні методи вирішення спорів (медіація, арбітраж), які призначені зменшити судове навантаження, проте на практиці вони залишаються недостатньо популярними через відсутність чітких правових гарантій для учасників процесу. Це вказує на необхідність не лише їх законодавчого закріплення, а й формування культури позасудового врегулювання спорів.

Висновки. Отже, правова комунікація – це не просто технічний інструмент, а необхідна умова та критерій ефективності реалізації права. Без постійного діалогу між державою та громадянами право втрачає соціальну легітимність, правозастосування стає формальним, правосвідомість деградує, з'являються прояви правового нігілізму. Правова держава починається з доступного, зрозумілого та дієвого права, а це можливо лише за умови ефективної правової комунікації. Участь держави у правовій комунікації є показником її відкритості, ефективності та демократичності. Іншими словами, це те, як держава сприймає, організовує та використовує правовий діалог із громадянами, медіа, інституціями громадянського суспільства. У правовій державі наявність хорошого законодавства – лише одна зі складових справедливості. Справжня цінність права розкривається лише тоді, коли воно реалізується, тобто, коли норми права втілюються в конкретну поведінку, правовідносини, рішення і дії. Проте між писаним правом і його фактичною реалізацією існує комунікаційний міст. Якщо цей міст не працює, право не досягає адресата – громадянина. Саме тому правову комунікацію сьогодні варто розглядати як критерій ефективності реалізації права.

Список використаних джерел

1. Рабінович П. М. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-понятєвий інструментарій дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 13–21.
2. Купіна Л. М. Теоретико-правові підходи до оцінки ефективності реалізації норм права. *Нове українське право.* 2024. Вип. 3. С. 80–85.
3. Оніщенко Н. М. Соціально-правова комунікація в системі засобів унормування інформаційного простору. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки».* 2021. № 7. С. 90–95.
4. Макеєва О. М. Поняття і сутність правової комунікації в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національного авіаційного університету.* Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2017. № 3 (44). С. 35–41.
5. Власов Ю. Л. Окремі проблеми реалізації норм права у практичній діяльності органів судової влади. *Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр.* 2005. Вип. 29. С. 22–26.
6. Радейко Р. І. Теоретико-правові засади формалізації права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2022. 20 с.
7. Пархоменко Н. М. Сутнісні характеристики комунікативних практик в аспекті реалізації інформаційної функції держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2021. № 53. С. 12–15.

8. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення 15.03.2025).

References

1. Rabinovych P. M. Efektyvnist yurydychnykh norm: zahalnoteoretychno-poniattievyi instrumentarii doslidzhennia. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2008. № 1 (52). S. 13–21.
2. Kupina L. M. Teoretyko-pravovi pidkhody do otsinky efektyvnosti realizatsii norm prava. Nove ukrainske pravo. 2024. Vyp. 3. S. 80–85.
3. Onishchenko N. M. Sotsialno-pravova komunikatsiia v systemi zasobiv unormuvannia informatsiinoho prostoru. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky».* 2021. № 7. S. 90–95.
4. Makeieva O. M. Poniattia i sutnist pravovoi komunikatsii v suchasnomu informatsiinomu prostori. *Naukovi pratsi Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu.* Seriia: Yurydychnyi visnyk «Povitriane i kosmichne pravo». 2017. № 3 (44). S. 35–41.
5. Vlasov Yu. L. Okremi problemy realizatsii norm prava u praktychnii diialnosti orhaniv sudovoi vlady. *Derzhava i pravo. Yuryd. i polit. nauky: Zb. nauk. pr.* 2005. Vyp. 29. S. 22–26.
6. Radeiko R. I. Teoretyko-pravovi zasady formalizatsii prava: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2022. 20 s.
7. Parkhomenko N. M. Sutnisni kharakterystyky komunikatyvnykh praktyk v aspekti realizatsii informatsiinoi funktsii derzhavy. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu.* Ser.: Yurysprudentsiia. 2021. № 53. S. 12–15.
8. Pro pravotvorchu diialnist: Zakon Ukrainy vid 24 serpnia 2023 roku No 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (data zvernennia 15.03.2025).

Макеєва О. М. Правова комунікація як критерій ефективності реалізації права: теоретико-правові аспекти

У статті досліджено теоретико-правову характеристику правової комунікації як критерію ефективності реалізації норм права, визначено її особливості в умовах впливу цифрових технологій на право. Обґрунтовано тезу про те, що ефективність дії права прямо залежить від якості правової комунікації в суспільстві. Зроблено висновок про те, що правова комунікація – це не просто технічний інструмент, а необхідна умова та критерій ефективності реалізації права. Без постійного діалогу між державою та громадянами право втрачає соціальну легітимність, правозастосування стає формальним, правосвідомість деградує, з'являються прояви правового нігілізму. Правова держава починається з доступного, зрозумілого та дієвого права, а це можливо лише за умови ефективної правової комунікації.

Ключові слова: правова комунікація, право, реалізація права, ефективність реалізації права.

Makeieva O. M. Legal communication as a criterion of the efficiency of the implementation of law: theoretical and legal aspects

Legal communication is a system of socio-legal relations in which the state, civil society, the media, law enforcement agencies and citizens participate. It includes the following elements: communicating the content of legal norms to society; explaining legal mechanisms; responding to the legal needs of the population; legal education and legal educational work. According to many scholars, the effectiveness of law is not only the result of law enforcement, but also the result of effective communication between law and society.

Legal communication is a bridge between law and man; without an active, transparent and accessible exchange of legal information, the implementation of even the best law will be partial or formal. Therefore, the effectiveness of law directly depends on the quality of legal communication in society. Ukrainian experience shows that where the state, the media and civil society actively and accessiblely communicate about law, its effectiveness increases, the number of violations decreases and the legal culture of the population increases.

Legal communication is a necessary condition and criterion for the effectiveness of law implementation. Without a constant dialogue between the state and citizens, law loses social legitimacy, law enforcement becomes formal, legal awareness degrades, and manifestations of legal nihilism appear. A legal state begins with accessible, understandable and effective law, and this is possible only under the condition of effective legal communication. The participation of the state in legal communication is an indicator of its openness, efficiency and democracy. In other words, it is how the state perceives, organizes and uses legal dialogue with citizens, the media, and civil society institutions. In a legal state, the presence of good legislation is only one of the components of justice. The true value of law is revealed only when it is implemented - that is, when the norms of law are embodied in specific behavior, legal relations, decisions and actions.

Key words: legal communication, law, implementation of law, effectiveness of implementation of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-248-252

УДК 340.1

Ірина Володимирівна Міма,
доцент кафедри права
Навчально-наукового юридичного інституту
Державного університету економіки і технологій,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0062-3932

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ, ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ І ГЛОБАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) поступово проникає в усі сфери суспільного життя, зокрема в правову систему. Його впровадження спричиняє трансформацію правових норм, зміни в організації правозастосовної практики та судових процесів. Водночас ШІ кидає виклик усталеним уявленням про справедливість, верховенство права та автономність людини. У цьому контексті виникає питання: як ШІ впливає на національний правовий менталітет, тобто на спосіб мислення, оцінки та сприйняття права, що є характерним для певного суспільства? Проблема потребує дослідження змін, які ШІ може привнести в розуміння справедливості, легітимності та моральності права в різних культурах.

Актуальність. Актуальність дослідження зумовлена стрімким розвитком технологій ШІ, які впливають на право не лише як інструмент, а й як концептуальну основу правової системи. Зокрема, автоматизація юридичних процесів, аналіз правових прецедентів і прийняття рішень ШІ ставлять під загрозу суб'єктивність і культурно зумовлені особливості права. Український правовий менталітет, як частина європейської правової культури, потребує аналізу того, як глобальні тенденції ШІ можуть взаємодіяти з локальними правовими традиціями. Дослідження цього питання допоможе зрозуміти, чи здатний національний правовий менталітет адаптуватися до нових викликів або ж відбудеться конфлікт між традиційним правом та його модернізацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. ШІ та його вплив на правову сферу є предметом активного дослідження. Наприклад, такі автори, як Дж. Даннінг, П. Гребнер [1], Г. Шурдер Г. [2], С. Джерк, Т. Мінссен, Дж. Кохен [3] аналізують етичні аспекти використання ШІ в правозастосуванні; Лю Імін і Ван Тяньхун розкривають співвідношення ШІ та моральності в регулюванні суспільних відносин [4]. Особливу увагу приділяють питанням упередженості алгоритмів, правової відповідальності та дотримання принципів прав людини. У дослідженнях С. Мехлер, К. Бенхамади [5], Дж. Валвода, Е. Томпсон [6] розглядається, як автоматизація юридичних процесів змінює роль юристів і суддів у правовій системі. Українські науковці, такі як О. Мельник [7], І. Корсак [8] наголошують на необхідності збереження національних правових традицій у контексті впровадження технологій ШІ. Водночас вони вказують на ризики, пов'язані з можливим погіршенням довіри до правової системи через автоматизацію. Однак питання про вплив ШІ саме на національний правовий менталітет залишаються недостатньо вивченими. З огляду на це **метою статті** є аналіз і розкриття впливу технологій штучного інтелекту на національний правовий менталітет, зокрема в аспектах сприйняття права, його легітимності та справедливості в українському суспільстві. Для досягнення поставленої мети були використані діалектичний, формально-догматичний, системно-структурний та порівняльно-правовий **методи дослідження.** Зокрема, порівняльний аналіз надав можливість визначити вплив ШІ на правові системи країн із різними правовими традиціями, а системний підхід сприяв вивченню впливу ШІ на правову систему як комплекс явищ, що включає технологічні, соціальні та культурні аспекти.

Основні результати дослідження. Історія еволюції права є яскравим свідченням пріоритетного розвитку в позитивному праві (яке переважає в західних суспільствах) раціональних ас-

пектів, яким надавалося універсальне загальнолюдське значення. Право як явище культури – це об'єктивоване вираження творчості людства, його матеріального та духовного багатства, що накопичуються суспільством соціальних цінностей і передаються від поколінння до покоління. Саме правова наступність у безперервній низці громадських і державних утворень, культур, цілих епох, які історично змінювали одна одну протягом тисячоліть, була засобом збереження основних інститутів людської культури, насамперед тих інститутів, які втілюють сутність соціально-культурної системи певного соціуму. Останнім часом щодо права і особливо правосвідомості активно використовуються різні філософсько-культурологічні, соціокультурні, психологічні та антропологосоціологічні методи. У рамках цих методів, як свідчить практика, з'являється можливість тією чи іншою мірою досліджувати сутність правових ідей, зрозуміти, що в їхньому змісті є універсальним, загальнолюдським, а що характерно лише для правничої та правової свідомості певної соціокультурної системи. Менталітет як специфіка психологічного життя людей розкривається через систему поглядів, оцінок, норм і умонастроїв, що ґрунтуються на наявних у цьому суспільстві знаннях і віруваннях, і що задає разом із домінуючими потребами і архетипами колективного несвідомого ієрархію цінностей, отже, і характерні для представників цієї спільності переконання, ідеали, схильності, інтереси та інші соціальні настанови, які вирізняють зазначену спільність з-поміж інших [9, с. 62]. Менталітет (ментальність) – це характерний тільки для представників даної культури (або субкультури) спосіб розуміння світу, апріорна форма його пізнання, які сформовані соціокультурною реальністю і закладені у свідомість людей, розглядаються в межах цієї спільності як само собою зрозуміле, припускають інтуїтивну готовність людини мислити і діяти певним чином і мають у своїй метаякості стійкість [10, с. 53].

Правовий менталітет є багатовимірним поняттям, що поєднує в собі культурні, історичні, соціальні, етичні та психологічні компоненти, які визначають спосіб сприйняття і практичного використання права в суспільстві. Ця категорія має важливе значення для розуміння особливостей функціонування правової системи, соціальної поведінки громадян і формування правової культури [11, с. 93]. Правовий менталітет відображає глибинний рівень правової свідомості, що є результатом тривалого впливу історичних, культурних та соціальних факторів на суспільство. Будучи найважливішим компонентом культурної традиції, менталітет здійснює у межах культури «зв'язок часів», об'єднує суспільство, завдяки чому етнічна спільність здатна ідентифікувати себе. Досліджуючи правовий менталітет, можна проникнути в сутність правової дійсності, частиною якої виступає правосвідомість, зрозуміти варіативність образів правового світу різних суспільств. Ігнорування юриспруденцією вивчення проблем правової ментальності, «вихолощує» саму науку зсередини, зводячи її до технічного вчення про сукупності юридичних норм [12, с. 156]. Поняття «правовий менталітет» («юридичний менталітет») немає загальновизнаного визначення. Він розуміється як історично сформовані специфічні системи світоглядних уявлень [13, с. 10], як стійкі правові архетипи, історично вироблені певною етнокультурною (національною) спільністю та закладені у глибинному рівні правосвідомості, і як історично сформована і стійка матриця типізації поведінки, схема смислопобудов [14, с. 142]. Загальне у наведених визначеннях – вказівка на історичність, стійкість правових поглядів, стереотипів мислення та поведінки, що передаються з покоління до покоління, які багато в чому і визначають наступність у розвитку права.

На перший погляд, терміни «правовий менталітет» і «правова ментальність» здаються синонімічними, але їхнє значення має певні концептуальні відмінності. По-перше, правовий менталітет розкриває глибинний рівень правової свідомості, що включає уявлення, переконання, установки та стереотипи, які визначають ставлення до права на колективному чи індивідуальному рівні. По-друге, є більш статичним поняттям, що формується історично і змінюється дуже повільно; відображає історико-культурні особливості суспільства та пов'язаний із культурним і соціальним базисом, на якому побудована правова система. Наприклад, в Україні правовий менталітет характеризується орієнтацією на звичаєве право, недовірою до офіційних правових інституцій та прагненням до справедливості, навіть якщо вона суперечить формальним нормам.

Натомість правова ментальність розкривається як система уявлень, яка визначає ставлення суспільства або індивіда до права, законності та правових інститутів, але в більш динамічному аспекті. Тобто це більш змінна категорія, яка реагує на соціальні трансформації, реформи, освітні програми та вплив глобалізації; відображає актуальний стан правової свідомості та культури. А та-

кож охоплює сучасний рівень знань про право, готовність діяти у правовій сфері та здатність адаптуватися до нових правових умов. Наприклад, ментальність сучасного українського суспільства поступово змінюється через демократичні реформи, інтеграцію міжнародних правових стандартів і розвиток правової культури.

Попри відмінності, правовий менталітет і правова ментальність тісно пов'язані між собою: правовий менталітет є базисом для формування правової ментальності. Наприклад, український менталітет з його орієнтацією на звичаєве право впливає на сучасну ментальність щодо правових норм. Правова ментальність своєю чергою може поступово змінювати правовий менталітет через освітні, правові та культурні трансформації. Правовий менталітет і правова ментальність – це дві взаємопов'язані, але різні категорії. Правовий менталітет відображає стійкі історичні особливості та культурний базис права, тоді як правова ментальність характеризує динамічний стан правової свідомості у відповідь на сучасні виклики. Розуміння цих категорій допомагає глибше аналізувати правову культуру суспільства та спрямовувати правові реформи. Правова ментальність є багатовимірним феноменом, що відображає глибинні уявлення суспільства про право, справедливість та правові інститути. Українська правова ментальність є унікальним явищем, яке склалося під впливом історичних викликів, культурної самобутності та соціальних трансформацій [15, с. 15].

Національний менталітет і право взаємозв'язані як соціокультурні феномени, які формують правову свідомість суспільства і впливають на функціонування правової системи. Вивчення національного менталітету в контексті права дає змогу зрозуміти, як культурно-історичні особливості нації визначають специфіку сприйняття права, правового порядку і справедливості. Національний менталітет – це сукупність глибинних уявлень, цінностей, переконань і стереотипів, властивих певному народові, які формуються історично і виявляються в його культурі, мові, релігії, традиціях та поведінці [16, с. 65]. Це вираз колективної свідомості, що відображає унікальність мислення, ставлення до світу, природи, суспільства і права. Національний менталітет впливає на розвиток правової культури, ставлення до закону, прав людини і соціальної відповідальності. Менталітет нації визначає, якою мірою право сприймається як моральний і соціальний регулятор. Національний менталітет і право перебувають у постійному діалозі, впливаючи один на одного: з одного боку, право є відображенням менталітету (система права часто враховує національні традиції, звичаї, релігійні норми, наприклад, у мусульманських країнах ісламське право (шаріат) інтегрує релігійні традиції у правові норми), з іншого – право є чинником трансформації менталітету (правові реформи можуть змінювати суспільну свідомість, впливаючи на цінності й установки нації). У цьому контексті право виступає не лише інструментом регулювання, а й засобом виховання та розвитку правової культури.

Українська правова ментальність має кілька характерних особливостей. Тісний зв'язок вітчизняного права з християнством: на духовно-моральному рівні право ототожнюється з совістю та честю, справедливістю та милосердям. Таке почуття права, в якому переважає внутрішнє зобов'язання, причому вище виправдання вимог «належного» полягає в нормативній силі «фактичного». Духовність, як основна риса вітчизняного правового менталітету, не може пов'язуватися безпосередньо з релігійністю, вона означає прихильність до таких духовно-моральних цінностей, як справедливість, чесність, вірність даному слову (договору) незалежно від того, яке забарвлення воно має: власне релігійне, морально-повсякденне чи морально-правове. До особливостей українського правового менталітету належать також і індивідуалізм, відповідність ліберальним цінностям, недбале та негативне ставлення до права в поєднанні з ідеалізмом [17, с. 285].

Правова система перебуває в динамічному розвитку. До сучасних тенденцій оновлення правової системи можна віднести не тільки засоби і способи інтеграційних процесів, а й використання цифрових технологій у правотворчій діяльності, у механізмах правореалізації та правозастосування. Інтеграція ШІ в національну правову систему змінює традиційне уявлення про юриспруденцію, юридичну практику, роль правника. Алгоритми здатні виконувати рутинні завдання, такі як аналіз контрактів або пошук правових прецедентів. Це дає змогу правникам зосередитися на складних аналітичних завданнях, що потребують творчого підходу та глибокого розуміння права. Однак автоматизація викликає питання про залежність від технологій, які можуть не враховувати етичні та культурні нюанси [18, с. 133]. Наприклад, в Україні ШІ у судовій системі може зіткнутися з проблемами через недосконалість законодавчої бази та упередження в даних, на яких ал-

горитми тренуються. Крім того, глобальна інтеграція ШІ створює ризик стандартизації правових процедур і втрати національної ідентичності. Так, алгоритми, розроблені у США або ЄС, можуть нав'язувати свої стандарти, що не враховують місцевих особливостей [19]. Це ставить під загрозу принципи правового плюралізму.

Етичні проблеми ШІ, такі як упередженість алгоритмів, прозорість рішень і відповідальність за помилки, стають актуальними для всіх правових систем. У країнах з розвиненими традиціями правової культури ці виклики частково вирішуються через суворий контроль за використанням ШІ, тоді як у державах із менш розвиненими системами ці питання залишаються відкритими. Деякі країни демонструють приклади успішної адаптації ШІ з урахуванням національних особливостей. Наприклад, Естонія – використання ШІ в електронному урядуванні [20]; Китай – створення систем соціального кредиту, які інтегрують правові та адміністративні функції; Україна – розробка цифрових сервісів у рамках «Дії» [21, с. 850]. Автоматизація судових процесів із використанням ШІ змінює уявлення про справедливість. Для багатьох громадян українського суспільства поняття справедливості тісно пов'язане з людським втручанням у судовий процес, тоді як рішення, ухвалені алгоритмами, сприймаються як «бездушні». Українські реалії, як і в інших країнах, вказують на те, що алгоритми ШІ можуть відтворювати упередження, які вже існують у суспільстві [22, с. 181]. Наприклад, моделі машинного навчання, засновані на історичних даних, можуть упереджено трактувати деякі групи населення. ШІ бере на себе рутинні юридичні завдання, такі як підготовка документів або аналіз прецедентів. Це сприяє тому, що правники (судді) більше зосереджуються на інтерпретації права та стратегічному аналізі, що змінює їхню традиційну роль у правовій системі. Судові органи, які впроваджують ШІ, стикаються з викликом адаптації своїх процедур до технологічних змін. Наприклад, автоматичне ухвалення рішень у адміністративних справах потребує чіткого нормативного регулювання та контролю [23, с. 11]. Також у зв'язку з ШІ постають етичні питання щодо відповідальності за рішення, ухвалені алгоритмами, та прозорості таких рішень, адже недостатня зрозумілість алгоритмів підриває довіру до правової системи. Впровадження ШІ в національну правову систему має відбуватися з урахуванням специфіки національної правової культури, яка базується на ідеях верховенства права та соціальної справедливості. Проте є ризики, що глобалізація технологій може витіснити національні правові особливості.

Висновки. Право як соціокультурне явище тісно пов'язане з правовою свідомістю та правовим менталітетом, єдиною основою для яких виступають правові ідеї. Право отримує від правосвідомості ті ідейно-теоретичні, раціональні властивості, які відповідають правовому менталітету як специфічному образу світу, закладеному соціокультурною реальністю у свідомість людей даної спільноти і є для них чимось само собою зрозумілим. Розвиток вітчизняного права відбувається нині майже виключно в рамках європейського культурного контексту, що фактично веде до вилучення права зі сфери конкретної національно-духовної культури, що не дає змоги глибоко та всебічно вивчити право як соціокультурне явище. Зовсім упускає з поля зору правовий менталітет, розгляд якого поза конкретною соціально-культурною реальністю неможливий. Без дослідження правового менталітету не можна зрозуміти глибинну ірраціональну природу права як елемент соціокультурної реальності певного народу. Отже, через поняття «правовий менталітет» є можливість пізнати соціально-культурну сутність права та встановити його духовно-моральний, а не лише нормативний зміст, зрозуміти різноманіття, варіативність образів правового світу, характерних для різних угруповань. Саме в правовому менталітеті зафіксовано право як образ правового регулювання, який є найбільш доцільним та оптимальним у певній соціокультурній реальності.

Українська правова ментальність є унікальним феноменом, що відображає історичні, соціальні та культурні особливості українського народу. Розуміння її специфіки є необхідним для побудови ефективної правової держави, яка ґрунтується на довірі громадян до права та правових інституцій. Гармонізація правової системи із національними традиціями сприятиме підвищенню правової свідомості та формуванню сучасної правової культури в Україні.

Вплив ШІ на національний правовий менталітет є багатогранним і суперечливим. З одного боку, ШІ може підвищити ефективність і прозорість правової системи, спрощуючи доступ до правосуддя та зменшуючи корупцію. З іншого боку, автоматизація та алгоритмізація можуть суперечити традиційному уявленню про справедливість, що ґрунтується на людському чинникові. Для подолання негативних аспектів і формування позитивного правового менталітету необхід-

не забезпечення прозорості роботи судів, боротьба з корупцією, залучення громадян до процесів прийняття рішень; врахування звичаєвих норм у сучасному правозастосуванні для гармонійного поєднання історичних традицій із сучасними правовими стандартами. Крім того, для збереження національного правового менталітету важливо забезпечити баланс між упровадженням інновацій та збереженням правових традицій. Це потребує розробки етичних стандартів, законодавчого регулювання та просвітницької роботи серед населення.

Список використаних джерел

1. Dunnings J. AI and the Law: Ethical Challenges. Oxford, 2020. 118 p.
2. Surden Harry. Ethics of AI in Law: Basic Questions. The Oxford Handbook of Ethics of AI /Markus D. Dubber, Frank Pasquale, and Sunit Das (eds). Oxford Academic, 9 July 2020. P. 719–736. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190067397.013.46 (дата звернення: 15.12.2024).
3. Gerke S., Minssen T., Cohen G. Ethical and legal challenges of artificial intelligence-driven healthcare. Artificial Intelligence in Healthcare. 2020 Jun 26, P. 295–336. doi: 10.1016/B978-0-12-818438-7.00012-5 (дата звернення: 22.01.2025).
4. Liu, Yiming and Wang, Tianhong, Treating Differently or Equality: A Study Exploring Attitudes Towards Ai Moral Advisors. Available at SSRN. 18 September 2024. 26 p. https://ssrn.com/abstract=4960159 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4960159 (дата звернення: 20.01.2025).
5. Mehler S., Benhamadi K. Legal Automation and Human Bias. Cambridge, 2019. 113 p.
6. Valvoda Josef, Thompson Alec, Cotterell Ryan, Teufel Simone. The Ethics of Automating Legal Actors. University of Cambridge, 1 December 2023. URL: https://arxiv.org/html/2312.00584v1 (дата звернення: 15.12.2024).
7. Мельник О. Право і технології: виклики сучасності. Київ, 2022. 234 с.
8. Корсак І. Алгоритми та справедливість: український контекст. Харків, 2021. 204 с.
9. Скуріхін С. М. Правовий менталітет: структура та види. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 3. С. 61–64. URL https://hdl.handle.net/11300/15965 (дата звернення: 20.12.2024).
10. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис.* 2006. № 4. С. 52–54.
11. Черкас М. Є. Правовий менталітет як складова правосвідомості: особливості становлення та розвитку в Україні. *Право та інновації. Концептуальні питання теорії права.* 2018. № 3 (23). С. 92–97. URL: https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/article/download/416/362/1111 (дата звернення: 08.12.2024)
12. Коваль І. М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* 2015. № 825. С. 155–161.
13. Гладкий С. О. Поняття правового менталітету як засіб правового самопізнання. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2014. Вип. 65. С. 9–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_65_4 (дата звернення: 20.12.2024).
14. Шульга А. М. Правовий менталітет як складова правосвідомості та об'єкт пізнання. *Форум права.* 2018. № 4. С. 141–148. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.2005081 (дата звернення: 21.01.2025).
15. Іванов А. О. Українська правова ментальність: підходи до визначення. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2023. Том 12. С. 13–22. URL: https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/296989/289958. (дата звернення: 08.12.2024).
16. Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір: монографія / за ред. О. В. Зернецької, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 317 с. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/download/1037_14362fde523fb724164996afb6b8bfad.html (дата звернення: 27.01.2025).
17. Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку. *Вісник Академії правових наук України. 2*012. № 2 (69). С. 277–286. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2462/1/Pavlovs'ka-Kravchuk_277.pdf (дата звернення: 08.12.2024).
18. Ranjan, Dr. Radha. Regulating Artificial Intelligence in Legal Practice: An Accountability Framework. Gyanavi publishers & distributors, 2024. P. 131–140. URL: https://www.academia.edu/123236639/Regulating_Artificial_Intelligence_in_Legal_Practice_An_Accountability_Framework?auto=download (дата звернення: 21.01.2025).
19. Lucilla Sioli. A European Strategy for Artificial Intelligence. CEPS webinar – European approach to the regulation of artificial intelligence, 23 April 2021. URL: https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2021/04/AI-Presentation-CEPS-Webinar-L.-Sioli-23.4.21.pdf (дата звернення: 20.12.2024).

20. AI in Estonian e-Government. E-Estonia Report. 21 September 2024. URL: https://complexdiscovery.com/estonias-digital-strategy-shines-in-the-2024-un-e-government-report/ (дата звернення: 12.01.2025).
21. Тимченко М. С. Розвиток сервісу «Дія» в умовах війни. Нові можливості публічного управління. *Public Administration and Regional Development.* 2022. № 17. С. 834–866. DOI: 10.34132/pard2022.17.09. URL: https://pard.mk.ua/index.php/journal/article/view/322 (дата звернення: 15.12.2024).
22. Susskind R. Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future. Oxford University Press, 2013. 241 p. URL: https://fliphtml5.com/znrxj/svrl/basic (дата звернення: 21.01.2025).
23. Anubhav Seth. Exploring the Ethical Issues in Artificial Intelligence: Towards Fairness, Bias and Accountability in AI System. *ESP International Journal of Advancements in Computational Technology (ESP-IJACT).* Volume 2, Issue 2 April 2024. Page 8–16. URL: https://www.espjournals.org/IJACT/2024/Volume2-Issue2/IJACT-V2I2P102.pdf (дата звернення: 20.01.2025).

References

1. Dunnings J. (2020). AI and the Law: Ethical Challenges. Oxford, 118 p.
2. Surden Harry (2020). Ethics of AI in Law: Basic Questions. The Oxford Handbook of Ethics of AI / Markus D. Dubber, Frank Pasquale, and Sunit Das (eds). Oxford Academic, P. 719–736. URL https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190067397.013.46.
3. Gerke S., Minssen T. (2020). Cohen G. Ethical and legal challenges of artificial intelligence-driven healthcare. Artificial Intelligence in Healthcare. P. 295–336. doi: 10.1016/B978-0-12-818438-7.00012-5.
4. Liu, Yiming and Wang, Tianhong, (2024). Treating Differently or Equality: A Study Exploring Attitudes Towards Ai Moral Advisors. Available at SSRN. 26 p. https://ssrn.com/abstract=4960159 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4960159.
5. Mehler S., Benhamadi K. (2019). Legal Automation and Human Bias. Cambridge, 113 p.
6. Valvoda Josef (2023). Thompson Alec, Cotterell Ryan, Teufel Simone. The Ethics of Automating Legal Actors. University of Cambridge. URL: https://arxiv.org/html/2312.00584v1.
7. Melnyk O. (2022). Pravo i tekhnolohii: vyklyky suchasnosti. Kyiv, 234 s.
8. Korsak I. (2021). Alhorytmy ta spravedlyvist: ukrainskyi kontekst. Kharkiv, 204 s.
9. Skurikhin S. M. (2020). Pravovyi mentalitet: struktura ta vydy. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2020. № 3. S. 61–64. URL https://hdl.handle.net/11300/15965.
10. Boiko, L. M. (2006). Pravovyi mentalitet u konteksti poniatiino-katehorialnoho riadu «pravova kultura – pravova svidomist – pravovyi mentalitet». Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys – South Ukrainian legal magazine, 4, 52–54.
11. Cherkas M. Ie. (2018). Pravovyi mentalitet yak skladova pravosvidomosti: osoblyvosti stanovlennia ta rozvytku v Ukraini. *Pravo ta innovatsii. Kontseptualni pytannia teorii prava.* № 3 (23). S. 92–97. URL: https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/article/download/416/362/1111.
12. Koval, I.M. (2015). Pravosvidomist osoby yak kryterii vyznachennia yii pravovoho mentalitetu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Seriia «Yurydychni nauky»* – Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series «Legal Sciences», 825, 155–161.
13. Hladkyi, S. O. (2014). Poniattia pravovoho mentalitetu yak zasib pravovoho samopiznannia. *Derzhava i pravo.* Yurydychni i politychni nauky – State and Law. Legal and political sciences, 65, 9–17.
14. Shulha A. M. (2018). Pravovyi mentalitet yak skladova pravosvidomosti ta obiekt piznannia. *Forum prava.* №4. S. 141–148 DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.2005081.
15. Ivanov A. O. (2023). Ukrainska pravova mentalnist: pidkhody do vyznachennia. Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky. Tom 12. S. 13–22 (15). URL: https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/296989/289958.
16. Istorychnyi rozvytok tsyvilizatsii u konteksti hlobalizatsii: tsinnisnyi vymir: monohrafiia / za redaktsiieiu doktora politychnykh nauk, profesora O. V. Zernetskoi, DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy». (2019). Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi Istorii NAN Ukrainy». 317 s. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/download/1037_14362fde523fb724164996afb6b8bfad.html.
17. Pavlovska-Kravchuk, V. (2012). Ukrainskyi pravovyi mentalitet: osoblyvosti stanovlennia ta rozvytku. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine,* 2, 277–286.
18. Ranjan, Dr. Radha (2024). Regulating Artificial Intelligence in Legal Practice: An Accountability Framework. Gyanavi publishers & distributors, P. 131–140. URL: https://www.academia.edu/123236639/Regulating_Artificial_Intelligence_in_Legal_Practice_An_Accountability_Framework?auto=download.
19. Lucilla Sioli (2021). A European Strategy for Artificial Intelligence. CEPS webinar – European approach to the regulation of artificial intelligence. URL: https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2021/04/AI-Presentation-CEPS-Webinar-L.-Sioli-23.4.21.pdf.

20. AI in Estonian e-Government. E-Estonia Report. 21 September 2024. URL: https://complexdiscovery.com/estonias-digital-strategy-shines-in-the-2024-un-e-government-report/.
21. Tymchenko M. S. (2022). Rozvytok servisu «Diia» v umovakh viiny. *Novi mozhlyvosti publichnoho upravlinnia. Public Administration and Regional Development.* 2022, № 17, 834–866. DOI: 10.34132/pard2022.17.09. URL: https://pard.mk.ua/index.php/journal/article/view/322
22. Susskind R. (2013) Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future. Oxford University Press, 241 p. URL: https://fliphtml5.com/znrxj/svrl/basic.
23. Anubhav Seth (2024). Exploring the Ethical Issues in Artificial Intelligence: Towards Fairness, Bias and Accountability in AI System. *ESP International Journal of Advancements in Computational Technology (ESP-IJACT).* Volume 2. Page 8–16. URL: https://www.espjournals.org/IJACT/2024/Volume2-Issue2/IJACT-V2I2P102.pdf.

Міма І. В. Національний правовий менталітет, правова ментальність і глобальні процеси цифровізації: питання взаємодії

Стаття присвячена аналізу особливостей розвитку української правової ментальності у процесі впровадження цифрових інновацій у національну правову систему та збереження правових традицій, які сформувалися під впливом історичних, культурних, духовних, соціальних та політичних факторів. Національний правовий менталітет розглядається як сукупність глибинних уявлень, цінностей, переконань і стереотипів про справедливість, право, державу, які властиві українському народові, сформовані історично і втілюються в його культурі, мові, релігії, традиціях та поведінці. Дослідженням доводиться, що правовий менталітет має важливе значення для розуміння особливостей функціонування правової системи, соціальної поведінки громадян і формування правової культури, адже є відображенням способу мислення, системи цінностей, норм і переконань, які визначають ставлення людини до права, закону та справедливості; відображає глибинний рівень правової свідомості, що є результатом тривалого впливу історичних, культурних та соціальних факторів на суспільство. Також звертається увага на концептуальні відмінності понять «правовий менталітет» та «правова ментальність»; визначається позиція, щодо перспектив інтеграційних процесів цифровізації національної правової системи. Зокрема, зазначається, що ШІ викликає етичні питання щодо відповідальності за рішення, ухвалені алгоритмами, та прозорості таких рішень, адже недостатня зрозумілість алгоритмів підриває довіру до правової системи. Автор наголошує, що впровадження ШІ в національну правову систему має відбуватися з урахуванням специфіки національної правової культури, яка базується на ідеях верховенства права та соціальної справедливості. Проте є ризики, що глобалізація технологій може витіснити національні правові особливості.

Ключові слова: правовий менталітет, правова ментальність, штучний інтелект, правова система, правова свідомість, правові традиції, глобалізація.

Mima I. V. National legal mentality, legal mentality and global processes of digitalization: issues of interaction

The article is devoted to the analysis of the features of the development of the Ukrainian legal mentality, in the process of introducing digital innovations into the national legal system and preserving legal traditions that were formed under the influence of historical, cultural, social and political factors. The author considers the national legal mentality as a set of deep ideas, values, beliefs and stereotypes about justice, law, state, which are inherent in the Ukrainian people, formed historically and embodied in its culture, language, religion, traditions and behavior. Thus, the researcher outlines the features of the Ukrainian legal mentality: a close connection with spirituality, individualism, compliance with liberal values, nihilism combined with idealism. The study proves that legal mentality is of great importance for understanding the peculiarities of the functioning of the legal system, the social behavior of citizens and the formation of legal culture, because it is a reflection of the way of thinking, the system of values, norms and beliefs that determine a person's attitude to law, law and justice; it reflects the deep level of legal consciousness, which is the result of the long-term influence of historical, cultural and social factors on society. Considering these positions, the author argues that legal mentality can be considered as an integrative category that covers both the individual and collective levels of legal consciousness.

During the study, the author also draws attention to the conceptual differences between the concepts of "legal mentality" and "legal mentality". Thus, through legal mentality, the deep level of legal consciousness is revealed (perceptions, beliefs, attitudes and stereotypes that determine the attitude to law at the collective or individual level); static historical and cultural features of society are reflected. Instead, legal mentality appears as a system of ideas that determines the attitude of society or an individual to law, legality and legal institutions, but in a more dynamic aspect (as a reaction to social transformations, reforms, educational programs and the impact of globalization); reflects the current state of legal consciousness and culture; covers the current level of knowledge about law, readiness to act in

the legal sphere and the ability to adapt to new legal conditions (global processes of digitalization). In view of this, the author pays special attention to the problems of modern trends in updating the legal system, in particular, to the means and methods of integrating legal systems through the use of digital technologies.

The study emphasizes that the integration of AI into the national legal system changes the traditional understanding of jurisprudence, legal practice, and the role of a lawyer. In particular, AI raises ethical questions regarding responsibility for decisions made by algorithms and the transparency of such decisions, since the lack of clarity of algorithms undermines trust in the legal system. The author emphasizes that the introduction of AI into the national legal system should take into account the specifics of the national legal culture, which is based on the ideas of the rule of law and social justice. However, there are risks that the globalization of technologies may displace national legal peculiarities.

Key words: legal mentality, legal mentality, artificial intelligence, legal system, legal consciousness, legal traditions, globalization.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-253-260

УДК 340.1

Ігор Сергійович Окунєв,
докторант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
адвокат, кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0001-8133-1797

НЕДОСТОВІРНІСТЬ ЯК ПРОЯВ НЕДІЙСНОСТІ У ПРАВІ

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем забезпечення ефективності правореалізації є проблема недійсності правових явищ, яка є наслідком їх невідповідності вимогам закону. До специфічних проявів такої недійсності у праві є недостовірність, що має безпосередній вплив на визнання окремих правових явищ недійсними. Проте відсутність нормативного закріплення поняття «недостовірність» у більшості актів чинного законодавства України ускладнює його однакове тлумачення та уніфіковане застосування.

Крім того, відсутність єдиних підходів до розуміння цієї категорії зумовлює правову невизначеність і відкриває можливості для зловживань у процесі застосування норм права. Це негативно позначається на стабільності правовідносин, підриває довіру до правових інститутів та ускладнює забезпечення захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин.

З огляду на наведене актуальним є доктринальне осмислення поняття, сутності та змісту недостовірності у праві як категорії права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, проблеми недостовірності в юридичній науці розглядалися на галузевому рівні, зокрема, в аспектах: використання обману в різних видах правовідносин публічного та приватного характеру; спростування недостовірної інформації та ін. Серед авторів, які зачіпали зазначену проблематику, – А. Бахаєва, М. Галянтич, О. Гусєв, О. Доценко, Д. Луспеник, І. Коваль, Т. Лежух, К. Можаровська, В. Політанський, М. Полудьонний, С. Шимон та ін.

Проте, незважаючи на наявність значного переліку наукових праць, присвячених вказаним проблемам, у юридичній науці до цього часу відсутні комплексні та ґрунтовні роботи з питань недостовірності правових явищ через призму теорії недійсності у праві.

Метою цієї статті є дослідження правової природи недостовірності як прояву недійсності у праві як категорії права, визначення її ознак, форм прояву та правових наслідків.

Основні результати дослідження. Поняття «недостовірність» з точки зору етимології означає відсутність у певного об'єкта характеристики достовірності, що насамперед потребує з'ясування змісту цього поняття.

Поняття «достовірність» є одним з ключових у низці гуманітарних і прикладних наук: лінгвістиці, філософії, логіці, журналістиці, юриспруденції та ін. Тлумачний словник української мови визначає достовірність як абстрактний іменник жіночого роду, утворений від прикметника «достовірний», що має таке значення: який не викликає сумніву, цілком правильний, точний [1, с. 158].

Достовірність як філософська категорія розглядається як термін, що позначає сприйняття істини чи переконань в істинності певного знання. Якщо достовірність характеризує відповідність знання дійсності, то вона фіксує фактичну істинність. Якщо ця відповідність є проблематичною чи є предметом суб'єктивного переконання, достовірність стає варіантною, залежно від змінних ситуацій прийняття того, що вважається суб'єктом незаперечним чи інтуїтивно очевидним. Те, що є достовірним для одного (індивідуального чи колективного) суб'єкта, може не мати статусу достовірного для іншого суб'єкта; те, що є достовірним для однієї епохи (часу), може стати недостовірним для іншої епохи (часу). Достовірність передбачає інтерсуб'єктивність, тобто стандарти, парадигми, норми (чи символи віри) аргументації, обґрунтування, демонстрування, свідчення, які визнаються колективним досвідом певного культурного середовища [2, с. 171]. З наведеного походить, що загалом достовірність є характеристикою (властивістю) певного об'єкта, яка полягає у

його відповідності дійсності, встановленим нормам і правилам, фактичним обставинам у конкретний історичний період часу.

Категорія «достовірність» може характеризувати різні об'єкти, залежно від певної сфери суспільного життя. Утім, для будь-якої з цих сфер науковці одностайні: достовірність є насамперед фундаментальною вимогою щодо інформації. Загальновідомо, що всі економічні, політичні, культурні та інші зв'язки між суб'єктами так чи інакше опосередковуються інформацією (від лат. informatio – роз'яснення), тобто відомостями, які передають усним, писемним та іншими шляхами за допомогою умовних сигналів і технічних засобів. Зміст будь-яких відносин становить інформація, а зв'язки всередині суспільства полягають в обміні інформацією [3, с. 158].

Легальне визначення поняття «інформація» вперше було закріплено в Законі України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII, яким було закладено правові основи інформаційної діяльності. Під інформацією цей Закон розумів документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Проте поправки до цього нормативно-правового акта згідно з Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» від 13 січня 2011 року № 2938-VI істотно змінили легальне визначення поняття «інформація». Чинна редакція Закону України «Про інформацію» оперує терміном «інформація» як будь-якими відомостями та/або даними, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ст. 1) [4].

Водночас в одних випадках інформація виступає лише засобом комунікації суб'єктів правовідносин, а в інших – об'єктом правовідносин або елементом певного юридичного складу, що спричиняє настання визначених законом наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Узагальнюючою назвою для всіх юридично значущих джерел інформації, як визнається у доктрині права, є категорія «документ» (від лат. documentum – повчальний приклад; свідчення, доказ), під яким розуміють матеріальну форму відображення, поширення, використання і зберігання інформації, яка надає їй юридичної сили. Власне, за допомогою документів встановлюються й підтримуються відносини різного рівня і змісту (між державами; органами публічної влади, підприємствами, установами та організаціями в межах однієї держави; публічною владою і громадянами; фізичними особами) [5, с. 158].

У Законі України «Про інформацію» термін «документ» вживається у значенні матеріального носія, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі.

Отже, у правовій сфері інформація, що може бути засобом комунікації суб'єктів правовідносин, об'єктом правовідносин або елементом юридичного складу правовідносин, завжди характеризується як змістовим наповненням, так і відповідною формою вираження чи закріплення. Ці складові перебувають у взаємозв'язку, формуючи цілісну структуру, і не можуть розглядатися як автономні або незалежні одна від одної сутності. Зміст інформації відображає її внутрішню природу та визначає функціональне призначення у правовому регулюванні, тоді як форма слугує засобом зовнішньої реалізації інформації та вказує на специфіку її матеріалізації чи фіксації.

З огляду на значення інформації та документів у різних правовідносинах, на рівні закону закріплено принцип достовірності і повноти інформації, вимоги до інформації та документів (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про інформацію»).

Характеризуючи таку властивість інформації, як достовірність, остання визначається, зокрема, як: відповідність дійсності [6, с. 21]; здатність інформації об'єктивно відображати процеси та явища, що відбуваються в навколишньому світі [7, с. 21]; властивість інформації, яка визначає ступінь об'єктивного, точного відображення подій, фактів, що мали місце; відсутність помилок та упереджених суджень [8, с. 52]; наближеність інформації до першоджерела та адекватне сприйняття об'єкта розгляду суб'єктами системи інформаційного простору [9, с. 5]; принцип інформаційних відносин та основоположна вимога щодо інформації; відповідність, адекватність та ідентичність отриманих даних фактичним умовам [10, с. 57]; загальна властивість, яка визначає неспотворену частку в копії документа стосовно його оригіналу [11, с. 136].

До складання та оформлення певних документів також існують усталені вимоги, які, серед іншого полягають у тому, що документ не повинен суперечити чинному законодавству, має бути

достовірним. Наприклад, це стосується фінансової звітності підприємств, склад і форми якої встановлюється компетентним органом виконавчої влади, та повинна бути складена на підставі достовірних даних бухгалтерського обліку.

У процесуальному праві категорія «достовірність» виступає як певна характеристика доказів, яка має значення в процесі одержання та оцінки доказів. Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Достовірність доказів у судовому процесі визнається ключовою вимогою науковою спільнотою України. Зауважується, що перевірка достовірності є фундаментом для оцінки доказів [12, с. 73–78], а здатність доказів забезпечувати достовірну інформацію у справі має вирішальне значення для її об'єктивного розгляду. Вимога достовірності доказів прямо закріплена в чинному законодавстві України з жовтня 2017 року.

З викладеного походить, що в загальнонауковому сенсі достовірність – це відповідність дійсності, фактам, усталеним нормам. У праві вона виступає фундаментальною вимогою насамперед щодо інформації, яка є змістом юридично значущих дій, актів і правовідносин. Чинне законодавство не містить легального визначення поняття достовірності, проте вона визнається однією з ключових загальних характеристик інформації, а на нормативному рівні – закріплюється як один із базових принципів низки правовідносин. Достовірність інформації та документів є законодавчою вимогою, недотримання якої зумовлює дефекти певного юридичного складу та як наслідок – недійсність. Порушення відповідного принципу та недотримання вимоги до інформації та документів може зумовлювати їх недійсність і недійсність правових актів, прийнятих (вчинених) на підставі цих документів. Від достовірності (вірогідності) інформації залежить правомірність правових актів, рішень, дій або бездіяльності учасників правовідносин тощо. Відповідно, недостовірність – це те, що не відповідає дійсності, є помилковим, викривленим або неправдивим.

Основний Закон України визначає, що кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням і поширенням такої недостовірної інформації (ч. 4 ст. 32 Конституції України) [13].

Чинне законодавство України не містить дефініції «недостовірна інформація», у результаті чого сформовані уявлення про зміст цього поняття ґрунтуються переважно на наукових розробках і практиці правозастосування.

Тлумачний словник української мови визначає, що «недостовірний» означає: який викликає сумнів щодо правдивості, правильності [14, с. 300].

О. Доценко також зазначає, що недостовірною є така інформація, що викликає сумнів щодо правдивості, правильності [15, с. 61].

С. Шимон вказує, що недостовірною слід вважати інформацію про події, явища чи факти, які не мали місця взагалі (інформація вигадана) або ж перебіг яких спотворений у повідомленні (інформація викладена неправдиво) [16].

Т. Лежух зауважує, що інформація є недостовірною у разі її невідповідності дійсності [17].

Стала позиція Верховного Суду ґрунтується на тому, що недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені) (постанови Великої Палати Верховного Суду від 7 грудня 2021 року у справі № 905/902/20, від 23 листопада 2022 року у справі № 2318/1249/2012) [18; 19].

Загальновідомо, що спростуванням є доведення хибності чи сумнівності певного положення (тези, твердження, судження, міркування). З цього походить, що спростування недостовірної інформації, по суті, вказує на те, що ця інформація з тих чи інших причин не відповідає дійсності, тобто є недійсною. В юридичній літературі зазначається, що недійсність у праві загалом об'єктивується в нездатності певного правового явища зумовлювати правові наслідки через невідповідність цього явища нормам законодавства, основу якого становить Конституція, у тому числі іншим актам законодавства, прийнятим відповідно до Конституції України [20, с. 162–164]. Отже, недостовірність інформації та/або документів можна розглядати як одну із форм недійсності у праві нарівні з іншими її формами (зокрема, з недійсністю правових актів).

Таке розуміння недостовірності як однієї з форм недійсності правових явищ набуває відображення в нормах різних галузей законодавства України, де за використання, поширення тощо недостовірної інформації передбачені відповідні негативні правові наслідки. Так, наведені вище конституційні положення про захист гідності, честі та ділової репутації, згідно з якими кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію, деталізуються у цивільному законодавстві. Відповідно до статей 94, 277 Цивільного кодексу України фізична чи юридична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на спростування цієї інформації [21].

Крім того, у цивільному законодавстві недостовірність також пов'язується з вчиненням правочину під впливом обману, що є підставою для визнання такого правочину недійсним (ст. 230 Цивільного кодексу України). У літературі обґрунтовано зазначається, що обман – це завжди протиправні вчинки (дії), які мають на меті створити хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим її відображенням. У цьому аспекті йдеться про випадки обману у формі активних дій, коли контрагентом стверджуються неправдиві факти про правочин, його елементи (правовий режим, характер, предмет, сторони правочину); заперечуються недоліки; вказуються перебільшення; здійснюються підробки і т. ін. [22, с. 12].

Виявлення недостовірності даних у документах, поданих здобувачем ліцензії на здійснення певного виду господарської діяльності, за нормами господарського законодавства може бути підставою для прийняття рішення органом ліцензування про відмову у видачі ліцензії за результатом розгляду заяви про отримання ліцензії або про припинення дії ліцензії повністю або частково (п. 2 ч. 3 ст. 13, п. 7 ч. 12 ст. 16 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року № 222-VIII) [23].

Негативні правові наслідки, пов'язані з недостовірністю, передбачені також нормами інших галузей законодавства України.

Висновки. Поняття «недостовірність» у контексті теорії недійсності у праві означає невідповідність інформації, фактів, документів, інших явищ об'єктивній правовій дійсності.

Категорія недостовірності у праві застосовується до різних об'єктів матеріальних і процесуальних правовідносин, зокрема, до: 1) інформації як сукупності будь-яких відомостей та/або даних, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді; 2) доказів як будь-яких даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи; 3) документів як матеріальних носіїв, що містять інформацію; 4) волевиявлення суб'єктів у певних правовідносинах.

Недостовірність є проявом недійсності у праві, оскільки може: бути самостійною формою останньої; слугувати юридичним фактом, що зумовлює недійсність та є її підставою; виступати ознакою недійсності.

Недостовірність може зумовлювати різні правові наслідки: недійсність правових явищ; настання юридичної відповідальності (цивільної, адміністративної, кримінальної).

У чинному вітчизняному правовому регулюванні критерії достовірності і недостовірності інформації та документів мають вагомий регулятивний потенціал й активно використовуються як засіб визначення меж правомірної поведінки суб'єктів правовідносин.

Критерії достовірності та недостовірності відіграють ключову роль у процесі юридичної кваліфікації певних об'єктів і діянь конкретних осіб, слугуючи основою для правозастосовної та інтерпретаційної практики.

Список використаних джерел

1. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 2: Г-Ж / ред. тому: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. 1971. 550 с.
2. Філософський енциклопедичний словник / за заг. наук. ред. В.І. Шинкарук; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
3. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 2. С. 155–159.

4. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 31.03.2025).
5. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д-Й. 1999. 741 с.
6. Логінова Н. І., Дробожур Р. Р. Правовий захист інформації: навчальний посібник. Одеса: Фенікс, 2015. 264 с.
7. Данильчук Л. О. Сутність дефініції «інформація». *Педагогіка і психологія професійної освіти.* Львів, 2012. № 5. С. 18–26.
8. Микитенко Л. А. Парадигма забезпечення права споживача на інформацію. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2016. № 1. С. 47–55.
9. Бржевська З. М., Гайдур Г. І., Аносов А. О. Вплив на достовірність інформації як загроза для інформаційного простору. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка.* 2018. № 2(2). С. 105–112.
10. Політанський В. С. Принципи інформаційно-правових відносин. *Часопис Київського університету права.* 2013. С. 55–60.
11. Партико З. В. Властивості інформації. *Інформація, комунікація, суспільство 2017: матеріали 6-ї Міжнародної наукової конференції ІКС–2017, 18–20 травня 2017 року.* Славське, 2017. С. 136–137.
12. Руда Т. Достовірність доказів у цивільному судочинстві США та України: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2011. № 87. С. 73–78.
13. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 31.03.2025).
14. Словник української мови: в 11 т. / УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 5 : Н-О / ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. 1974. 840 с.
15. Доценко О. М. Спростування недостовірної інформації як спосіб захисту права фізичної особи на особисте життя. *Право і суспільство.* 2013. № 6.2. С. 59–63.
16. Шимон С. І. Поширення недостовірної інформації: відповідальність за шкоду, завдану особистим немайновим правам фізичної особи. *Юридичний журнал.* 2003. № 6. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=320
17. Лежух Т. І. Специфіка доказування у справах про захисту честі, гідності та ділової репутації. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. № 2-3. С. 140–144. URL: http://www.pap.in.ua/3-2_2013/3/Lezhukh%20T.I..pdf
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.12.2021 у справі № 905/902/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102342551 (дата звернення: 31.03.2025).
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2022 у справі № 2318/1249/2012. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107805167 (дата звернення: 31.03.2025).
20. Окунєв І. С. До питання про види недійсності у праві. *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.* Випуск 35. Київ, 2024. с. 160–169.
21. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 31.03.2025).
22. Бахаєва А. С. Правочин, який вчинено під впливом помилки, обману (шахрайства). *Форум права.* 2018. № 1. С. 8–15.
23. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 р. № 222-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text (дата звернення: 31.03.2025).

References

1. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. / AN URSR, In-t movoznavstva imeni O. O. Potebni; redkol.: I. K. Bilodid (holova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1970–1980. T. 2: H-Zh / red. tomu: P. P. Dotsenko, L. A. Yurchuk. 1971. 550 c.
2. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / za zah. nauk. red. V. I. Shynkaruk; In-t filosofii im. H. S. Skovorody. Kyiv: Abrys, 2002. 742 s.
3. Vakariuk L. Osnovni pidkhody do rozuminnia poniattia «informatsiini prava liudyny». *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2018. № 2. S. 155–159.
4. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02 zhovtnia 1992 r. № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (data zvernennia: 31.03.2025).
5. Yurydychna entsyklopediia / red. Yu. S. Shemshuchenko ta in.; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 1998 . T. 2: D-Y. 1999. 741 s.
6. Lohinova N. I., Drobozhur R. R. Pravovyi zakhyst informatsii: navchalnyi posibnyk. Odesa: Feniks, 2015. 264 s.

7. Danylchuk L. O. Sutnist definitsii «informatsiia». *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity.* Lviv, 2012. № 5. S. 18–26.
8. Mykytenko L. A. Paradyhma zabezpechennia prava spozhyvacha na informatsiiu. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo.* 2016. № 1. S. 47–55.
9. Brzhevska Z. M., Haidur H. I., Anosov A. O. Vplyv na dostovirnist informatsii yak zahroza dlia informatsiinoho prostoru. *Kiberbezpeka: osvita, nauka, tekhnika.* 2018. No 2(2). S. 105–112.
10. Politanskyi V. S. Pryntsypy informatsiino-pravovykh vidnosyn. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2013. S. 55–60.
11. Partyko Z. V. Vlastyvosti informatsii. *Informatsiia, komunikatsiia, suspilstvo 2017: materialy 6-i Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii IKS-2017, 18–20 travnia 2017 roku.* Slavske, 2017. S. 136–137.
12. Ruda T. Dostovirnist dokaziv u tsyvilnomu sudochynstvi SShA ta Ukrainy: porivnialno-pravovyi aspekt. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka.* 2011. № 87. S. 73–78.
13. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 31.03.2025).
14. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. / URSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni; redkol.: I. K. Bilodid (holova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1970–1980. T. 5: N-O / red. tomu: V. O. Vynnyk, L. A. Yurchuk. 1974. 840 c.
15. Dotsenko O. M. Sprostuvannia nedostovirnoi informatsii yak sposib zakhystu prava fizychnoi osoby na osobyste zhyttia. *Pravo i suspilstvo.* 2013. № 6.2. S. 59–63.
16. Shymon S. I. Poshyrennia nedostovirnoi informatsii: vidpovidalnist za shkodu, zavdanu osobystym nemainovym pravam fizychnoi osoby. *Yurydychnyi zhurnal.* 2003. № 6. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=320.
17. Lezhukh T. I. Spetsyfika dokazuvannia u spravakh pro zakhystu chesti, hidnosti ta dilovoi reputatsii. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2013. № 2-3. S. 140–144. URL: http://www.pap.in.ua/3-2_2013/3/Lezhukh%20T.I..pdf.
18. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 07.12.2021 u spravi № 905/902/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102342551 (data zvernennia: 31.03.2025).
19. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 23.11.2022 u spravi № 2318/1249/2012. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107805167 (data zvernennia: 31.03.2025).
20. Okuniev I. S. Do pytannia pro vydy nediisnosti u pravi. Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats Instytutu derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Vypusk 35. Kyiv, 2024. S. 160–169.
21. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/435-15#Text (data zvernennia: 31.03.2025).
22. Bakhaieva A. S. Pravochyn, yakyi vchyneno pid vplyvom pomylky, obmanu (shakhraistva). *Forum prava.* 2018. № 1. S. 8–15.
23. Pro litsenzuvannia vydiv hospodarskoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 02 bereznia 2015 r. № 222-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text (data zvernennia: 31.03.2025).

Окунєв І. С. Недостовірність як прояв недійсності у праві

У статті розглядається феномен недостовірності як прояву недійсності у праві. Здійснений аналіз визначень понять «достовірність» і «недостовірність» у загальнонауковому та правовому аспектах. Автор обґрунтовує, що недостовірність є не тільки характеристикою інформації чи документів, а й юридично значущою обставиною, яка може слугувати підставою для визнання правових актів, правочинів та інших юридичних явищ недійсними. Розроблено характеристику правових наслідків цієї форми недійсності та розмежовано матеріально-правові та процесуальні аспекти застосування цієї категорії. Вказано на недостатність правового регулювання та роз'яснено необхідність його вдосконалення та кодифікації, щоб забезпечити єдність практики правозастосування та юридичну визначеність. Недостовірність постає тим юридично значущим явищем, завдяки якому забезпечується точне застосування норм права та відновлення прав та законних інтересів учасників правовідносин. Вказано на зв'язок цієї категорії з іншими правовими явищами.

Ключові слова: недостовірність, достовірність, правова дійсність, правовий акт, інформація, документ, правочин, доказ.

Okuniev I. S. Unreliability as a manifestation of invalidity in law

The article considers the phenomenon of unreliability as a manifestation of invalidity in law. An analytical view is taken on the definitions of "reliability" and "inreliability" in both general scientific and legal perspectives. The author argues that inreliability is not merely a characteristic of information or documents, but a legal fact that may serve as a basis for declaring legal acts, transactions, and other legal relationships invalid. The study offers a systematic characterization of the legal consequences stemming from inreliability, distinguishing between their material and procedural aspects. Furthermore, the author emphasizes the insufficiency of legal regulation and the

necessity for its improvement and codification in order to enable uniform application of the law and legal certainty in practice.

Inreliability, therefore, emerges as a legally significant phenomenon that guarantees the proper application of legal norms and the restoration of the rights and lawful interests of participants in legal relationships. The paper also clarifies its relation to other legal categories and draws distinctions between inreliability and falsehood in legal terminology.

Key words: inreliability, reliability, invalidity, legal reality, legal act, information, document, legal transaction, evidence.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-261-267

УДК 341

Володимир Михайлович Отрош,
докторант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0009-2783-0497

СТАНОВЛЕННЯ АНДОРРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НАБУТТЯ КНЯЗІВСТВОМ АНДОРРА МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Постановка проблеми дослідження. Питання міжнародної правосуб'єктності (як здатності володіти правами й обов'язками безпосередньо на основі норм міжнародного права, а отже, й здатності бути учасником міжнародних правовідносин) належать до найважливіших проблем сучасного міжнародного права. Особливе місце серед них посідає проблематика міжнародної правосуб'єктності Андорри та інших європейських мікродержав (як найменших за розмірами території та чисельністю населення країн Європи, що мають свою специфіку та правові нюанси в реалізації міжнародної правосуб'єктності). Правильне розуміння правової природи названої категорії держав та особливостей їх сучасного міжнародно-правового статусу дасть змогу Україні правильно вибудовувати з ними двосторонні відносини та відповідним чином взаємодіяти на міжнародній арені.

Актуальність обраної теми дослідження викликана відсутністю у вітчизняній (і браком у зарубіжній) науці міжнародного права комплексного дослідження міжнародно-правової природи європейських мікродержав, до кола яких належить і Андорра. Нагальна потреба в такому дослідженні продиктована й практичними міркуваннями, адже Україна має дипломатичні відносини з Андоррою та іншими європейськими мікродержавами, в яких за сумісництвом акредитовані українські посли.

Огляд літератури. Незважаючи на брак джерел з порушеної проблематики, питання історії Андорри та її політичної системи в загальних рисах порушувалися у статті «Андорра» у вітчизняних виданнях, зокрема в юридичній енциклопедії (автор – В. Федоренко) та в енциклопедії «Країни світу і Україна» (автор – І. Дудко), а також у зарубіжних енциклопедичних виданнях, на які ми посилаємося в ході дослідження. Названі та інші використані нами джерела були критично проаналізовані при підготовці цієї статті.

Мета і завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати етапи становлення андоррської державності та показати, як відбувалося набуття Князівством Андорра міжнародної правосуб'єктності.

Виклад основного матеріалу. Андорра (офіційна назва – Князівство Андорра) розташована на південному заході Європи, у східній частині Піренейських гір. Загальна площа країни становить 467,8 км^2. Князівство Андорра межує з Іспанією (довжина кордону – 63,7 км) і з Францією (довжина кордону – 56,6 км); загальна довжина кордону становить 120,3 км. Андорра є унітарною державою і складається з 7 адміністративно-територіальних одиниць – громад (Канільо, Енкамла, Оріндо, Ла-Массана, Андорра-ла-Велья, Сан-Джулія-де-Лорія і Лес-Ескальдес), які є органами представництва й управління парафіями. Столиця держави – Андорра-ла-Велья, в якій проживає 22,1 тис. осіб. Загальна чисельність населення Князівства Андорра становить 78,2 тис. осіб, з яких міські жителі становлять 91 % мешканців країни. Етнічний склад населення Андорри має такий вигляд: андоррці – 49 %, іспанці – 24,6 %, португальці – 14,3 %, французи – 3,9 %, решта – представники інших національностей. Офіційна мова Князівства Андорра – каталанська, яка є рідною для 64 % громадян країни [1].

За релігійною ознакою 99,6 % населення країни є християнами (переважно римо-католики). Іслам сповідує близько 0,4 % мешканців країни, майже всі вони є імігрантами-заробітчанами з

країн Африки. Враховуючи переважаючу кількість католиків, Конституція країни гарантує Римокатолицькій церкві (РКЦ) підтримання особливих відносин з державою. При цьому РКЦ Андорри не має самостійного єпископського статусу, сім її парафій входять до юрисдикції єпископа Урхельського (Іспанія) [1]. Незважаючи на особливе співробітництво з РКЦ, у Андоррі відсутня державна релігія. Князівство є світською державою, хоча цей принцип і не закріплений у Конституції країни.

Що стосується походження Андорри та її мешканців, то воно губиться у глибині століть. Відомо, що у 202 р. до н. е. територія Андорри увійшла до складу Римської імперії, а з 414 р. до початку VIII ст. вона перебувала у складі королівства вестготів на Піренеях. Перша згадка про територію сучасної Андорри часів Середньовіччя відноситься до 778 р., коли на Іберійський півострів вторглися маври (колективна назва арабів і берберів з Північної Африки) і під їх натиском вестготи змушені були відступити у Східні Піренеї. У 781 р. король франків Карл Великий приєднав андоррські долини до Франкського королівства та віддав їх в управління своєму синові Людовику Благочестивому, який правив тоді в Аквітанії. У 805 р. загін андоррських повстанців під проводом Марка Альмогабара провів через перевал Фонтаржант франкські війська, які вщент розбили маврів. На знак вдячності Людовик Благочестивий своєю хартією дарував незалежність місцевим жителям шляхом заснування в андоррських долинах незалежної держави, названої ним, за однією з версій, «Ендор», що згодом стала називатися Андорра [2, с. 405].

У результаті боротьби між єпископами Урхельськими (на користь яких графи Урхельські поступилися долиною Андорра) і графами де Фуа за контроль над Андоррою у 839–1133 рр. ця територія була підпорядкована єпископу Урхельському. Однак конфлікти та збройні зіткнення між графами де Фуа і єпископами Урхельськими продовжувалися й надалі. Обидві сторони намагалися повністю підпорядкувати собі Андорру, що призвело зрештою до компромісу та укладення кондомінату (співволодіння) у 1278 р., затвердженого папою Римським Мартином IV у 1282 р. Граф Роже Бернар III де Фуа і єпископ Урхельський Петро де Кастробоно в присутності арагонського короля Педро III підписали так званий Договір про Пареаж (Traite de Pareage; у літературі можна зустріти й іншу його назву – Акт-пареаж), який встановлював спільне володіння в Андоррі єпископа Сео-де-Урхель і графа де Фуа та процедуру розв'язання суперечок між ними з приводу прав на цю територію, а також визначав організацію політичної, адміністративної та судової влади в країні у феодальну епоху. З того часу Андорра остаточно підпадає під подвійний сюзеренітет єпископа Урхельського і графа де Фуа. Наступники єпископа й донині є співправителями, а права графів де Фуа у 1479 році, після того як граф Франциск Феб де Фуа став королем Наварри, перейшли до наваррської корони. Коли король Наварри в 1594 році зійшов на престол Франції під ім'ям Генріха IV, ці права так само перейшли до французької корони, а починаючи з 1792 р., – до Французької Республіки. З того часу й донині президенти Франції є номінальними співправителями Андорри. Отже, нова і новітня історія Андорри протікає фактично під подвійним протекторатом Франції та Іспанії.

У 1419 році в Андоррі був утворений виборний орган – Рада землі, що згодом перетворився на Генеральну раду (один із найстаріших парламентів у Європі), до якої глави найбільш впливових родин мали право обирати своїх представників. У 1763 році в Андоррі був прийнятий звід законів і звичаїв країни – «Політар», а в 1866 році – «Проєкт реформи, прийнятий у Долинах Андорри», затверджений співправителями. Названий документ був основним законодавчим актом Андорри до 1993 року і виконував роль своєрідної конституції держави. Він визначав також повноваження і принципи формування вищого законодавчого органу Андорри – Генеральної ради (складалась з 24 членів), що обиралася синдиками (главами місцевої влади).

У серпні-жовтні 1933 року країну охопили соціальні та політичні заворушення, кампанія за запровадження загального виборчого права, названі андоррською революцією. Скориставшись народними заворушеннями, російський білоемігрант Борис Скосирєв спробував вчинити переворот, запропонувавши Генеральній раді (парламенту країни) свою кандидатуру в якості князя Андорри. Заявляючи про свої права на престол, він діяв нібито від імені претендента на французький престол герцога де Гіза. Коли єпископ Урхельський відхилив цю пропозицію, Б. Скосирєв видав прокламацію в Сео-де-Урхелі і проголосив себе у 1934 році суверенним князем (а потім і королем) Борисом I, призначивши дату загальних виборів. Однак невдовзі він був заарештований іспанською гвардією, а потім засуджений у Барселоні та висланий до Португалії. Все це потягло за собою

розпуск законодавчого органу країни – Генеральної ради. Загроза розкладання правопорядку в Андоррі потребувала втручання французьких властей. Незабаром у Андоррі були проведені вибори і відновлена діяльність Генеральної ради, яка запровадила загальне виборче право для чоловіків віком від 25 років (раніше виборчі права мали лише глави родин), а чоловіки віком від 30 років могли обиратися до органів державної влади. Під час громадянської війни в Іспанії та в роки Другої світової війни (так само, як і під час Першої світової війни) Андорра зберігала нейтралітет. У цей період до країни постійно прибували політичні біженці та іммігранти. З 1936 до 1940 року в Андоррі дислокувався французький військовий контингент з метою недопущення впливу громадянської війни в Іспанії та впливу режиму Франко. Під час Другої світової війни Андорра була важливим каналом контрабанди між Францією (режим Віші) та Іспанією [3]. У 1944 році територія Андорри перебувала під німецькою окупацією.

У повоєнний період значно зріс рівень життя в країні і чисельність населення на 1964 рік зросла вдвічі порівняно з довоєнним часом. Економічному зростанню країни значною мірою сприяв розвиток торгівлі та туризму. У 1966 році в Андоррі було введено соціальне законодавство. У 1970 році у князівстві була проведена виборча реформа, в результаті якої андоррські жінки вперше отримали право голосу. З того часу чоловіки і жінки, які досягли 21-річного віку, отримали виборче право і право бути обраним, тобто стали володіти активним і пасивним виборчим правом. У 1985 році віковий ценз був знижений до 18 років. У 1975–1976 роках в Андоррі були утворені перші політичні партії. На початку 1982 року виконавча влада була відокремлена від законодавчої і створено перший уряд Андорри.

На межі XX і XXI століть Андорра значно розширила зв'язки із зовнішнім світом, стала великим туристичним і торговельним центром, а також значною офшорною зоною. Відсутність прямих податків зробило економіку князівства привабливою для інвесторів. Валовий внутрішній продукт (ВВП), експорт і імпорт Андорри формуються за рахунок торгівлі (головним чином – реекспортних операцій) і туризму (в т. ч. одноденному – для купівлі товарів за більш низькими цінами). Головними зовнішньоторговими партнерами Андорри є Іспанія, Франція, Німеччина та Італія. При цьому сільськогосподарський і промисловий сектори Андорри є слаборозвиненими, країна також повністю залежить від поставок енергоносіїв із-за кордону. Незважаючи на це, за щорічною класифікацією Всесвітнього банку, Андорра є країною з економікою «високого доходу» (high income). З року в рік зростає ВВП країни, що в поточних цінах поступово наближається до 3 млрд євро. Андорра з 1989 року є членом Митного союзу ЄС, а з 1 січня 2002 року вона приєдналась до зони євро. Крім того, Андорра набула у 1993 році членства в ООН та є членом низки її спеціалізованих установ і міжнародних міжурядових регіональних (європейських) організацій, зокрема Ради Європи (з 1994 р.), ОБСЄ (з 1975 р.) та деяких інших. Останнім часом Андорра активно розбудовує свою договірно-правову базу за рахунок укладення міжнародних міжурядових двосторонніх і багатосторонніх угод.

Архаїчна законодавча база, що склалася в основному ще в середньовіччі, породжувала певні труднощі в управлінні країною, що подеколи приводило до конфліктів між Андоррою та її співправителями. Все це зумовило необхідність підготовки та прийняття основного закону країни. 14 березня 1993 року в Андоррі відбувся референдум, результатом якого стало прийняття (74 % виборців) першої демократичної Конституції та скасування феодальної системи влади, що формально існувала до того часу в країні. Згідно з нововведеннями суверенітет держави передавався громадянам і органам представницької влади, співправителі зберегли за собою статус глави держави і право вето в питаннях законодавства і міжнародних відносин. Крім того, громадянам гарантувались основні права і свободи, дозволялось створення політичних партій і професійних спілок тощо.

Конституція, віддаючи данину феодально-монархічній епосі, звідки беруть витоки сучасної Андорри, зберегла її історичну назву – «князівство», яке, незважаючи на його офіційну назву, по суті, є республікою з парламентською формою правління. Зокрема, у ст. 1 Конституції країни записано, що «режим правління Андорри – парламентський», тому не можна погодитися з тими вітчизняними авторами, які вважають Андорру за формою державного правління парламентським князівством. Так, в українській юридичній енциклопедії в статті «Андорра» говориться, що чинна Конституція Андорри 1993 р. проголосила країну «парламентським князівством» [2, с. 404]. В іншій і більш сучасній вітчизняній енциклопедії «Країни світу і Україна», яка є першим в Україні

багатотомним систематизованим зводом знань про країни світу та їхні політичні системи, у статті «Андорра» також зазначається, що за формою державного устрою Андорра є парламентським князівством. Водночас, як зауважує відомий український вчений-конституціоналіст В. Шаповал, іноді з метою позначення форми державного правління в конституціях використовуються замість терміна «форма державного правління» («форма правління»), який є визначальним для теорії і практики конституційного права, інші терміни, зокрема «режим правління», який, згідно з Конституцією Андорри, є в цій країні парламентським. Отже, сучасна Андорра, незважаючи на історичну назву країни – князівство (в якому немає монарха як такого), є, по суті, республікою з парламентською формою правління, що випливає зі ст. 1 Конституції Андорри від 14 березня 1993 року. Парламентська форма правління, зафіксована названою Конституцією, зумовлює і характер відносин між Генеральною радою (парламентом) і урядом країни, оскільки парламент нової легіслатури обирає главу уряду [4, с. 295].

У преамбулі Конституції Андорри наголошується на відданості андоррців історичним традиціям та необхідності пристосування її політичних і суспільних інститутів до нових історичних реалій. З точки зору предмета регулювання і оформлення, Конституція Князівства Андорра відображає стан сучасного західного конституціоналізму та містить його політичну, економічну і соціальну складові. Конституція характеризує Андорру як правову, незалежну, демократичну й соціальну державу, а також проголошує принцип народного суверенітету, що корениться в андоррському народі, який здійснює його за допомогою голосування та інститутів, установлених основним законом (ст. 1). За змістом ст. 3 Конституції країни, вона є вищим виявленням андоррського правового порядку та виступає як об'єднуюче начало публічної влади і громадян. Відповідно до Конституції Андорри, держава у своїй діяльності слідує принципам свободи, рівності, справедливості, терпимості та захисту прав людини, а також гідності людини. Конституція закріплює широке коло прав і свобод андоррців (ст. 4–42). Гарантії непорушних і невід'ємних прав особи розглядаються як основа політичної організації, соціального миру та справедливості. При цьому Загальна декларація прав людини 1948 року виступає як елемент юридичного порядку Андорри (ст. 5).

Конституція Андорри вирізняється наявністю титулу III (ст. 43–49), що розкриває зміст, функції та значення унікального інституту співправителів, якими є в «особистій і виключній якості єпископ Урхельський і президент Французької Республіки». Позитивний, понад 700-літній досвід управління країною за допомогою співправителів дав підстави для збереження цього інституту в нових історичних умовах у трансформованому вигляді. Положення Конституції про те, що співправителі є «як спільно, так і роздільно, главою держави» дає підстави охарактеризувати інститут співправителів як колективного главу андоррської держави, в якій кожний із співправителів водночас виступає як індивідуальний глава Князівства Андорра з достатньо традиційною для країни з парламентською формою правління компетенцією. Обидва співправителі мають однакові повноваження і здійснюють верховне представництво князівства, будучи символами і гарантами андоррської держави. Кожен із співправителів складає присягу і зобов'язується здійснювати свої повноваження в повній відповідності з положеннями конституції Андорри (ст. 43). Кожний співправитель призначає свого особистого представника в князівстві. Будучи достатньо оригінальною установою, інститут співправителів покликаний забезпечити наступність влади в країні та її стабільність і, як показує історичний досвід, цілком виправдав своє призначення. Інститут співправителів виконує не лише роль глави андоррської держави, а й включений до системи органів виконавчої влади країни. Хоча співправителі не обираються й не призначаються безпосередньо в Андоррі, вони виконують низку виконавчих функцій у князівстві, зокрема, приймають рішення щодо оголошення виборів і референдумів, про створення спеціальних служб для реалізації їхніх інституційних функцій тощо (статті 45 і 46).

Вища виконавча влада в князівстві здійснюється урядом, що складається з глави уряду та 12 міністрів (ст. 72). Цей орган державної влади є відповідальним за проведення національної і міжнародної політики Андорри, а також за управління державою. Усі дії і рішення уряду підлягають судовому контролю (ст. 72). Кандидат, обраний Генеральною радою (парламентом) на посаду голови уряду, формально затверджується співправителями на чотирьохрічний строк. Уряд відповідальний перед Генеральною радою і несе за свою діяльність політичну та солідарну відповідальність

(ст. 69). Тут варто ще раз наголосити, що уряд Андорри підзвітний саме Генеральній раді (парламенту), тому політична система держави є парламентською. При цьому, згідно зі ст. 71, після обговорень в уряді його глава може поставити перед співправителями вимогу щодо розпуску Генеральної ради. Загалом Конституція Князівства Андорри 1993 року змінила державний устрій так, що повноваження уряду значно розширилися. До відання уряду передано низку питань, що раніше перебували в компетенції співправителів, зокрема, управління поліцією, правосуддям, пенітенціарною адміністрацією, вирішення питань громадянства тощо. Для реалізації своїх повноважень уряд наділений владою приймати акти нормативного характеру. Уряд (так само як і парламент) володіє правом законодавчої ініціативи (ст. 58).

Законодавчим органом Андорри є Генеральна рада – однопалатний парламент, який забезпечує рівне представництво всього місцевого населення і семи громад (парафій) окремо, представляє народ Андорри, здійснює законодавчу владу, схвалює державний бюджет, визначає політику уряду і контролює її проведення (ст. 50). Він складається з не менше 28 (нині у складі парламенту саме така кількість депутатів) і не більше 40 генеральних радників (депутатів), які обираються на 4 роки загальним, вільним, рівним і прямим голосуванням (ст. 51). Половина членів Генеральної ради обирається по загальнонаціональному округу, друга половина – по рівному числу з 7 парафій (ст. 52). Таким чином, у Андоррі діє змішана виборча система: у парафіях половина парламентаріїв обирається за мажоритарною системою, друга половина при виборах у одномандатному національному окрузі – за системою пропорційного представництва. Виборчих бар'єрів для партій чи коаліцій не існує. Генеральна рада, як і переважна більшість парламентів світу, володіє усіма атрибутами парламентської установи, однак оригінальним її органом є Постійна комісія з дотримання повноважень парламенту, коли останній розпущений або перебуває на канікулах. Голова Генеральної ради (генеральний синдик) обирається з числа членів ради (ст. 55). Генеральна рада володіє законодавчою ініціативою (ст. 58) нарівні з урядом і може делегувати уряду здійснення законодавчої функції (ст. 59). Доволі докладно прописані в Конституції повноваження Генеральної ради в частині ратифікації та денонсації міжнародних договорів.

Що стосується особливостей судової системи Андорри, то вони розкриваються у титулі VII Конституції та є єдиною на всій території (ст. 85). Конституція країни забороняє надзвичайну юстицію. Судова влада здійснюється суддями першої інстанції, судами, кримінальними трибуналами і Верховним судом (ст. 87). Існує також Верховний трибунал з кримінальних справ, що складається з двох вікаріїв, апеляційного судді, двох цивільних суддів і двох членів Генеральної ради. Відповідно до ст. 89 верховний орган судової влади – Вища рада правосуддя (ВРП) – орган представництва, керівництва і управління судовою системою, який контролює відправлення правосуддя. Контроль за дотриманням конституційної законності покладається на Конституційний трибунал, який є верховною інстанцією у тлумаченні Конституції. Повноваження Конституційного трибуналу Андорри в цілому аналогічні повноваженням органів конституційної юстиції європейських країн. Стаття 98 Конституції встановлює, що Конституційний трибунал, крім питань конституційності тих чи інших законодавчих актів, декретів, міжнародних договорів, правомочний розглядати також і індивідуальні клопотання про конституційний захист прав і свобод, і конфлікти з приводу розподілу повноважень між конституційними органами, якими є співправителі, Генеральна рада (парламент), уряд, ВРП і громади. Конституція Андорри визначає також завдання прокуратури, яке полягає у нагляді за дотриманням законності та застосуванням законів, а також незалежності судів, захисту та охорони прав громадян і суспільних інтересів.

Після набрання чинності першою демократичною андоррською Конституцією 1993 року та узгодження з нею політичної системи країни Князівство Андорра стало повністю відповідати загальновизнаним критеріям державності, які склалися в сучасному міжнародному праві та були перераховані у ст. 1 Конвенції Монтевідео про права й обов'язки держав від 26 грудня 1933 року. У названій Конвенції, зокрема, говориться, що «держава як особа міжнародного права повинна мати: a) постійне населення; b) певну територію; c) уряд і d) здатність вступати в міжнародні відносини з іншими державами» [5]. З прийняттям Конституції Андорри 1993 року міжнародне становище князівства змінилось, воно стало формально незалежним і здатним вступати в міжнародні відносини з іншими суб'єктами міжнародного права – державами та міжнародними міжурядовими організаціями.

Висновки. На сучасному етапі своєї державності Князівство Андорра є повноправним членом міжнародного співтовариства і володіє міжнародними правами та обов'язками. Його міжнародно-правовий статус має об'єктивний характер і знаходить відображення в таких аспектах, як jus legationis (активне й пасивне право посольства), jus contrahendi (укладення міжнародних договорів), jus societatis (участь у роботі міжнародних організацій) та jus conventus (участь у роботі міжнародних конференцій). Ці аспекти мають свою специфіку та правові нюанси в діяльності Князівства Андорра на міжнародній арені. Цим теоретико-практичним питанням ми й присвятимо наступні наші статті.

Список використаних джерел

1. Сайт Департаменту статистики Князівства Андорра. URL: http://www.estadistica.ad/serveiestudis/web/index.asp
2. Дудко І. Д. Андорра. *Країни світу і Україна: енциклопедія: в 5 т.* Т. 1 / редкол.: А. І. Кудряченко (голова) та ін.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Фенікс, 2018. Том 1. 564 с.
3. Федоренко В. Л. Андорра. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* Т. 1: А-Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2011. 656 с.
4. Шаповал В. М. Форма державного правління. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* Т. 6: Т-Я / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2004. 768 с.
5. Convention on the Rights and Duties of States, signed at Montevideo, 26 Dec., 1933. League of Nations Treaty Series. 1936. Vol. 165.

References

1. Sayt Departamentu statystyky Knyazivstva Andorra. URL: http://www.estadistica.ad/serveiestudis/web/index.asp
2. Dudko Í. D. Andorra. *Kraïni svítu í Ukraïna: yentsiklopedíya: v 5 t.* T. 1 / redkol.: A. Í. Kudryachenko (golova) ta ín.; DU «Ínstitut vsesvítn'oï ístoríï NAN Ukraïni». Kyiv: Feníks, 2018. 564 s.
3. Fedorenko V. L. Andorra. *Yuridichna yentsiklopedíya: v 6 t.* T. 1: A-G / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (golova) ta ín. Kyiv: Vid-vo «Yuridichna dumka», 2011. 656 s.
4. Shapoval V. M. Forma derzhavnogo pravlínnya. *Yuridichna yentsiklopedíya: v 6 t.* T. 6: T-Ya / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (golova) ta ín. Kyiv: Vid-vo «Yuridichna dumka», 2004. 768 s.
5. Convention on the Rights and Duties of States, signed at Montevideo, 26 Dec., 1933. League of Nations Treaty Series. 1936. Vol. 165.

Отрош В. М. Становлення андоррської державності та набуття Князівством Андорра міжнародної правосуб'єктності

У статті розглядаються питання виникнення і становлення Андорри та її політичної системи в контексті набуття князівством міжнародної правосуб'єктності. Показано, що з прийняттям Конституції 1993 року міжнародне становище Андорри змінилось, країна стала формально незалежною і здатною вступати в міжнародні відносини з іншими суб'єктами міжнародного права. Робиться висновок, що на сучасному етапі своєї державності Князівство Андорра є повноправним членом міжнародного співтовариства і володіє міжнародними правами та обов'язками.

Ключові слова: Андорра, Князівство Андорра, Конституція Князівства Андорра 1993 року, політична система Андорри, співправителі, Генеральна рада (парламент) Андорри, уряд Андорри, судова система Андорри, міжнародна правосуб'єктність Андорри.

Otrosh V. M. The formation of Andorran statehood and the acquisition of international legal personality by the Principality of Andorra

Issues of international legal personality are among the most important problems of modern international law. A special place among them is the issue of the international legal personality of European micro-states, including Andorra. The relevance of the chosen research topic is caused by the absence of a comprehensive study of the international legal nature of European micro-states in the domestic (and the lack of it in foreign) science of international law.

The purpose of the article is to analyze the formation of Andorran statehood and show how the Principality of Andorra acquired international legal personality. The article shows that since 1278, Andorra has been under the dual suzerainty of ecclesiastical and secular lords: the nominal co-rulers of the principality have always been the Spanish Bishop of Urgel and the President of France (after the overthrow of the monarchy and the establishment

of a republican form of government in the country). After the entry into force of the first democratic Andorran constitution in 1993 and bringing the country's political system into line with it, the Principality of Andorra began to fully meet the generally recognized criteria of statehood that have developed in modern international law. With the adoption of the Andorran constitution in 1993, the international position of the principality changed, it became formally independent and able to enter into international relations with other subjects of international law - states and international intergovernmental organizations.

Based on the above, it is concluded that now the Principality of Andorra is a full member of the international community and has international rights and obligations. Its international legal status is objective and is reflected in such aspects as jus legationis (active and passive law of the embassy), jus contrahendi (conclusion of international treaties), jus societatis (participation in the work of international organizations) and jus conventus (participation in work of international conferences).

Key words: Andorra, Principality of Andorra, constitution of the Principality of Andorra 1993, political system of Andorra, co-rulers, General Council (Parliament) of Andorra, government of Andorra, judicial system of Andorra, international legal personality of Andorra.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-268-274

УДК 340.1

Максим Миколайович Пендюра,
завідувач кафедри теорії, історії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3589-0184

Артем Павлович Вадімов,
аспірант кафедри теорії, історії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-9625-1341

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА У ПРАВОТВОРЧОСТІ, ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА ТЛУМАЧЕННІ ПРАВОВИХ НОРМ

Постановка проблеми. Соціальна ефективність законодавства є ключовим фактором у забезпеченні дієвості правової системи, її відповідності суспільним потребам, очікуванням громадян та цілеспрямованому державному управлінню. У сучасних умовах правотворчість, правореалізація та тлумачення правових норм виступають взаємопов'язаними елементами, які визначають соціальну ефективність законодавства. Тож дослідження соціальної ефективності законодавства має важливе теоретичне та практичне значення для підвищення якості законотворчих процесів, удосконалення правореалізаційних механізмів та покращення процесу тлумачення правових норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних наукових досліджень з проблеми соціальної ефективності законодавства демонструє значну увагу до взаємодії права та соціальних процесів. Останні публікації в галузі правознавства активно досліджують проблеми правотворчості, правореалізації та тлумачення права, акцентуючи на необхідності адаптації законодавства до змінюваних суспільних реалій.

Дослідженню соціальної ефективності законодавства та її складових і проявів присвячували свої праці такі вітчизняні вчені: Т. Андрусяк, С. Бобровник, О. Богініч, Ф. Бурчак, В. Головченко, Ж. Дзейко, О. Ковальчук, М. Козюбра, А. Колодій, М. Копєйчиков, В. Кудрявцев, С. Лисенков, В. Нагребельний, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, П. Рабінович, А. Савінова, В. Селіванов, В. Сіренко, Т. Тарахонич, М. Теплюк, В. Цвєткова, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін. Внесок у дослідження вказаної тематики також зробили В. Антошкіна, О. Балицька, О. Волохов, К. Глуховеря, В. Дубас, Л. Купіна, Ю. Навроцька, В. Тернавська та ін.

Мета статті – аналіз соціальної ефективності законодавства в контексті правотворчості, правореалізації та тлумачення права. Зокрема, необхідно вивчити теоретичні аспекти соціальної ефективності законодавства та визначити основні фактори, що впливають на її досягнення. Для цього необхідна оцінка процесів правотворчості, правозастосування та тлумачення норм права, а саме: виявлення проблем, які виникають при реалізації законодавства, і дослідження механізмів тлумачення правових норм, що забезпечують їх ефективне застосування в суспільному контексті.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є поєднання загальнонаукових і спеціальних методів. Використано системний підхід, який дає змогу розглядати правотворчість, правореалізацію та тлумачення норм як єдиний механізм забезпечення соціальної ефективності законодавства. Методи аналізу і синтезу застосовуються для визначення взаємозв'язків між нормативним регулюванням і його впливом на суспільство.

Основні результати дослідження. Поняття соціальної ефективності законодавства є багатоаспектним. Його можна визначити як ступінь відповідності результатів застосування законодавчих норм суспільним потребам, цінностям і очікуванням. Соціальна ефективність проявляється у здатності законодавства впливати на поведінку індивідів, груп і суспільства в цілому таким чином, щоб сприяти досягненню загального блага. Тож соціальна ефективність законодавства є ключовим показником при дослідженні ефективності права загалом [6, с. 193].

Фактори, що впливають на соціальну ефективність законодавства, є надзвичайно різноманітними. Серед них можна виділити політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти. Політичний фактор передбачає стабільність державної влади, її легітимність і здатність до прийняття виважених рішень. Економічний чинник впливає на соціальну ефективність через рівень ресурсного забезпечення законодавчих ініціатив (на думку автора, передусім це стосується розробки оптимального кошторису перед прийняттям конкретного законопроєкту). Соціальний фактор охоплює ступінь згуртованості суспільства, рівень довіри громадян до державних інституцій та правової системи. Культурний компонент визначається особливостями правової культури, історичними традиціями та моральними цінностями, які домінують у суспільстві.

Правотворчість є одним із ключових етапів правового регулювання, на якому закладаються основи ефективності законодавства, зокрема його соціального впливу. Саме на цьому етапі формуються норми права, які повинні відповідати суспільним очікуванням і забезпечувати гармонійний розвиток соціальних відносин. Соціальна ефективність у правотворчості визначається здатністю законодавчого процесу враховувати реальні потреби суспільства, прогнозувати наслідки прийняття нових правових норм і забезпечувати їхню доступність і зрозумілість для громадян. Вивчення особливостей соціальної ефективності на стадії правотворчості дає змогу не лише оцінити якість законотворчого процесу, а й виявити шляхи його вдосконалення. Фактично вченими проводиться певне ототожнення категорій «ефективність законодавства» та «ефективність правотворчості», змістом якої є оцінка внеску у зміцнення правових основ державного і суспільного життя, у забезпечення прав і свобод людини та громадянина, за результатами дії самого закону, передумовою чого є досконаліть самого закону як результат якісної законотворчої діяльності [5, с. 68].

Соціальна ефективність правотворчості безпосередньо залежить від принципів, на яких ґрунтується цей процес. Демократизм є одним із базових принципів, що забезпечує врахування суспільних інтересів. Це означає, що процес створення нормативно-правових актів має бути відкритим, прозорим і передбачати активну участь громадськості. У демократичних державах громадяни мають право впливати на законотворчість через механізми громадських консультацій, обговорення проєктів законів. Такий підхід забезпечує більшу відповідність законодавства реальним потребам суспільства та підвищує його легітимність.

Іншим важливим принципом є науковість правотворчості. Створення ефективних нормативно-правових актів вимагає глибокого аналізу соціальних явищ, емпіричних досліджень і прогнозування можливих наслідків. Законодавство, що базується на наукових даних, є більш стійким до викликів сучасності, адже враховує як довгострокові, так і короткострокові тенденції.

Прогнозування наслідків правотворчості є ще одним критично важливим аспектом забезпечення соціальної ефективності законодавства. Законодавчий процес не повинен обмежуватися лише реагуванням на поточні виклики, він має враховувати довгострокові наслідки прийняття тих чи інших норм. Це потребує врахування багатьох чинників, включно з економічними, політичними, соціальними та природними змінами.

Зміст і мета підзаконної правотворчої діяльності полягає в конкретизації (деталізації) норм права суб'єктами публічної влади в межах їхніх повноважень на особливому рівні, в юридичній формі підзаконних нормативно-правових актів. Це означає, що права і свободи, основні обов'язки людини і громадянина, засади юридичної відповідальності, які на загальному рівні визначені диспозицією та санкцією норми права в законодавчих актах, конкретизуються (деталізуються) на особливому рівні підзаконних нормативно-правових актів меншої юридичної сили [4, с. 192].

Сучасний етап розвитку суспільства вимагає від законотворчості більшої гнучкості та здатності враховувати інтереси різних соціальних груп. Особливо це стосується законодавчих ініціатив, що впливають на права меншин, гендерну рівність, захист навколишнього середовища або розвиток інновацій. У таких випадках необхідно уникати надмірної формалізації та враховувати культурні,

етнічні та інші особливості суспільства. Це дає змогу забезпечити баланс між універсальністю законодавства та його здатністю враховувати специфіку конкретних соціальних умов.

У механізмі правового регулювання правореалізація займає не менш важливе місце, ніж правотворення. Адже правореалізація є ключовою складовою правової системи, яка визначає, наскільки прийняті правові норми виконують свою регулятивну функцію в реальному житті. Саме на етапі правореалізації законодавчі положення набувають конкретного втілення, впливаючи на поведінку суб'єктів права, вирішення соціальних конфліктів і гармонізацію суспільних відносин. Соціальна ефективність у правореалізації полягає в тому, наскільки закони, які вже набули чинності, відповідають очікуванням суспільства, досягають поставлених цілей і забезпечують справедливість у правовому регулюванні [8, с. 93].

В умовах стрімкого розвитку різних галузей права та постійного оновлення їх нормативної бази постає питання переосмислення підходів до ефективності норм права в аспекті їх застосування, визначенні сутності поняття ефективності правових норм законодавства під час їх дії на практиці (тобто у процесі правореалізації) для універсалізації в правовій науці [3, с. 109].

Основою соціальної ефективності у правореалізації є здатність нормативно-правових актів впливати на поведінку громадян, створюючи стимул до дотримання правових норм. Громадяни, які розуміють суть і мету правових норм, мають більше стимулів для їх дотримання, що забезпечує кращий соціальний результат.

Важливу роль у забезпеченні соціальної ефективності правореалізації відіграють правоохоронні органи, які здійснюють контроль за дотриманням законодавства. Їх діяльність повинна бути спрямована не лише на покарання порушників, а й на запобігання правопорушенням шляхом профілактичної роботи з населенням. Своєю чергою конкретні судові органи як складові та ланки судової системи (гілки влади) забезпечують тлумачення норм права, їх застосування до конкретних ситуацій і відновлення порушених прав. Високий рівень судочинства сприяє формуванню довіри громадян до правової системи, що є однією з передумов соціальної ефективності.

Реалізація норм права неможлива без ефективної діяльності виконавчої влади, яка відповідає за впровадження законодавства у різних сферах суспільного життя. Органи виконавчої влади забезпечують виконання програм і стратегій, прийнятих законодавчим органом, що є основою соціального добробуту. Наприклад, реалізація норм соціального забезпечення або охорони здоров'я вимагає тісної взаємодії між законодавцями, виконавчими органами та безпосередніми суб'єктами права. Відсутність такої взаємодії може призводити до формалізму у правореалізації, коли прийняті нормативно-правові акти не досягають поставлених цілей через бюрократичні перепони або неефективність виконавчих структур.

Тлумачення права є одним із ключових елементів функціонування правової системи, який забезпечує зрозумілість, узгодженість і передбачуваність правозастосування. Під тлумаченням права слід розуміти різновид юридичного тлумачення, об'єктом якого є виключно норми права, тобто загальнообов'язкові правила поведінки, розраховані на неодноразову реалізацію, незалежно від форм (джерел), у яких вони містяться, та суб'єктів, від яких вони походять [7, с. 229].

Процес тлумачення права є необхідним для усунення двозначностей, прогалин або суперечностей у законодавстві. Норми права часто формулюються у вигляді загальних положень, що надає їм універсальності, але водночас залишає простір для різного розуміння. У цих умовах тлумачення стає засобом конкретизації правових норм. Однак для досягнення соціальної ефективності цей процес має бути не лише технічно правильним, а й відповідати принципам справедливості, пропорційності та соціальної користі.

Значення соціальної ефективності у тлумаченні права зростає в умовах складності сучасного законодавства, яке охоплює дедалі ширші сфери суспільного життя. У багатьох випадках норми права створюються з урахуванням загальносуспільних інтересів, однак їх застосування може призводити до конфліктів, якщо правозастосовувачі не враховують конкретних соціальних контекстів.

Тлумачення права може здійснюватися як офіційними суб'єктами – судами, правоохоронними органами, органами державної влади, так і неофіційними – юристами, науковцями та громадянами. Офіційне тлумачення – це пізнавальна за змістом і правова за формою владна організуюча діяльність уповноважених суб'єктів управлінських правовідносин, плин якої відбувається, як правило, у процедурно-процесуальному порядку, що спрямована на з'ясування та роз'яснення волі

суб'єкта правотворчості або виявленої й опосередкованої ним волі громадянського суспільства, матеріалізованої у нормах права, здійснюється шляхом використання спеціально опрацьованих для цього правил і прийомів [2, с. 18].

Неофіційне тлумачення права, яке здійснюється науковцями або практикуючими юристами, також має значний вплив на формування правозастосовної практики. Наукові дослідження та експертні висновки часто використовуються судами та іншими суб'єктами для обґрунтування своїх рішень. Соціальна ефективність неофіційного тлумачення права залежить від його об'єктивності, ґрунтовності та відповідності реаліям суспільного життя.

Особливу роль у забезпеченні соціальної ефективності тлумачення права відіграють принципи та цілі, якими керуються суб'єкти тлумачення. Основними принципами є верховенство права, справедливість, рівність перед законом, пропорційність і захист прав людини. Ці принципи визначають межі тлумачення та забезпечують його соціальну спрямованість.

Соціальна ефективність тлумачення права також залежить від методів, які використовуються в цьому процесі. Традиційно виділяють кілька основних методів тлумачення: граматичний, системний, історичний, телеологічний та функціональний. Граматичний метод спрямований на аналіз тексту правової норми, його змісту та формулювань. Він забезпечує точність і визначеність, але може бути недостатнім у складних соціальних контекстах. Під системним методом тлумачення розуміють діяльність, що здійснюється суб'єктами, яка полягає в зіставленні норм з метою встановлення їх змісту та точного застосування, заснована на використанні ряду прийомів системного способу тлумачення. Історичний метод дає змогу зрозуміти умови та обставини, за яких було прийнято норму, що є важливим для її адаптації до сучасних реалій. Телеологічний метод, який зосереджується на меті правової норми, дає змогу орієнтуватися на досягнення результатів, які відповідають інтересам суспільства, навіть якщо це вимагає відступу від буквального значення тексту. Функціональний метод спрямований на врахування соціальної ролі правової норми, її впливу на суспільні відносини та поведінку суб'єктів. Цей підхід забезпечує найбільшу відповідність тлумачення реальним потребам і викликам суспільства [1, с. 184].

На нашу думку, на сьогодні важливою умовою забезпечення соціальної ефективності у тлумаченні права є його еволюція відповідно до змін у суспільстві. Наприклад, розвиток технологій, зміни в соціальній структурі або нові виклики, такі як пандемії, зміна клімату, військові конфлікти та геополітична напруженість потребують перегляду підходів до тлумачення правових норм. Судові органи, які виступають основними суб'єктами тлумачення, повинні бути готові до адаптації своїх підходів і врахування нових реалій. Це потребує не лише високої професійної компетенції, а й здатності до творчого мислення та використання міждисциплінарних підходів.

Висновки. Соціальна ефективність законодавства є ключовим показником його дієвості у процесах правотворчості, правореалізації та тлумачення права. Цей показник визначається здатністю законодавства відповідати суспільним потребам, забезпечувати справедливість, правову визначеність і соціальну стабільність. У сфері правотворчості соціальна ефективність досягається через дотримання принципів демократичності, прозорості та врахування громадської думки на етапі розроблення й ухвалення нормативно-правових актів. У правореалізації вона проявляється через забезпечення відповідності норм права реальним соціальним умовам, а також ефективного механізму їх застосування. Тлумачення права є не лише засобом подолання нормативної невизначеності, а й важливим інструментом забезпечення соціальної справедливості. Воно дає змогу адаптувати правові норми до конкретних обставин, враховуючи соціальний контекст і суспільні інтереси.

Отже, забезпечення соціальної ефективності законодавства в усіх його аспектах є необхідною умовою для зміцнення правової держави, захисту прав людини та підвищення довіри до правової системи. Подальше вдосконалення цього підходу сприятиме адаптації правової системи до нових суспільних реалій.

Список використаних джерел

1. Антошкіна В. О. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право. Серія «Теорія держави і права».* 2020. № 5. С. 181–186. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/33.pdf

2. Балинська О. М. Проблеми тлумачення правових норм: навч. посіб. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 392 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4092/1/ПроблТлумПРАВнорм_Балин.pdf
3. Волохов О. С. Окремі підходи до визначення поняття ефективності правових норм. *Публічне право.* 2023. № 2 (50). С. 109–116. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/files/50/12.pdf (дата звернення: 28.01.2025).
4. Глуховеря К. М. Адміністративна правотворчість в діяльності публічної адміністрації: сутнісна характеристика. *Електронне наукове видання «Аналітико-порівняльне правознавство». Розділ 7. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право.* 2022. № 4. С. 191–194. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/267548/263371
5. Дубас В. М. Ефективність як інструмент виміру правотворчості та її політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. № 84. С. 65–70. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/10.pdf
6. Купіна Л. Ф. Соціальна ефективність права. Тринадцяті юридичні читання. *Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.): матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2018 року.* Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 191–193.
7. Навроцька Ю. О. Тлумачення права як зміст інтерпретаційної діяльності: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. № 72. С. 223–230. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/39.pdf
8. Тернавська В. М. Правозастосування як форма реалізації конституційно-правової політики України. *Нове українське право.* 2023. № 2. С. 92–91. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/459/411

References

1. Antoshkina V. O. Sposoby tlumachennia prava ta yikhnia rol u pravozastosovnii praktytsi. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo. Seriia «Teoriia derzhavy i prava».* 2020. № 5. S. 181–186. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/33.pdf
2. Balynska O. M. Problemy tlumachennia pravovykh norm: navch. posib. Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav, 2021. 392 s. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4092/1/ProblTlumPRAVnorm_Balyn.pdf
3. Volokhov O. S. Okremi pidkhody do vyznachennia poniattia efektyvnosti pravovykh norm. *Publichne pravo.* 2023. № 2 (50). S. 109–116. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/files/50/12.pdf (data zvernennia: 28.01.2025).
4. Hlukhoveria K. M. Administratyvna pravotvorchist v diialnosti publichnoi administratsii: sutnisna kharakterystyka. *Elektronne naukove vydannia «Analityko-porivnialne pravoznavstvo». Rozdil 7. Administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo.* 2022. № 4. S. 191–194. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/267548/263371
5. Dubas V. M. Efektyvnist yak instrument vymiru pravotvorchosti ta yii polityky. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo»*. 2024. № 84. S. 65–70. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/10.pdf
6. Kupina L. F. Sotsialna efektyvnist prava. Trynadtsiati yurydychni chytannia. *Ukrainska derzhavnist: kriz pryzmu chasu (do 100-richchia Ukrainskoi natsionalno-demokratychnoi revoliutsii 1917–1921 rr.): materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, 24–25 travnia 2018 roku.* Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2018. S. 191–193.
7. Navrotska Yu. O. Tlumachennia prava yak zmist interpretatsiinoi diialnosti: zahalnoteoretychna kharakterystyka. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo».* 2022. № 72. S. 223–230. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/39.pdf
8. Ternavska V. M. Pravozastosuvannia yak forma realizatsii konstytutsiino-pravovoi poiltyky Ukrainy. *Nove ukrainske pravo.* 2023. № 2. S. 92–91. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/459/411

Пендюра М. М., Вадімов А. П. Особливості прояву соціальної ефективності законодавства у правотворчості, правореалізації та тлумаченні правових норм

У статті досліджено особливості прояву соціальної ефективності законодавства в основних напрямах функціонування правової системи: правотворчості, правореалізації та тлумаченні правових норм. Автори акцентують увагу на тому, що соціальна ефективність нормативно-правових актів є важливим критерієм

оцінки якості права, відображаючи ступінь відповідності законодавства реальним суспільним потребам і очікуванням. У процесі правотворчості ефективність проявляється через здатність законодавця передбачати наслідки прийняття правових норм та їх адаптивність до соціальних змін. При реалізації права важливою є здатність норм забезпечувати належну поведінку суб'єктів правовідносин, знижувати рівень правопорушень, сприяти правовій стабільності. У процесі тлумачення соціальна ефективність виявляється через здатність роз'яснення змісту правових норм сприяти їх правильному, справедливому та послідовному застосуванню. Автори підкреслюють необхідність комплексного підходу до оцінки ефективності, з урахуванням правових, соціальних, морально-етичних та практичних чинників. Дослідження підкреслює важливість інтеграції соціальних і правових підходів для вдосконалення законодавства та зміцнення правової держави в умовах сучасних викликів. Запропоновано рекомендації щодо підвищення соціальної ефективності законодавства на кожному з розглянутих етапів.

Ключові слова: соціальна ефективність, законодавство, правотворчість, реалізація права, тлумачення правових норм, якість права, правова система, нормативно-правовий акт, правозастосування, юридична техніка, соціальна справедливість.

Pendiura M. M., Vadimov A. P. Peculiarities of manifestation of social effectiveness of legislation in lawmaking, law implementation and interpretation of legal norms

This article presents a comprehensive analysis of the phenomenon of social effectiveness of legislation, focusing on its manifestation in the three fundamental components of the legal process: law-making, implementation of law, and interpretation of legal norms. The authors argues that social effectiveness is not merely a theoretical or supplementary characteristic of legislation, but a central indicator of the quality and viability of legal norms within a democratic society. Socially effective laws are those that reflect and meet real societal needs, values, and expectations, contributing to the achievement of public goals, social harmony, and the proper functioning of legal institutions.

In the sphere of law-making, the article emphasizes the legislator's responsibility to foresee the legal and social consequences of normative acts. Social effectiveness at this stage involves the ability to formulate laws that are clear, coherent, feasible, and adaptable to changing social conditions. This includes the consideration of empirical data, public consultations, and the inclusion of mechanisms for monitoring and revising laws as needed. A socially effective legislative process is also one that promotes inclusivity, transparency, and legitimacy in the eyes of the population.

During the implementation phase, the effectiveness of legal norms is assessed based on their capacity to shape and regulate social behavior in accordance with legal principles and public interest. Socially effective implementation presupposes not only the formal application of legal norms but also their internalization by the subjects of law-citizens, institutions, and public authorities. Indicators of success at this stage include a reduction in legal violations, increased compliance with the law, trust in the legal system, and a sense of legal security among the population.

In terms of interpretation, the article explores how the social effectiveness of legal norms depends on the ability of interpreters-judges, legal scholars, practitioners-to uncover and apply the normative content of legislation in a way that promotes justice, consistency, and practical relevance. Proper interpretation should reconcile the letter of the law with its spirit and ensure that legal decisions reflect current social realities and evolving public values.

The authors proposes a set of recommendations aimed at improving the responsiveness, legitimacy, and impact of legal norms at each stage of the legal cycle. These include strengthening law-making, improving legal education and communication, enhancing institutional capacity for legal enforcement, and developing flexible methodologies for interpreting and updating legal provisions in response to social change.

Key words: social efficiency, legislation, lawmaking, implementation of law, interpretation of legal norms, quality of law, legal system, regulatory act, law enforcement, legal technique, social justice.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-275-280

УДК 316.485: [355.16+347.512]

Олександр Іванович Савка,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого
ПРАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»,
кандидат юридичних наук,
докторант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1723-3412

УМОВИ І КРИТЕРІЇ ПРАВОМІРНОСТІ ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА ОХОРОННИХ КОМПАНІЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ І ЗОН ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

Постановка проблеми. Заподіяння шкоди в умовах збройного конфлікту будь-якого характеру відрізняється від такого в мирних умовах, за звичайної дії права, зокрема кримінального. При цьому фактично заподіяння шкоди в ситуації збройного конфлікту створює обставини, аналогічні (або навіть прирівняні) до обставин, що виключають злочинність діяння, якщо такий підхід допускають норми міжнародного гуманітарного права. У цій ситуації може утворюватися зв'язок з різними загальними обставинами, що виключають злочинність діяння, тобто виконання наказу чи розпорядження. Заподіяння шкоди в обставинах збройного конфлікту може охоплювати також специфічні ситуації, такі як репресалії, конфлікт зобов'язань, військова необхідність, до якої входить, наприклад, відступ від заборони на знищення або приведення в непридатність об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення, передбачених п. 5 ст. 54 Додаткового протоколу І до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), від 8 червня 1977 року та іншими статтями зазначеного Протоколу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукових праць на тему дослідження умов і критеріїв правомірності заподіяння шкоди співробітниками приватних військових та охоронних компаній (далі – ПВОК) в умовах збройних конфліктів і зон підвищеної небезпеки обмаль. Роботи фахівців охоплюють широкий спектр проблем діяльності приватних військових та охоронних компаній. Однак невисвітленими або малорозробленими наукою є ряд питань умов і критеріїв правомірності заподіяння шкоди співробітниками приватних військових та охоронних компаній в умовах збройних конфліктів і зон підвищеної небезпеки.

Такі автори, як Д. Евант [1], А. Бріден [2], С. Кінсі [3], У. Петерсон [4], І. Вінг [5] вивчають вплив приватних військових компаній (далі – ПВК) на перебіг військових дій, функціонал даних структур, особливості їх діяльності у сфері безпеки.

Можна виділити роботи, у яких аналізується правова кваліфікація діяльності приватних військових компаній на міжнародному рівні. Зокрема, розглядаються питання, які міжнародні норми можуть регулювати діяльність ПВК, яку відповідальність несуть ПВК та їхні співробітники у разі порушення міжнародного права. До найвідоміших робіт можна віднести праці таких вчених, як: В. Горовенко, В. Тютюнник [6], С. Кириченко С. [7], Г. Кохан [8].

Метою статті є визначення умов і критеріїв правомірності заподіяння шкоди співробітниками приватних військових та охоронних компаній в умовах збройних конфліктів і зон підвищеної небезпеки, спираючись на норми міжнародного гуманітарного права.

Виклад основного матеріалу. Заподіяння шкоди виправдовується спеціальною нормою (наприклад, міжнародного гуманітарного права) або підпорядковується загальним правилам кримінального законодавства. Слід розуміти, що питання правомірного заподіяння шкоди співро-

бітниками приватних військових та охоронних компаній в умовах збройного конфлікту чи зони підвищеної небезпеки постійно проходять через призму їхньої виключеності зі складу збройних сил. При цьому можемо виділити два основні правові режими застосування сили (відповідно заподіяння шкоди) співробітниками приватних військових та охоронних компаній, а саме, це безпосередня участь у військових діях та самооборона. Очевидно, що для ПВОК перший із зазначених режимів визначення стає неправомірним застосуванням сили. Отже, у рамках діючої законодавчої та правозастосовної практики щодо заподіяння шкоди, яке претендує на правомірність, можуть розглядатися тільки дії, що здійснюються в рамках самооборони. Такі дії, зокрема, можуть здійснюватися особами в межах їхніх посадових обов'язків, передбачених договором, на підставі якого надаються приватні військово-охоронні послуги.

Той факт, що співробітники приватних військових та охоронних компаній не є нині суб'єктами міжнародного гуманітарного права, робить дещо хитким їхнє становище у визначенні правомірності заподіяння шкоди, оскільки, з одного боку, вони не підпадають під захист, наданий нормами міжнародного гуманітарного права військовослужбовцям, з другого – виявляються схильними до дії кримінального законодавства.

Самі приватні військові та охоронні компанії (як міжнародні, так і локальні) ґрунтуються на питанні застосування сили на принципі права на самооборону, застосовуючи його, у тому числі для надання послуг, заради яких вони були найняті, зокрема, якщо такі послуги передбачають можливість застосування сили (наприклад, з охорони місць ув'язнення) [9]. При цьому в разі збройного конфлікту принципи права на захист життя та власності обов'язково поєднуються та інтерпретуються відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Однак очевидно, що просте перенесення принципів самозахисту, які застосовуються у мирний час на території держави на умови збройного конфлікту або нестабільної ситуації, може спричинити низку проблем. Однією з таких проблем є розмежування права на самооборону та безпосередньої участі в бойових діях, а також проблема розмитості меж між комбатантами та некомбатантами при здійсненні останніми, представленими співробітниками приватних військових та охоронних компаній, права на самооборону. Істотним наслідком змішування статусів з міжнародним гуманітарним правом стає послаблення захисту, який воно надає насамперед цивільним особам.

Отже, застосування положень, що стосуються права на самооборону, для виправдання дій співробітників ПВОК має бути достатньо формалізовано для того, щоб установлювати критерії, згідно з якими співробітники можуть, ґрунтуючись на праві на самооборону, виконувати свої функції, включаючи, якщо це необхідно, застосування сили.

Тут, безперечно, важливу роль відіграє і підхід до питання самооборони: є вона як критерій правомірності дій скоріше правом чи тільки виправданням дій, які за інших обставин були б злочинними? При цьому немає міжнародно-правової норми, яка б однозначно вирішувала це питання, отже, основні критерії правомірності заподіяння шкоди, заснованої на праві на самооборону, мають бути виділені із практики національних законодавств. Хоча, як правило, такі критерії будуть спільними для основних існуючих правових систем, при їх вивченні необхідно враховувати нюанси, які з детального розуміння пов'язані з питаннями самооборони кримінально-правових норм держав. При цьому навіть на національному рівні можуть спостерігатися певні проблеми із формулюванням теоретичної основи права на самозахист. Важливість розгляду національного права полягає ще й у тому, що при використанні права на самозахист для виправдання заподіяння шкоди виникне питання застосовного права. У більшості випадків таким має бути право держави, в якій стався інцидент, а не право громадянства особи чи держави, якій надаються послуги військово-охоронного характеру, якщо тільки не йдеться про правовий режим окупованої території або випадки, коли застосовується універсальна юрисдикція. Хоча за своєю соціально-юридичною природою право на самозахист безпосередньо пов'язане з правом життя, що безпосередньо випливає з останнього та зумовлено ним. Точнішим видається поєднання у природі права на самозахист двох факторів: соціальної корисності та вимушеності захисту. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року формально не встановлює права на самозахист як «права людини», але згідно з п. 2 ст. 2 виключає такі випадки зі сфери дії цієї статті, що підтвердив Європейський суд з прав людини. Суд розглядає право на самозахист як один із загальних принципів права, що містить основні критерії, у межах яких особа може бути виправдана у разі

порушення нею права на життя інших осіб, що підтверджується рішенням у справі «Valsabbia and others в Commission of the European Communities [10]», що об'єднала кілька однотипних скарг.

Право на самозахист у рамках правового режиму збройного конфлікту визначається взаємовідносинами між міжнародним правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом, які співвідносяться, як lex generalis і les specialis таким чином, що міжнародне право діє у районі збройного конфлікту тією мірою, що не суперечить положенням міжнародного гуманітарного права. Саме така позиція була озвучена Міжнародним судом ООН у Консультативному висновку щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованій палестинській території [11]. У цих умовах правомірність самозахисту визначається низкою критеріїв. По-перше, правомірністю мети – тобто самозахист слугує захисту свого життя та життя інших осіб або захист майна. При цьому звернення до права на самооборону для захисту комбатантів може бути тлумачено як безпосередня участь у військових діях, оскільки комбатанти не потребують права на самозахист у розумінні звичайного кримінального права, для них правомірність застосування сили зумовлена іншими причинами. Те саме стосується захисту військових об'єктів – заподіяння шкоди співробітниками ПВОК для захисту військових об'єктів не буде правомірним і стане безпосередньою участю у бойових діях. Отже, право на самозахист для співробітників приватних військових та охоронних компаній виявляється обмеженим ще й довкола об'єктів захисту.

Другим критерієм є принцип пропорційності та необхідності, тобто самозахист правомірний проти вже здійсненого або невідворотного або неминучого нападу, а завдана шкода має бути пропорційна тому, що могла бути завдана стороні, що захищається, у результаті нападу. Саме через цей критерій законодавство багатьох держав суворо оцінює (чи навіть не допускає, як, наприклад, законодавство Канади, яке забороняє заподіяння шкоди особі, яка проходить територією приватної власності) заподіяння шкоди чи смерті під час захисту власності [12]. Такі обмеження видаються доволі серйозними для забезпечення сумлінного виконання співробітниками ПВОК їхніх договірних зобов'язань, якщо напад не стосується безпосередньо співробітника ПВОК і не може через це трактуватися як захист життя та здоров'я (власної чи іншої цивільної особи). Однак такі обмеження, як правило, нівелюються тим, що спроба відбити напад на об'єкт (у рамках захисту майна) нерідко призводить до агресивних дій нападаючого вже безпосередньо по відношенню до захисника. Що ж до обставин збройних конфліктів, то ситуація, в якій дії нападника спрямовані тільки проти об'єкта, але не проти тих, хто його охороняє, достатньо сумнівна. Тож пропорційність заподіяної шкоди та її наслідки чи перевищення меж необхідної самооборони можуть стати питанням для розгляду суду, але не сам факт застосування сили.

Ще одним аспектом розмежування безпосередньої участі у військових діях та права на самозахист є критерій незаконності початкового нападу, оскільки самозахист за визначенням не може бути відповіддю на законне застосування сили. Це положення не є проблемним для національних правових систем та умов миру, оскільки в цих умовах опір законному застосуванню сили (наприклад, у рамках арешту чи інших насильницьких дій, скоєних співробітниками правоохоронних органів у межах їх повноважень) не може бути виправдано самозахистом. Водночас у рамках режиму збройного конфлікту законність чи незаконність первісного нападу оцінюють з позицій міжнародного гуманітарного права. Визначення законності нападу за умов збройного конфлікту може бути утруднено як складністю міжнародного гуманітарного права, так і фактичними обставинами, що може призвести до випадкового порушення співробітниками ПВОК межі між самозахистом і безпосередньою участю у військових діях. І навіть у ситуації, коли застосування сили для самозахисту не є прямою участю в бойових діях, воно може розмити відмінність між комбатантами і некомбатантами, послаблюючи позиції міжнародного гуманітарного права у захисті цивільних осіб. Отже, одним із ключових питань для співробітників ПВОК, які покладаються на право на самозахист, стає питання визначення законності нападу. До традиційного, що стосується кримінального права, розуміння того, які дії є незаконним нападом та що породжує перехід до безпосередньої участі у військових діях, міжнародне гуманітарне право додає власних нюансів. З позиції міжнародного гуманітарного права самозахист не створює зв'язку з воюючою стороною, і мета такого застосування сили не полягає в тому, щоб підтримати одну сторону конфлікту на шкоду іншій стороні. Більше того, визнання самозахисту як безпосередньої участі у військових діях призвело б до легітимації незаконного нападу і, очевидно, дискредитації захисту, який прагнуть забезпечити

норми міжнародного гуманітарного права. Можна виділити кілька підстав незаконності нападу в сенсі міжнародного гуманітарного права: це, по-перше, мета нападу, по-друге, суб'єкт нападу та, по-третє, незаконні методи та засоби нападу.

У першому випадку йдеться, наприклад, про напад на цивільних осіб (у тому числі їх вбивства, тортури, сексуальне насильство), знищення цивільних об'єктів, і, як уже було сказано, в цьому випадку захист, навіть з застосуванням зброї, що не створює зв'язку з воюючою стороною і не має своєю метою підтримки однієї з воюючих сторін. Проте в контексті діяльності приватних військових та охоронних компаній напад на законну військову мету, в безпосередній близькості від якої перебувають співробітники ПВОК, які зберігають статус цивільних осіб, не стає незаконним нападом на них самих. Більше того, здійснюючи діяльність з охорони об'єкта, що є законною військовою метою, вони безпосередньо беруть участь у військових діях, не втрачаючи громадянського статусу цих обставин, але втрачаючи захист від нападу. Якщо йдеться про цивільні об'єкти під охороною співробітників ПВОК, слід пам'ятати, що об'єкт може не завжди бути цивільним і тим самим захищеним від нападу. Це означає, що, виконуючи свої зобов'язання, співробітник ПВОК може не завжди бути впевненим у тому, що об'єкт, який він охороняє, є цивільним чи військовим. Останнім питанням щодо охорони об'єктів є правовий режим самозахисту, який діє в рамках застосовного національного законодавства, оскільки, як уже було згадано, правовий режим захисту майна може мати значні відмінності в різних державах.

Друга підстава незаконності стосується суб'єкта нападу, тобто відповідає питанням: «Хто здійснює напад, потребує самозахисту?». До цієї категорії можуть потрапити різні особи чи групи осіб – злочинні угруповання, незаконні комбатанти. Що стосується незаконних (непривілейованих) комбатантів, то до них належать особи, які беруть безпосередню участь у збройному конфлікті міжнародного характеру. Це можуть бути цивільні особи, члени народного ополчення та інших добровільних формувань (у тому числі учасники організованих рухів опору), які не входять до складу регулярних збройних сил, однак які стосуються сторони в конфлікті, якщо вони не дотримуються вимог ст. 4A (2) Конвенції (III) про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. Термін «незаконні комбатанти» застосуємо лише для ситуацій збройного конфлікту міжнародного характеру, тоді як при збройному конфлікті неміжнародного характеру не передбачено привілеїв комбатанта, установлених зазначеною Конвенцією. Зі статусу (точніше, відсутності такого статусу) незаконних комбатантів у збройному конфлікті неміжнародного характеру можна зробити висновок і щодо районів підвищеної небезпеки, нестабільних ситуацій, пов'язаних зі слабкістю державних інституцій тощо, де також немає потреби виділяти привілеї воюючих. Існують також різночитання в національному розумінні незаконності нападу на підставі статусу нападника. У законодавстві деяких держав будь-який напад, вчинений особою, яка не має статусу комбатанта, вважатиметься незаконним [13], тоді як з погляду загальних принципів міжнародного гуманітарного права не будь-який напад з боку незаконних комбатантів є незаконним і може виправдовувати застосування сили для самозахисту. Звісно ж, що незаконності з точки зору права, організація збройної групи або її кримінальний характер. Для збройних конфліктів неміжнародного характеру таким нападником буде незаконне збройне формування. При цьому факт незаконності атакуючих не робить незаконним, з погляду права на самозахист із боку співробітників ПВОК, сам напад, щодо законних військових цілей або комбатантів, оскільки в інших випадках воно б відповідало вимогам МГП. Тож пріоритетним критерієм для визначення законності нападу є статус об'єкта нападу як незаконної військової мети.

Третя та остання підстава для характеристики нападу як незаконного та, як наслідок, що допускає право на самозахист з боку цивільних осіб, якими є співробітники ПВОК, – незаконність засобів і методів ведення військових дій. Згідно з Додатковим протоколом I заборонено напади, які можуть принагідно спричинити «втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб та шкоду цивільним об'єктам, або те й інше разом, які були б надмірними щодо конкретної і безпосередньої воєнної переваги, якої передбачається таким чином досягти» (b) п. 5 ст. 51), а також напади невибіркового характеру (п. 4 ст. 51). Незаконними можуть бути засоби – зброя, заборонена міжнародними угодами, такими як конвенції про хімічну (1993 р.) та біологічну (1972 р.) зброю, I Протокол до Конвенції про деякі види звичайних озброєнь 1980 року, Конвенція про касетні боєприпаси та інші документи. До категорії незаконних засобів і методів ведення війни від-

носять також віроломні напади, відсутність знаків відмінності у комбатантів, що дозволяє змішати їх із цивільним населенням (внаслідок чого вони втрачають статус військовополонених). Однак як і у випадку зі статусом нападників, незаконність нападу як підстава для права на самозахист має розглядатися в індивідуальному порядку.

Чинники, що впливають на визнання нападу незаконним, не обов'язково створюють підстави для застосування сили як самозахист, тобто для правомірного заподіяння шкоди. Виникають питання про те, який з факторів є більш вагомим, чи потрібна наявність двох і більше підстав незаконності нападу, чи можливий з боку співробітника ПВОК аналіз «у полі», коли об'єкт, який він захищає, піддається нападу раптово, як і аналіз заходу необхідної самооборони в кожному конкретному випадку? Чи зобов'язаний співробітник ПВОК вживати всіх можливих зусиль для того, щоб уникнути прямої участі у військових діях, у тому числі якщо альтернатива – захист інших цивільних осіб? Очевидно, що формування більш очевидної позиції міжнародного гуманітарного права щодо самозахисту стосовно діяльності приватних військових компаній у зонах збройних конфліктів (як міжнародних, так і неміжнародних) є одним із важливих завдань цієї галузі права. Це важливо в тому числі тому, що розмита позиція, яка існує сьогодні, загрожує в першу чергу самому міжнародному гуманітарному праву та його основній меті – захисту цивільного населення та об'єктів. Якою б не була вироблена стратегія, вона не повинна ставити в більшу небезпеку цивільних осіб, які не мають відношення до конфлікту, навіть як-то співробітники ПВОК.

Отже, розглядаючи правомірність заподіяння шкоди на основі права на самозахист, ми спираємося на певні критерії, сформульовані у міжнародних та національних нормативних правових актах, або логічно на такі з них, які, нехай і з застереженнями, дають підстави робити висновок про те, чи є застосування сили за певних обставин законним і правомірним. Можна виділити три основні критерії правомірності заподіяння шкоди під час здійснення права на самозахист співробітниками приватних військових та охоронних компаній.

Правомірність мети захисту – застосування сили для самозахисту має здійснюватися щодо власного життя та здоров'я, а також життя та здоров'я інших цивільних чи цивільних об'єктів. Принциповим для цієї підстави є обмеження саме цивільним характером об'єктів захисту. Напад на законну військову мету не створює ситуації, в якій можливе застосування права на самозахист, але залучає осіб, які застосовують силу, у безпосередню участь у збройному конфлікті.

Пропорційність – шкода, що завдається при самозахисті, повинна бути пропорційною (допустимою і достатньою) щодо виниклої небезпеки. Невідповідність шкоди, що завдається, при цьому заборонена не тільки в національних системах кримінального права, а й МГП, коли йдеться про неприпустимі засоби та методи ведення війни (такі, наприклад, як застосування отруйних речовин, біологічної зброї, а також зброї, що завдає надмірних ушкоджень або страждань, невибіркові атаки тощо). Важливу роль у використанні цього критерію відіграватиме й національне законодавство, яке застосовується в конкретній ситуації, та його положення щодо захисту власності та допустимого рівня заподіяння шкоди.

Незаконність нападу – критерій, що випливає із загального визначення самозахисту, неможливого без первісного неправомірного нападу, і з положень міжнародного гуманітарного права. Визначення незаконності нападу ґрунтується на відповідях на три запитання: «На що спрямований напад?», «Хто здійснює напад?» і «Чи законні засоби та методи нападу?». Характеристика нападу як незаконного складається лише з комплексу відповідей на ці запитання та фактичних обставин і, на жаль, навряд чи може бути предметом негайної оцінки у бойовій ситуації.

Розширення тлумачення права на самозахист стосовно діяльності ПВОК таїть у собі небезпеку для міжнародного гуманітарного права, оскільки розмиває його структуру, зменшує його авторитет та знижує рівень захисту, наданий МГП своїм суб'єктам. Подальший розвиток подібної концепції, хоча вона й виглядає логічно правильною, може призвести до збільшення кількості нападів на цивільних осіб з боку комбатантів на підставі того, що ті можуть захищати законні військові цілі, а також збільшення кількості ситуацій, у яких цивільні особи самостійно відмовлятимуться від захисту з боку МГП, якщо альтернативою для них буде можливість самостійно контролювати ступінь своєї безпеки зі зброєю у руках. Звісно ж, що найбільш розумним способом вирішення цієї суперечності без руйнування системи МГП було б формування спеціального нормативно визначеного статусу для цивільних осіб, які надають послуги воюючим сторонам від особи ПВОК.

Висновки. За результатами проведеного аналізу можна зробити такі висновки. З огляду на особливості військово-охоронних послуг, для надання яких залучаються приватні підрядники, критерії та умови правомірності заподіяння ними шкоди засновані насамперед на праві на самозахист, який в умовах збройних конфліктів та інших ситуацій нестабільності може набувати безмежного характеру.

Основними критеріями правомірності заподіяння шкоди при здійсненні права на самозахист ПВОК стають правомірність мети захисту, пропорційність та незаконність нападу.

У межах українського законодавства питання правомірності заподіяння шкоди ПВОК слід розглядати крізь призму обставин, які виключають злочинність діяння, установлених Кримінальним кодексом України.

Кримінально-правова оцінка діяльності працівників приватних осіб військових компаній і притягнення їх до відповідальності за скоєні злочини можливі на основі включення до КК України як окремої категорії суб'єктів співробітників приватних осіб військових та охоронних компаній, що дасть змогу розмежовувати злочини та правомірну самооборону.

Список використаних джерел

1. Avant D. The Privatization of Security: Lessons from Iraq. Orbis. 2006. Vol. 50. № 2. P. 327–342.
2. Bryden A., Caparini M. Private Actors and Security Governance. Münster: LIT Verlag, 2006. 314 p.
3. Kinsey C. Corporate Soldiers and International Security: the Rise of Private Military Companies. Abingdon: Routledge, 2006. 212 p.
4. Petersohn U. Private Military and Security Companies (PMSCs), Military Effectiveness, and Conflict Severity in Weak States, 1990–2007. *The Journal of Conflict Resolution.* 2017. Vol. 61. № 5. P. 1046–1072.
5. Wing I. Private Military Companies and Military Operations. Duntroon, A.C.T.: Land Warfare Studies Centre, 2010. 61 p.
6. Горовенко В., Тютюнник В. Приватні воєнні компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні. *Наука і оборона.* 2013. № 3. С. 32–39.
7. Кириченко С. Роль приватних військових компаній у воєнних конфліктах. *Центр воєнно-стратегічних досліджень.* 2021. № 1(71). С. 12–17.
8. Кохан Г. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. *Юридичні науки*. 2020. № 2. С. 190–200.
9. Lindsey Cameron, Vincent Chetail. Privatizing War: Private Military and Security Companies under Public International Law. Cambridge University Press, 2013. P. 455.
10. Judgment of the Court of 18 March 1980. SpA Ferriera Valsabbia and others v Commission of the European Communities. Concrete reinforcement bars. Joined cases 154, 205, 206, 226 to 228, 263 and 264/78, 39, 31, 83 and 85/79.
11. ICJ, Legal Consequences of the construction of a wall in the occupied Palestinian territory. Advisory opinion. 9 july 2004, para 106. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/131/131- 20040709-ADV-01-00-EN.pdf
12. Cameron L. The Privatization of Peacekeeping. Cambridge University Press, 2017. P. 216.
13. Lindsey Cameron, Vincent Chetail. Ibid. cit. P. 469.

References

1. Avant D. The Privatization of Security: Lessons from Iraq. Orbis. 2006. Vol. 50. № 2 P. 327–342.
2. Bryden A., Caparini M. Private Actors and Security Governance. Münster: LIT Verlag, 2006. 314 p.
3. Kinsey C. Corporate Soldiers and International Security: the Rise of Private Military Companies. Abingdon: Routledge, 2006. 212 p.
4. Petersohn U. Private Military and Security Companies (PMSCs), Military Effectiveness, and Conflict Severity in Weak States, 1990–2007. *The Journal of Conflict Resolution.* 2017. Vol. 61. № 5. P. 1046–1072.
5. Wing I. Private Military Companies and Military Operations. Duntroon, A.C.T.: Land Warfare Studies Centre, 2010. 61 p.
6. Horovenko V., Tyutyunnyk V. Private military companies: international experience and possible ways of its implementation in Ukraine. *Science and Defense.* 2013. No. 3. pp. 32–39.
7. Kyrychenko S. The role of private military companies in military conflicts. *Center for Military-Strategic Research.* 2021. No. 1(71). Pp. 12–17.
8. Kohan G. Legal issues of private military companies: international aspect. *Legal Sciences.* 2020. No. 2. Pp. 190–200.

9. Lindsey Cameron, Vincent Chetail. Privatizing War: Private Military and Security Companies under Public International Law. Cambridge University Press, 2013. P. 455.
10. Judgment of the Court of 18 March 1980. SpA Ferriera Valsabbia and others v Commission of the European Communities. Concrete reinforcement bars. Joined cases 154, 205, 206, 226 to 228, 263 and 264/78, 39, 31, 83 and 85/79.
11. ICJ, Legal Consequences of the construction of a wall in the occupied Palestinian territory. Advisory opinion. 9 july 2004, para 106. URL: https://www.icj-cij.org/files/case-related/131/131- 20040709-ADV-01-00-EN.pdf
12. Cameron L. The Privatization of Peacekeeping. Cambridge University Press, 2017. P. 216.
13. Lindsey Cameron, Vincent Chetail. Ibid. cit. P. 469.

Савка О. І. Умови і критерії правомірності заподіяння шкоди співробітниками приватних військових та охоронних компаній в умовах збройних конфліктів і зон підвищеної небезпеки

У статті проаналізовано умови і критерії правомірності заподіяння шкоди співробітниками приватних військових та охоронних компаній в умовах збройних конфліктів і зон підвищеної небезпеки. У силу особливостей військово-охоронних послуг, для надання яких залучаються приватні підрядники, критерії та умови правомірності заподіяння ними шкоди засновані передусім на праві самозахисту, що в умовах збройних конфліктів та інших ситуацій нестабільності може набувати безмежного характеру.

Виділено три основні критерії правомірності заподіяння шкоди під час здійснення права на самозахист співробітниками приватних військових та охоронних компаній – правомірність мети захисту, пропорційність, незаконність нападу. У межах українського законодавства питання правомірності заподіяння шкоди співробітниками приватних військових та охоронних компаній слід розглядати крізь призму обставин, які виключають злочинність діяння, установлених Кримінальним кодексом України.

Кримінально-правова оцінка діяльності працівників приватних осіб військових компаній та притягнення їх до відповідальності за скоєні злочини можливі на основі включення до КК України співробітників приватних осіб військових та охоронних компаній, як окремої категорії суб'єктів, що дасть змогу розмежовувати злочини та правомірну самооборону.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, приватні військові та охоронні компанії, кримінальний кодекс, збройний конфлікт, правомірність, пропорційність, незаконність, злочинні діяння.

Savka O. I. Conditions and criteria for the legality of damages by employees of private military and security companies in conditions of armed conflict and high-danger zones

The article analyzes the conditions and criteria for the legality of causing harm by employees of private military and security companies in armed conflicts and high-risk areas.

Due to the specifics of military and security services, for the provision of which private contractors are involved, the criteria and conditions for the legality of causing harm by them are based primarily on the right of self-defense, which in armed conflicts and other situations of instability can take on an unlimited nature.

Two main legal regimes for the use of force (respectively, causing harm) by employees of private military and security companies are distinguished: this is direct participation in military operations and self-defense.

Within the framework of the currently existing legislative and law enforcement practice regarding causing harm that claims to be legal, only actions carried out within the framework of self-defense can be considered. Such actions, among other things, can be carried out by individuals within the scope of their official duties stipulated by the contract on the basis of which private military and security services are provided.

It has been found that employees of private military and security companies are not currently subjects of international humanitarian law, which makes their position somewhat precarious in determining the legality of causing harm, since, on the one hand, they do not fall under the protection provided by the norms of international humanitarian law to military personnel, and on the other hand, they are subject to the action of criminal law.

It has been proven that one of the aspects of the distinction between direct participation in military operations and the right to self-defense is the criterion of the illegality of the initial attack, since self-defense by definition cannot be a response to the lawful use of force.

Three main criteria for the legality of causing harm during the exercise of the right to self-defense by employees of private military and security companies are identified – the legality of the purpose of protection, proportionality, and the illegality of the attack. It has been proven that the factors that influence the recognition of an attack as unlawful do not necessarily create grounds for the use of force as self-defense, that is, for the lawful infliction of harm.

Within the framework of Ukrainian legislation, the issue of the legality of causing harm by employees of private military and security companies should be considered through the prism of circumstances that exclude the criminality of the act established by the Criminal Code of Ukraine.

Criminal-legal assessment of the activities of employees of private military companies and their prosecution for committed crimes are possible on the basis of including employees of private military and security companies in the Criminal Code of Ukraine as a separate category of subjects, which will allow distinguishing crimes and lawful self-defense.

Key words: international law, international humanitarian law, private military and security companies, criminal code, armed conflict, legality, proportionality, illegality, criminal acts.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-281-288

УДК 340.1

Сергій Олександрович Сунєгін,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, старший дослідник
ORCID: 0000-0003-4304-708X

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА В СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЧНИХ РЕАЛІЯХ: НОВІ МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства супроводжується швидкими технологічними трансформаціями, які справляють суттєвий вплив на всі сфери суспільного життя. За останнє десятиліття відбулося стрімке впровадження інформаційних, біологічних, медичних та інших технологій, штучного інтелекту, великих даних та інших цифрових інструментів практично у всі сфери людської діяльності (освіта, культура, медицина, економіка, транспорт, енергетика, оборона тощо). Не оминули відповідні технологічні новації і правову сферу, в якій уже відбулися та продовжують перманентно відбуватися суттєві зміни не лише на рівні відповідних різновидів юридичної діяльності, зокрема правосуддя, а й у контексті повсякденної реалізації громадянами належних їм прав і обов'язків та особливостей сприйняття ними державно-правових категорій і пов'язаних з ними явищ багатоманітної соціальної дійсності. На сьогодні вже стало очевидним, що сучасні технологічні трансформації відкривають перед правовими системами нові можливості та виклики, які потребують переосмислення традиційних підходів до процесу реалізації права, зокрема його природи, ознак, функціонального призначення тощо, а також розробки нових правових норм і механізмів їх практичного здійснення з урахуванням сучасних умов.

Поряд з цим технологічні перетворення в правовій сфері неминуче породжують відповідні ризики і загрози, пов'язані зі складністю забезпечення належного контролю за використанням сучасних технологій, конфіденційності інформації, захисту персональних даних тощо. Ці та багато інших проблем сучасного технологічного розвитку, а також значне зростання кількості порушень прав людини з використанням цифрових технологій вимагають здійснення насамперед всебічного філософського та теоретичного осмислення концептуальних засад правового розвитку в умовах дуального характеру нинішньої соціальної дійсності, в якій постійно перетинаються віртуальна та реальна (фізична) складові.

Нарешті, актуальність дослідження особливостей реалізації права в сучасних технологічних реаліях зумовлюється також необхідністю розробки нових підходів до забезпечення правового регулювання технологічної складової суспільних відносин, насамперед правових засад використання у важливих сферах і галузях життя громадян алгоритмічних рішень і штучного інтелекту, блокчейну, криптовалют тощо. В умовах глобалізації це завдання стоїть не лише перед окремими державами та їх об'єднаннями, а й перед усім міжнародним співтовариством, які повинні розробити узгоджені загальні підходи до регулювання зазначених технологічних феноменів і відносин, пов'язаних з їх використанням, що можуть бути покладені в основу прийняття відповідних управлінських рішень на національному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реалізації права, як у теоретичному, так і в галузевому сегменті юридичної науки, є традиційним предметом дослідження у вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед дослідників загальнотеоретичного спрямування слід насамперед згадати роботи Ж.-Л. Бержеля, С. Бобровник, О. Богініча, С. Гусарєва, Р. Дворкіна, В. Костицького, Д. Ллойда, О. Львової, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, Д. Роулза, О. Скрипнюка, Т. Тарахонич, Г. Харта, Ю. Шемшученка та ін.

Незважаючи на вагомий внесок цих та інших вчених у проблематику реалізації права, а також перспектив її удосконалення, зокрема на рівні правозастосовної діяльності, все ж потрібно визнати, що технологічний аспект правореалізаційних процесів ще недостатньо досліджено в сучасній науковій літературі. При цьому слід враховувати, що необхідність доктринального переосмислення концептуальних проблем реалізації права значною мірою зумовлюється також поглибленням деструктивних реалій сьогодення в різних сферах і галузях суспільного життя, у тому числі на рівні міжнародного правопорядку. Це своєю чергою суттєво актуалізує дослідження взаємозв'язку правореалізації та сучасних технологій з метою визначення на цій основі перспектив удосконалення відповідних комунікативних практик.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення особливостей реалізації права в контексті сучасного технологічного розвитку з урахуванням нових можливостей і викликів, які супроводжують цей процес.

Основні результати дослідження. Як відомо, реалізація права у традиційному розумінні являє собою процес практичного втілення або фактичного здійснення правових норм у поведінці та діяльності людей з метою забезпечення підтримки стабільно функціонуючого правопорядку в суспільстві та задоволення законних інтересів суб'єктів права, які є учасниками відповідних правовідносин.

У сучасній науковій літературі правильно відзначається, що реалізація права є важливим і необхідним елементом правової системи, що взаємодіє з іншими її складовими та визначає ефективність останньої, а також дієвість правового життя суспільства. Реалізація права тісно пов'язана з правомірною, законослухняною поведінкою та діяльністю громадян, а також інших суб'єктів права. У процесі реалізації права в соціальну дійсність впроваджуються суб'єктивні права, свободи та обов'язки фізичних і юридичних осіб, а також компетенція суб'єктів владних повноважень. Реалізація права – це спосіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції. Право є нічим, якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей та їх об'єднань у суспільних відносинах. Неможливо зрозуміти право без механізму його реалізації в житті суспільства. Основними компонентами реалізації права є суб'єкти: органи публічної влади, органи правосуддя, фізичні та юридичні особи; правовою основою реалізації права є закони та інші нормативно-правові акти, створені у встановленому порядку уповноваженими суб'єктами правотворчої діяльності; об'єктами правореалізації є суспільні відносини, врегульовані правовими нормами, а також соціальні цінності, матеріальні та духовні блага тощо; основні стадії реалізації прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб, а також основні стадії правозастосування, що здійснюється органами публічної влади та їх посадовими особами; конкретні потреби та інтереси учасників правовідносин, які зумовлені основними підставами реалізації права; правосвідомість і правова культура суб'єктів правореалізації, зокрема правозастосування; основні вимоги, принципи та методи реалізації права; індивідуально-правові акти тощо [1, с. 344–346, 351].

Водночас, незважаючи на те, що основу реалізації права складають правові норми як загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, що у встановленому порядку встановлені або санкціоновані державою, розуміння сутності, ознак і функціональних характеристик правореалізації не повинно спиратися лише на позитивістський концепт праворозуміння, у межах якого право, по суті, ототожнюється із законом як основною формою його вираження. Адже повноцінна, ефективна реалізація права, яка сприяє позитивним трансформаціям у суспільному житті – це значно більше, ніж формальне втілення в соціальну практику приписів правових норм. Останнє пов'язано з тим, що суспільні відносини та відповідні їм комунікативні практики опосередковуються значною кількістю нормативних та інших чинників, які мають об'єктивний та суб'єктивний вимір. У цьому випадку йдеться, зокрема, про систему культурних факторів (наприклад, звичаї, традиції, соціальні норми тощо); визначений соціальний контекст або середовище, в якому перебувають індивіди (сім'я, школа, робота та ін.), їх психологічні особливості (темперамент, емоційний стан, рівень довіри та впевненості тощо); економічні, політичні та інші важливі чинники (рівень матеріального благополуччя, особливості політичного режиму в державі, специфіка історичного розвитку суспільства, комунікативні технології та ін.), що впливають на характер взаємовідносин у суспільному житті. У зв'язку із цим ефективність реалізації права залежить не лише від визначених параметрів якості законодавства, на що зазвичай звертається увага в сучас-

ному правовому дискурсі, а значною мірою від ступеня збалансованого, узгодженого впливу всієї системи цих чинників на даний процес.

Саме тому слід погодитися, що широке розуміння реалізації права передбачає внесення у цей процес всієї системи складових правоутворення. При цьому до способів забезпечення реалізації права відносять загальні (економічні, соціальні, політичні, психологічні тощо) та спеціальні або юридичні способи (юридична відповідальність, судовий контроль та ін.). Кожна з цих двох груп способів має власний механізм забезпечення [2, с. 299] і лише узгодженість і збалансованість відповідних елементів такого механізму надає можливість досягати найвищого рівня ефективності правореалізаційних процесів.

Звертаючись до реалій сьогодення, не важко помітити, що за останні два десятиліття одним із визначальних чинників розвитку практично всіх сфер і галузей суспільного життя, виступає технологічна складова, яка вносить суттєві корективи не лише у відповідні правореалізаційні процеси, а й у сприйняття та усвідомлення всієї ціннісно-нормативної матриці людського буття, тобто, по суті, у світогляд людини. Така ситуація, з одного боку, створює нові та раніше небачені можливості реалізації правових норм, а з іншого – формує нові виклики у функціонуванні правових систем і ставить низку загальнофілософських питань, пов'язаних з реалізацією права на сучасному технологічному етапі суспільного розвитку. При цьому саме від правильної відповіді на ці питання безпосередньо залежать не лише подальші перспективи розвитку взаємовідносин у системі координат «людина – техніка» та їх конкретні результати, а й параметри ідентичності людини, її ціннісно-світоглядні орієнтації, що покладаються в основу будь-яких комунікативних практик, зокрема відповідних правореалізаційних процесів.

Серед таких найбільш загальних викликів високотехнологічної людської цивілізації для сучасної реалізації права, які потребують належного, адекватного вирішення як на національному, так і міжнародному рівні, на нашу думку, потрібно виокремлювати два блоки питань, а саме:

1. Проблема трансформації змісту основоположних цінностей права, а також чітких, узгоджених нормативних механізмів їх втілення в суспільно-державному житті, зокрема свободи, справедливості, рівності, гуманізму тощо.

2. Проблема пошуку оптимальних моральних критеріїв технологічного розвитку та соціальних комунікацій в умовах функціонування технократичного суспільства, від правильності визначення яких залежить якість реалізації права у встановлених у законодавстві формах або способах, а також ефективність взаємодії між соціальними регуляторами в процесі їх нормативно-організуючого впливу на суспільство та громадян.

Зазначені виклики сучасного розвитку в контексті технологічного впливу на процес реалізації права проявляються по-різному. Зокрема, вплив сучасних технологій на такий основоположний принцип права як свобода, що виступає необхідною передумовою реалізації будь-яких правових норм, має складний і багатоаспектний характер. Останнє пов'язано з тим, що технології суттєво розширюють можливості для реалізації свободи, у тому числі в правовому вимірі, але водночас формують відповідні виклики для її обмеження в конструктивних межах і запобіганню її перетворенню на свавілля, що є необхідним для збереження відповідного соціального цілого на макро- та мікрорівнях.

Слід погодитися з думкою, що чим більш розвиненим є суспільство в технологічному аспекті, тим з меншими витратами часу, напруженням і відчуттям несвободи людина забезпечує власну життєдіяльність. У такому разі людина у згуртованому колективі інших осіб має більше можливостей від тиску природних і соціальних обставин. Мірою цивілізаційного розвитку обрії свободи розширюються, вона досягає дедалі вищого рівня. Проте в сучасному суперечливому кризовому світі досягнення більш високого рівня свободи самореалізації потребує напруженої інтелектуальної та духовної роботи людини, щоб у наполегливій вольовій практичній діяльності досягти як бажаного, так і корисного та необхідного. Більш високий рівень свободи потребує від людини вміння проєктувати власну діяльність ті саморозвиток не лише на найближчу, а й на віддалену часову перспективу. Перехід до більш складного суспільства й інноваційних технологій у періоди цивілізаційних трансформацій розширює ресурси свободи, але водночас потребує й більш високого рівня рефлексії, яка має стати потужним, невичерпним ресурсом суспільної саморегуляції [3, с. 7, 10–11].

Так, сучасні технології сприяють значному розширенню громадянської активності, свободи самовираження, доступу до інформації, економічної свободи тощо. Йдеться про численні можливості організації громадських рухів та акцій, що відкривають нові можливості для здійснення впливу на політичні та правові рішення в державі; про розвиток цифрової економіки, віддаленої (дистанційної) роботи та фрилансу, які дають змогу людям обирати раніше невідомі форми зайнятості та відкривати власну справу незалежно від традиційних обмежень; про вільний та анонімний доступ майже до будь-якої інформації та знання, що сприяє розвитку критичного мислення, розширенню світогляду та формування більш свідомого індивідуального вибору особистості; про розвиток соціальних мереж і цифрових комунікативних платформ, які надають можливість кожній особі, у тому числі дитині, вільно виражати свої думки, погляди й переконання незалежно від географічних і соціальних бар'єрів, а також сприяють реалізації її творчого потенціалу.

У цьому контексті необхідно враховувати, що індивідуальна свобода, так само як і права людини, не можуть і не повинні розширюватися поза контекстом її взаємозв'язків і взаємозалежностей із обов'язками та соціальною відповідальністю індивідів, оскільки у протилежному випадку, або якщо нехтувати на суб'єктивному рівні відповідною кореляцією, це може поставити під загрозу національну безпеку та правопорядок у державі. Адже цілком очевидно, що, наприклад, можливості вільного вираження думок, поглядів, переконань чи будь-яких наративів або патернів в інтернеті вимагає від індивідів належного рівня усвідомлення особистої відповідальності за відповідні дії. Особливої значущості така соціальна відповідальність набуває в умовах здійснення різноманітних форм сучасної громадянської активності, особливо тієї, яка спрямована на просування публічно-владних управлінських рішень і прийняття відповідних законодавчих актів, які визначатимуть вектор подальшого розвитку тих чи інших суспільних відносин.

Очевидно, що ступінь колективної та індивідуальної соціальної відповідальності у всіх її проявах або різновидах повинна бути прямо пропорційна сучасним технологічним можливостям, які перманентно розширюють межі свободи, що все більше розриває відносини відповідальності між особистістю, соціальною групою та суспільством загалом, унаслідок чого формується системна криза останньої, причому незалежно від її конкретних різновидів (юридична, моральна, релігійна, політична тощо). Сучасні технології, зокрема інформаційні, які є своєрідним «двигуном» глобалізації та уніфікації світового ціннісно-нормативного простору, все більше посилюють конфлікт між свободою та відповідальністю, який, на жаль, вирішується на користь штучного подолання об'єктивної залежності людини не лише від природи, а й від держави, суспільства та необхідних для нормального розвитку людини соціальних інститутів, а також від перевірених часом моральних та інших соціальних вимог або норм, які забезпечують справжню, а не вимушену єдність буття.

Яскравою ілюстрацією цих думок є сучасна криза світового правопорядку, яка з кожним днем наближається до реальної можливості виникнення третьої світової війни, що загрожує подальшому існуванню всієї живої природи на Землі саме внаслідок технологічної могутності людства, яку окремі його представники безвідповідально використовують. У даному випадку йдеться не лише про російсько-українську війну, яка триває вже четвертий рік поспіль, а загалом про знецінення людського життя як такого, про руйнацію традиційної культури та моралі в сучасному світі, зокрема у християнському, про все більш поглинаючу людське життя віртуалізацію суспільства, в якому тиражуються наративи лише масової культури споживання та постійної боротьби за «індивідуальне місце під сонцем», мета якої виправдовує будь-які засоби її досягнення. Щоб пересвідчитися у цьому факті достатньо лише подивитися випуски поточних новин у медіа та цифрових платформах, відповідні матеріали у медіа, контент індивідуальних сторінок у соціальних мережах тощо, переважна більшість яких свідчить про орієнтацію сучасної свободи суто на крайній ступінь задоволення індивідуальних бажань та інтересів з одночасною відсутністю будь-якої відповідальності перед суспільством.

Як зазначається в сучасній науковій літературі, інформаційно-комунікативні технології не лише спрощують і навіть покращують якість людської життєдіяльності, а й дещо випробовують людство та його свободу. Усупереч активній ролі технологій в інформаційну добу, в якій інформація, по суті, керує індивідом, програмуючи її свідомість на конкретний і заздалегідь заданий вибір, що помилково сприймається ним як його особиста свобода вибору, на людину покладається відпові-

дальність за її особисте життя і те, яким чином вона відповідатиме на виклики цифровізації. Відійшовши від «дисциплінарного суспільства», людина XXI століття опинилася в умовах «суспільства контролю», в якому всіма процесами керує інформація. Сам же індивід ототожнює себе з тими чи іншими даними, даючи згоду на їхнє споживання. Проте інформаційно-комунікативні технології формують таку згоду, маскуючи її під свідомий вибір особистості [4, с. 115–116; 5].

Такий самий вплив на свободу як основоположний принцип права, а точніше – її сприйняття в сучасному глобальному інформаційному суспільстві, мають і інші технології, зокрема, біотехнології, електроніка, робототехніка, авіакосмічні, соціальні, військові технології тощо.

Зокрема, розвиток біотехнологій, у тому числі генної інженерії, вже задає контури сприйняття та розуміння свободи в майбутньому, оскільки питання, наприклад, про те, чи повинна людина мати право вирішувати, яким саме чином змінювати або модифікувати своє тіло, мати право «замовляти» собі дитину з визначеними фізичними та психічними рисами або характеристиками тощо, не лише суттєво розширює межі розуміння свободи, а й порушує низку складних питань морально-релігійного ґатунку. Йдеться про питання доцільності та мети використання таких технологій, забезпечення належного контролю над особистими біологічними та іншими даними, про забезпечення соціальної справедливості у їх використанні тощо.

У контексті поширення ідей трансгуманізму статус людської свободи набуває інших форм. Стає актуально досліджувати статус автономії особистості в обговорюваному проєкті біотехнологічного «поліпшення людини», оскільки в перспективі генетичні зміни можуть перетворити «людину на мішень технонауки». Саме тому в сучасних реаліях гостро постає питання про необхідність переосмислення взаємозв'язків і взаємозалежностей між свободою та соціальною відповідальністю, зокрема моральною її складовою, оскільки разом із моральним правом реалізації розумного вибору суб'єкт не може не нести особистої моральної відповідальності за самостійне вирішення фундаментальних проблем щодо питань свого життя [6, с. 96–97].

Наведені вище констатації та порушувані ними питання вже переконливо доводять факт існування значних трансформацій у сприйнятті та розумінні свободи з боку суспільства та його інституцій під впливом розвитку сучасних технологій, що своєю чергою впливає на статичні та динамічні складові правових систем сучасності, у межах яких відбувається не лише перегляд традиційних правових норм, які регламентують відповідні суспільні відносини, а й поступово зміщуються акценти у правореалізаційній практиці, яка все більше набуває складного та багатоаспектного характеру, що ставить під питання її прогнозованість та передбачуваність.

Повною мірою це стосується й інших основоположних принципів права, зокрема справедливості, рівності, гуманізму тощо, технологічний вплив на які також призводить до посилення амбівалентного сприйняття їх змісту та відповідно практичного втілення в суспільному житті у формі правових норм та актів правореалізації.

Зрозуміло, що сучасні технології надають можливість створювати більш доступні та ефективні правові інструменти для забезпечення справедливості, рівності, підвищення якості життя людей тощо. Позитивний аспект цього впливу вбачається у тому, що інформаційні та інші високі технології сприяють більш повному забезпеченню реалізації більшості прав і свобод людини, зокрема, доступу до освіти, медичних послуг, правової допомоги, правосуддя, трудової діяльності тощо, полегшенню процесу виконання встановлених у законодавстві обов'язків, а також покращенню загальних умов існування людей. Адже не потрібно зайвий раз доводити, що цифровізація судових процесів, автоматизація обробки судових справ з використанням штучного інтелекту, широкі можливості забезпечення онлайн-трансляцій судових засідань – все це реалії сьогодення, які здатні підвищувати довіру громадян до правосуддя, роблячи його більш доступним для них; використання дистанційного навчання та роботи, різноманітних платформ для онлайн-консультацій, телемедицини, біотехнологій, роботизованої медицини та інших інноваційних можливостей нинішнього етапу розвитку людства не лише підвищує якість життя людей та умови їх існування, а й робить відповідні сфери і галузі життя більш доступними для багатьох осіб, які проживають у віддалених регіонах або які мають певні фізичні обмеження, що унеможливлюють їх повноцінну життєдіяльність.

Водночас такі технології здатні також породжувати нові форми дискримінації та нерівності, а також у багатьох випадках вони ставлять перед суспільством питання про визначення конкрет-

них меж допустимості їх використання та забезпечення належного контролю як над відповідними технологічними процесами, так і над їх визначеними результатами, що особливо стосується застосування біотехнологій, генної інженерії та нейромереж. Важливою проблемою у зазначеному контексті є, зокрема, питання так званої цифрової нерівності, які охоплюють собою нерівномірність доступу громадян до інтернету та відповідних цифрових пристроїв, доступності якісного контенту та послуг, а також різний рівень їх цифрової грамотності. У багатьох країнах цифрова нерівність є важливою соціальною проблемою, яка призводить до значної кількості негативних соціальних та економічних наслідків (наприклад, поглиблення соціальної ізоляції, нерівність в освіті та професійному зростанні, зниження доступу до якісних медичних послуг тощо), які потребують забезпечення їх комплексного вирішення як з боку владних інституцій, так і бізнесу та інших інститутів громадянського суспільства.

Отже, вплив сучасних технологій на право загалом і його реалізацію в суспільному житті зокрема має багатоаспектний, дихотомічний характер, наявність якого потребує від світового співтовариства розробки нових підходів до забезпечення ефективно функціонуючого правопорядку, здатного своєчасно та адекватно реагувати на відповідні технологічні та інші соціальні трансформації, а також забезпечувати прогнозований розвиток суспільства і громадян. Адже ми всі є свідками того, як технології не лише змінюють правореалізаційну практику, а й привносять нові можливості та виклики для осмислення таких базисних ціннісно-нормативних категорій людської життєдіяльності як свобода, справедливість, рівність, гуманізм тощо, зміст яких набуває все більш складного та поліструктурного характеру, що потребує осмислення не лише на доктринальному (науковому), а й на духовному рівнях.

У зазначеному контексті необхідно також враховувати, що посилення багатозначності смислового та змістового аспектів розуміння основоположних принципів сучасного права, а також прискорених темпів розвитку технологій і трансформації суспільної практики, неминуче призводитиме до виникнення додаткових проблем у забезпеченні чітких, стабільних та узгоджених між собою нормативних механізмів їх реалізації в життєдіяльності суспільства. Адже, з одного боку, сучасні технологічні інновації вимагають від правової системи оперативної адаптації її складових до нових реалій життя, про що вже попередньо зазначалося, а з іншого – зміни в самій культурі сучасного суспільства сприяють формуванню численних і багатоманітних інтересів і навіть світоглядів, які необхідно належним чином упорядкувати за допомогою правових механізмів.

У зв'язку із цим на сьогодні вже стоїть питання не стільки навіть про пошук ефективних підходів, методів і засобів забезпечення таких нормативних механізмів, скільки про досягнення суспільної консолідації та консенсусу стосовно їх конкретного змісту між глобальним, регіональними та локальними рівнями їх сприйняття та подальшої практичної реалізації. Останнє пов'язано з тим, що, як слушно відзначається сучасними вченими, реалії сучасного інформаційно-технологічного суспільства, заснованого на максимальному розмаїті, формують численні рівноправні, часом діаметрально протилежні цінності, що призводить до знецінення кожної з них. Така різнополярність позбавляє світогляд консолідуючого принципу, якихось універсальних абсолютних надцінностей, і в такій ситуації неможливо вимагати від людини пожертвувати своїм інтересом, часом і доходом, заради реалізації ідеї загального блага, оскільки така ідея є для неї лише абстракцією [7, с. 67]. Також варто погодитися з тим, що «суспільний консенсус не може розглядатися як консенсус спільноти, оскільки суспільство утворюють не автономізовані індивіди, а люди, об'єднані у соціальні спільноти, більш чи менш чітко окреслені та самоорганізовані. Це означає, що суспільний консенсус можливий не на основі первинних цінностей окремих спільнот, а лише як певний спосіб узгодження цих цінностей, який може мати переважно формальний або змістовий характер» [8, с. 54].

Так, констатуючи потребу в забезпеченні більшої гнучкості розвитку системи сучасного законодавства, у створенні дієвих інклюзивних механізмів залучення широкої громадськості у її формуванні, що дають змогу забезпечити участь різних соціальних груп та інших заінтересованих суб'єктів, а також науковців та експертів у процесі розробки відповідних правових норм, так само як і говорячи про важливість впровадження сучасних технологій з метою спрощення правових процедур і забезпечення їх транспарентності, а отже, для прискорення правотворчих і правореалізаційних процесів, виникає насамперед питання про межі такої гнучкості, інклюзивності та технологізації, чітке визначення яких на нормативному рівні та їх подальше дотримання

в суспільному житті є необхідною передумовою реального удосконалення будь-яких комунікативних практик. При цьому йдеться не лише про необхідність ефективно поєднувати все більш складний характер правового регулювання, що постійно формалізує свободу індивідів за допомогою визначення конкретних механізмів її здійснення, з потребою в забезпеченні справедливого правопорядку, прав, свобод і законних інтересів громадян та їх об'єднань, а й загалом про формування нової ціннісно-ідеологічної матриці людського розвитку, стосовно змісту та структури якої має бути досягнуто суспільного консенсусу. Якщо сучасне демократичне суспільство, зокрема українське, стає все більш мультикультурним, багатоманітним і плюралістичним майже у всіх проявах своєї життєдіяльності, то маємо чітко та узгоджено встановити межі та параметри розширення відповідної нормативності, оскільки у протилежному разі ризикуємо втратити його об'єднуючі засади та перетворитись у зв'язку із цим на звичайну сукупність атомарних індивідів, які опікуються лише проблемами власного фізичного виживання та/або задоволення особистих вигод чи інтересів.

У цьому контексті слід погодитися з думкою, що мультикультуралізм повинен передбачати встановлення чітких, непорушних меж культурної ідентичності та визнання необхідності зберігати ці межі при регулюванні внутрішнього членства й «самобутніх» форм життя; надавати пріоритет збереженню культур, а не прагненню їхнього нового осмислення; розвивати та відстоювати правовий плюралізм, орієнтований на різні культурні традиції та варіативність інституційного устрою в полікультурних суспільствах; передбачати не лише констатацію факту культурного або етнічного різноманіття, а й вироблення найважливіших принципів соціального, етнічного, культурного співіснування різних груп у суспільстві [9, с. 61, 64]. Саме тому взаємовизнання, взаємоповага та взаємодія етнічних і культурних співтовариств або груп у межах сучасної держави повинна передбачати не формування нової та переважно гедоністичної «моралі», як це, на жаль, має місце в умовах нинішніх реалій розвитку глобального інформаційного суспільства, а насамперед вирішення усіх соціальних суперечностей і конфліктних ситуацій на засадах чітких та узгоджених між собою правових, моральних і релігійних нормативів.

Розмірковуючи над складними питаннями реалізації права в умовах сучасних технологічних реалій, необхідно звернути також увагу на проблему посилення розриву між допустимим і можливим, яка має метанормативний характер і пов'язана насамперед саме зі стрімким, випереджаючим розвитком інформаційних та інших технологій, які відкривають нові можливості, зокрема правореалізаційні, але не визначають при цьому моральних орієнтирів їх практичного здійснення, що призводить до поступової деструкції внутрішніх моральних «компасів» людини в будь-яких суспільних відносинах. За словами окремих зарубіжних вчених, «у світі, в якому домінують інформаційні та комунікативні технології, все здається більш доступним і здійсненним. Така ситуація зумовлює та забезпечує безперервний розвиток, одночасно викликаючи культурні трансформації, насамперед у розумінні сутності та природи людської свободи. Повна незалежність від місця і часу та необмежена свобода самовираження спонукають до роздумів про сутність і сенс міжособистісних комунікацій. Відтепер громадяни повинні переглянути кожну ідею, кожну концепцію та інституцію, яку знали раніше. Все змінюється: сім'я, правила співжиття, освіта, наука, праця, міжособистісні комунікації тощо. У результаті розвитку технологій свобода досягла небаченого раніше рівня розвитку» [10, с. 51–52].

Якщо говорити безпосередньо про реалізацію права, то сучасні технології не лише значно полегшують відповідні правореалізаційні практики, а й створюють та обґрунтовують по суті нові види прав людини (наприклад, соматичні), яких раніше не могло існувати у зв'язку із відсутністю конкретних технологій, які застосовуються при їх реалізації. Традиційні ж права і свободи людини, а також її обов'язки, значною мірою вже можуть бути реалізовані з найменшими витратами зусиль та часу, що досягається насамперед за рахунок використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій (йдеться, наприклад, право на інформацію, на охорону здоров'я, право голосувати на виборах, право на звернення громадян, право на правосуддя, право на освіту, право на працю, захист прав споживачів, а також обов'язки сплачувати податки, виконання багатьох судових рішень і боргових зобов'язань тощо, які завдяки сучасним технологіям можуть бути реалізовані в так званих домашніх умовах за допомогою електронних технічних пристроїв та їх доступу до інтернету).

Водночас суттєво полегшуючи реалізацію права, сучасні технології породжують нові виклики та загрози, у тому числі сприяють формуванню у людини ілюзії того, що всі процеси в житті можуть бути автоматизованими або такими, які не потребують від людини наполегливої праці для досягнення необхідного результату. Якщо технології здатні все робити за нас, то виникає ризик втрати людиною сенсу свого життя, оскільки праця людини та її наполегливі зусилля, спрямовані на досягнення визначеного результату, завжди виступали не лише засобом заробляти собі на життя, а й шляхом до її всебічної самореалізації та особистісного зростання. Відтак, заміна людської праці та/або дій, спрямованих на реалізацію відповідних правових норм на технології вирішення тих чи інших практичних завдань може призвести до формування внутрішньої спустошеності самої людини, якій природно властиве шукати смислові орієнтири особистої самореалізації та власного внеску в суспільний розвиток.

Слід погодитися з тим, що техніка – це засіб соціалізації людини і одночасно фактор її відчуження, сучасними формами якого є безсилля, байдужість, дезорієнтація та переоцінка. Сучасні технології розширюють можливості людини: фізичні, психологічні, інтелектуальні, евристичні, але водночас це призводить до порушення балансу між науково-технічним, технологічним розвитком людства та величезним відставанням у розвитку духовності і, врешті-решт, до зростання відчуження на різних рівнях соціальної та біологічної організації [11, с. 771].

Цілком це стосується ризиків відчуження людини від оточуючого світу та самої себе, втрати нею внутрішнього почуття соціальної відповідальності та особистого контролю над своїм життям загалом; питань доступності технологій, визначення міри залежності від штучного інтелекту, збереження людяності та морально обґрунтованого, гідного емоційного взаємозв'язку між людьми, тобто міжособистісної взаємодії на рівні таких основоположних цінностей, як любов, дружба, милосердя, доброзичливість, емпатія тощо.

Слід звернути увагу на те, що ефективне вирішення зазначених вище питань не може базуватися лише на використанні відповідних правових та інших офіційних, владних засобів правової системи, яка завжди функціонуватиме на прагматичних засадах або в логіці формальної раціональності, відповідно до якої те, що можна логічно або емпірично обґрунтувати, і є допустимим, а отже, може отримати правову охорону та захист. Саме тому, на нашу думку, нинішні реалії життя цивілізованого світу, в якому посилюються різноманітні кризи, що вже загрожують безпеці існування людства загалом, вимагають негайного звернення до моральних критеріїв розвитку технократичного суспільства з метою забезпечення удосконалення відповідних правореалізаційних процесів.

Серед таких моральних критеріїв сучасного технологічного розвитку, які допоможуть знайти своєчасні та адекватні відповіді на поставлені перед людством виклики, ризики і загрози високотехнологічної реалізації права, у зв'язку із чим вони мають бути закладені в основу впровадження відповідних нормативно-правових і владно-організаційних перетворень, на нашу думку, потрібно виокремити такі:

1. По-перше, маємо забезпечити відродження ролі та значення норм і принципів традиційної моралі в суспільному житті, її подальше зміцнення з опорою на християнські та інші релігійні цінності залежно від історичних особливостей розвитку конкретних суспільств і держав. Сучасна цивілізація повинна виходити з того факту, що традиційна мораль – це не архаїчний, застарілий регулятор численних комунікативних практик у суспільстві, а незамінний внутрішній «навігатор» людських вчинків, поведінки та діяльності, за допомогою якого зберігається людяність у світі, побудованому переважно на засадах формалізації та алгоритмізації людських взаємовідносин. За словами О. Грищук, «право передбачає релігійні, метафізичні та моральні основи, які акумулюють соціальні цінності, і саме такі основи розширюють та поглиблюють зміст права, що пов'язаний із всією цілісністю нормативно-ціннісного наповнення культури» [12, с. 37].

У зв'язку із цим розробка етичних стандартів використання конкретних технологій на будь-якому рівні, у тому числі на міжнародному та корпоративному, повинна також здійснюватися з урахуванням норм і принципів традиційної моралі, яка акумулює в собі багатовіковий досвід розрізнення добра і зла, справедливого й несправедливого, корисного та шкідливого, необхідного та можливого або допустимого тощо.

Очевидним є факт, що право без моралі поступово перетворюватиметься на репресивний, каральний інструмент владарювання та нормативних маніпуляцій, слугуватиме прикриттям владно-

го та іншого соціального свавілля, що призводитиме до втрати правом легітимності. Мораль не можна розглядати як альтернативний праву соціальний регулятор, оскільки вона виступає його справжньою нормативно-ціннісною основою, а традиційна мораль, яка має багатовікову історію свого розвитку, включає в себе накопичений людством досвід розрізнення добра і зла, відповідно до якого не все те, що офіційно дозволяється в суспільстві, є добром, так само як і не все те, що забороняється владою, є злом.

Слід звернути увагу на те, що дотримання норм і принципів традиційної моралі в суспільних відносинах сприяє більш якісній, ефективній реалізації права незалежно від конкретного способу такої реалізації. Адже людина з високим рівнем моральної свідомості дотримується не лише букви правового закону, а й його духу; вона не шукатиме способів обійти зміст закону з метою задоволення особистих інтересів і бажань; вона також не потребуватиме зовнішнього контролю за виконанням норм законодавства, оскільки дотримується їх приписів з огляду на власну совість, а не страх бути покараним. І навпаки, якщо людина є аморальною і найбільшою мірою цінує лише себе або особисту свободу, то вона дотримуватиметься норм державно встановленого закону лише в тому випадку, якщо її примусять це зробити, і порушуватиме його за будь-якої нагоди, якщо їй це вигідно.

Отже, значення традиційної моралі для удосконалення юридичної практики реалізації правових норм важко переоцінити. Адже в даному випадку йдеться не лише про «співпрацю» права і моралі в регулюванні багатьох суспільних відносин, на чому зазвичай акцентується увага в юридичній літературі [13, с. 31; 1, с. 85], а про новий рівень взаємозалежностей і взаємозв'язків між правом і мораллю, на засадах якого повинна розвиватися сучасна демократична, правова та соціальна держава.

2. По-друге, у системі координат «людина – техніка» пріоритетне значення за будь-яких умов або обставин має залишатися за людиною. У даному випадку йдеться не стільки про те, що будь-яка технологія повинна працювати на благо людини, а не навпаки, скільки насамперед про необхідність збереження людського контролю над сучасними технологіями, особливо за так званим генеративним штучним інтелектом, та забезпечення можливості коригувати, а в необхідних випадках і повністю скасовувати запропоновані ними рішення.

У цьому контексті слід погодитися з думкою, що «при дослідженні феномена відчуження людини в дискурсі інформаційної та мережевої культури виникає сенс порушити питання про пріоритетну цінність особистісної ідентичності та індивідуальності. Подолання відчуження – це розуміння, усвідомлення та проєктування історичної людини та людства загалом. В умовах сьогодення, вперше в історії, людство зіткнулося з викликом своєму інтелекту, своїй здатності творити, контролювати, навчатися, працювати тощо. У світлі сучасних глобальних проблем, які дедалі накопичуються та ще, на жаль, не мають належних засобів свого вирішення, виникає справедливе питання: чи готове суспільство передати частину управління у віртуальну мережу?» [14, с. 34].

Слід зазначити, що запропонований критерій сучасного технологічного розвитку надасть можливість вирішити низку важливих практичних питань, які складають вагому частину сучасного соціогуманітарного дискурсу з даної проблематики. Йдеться насамперед про реальні перспективи встановлення відповідальності, зокрема юридичної, за наслідки використання сучасних технологій, у тому числі штучного інтелекту, які не можуть і не повинні мати нейтрального характеру, оскільки їх розробка без належної морально-етичної оцінки ризиків їх практичного використання у підсумку може призвести до планетарної катастрофи.

Погоджуючись з тим, що ситуація з відсутністю особи, на яку може бути покладено юридичну відповідальність за шкоду, завдану технологіями штучного інтелекту, створює серйозний виклик сучасній правовій доктрині, все ж навряд чи, на нашу думку, можна підтримати тезу, згідно із якою «розв'язання цієї проблеми вбачається у наданні штучному інтелекту статусу суб'єкта правовідносин» [15, с. 130]. Останнє пов'язано з тим, що штучний інтелект не має свідомості, внутрішніх намірів і моральних переконань, які необхідні для належного осмислення власної поведінки та діяльності. Всі рішення або дії систем штучного інтелекту визначаються програмним забезпеченням і тими даними, які вкладаються в них розробниками та користувачами. Саме тому розробники та користувачі сучасних технологій, а також державні службовці, політики та інші суб'єкти, які створюють правові, організаційні чи інші умови їх практичного використання в багатоманітній

соціальній практиці повинні нести визначену юридичну та іншу соціальну відповідальність за їх впровадження. Водночас закріплення у правових нормах обов'язку систем штучного інтелекту нести юридичну відповідальність породжує низку важливих питань, якими не можна нехтувати, зокрема: як визначити ступінь вини та чи можливо застосувати справедливе покарання до штучного інтелекту.

Крім цього, такий підхід, принаймні до певної міри, сприятиме подоланню відчуження людини від навколишнього світу, зокрема інших людей, а також від самого себе, що є результатом порушення єдності природного і соціального буття, значно посиленого у зв'язку з технократизацією сучасної цивілізації. Адже якщо людина залишається головною у відносинах з технікою та штучним інтелектом, то, з урахуванням наведеного вище першого критерію, це неминуче позитивно позначатиметься на таких найважливіших її якостях як честь, гідність, свобода волі тощо, чітке усвідомлення яких слугує надійною перешкодою для застосування масових маніпуляцій свідомістю людини, що можуть бути здійснені, з-поміж іншого, технологіями штучного інтелекту автономно від людського втручання (наприклад, маніпуляція вибором людини через нав'язувану їй рекламу в інтернеті за допомогою використання технологій штучного інтелекту, які аналізують поведінку та діяльність користувачів всесвітньої мережі в реальному часі).

3. По-третє, розвиток сучасних технологій повинен відбуватися транспарентно, тобто прозоро і відкрито, і при цьому сприяти забезпеченню соціальної справедливості. Це означає, що цифрові алгоритми та інші технологічні новації, зокрема штучний інтелект, насамперед повинні бути відкритими для здійснення їх відповідного аналізу, а також контрольованими з боку суспільства і громадян. Повною мірою це стосується й інформації стосовно ключових характеристик нових або перспективних технологічних розробок, які існують лише в проєкті або на початковому етапі своєї реалізації. Доступ до зазначеної інформації, якщо вона не містить відомостей, які становлять державну таємницю чи іншу охоронювану законом спеціальну інформацію, також повинен бути відкритим для широкої громадськості.

Крім цього, створення нових технологій не повинно посилювати соціальну нерівність, а отже, на належному рівні має бути забезпечено рівний доступ до цифрових та інших соціальних благ, отримання яких пов'язується з використанням відповідних технологій, а також захист вразливих груп населення від технологічної маргіналізації, що може проявлятися у тих чи інших деструктивних формах (наприклад, розрив традиційних зв'язків між людьми в межах соціальних інститутів або груп; перетворення людей у соціальних люмпенів або індивідів, повністю залежних від непередбачуваних дій влади, демагогів, шахраїв тощо).

Як зазначається у науковій літературі, «важливо, щоб прозорість систем штучного інтелекту забезпечувала їх зрозумілість та обґрунтованість. Користувачі та інші зацікавлені сторони повинні мати можливість розуміти, як і чому система виробила певне рішення. Це допоможе виявляти можливі помилки, уникати некоректного використання штучного інтелекту та зберігати довіру до системи. Дотримання прозорості також може сприяти етичному використанню штучного інтелекту, даючи змогу дослідникам, регуляторам і громадськості критично оцінювати системи і забезпечувати їх відповідність етичним нормам і стандартам. Важливо також забезпечити, щоб системи штучного інтелекту не підтримували негативні тенденції, дискримінацію або несправедливість. Мається на увазі усунення або корекція впливу вихідних даних, що містять дискримінацію, а також використання методів та алгоритмів, що сприяють справедливості та рівності» [16].

З урахуванням зазначених вище моральних критеріїв сучасного технологічного розвитку, спробуємо визначитися з конкретними механізмами забезпечення їх ефективної результативності, які відіграватимуть ключову роль в удосконаленні відповідних правореалізаційних процесів.

У зазначеному контексті, на нашу думку, потрібно насамперед досягти згоди стосовно розглянутих вище моральних критеріїв сучасного технологічного розвитку на міжнародному рівні, закріпивши це у відповідних конвенціях та інших джерелах міжнародного права, які національні держави та їх регіональні об'єднання надалі зобов'язуються імплементувати у внутрішнє законодавство. При цьому слід враховувати, що досягнення такого консенсусу на міжнародному рівні є надзвичайно складним завданням не лише у зв'язку із тим, що сучасна постмодерністська мораль фактично втратила якість соціально значущої цінності, перетворившись, по суті, у так звану корпоративну етику та індивідуалістичну мораль з її орієнтацією, як правило, на успіх, суспільне

визнання та отримання прибутків, але й тому, що право майже постійно відстає від технологій, а ті особи, які володіють ними, мають можливість диктувати «правила гри», у тому числі за допомогою використання таких технологій.

Водночас вважаємо, що за наявності відповідних соціальних передумов даний консенсус цілком можливо досягти. Йдеться, зокрема, про нагальну потребу в налагодженні ефективних механізмів взаємодії між інститутами громадянського суспільства, сучасними філософами, вченими, представниками інших експертних кіл та органами публічної влади в державі і відповідними міжнародними організаціями, спрямованих на утвердження в суспільному житті традиційних морально-релігійних цінностей. Адже до тих пір, поки мораль не стане невід'ємною частиною широкого публічного обговорення різноманітних проблем організації та функціонування численних комунікативних практик у суспільному житті, поки в межах таких інформаційно-публічних платформ не буде акцентуватися увага на моральних аспектах людських взаємовідносин і переважна більшість громадян не почне ставити собі відповідні моральні питання й не уникати на них відповіді, яка у більшості випадків не стосується їх особистої вигоди, відбуватиметься подальше поглиблення відчуження між основними та найбільш значущими соціальними регуляторами, порушення сутнісної цілісності та єдності соціонормативних систем, що матиме неминучим наслідком своєрідну «ерозію» справжнього змісту приписів норм права, моралі та релігії.

Крім цього, важливу роль у становленні морально стійкої та переконаної особистості відіграє сімейне виховання та освіта, необхідним компонентом якої повинна бути не лише професійно-практична, а й морально-етична складова, виражена у структурі відповідних навчальних програм. Особливого значення така морально-етична складова має насамперед у межах загальної середньої освіти, в процесі якої особистість має навчитися чітко розрізняти добро і зло у всій багатоманітності їх емпіричного прояву, розуміючи при цьому не тільки важливість питання «як жити?», а й питання «для чого жити?». Саме протягом дитинства у свідомості людини закладаються основні життєві цінності, орієнтири та переконання, якими вона буде керуватися при здійсненні відповідних вчинків або діяльності в період дорослого життя, і цілком очевидним є те, що дитяча свідомість повинна формуватися на підставі морально обґрунтованих правил людського співжиття.

У зв'язку із цим сучасна школа не може стояти осторонь від створення ефективного педагогічного середовища, що сприяло б формуванню в учнів морального досвіду, допомагаючи їм глибоко усвідомлювати сутність і характер моральних відносин у житті. У формуванні морального підростаючої особистості протягом усього часу навчання в школі вирішальну роль відіграють два взаємозв'язані процеси – навчання та виховання. При цьому саме виховання забезпечує формування стійких форм і способів моральної поведінки, моральних стосунків, виявлення моральних почуттів і якостей [17, с. 82].

Висновки. Отже, можемо зробити такі висновки з дослідження.

1. Реалізація права в сучасних технологічних реаліях – це складний, багатоаспектний процес, який не повинен обмежуватися суто формальним або нормативно-правовим аспектом свого прояву, а необхідно має засновуватися на взаємодії, взаємозв'язку права та інших соціальних, культурних, моральних та технологічних чинників, що вимагає застосування комплексного підходу до оцінки ефективності відповідних правореалізаційних практик, а також постійного оновлення існуючих правових конструкцій і механізмів їх практичного втілення в суспільне життя. При цьому стрімкий технологічний розвиток сучасної цивілізації справляє діалектичний, котраверсійний вплив на правореалізацію, який проявляється в тому, що, з одного боку, він значно розширює можливості правового регулювання, посилює доступність і транспарентність правових процедур, а з іншого – створює нові форми загроз соціального та природного характеру (наприклад, порушення конфіденційності персональних даних та приватного життя, маніпулювання змістом правової інформації та електронними системами через неякісні цифрові алгоритми, які забезпечують нерівномірний розподіл доступу до адміністративних послуг та правосуддя).

2. Належним чином не впорядковане та неконтрольоване на владно-правовому рівні впровадження в широку суспільну практику технологічних новацій сприяє формальній і змістовній трансформації не лише відповідних способів реалізації права, а й змісту основоположних принципів права, який набуває все більш широкого, неоднозначного та партикулярного контексту їх тлумачення та подальшої реалізації в суспільних відносинах. У зв'язку із цим особливого значення в

сучасних технологічних реаліях набуває необхідність збереження гуманістичної природи права, а також недопущення редукції у розумінні прав людини та інших важливих соціальних цінностей до суто технічних і формальних параметрів їх забезпечення та захисту поза контекстом моральної складової відповідних комунікативних практик.

3. Процеси правореалізації в умовах функціонування технократичного суспільства повинні спиратися як на розвинену систему законодавства, що діє в державі, так і на відповідні моральні засади його розвитку, дотримання яких у суспільному житті забезпечується та гарантується державою за допомогою відповідних організаційних та правових механізмів. Прогресивний розвиток суспільства високих технологій у майбутньому може відбутися лише за умови, якщо в його основу буде закладена традиційна моральна складова, пріоритет людини у відносинах з технікою та її відповідальність за наслідки створення та використання відповідних технологій, відкритість і доступність правдивої інформації про нові технології та можливості їх реалізації в тих чи інших правовідносинах.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник / за ред. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
2. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права: підручник. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 520 с.
3. Любивий Я. В. Ресурс та рефлексія свободи у добу цивілізаційних трансформацій. *Мультиверсум. Філософський альманах.* 2020. Вип. 1 (171) Том 2. С. 3–15. DOI: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2020.1.2.01.
4. Об'єдков О. І. Концептуалізація зв'язку між свободою і контролем крізь призму цифровізації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2024. № 1 (60). С. 109–120. DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.60.299685.
5. Erol A. Freedom and control in digital age. *Human Affairs.* 2020. Vol. 30. № 4. P. 570–576.
6. Капустіна Н., Попсуєнко Л. Трансгуманізм як проєкт покращення людини: філософсько-етичний вимір. *Юридичний вісник.* 2019. № 2. С. 94–99.
7. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. / за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.
8. Фіалко Н. А. Громадянський дискурс як джерело суспільного консенсусу: значущість в умовах війни. *Філософія освіти.* 2023. № 29 (1). С. 52–65. DOI: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-3.
9. Михайлич О. В. Аналіз теоретичних підходів дослідження мультикультуралізму у соціології. Мультикультуралізм як соціально-правове явище: виклики глобалізованого світу / за ред. А. М. Подоляки. Київ: ТОВ «Арт-технологія», 2015. С. 55–65.
10. Adamus-Kowalska Ju. Freedom of communication in science in the context of the development of modern information and communication technologies. *Social Communication.* 2022. Vol. 8 (1). P. 41–53. DOI: https://doi.org/10.2478/sc-2022-0005.
11. Малімон В. І. Техніка як фактор відчуження. *Молодий вчений.* 2019. № 11 (75). С. 768–772. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-162.
12. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2019. 416 с.
13. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
14. Yahodzinskyi S. Anthropomorphic information networks and converging technologies: challenge to humanity (vs), step forward? Artificial Intelligence. 2023. № 1. P. 29–35. DOI: https://doi.org/10.15407/jai2023.01.029.
15. Радутний О. Суб'єктність штучного інтелекту у кримінальному праві. *Право України.* 2018. № 1. С. 123–136.
16. Бердо Р. С., Расюн В. Л., Величко В. А. Штучний інтелект та його вплив на етичні аспекти наукових досліджень в українських закладах освіти. *Академічні візії.* 2023. Вип. 22. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8174388. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/469/445 (дата звернення: 18.04.2025).
17. Поліщук О. П. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості в молодшому шкільному віці. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* 2017. № 79 (3). С. 81–85.

References

1. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruchnyk / za red. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. 596 s.
2. Kostytskyi V. Vybrani problemy teorii prava: pidruchnyk. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2022. 520 s.
3. Liubyvyi Ya. V. Resurs ta refleksiia svobody u dobu tsyvilizatsiinykh transformatsii. *Multyversum. Filosofskyi almanakh.* 2020. Vyp. 1 (171) Tom 2. S. 3–15. DOI: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2020.1.2.01.
4. Obiedkov O. I. Kontseptualizatsiia zviazku mizh svobodoiu i kontrolem kriz pryzmu tsyfrovizatsii. *Visnyk natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriia: filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia.* 2024. № 1 (60). S. 109–120. DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.60.299685.
5. Erol A. Freedom and control in digital age. *Human Affairs.* 2020. Vol. 30. № 4. P. 570–576.
6. Kapustina N., Popsuienko L. Transhumanizm yak proiekt pokrashchennia liudyny: filosofsko-etychnyi vymir. *Yurydychnyi visnyk.* 2019. № 2. S. 94–99.
7. Suchasne suspilstvo, liudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsii: monohrafiia / O. H. Danylian, O. P. Dzoban, S. B. Zhdanenko ta in. / za red. O. H. Danyliana. Kharkiv: Pravo, 2020. 344 s.
8. Fialko N. A. Hromadianskyi dyskurs yak dzherelo suspilnoho konsensusu: znachushchist v umovakh viiny. *Filosofiia osvity.* 2023. № 29 (1). S. 52–65. DOI: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-3.
9. Mykhailych O. V. Analiz teoretychnykh pidkhodiv doslidzhennia multykulturalizmu u sotsiolohii. Multykulturalizm yak sotsialno-pravove yavyshche: vyklyky hlobalizovanoho svitu / za red. A. M. Podoliaky. Kyiv: TOV «Art-tekhnolohiia», 2015. S. 55–65.
10. Adamus-Kowalska Ju. Freedom of communication in science in the context of the development of modern information and communication technologies. *Social Communication.* 2022. Vol. 8 (1). P. 41–53. DOI: https://doi.org/10.2478/sc-2022-0005.
11. Malimon V. I. Tekhnika yak faktor vidchuzhennia. *Molodyi vchenyi.* 2019. № 11 (75). S. 768–772. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-162.
12. Hryshchuk O. V. Filosofiia konstytutsiinykh tsinnostei: monohrafiia. Kyiv: «Kompaniia VAITE», 2019. 416 s.
13. Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / O. V. Petryshyn, D. V. Lukianov, S. I. Maksymov, V. S. Smorodynskyi ta in.; za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2020. 568 s.
14. Yahodzinskyi S. Anthropomorphic information networks and converging technologies: challenge to humanity (vs), step forward? *Artificial Intelligence.* 2023. № 1. P. 29–35. DOI: https://doi.org/10.15407/jai2023.01.029.
15. Radutnyi O. Subiektnist shtuchnoho intelektu u kryminalnomu pravi. Pravo Ukrainy. 2018. № 1. S. 123–136.
16. Berdo R. S., Rasiun V. L., Velychko V. A. Shtuchnyi intelekt ta yoho vplyv na etychni aspekty naukovykh doslidzhen v ukrainskykh zakladakh osvity. *Akademichni vizii.* 2023. Vyp. 22. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8174388. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/469/445 (data zvernennia: 18.04.2025).
17. Polishchuk O. P. Vplyv navchannia ta vykhovannia na formuvannia moralnoi svidomosti v molodshomu shkilnomu vitsi. *Zbirnyk naukovykh prats Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Pedahohichni nauky.* 2017. № 79 (3). S. 81–85.

Сунєгін С. О. Реалізація права в сучасних технологічних реаліях: нові можливості та виклики

Стаття присвячена дослідженню питань впливу сучасних технологій, зокрема інформаційних, на процес реалізації права. Наголошується на контраверсійному впливі сучасних технологій на практику реалізації правових норм, його позитивних і негативних аспектах. Обґрунтовується думка, що процеси правореалізації в умовах функціонування технократичного суспільства повинні спиратися як на розвинену систему законодавства, що діє в державі, так і на відповідні моральні засади його розвитку, дотримання яких у суспільному житті забезпечується та гарантується державою за допомогою відповідних організаційних і правових механізмів.

Ключові слова: реалізація права, сучасні технології, штучний інтелект, свобода, цифровізація, мораль.

Suniehin S. O. Implementation of law in modern technological realities: new opportunities and challenges

The article is devoted to the study of the impact of modern technologies, in particular information technologies, on the process of implementing law. The controversial impact of modern technologies on the practice of implementing legal norms, its positive and negative aspects, is emphasized.

It is noted that modern technologies contribute to a significant expansion of civic activism, freedom of expression, access to information, economic freedom, etc. We are talking about numerous opportunities for organizing public movements and actions, which open up new opportunities for influencing political and legal decisions in the state; about the development of the digital economy, remote work and freelancing, which allow people to choose

previously unknown forms of employment and open their own business regardless of traditional restrictions; about free and anonymous access to almost any information and knowledge, which contributes to the development of critical thinking, broadening the worldview and forming a more conscious individual choice of the individual; about the development of social networks and digital communication platforms, which enable every person, including a child, to freely express their thoughts, views and beliefs regardless of geographical and social barriers, and also contribute to the realization of their creative potential.

At the same time, among the most general challenges of high-tech human civilization for the modern implementation of law, which requires a proper, adequate solution both at the national and international levels, in our opinion, two blocks of issues should be distinguished, namely:

1. The problem of transforming the content of the fundamental values of law, as well as clear, coordinated regulatory mechanisms for their implementation in public and state life, in particular freedom, justice, equality, humanism, human rights, etc.

2. The problem of finding optimal moral criteria for technological development and social communications in the conditions of the functioning of a technocratic society, the correct definition of which determines the quality of the implementation of law in the forms or methods established in the legislation, as well as the effectiveness of interaction between social regulators in the process of their regulatory and organizational influence on society and citizens.

As a result of research the following conclusions are made:

1. The implementation of law in modern technological realities is a complex, multifaceted process that should not be limited to a purely formal or regulatory aspect of its manifestation, but must be based on the interaction and interconnection of law and other social, cultural, moral and technological factors, which requires the use of a comprehensive approach to assessing the effectiveness of relevant law implementation practices, as well as constant updating of existing legal structures and mechanisms for their practical implementation in public life.

2. The revival and strengthening of traditional morality in a modern democratic society is the most important task in the conditions of technocratization of almost all spheres and branches of social life. After all, it is traditional morality that contributes to the formation of a responsible personality with a high level of legal awareness and culture, which, in turn, ensures the high-quality implementation of law in any form, and only a strong reliance on stable and time-tested moral guidelines can ensure the preservation of legal identity and internal integrity and voluntary consensus in society. The effective implementation of law in the conditions of modern technological development is impossible without a moral «compass», which will maintain the priority of a person over the corresponding technique and technology, since it is traditional moral principles and norms that provide the opportunity to establish clear boundaries of what is permissible in the legal regulation of any social processes, in particular technological ones, as well as to maintain the optimal balance between innovations and values of democratic legal development.

Key words: implementation of law, modern technologies, artificial intelligence, freedom, digitalization, morality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-289-302

УДК 340.1

Тетяна Іванівна Тарахонич,
старший науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0002-1586-5088

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПІЗНАННЯ

Постановка проблеми. Кардинальні зміни у світовому правопорядку, потенційні можливості входження до європейського правового простору потребують нових підходів до процесу державо- та правотворення, особливо в сфері правотворчості та правореалізації.

Натепер важливим викликом як для наукової спільноти, так і для практиків є своєчасне забезпечення правореалізаційної сфери новими концептуальними підходами та інноваційними розробками.

Важливим етапом у процесі удосконалення правової системи є формування концептуальних засад теорії реалізації норм права. Проблема «реалізації норм права» за період незалежності Україні набула особливої ваги та значення, була позбавлена ідеологічних нашарувань, стереотипів та упереджень, стала складовою інструментальної теорії права, включаючи ті правові засоби, прийоми, типи та форми, які дають змогу досягти бажаного результату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодення вимагає від наукової спільноти пошуку нових наукових підходів щодо вирішення проблеми реалізації норм права з точки зору її концептуалізації та можливості використання різноманітного методологічного інструментарію.

Загалом, наукова думка постійно розвивається й удосконалюється, потребує нових наукових підходів і перегляду вже існуючих. Праці вчених, які належать до так званого радянського періоду, потребують осучаснення, ретельного перегляду з точки зору новел у науковому доробку сучасних зарубіжних і вітчизняних вчених. З огляду на зазначене потребують ретельного вивчення здобутки вчених, які аналізували цю проблему безпосередньо чи дотично, а саме: С. Бобровник, О. Богініч, М. Борисенко, М. Братасюк, М. Гнатюк, Ю. Власов, Т. Дідич, О. Донченко, М. Костицький, О. Легка, Б. Малишев, О. Москалюк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, А. Перепелюк, В. Риндюк, І. Сердюк, О. Юхимюк та ін.

У науковому доробку зарубіжних і вітчизняних вчених проблема реалізації норм права висвітлюється як на концептуально-методологічному рівні, так і з точки зору її практичного застосування. Так, М. Костицький приділяв увагу двом підходам до юридичної методології – науковому та філософському. Перший підхід вчений розглядає як можливість застосування загальнонаукових методів, другий, на думку вченого, полягає в тому, що принципи, закони і категорії філософії застосовуються для пізнання права, держави, їх генези, прояву, функціонування [1, с. 104–107].

На дисертаційному рівні проблема реалізації норм права ставилася А. Перепелюк, яка обґрунтувала необхідність виокремлення механізму застосування права як комплексної, багатоаспектної категорії [2, с. 224]. Як відомо, проблему правозастосування як однієї із форм реалізації конституційно-правової політики порушувала В.Тернавська [3, с. 92–97]. Поряд з цим на цю проблему звертала увагу М. Братасюк, аналізуючи поняття, ознаки та форми реалізації норм права [4, с. 85–95].

Загалом, слід підкреслити, що наукові здобутки зарубіжних і вітчизняних вчених роблять значний внесок у розвиток і вдосконалення проблеми реалізації норм, сприяють її концептуалізації, ґрунтуються на методологічному інструментарії та надають можливість використовувати надбані знання в практичній діяльності.

Не ставлячи собі за мету охарактеризувати весь спектр підходів щодо концептуальних засад теорії реалізації норм права, акцентуємо більше уваги саме на його методологічному підґрунті.

Метою цього дослідження є виявлення особливостей використання методології наукового пізнання в процесі формування та розвитку концептуальних засад теорії реалізації норм права, з'ясування сутності, виокремлення її особливостей та принципів здійснення.

Серед завдань, які необхідно вирішити, заслуговують на увагу такі: визначити поняття «концептуальні засади пізнання теорії реалізація норм права» та з'ясувати її особливості, охарактеризувати методологічний інструментарій її пізнання, надати загальну характеристику науковим підходам і методам наукового пізнання реалізації норм права, виокремити принципи наукового пізнання та можливості їх використання в процесі реалізації норм права.

Визначені завдання актуалізують цю проблему та потребують формування концептуальних засад теорії реалізації норм права, пошуку нових наукових підходів щодо вирішення зазначеної проблеми з точки зору сучасних наукових підходів.

Окреслене потребує необхідності використання відповідних складових інструментальної теорії права та певного методологічного інструментарію, що охоплює певну сукупність принципів наукового пізнання (об'єктивності, науковості, комплексності, достовірності, повноти тощо), методологічних підходів, світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, використання яких сприятиме досягненню бажаних наукових результатів.

Основні результати дослідження. Методології наукового пізнання відводяться особлива роль і значення в процесі вивчення предмета дослідження, вона забезпечує об'єктивність, комплексність, повноту, усебічність та результативність наукового пошуку.

На думку М. Костицького, «методологія пізнання в юриспруденції є систематизованою сукупністю філософських і наукових теорій, концептуальних ідей (моделей): методологічних принципів, парадигм і методів» [5, с. 106–107].

Беззаперечним є той факт, що використання того чи іншого методологічного інструментарію залежить від обраного предмета дослідження, його складності та вивченості, практичних потреб його наукового пізнання. Слід підкреслити, що використання тих чи інших принципів наукового пізнання, методологічних підходів і методів наукового дослідження залежить від поставлених завдань перед дослідником, його вмінь і професійних якостей. Окрім того, методологічний інструментарій може бути застосований до вивчення предмета дослідження як комплексно, так і окремо один від одного, а невиваженість у використанні тих чи інших методів у науковому дослідженні, може призвести до хибних результатів і недосконалості понятійно-термінологічного апарату, що розробляється правовою наукою.

Акцентуємо увагу на найважливіших наукових підходах у процесі вивчення категорії «реалізація норм права». Так, використання феноменологічного та герменевтичного підходів сприяє вивченню даної категорії на понятійному рівні та дає змогу виокремити й охарактеризувати її особливості. В юридичній літературі представлені схожі підходи до розуміння поняття «реалізація норм права». Так, у юридичній енциклопедії правореалізація розглядається як складова правового регулювання, процес і результат об'єктивації змісту правових норм і принципів у правовідносинах, тобто узгодження фактичного стану речей з правовими настановами [6, с. 584]. Виходячи з цього термінологічного визначення, реалізація норм права тісно пов'язана з процесом правотворчості, залежить від упорядкованості суспільних відносин, їх врегульованості. Та поряд з цим вона є певною послідовністю дій по втіленню приписів правових норм у реальному житті.

На думку вітчизняних вчених, реалізацію правових норм «можна визначити як зумовлену правовими приписами правомірну поведінку учасників суспільних відносин» [7, с. 405]. У цьому контексті вимоги, що містяться в правових приписах, повинні дотримуватись суб'єктами права, що забезпечить правомірність їх поведінки.

Поряд з цим реалізація права – «це процес і результат втілення правових норм і принципів права у правомірній поведінці суб'єктів права: націлений на настання певних юридичних наслідків, здійснюється у різних формах, зумовлених специфікою правових норм, засобів правового впливу на поведінку суб'єктів, а також особливостями суспільних відносин, які регулюються правом» [8, с. 259].

Також слушною є думка, що «реалізація права може бути пов'язана як із здійсненням правомірних дій, так і з правомірною бездіяльністю. Результатом реалізації права є досягнення відповідності фактичних дій (бездіяльності) вимогам норм права щодо цієї поведінки суб'єктів права» [9, с. 235].

Поведінковий підхід надає можливість стверджувати, що поведінка суб'єктів права базується на приписах правових норм, дозволяючи їм дотримуватися, виконувати чи використовувати ці приписи в своїй поведінці. Слід погодитися з позицією вчених, що «реалізація різних форм і видів права тісно пов'язана із правомірною і законослухняною поведінкою громадян, посадових і юридичних осіб. Традиційно вважається, що правомірна поведінка особи – це така поведінка і діяльність, яка відповідає основним вимогам норм і принципів права» [10, с. 345].

Загалом, слід зазначити, що реалізація норм права – це процес діяльності державних органів і посадових осіб чи правомірна поведінка інших суб'єктів права по втіленню в життя приписів правових норм.

Серед особливостей реалізації норм права слід виокремити такі: вона має організаційно-правовий чи поведінково-правомірний характер; спрямована на втілення приписів правових норм через різні форми їх реалізації; на неї впливає цілий ряд чинників як політичного, ідеологічного, організаційного, культурного, так і іншого характеру; оскільки це діяльність чи поведінка суб'єктів права, то вона має як правовий, так і соціально-психологічний характер тощо.

Використання функціональних можливостей діяльнісного підходу дає змогу звернути увагу на особливу форму реалізації норм права, а саме: правозастосування. Правозастосовна діяльність, як стверджують вітчизняні вчені, це «винесення компетентними органами індивідуально-конкретних приписів, спрямованих на персонально визначених осіб» [11, с. 343].

Поряд з цим у межах загальної характеристики правозастосування і виокремлення його особливостей слід також підкреслити, що правозастосування – це діяльність уповноважених на це суб'єктів, яка передбачає винесення індивідуально-правових рішень, здійснюється за певною процедурою і має своєю метою сприяння адресатам правових норм у реалізації їх прав і обов'язків, а також контроль за цим процесом» [12, с. 237].

Особливої ваги і значення в межах загальної теорії права набуває функціонального підходу, який широко застосовується з метою аналізу співвідношення функцій права та функціональної спрямованості правозастосовної діяльності, як однієї із форм реалізації норм права. Так, С. Гусарєв, аналізуючи методику функціонального підходу та її застосування у вивченні проблем юридичної діяльності, зазначає, що «між функціями юридичної практичної діяльності та функціями права є взаємозв'язок, у якому простежується загальний вплив права на різні сфери людської діяльності, у тому числі й професійної діяльності юриста. Соціальне призначення права багато в чому реалізується через здійснення юридичної практики, а остання своїм існуванням зобов'язана існуванню феномену права [13, с. 199]. Слід зауважити, що в межах функціонального підходу також простежується взаємозв'язок загальних функцій права та функціональної спрямованості правозастосовної діяльності як певного виду юридичної діяльності.

Методологія наукового пізнання постійно розвивається та вдосконалюється, розширюючи можливості використання методологічного інструментарію. З огляду на зазначене слід звернути увагу на можливості антропологічного підходу в процесі вивчення реалізації норм права та наповнення цієї категорії новим змістом. Так, при «антропологічному підході людина стає центральним об'єктом загальнотеоретичного правознавства, а її природно-правові властивості та закономірності державно-юридичного забезпечення перетворюються на найважливішу складову предмета цієї науки» [14, с. 122].

Поряд з науковими підходами особливої ваги та значення набувають методи наукового пізнання. У процесі аналізу правореалізаційної діяльності акцентуємо увагу на найважливіших з них.

Так, діалектичний метод ґрунтується на законах і категоріях діалектики, а саме: сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного та логічного тощо, а також на формально-логічних прийомах, таких як: аналіз і синтез, індукція та дедукція тощо. Поєднання діалектичного та логічного методів уможливлює глибше зрозуміти сутність та особливості реалізації норм права, форми її здійснення.

Порівняльно-правовий метод шляхом зіставлення сприяє аналізу правового досвіду реалізації правових норм у різних правових системах, дає змогу вибрати кращі зразки та за можливості використати їх у процесі правореалізації в національній правовій системі. Як слушно підкреслено в енциклопедичному словнику, «використання його дає краще усвідомити національний правовий досвід у аспекті зарубіжного досвіду, зіставити стан розвитку національної правової системи зі світовими тенденціями в розвитку права [15, с. 658].

Поряд із запропонованими методами заслуговує на увагу також соціологічний метод, що свідчить про міждисциплінарність дослідження та можливість використання досягнень інших наук. Натепер у науковій літературі наголошується, що «конкретні соціологічні дослідження дають можливість вивчати правові й державні явища, які існують у суспільстві, і на цій основі вдосконалювати правову систему і державні інституції. Вони сприяють реформі і розвитку законодавства, державних структур, реалізації правових приписів у соціальній поведінці особи, соціальних аспектів різних державних служб тощо» [16, с. 11].

Слід також підкреслити важливість використання прогностичного методу. Так, «прогнозування у загальновідомому значенні – це процес підготовки науково обґрунтованих оціночних суджень (міркувань) про можливий стан відповідного об'єкта (суспільство, економіка, політика, держава, право, національна правова система та ін.) у майбутньому» [17, с. 43].

Як відомо, метод юридичного прогнозування дає змогу глибше зрозуміти тенденції розвитку сучасної правореалізаційної діяльності; визначити та передбачити результати правотворчої діяльності в процесі правозастосування; охарактеризувати ефективність і дієвість способів і правових засобів, що використовуються в механізмі реалізації норм права. З цієї точки зору заслуговують на увагу існуючі прийоми, які використовуються з метою передбачення тенденцій розвитку як правотворчої, так і правозастосовної діяльності, а саме: спостереження, аналіз, оцінка, контроль тощо, їх використання надасть можливість забезпечити всесторонність аналізу та оцінки чинних правових норм, так і можливостей їх застосування в процесі правореалізації.

Слід відзначити, що поряд із запропонованими науковими підходами та методами наукового пізнання, також потребують використання науково обгрунтовані принципи наукового пізнання (науковості, історизму, об'єктивності, усебічності, достовірності тощо), що сприятиме більш виваженій характеристиці даної проблеми та стане однією із складових формування концептуальних засад теорії реалізації норм права.

Так, важливим принципом вивчення проблеми реалізації норм права є принцип науковості, оскільки на сучасному етапі розвитку юридичної науки актуалізується проблема переосмислення інституту реалізації норм права у зв'язку з сучасним станом інтеграції до міжнародного та європейського права, виникнення нових тенденцій міждисциплінарного діалогу, застосування інноваційних технік і технологій.

Також важливим у процесі становлення і розвитку правореалізаційної діяльності є принцип історизму. Формування доктрини реалізації норм права має темпоральний вимір і тривалий період її розвитку та вдосконалення, починаючи з періоду виникнення ідей щодо понятійного розуміння даної категорії, її форм, принципів забезпечення та механізму реалізації до сучасного періоду її сприйняття та переосмислення науковою спільнотою.

Вагоме місце в процесі правозастосовної діяльності належить принципу усебічності. Слід констатувати, що цей принцип надає можливість підійти до вивчення проблеми реалізації норм права комплексно, з огляду на досягнення як загальної теорії держави і права, так і враховуючи наукові досягнення інших наук, що надає можливість показати взаємозв'язок правореалізаційного процесу з іншими правовими явищами, насамперед з правовим регулюванням, правотворчим процесом, правовідносинами, правомірною поведінкою тощо, порівняти механізм реалізації норм права з механізмом правового регулювання, механізмом правотворчості тощо.

Принцип достовірності, який використовується в процесі аналізу проблеми реалізації норм права передбачає, що ґрунтовне вивчення цього правового явища повинно здійснюватися шляхом виваженого аналізу наукових фактів з різних сторін, вивчення судової практики, матеріалів правозастосовної діяльності тощо. Наукові припущення, які пропонують вчені, повинні бути перевірені в правозастосовній діяльності, що надасть їм наукової значущості та ефективності.

Висновки. Узагальнюючи, слід підкреслити, що процес реалізації норм права посідає важливе місце в системі явищ правової дійсності та має тісний взаємозв'язок насамперед з правовим регулюванням і правомірною поведінкою, правовідносинами тощо. Приписи норм права повинні втілюватися в реальній поведінці суб'єктів права, у межах відповідних правовідносин чи поза ними.

Використання цілого ряду принципів наукового пізнання, методологічних підходів і методів дасть змогу констатувати, що реалізація норм права – це процес втілення приписів норм права у поведінці та діяльності суб'єктів права через такі форми реалізації, як дотримання, виконання, використання та застосування з метою забезпечення правопорядку в суспільстві та державі.

Належне методологічне забезпечення проблеми реалізації норм права надасть можливість пізнати закономірності та тенденції розвитку цього правового явища, показати його динаміку та діяльнісно-поведінковий характер, тісний взаємозв'язок з іншими явищами та процесами, розкрити співвідношення загальних рис реалізації норм права та особливості форм її реалізації.

Список використаних джерел

1. Костицький М. В. Методології пізнання в юриспруденції як науково-практичному комплексі. *Нове українське право*. 2023. № 2. С. 104–107.
2. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. … канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.
3. Тернавська В. М. Правозастосування як форма реалізації конституційно-правової політики. *Нове українське право.* 2023. № 2. С. 92–97.
4. Братасюк М. Г. Реалізація права: доктринальний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* 2010. № 2. С. 85–95.
5. Костицький М. В. Методології пізнання в юриспруденції як науково-практичному комплексі. *Нове українське право.* 2023. № 2. С. 106–107.
6. Бочаров Д. О. Правореалізація. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. 952 с.
7. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
8. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. 368 с.
9. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
10. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів / колект. автор., за ред. доктора юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
11. Теорія держави і права: навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д, Гусаров, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.
12. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
13. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ: Знання, 2005. 375 с.
14. Пархоменко Н. М. Методологічні підходи до дослідження джерел права. *Правова держава.* Вип. 16. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. С. 117–124.
15. Великий енциклопедичний юридичний словник / за редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.
16. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції): навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
17. Нагребельний В. П. Прогностична функція юридичної науки. *Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14 травня 2019 р.)* / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. 264 с.

References

1. Kostytskyi M. V. Metodolohii piznannia v yurysprudentsii yak naukovo-praktychnomu kompleksi. *Nove ukrainske pravo.* 2023. № 2. S. 104–107.
2. Perepeliuk A. M. Mekhanizm zastosuvannia prava: struktura ta kryterii efektyvnosti (zahalnoteoretychnyi aspekt): dys. na zdobuttia stupenia kand. yuryd. nauk. Spetsialnist: 12.00.01. Kyiv, 2016. 224 s.
3. Ternavska V. M. Pravozastosuvannia yak forma realizatsii konstytutsyino-pravovoi polityky. *Nove ukrainske pravo.* 2023. № 2. S. 92–97.

4. Bratasiuk M. H. Realizatsiia prava: doktrynalnyi aspekt. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 2010. № 2. S. 85–95.
5. Kostytskyi M. V. Metodolohii piznannia v yurysprudentsii yak naukovo-praktychnomu kompleksi. *Nove ukrainske pravo.* 2023. № 2. S. 106–107.
6. Bocharov D. O. Pravorealizatsiia. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.* T. 3: Zahalna teoriia prava / redkol.: O. V. Petryshyn (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho, 2017. 952 s.
7. Zahalna teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in. Za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. NAPr N Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s.
8. Mala entsyklopediia teorii derzhavy i prava / Za zah. red. prof. Yu. L. Boshytskoho. Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo, 2012. 368 s.
9. Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
10. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruch. dlia stud.-yurystiv / Kolekt. Avtor., za red. doktora yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. 596 s.
11. Teoriia derzhavy i prava: navch. posibnyk / S. K. Bostan, S. D, Husarov, N. M. Parkhomenko ta in. Kyiv: VTs «Akademiia», 2013. 348 s.
12. Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
13. Husariev S. D. Yurydychna diialnist: metodolohichni ta teoretychni aspekty. Kyiv: Znannia, 2005. 375 s.
14. Parkhomenko N. M. Metodolohichni pidkhody do doslidzhennia dzherel prava. *Pravova derzhava.* Vyp. 16. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2005. S. 117–124.
15. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / Za redaktsiieiu akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Yurydychna dumka», 2007. 992 s.
16. Zahalna teoriia derzhavy i prava: (osnovni poniattia, katehorii, prav. konstruktsii ta nauk. kontseptsii): Navch. posib. / Za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 400 s.
17. Nahrebelnyi V. P. Prohnostychna funktsiia yurydychnoi nauky. *Yurydychna nauka: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 14 travnia 2019 r.)* za zah. Red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2019. 264 s.

Тарахонич Т. І. Реалізація норм права: методологічний інструментарій пізнання

У статті акцентовано увагу на особливостях використання методології наукового пізнання в процесі формування та розвитку концептуальних засад теорії реалізації норм права. Визначено принципи наукового пізнання, наукові підходи та методи дослідження проблеми реалізації норм права, що надало можливість з'ясувати її сутність, виокремити форми реалізації норм права, а також звернути увагу на механізм реалізації норм права.

Ключові слова: реалізація норм права, форми реалізації норм права, механізм реалізації норм права, інструментальна теорія права, методологія наукового пізнання, принципи наукового пізнання, наукові підходи, методи дослідження реалізації норм права.

Tarakhonych T. I. Implementation of Legal Norms: Methodological Tools of Cognition

The article focuses on the issue of implementing legal norms from the perspective of conceptualization and the possibility of utilizing various methodological tools.

It outlines the potential application of components of instrumental legal theory and a specific set of methodological tools, including: methodological approaches, worldview, general scientific and specialized scientific methods, principles of scientific cognition, the use of which contributed to achieving the desired scientific results.

A general description is provided of the scientific approaches utilized in the process of general theoretical analysis of the problem of implementing legal norms (phenomenological and hermeneutic, activity-functional, anthropological, etc.).

Alongside scientific approaches, great importance and significance are given to methods of scientific cognition. In the process of analyzing legal implementation activities, attention is focused on the most important methods (dialectical, comparative legal, sociological, prognostic, etc.).

Scientific principles of cognition (such as scientific nature, historicism, objectivity, comprehensiveness, reliability, etc.) are highlighted and characterized, contributing to a more balanced characterization of the problem and forming conceptual foundations of the theory of legal norm implementation.

It is summarized that proper methodological support for the issue of implementing legal norms facilitates the ability to understand the patterns and trends of development in this legal phenomenon, reveals its dynamics and activity-behavioral nature, close interconnection with other phenomena and processes, and uncovers the relationship between general features of legal norm implementation and the specifics of its forms and mechanisms.

Key words: implementation of legal norms, forms of legal norm implementation, mechanism of legal norm implementation, instrumental legal theory, methodology of scientific cognition, scientific approaches, methods of legal norm implementation research, principles of scientific cognition.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-303-309

УДК 342.9

Віктор Павлович Тимощук,
старший науковий співробітник відділу проблем
державного управління та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-6109-0909

КЛЮЧОВІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Від часу відновлення незалежності й донині Україна розбудовує нове законодавство в усіх галузях. Однієї з найбільших трансформацій зазнало законодавство адміністративне, адже воно потребувало цього об'єктивно. На нинішньому етапі важливо і вже можливо визначити, які ж чинники мали ключовий вплив на такий розвиток. Це не лише ретроспективна оцінка, а й можливість спрогнозувати тенденції та перспективи. Також ці чинники об'єктивно впливають на ефективність реалізації законодавства.

Натепер оцінка розвитку адміністративного законодавства сучасної України, доктрини адміністративного права, практики правозастосування дає змогу виразно виділяти визначальний позитивний вплив щонайменше трьох ключових чинників: 1) сам факт відновлення незалежності України та демократичний вектор розвитку нашої держави; 2) вплив ідеї (ідеології) людиноцентризму; 3) європейський вибір України та європеїзація адміністративного права. З високим рівнем впливу можуть виділятися також такі чинники, як: розвиток ринкових відносин, децентралізація публічної влади, а також нині – цифровізація. Дуже вагомий вплив, безумовно, чинить такий фактор, як повномасштабна війна та особливий правовий режим – воєнний стан.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На різних етапах розвитку провідні українські адміністративісти досліджували, а в окремих випадках – навіть самі формували чинники впливу на розвиток адміністративного законодавства, адміністративного права.

У цьому контексті серед спрямовуючих чинників потрібно виокремлювати ідею, що стала для багатьох фахівців, починаючи від її автора в Україні В. Авер'янова, ідеологією розвитку сучасного адміністративного права та відповідно й адміністративного законодавства – людиноцентризм.

Вплив цього чинника, а також інших чинників, у тому числі зумовлених демократичним розвитком країни, європеїзацією адміністративного права, децентралізацією публічної влади, досліджували О. Андрійко, І. Голосніченко, Ю. Битяк, В. Колпаков, Є. Кубко, В. Нагребельний та інші вчені. Деякі з цих напрямів також досліджувалися такими фахівцями, як Р. Мельник, О. Радишевська, А. Школик та ін.

Зокрема, періодично до питання чинників, які впливають на розвиток не тільки адміністративного законодавства, а загалом адміністративного права, звертається Є. Кубко, виділяючи такі чинники, як глобалізація; тенденція до подальшої приватизації державного майна; суттєва участь громадян у вирішенні публічних справ; диджиталізація, поширення військових конфліктів [1, с. 19]. У ще одній праці, де вчений пропонує періодизацію розвитку адміністративного права, велика увага приділяється впливу «людиноцентристської концепції адміністративного права та адміністративної діяльності» [2, с. 22].

Важливо, що питання чинників (зокрема, у контексті формування змісту системи адміністративного права), у тому числі з виділенням таких «зовнішніх чинників», як Конституція України; концепція людиноцентризму; європейська інтеграція України розвиваються в останніх підручниках адміністративного права [3, с. 83–85]. Ці праці, роботи інших дослідників дають змогу виді-

лити спільні погляди, а також окремі розбіжності на чинники, що впливають на розвиток адміністративного законодавства, адміністративного права.

Мета статті. Метою дослідження є визначення ключових чинників впливу на формування адміністративного законодавства сучасної України, на ефективність його реалізації, перспективи і виклики розвитку в майбутньому.

Завданнями дослідження є:

1) визначення ключових чинників, які вплинули на формування адміністративного законодавства незалежної України, зокрема, з особливою увагою до таких чинників, як сам факт незалежності та демократичний вектор розвитку країни, ідея / ідеологія людиноцентризму, євроінтеграція;

2) прогнозування впливу нових чинників, у тому числі таких, як децентралізація, цифрова трансформація, безпекові виклики, визначення майбутніх тенденцій і викликів, зумовлених відповідними чинниками.

Основні результати дослідження. 1. Першим чинником, що вплинув на розвиток адміністративного законодавства є, безумовно, **відновлення незалежності України та демократичний вектор розвитку нашої країни.** Практичні потреби в побудові власної системи врядування, у тому числі на основі моделі організації публічної влади, закладеної у Конституції України, об'єктивували формування передусім організаційного (устроєвого) законодавства. Опираючись на наявні доктринальні розробки, вивчаючи зарубіжний досвід, в Україні було закладено принцип розподілу влади, визначено місце виконавчої влади у системі публічної влади, запроваджено місцеве самоврядування тощо. У Концепції адміністративної реформи в Україні 1998 року [4] було закладено системне бачення та комплекс заходів для розвитку ефективної системи врядування. При цьому демократичний характер Української держави спонукав до розробки і впровадження якісно нової моделі відносин: розмежування політичних і адміністративних посад у виконавчій владі, розбудови державної служби на засадах професійності та політичної нейтральності, виділення функції формування політики для Кабінету Міністрів і міністерств та її відмежування від функцій реалізації політики для інших центральних органів виконавчої влади і т. д. Ці та інші підходи, заходи з їх реалізації поступово закладали інституційний фундамент держави.

Відповідні закони щодо організації виконавчої влади та державної служби були ухвалені з-поміж перших у незалежній Україні. Це, зокрема, перший Закон України «Про державну службу» 1993 року, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 року, Закон України «Про місцеві державні адміністрації» 1999 року. До цього переліку можна також віднести Закон України «Про Кабінет Міністрів України» 2007 року (попри багаторазові вето) із збалансуванням редакції у 2008 році. У менш демократичних умовах було прийнято Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» 2011 року, а відповідний європейським стандартам Закон України «Про державну службу» було ухвалено у новій редакції у 2015 році.

Отже, фіксуючи вплив першого чинника – незалежність України і демократичний вектор розвитку, можемо відзначити, що він був визначальним для розвитку адміністративного законодавства у перші два десятиліття розбудови нашої держави. Найбільше він проявив себе саме в інституційній (організаційній) частині. І в цьому контексті, безумовно, треба завжди відзначати фундаментальну важливість Конституції України, яка заклала демократичні засади розвитку нашої країни, основні елементи системи публічної влади. Вплив цього чинника залишається актуальним, про що свідчить потреба подальшого розвитку системи публічної адміністрації, у тому числі зафіксована в останній Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки.

2. **Людиноцентризм**, на нашу думку, став тим чинником, що найбільш суттєво вплинув на сутнісну зміну вітчизняного адміністративного права та відповідно – адміністративного законодавства, особливо в частині відносин публічної адміністрації з приватними особами (громадянами і суб'єктами господарювання). Автором і натхненником ідеї людиноцентризму (у його розумінні – навіть ідеології) в адміністративному праві був В. Авер'янов. Його позиція про людиноцентричний, сервісний характер адміністративного права пронизувала більшість праць вченого. В одній з перших наукових доповідей на цю тему у 1999 році В. Авер'янов разом з О. Андрійко та І. Голосніченком зазначали, що, «зважаючи на загальну спрямованість перетворень в Україні, можна стверджувати, що будь-яка абсолютизація владно-управлінського, а тим більше примусово-карального призначення адміністративного права, є необґрунтованою і неприйнятною. Натомість адміністра-

тивне право, за своїм глибинним призначенням, має визначатись не тільки як «право державного управління», а також – *головним чином* – як *«право забезпечення і захисту прав людини»* [5, с. 9] (виділено мною. – *Авт.*). Заперечуючи абсолютизацію двох аспектів суспільного призначення адміністративного права (управлінського та «карального»), В. Авер'янов наголошував, що «таке уявлення консервує *властиву тоталітарному суспільству ідеологію «панування держави» над людиною, в якій людині відводиться лише місце керованого об'єкта* <…> Ця застаріла ідеологія вже не відповідає визначеній Конституцією України (ст. 3) принципово новій ролі держави у відносинах людиною… – ідеології «служіння держави» інтересам людини» [6, с. 9]. У 2003 році В. Авер'янов продовжував розвивати свою думку, і підсумував, що «в узагальненому вигляді *адміністративне право – це аж ніяк не «управлінське право», а головним чином «публічно-сервісне право»,* тобто право спрямоване на обслуговування потреб та інтересів приватних осіб у їхніх стосунках з органами публічної адміністрації» [7, с. 29]. Нині можна як повністю погодитися з цією позицію, так і збалансовувати її тим фактором, що одночасно адміністративне право покликане також захищати публічні інтереси. Але на той час, та й донині, ця ідея, кардинальна зміна поглядів була дійсно життєво необхідною для України.

Ця ідея постійно обговорювалася на наукових форумах, у науковій літературі, реалізовувалася в документах політики, спрямованих на реформування «системи державного управління», зокрема, була відображена у вже згаданій Концепції адміністративної реформи в Україні [4]. Саме у цій Концепції було поставлено завдання «запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних та громадських (управлінських) послуг».

Через майже п'ятнадцять років Ю. Битяк, обґрунтовуючи публічний характер адміністративного права, теж констатував, що його (адміністративного права) «орієнтованість у нових умовах людиноцентристська, тобто на людину, громадянина, забезпечення прав і свобод, їх захист з боку держави…» [8, с. 11].

В. Нагребельний вказує, що «українське адміністративне право (і відповідно законодавство), як відомо, істотно відрізняється від адміністративного права європейських країн насамперед своїм змістом, «духом» і змістовно-цільовою спрямованістю: у країнах Європи воно передусім спрямовано на забезпечення прав і законних інтересів громадян, їх ефективний захист, а у нас – насамперед на задоволення потреб держави, державного управління, публічної влади (а фактично – державного апарату та чиновників). Саме у цьому, на нашу думку, полягає принципова відмінність між європейським і вітчизняним правом. Тому зусилля теоретиків і практиків-адміністративістів мають спрямовуватись на подолання цієї відмінності» [9, с. 11].

Цієї ідеї вітчизняне адміністративне право потребувало об'єктивно. Але не лише на рівні ідеї, а й у практичній реалізації. Першим проявом такої реалізації став інститут адміністративних послуг, врешті, зафіксований навіть на рівні Закону України «Про адміністративні послуги» [10]. Так ідея почала втілюватися у практиці, у тому числі у правозастосування, зокрема, через створення центрів надання адміністративних послуг, зміну підходів до регулювання відносин з надання адміністративних послуг та інші зміни.

Водночас вчені пропонували не спинятися лише на цих відносинах. Р. Мельник наголошував, що «було б не зовсім правильно обмежувати сферу дії людиноцентризму лише «публічно-сервісною» складовою діяльності публічної адміністрації. *Названу концепцію необхідно розглядати як універсальну вимогу, спрямовану на публічну адміністрацію,* а якщо так, то будь-який напрям її функціонування не може бути виведеним за межі її дії. *Примус також може та повинен мати людське обличчя»* [11, с. 18]. Нині можна стверджувати, що і ця теза є перспективною, зокрема, у контексті впровадження стандартів загальної адміністративної процедури, навіть в інституті адміністративної відповідальності.

Натепер можна констатувати, що досягнуто значних реальних результатів у реалізації людиноцентризму в адміністративному законодавстві, адміністративній практиці, зокрема, завдяки інститутам адміністративних послуг та загальної адміністративної процедури. Це вже дуже вагомі здобутки, адже адміністративні послуги є однією з наймасовіших сфер відносин «держави (публічної адміністрації) з приватними особами», адже їх лише через ЦНАП надається кілька десятків мільйонів на рік. Ще більше вплив людиноцентризму досягається завдяки Закону України «Про адмі-

ністративну процедуру» [12], адже він охоплює практично усі сектори публічного адміністрування та усі напрями діяльності (функції) публічної адміністрації: як надання адміністративних послуг, так і справи за ініціативою адміністративних органів (тобто й інспекційну діяльність, притягнення до адміністративної відповідальності тощо).

3. Третім ключовим чинником розвитку адміністративного законодавства можна вважати європейський вектор розвитку нашої держави, курс на європейську інтеграцію України, **європеїзацію** адміністративного права. Європеїзація стала особливо затребуваною після 2004 та 2014 років. Про вплив європейського чинника у 2014 році влучно наголосив В. Нагребельний: «Істотна модернізація вітчизняної адміністративно-правової сфери – це не просто далекосяжний намір чи бажання, а нагальна життєва необхідність, яка органічно пов'язана з євроінтеграційним вибором України…» [13, с. 24]. При цьому курс на європейську інтеграцію вже вплинув і впливатиме як на інституційні питання організації публічної адміністрації (у тому числі на питання формування державної політики, державної служби тощо – хоча у цій частині є високий рівень автономії держав – членів ЄС), так і на впровадження загальної адміністративної процедури. Якщо раніше про характер конкретних змін йшлося на рівні умовних європейських «стандартів», що базувалися переважно на актах м'якого права Ради Європи, у зв'язку з кандидуванням на членство в ЄС, та самим регулюванням у ЄС цей вплив став набувати все більш імперативного характеру. Зокрема, нині потрібно передусім зважати на Хартію фундаментальних прав ЄС [14], зокрема, її статтю 41 «право на належне (добре) адміністрування». Фактично це «стандарт» загальної адміністративної процедури, включаючи право особи бути вислуханою, обов'язок адміністрації мотивувати свої негативні рішення тощо є обов'язковим мірилом і для нашої країни.

Отже, практична реалізація курсу України на членство в ЄС стали щоденним завданням для політиків, публічних службовців, науковців, адже від ЄС Україна отримує дуже чіткі рекомендації щодо кроків для подальшого розвитку публічної адміністрації [15], а значить і адміністративного законодавства. Сьогодні це також питання безпеки нашої держави, оскільки євроатлантичний вибір буде легше забезпечити державі, що є членом ЄС, відповідає стандартам демократії, верховенства права, належного врядування.

У контексті цього чинника треба відзначити надзвичайну актуальність, цінність і комплексність праці О. Радишевської, присвяченої європеїзації адміністративного права [16]. Серед іншого, у ній досліджуються та системно розкриваються питання методологічних засад європеїзації адміністративного права (у тому числі концепції належного врядування *(good governance)* і належної адміністрації *(good administration).*

Відкриття переговорів про членство України в ЄС (після рішення Європейської Ради у грудні 2023 року), амбітні плани України якнайшвидше вступити до ЄС означають, що нам потрібно все більше зближуватися з ЄС та його країнами-членами. Для України це шанс провести належні реформи та стати частиною великої сім'ї країн західної політичної і правової культури.

4. Четвертим чинником, що на перший погляд може здаватися не таким визначальним, та навіть дискусійним для частини представників юридичної науки, є чинник **децентралізації** публічної влади. Прикметно, що ще 1999 року В. Авер'янов також разом з О. Андрійко, І. Голосніченком вказували, що «ще одна суттєва риса нового погляду на зміст предмета адміністративного полягає у включенні до цього змісту суспільних відносин, що складаються у сфері управління в межах реалізації не лише державної, а в цілому *публічної влади,* складовими частинами якої є державна влада та *місцеве самоврядування*» [5, с. 11–12]. Тобто вже тоді було закладено цілком правильне розуміння, що ця система включає як державну виконавчу владу, так і місцеве самоврядування.

Звісно, у питанні формування представницьких органів місцевого самоврядування є конституційно-правова складова (вибори місцевих депутатів і голів; питання місцевої демократії тощо). Проте діяльність виконавчих органів місцевих рад, здійснення ними як власних, так і делегованих державою повноважень належить до регулювання адміністративним законодавством. Служба в органах місцевого самоврядування (ОМС) також ґрунтується на тих же засадах, що й державна служба – професійності, політичної нейтральності тощо. Тож і це законодавство має та вже розвивається на єдиних підходах.

Ще очевидніше ця спільність відносин і належність до галузі адміністративного права проявляється у відносинах публічної адміністрації з приватними особами. Адже за надання адміністра-

тивних послуг відповідають і органи виконавчої влади, і ОМС. ЦНАП – це утворення місцевого самоврядування, хоча й на вимогу держави. Делегування повноважень з надання адміністративних послуг також ілюструють, що державна виконавча влада і місцеве самоврядування (особливо виконавчі органи) є двома стовпами (підсистемами) однієї системи – публічної адміністрації. Ці повноваження «перетікають» як від виконавчої влади до компетенції ОМС (наприклад, у питаннях реєстрації: актів цивільного стану, місця проживання, прав на нерухоме майно тощо), так і навпаки (як-от, у питаннях соціального захисту).

Нарешті, загальна адміністративна процедура і власне сам Закон України «Про адміністративну процедуру» тут можуть бути вагомим аргументом, що вказує на належність місцевого самоврядування до публічної адміністрації, і відповідного правового регулювання – до адміністративного права. Для ЗАП і органи виконавчої влади, і ОМС, у функціональному та в інституційному плані є «адміністративними органами» [9, ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 1 ст. 2].

Тож надалі розглядати питання виконавчої влади і місцевого самоврядування в адміністративному законодавстві треба тільки узгоджено.

5. Ще двома чинниками впливу, які варто враховувати, є чинник становлення приватної власності та ринкової економіки в нашій країні, а також чинник цифровізації. Перший з них, безумовно, мав вплив і на адміністративне право. Адже приватні суб'єкти господарювання потребували захисту від потенційного свавілля органів влади. Це стосувалося не лише судового захисту (хоча тут адміністративна юстиція є дуже важливим механізмом захисту, особливо у відносинах з «контролюючими органами», такими як ДПС та ін.). Проте брак регулювання загальної адміністративної процедури стимулював прискорений розвиток спеціального законодавства у 2000-і роки, коли було реалізовано багато розробок в окремих галузях законодавства (зокрема, підприємницького). Тоді було прийнято низку «загальних» / «рамкових» законодавчих актів, серед яких закони України: «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» (перша редакція від 1 червня 2000 року № 1775-III; та вже чинний Закон «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року № 222-VIII); «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» 6 вересня 2005 року № 2806-IV, «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 5 квітня 2007 року № 877-V. Ці законодавчі акти адміністративно-правового характеру закладали певний напрям у регулюванні відносин «держава – особа» (де «особа» – суб'єкти господарювання). Так був реалізований запит бізнесу, на більшу визначеність у відносинах з державою. Цей чинник теж вплинув на рівні секторального законодавства (земельного, містобудівного і т. п.). Іноді у цих законах були явні перекоси в інтересах приватних осіб, навіть на шкоду публічним інтересам. Нині ж для доктрини і практики адміністративного права, треба визначати перспективи – зокрема, у напрямі збалансування захисту прав приватних суб'єктів господарювання з захистом публічних інтересів, раціонального розподілу повноважень між публічною адміністрацією (яка повинна мати мандат приймати негативні адміністративні акти для відновлення законності) та судами (що не повинні «підміняти» адміністрацію, а мають втручатися за ініціативою приватної особи лише за потреби вирішення спору).

Вплив такого чинника, як цифровізація (цифрова трансформація) наразі ще повністю не розкрито. Проте цей вплив уже є дуже відчутним в Україні, де цифровізація є пріоритетним напрямом державної політики з 2019 року. Цей чинник особливо вагомо впливає на сферу адміністративних послуг, і його вплив тільки зростатиме. Водночас тут важливо наголосити на перспективах і викликах з точки зору адміністративного законодавства. Адже в цифровій комунікації держави з приватними особами мають забезпечуватися не лише більш очевидні питання захисту персональних даних, недискримінації за цифровими параметрами (щодо нецифровізованої частини суспільства), а й дотримуватися правові стандарти загальної адміністративної процедури, як-от: права особи бути заслуханою (право на участь) у разі прийняття негативного адміністративного акта; обмеження повної автоматизації вирішення справ, де є потреба залучення заінтересованих осіб до провадження; обов'язки мотивувати негативні адміністративні акти, зазначати порядок їх оскарження тощо.

6. Нарешті, останнім чинником, що об'єктивно впливає на розвиток адміністративного законодавства з 2014 року, і ще більше з лютого 2022 року, а також впливатиме на його розвиток у майбутньому та є найактуальнішим та найболючішим для українського суспільства і української дер-

жави, є безпековий чинник. Адже збройна агресія рф проти нашої держави зобов'язує наскрізно враховувати безпекову складову як у регулюванні питання організації публічної адміністрації (зважаючи на особливості різних типів територій тощо), вирішення питань персоналу (де в одних регіонах замість конкурсів, навпаки, мають працювати інструменти проактивного залучення, ротації, довгострокових відряджень тощо), так і в питаннях щоденного публічного адміністрування при наданні адміністративних послуг (з чинником обстрілів, обмеженого доступу до реєстрів тощо), а також при вирішенні інших справ громадян і суб'єктів господарювання. Ці питання мають належно розроблятися в науці для їх подальшого врегулювання в адміністративному законодавстві.

Висновки. Отже, питання розвитку адміністративного законодавства сучасної України, що перебуває у прямому зв'язку з формуванням адміністративно-правової доктрини та потреб практики правового регулювання організації публічної адміністрації, її відносин з приватними особами, залежить від таких факторів, як власне сам факт незалежності України, що визначив потребу розбудови власної системи врядування. Нерозривно факт незалежності треба розглядати з обранням Україною демократичного шляху розвитку, що зафіксовано і в нашій Конституції. Розмежування політичної та адміністративної влади, місцеве самоврядування, професійна та політично нейтральна публічна служба, судовий контроль за виконавчою владою у формі адміністративної юстиції – це нові здобутки України останніх понад тридцяти років.

Основним чинником, що кардинально вплинув на оновлення змісту та ціннісної складової адміністративного права загалом і відносини «держава – особа», є ідея / ідеологія людиноцентризму. У найбільш виразній формі ця ідея набула відображення передусім у двох нових для України інститутах – адміністративних послуг і загальної адміністративної процедури. Перший із них уже істотно змінив обличчя публічної адміністрації України, довів свою ефективність. Потенціал другого ще тільки розкривається, проте є фундаментальним для адміністративного законодавства. При цьому треба віднайти належний баланс у захисті прав людини та захисті публічних інтересів.

Чинник і власне напрям державної політики – європеїзація, курс на європейську інтеграцію України також вплинув і далі ще більше впливатиме як на інституційні питання організації публічної адміністрації, так і на регулювання її відносин з приватними особами. Практична реалізація курсу України на членство в ЄС є щоденним завданням для науковців і практиків.

Також треба відзначати й такі чинники, як децентралізація публічної влади (у тому числі утворення спроможних громад), розвиток ринкової економіки (що зумовило потребу захисту бізнесу від свавілля органів влади), а віднедавна ще й цифровізацію. Ці чинники впливали та впливатимуть на розвиток адміністративного законодавства, зокрема, на розподіл повноважень у межах публічної адміністрації, розподіл повноважень між публічною адміністрацією та судовими органами, підходи до регулювання взаємодії «держава – особа». При цьому цифровізація не є самоціллю, альтернативою децентралізації, та не має заперечувати правових стандартів належного публічного адміністрування.

Нині ж найбільший виклик для країни та чинник впливу на усі публічні галузі права – це збройна агресія проти нашої країни, що зобов'язує реагувати та адаптуватися й адміністративне законодавство.

Список використаних джерел

1. Кубко Є. Б. Адміністративне право і сучасний доктринальний плюралізм. *Проблеми розвитку адміністративного права і фінансового права в умовах сучасних реформаційних процесів: зб. наук. праць. Матеріали Всеукраїнського «круглого столу» (Київ, 1 листопада 2019 р.)* / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 16–20.
2. Кубко Є. Б. Адміністративне право України: ретроспектива майбутнього. *Адміністративне і фінансове право України в умовах сучасних реалій і викликів: теорія, практика, перспективи розвитку: зб. наук. праць. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2021 р.)* / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 21–25.
3. Мельник Р. С. Чинники, які впливають на формування системи адміністративного права. Загальне адміністративне право: підручник / за загальною редакцією Р. С. Мельника. Видання друге. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 83–87.

4. Концепція адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810. *Офіційний вісник України.* 11.06.1999. № 21, стор. 32, стаття 943.
5. Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Голосніченко І. П. Концептуальні засади реформування українського адміністративного права. *Державне управління та адміністративне право в сучасній Україні: актуальні проблеми реформування (наукова доповідь).* Київ, 1999. С. 6–13.
6. Авер'янов В. Б. Адміністративна реформа і адміністративне право. Адміністративна реформа для людини. Київ, 2011. С. 7–12.
7. Авер'янов В. Б. Характер предмета адміністративного права: уточнення доктринальної оцінки. *Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики* / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. С. 27–29.
8. Битяк Ю. П. Дискусійні питання сучасного адміністративного права / *Актуальні проблеми адміністративного права України: зб. наук. мат. круглого столу (15 травня 2014 р.)* / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 9–14.
9. Нагребельний В. П. Адміністративне право як складова реформаційних процесів в Україні: оновлення концептуальних підходів. *Розвиток адміністративного законодавства в умовах реформаційних процесів в Україні: зб. наук. праць. Матеріали Всеукраїнського круглого столу (Київ, 27 жовтня 2017 р.)* / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 9–13.
10. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. *Голос України.* 06.10.2012. № 188.
11. Мельник Р. С. Концепція людиноцентризму в сучасній доктрині адміністративного права. *Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини: тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук.-практ. конф. (Харків, 17–18 квіт. 2015 р.).* Харків: Право, 2015. С. 18–21.
12. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Голос України.* 15.06.2022. № 137.
13. Нагребельний В. П. Окремі аспекти формування сучасної доктрини адміністративно-правового регулювання. *Актуальні проблеми адміністративного права України: зб. наук. мат. круглого столу (15 травня 2014 року)* / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ, 2014. С. 22–27.
14. Charter of fundamental rights Of the European Union. 2010. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
15. Ukraine Report 2024. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en
16. Радишевська О. Р. Адміністративне право України в умовах європеїзації: монографія. Київ, 2020. 720 с.

References

1. Kubko Ye. B. Administratyvne pravo i suchasnyi doktrynalnyi pliuralizm. *Problemy rozvytku administratyvnoho prava i finansovoho prava v umovakh suchasnykh reformatsiinykh protsesiv: zb. nauk. prats. Materialy Vseukrainskoho «Kruhloho stolu» (Kyiv, 1 lystopada 2019 r.)* / za zah. red. O. F. Andriiko. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2019. S. 1–20.
2. Kubko Ye. B. Administratyvne pravo Ukrainy: retrospektyva maibutnoho. *Administratyvne i finansove pravo Ukrainy v umovakh suchasnykh realii i vyklykiv: teoriia, praktyka, perspektyvy rozvytku: zb. nauk. prats. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 11 lystopada 2021 r.)* / za zah. red. O. F. Andriiko. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2021. S. 21–25.
3. Melnyk R. S. Chynnyky, yaki vplyvaiut na formuvannia systemy administratyvnoho prava. Zahalne administratyvne pravo: pidruchnyk / za zahalnoiu redaktsiieiu R. S. Melnyka. Vydannia druhe. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2023. S. 83–87.
4. Kontseptsiia administratyvnoi reformy v Ukraini. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22.07.1998 r. № 810. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 11.06.1999. № 21, stor. 32, stattia 943.
5. Aver'ianov V. B., Andriiko O. F., Holosnichenko I. P. Kontseptualni zasady reformuvannia ukrainskoho administratyvnoho prava. *Derzhavne upravlinnia ta administratyvne pravo v suchasnii Ukraini: aktualni problemy reformuvannia (naukova dopovid)*. Kyiv, 1999. S. 6–13.
6. Aver'ianov V. B. Administratyvna reforma i administratyvne pravo. Administratyvna reforma dlia liudyny. Kyiv, 2011. S. 7–12.
7. Aver'ianov V. B. Kharakter predmeta administratyvnoho prava: utochnennia doktrynalnoi otsinky. *Derzhavne upravlinnia: problemy administratyvno-pravovoi teorii ta praktyky* / za zah. red. V. B. Aver'ianova. Kyiv: Fakt, 2003. S. 27–29.

8. Bytiak Yu. P. Dyskusiini pytannia suchasnoho administratyvnoho prava. *Aktualni problemy administratyvnoho prava Ukrainy: zb. nauk. mat. kruhloho stolu (15 travnia 2014 roku)* / za zah. red. O. F. Andriiko. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2014. S. 9–14.
9. Nahrebelnyi V. P. Administratyvne pravo yak skladova reformatsiinykh protsesiv v Ukraini: onovlennia kontseptualnykh pidkhodiv. *Rozvytok administratyvnoho zakonodavstva v umovakh reformatsiinykh protsesiv v Ukraini: zb. nauk. prats. Materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu (Kyiv, 27 zhovtnia 2017 r.)* / za zah. red. O. F. Andriiko. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2017. S. 9–13.
10. Pro administratyvni posluhy: Zakon Ukrainy vid 6 veresnia 2012 roku № 5203-VI. *Holos Ukrainy.* 06.10.2012. № 188.
11. Melnyk R. S. Kontseptsiia liudynotsentryzmu v suchasnii doktryni administratyvnoho prava. *Suchasna administratyvno-pravova doktryna zakhystu prav liudyny: tezy dop. ta nauk. povidoml. uchasn. nauk.-prakt. konf., m. Kharkiv, 17–18 kvit. 2015 roku.* Kharkiv: Pravo, 2015. S. 18–21.
12. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 roku № 2073-IX. *Holos Ukrainy.* 15.06.2022. № 137.
13. Nahrebelnyi V. P. Okremi aspekty formuvannia suchasnoi doktryny administratyvno-pravovoho rehuliuvannia. *Aktualni problemy administratyvnoho prava Ukrainy: zb. nauk. mat. kruhloho stolu (15 travnia 2014 roku)* / za zah. red. O. F. Andriiko. Kyiv, 2014. S. 22–27.
14. Charter of fundamental rights of the European Union. 2010. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
15. Ukraine Report 2024. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en
16. Radyshevska O. R. Administratyvne pravo Ukrainy v umovakh yevropeizatsii: monohrafiia. Kyiv, 2020. 720 s.

Тимощук В. П. Ключові чинники розвитку адміністративного законодавства сучасної України

Стаття присвячена визначенню ключових чинників впливу на формування адміністративного законодавства сучасної України, яке зазнало кардинальних змін з 1991 року. Ці чинники також зумовлюють ефективність реалізації відповідного законодавства, тому їх розуміння та врахування є важливими не лише в історичному контексті. У статті виділяються такі найбільш вагомі чинники впливу, як сам факт відновлення незалежності України та демократичний вектор розвитку нашої країни; ідея (ідеологія) людиноцентризму в адміністративному праві; європейська інтеграція України та євроепїзація адміністративного права. Також до вагомих чинників відносять такі, як: розвиток ринкових відносин, децентралізація публічної влади, цифровізація. Це нові можливості у питанні доступності послуг, ефективності здійснення повноважень та нові виклики, зокрема потреба гармонійного поєднання децентралізації та цифровізації. Розвиток ринкової економіки та приватної власності потребує також збалансованого регулювання як для захисту приватних осіб, так і для захисту публічних інтересів, у тому числі при розподілі повноважень між публічною адміністрацією та судовою владою. Фактор цифровізації не повинен: дискримінувати приватних осіб, порушувати правові стандарти загального належного публічного адміністрування. Безумовно, надвагомим чинником, що надалі впливатиме й на адміністративне законодавство, є безпековий чинник.

Ключові слова: адміністративне законодавство, чинники впливу, людиноцентризм, децентралізація, євроепїзація, цифровізація.

Tymoshchuk V. P. Key Factors of Development of Administrative Legislation of Modern Ukraine

The article is devoted to the identification of key factors influencing the development of administrative legislation of modern Ukraine, which has undergone dramatic changes since 1991. These factors also determine the effectiveness of the implementation of the relevant legislation, and therefore their understanding and consideration are important not only in the historical context, but also in the prognostic context.

The article highlights the most significant influencing factors such as the very fact of restoration of Ukraine's independence and the democratic vector of our country's development; the idea (or even the concept or ideology) of human-centeredness in administrative law; Ukraine's European integration and Europeanization of administrative law. They relate to both institutional issues of organization of public administration and the part of administrative law that regulates relations between the state (public administration) and private individuals.

Other important factors in the development of administrative legislation and its implementation include the development of market relations; decentralization of public power (strengthening the capacity of local self-government, granting communities additional powers, etc. These are not only new opportunities in terms of accessibility of services and efficiency of the exercise of powers, but also new challenges, including the need to harmonize decentralization and digitalization. It is also important to ensure that the decentralization factor is taken into account in the development of all administrative legislation. The development of a market economy and private power also requires balanced regulation to protect both individuals and the public interest, including in the division

of powers between the public administration and the judiciary, and providing the executive branch with effective mechanisms to protect the public interest. The digitalization factor should not: violate personal data protection standards, discriminate against individuals based on the criterion of digital readiness, and violate legal standards of general administrative procedure (good public administration). Undoubtedly, the security factor is a crucial factor that will continue to influence the development of administrative legislation and its implementation. All of these issues are important not only in retrospect, but also have a prognostic value.

Key words: administrative legislation, factors of influence, human-centeredness, decentralization, Europeanization, digitalization.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-310-318

УДК 341.384+347.53

Артем Валерійович Філіппов,
професор кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9035-144X

Євгеній Ігорович Косарецький,
заступник начальника управління –
начальник науково-дослідного відділу
проблем оцінки збитків, заподіяних внаслідок воєнних дій,
та супроводження їх відшкодування науково-дослідного управління
проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері,
сфері оборони та військового будівництва
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України,
доктор філософії, полковник
ORCID: 0000-0001-9601-8544

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА УКРАЇНИ НА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ І ЗБИТКІВ УНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ (ЗА НАПРЯМОМ ВІЙСЬКОВИХ ВТРАТ)

Постановка проблеми. Збройна агресія рф, що триває з 2014 року, а з 24 лютого 2022 року – повномасштабна війна, завдала Україні та її народу величезної матеріальної та нематеріальної шкоди, масштаби якої ще належить встановити. Суттєва частина цієї шкоди завдана (і продовжує завдаватись) силам оборони у процесі відсічі збройної агресії рф або ліквідації її наслідків. Відповідальним за визначення такої шкоди за напрямом військових втрат (зокрема, й з метою покладення на державу-агресора обов'язку її відшкодування), згідно з пп. 3) п. 2 Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації (далі – Порядок) є Міністерство оборони України [1]. Саме Порядок [1], а також Методика визначення військових втрат (далі – Методика) [2], містять ряд суттєвих недоліків (прогалин), які не дають змоги визначити збитки за напрямом військових втрат та здійснити їх точну оцінку в повному обсязі, чим ускладнюють реалізацію правових норм, їх тлумачення та застосування. До того ж, 28 серпня 2025 року втрачає чинність Господарський кодекс України [3], що вирішить деякі термінологічні колізії щодо категорії збитків, але натомість може створити прогалини в правовому регулюванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова проблематика відшкодування шкоди (репарацій) досліджена в працях зарубіжних (Ian Brownlie, Emanuela-Chiara Gillard, Juan E. Méndez, Marko Milanovic, Martha Minow, Diane Orentlicher, Naomi Roht-Arriaza, Marco Sassòli, Kathryn Sikkink, Gerry J. Simpson, Carsten Stahn, Beth Van Schaack та багато ін.) та вітчизняних (Н. Білянська, А. Бучинська, Л. Василенко, І. Голубенко, С. Клименко, Д. Кравчук, В. Мазуренко, Х. Марич, Н. Пинда, К. Савчук та ін.) науковців. Юридичні аспекти відшкодування шкоди, завданої агресією рф, висвітлювали зарубіжні (Adrienne Alderman, Laurie R. Blank, Leanna Burnard, Jackson Erpenbach, Kate M. Harris, Jeremy Lewin, Luke Moffett, Mira Naseer, Raymond P. Tolentino, Laurence H. Tribe та ін.) та вітчизняні (М. Бем, А. Бучинська, Л. Василенко, Н. Василечко, С. Верланов, І. Городиський, Д. Дідус, Н. Камінська, С. Косаревич, Н. Малишева, С. Погрібний, К. Рашевська, А. Слюсар, М. Смирнов, А. Федорова, Г. Христова, С. Яковлева та ін.) дослідники. Найбільш пер-

спективну, на нашу думку, модель відшкодування шкоди, завданої агресією рф Україні (багатосторонню передачу активів), яка наразі вже почала реалізовуватись на практиці), пропонують А. Ібрагім, Ю. Зіскіна, Ф. Зеліков, А. Мойсеєнко, Р. Каррі, Л. Аксворті, Т. Болдрі, М. Бжозовська, І. Котлер, К. Керрі, Т. Грант, Д. Гербст, Б. Ньюмарк, Є. Пасєка, А. Рок, Р. Тайлер, Р. Зеллік [4]. Але правові проблеми відшкодування шкоди та збитків за напрямом військових втрат та витрат України, спричинених російською агресією, залишаються малодослідженими, а в окремих, розглянутих нижче працях, досліджувались лише фрагментарно. Так, методику оцінювання вартості бойових втрат угруповання військ (сил) в операціях (бойових діях) розробляли Ю. Добровольський, В. Коверга, С. Митченко, О. Семененко, Р. Тарасов, М. Ярмольчик та ін., однак дослідники фокусувались на переважно економічних аспектах [5]. Р. Коцюруба, С. Куцак, З. Марчук та ін. досліджували економічну та (фрагментарно) юридичну проблематику оцінки шкоди та збитків, завданих збройною агресією рф за напрямом військових втрат та витрат. Зауважимо, що нормативно-правові засади (як міжнародні [6, с. 546], так і вітчизняні [6, с. 547]) щодо оцінки збитків у військовій сфері визначені дослідниками доволі вузько: тож ми розпочнемо з аналізу загальних норм міжнародного та цивільного права, оскільки це полегшить розуміння змісту спеціальних норм.

Мета статті полягає у визначенні, на основі критичного аналізу понятійно-категоріального апарату, недоліків чинних правових дефініцій у сфері визначення шкоди та збитків, спричинених агресією рф, за напрямом військових втрат. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи пізнання: індукція, дедукція, синтез, аналіз, порівняння, системний підхід, метод контент-аналізу, спеціально-юридичний метод тощо.

Основні результати дослідження. Право на відшкодування протиправно завданої шкоди та кореспондуючий йому обов'язок делінквента є загальним принципом права [4, с. 14] (спільним і для міжнародного права, і для національних правових систем) і може бути реалізоване в межах різних міжнародно-правових і навіть національно-правових механізмів, що набули відображення в доктрині, а деякі навіть почали втілюватись на практиці. Їх понятійно-категоріальний апарат доволі схожий: усі вони використовують такі базові терміни, як «шкода» та «збитки».

Термін шкода не визначається ані в Порядку [1], ані в Методиці [2]. У правовій доктрині під шкодою розуміють «зменшення або знищення майнової, немайнової чи ін. сфери потерпілого» [7]. Легальна дефініція шкоди міститься в пп. 6) п. 1 ст. 1 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» 19 травня 2011 року № 3390-VI: де під шкодою розуміють «каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть особи, пошкодження або знищення будь-якого об'єкта права власності…» [8]. Загалом таке визначення можна прийняти і для шкоди, завданої агресією рф, за напрямом військових втрат та витрат. Розрізняють майнову і моральну (немайнову) шкоду, під майновою розуміючи будь-яке зменшення чи знищення майна, суб'єктивного права, охоронюваного законом інтересу чи майнового блага, що спричиняє втрати в потерпілого [7]. З аналізу ч. 1 ст. 1192 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) робимо висновок, що майнова складова військової шкоди може бути відшкодована, за вибором потерпілого, або в натуральній формі, або шляхом відшкодування збитків. У міжнародному праві відшкодування шкоди в натуральній формі здійснюється у формі реституції або субституції, відшкодування збитків (грошова форма) – у формі компенсації. Згідно з ч. 1 ст. 1192 ЦКУ шкода відшкодовується в повному обсязі [9].

Категорія «збитки» вужча за шкоду, оскільки є лише її вартісним, грошовим виміром. Враховуючи необхідність чіткої та несуперечливої диференціації збитків, завданих збройною агресією рф, вважаємо доцільним запропонувати терміни «військова шкода» і «військові збитки», які б відповідали вже існуючому терміну «військові втрати та витрати». Під військовою шкодою пропонуємо розуміти каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть осіб особового складу, пошкодження або знищення будь-якого військового майна (така дефініція корелює з легальною дефініцією шкоди пп. 6) п. 1 ст. 1 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» [8]); під військовими збитками – завдані збройною агресією рф Міністерству оборони України, ЗСУ, іншим складовим сил оборони реальні збитки (які своєю чергою складаються з вартості пошкодженого або знищеного військового майна, а також вимушених витрат на відновлення (заміщення) майна та особового складу), а також упущену вигоду.

Проблема полягає в тому, що у військовій сфері шкода та збитки від агресії рф мають суттєві особливості, які на сьогодні майже не досліджені юридичною наукою. Ці особливості розкрива-

ються через поняття військових втрат (та витрат), які й становлять основу для подальшого розрахунку шкоди та збитків. Згідно з пп. 3) п. 2 Порядку і п. 3 Методики військові втрати охоплюють людські та матеріальні військові втрати і витрати, пов'язані з бойовими діями [1; 2]. З аналізу подальшого тексту цих пунктів, який конкретизує широку дефініцію військових втрат, випливає, що військові втрати та витрати розуміються надто вузько, оскільки оцінюється лише за такими основними показниками (перелік яких наразі є вичерпним): «1) людські втрати (загибель, смерть військовослужбовців Збройних Сил України, інших складових сил оборони) під час участі в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації; 2) витрати на виплату одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців під час участі в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації; 3) матеріальні військові втрати та витрати, пов'язані з бойовими діями; 4) витрати на утилізацію пошкодженої техніки і боєприпасів; 5) витрати, пов'язані з розмінуванням районів воєнних (бойових) дій; 6) кошти, стягнуті з Міноборони та інших суб'єктів сектору безпеки і оборони на підставі рішень судів України, за втрати, завдані протиправними діями Російської Федерації у вигляді терористичних актів, диверсій» [1; 2]. За кожним із цих показників необхідно відповідно до методики здійснити оцінку збитків: за більшістю показників це реальні збитки, за показниками 3), 5), 6) також можлива упущена вигода.

Аналіз змісту п. 3 Методики дає нам підстави узагальнити: оцінка завданих збройною агресією рф збитків являє собою складний процес реалізації методу оцінки (що конкретизує один або декілька методичних підходів), який здійснюється за алгоритмом виконання оціночних процедур. Згідно з п. 8 Методики метою оцінки збитків є «визначення розміру реальних збитків; визначення упущеної вигоди; визначення витрат, необхідних для відновлення майна та майнових прав, що зазнали руйнівного впливу» [2]. На нашу думку, наведене положення викладене нелогічно, адже згідно з п. 3 Методики збитки становлять: 1) вартість втраченого, пошкодженого та (або) знищеного майна, що зазнало руйнівного впливу внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, ракетно-бомбових ударів у ході збройної агресії Російської Федерації, а також розмір витрат, необхідний для відновлення порушеного права (реальні збитки); 2) та/або розмір доходу, який постраждалий міг би одержати за умови відсутності збройної агресії Російської Федерації (упущена вигода) [2]. Такий підхід повністю узгоджується з ч. 2 ст. 22 ЦКУ [9]. Тобто «визначення витрат, необхідних для відновлення майна та майнових прав, що зазнали руйнівного впливу» є невід'ємною частиною «визначення розміру реальних збитків», оскільки вказані витрати є складовою реальних збитків. Для повної оцінки реальних збитків необхідна «оцінка потреб у відновленні майна – визначення обсягу витрат, необхідного для відновлення пошкодженого або знищеного майна та майнових прав» [2]. Оцінка потреб у відновленні майна, виходячи з аналізу змісту п. 3 Методики, залежно від виду майна, здійснюється через такі показники: «валова вартість девелопмента – грошова сума, що включає прямі та супутні (непрямі) витрати, достатні для створення (відновлення) знищеного або пошкодженого об'єкта нерухомого майна, у розрахунку на 1 кв. метр загальної площі будівлі або споруди; вартість відтворення – актуальні на дату оцінки витрати, необхідні для створення точної копії пошкодженого майна з використанням матеріалів та технологій, за якими таке майно було створено; вартість заміщення – актуальні на дату оцінки витрати на заміщення майна його сучасним еквівалентом» [2].

З наведених правових дефініцій можна зробити висновок, що чинна Методика при оцінці військових збитків не повною мірою враховує такий показник військових втрат, як людські втрати (загибель, смерть військовослужбовців Збройних Сил України, інших складових сил оборони згідно з пп. 18) п. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [10]), адже втрати особового складу теж необхідно відновлювати, що має бути представлено у вигляді військових витрат та оцінено як реальні збитки. Тому з метою більш повної оцінки військових збитків за усіма показниками пропонуємо ввести поняття оцінка потреб у відновленні особового складу, вартість відновлення (заміщення) особового складу (в разі поранення, загибелі, смерті військовослужбовців ЗСУ, інших складових сил оборони) – грошова сума, що включає прямі та супутні (непрямі) витрати, достатні для заміщення загиблих (померлих), а також таких, що перебувають у ворожому

полоні з числа особового складу ЗСУ, інших складових сил оборони, а також лікування та реабілітації поранених.

Висновки. Враховуючи необхідність чіткої та несуперечливої диференціації шкоди та збитків, завданих збройною агресією рф, вважаємо доцільним запропонувати терміни «військова шкода» і «військові збитки», які б відповідали вже існуючому терміну «військові втрати та витрати». Під військовою шкодою пропонуємо розуміти каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть осіб особового складу, пошкодження або знищення будь-якого військового майна; під військовими збитками – завдані збройною агресією рф Міністерству оборони України, ЗСУ, іншим складовим сил оборони реальні збитки, а також упущену вигоду. З метою більш повної оцінки військових збитків за усіма показниками, пропонуємо ввести дефініцію вартість відновлення (заміщення) особового складу (в разі поранення, загибелі, смерті військовослужбовців ЗСУ, інших складових сил оборони) – грошова сума, що включає прямі та супутні (непрямі) витрати, достатні для заміщення загиблих (померлих), а також таких, що перебувають у ворожому полоні з числа особового складу ЗСУ, інших складових сил оборони, а також лікування та реабілітації поранених. Вищевказаними термінами та їх дефініціями, на нашу думку, доцільно доповнити п. 3 Методики [2], шляхом внесення до нього відповідних змін.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#Text (дата звернення: 14.03.2025).
2. Про затвердження Методики визначення військових втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: наказ Міністерства оборони України 14 вересня 2022 р. № 277. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-22#Text (дата звернення: 14.03.2025).
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 14.03.2025).
4. Багатостороння передача активів: Модель із забезпечення репарацій для України / Ю. М. Зіскіна та ін. Newlines Institute for Strategy and Policy. 2023. 53 с. URL: https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/40_copies_UKR-FINAL-report-reparations.pdf (дата звернення: 22.03.2025).
5. Семененко О., Митченко С., Добровольський Ю., Коверга В., Ярмольчик М., Тарасов Р. Методика оцінювання вартості бойових втрат угруповання військ (сил) в операціях (бойових діях). *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security».* 2022. No. 6. Vol. 12. С. 11–18. DOI: 10.33445/sds.2022.12.6.2.
6. Марчук З. П., Коцюруба Р. Б. Нормативно-правове забезпечення процесів оцінки збитків у військовій сфері. *Правова система України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, Державний університет «Київський авіаційний інститут», 21 лютого 2025 р.).* Тернопіль: Вектор, 2025. С. 546–548.
7. Стефанчук Р. О. Шкода. *Юридична енциклопедія: у 6 т.* / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6: Т– Я. 2004. 768 с.
8. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19 травня 2011 р. № 3390-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3390-17#Text (дата звернення: 14.03.2025).
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.
10. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 14.03.2025).

References

1. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20 bereznia 2022 r. № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-p#Text (data zvernennia: 14.03.2025).
2. Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia viiskovykh vtrat, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy 14 veresnia 2022 roku № 277. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-22#Text (data zvernennia: 14.03.2025).
3. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Pryiniatyi Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy 16 sichnia 2003 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (data zvernennia: 14.03.2025).

4. Bahatostoronnia peredacha aktyviv: Model iz zabezpechennia reparatsii dlia Ukrainy / Ziskina Yu. M. ta in. Newlines Institute for Strategy and Policy. 2023. 53 s. URL: https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/40_copies_UKR-FINAL-report-reparations.pdf (data zvernennia: 22.03.2025).
5. Semenenko O., Mytchenko S., Dobrovolskyi Yu., Koverha V., Yarmolchyk M., Tarasov R. Metodyka otsiniuvannia vartosti boiovykh vtrat uhrupovannia viisk (syl) v operatsiiakh (boiovykh diiakh). *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security».* 2022. No. 6. Vol. 12. S. 11–18. DOI: 10.33445/sds.2022.12.6.2.
6. Marchuk Z. P., Kotsiuruba R. B. Normatyvno-pravove zabezpechennia protsesiv otsinky zbytkiv u viiskovii sferi. *Pravova systema Ukrainy: yevropeiskyi vektor rozvytku v umovakh voiennoho stanu: materialy XV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, Derzhavnyi universytet «Kyivskyi aviatsiinyi instytut», 21 liutoho 2025 r.).* Ternopil: Vektor, 2025. S. 546–548.
7. Stefanchuk R. O. Shkoda. *Yurydychna entsyklopediia: u 6 t.* / red. kol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2004. T. 6: T – Ya. 2004. 768 s.
8. Pro vidpovidalnist za shkodu, zavdanu vnaslidok defektu v produktsii. Zakon Ukrainy vid 19 travnia 2011 roku № 3390-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3390-17#Text (data zvernennia: 14.03.2025).
9. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Pryiniatyi Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy 16 sichnia 2003 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2003. № 40–44. St. 356.
10. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 roku № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (data zvernennia: 14.03.2025).

Філіппов А. В., Косарецький Є. І. Термінологічні проблеми реалізації права України на відшкодування шкоди та збитків унаслідок збройної агресії рф (за напрямом військових втрат)

У статті аналізуються термінологічні проблеми реалізації права України на відшкодування шкоди і збитків унаслідок збройної агресії рф (за напрямом військових втрат). Ця проблематика, як стверджує автор, є недостатньо дослідженою в юридичній науці, а Порядок визначення шкоди та збитків, а також Методика визначення військових втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, містять ряд суттєвих недоліків (прогалин), які не дають змоги визначити збитки за напрямом військових втрат та здійснити їх точну оцінку в повному обсязі. Автор зауважує, що визначення витрат, необхідних для відновлення майна і майнових прав, що зазнали руйнівного впливу, є невід'ємною частиною визначення розміру реальних збитків, оскільки вказані витрати є складовою реальних збитків. Також автор доводить, що вищевказана Методика при оцінці військових збитків не повною мірою враховує такий показник військових втрат, як людські втрати.

Враховуючи необхідність чіткої та несуперечливої диференціації шкоди та збитків, завданих збройною агресією рф, автор обґрунтовує доцільність доповнити п. 3 вищевказаної Методики термінами «військова шкода», «військові збитки», а з метою більш повної оцінки військових збитків за усіма показниками – терміном «вартість відновлення (заміщення) особового складу», та пропонує їх дефініції.

Ключові слова: шкода та збитки за напрямом військових втрат, військові втрати та витрати внаслідок бойових дій, оцінка збитків, оцінка потреб у відновленні особового складу, вартість відновлення (заміщення) особового складу, збройна агресія рф.

Filippov A. V., Kosaretskyi Y. I. Terminological problems of realization of Ukraine's right to compensation for damage and losses as a result of the armed aggression of the russian federation (in the area of military losses)

The article analyzes the terminological problems of realization of Ukraine's right to compensation for damage and losses caused by the armed aggression of the Russian Federation (in the area of military losses). According to the author, this issue is insufficiently researched in legal science, and the Procedure for Determining Damage and Losses, as well as the Methodology for Determining Military Losses Caused to Ukraine as a Result of the Armed Aggression of the Russian Federation, contain a number of significant shortcomings (gaps) which do not allow for determining losses in the area of military losses and for their accurate assessment in full.

The author summarizes that the assessment of damages caused by the armed aggression of the russian federation is a complex process of implementing an assessment method (specifying one or more methodological approaches), which is carried out according to the algorithm of assessment procedures.

The author notes that determining the costs necessary to restore property and property rights that have been damaged is an integral part of determining the amount of real damages, since these costs are a component of real damages. The author also argues that the aforementioned Methodology does not fully take into account such an indicator of military losses as human losses when assessing military losses.

Given the need for a clear and consistent differentiation of damage and losses caused by the armed aggression of the russian federation, the author justifies the expediency of supplementing para. 3 of the above-mentioned Methodology with new terms and proposes appropriate definitions: military damage is proposed to be understood as injury, other damage to health or death of personnel, damage or destruction of any military property; military losses are real losses and lost profits caused by the armed aggression of the Russian Federation to the Ministry of Defense of Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, and other components of the defense forces. In order to more fully assess military losses by all indicators, it is proposed to introduce the definition of the cost of restoration (replacement) of personnel (in case of injury, death, death of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and other components of the defense forces) – a sum of money that includes direct and related (indirect) costs sufficient to replace the dead (deceased), as well as those in enemy captivity from among the personnel of the Armed Forces of Ukraine and other components of the defense forces, as well as treatment and rehabilitation of the wounded.

Key words: damage and losses in the area of military losses, military losses and costs as a result of hostilities, damage assessment, assessment of the needs for personnel restoration, cost of personnel restoration (replacement), armed aggression of the russian federation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-319-324

УДК 341.3

Олександр Володимирович Хоменко,
докторант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-0984-1951

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО І ВНУТРІШНЬОГО ПРАВА ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Актуальність вивчення теоретичних засад аналізу поняття принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права зумовлена глибокими трансформаційними процесами, що відбуваються в системі міжнародно-правового регулювання в умовах збройних конфліктів, а також потребою удосконалення правозастосовної практики на національному рівні. Зокрема, війна, яку веде російська федерація проти України, чітко продемонструвала необхідність гармонізації норм міжнародного гуманітарного права з внутрішнім законодавством держав, які перебувають у стані збройного конфлікту або залучені до врегулювання його наслідків.

У правовій системі кожної суверенної держави діють свої джерела права, правові принципи й механізми їх реалізації. Водночас міжнародне гуманітарне право як складова міжнародного публічного права має універсальний характер і ґрунтується на загальновизнаних принципах, які покликані захищати жертв збройних конфліктів, обмежувати засоби ведення війни та забезпечувати дотримання норм гуманності навіть у найекстремальніших умовах. Саме тому виникає об'єктивна необхідність наукового дослідження співвідношення між цими двома правовими системами – міжнародною і внутрішньодержавною – через призму їх принципів.

У вітчизняній правовій доктрині досі відсутня уніфікована концепція співвідношення норм міжнародного гуманітарного права з нормами національного права, що створює правову невизначеність, особливо у сферах кримінального, адміністративного, військового та гуманітарного регулювання. Теоретичне осмислення принципів, таких як примат міжнародного права, адаптація, гармонізація, субсидіарність, пряме застосування тощо, дає змогу сформувати цілісне уявлення про механізми інтеграції міжнародного гуманітарного права у правову систему України.

Особливої значущості це питання набуває в умовах розбудови правової держави, зміцнення демократичних інститутів і європейської інтеграції України. Поглиблений аналіз теоретичних засад співвідношення міжнародного гуманітарного і внутрішньодержавного права є не лише актуальним з наукової точки зору, а й має практичне значення для вдосконалення законодавства, правозастосування, а також формування відповідальної правової культури серед службовців, військових і цивільного населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права аналізують, зокрема: В. Бак, Д. Богатчук, Г. Габрелян, Н. Оніщенко, В. Денисов, К. Савчук, А. Капустін, І. Панченко, О. Ткаченко, Є. Підлісний, М. Козюбра, А. Хоменко, В. Ярмакі та ін.

Метою статті є обґрунтування теоретичних засад поняття принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права.

Виклад основного матеріалу. Під поняттям принципів співвідношення міжнародного гуманітарного права та внутрішньодержавного (національного) права слід розуміти систему загальнообов'язкових, юридично значущих і науково обґрунтованих засад, що визначають характер взаємодії, взаємозалежності, правового впливу і юридичної інтеграції між нормами міжнародного гуманітарного права та нормами національного законодавства. Такі принципи формуються на підґрунті міжнародно-правової доктрини, усталеної практики міжнародних ор-

ганізацій і судових інституцій, національної судової практики, а також конституційної юриспруденції держав, які визнають пріоритет або щонайменше рівнозначність міжнародного права у правовій системі.

Водночас принципи співвідношення міжнародного гуманітарного права та внутрішньодержавного права становлять складне багатовимірне юридичне явище, яке охоплює концептуальні, догматичні та прикладні аспекти інтеграції норм міжнародного права в національну правову систему [1]. У межах доктрини міжнародного публічного права ці принципи відображають специфіку функціонування міжнародного гуманітарного права як особливої галузі, що виникає в умовах збройного конфлікту, та механізми його взаємодії з нормами, інститутами та джерелами внутрішнього права держав.

Міжнародне гуманітарне право як автономна галузь міжнародного публічного права характеризується об'єктивною наддержавністю, що полягає у правовій обов'язковості його норм для суб'єктів міжнародного права незалежно від вольових актів держав щодо визнання чи імплементації цих норм у національні правові системи. Така наддержавна природа міжнародного гуманітарного права зумовлена, зокрема, імперативним характером значної частини його норм, які за своїм змістом і формою не допускають відступу, модифікації чи селективного застосування. Особливу правову вагу в цьому контексті мають норми, що набули статусу *jus cogens* (норм імперативного характеру загального міжнародного права), порушення яких визнається міжнародним злочином незалежно від згоди сторін, а їх дія є абсолютною та універсальною в часі, просторі й щодо будь-якого суб'єкта [2].

Юридична доктрина jus cogens у межах міжнародного гуманітарного права охоплює такі норми, як заборона геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності, застосування тортур, рабства, а також принципи невибіркової заборони атак проти цивільного населення. Ці норми є підвалиною так званого ordre public international, тобто основоположного публічного порядку міжнародного співтовариства як цілісного правового утворення. Юридичні наслідки імперативності проявляються в обов'язку всіх держав, незалежно від того, є вони учасниками відповідних міжнародних договорів чи ні, утримуватись від вчинення діянь, які порушують такі норми, а також притягувати до відповідальності осіб, винних у їх порушенні, відповідно до принципу універсальної юрисдикції [3].

Теоретичне підґрунтя застосування міжнародного гуманітарного права як особливого режиму норм закладено в теорії монадології міжнародного права, відповідно до якої міжнародні правові системи формуються як монадоподібні утворення – самодостатні, але взаємодіючі правові одиниці, що функціонують у межах загального правопорядку. З огляду на цю концепцію основним онтологічним і нормативним детонатором дії норм міжнародного гуманітарного права є сам факт збройного конфлікту, незалежно від формального визнання його статусу державами-учасниками або міжнародними організаціями. У цьому сенсі міжнародне гуманітарне право має функціональну автономію, а його застосування активується за об'єктивними критеріями – *ratione materiae* (характер збройного конфлікту), *ratione personae* (суб'єкти, залучені до конфлікту) та ratione temporis (період активної фази бойових дій або окупації), без необхідності додаткового нормативного підтвердження на рівні внутрішнього права [4].

Специфіка дії міжнародного гуманітарного права полягає у введенні особливого правового режиму *lex specialis,* який, з одного боку, обмежує методи та засоби ведення воєнних дій відповідно до принципів гуманності, необхідності, пропорційності й розрізнення, а з іншого – створює юридичні гарантії захисту тих осіб, які не беруть участі або припинили участь у збройному конфлікті [5; 6; 7]. Тож міжнародне гуманітарне право функціонує як юридичний контрбаланс до насилля, що є притаманним збройному конфлікту, і водночас виконує регулятивну функцію щодо поведінки воюючих сторін.

У світлі вищевикладеного принципи співвідношення міжнародного гуманітарного права та внутрішньодержавного права повинні враховувати три ключові виміри: предметну спрямованість міжнародного гуманітарного права як надзвичайної правової системи, його аксіологічну основу, яка зумовлена пріоритетністю захисту людської гідності, життя і гуманності, а також особливості імплементації норм міжнародного гуманітарного права у внутрішнє право. Ця імплементація не повинна розглядатися як добровільний вольовий акт держави, а навпаки – як юридичний

обов'язок, що випливає з міжнародної відповідальності держав за забезпечення ефективного дотримання зобов'язань у сфері міжнародного гуманітарного права.

З точки зору правової методології імплементація міжнародного гуманітарного права в національне законодавство є проявом *normative internalization* – процесу, в межах якого міжнародна норма проникає у внутрішній правопорядок не лише шляхом трансформації, а й через інтерпретацію, застосування судами, інституційне підкріплення та практику правозастосування [6]. Особливість міжнародного гуманітарного права полягає в тому, що його імплементація не обмежується нормативним рівнем, а передбачає також інституційно-операційну інтеграцію, включаючи створення механізмів превенції порушень, навчання військового персоналу, забезпечення доступу до правосуддя жертвам конфліктів та виконання міжнародних рішень.

Узагальнюючи, слід зазначити, що міжнародне гуманітарне право, завдяки своїй наддержавній природі, імперативному характеру норм і фактичному режиму дії, постулює особливу модель взаємодії з внутрішньодержавним правом, яка виходить за межі класичної дихотомії монізму і дуалізму та потребує комплексного, динамічного та етико-юридично вмотивованого підходу до забезпечення його дії в межах національної юрисдикції.

У межах сучасної теорії міжнародного права концептуальне осмислення співвідношення міжнародного права, зокрема його гуманітарного сегмента, та внутрішньодержавного права здійснюється крізь призму двох основоположних юридичних доктрин – дуалізму та монізму. Ці доктрини мають глибоке історико-правове коріння та формують основу для тлумачення і практики застосування міжнародних норм у межах державної юрисдикції.

Дуалістична концепція *(dualism)* виходить із засадничої ідеї про автономію міжнародного та національного правопорядків. Вона базується на уявленні, що міжнародне право і внутрішнє право є якісно різними системами: перше регулює відносини між суб'єктами міжнародного права (насамперед державами), друге – правовідносини в межах держави, між органами влади, фізичними та юридичними особами. Відповідно до цього підходу міжнародна норма, навіть якщо вона закріплена в ратифікованому договорі, не має автоматичної юридичної сили у внутрішньому правовому полі без спеціальної трансформації – тобто без набуття ознак національного нормативно-правового акта [8]. Така трансформація може здійснюватися у формі інкорпорації (включення тексту договору до національного законодавства), рецепції (створення національного акта, який відтворює міжнародну норму) або референції (згадка про міжнародний договір як джерело права).

У контексті міжнародного гуманітарного права дуалізм означає, що положення Женевських конвенцій 1949 року, додаткових протоколів до них, інших універсальних і регіональних договорів не можуть бути безпосередньо застосовані на внутрішньодержавному рівні без їхнього спеціального нормативного втілення [8]. Це потребує законодавчого акта, який би адаптував міжнародну норму до національного правового середовища, з урахуванням специфіки правотворчих процедур, системи джерел права, ієрархії нормативних актів, юридичної термінології та процесуального механізму реалізації. Прихильники дуалізму наголошують на суверенітеті держави як визначальній підставі для застосування норм міжнародного права у внутрішній сфері.

Моністична доктрина *(monism),* навпаки, розглядає міжнародне та внутрішнє право як єдину правову систему, засновану на єдності джерел, суб'єктів та ціннісних орієнтирів. Цей підхід передбачає, що міжнародне право, зокрема міжнародне гуманітарне право, має пряму дію у внутрішньому правопорядку держави, тобто норми міжнародного походження є частиною національного права *ex lege,* без необхідності їхньої трансформації. Моністична концепція визнає примат міжнародного права *(principium praelationis iuris internationalis),* згідно з яким у разі конфлікту між нормами міжнародного гуманітарного права та національного законодавства пріоритет належить першому.

Особливої ваги така конструкція набуває у випадках дії норм *jus cogens,* які мають універсальну обов'язковість і не допускають відступу, що обґрунтовує їхню безпосередню дію без урахування національних процесуальних бар'єрів. У межах монізму держава не лише зобов'язана дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права на міжнародній арені, а й гарантувати їх дотримання в межах внутрішньої юрисдикції, зокрема через судову практику, нормативне тлумачення та адміністративне застосування.

У практичному вимірі переважна більшість держав, зокрема континентального (романо-германського) правового кола, дотримується змішаної або інтегративної моделі, яка поєднує елементи дуалізму та монізму. Така модель характеризується конституційним або квазіконституційним визнанням пріоритету міжнародного права над внутрішнім законодавством, водночас передбачаючи, що окремі норми міжнародного права потребують спеціальної імплементації або деталізації через національні правові акти для забезпечення їх ефективної реалізації [9; 10]. У таких системах судова практика відіграє важливу роль у забезпеченні гармонізації між нормами міжнародного гуманітарного права та національного законодавства, зокрема через посилання на норми міжнародних договорів під час тлумачення або застосування положень внутрішнього права.

Крім того, сучасна юриспруденція дедалі частіше спирається на концепцію функціонального монізму, відповідно до якої застосування міжнародного гуманітарного права в національній системі має здійснюватися відповідно до мети і функцій права – забезпечення захисту людської гідності, ефективного правосуддя і недопущення безкарності. У цьому розрізі формальний поділ між дуалізмом і монізмом втрачає абсолютний характер, поступаючись принципу ефективності *(effet utile)* норм міжнародного гуманітарного права в межах національного правозастосування [9; 10].

Отже, дуалізм і монізм як правові доктрини становлять теоретичну основу для оцінки правового статусу норм міжнародного гуманітарного права у внутрішньодержавному правовому полі. У сучасних умовах гуманітаризації міжнародного права та посилення ролі імперативних норм перевага віддається підходам, що забезпечують пряму дію та пріоритетність норм міжнародного гуманітарного права як засобу захисту фундаментальних прав людини в умовах збройного конфлікту. Це своєю чергою формує доктринальну й нормативну основу для переосмислення традиційного співвідношення між міжнародним і внутрішнім правом на користь прав людини, гуманності та відповідальності.

Формально-юридичний аспект співвідношення міжнародного гуманітарного права та національного права зумовлюється дією принципу верховенства міжнародного права, або принципу prælatio juris internationalis, який є ключовим у структурі сучасного міжнародного правопорядку [11]. Цей принцип, що має нормативно-юрисдикційне походження, закріплений у преамбулах, статтях і тлумаченнях численних міжнародних договорів, зокрема у Статуті ООН (ст. 103), Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року (статті 26, 27), установчих документах спеціалізованих міжнародних трибуналів, а також у юриспруденції Міжнародного суду ООН, Міжнародного кримінального суду, Міжнародного трибуналу по колишній Югославії (ICTY), Резолюціях Ради Безпеки ООН і висновках Комісії міжнародного права ООН. У правових системах держав цей принцип одержує конституційне або субконституційне закріплення, зокрема через положення про безпосереднє застосування міжнародного права та його пріоритет над національним законодавством.

У межах теоретико-догматичного аналізу принцип *primauté du droit international* означає, що держава, яка є стороною міжнародного договору або учасником міжнародного звичаєвого права, зобов'язана забезпечити таке внутрішнє нормативне середовище, яке б не лише формально відповідало її міжнародним зобов'язанням, а й не суперечило змісту та цілям відповідних міжнародно-правових норм [12; 13]. Інакше кажучи, відмова від міжнародної відповідальності на підставі внутрішнього права є несумісною з базовими положеннями міжнародної правосуб'єктності та добросовісного виконання зобов'язань *(pacta sunt servanda)* [14]. Така конструкція формує стійкий юридичний імператив: держава не може посилатися на положення свого внутрішнього законодавства як на виправдання невиконання норм міжнародного гуманітарного права.

У контексті міжнародного гуманітарного права принцип примації має особливу нормативно-функціональну вагу, оскільки саме у сфері ведення збройних конфліктів найчастіше постають колізії між вимогами міжнародного права та положеннями національного законодавства, особливо у сфері національної безпеки, надзвичайного стану, військової юрисдикції та оперативного командування. Наприклад, якщо внутрішній закон дає змогу застосування певного виду зброї або методів ведення бойових дій, які прямо заборонені міжнародним гуманітарним правом (наприклад, використання хімічної або кластерної зброї), то дія принципу примації вимагає або законодавчого скасування національної норми, або її незастосування компетентними органами влади, включно з судами.

Крім того, юридичне значення принципу примації виявляється і у сфері міжнародної відповідальності держав. Порушення зобов'язань за міжнародним гуманітарним правом, зокрема, пов'язаних із захистом цивільного населення, поводженням із військовополоненими, забороною тортур або атак на об'єкти культурної спадщини, кваліфікується як міжнародне протиправне діяння *(fait internationalement illicite)*, яке згідно зі ст. 1 Проєкту статей Комісії міжнародного права про відповідальність держав, зумовлює юридичні наслідки, незалежно від національного правового контексту [15]. У таких випадках на державу покладається обов'язок негайного припинення порушення, надання належних гарантій неповторення, а також повного відшкодування шкоди (реституція, компенсація, сатисфакція).

Паралельно у сфері індивідуальної кримінальної відповідальності фізичних осіб принцип верховенства міжнародного гуманітарного права означає, що особи, винні у скоєнні серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду), не можуть уникнути відповідальності, навіть якщо їхні діяння були санкціоновані національним законодавством або виконувались за наказом вищого командування. Такий підхід закріплено в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (статті 27, 33), який виключає можливість посилання на службове становище або наказ як підставу для звільнення від відповідальності. Ця конструкція тісно пов'язана з доктриною *non-obstante clause* [16], згідно з якою ніяке положення внутрішнього права не може обмежувати дію імперативної норми міжнародного права.

У конституційному праві багатьох держав, включно з Україною, втілення принципу верховенства міжнародного права відображено в положеннях про те, що ратифіковані міжнародні договори є частиною національного законодавства та мають вищу юридичну силу в разі конфлікту з внутрішнім актом. Зокрема, ст. 9 Конституції України закріплює норму про чинність міжнародних договорів у національному правопорядку, а ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України» [17] прямо вказує на необхідність узгодження внутрішнього законодавства з міжнародними зобов'язаннями. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що положення міжнародних договорів, зокрема у сфері прав людини та гуманітарного права, є безпосередньо чинними та підлягають застосуванню навіть за відсутності відповідних положень у національному законодавстві або у разі суперечностей із ним.

Узагальнюючи, слід зазначити, що принцип верховенства міжнародного права, застосований у площині міжнародного гуманітарного права, виконує системоутворюючу функцію у співвідношенні міжнародного та внутрішньодержавного права. Його реалізація передбачає обов'язок держав забезпечити внутрішньо правову та інституційну сумісність із нормами міжнародного гуманітарного права, дотримуватись його стандартів незалежно від політичної доцільності, національного законодавства чи внутрішньодержавного тлумачення, і, що найголовніше, сприяти практичному захисту жертв збройного конфлікту та запобіганню безкарності за найтяжчі міжнародні злочини.

Крім того, слід виокремити принцип complaisance normatif, відповідно до якого держави повинні виявляти нормативну доброзичливість до міжнародного гуманітарного права, тобто не лише не створювати перепон для його дії, а й активно сприяти його імплементації в національному законодавстві. Особливої ваги цей принцип набуває у сфері криміналізації серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (воєнних злочинів), юрисдикції національних судів щодо цих діянь і забезпечення ефективного правового захисту жертв збройних конфліктів.

У практичній площині принципи співвідношення міжнародного гуманітарного права і внутрішнього права реалізуються через механізми імплементації, трансформації, адаптації, а також прямого застосування міжнародних норм. Імплементація передбачає узгодження національного законодавства з міжнародними нормами за допомогою прийняття спеціальних нормативних актів (наприклад, криміналізація злочинів проти людяності або воєнних злочинів у Кримінальному кодексі України). Трансформація – це юридичний процес, у межах якого міжнародна норма змінюється таким чином, щоб вона відповідала формальним вимогам внутрішньодержавної системи, зокрема мовним, процедурним, інституційним. Адаптація – частковий перехід, коли норми міжнародного гуманітарного права використовуються як орієнтир для тлумачення національного права без формального включення їх до нормативного масиву. Пряме застосування можливе за умов, якщо міжнародна норма є достатньо визначеною, імперативною й самодостатньою.

Важливим елементом у цій системі є також принцип недопущення *derogatio* від норм *jus cogens* – імперативних норм міжнародного гуманітарного права, що мають вищу юридичну силу та не можуть бути обмежені навіть у надзвичайних ситуаціях [18]. У контексті внутрішнього права це означає, що жоден акт національного органу не може скасувати або звузити зміст таких норм, а їх порушення не може бути виправдане посиланням на державну безпеку, надзвичайний стан чи інші міркування внутрішньої політики.

Узагальнюючи викладене щодо поняття принципів співвідношення міжнародного гуманітарного права та внутрішньодержавного права, можна сформулювати такі висновки. Поняття принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права є складним юридико-догматичним утворенням, що охоплює сукупність фундаментальних орієнтирів, які визначають характер, механізми та межі інтеграції норм міжнародного гуманітарного права у внутрішній правопорядок держави. Як системна категорія юридичної науки, це поняття відображає міжсистемну динаміку, що функціонує на перетині двох нормативних суб'єктностей – міжнародного публічного права як наднаціонального регулятора та національного права як вираження державного суверенітету у правовій формі.

Принципи співвідношення не є простими операційними положеннями чи методами правозастосування; вони мають статус методологічних основ, які задають напрям правової гармонізації та забезпечують доктринальне обґрунтування нормативної узгодженості між двома рівнями правового регулювання. Вони виконують функцію своєрідного юридичного «транслятора» між міжнародними зобов'язаннями та їх національним втіленням, забезпечуючи правову симетрію між об'єктивною дією норм міжнародного гуманітарного права та суб'єктивною відповідальністю держав за їх дотримання в межах внутрішньої юрисдикції.

Юридичне осмислення зазначеного поняття ґрунтується на комплексі взаємопов'язаних принципів, зокрема: принципу *suprematia juris internationalis* (верховенства міжнародного права), принципу *pacta sunt servanda* (обов'язковості виконання міжнародних договорів), принципу *effet utile* (необхідності ефективної реалізації міжнародних норм), принципу *aut dedere aut judicare* (судити або видати), а також принципу *lex specialis derogat legi generali* у разі дії норм міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Концепт принципів співвідношення вказує на те, що міжнародне гуманітарне право, хоча і є системою зовнішнього походження щодо державного правопорядку, унаслідок визнання його імперативності та універсальності стає структурним елементом національної правової системи. Отже, поняття принципів співвідношення – це не лише доктринальний інструмент тлумачення, а й категорія з нормативно-зобов'язальним характером, що забезпечує системну єдність глобального і локального рівнів правового регулювання у сфері збройних конфліктів.

Отже, принципи співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права репрезентують правову формулу інтеграції, що забезпечує відповідність національного законодавства стандартам міжнародної гуманітарної юриспруденції, легітимацію дій держави у збройних конфліктах і створює правові передумови для ефективної реалізації індивідуальної й державної відповідальності за порушення гуманітарних норм.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 3: М-Я. Київ: Академ періодика, 2019. 992 с.
2. Cassese A. International Law. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2005. 558 p.
3. Ferrari-Bravo L. International and Municipal Law: The Complementarity of Legal Systems. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy, Doctrine and Theory / ed. by R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague: Martinus Nijhoff, 1983. P. 715–744
4. Auby J.-B. Towards a European Public Law. Oxford: Oxford University Press, 2017. 304 p.
5. Берназюк Я. Застосування принципу lex specialis при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики. *Слово Національної школи суддів України.* 2022. № 1–2 (38–39). URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/120.pdf

6. Грушко М. Джерела міжнародного гуманітарного права та внутрішньодержавного права. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 12. С. 351–354. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/67.pdf
7. Муза О. В. Адміністративно-правова охорона прав людини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 4. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/100.pdf
8. Mutubwa W. Monism or dualism: The dilemma in the application of international agreements under the South African Constitution. *Journal of CMSD.* 2019. Vol. 3.1. P. 27–37. URL: https://journalofcmsd.net/wp-content/uploads/2019/06/international-law-article-MUTUBWA-May-2019.pdf
9. Іванченко О. М. Теорія гармонізації монізму і дуалізму у співвідношенні норм національного та норм міжнародного права. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць.* 2010. Вип. 52. С. 395–400.
10. Мелякова Ю. В. Класична і некласична парадигми епістемології права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. № 3. С. 85–101.
11. Бабенко А. М., Борисова О. О., Шаповалова І. О. Принципи права: поняття та класифікація. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. № 3(44). С. 3–7. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v3_2022/3_2022.pdf
12. Мельничук О. С. Класичні принципи у методології юриспруденції. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень: у 2 т.: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2023 р.).* Одеса: Юридика, 2023. Т. 1. С. 47–50.
13. Primauté du droit de l'UE (priorité, suprématie). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=LEGISSUM:primacy_of_eu_law
14. Киргізова В. С., Маринів І. І. Принцип «pacta sunt servanda» у механізмі забезпечення виконання зобов'язань за міжнародними договорами. *Право та інновації.* 2022. № 4 (40). URL: https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/article/download/906/805/2448
15. Антонович М. М. Поняття міжнародно-протиправного діяння держави та злочину за міжнародним правом: порівняльний аспект. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bedb3dc5-1038-4a45-924f-d04a048294e4/content
16. Non-obstante clause. URL: https://www.studocu.com/in/document/utkal-university/llb-3-years/non-obstante-clause/91720744
17. Про міжнародні договори України: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1906-15
18. Відловська І. Я. Теорії норм jus cogens в міжнародному праві. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/02964d20-afeb-498e-92e6-6cde2a6975ea/content

References

1. Entsyklopediia mizhnarodnoho prava [Encyclopedia of International Law: In 3 vols.]: U 3 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denysov (spivholovy) ta in.; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. T. 3: M-Ya. Kyiv: Akadem periodyka, 2019.
2. Cassese, A. (2005), International Law. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 558 p.
3. Ferrari-Bravo, L. (1083), International and Municipal Law: The Complementarity of Legal Systems. The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy, Doctrine and Theory / ed. by R. St. J. Macdonald, D. M. Johnston. The Hague: Martinus Nijhoff, P. 715–744.
4. Auby, J.-B. (2017), Towards a European Public Law. Oxford: Oxford University Press, 304 p.
5. Bernaziuk, Ya. (2022), Zastosuvannia pryntsypu lex specialis pry vyrishenni kolizii u zakonodavstvi: analiz sudovoi praktyky [Application of the lex specialis principle in resolving conflicts in legislation: analysis of judicial practice], *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy – Word of the National School of Judges of Ukraine,* № 1–2 (38–39). URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/120.pdf
6. Hrushko, M. (2018), Dzherela mizhnarodnoho humanitarnoho prava ta vnutrishnoderzhavnoho prava [Sources of international humanitarian law and domestic law], *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo* – Entrepreneurship, economy and law, № 12, pp. 351–354. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/67.pdf
7. Muza, O. V. (2024), Administratyvno-pravova okhorona prav liudyny v umovakh voiennoho stanu [Administrative and legal protection of human rights under martial law], Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – *Legal scientific electronic journal,* № 4. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/100.pdf
8. Mutubwa, W. (2019), Monism or dualism: The dilemma in the application of international agreements under the South African Constitution. *Journal of CMSD,* Vol. 3.1, pp. 27–37. URL: https://journalofcmsd.net/wp-content/uploads/2019/06/international-law-article-MUTUBWA-May-2019.pdf

9. Ivanchenko, O. M. (2010), Teoriia harmonizatsii monizmu i dualizmu u spivvidnoshenni norm natsionalnoho ta norm mizhnarodnoho prava [Theory of harmonization of monism and dualism in the relationship between the norms of national and international law], *Aktualni problemy derzhavy i prava. Zbirnyk naukovykh prats – Current problems of state and law. Collection of scientific works,* Vyp. 52, pp. 395–400.
10. Meliakova, Yu. V. (2015), Klasychna i neklasychna paradyhmy epistemolohii prava [Classical and non-classical paradigms of epistemology of law], Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – *Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology,* № 3, pp. 85–101.
11. Babenko, A. M., & Borysova, O. O., & Shapovalova, I. O. (2022), Pryntsypy prava: poniattia ta klasyfikatsiia [Principles of law: concept and classification], Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk – *Prykarpattya legal bulletin,* № 3(44), pp. 3–7. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v3_2022/3_2022.pdf
12. Melnychuk, O. S. (2023), Klasychni pryntsypy u metodolohii yurysprudentsii [Classical principles in the methodology of jurisprudence], Yevropeiski oriientyry rozvytku Ukrainy v umovakh viiny ta hlobalnykh vyklykiv XXI stolittia: synerhiia naukovykh, osvitnikh ta tekhnolohichnykh rishen: u 2 t.: mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 19 travnia 2023 r.) – European guidelines for the development of Ukraine in conditions of war and global challenges of the 21st century: synergy of scientific, educational and technological solutions: in 2 vol.: materials of the International Scientific and Practical Conference (Odessa, May 19, 2023). Odesa: Iurydyka, T. 1, pp. 47–50
13. Primauté du droit de lUE (priorité, suprématie). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=LEGISSUM:primacy_of_eu_law
14. Kyrhizova, V. S., & Maryniv, I. I. (2022), Pryntsyp «racta sunt servanda» u mekhanizmi zabezpechennia vykonannia zoboviazan za mizhnarodnymy dohovoramy [The principle of «acta sunt servanda» in the mechanism of ensuring the fulfillment of obligations under international treaties], *Pravo ta innovatsii – Law and Innovations,* № 4 (40). URL: https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/article/download/906/805/2448
15. Antonovych, M. M. Poniattia mizhnarodno-protypravnoho diiannia derzhavy ta zlochynu za mizhnarodnym pravom: porivnialnyi aspekt [The concept of an internationally wrongful act of a state and a crime under international law: a comparative aspect]. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bedb3dc5-1038-4a45-924f-d04a048294e4/content
16. Non-obstante clause. URL: https://www.studocu.com/in/document/utkal-university/llb-3-years/non-obstante-clause/91720744
17. Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine «On International Treaties of Ukraine»]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1906-15 [in Ukrainian].
18. Vidlovska, I. Ia. Teorii norm jus cogens v mizhnarodnomu pravi [Theories of jus cogens norms in international law]. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/02964d20-afeb-498e-92e6-6cde2a6975ea/content

Хоменко О. В. Доктринальні підходи до визначення принципів співвідношення міжнародного гуманітарного і внутрішнього права держави

У статті проаналізовані теоретичні засади поняття принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права. Актуальність вивчення теоретичних засад аналізу поняття принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права зумовлена глибокими трансформаційними процесами, що відбуваються в системі міжнародно-правового регулювання в умовах збройних конфліктів, а також потребою удосконалення правозастосовної практики на національному рівні. Зокрема, війна, яку веде російська федерація проти України, чітко продемонструвала необхідність гармонізації норм міжнародного гуманітарного права з внутрішнім законодавством держав, які перебувають у стані збройного конфлікту або залучені до врегулювання його наслідків. Зазначено, що дуалізм і монізм як правові доктрини становлять теоретичну основу для оцінки правового статусу норм міжнародного гуманітарного права у внутрішньодержавному правовому полі. У сучасних умовах гуманітаризації міжнародного права та посилення ролі імперативних норм перевага віддається підходам, що забезпечують пряму дію та пріоритетність норм міжнародного гуманітарного права як засобу захисту фундаментальних прав людини в умовах збройного конфлікту. Це своєю чергою формує доктринальну й нормативну основу для переосмислення традиційного співвідношення між міжнародним і внутрішнім правом на користь прав людини, гуманності та відповідальності. Звернуто увагу на те, що поняття принципів співвідношення – це не лише доктринальний інструмент тлумачення, а й категорія з нормативно-зобов'язальним характером, що забезпечує системну єдність глобального і локального рівнів правового регулювання у сфері збройних конфліктів. Принципи співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права репрезентують правову формулу

інтеграції, що забезпечує відповідність національного законодавства стандартам міжнародної гуманітарної юриспруденції, легітимацію дій держави у збройних конфліктах і створює правові передумови для ефективної реалізації індивідуальної й державної відповідальності за порушення гуманітарних норм.

Ключові слова: теорія права, принципи, співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права, поняття принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права, дуалізм, монізм.

Khomenko O. Theoretical foundations of the concept of the principles of the correlation of international humanitarian and domestic law

The article analyzes the theoretical foundations of the concept of the principles of the correlation of international humanitarian and domestic law. The relevance of studying the theoretical foundations of the analysis of the concept of the principles of the correlation of international humanitarian and domestic law is due to the deep transformational processes taking place in the system of international legal regulation in conditions of armed conflicts, as well as the need to improve law enforcement practice at the national level. In particular, the war waged by the Russian Federation against Ukraine has clearly demonstrated the need to harmonize the norms of international humanitarian law with the domestic legislation of states that are in a state of armed conflict or involved in the settlement of its consequences. Dualism and monism as legal doctrines constitute the theoretical basis for assessing the legal status of the norms of international humanitarian law in the domestic legal field. In modern conditions of humanitarianization of international law and strengthening the role of imperative norms, preference is given to approaches that ensure the direct effect and priority of the norms of international humanitarian law as a means of protecting fundamental human rights in conditions of armed conflict. This, in turn, forms a doctrinal and normative basis for rethinking the traditional relationship between international and domestic law in favor of human rights, humanity and responsibility. The concept of principles of correlation is not only a doctrinal tool of interpretation, but also a category with a normative and binding nature, which ensures the systemic unity of the global and local levels of legal regulation in the field of armed conflicts. The principles of correlation of international humanitarian and domestic law represent a legal formula of integration, which ensures compliance of national legislation with the standards of international humanitarian jurisprudence, legitimization of state actions in armed conflicts and creates legal prerequisites for the effective implementation of individual and state responsibility for violations of humanitarian norms.

Key words: theory of law, principles, correlation of international humanitarian and domestic law, concept of principles of correlation of international humanitarian and domestic law, dualism, monism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-325-333

УДК 347.734

Андрій Михайлович Цвєтков,
науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного права
та підприємництва імені Ф. Г. Бурчака НАПрН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-3239-322X

ТЕОРЕТИЧНІ І ЗАКОНОДАВЧІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕНЬ: «ФІНАНСОВІ ПОСЛУГИ», «БАНКІВСЬКІ ПОСЛУГИ» І «БАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ» ТА ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ

Постановка проблеми. Фінансова система є однією із важливих складових сучасної ринкової економіки. В умовах євроінтеграційних процесів і воєнного стану зростає інтерес до різних аспектів банківської діяльності, включаючи визначення понятійного апарату, як на законодавчому рівні, так і в наукових дослідженнях. У дослідженнях вчених, як економістів, так і юристів, немає єдиної думки щодо визначення поняття «банківська операція», зокрема співвідношення понять «банківська діяльність», «банківська послуга».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем правового регулювання банківської діяльності, банківських операцій і банківських послуг присвячені праці багатьох вітчизняних вчених, серед них: Є. Алісов, І. Безклубий, М. Біленко, Л. Воронова, О. Дзера, О. Дзюблюк, І. Заверуха, О. Качан, О. Костюченко, Т. Латковська, О. Орлюк, А. Селіванов, Л. Снігурська, Н. Фукс та ін.

Метою статті є формулювання власного визначення поняття «банківська операція» і «банківська послуга», співвідношення цих термінів на основі проаналізованих наукових праць і чинних нормативно-правових актів України.

Методологія дослідження. Методологічною основою здійснення статті є діалектичний метод, який обґрунтовує взаємозв'язок і взаємозумовленість усіх соціальних процесів та суспільних явищ. Також використовувались такі наукові методи, як: логічний, історико-правовий, порівняльно-правовий, метод системно-структурного і структурно-функціонального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Після підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами (далі – Угода про асоціацію) [1] в умовах воєнного часу стає актуальною тема тлумачення термінів та сутності: «фінансова послуга», співвідношення понять «банківська послуга» та «банківська операція».

Передусім звернемось до етимології поняття «послуга». У тлумачних словниках термін «послуга» (англ. service) – це дія, результат якої споживається в процесі її виконання. Послуги являють собою діяльність індивіда на користь іншої особи [2, с. 1080].

Якщо звернутись до п. 17 абз. 1 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» послуга – це діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 901 Цивільного кодексу України за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [4].

Отже, досліджуючи зміст визначень «банківська послуга» і «банківська операція», необхідно насамперед звернутись до поняття «фінансова послуга», оскільки ринок фінансових послуг є основою економіки держави, по відношенню до його різновиду – банківських послуг.

Наведемо законодавче визначення зазначеного терміна, згідно із п. 64 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» фінансова послуга – операція або декілька операцій, пов'язаних однією правовою метою, з фінансовими засобами, що здійснюються в інтересах інших осіб, ніж надавач такої фінансової послуги, а також послуги, прямо визначені спеціальними законами, як фінансові послуги. Видами фінансових послуг є: страхування; надання коштів і банківських металів у кредит; залучення коштів і банківських металів, що підлягають поверненню; фінансовий лізинг; факторинг; надання гарантій; торгівля валютними цінностями; фінансові платіжні послуги; фінансові послуги, що надаються в межах професійної діяльності на ринках капіталу, передбаченої частиною другою ст. 41 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»[5].

Також окремо слід приділити увагу такому різновиду фінансових послуг, як платіжна послуга і його визначенню в Законі України «Про платіжні послуги». Відповідно до пп. 57 і 58 ч. 1 ст. 1 наведеного Закону платіжна операція – це будь-яке внесення, переказ або зняття коштів незалежно від правовідносин між платником і отримувачем, які є підставою для цього; а платіжна послуга – це передбачена цим Законом діяльність надавача платіжних послуг з виконання та/або супроводження платіжних операцій [6].

Статтею 5 Закону України «Про платіжні послуги» перелічені види платіжних послуг. До фінансових платіжних послуг належать такі послуги: послуги із зарахування готівкових коштів на рахунки користувачів, а також усі послуги щодо відкриття, обслуговування та закриття рахунків (крім електронних гаманців); послуги із зняття готівкових коштів з рахунків користувачів, а також усі послуги щодо відкриття, обслуговування та закриття рахунків (крім електронних гаманців); послуги з виконання платіжних операцій із власними коштами користувача з рахунку / на рахунок користувача (крім платіжних операцій з електронними грошима), у тому числі: виконання кредитового переказу; виконання дебетового переказу; виконання іншої платіжної операції, зокрема з використанням платіжних інструментів; послуги з виконання платіжних операцій з рахунку / на рахунок користувача (крім платіжних операцій з електронними грошима), за умови, що кошти для виконання платіжної операції надаються користувачу надавачем платіжних послуг на умовах кредиту, у тому числі: виконання кредитового переказу; виконання дебетового переказу; виконання іншої платіжної операції, зокрема з використанням платіжних інструментів; послуги з емісії платіжних інструментів та/або здійснення еквайрингу платіжних інструментів; послуги з переказу коштів без відкриття рахунку; послуги з випуску електронних грошей і виконання платіжних операцій з ними, у тому числі відкриття та обслуговування електронних гаманців. До нефінансових платіжних послуг належать: послуги з ініціювання платіжної операції; послуги з надання відомостей з рахунків [6].

До надавачів платіжних послуг належать: банки, філії іноземних банків; платіжні установи, зокрема, малі платіжні установи; філії іноземних платіжних установ; установи електронних грошей; фінансові установи, що мають право на надання платіжних послуг; оператори поштового зв'язку; надавачі нефінансових платіжних послуг; Національний банк України; органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

Отже, можна зробити висновок, що одними із основних надавачів платіжних послуг є банки. Своєю чергою банківська діяльність є однією із складових фінансової діяльності держави. Поняття «банківська діяльність» тісно пов'язане з поняттям «банк», а сам банк є особливим фінансовим інститутом, який покликаний здійснювати банківську діяльність [7].

Як зазначала професор Л. Воронова, визначення поняття «банк», яке наведено законодавцем у ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність», зумовлено підходом законодавця до визначення змісту іншої фундаментальної категорії – банківської діяльності. Запропоноване нормативне визначення категорії «банківська діяльність» фактично зводить її зміст лише до трьох банківських операцій, які банки мають право здійснювати на підставі банківської ліцензії. Але, безумовно, зміст цієї категорії набагато ширше, оскільки: по-перше, надаючи клієнтам банківські послуги, банки здійснюють значно більшу кількість банківських операцій, перелік яких наведено

у ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність»; по-друге, при здійсненні власної діяльності банки вступають не лише у приватноправові відносини з клієнтами з метою надання їм банківських послуг, а й стають учасниками широкого кола правовідносин, які виникають у процесі державного регулювання банківської діяльності та регулюються імперативним методом [8, с. 305].

Для формулювання визначення «банківська операція» необхідно звернутися до етимології, проаналізувати наукові праці провідних вчених та чинне законодавство України.

Досліджуючи термін «банківська операція», передусім треба зрозуміти етимологію слова «операція» (походить від лат. operatio – дія, вплив). Тож звернемось до тлумачення, яке надав професор І. Безклубий, це поняття, що охоплює значне економічне та правове навантаження, тому що воно обов'язково має відображатись у переліку юридичної термінології [9, с. 69].

Професор А. Селіванов вважає, що банківські операції, які відображають банківську діяльність, це, по суті, угоди, які за своєю правовою природою спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Вони становлять предмет діяльності банків, наприклад, приймання вкладів, облік векселів, відкриття банківського рахунку та ін. [10, с. 26].

Як зазначала Т. Латковська, банківською операцією слід визначати сукупність взаємопов'язаних, юридично зумовлених, систематичних дій спеціальних суб'єктів (банків), наділених особливою правоздатністю, відповідно до установчих документів і наданої НБУ ліцензії з дотриманням установлених правил, стандартів і нормативів, об'єктом яких можуть бути кошти, цінні папери, дорогоцінні метали та каміння тощо та які здійснюються на підставі укладеного договору і відповідно до чинного законодавства та нормативних актів НБУ [11, с. 9].

У цьому контексті варто наголосити, що у ст. 3 «Банківські операції» Закону УРСР «Про банки і банківську діяльність» від 20 березня 1991 року № 872-XII (втратив чинність) містився вичерпний перелік з 16 пунктів банківських операцій, що можуть здійснювати банки на території України [12]. Проте у згаданому Законі у ст. 25 також зазначалось, що комерційні банки здійснюють на договірних умовах кредитно-розрахункове, касове та інше банківське обслуговування підприємств, установ, організацій і громадян шляхом виконання операцій і надання послуг.

На сьогодні поняття «банківська операція» визначається у частині першій ст. 339 Господарському кодексі України: «Фінансове посередництво здійснюється банками у формі банківських операцій. Основними видами банківських операцій є депозитні, розрахункові, кредитні, факторингові та лізингові операції». Однак положення частини другої ст. 339 Господарського кодексу містить бланкетну норму, що перелік банківських операцій визначається законом про банки і банківську діяльність [13]. Проте в силу Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» відповідні правові норми втратять силу через шість місяців з дня набрання цим законом чинності [14].

Згідно зі ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банк має право надавати банківські та інші фінансові послуги (крім страхування), а також здійснювати іншу діяльність, визначену в цій статті, як у національній, так і в іноземній валюті [15].

Банк має право здійснювати банківську діяльність на підставі банківської ліцензії шляхом надання банківських послуг. Банк здійснює професійну діяльність на ринках капіталу на підставі ліцензії, що видається Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

До банківських послуг належать:

1) залучення коштів і банківських металів, що підлягають поверненню, від необмеженого кола осіб; 2) відкриття та ведення поточних (розрахункових, кореспондентських) рахунків клієнтів, у тому числі у банківських металах, і рахунків умовного зберігання (ескроу); 3) надання коштів і банківських металів у кредит за рахунок залучених у вклади (депозити), зокрема на поточні рахунки, коштів і банківських металів від власного імені, на власних умовах та на власний ризик. Банківські послуги дозволяється надавати виключно банку.

Отже, виходячи з наведених правових норм, у ще чинному Господарському кодексі України та у Законі України «Про банки і банківську діяльність» необхідно розрізняти поняття «банківська послуга» та «банківська операція», які необхідно розглядати в різній сутності цих визначень.

Як, слушно зазначають науковці О. Дзера і М. Біленко, банківські послуги за своєю природою є нематеріальними, абстрактними, тобто не мають конкретної товарної форми і набувають реальних рис через майнові договірні відносини. З огляду на те, що «банківська послуга» – категорія бага-

тогранна і складна, а ринок банківських послуг є найбільш динамічним із-поміж інших, великий асортимент і різноманіття банківських послуг, що вирізняються за формою та змістом, ще більше ускладнюють ситуацію, сприяючи довільному використанню цього поняття. У дослідженні поняття «банківські послуги» ключовими залишаються питання дефініції терміна «послуга» та опису властивих банківським послугам характеристик [16, с. 32].

Ну думку І. Безклубого, у широкому розумінні надання банківських послуг є професійною діяльністю банківської установи, спрямованою на задоволення потреб споживачів із метою отримання прибутку. У вузькому розумінні банківська послуга є комплексом правомірних дій банку щодо фінансових активів, у процесі яких задовольняються вимоги споживача. Вчений звертає увагу на те, що банк і його потенційний клієнт можуть досягти певного економічного результату, що передбачається під час надання послуги, лише за умови укладення відповідного банківського договору, який є необхідною частиною юридичного оформлення банківської послуги [9, с. 67].

Академік В. Луць, досліджуючи договори про надання послуг, зазначає, що основною відмінністю їх від договорів про виконання робіт є те, що надання послуги невіддільне від діяльності особи – послугонадавача і результатом такої діяльності є процес надання послуги, на відміну від договорів підряду, де результатом є певний осяжний матеріальний результат [17, с. 171].

Слід погодитись з висновком І. Безклубого, що надання банківських послуг можна здійснювати не лише шляхом волевиявлення сторін і відповідного укладання двостороннього правочину, тобто договору. Він визначає банківський правочин, як дію, що зумовлена спеціальною правоздатністю банку, який надає фінансові послуги клієнтам (юридичним чи фізичним особам) шляхом здійснення відповідних банківських операцій, що спрямована на досягнення певного правового результату [9, с. 68].

Необхідно зазначити, що у ч. 2 ст. 125 підрозділу 6 «Фінансові послуги» Угоди про асоціацію вживається саме термін «банківські послуги та інші фінансові послуги» та дається перелік цих послуг [1].

Натепер основним документом у сфері гармонізації банківського права, який визначає «дорожню карту» реалізації положень Угоди про асоціацію у банківській сфері, виступає Стратегія розвитку фінансового сектору України, що була затверджена рішенням Правління Національного банку України від 29 серпня 2023 року № 299-рш [18].

Висновки. Виходячи з аналізу чинного законодавства України та досліджень вітчизняних вчених, можна дати таке визначення банківським послугам – це професійна діяльність банківських установ, які працюють на підставі банківської ліцензії шляхом надання наступних послуг юридичним та фізичним особам як у національній, так і в іноземній валюті з метою отримання прибутку: 1) залучення коштів і банківських металів, що підлягають поверненню, від необмеженого кола осіб; 2) відкриття та ведення поточних (розрахункових, кореспондентських) рахунків клієнтів, у тому числі у банківських металах, та рахунків умовного зберігання (ескроу); 3) надання коштів і банківських металів у кредит за рахунок залучених у вклади (депозити), зокрема на поточні рахунки, коштів і банківських металів від власного імені, на власних умовах та на власний ризик.

На нашу думку, виходячи з аналізу різних наукових підходів до трактування визначення поняття «банківської операції» та його законодавче тлумачення, необхідно уточнити його разом з його основними ознаками. Пропонуємо таке формулювання: «Банківські операції – це сукупність конкретних пов'язаних між собою регулярних дій банківської установи, яка має ліцензію Національного банку України, та здійснені відповідно до стандартів і нормативів банківські послуги, передбачені статтею 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» на підставі договору».

Список використаних джерел

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України.* 2014. № 75. Том 1. Стор. 83. Ст. 2125.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/1080/mode/1up?view=theater (дата звернення: 16.03.2025)

3. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 року № 1023-XII. *Верховна Рада України* (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (дата звернення: 17.03.2025)
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 17.03.2025)
5. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 року № 1953-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text (дата звернення: 17.03.2025)
6. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 року № 1591-IX. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20# (дата звернення: 17.03.2025)
7. Цвєтков А. М. Поняття та сутність банківської діяльності в умовах євроінтеграції України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 478–481. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/111
8. Фінансове право: підручник / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова, С. Т. Кадькаленко та ін.; керівник авт. колективу і відп. ред. Л. К. Воронова. Харків: Фірма «Консум», 1999. 496 с.
9. Безклубий І. А. Банківські правочини: монографія. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 456 с.
10. Банківське право України: навчальний посібник / кол. авт.: А. М. Жуков, А. Ю. Іоффе, В. Л. Кротюк та ін. / за заг. ред. А. О. Селіванов. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 384 с.
11. Латковська Т. А. Фінансово-правове регулювання організації та функціонування банківської системи в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2008. 36 с.
12. Про банки і банківську діяльність: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.03.1991 року № 872-XII (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-12/ed19910320#Text (дата звернення: 17.03.2025)
13. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 436-IV. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 17.03.2025)
14. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 року № 4196-IX. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (дата звернення: 17.03.2025)
15. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 року № 2121-III. Відомості Верховної Ради України. 09.02.2001 р. № 5. Ст. 30.
16. Дзера О. В., Біленко М. С. Категорія «банківська послуга»: визначеності і особливості. *Нове українське право.* 2022. Вип. 1. С. 29–34. https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.4
17. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посіб. / Прикарпат. ун-т ім. В. С. Стефаника. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 556 с.
18. Стратегія розвитку фінансового сектору України, затверджена рішенням Правління Національного банку України 29.08.2023 року № 299-рш. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_finsector_NBU.pdf?v=12 (дата звернення: 17.03.2025)

References

1. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2014. № 75. Tom 1. Stor. 83. St. 2125.
2. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. I holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/1080/mode/1up?view=theater (data zvernennia: 16.03.2025)
3. Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy vid 12.05.1991 roku № 1023-XII. Verkhovna Rada Ukrainy. (vtratyv chynnist). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (data zvernennia: 17.03.2025)
4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 roku № 435-IV. V*erkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (data zvernennia: 17.03.2025)
5. Pro finansovi posluhy ta finansovi kompanii: Zakon Ukrainy vid 14.12.2021 roku № 1953-IX. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text (data zvernennia: 17.03.2025)
6. Pro platizhni posluhy: Zakon Ukrainy vid 30.06.2021 roku № 1591-IX. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20# (data zvernennia: 17.03.2025)
7. Tsvietkov A. M. Poniattia ta sutnist bankivskoi diialnosti v umovakh yevrointehratsii Ukrainy. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2024. № 1. S. 478–481. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/111
8. Finansove pravo: Pidruchnyk / (Alisov Ye. O., Voronova L. K., Kadkalenko S. T. ta in.); Kerivnyk avt. Kolektyvu i vidp. red. Voronova L. K. Kharkiv: Firma «Konsum», 1999. 496 s.
9. Bezklubyi I. A. Bankivski pravochyny: Monohrafiia. Kyiv: Vydavnychyi Dim «In Yure», 2007. 456 s.

10. Bankivske pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk. Kol. avt.: A. M. Zhukov, A. Iu. Ioffe, V. L. Krotiuk ta in. / Za zah. red. A. O. Selivanov. Kyiv: Vydavnychyi Dim «In Yure», 2000. 384 s.
11. Latkovska T. A. Finansovo-pravove rehuliuvannia orhanizatsii ta funktsionuvannia bankivskoi systemy v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh: porivnialno-pravovyi analiz : avtoref. dys. … dokt. yuryd. nauk: 12.00.07. Odesa, 2008. 36 s.
12. Pro banky i bankivsku diialnist: Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky vid 20.03.1991 roku № 872-XII (vtratyv chynnist). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-12/ed19910320#Text (data zvernennia: 17.03.2025)
13. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 roku № 436-IV. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (data zvernennia: 17.03.2025)
14. Pro osoblyvosti rehuliuvannia diialnosti yurydychnykh osib okremykh orhanizatsiino-pravovykh form u perekhidnyi period ta obiednan yurydychnykh osib: Zakon Ukrainy vid 09.01.2025 roku № 4196-IX. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (data zvernennia: 17.03.2025)
15. Pro banky i bankivsku diialnist: Zakon Ukrainy vid 07.12.2000 roku № 2121-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady* Ukrainy. 09.02.2001 r. № 5. St. 30.
16. Dzera O. V., Bilenko M. S. Katehoriia «bankivska posluha»: vyznachenosti i osoblyvosti. *Nove ukrainske pravo.* 2022. Vyp. 1. S. 29–34. https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.4
17. Luts V. V. Kontrakty u pidpryiemnytskii diialnosti: navch. posib. / Prykarpat. un-t im. V. S. Stefanyka. Kyiv: Yurinkom Inter, 1999. 556 s.
18. Stratehiia rozvytku finansovoho sektoru Ukrainy, zatverdzhena rishenniam Pravlinnia Natsionalnoho banku Ukrainy 29.08.2023 roku № 299-rsh. Natsionalnyi bank Ukrainy. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_finsector_NBU.pdf?v=12 (data zvernennia: 17.03.2025)

Цвєтков А. М. Теоретичні і законодавчі підходи до визначення «фінансові послуги», «банківські послуги» і «банківські операції» та їх співвідношення

У статті розглянуто історичний, науковий і законодавчий підхід до визначення поняття «фінансові послуги», «банківські послуги» та «банківські операції». Систематизовано різні тлумачення банку в наукових статтях, монографіях та підручниках. Слід констатувати, що серед науковців немає єдиної думки щодо трактування поняття банківські послуги, що зумовлює необхідність подальшого вивчення відповідного визначення. Обґрунтовується, що поняття «фінансові послуги» тісно пов'язане з поняттями «платіжні послуги» та «банківські послуги». Також зазначається, що законодавець ототожнює поняття «банківська діяльність» з частиною операцій, здійснюваних банківськими установами. Розрізняються поняття «банківська послуга» і «банківська операція», які розглядаються в різній сутності цих визначень, виходячи з наведених правових норм чинного законодавства України. Підкреслюється, що згідно з ч. 2 ст. 125 підрозділу 6 «Фінансові послуги» Угоди про асоціацію вживається саме термін «банківські послуги та інші фінансові послуги» та дається перелік цих послуг.

Робиться акцент на тому, що натепер основним документом у сфері гармонізації банківського права, який визначає «дорожню карту» реалізації положень Угоди про асоціацію у банківській сфері, є Стратегія розвитку фінансового сектору України. Докладний аналіз різних наукових підходів до трактування поняття «банківські послуги» і «банківські операції» дав змогу запропонувати авторське визначення досліджуваних термінів у Законі України «Про банки і банківську діяльність».

Ключові слова: послуги, фінансові послуги, платіжні послуги, банківська діяльність, банківські послуги, банківські операції, Європейський Союз, Національний банк України.

Tsvyetkov A. M. Theoretical and legislative approaches to the definition of «financial services», «banking services» and «banking operations» and their correlation

The article examines the historical, scientific and legislative approach to the definition of the concept of «financial services», «banking services» and «banking operations». Various interpretations of the bank in scientific articles, monographs and textbooks are systematized. It is also noted that the legislator identifies the concept of «banking activity» with part of the operations carried out by banking institutions. There is a distinction between the concepts of «banking service» and «banking operation», which are considered in different essences of these definitions. based on the above legal norms of the current legislation of Ukraine. It is emphasized that according to Part 2 of Article 125 of Subsection 6 «Financial Services» of the Association Agreement, the term «banking services and other financial services» is used, and a list of these services is given.

The emphasis is placed on the fact that currently the main document in the field of harmonization of banking law, which defines the «roadmap» for the implementation of the provisions of the Association Agreement in the banking sector, is the Strategy for the Development of the Financial Sector of Ukraine. A detailed analysis of various

scientific approaches to the interpretation of the concepts of «banking services» and «banking operations» made it possible to propose an author's definition of the terms under study in the Law of Ukraine «On Banks and Banking Activities».

Based on the analysis of the current legislation of Ukraine and research by domestic scientists, the following definition of banking services can be given – this is the professional activity of banking institutions that operate on the basis of a banking license by providing the following services to legal entities and individuals in both national and foreign currency for the purpose of making a profit: 1) attracting funds and bank metals that are subject to return from an unlimited number of persons; 2) opening and maintaining current (settlement, correspondent) accounts of clients, including in bank metals, and escrow accounts; 3) providing funds and bank metals on credit at the expense of funds and bank metals attracted in deposits, including in current accounts, in their own name, on their own terms and at their own risk.

In our opinion, based on the analysis of various scientific approaches to the interpretation of the definition of the concept of «banking transaction» and its somewhat broad legislative interpretation, it is necessary to clarify and narrow it along with its main features. We propose the following formulation: «banking transactions are a set of specific, interconnected regular actions of a banking institution that has a license from the NBU and performs banking services in accordance with the standards and regulations stipulated in Article 47 of the Law of Ukraine «On Banks and Banking Activities» on the basis of a contract».

Key words: services, financial services, payment services, banking activities, banking services, banking transactions, European Union, National Bank of Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-334-340

УДК 340.12

Олексій Олексійович Ющик,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0003-3299-2489

ПРАВОВА ТА УПРАВЛІНСЬКА ІНФОРМАЦІЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Актуальність і огляд літератури. У сучасному інформаційному суспільстві важко перебільшити значення для науки і практики розуміння того співвідношення, в якому перебувають між собою поняття «управління» та «інформація». Це розуміння включає усвідомлення, у тому числі, взаємозв'язку понять «управлінська інформація» та «правова інформація». Однак у відповідній науковій літературі ці поняття, як і поняття «інформація» та «управління» не отримали чіткого визначення, а тому до цього часу не з'ясовано також співвідношення цих понять.

Раніше ми уже зазначали, що в літературі мають місце різні підходи до формулювання поняття «управління», однак математичні та кібернетичні підходи невиправдано розширюють зміст цього поняття, позбавляючи останнє сутнісних ознак, внаслідок чого поняття «управління» не отримує своєї якісної визначеності. Там же було зазначено, що управління обов'язково пов'язується із суб'єктом у контексті загального відношення «суб'єкт – об'єкт» та є доцільною діяльністю. Якщо йдеться про суб'єкт-об'єктний зв'язок, то в ньому управління виступає як технічне управління, а у відносинах «суб'єкт – суб'єкт» управління є соціальним управлінням, при цьому керований суб'єкт функціонує як об'єкт управління.

Виклад основного матеріалу. Як одну із суттєвих ознак управління ми вказали його нормативність, що передбачає наявність в управлінні, як інформаційному процесі, також нормативної інформації, яку містять управлінські норми – соціальні й технічні. Нормативна інформація опосередковує процеси управління у будь-якій сфері, як процеси технічного управління, так і соціального управління [1].

Нормативність управління реалізується через нормативну інформацію. Водночас не будь-яку нормативну інформацію, що опосередковує процеси управління, можна вважати правовою інформацією. Так, не може як правова розглядатися нормативна інформація технічного характеру. Загальновідомо, що нормами права регулюються відносини між суб'єктами, а не відносини людини до різних об'єктів природи чи технічних і інших об'єктів людської культури. Зважаючи на визначення інформації як «правової», слушно вважати, що нею є та нормативна інформація, яка безпосередньо пов'язана не з будь-якими нормами, а лише з нормами права, а отже, пов'язана із соціальним управлінням.

Водночас, як ми уже з'ясували, для визначення поняття правової інформації необхідно класифікувати інформацію взагалі так, щоб було встановлене родове поняття по відношенню до поняття «правова інформація». На нашу думку, для встановлення такого родового поняття варто поділити соціальну інформацію за призначенням для використання – на загальну (масову) інформацію, що придатна для використання усіма споживачами (інформацію про погоду, новини про події суспільного життя тощо), та спеціальну інформацію, призначену для використання її спеціалістами. Наступним кроком у складі спеціальної інформації виділяється управлінська інформація – за критерієм спеціальних сфер або видів діяльності.

А виходячи з поняття «управління», визначити критерій для виокремлення в управлінській інформації такого виду, як правова інформація [2].

Таким критерієм, за яким виокремлюється правова інформація у структурі управлінської інформації, є критерій нормативності управління – як його суттєвої властивості, з якою пов'язане існування в управлінні нормативної інформації.

Поняття нормативної інформації, на нашу думку, саме й необхідно визнати родовим поняттям щодо правової інформації.

Однак нормативна інформація не охоплює усього обсягу функціонуючої в процесі управління інформації. В управлінні взагалі та в соціальному управлінні зокрема його суб'єкти мають справу з різними видами інформації, а нормативна інформація є тільки одним із видів такої інформації. При цьому, на нашу думку, не вся інформація, що циркулює в процесі управління, є управлінською інформацією, нею є лише інформація, яка фігурує у форматі управлінського рішення.

Щодо поняття управлінського рішення ми висловили свою точку зору в окремій публікації. Зокрема, у ній було зазначено, що поділ управлінських рішень у контексті нормативності управління на індивідуальні та нормативні рішення має здійснюватися за критерієм повторюваності. У такому разі управлінські рішення навіть персонального характеру, прийняті на основі нормативних актів, належать включати не до індивідуальних рішень, а до нормативних управлінських рішень, якими реалізується нормативність управління. До індивідуальних нормативних рішень варто віднести такі управлінські рішення, які не мають зв'язку з реалізацією норм, а є ексклюзивними. З цієї точки зору, наприклад, акт прийому громадянина на роботу, або видача особі довіреності на ведення чужих справ, або вирок суду у кримінальній справі належать до нормативних управлінських рішень, як такі, що пов'язані з певними нормами, якими регулюються ці акти. А, наприклад, рішення про проведення експериментальної хірургічної операції, або рішення про організацію злочинної групи осіб з метою здійснення крадіжок, або рішення випробувати нову техніку в нештатних режимах, тощо – такі рішення не засновані на певних нормах, вони є індивідуальними управлінськими рішеннями [3].

Зважаючи на це, до категорії правової інформації ми включаємо нормативну управлінську інформацію, що функціонує в процесі соціального управління. Тобто правовою інформацією є тільки та частина управлінської інформації, яка становить вміст нормативних управлінських рішень і носіями якої є правові акти.

Для пояснення розглянемо співвідношення понять управлінської та правової інформації на умовному прикладі правової ситуації, пов'язаної з розглядом судом конкретної цивільної справи.

Наприклад, громадянин А. звернувся до суду з позовом про відшкодування йому матеріальної шкоди, завданої внаслідок отриманої ним на виробництві травми. Суддя у процесі підготовчого провадження дослідив надані позивачем на підтвердження позову матеріали та виніс ухвалу про відкриття судового провадження у даній справі. Розберемо цю ситуацію в інформаційному та правовому аспектах, з точки зору застосування тих положень, які викладені вище.

Позовна заява є документом, що містить відомості про фактичні обставини справи, предмет спору, суб'єктів спірного правовідношення, вимоги позивача, а також про ті норми права, які підлягають застосуванню при вирішенні цієї судової справи.

Суб'єкт управління (у даному разі суддя) на основі відомостей позовної заяви, підтверджених даними відповідних документів, доданих до позовної заяви (актів, копій наказів, медичних довідок тощо) приймає управлінське рішення – ухвалу про відкриття судового провадження.

У такому разі судовий позов є документом, у якому містяться відомості про права і обов'язки суб'єктів правовідношення; про юридичні факти, з якими вони пов'язані; про порушення права та обов'язку в конкретному правовідношенні, а також про заходи примусової реалізації вказаних прав та обов'язків, які позивач вимагає застосувати за рішенням суду.

Ці відомості вказують на те, що судовий позов є вмістилищем, або носієм правової інформації. Оскільки звернення до суду з позовом передбачено законом і воно породжує певні обов'язки суду як суб'єкта процесуальних відносин, які також передбачені процесуальним законом, таке звернення з позовом до суду є процесуально-правовим актом, а отже, нормативним актом, яким реалізуються відповідні норми процесуального права.

Водночас позов не є управлінським рішенням, яке виробляє та ухвалює суб'єкт управління в суб'єкт-об'єктному відношенні. Тому відомості, які вказані в позовній заяві, не є управлінською інформацією. Управлінське рішення щодо позову ухвалює суб'єкт управління, тобто в даному випадку суддя. Ухвала судді про відкриття судового провадження – це правовий акт, який, по-перше, є нормативним рішенням щодо реалізації певних процесуально-правових норм. По-друге, ухвала є управлінським рішенням, оскільки вона приймається в рамках здійснення судом державно-влад-

ної функції правосуддя. Нарешті, ухвала містить відомості про юридичний факт, яким є відкриття судового провадження у справі, з чим пов'язане виникнення певних процесуальних прав та обов'язків суб'єктів права, яких стосується ця справа.

Тільки відомості судової ухвали мають значення правової інформації, тільки вказана ухвала суду – як правовий управлінський акт – є носієм правової інформації. А судовий позов таким носієм правової інформації не є взагалі.

Та обставина, що в позові можуть міститися неправдиві відомості або він може бути взагалі надуманим актом, який не ґрунтується на нормах права, або є безпредметним чи є актом навмисного ухилення від виконання відповідного правового обов'язку, свідчить про те, що вмістом судового позову, як правового акта, є хоча й подібна до правової інформація, однак вона не належить до правової інформації як такої. Крім того, можливе й зловживання правом шляхом безпідставного пред'явлення позовів до суду. У такому разі сам позов можна вважати правопорушенням з відповідною оцінкою інформації, яку він містить.

Отже, наголосимо на цьому: до категорії правової інформації належить тільки частина управлінської інформації, носіями якої є правові акти і яку містять у собі нормативні управлінські рішення, – публічно-владні рішення, що встановлюють і реалізують чи застосовують правові норми.

Якщо продовжити інформаційний аналіз наведеної правової ситуації, то в судовому процесі з вирішення справи про відшкодування шкоди можуть фігурувати різні учасники процесу (експерт, свідки, адвокат та ін.), надаючи суду різного роду відомості (технічні, економічні, медичні та ін.), виходячи з яких суд ухвалює процесуальні управлінські рішення (ухвали та рішення суду) на основі чинного процесуального законодавства. Тобто в цьому процесі управління маємо справу з інформацією різного характеру: як управлінською, так і тією, на основі якої суд формулює відповідні рішення, приймаючи нормативні правові акти.

У процесі управління можливі також індивідуальні акти, зокрема, у випадках порушення правових норм його учасниками, відомості щодо яких (порушень) також потрапляють у інформаційний перебіг судового процесу як функціональної інформації, на яку суб'єкт управління повинен так чи інакше реагувати, приймаючи відповідні управлінські рішення (ухвали про відповідальність порушника тощо).

І ці управлінські рішення також мають своїм змістом правову інформацію.

Щодо усієї іншої маси інформації, яку використовують суб'єкти управління при прийнятті ними відповідних управлінських рішень (законодавчого акта, підзаконного нормативного акта або акта застосування у певних правовідносинах тих норм, які встановлені законодавством), то ця інформація є «сировиною», матеріалом, який суб'єкт управління переробляє в ті чи інші управлінські рішення, ухвалюючи нормативні правові акти. Таку інформацію в процесі управління ми розглядаємо як об'єктну та предметну інформацію.

Водночас поняття управлінської інформації не обмежується самою лише позитивною нормативною інформацією. Управління так само є різних видів, а його суб'єкти приймають не тільки нормативні управлінські рішення, а й директивні, рекомендаційні, методичні тощо рішення.

Така управлінська інформація відрізняється від нормативної тим, що ці рішення не пов'язані з нормативністю управління, не мають на меті встановлення обов'язкових правил поведінки людей і запровадження їх в якості норм поведінки. Хоча методичні рішення так само можуть формулювати певні правила дій, але вони або не обов'язкові для певних суб'єктів, тобто не мають нормативного характеру, або не належать за своєю природою до права, а є актами технічного характеру.

Пояснимо це на такому прикладі. Кабінет Міністрів України 17.05.2024 року ухвалив постанову «Про функціонування Єдиного глосарія правових термінів», якою відповідно до ч. 5 ст. 35 Закону України «Про правотворчу діяльність» затверджено Положення про Єдиний глосарій правових термінів [4].

У Положенні зазначено, що глосарієм є інформаційно-комунікаційна система, яка призначена для формування переліку правових термінів, рекомендованих для застосування суб'єктами правотворчої діяльності у нормативно-правових та інших актах. Отже, попри те, що вказане Положення є актом Кабінету Міністрів України, однак вміщені в Єдиному глосарії правові терміни лише тільки рекомендуються до застосування, проте їх застосування не є обов'язком суб'єктів нормотворчості.

Інший приклад. В Україні з 3 червня 2019 року почав діяти новий правопис, яким рекомендовано застосовувати норми і правила нової редакції правопису в усіх сферах суспільного життя. Згідно з цими правилами відтепер пишеться лише разом: віцепрем'єр, віцеконсул, ексчемпіонка, ексміністр, екпрезидент, контрадмірал, вебсайт, топменеджер, топмодель, лейбмедик, оберлейтенант, штабскапітан, унтерофіцер тощо. Навпаки, пишеться тільки окремо «пів» у значенні половина: пів аркуша, пів відра, пів години, пів літра, пів міста, пів острова, пів ящика, пів Європи, пів Києва, пів України [5].

Дані правила, хоча й вважаються обов'язковими, однак не є правовими нормами, оскільки ними не регулюються відносини між людьми, це граматичні норми написання відповідних слів.

У зв'язку з цим потрібно розглянути співвідношення нормативно-правового та нормативно-технічного регулювання в управлінні. Це питання можливо розглянути на прикладі галузі спортивного права. Визначення поняття спортивного права як галузі права залежить від розуміння нормативного регулювання взагалі та від співвідношення у сфері спорту нормативно-правового і нормативно-технічного регулювання [6].

Варто зазначити, що проблема наявності та співвідношення вказаних видів нормативного регулювання стосується практично усіх галузей права, а не лише спортивного права. Свідченням того, що ця проблема досі не набула її послідовного теоретичного вирішення, можна вважати законодавчу практику, зокрема, закони України «Про правотворчу діяльність» [7] та «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [8].

Згідно з преамбулою першого Закону він «визначає правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроєктування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також правила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах і здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів».

У ст. 1 цього Закону як предмет регулювання визначено «суспільні відносини, що виникають у процесі: 1) планування правотворчої діяльності; 2) розроблення проєктів нормативно-правових актів; 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів; 4) доведення нормативно-правових актів до відома населення; 5) набрання чинності нормативно-правовими актами; 6) ведення обліку нормативно-правових актів; 7) дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах; 8) здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів». Коли проаналізувати предмет закону, то з'ясується, що нормативному регулюванню за цим законом підлягають суспільні відносини, що виникають при здійсненні правотворчої діяльності.

Водночас, якщо в пп. 1–6, а також у п. 8 ст. 1 цього Закону йдеться про діяльність суб'єктів (організацію ними підготовки та прийняття нормативно-правових актів і їх обліку, а також про забезпечення їх належної дії), то у п. 7 нормативному регулюванню підлягає не діяльність суб'єктів та відносини, що виникають у зв'язку з нею, а «дія нормативно-правових актів». Однак дія суб'єкта і дія акта – це дві різні за своїм характером «дії».

Так, коли дія суб'єкта спрямовується на зовнішній об'єкт у рамках суб'єкт-об'єктного зв'язку, чи спрямована на іншого суб'єкта у суб'єкт-суб'єктному відношенні, то дія акта взагалі не є дією суб'єкта права, а є впливом норми на волю відповідного суб'єкта, який регулює власну поведінку під цим впливом. Саме через дію нормативного акта відбувається нормативне регулювання дій суб'єктів суспільних відносин на об'єкти або на інших суб'єктів, яких стосується відповідний нормативний акт. Так, через дію положень Закону «Про правотворчу діяльність» здійснюється нормативне регулювання діяльності з продукування нормативно-правових актів. Даний закон не містить визначення того, що означає саме «правове регулювання», як один із видів нормативного регулювання.

Натомість ст. 1 Закону «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» надає визначення терміна «технічне регулювання», відповідно до якого останнім є «правове регулювання відносин у сфері визначення та виконання обов'язкових вимог до характеристик продукції або пов'язаних з ними процесів і методів виробництва, а також перевірки їх додержання шляхом оцінки відповідності та/або державного ринкового нагляду і контролю нехарчової продукції чи інших видів державного нагляду (контролю)».

У ст. 2 «Сфера дії Закону» зазначено, що він регулює відносини, які «виникають у зв'язку з розробленням та прийняттям технічних регламентів і передбачених ними процедур оцінки відповідності, їх застосуванням стосовно продукції, яка вводиться в обіг, надається на ринку або вводиться в експлуатацію,… а також здійсненням добровільної оцінки відповідності».

Виявляється, що цим визначенням «технічного регулювання» нормативно-правове і нормативно-технічне регулювання ототожнені як правове регулювання відносин. Проте термінові «правове регулювання» не надано взагалі визначення у чинному законодавстві України, хоча, поза сумнівом, законодавець пов'язує правове регулювання з врегулюванням відносин між людьми через їх унормування, тобто з нормативним регулюванням суспільних відносин.

Цей висновок підтверджується змістом терміна «технічний регламент»: «технічний регламент – нормативно-правовий акт, у якому визначено характеристики продукції або пов'язані з ними процеси та методи виробництва, включаючи відповідні адміністративні положення, додержання яких є обов'язковим. Він може також включати або виключно стосуватися вимог до термінології, позначень, пакування, маркування чи етикетування тією мірою, якою вони застосовуються до продукції, процесу або методу виробництва».

На нашу думку, законодавець помилково ототожнює нормативне і правове регулювання, оскільки нормативне регулювання є більш широким поняттям, що охоплює правове, технічне, етичне, релігійне та інше нормативне регулювання.

Висновки. У зв'язку з цим виникає таке питання: чи можуть містити документальні акти нормативно-технічного регулювання правову інформацію, і навпаки, акти нормативно-правового регулювання – інформацію неправову (зокрема, технічну). Іншими словами, існує необхідність встановлювати, які нормативні акти включати до складу галузі права і яким чином систематизувати акти цієї галузі права як носіїв (вмістилищ) правової інформації.

Проте враховувати співвідношення різних видів нормативного регулювання при прийнятті нормативних управлінських рішень важливо не тільки в процесі галузевого формування правової системи. Без чіткого розуміння співвідношення правової та управлінської інформації не можна забезпечити формування якісної системи правової інформації, що є необхідною умовою для запровадження новітніх інформаційних технологій у процеси управління та правового регулювання.

Список використаних джерел

1. Ющик О. О. Нормативність управління, його види і методи (загальні підходи до визначення). *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.* 2024. Вип. 35. С. 385–394.
2. Ющик О. О. Інформація у праві інформаційного суспільства (до питання класифікації). *Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми правової системи України»: 13 грудня 2022 р.* Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2022. 125 с.
3. Ющик О. О. Управлінське рішення: до визначення поняття та видів. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 3. С. 30–33.
4. Про функціонування Єдиного глосарія правових термінів: постанова КМУ від 17.05.2024 № 577. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/577-2024-п (дата звернення: 20.03.2025).
5. Питання українського правопису: постанова КМУ від 22.05.2019 р. № 437. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/437-2019-п (дата звернення: 20.03.2025).
6. Ющик О. О. Правове і нормативно-технічне регулювання у галузі спортивного права. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Спортивне право України: теоретичні і практичні проблеми формування галузі».* Київ, 2024. С. 82–86.
7. Про правотворчу діяльність: Закон України від 01.09.2023 р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3354-20 (дата звернення: 20.03.2025).
8. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15.01.2015 р. № 124-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/124-19 (дата звернення: 20.03.2025).

References

1. Yushchyk O. O. Normatyvnist upravlinnia, yoho vydy i metody (zahal′ni pidkhody do vyznachennia) [Normativity of management, its types and methods (general approaches to definition)]. *Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats' Instytutu derzhavy i prava imeni V. M. Korets'koho NAN Ukrainy.* 2024. Issue 35. P. 385–394.

2. Yushchyk O. O. Informatsiia u pravi informatsiinoho suspil′stva (do pytannia klasyfikatsii) [Information in the law of the information society (on the issue of classification)]. *Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Problems of the Legal System of Ukraine», 13 December 2022.* Cherkasy: Cherkasy State Technological University, 2022. 125 p.
3. Yushchyk O. O. Upravlins'ke rishennia: do vyznachennia poniattia ta vydiv [Administrative decision: on the definition of the concept and types]. *Journal of Kyiv University of Law.* 2023. No. 3. P. 30–33.
4. Pro funktsionuvannia Yedynoho hlosariia pravovykh terminiv [On the functioning of the Unified Glossary of Legal Terms]: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 17 May 2024, No. 577. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/577-2024-п (accessed: 20.03.2025).
5. Pytannia ukrains'koho pravopysu [Issues of Ukrainian orthography]: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 22 May 2019, No. 437. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/437-2019-п (accessed: 20.03.2025).
6. Yushchyk O. O. Pravove i normatyvno-tekhnichne rehuliuvannia u haluzi sportyvnoho prava [Legal and regulatory-technical regulation in the field of sports law]. *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference «Sports Law of Ukraine: Theoretical and Practical Problems of Formation of the Field».* Kyiv, 2024. P. 82–86.
7. Pro pravotvorchu diial′nist′ [On law-making activity]: Law of Ukraine dated 01 September 2023, No. 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3354-20 (accessed: 20.03.2025).
8. Pro tekhnichni rehlementy ta otsinku vidpovidnosti [On technical regulations and conformity assessment]: Law of Ukraine dated 15 January 2015, No. 124-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/124-19 (accessed: 20.03.2025).

Ющик О. О. Правова та управлінська інформація: до проблеми взаємозв'язку

У статті розглянуто проблематику співвідношення понять «правова інформація» і «управлінська інформація» в контексті нормативності управлінських процесів. Наголошується на відсутності єдиного визначення цих понять у науковій літературі, аналізуються наявні підходи та пропонуються критерії розмежування правової та управлінської інформації. Підкреслено, що правова інформація є складовою нормативної інформації і пов'язана виключно з соціальним управлінням, оскільки вона формується через нормативні управлінські рішення, які містять правові норми та реалізують їх у соціальних відносинах. У статті наведені приклади, які ілюструють практичне значення запропонованих критеріїв. У висновках зазначається необхідність подальшого уточнення понять для забезпечення ефективного використання новітніх інформаційних технологій у правовому регулюванні та управлінні.

Ключові слова: правова інформація, управлінська інформація, нормативна інформація, соціальне управління.

Yushchyk O. O. Legal and management information: on the problem of their interrelation

The article examines the interrelation between the concepts of «legal information» and «management information» within the framework of normative management processes. The author highlights the existing ambiguity and the absence of a unified definition of these concepts in scientific literature. Various approaches, including mathematical and cybernetic ones, are critically evaluated due to their excessive broadening of the term «management», which often leads to losing its essential characteristics. The author proposes defining normative information as the generic term for legal information, specifying that legal information is exclusively connected with social management processes involving normative managerial decisions. It is argued that not all normative information used in management processes can be regarded as legal, specifically, technical normative information falls outside this category. By classifying information according to its intended use – general information for mass consumption and specialized information for professionals – the author further refines the criteria for distinguishing legal information within management information.

Real-life examples illustrate the practical application of the proposed distinctions, clearly demonstrating how legal information operates within judicial decision-making and procedural documents. A detailed case analysis of a court ruling on compensation for injury provides insight into how legal information emerges from normative decisions, not from procedural inputs such as the claim itself. Furthermore, the article explores the intricate relationship between normative-legal and normative-technical regulation, emphasizing the necessity of clearly differentiating these forms of regulation to establish a coherent legal system. A specific focus is placed on recent Ukrainian legislative acts, which demonstrate a lack of consistent approach in defining legal regulation versus technical standards. The paper argues that legislative texts sometimes mistakenly equate normative and legal regulation, which undermines the logical coherence of the legal system.

The article concludes that a precise understanding of the relationship between legal and management information is crucial for developing a high-quality legal information system, essential for the effective integration of advanced information technologies in governance and legal regulation. The ability to clearly differentiate between types of normative information supports the appropriate use of such data in the preparation and implementation of legal decisions. Without this clarity, the implementation of digital legal infrastructure and smart governance frameworks may lack the necessary foundation for efficiency, transparency, and legal certainty.

Key words: legal information, management information, regulatory information, social management.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-341-347

УДК 342.9

Вікторія Вікторівна Астрейко,
аспірантка відділу проблем
державного управління та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0006-5644-6038

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ

Постановка проблеми дослідження. Після прийняття Закону України «Про медіацію» у 2021 році розвиток медіації в нашій країні отримав новий поштовх до активного впровадження в різних сферах. Альтернативні позасудові методи вирішення спорів у розвинених країнах вже давно посідають належне місце у відповідних правових системах та активно використовуються органами влади, фізичними та юридичними особами.

В Україні інститут медіації та врегулювання публічно-правових спорів, використовуючи послуги незалежної особи – медіатора, ще знаходиться на етапі свого становлення. Для повноцінного використання медіації для вирішення спорів з органами публічної влади цей інститут потребує внесення змін до законодавства, визначення з формою, моделлю медіації, способами її застосування. Суспільство та публічні органи повинні бути готові шукати компроміс та вирішувати спори за допомогою такого способу примирення, як медіація. Для розвитку інституту медіації при вирішенні спорів з адміністративними органами в Україні важливим є вивчення та осмислення історико-правового досвіду альтернативного вирішення спорів інших країн та України на різних її етапах становлення. Це сприятиме розробці теоретико-правових основ для сучасного етапу розвитку медіації в Україні як інструменту вирішення публічно-правових спорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти виникнення та розвитку процедур медіації, примирення, посередництва, мирових угод досліджували такі вітчизняні вчені, як А. Гриб, Р. Карпенко, Н. Крестовська, Н. Нестор, Л. Романадзе, І. Ясиновський та ін. Водночас комплексних праць становлення інституту медіації як одного з альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів в Україні немає, що актуалізує обрану тематику дослідження.

Мета і завдання дослідження. Основною метою цієї статті є ознайомлення з генезою та тенденціями наукових досліджень медіації як інструменту вирішення спорів у публічно-правових відносинах.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку інституту медіації невід'ємно пов'язана з розвитком процедури примирення, посередництва та укладання мирних угод між сторонами у світі. Спочатку медіація як форма врегулювання конфліктів і спорів, як і інші форми та способи, не мала свого законодавчого закріплення. Проте з розвитком цивілізації ситуація поступово змінювалася. Інформація про застосування процедури посередництва та примирення у регулюванні спорів зустрічається не лише на ранніх етапах розвитку у Стародавньому Римі та Стародавній Греції, а й у країнах Азії, арабських державах того часу. Проте більшість збережених історичних пам'яток

містять детальні відомості про зародження процедур посередництва та примирення саме на теренах Стародавнього Риму. Зокрема, у Законах XII таблиць, як найдавнішій пам'ятці римського права, вперше була зафіксована можливість мирного врегулювання конфлікту шляхом укладання мирової угоди до початку судочинства.

Економічний розвиток і торгівля сприяли поширенню інституту примирення не тільки для врегулювання конфліктів усередині громади, а й між представниками різних громад. У зв'язку з цим Р. Карпенко зазначає, що є докази того, що в Єгипті доби Птолемеїв був також поширений приватний арбітраж, у результаті якого часто укладали мирову угоду. У листі 209 року до нашої ери зафіксовано мирову угоду між гречанкою за єгиптянкою, предметом спору якого була образлива поведінка. Також автор відзначає й приклад Стародавньої Греції, за яким існував стародавній інститут, відомий як «проксенія», під яким розуміється звернення до посередника з метою налагодження та підтримання зв'язків, ведення переговорів та взаємодії між окремими громадянами, сім'ями, родами, племенами і навіть містами-державами [1, с. 30]. Проксенія походить від давньогрецького слова «γείτονας», яке означає «сусід» або «гостинність», належить до концепції та практики надання гостинності та захисту іноземцям чи посланникам у містах-державах Стародавньої Греції.

Згодом у країнах середньовічної Європи поширеною стає модель вирішення спору, конфлікту за посередництва священнослужителів. Це було зумовлено тим, що вони мали великий авторитет та довіру серед населення.

Виникнення ознак інституту медіації та його поширення на теренах сучасної України, на думку Н. Нестор, сягає ще часів Русі-України. Зокрема, примирні процедури вже закріплювались у збірнику законів «Руська правда», коли була запроваджена можливість заміни кровної помсти на грошову компенсацію за вбитого члена родини [2, с. 165]. Водночас, на думку А. Гриб, не можна розглядати компенсаційні санкції норм Руської правди як примирну процедуру. Адже компенсація завданої шкоди є не зародком примирення, а може вважатись лише зародком відновного (компенсаційного) правосуддя, бо за завдані моральні та, можливо, фізичні страждання, за вербальну образу одна із сторін конфлікту отримує грошове відшкодування, але така компенсація відбувається не за угодою сторін, а за рішенням суду. Отже, відсутній наріжний камінь примирної процедури – активність сторін у вирішенні ними спору [3, с. 20]. І хоча можна погодитися з думкою А. Гриб, що вказане джерело права Русі-України не регламентувало процедури примирення, проте запровадження альтернативи у вигляді компенсації замість кровної помсти поступово допомогло започаткувати відновне правосуддя, яке сприяло подальшому формуванню інституту медіації, зокрема, при вирішенні публічно-правових спорів.

Не заперечуючи впливу зовнішніх чинників, варто при дослідженні формування інституту медіації враховувати, як справедливо зауважує М. Хаустова, самобутність національної правової системи України, що зумовлено певними історичними обставинами:

1. Зв'язок з Руською правдою.

2. Вплив польсько-литовського періоду. Зокрема, йдеться про те, що середньовічна українська правова система характеризується своєрідним «змаганням» східної та західної традиції права: спочатку на підґрунті звичаєвого права Київської Русі перевагу мала східна традиція, однак у період створення Статутів Великого князівства Литовського на перший план виходить західна традиція.

3. Дія магдебурзького права на території України (XIII–XVIII ст.). У середині XIV ст. в Україні у таких містах, як Снятин, Кам'янець-Подільський, Київ, Львів, Луцьк, Житомир, Дубно, Ковель, Берестечко, Корсунь, Острог, Переяслав, Канів поширюється магдебурзьке право, яке мало значний вплив на розвиток місцевого самоврядування.

4. Правова система України – Гетьманщина (Військо Запорозьке) XVI–XVIII ст.

5. Перебування українських земель протягом XIX–XX ст. у складі різних державних утворень (Російська імперія, Австро-Угорщина, Польща, Чехословаччина та ін.), внаслідок чого українська правова система зазнала впливу різних правових традицій і різних правових систем.

6. Понад сімдесят років історії Радянської України [4, с. 66–69].

Однак, незважаючи на складний шлях розвитку України та здобуття незалежності, варто зазначити, що на цей час розвиток національної правової системи визначається євроінтеграційним вектором, що, серед іншого, проявляється в ухваленні нових законів, імплементації кращих між-

народних практик вирішення публічно-правових спорів, зокрема, активного впровадження та застосування інституту медіації.

Упродовж XVI ст. було видано три редакції Литовських статутів. Джерелами цих статутів були звичаєве право, відповідна місцева судова практика, Руська правда, польські судебники та кодекси інших держав. Перший Литовський статут (1529 р.) указав на ряд випадків, у яких досудова примирна процедура була обов'язковою; Другий Литовський статут (1566 р.) визначив можливість вирішити спір за допомогою посередників (полюбовного суду); Третій Литовський статут (1588 р.) остаточно закріпив і розширив кількість медіабельних справ. Інститут полюбовного судочинства в литовсько-руському праві охоплював коло справ, у яких допускалось примирення, коло суб'єктів примирення, стадії примирення, оформлення примирної угоди, гарантії її законності та гарантії виконання. Оцінюючи з позицій матеріального права конфлікти, які могли залагоджуватись укладенням угоди про примирення, бачимо, що нерідко вони поєднували цивільні (наприклад, невиконання договорів) і кримінальні за своїм характером проступки сторін [5, с. 71–78].

Особливе місце в історії українського примирного судочинства посідає козацьке право часів Запорозької Січі. Акти судових козацьких справ вказують на визнання запорожцями права договору між товаришами. Тобто сторони конфлікту могли завершити судову справу шляхом примирення і укладання відповідного договору про це. Інститут примирення та договору між сторонами був поширений у випадках завдання тілесних ушкоджень, майнових злочинах. Примирення не тільки допускалось, а й заохочувалось представниками козацької судової системи. Паланкові судді, курінний отаман і суд, кошовий отаман як остання інстанція намагались примирити конфліктуючі сторони, фактично виконуючи роль медіаторів. Безпідставна відмова однієї зі сторін від примирення могла призвести до застосування покарання щодо «непокірного» [6, с. 153–154].

Також на території України у XVIII ст. діяло таке джерело права, як «Права, за якими судиться малоросійський народ». У цьому збірнику було передбачено два види примирення: за посередництвом мирителів, обраних сторонами («полюбовний суд») та без посередництва мирителів [7, с. 68].

Медіація в її сучасному розумінні почала розвиватися у другій половині XX століття передусім у країнах англосаксонської системи права – США, Австралії, Великій Британії, пізніше і в інших країнах. Подією, яка дала поштовх до популяризації та активного запровадження альтернативних методів врегулювання спорів, Н. Безхлібна називає конференцію імені Роско Паунда «Причини невдоволеності населення адмініструванням системи правосуддя в США», відомої як Паундська конференція, що була проведена у США у 1976 році. Відтоді у США, а потім і в Європі альтернативні методи врегулювання спорів набувають дедалі більшої популярності. Цьому є низка причин, які різняться від країни до країни. Зокрема, це висока вартість судового розгляду та виконання судових рішень, значна тривалість судових процесів, корумпованість судової системи тощо [8]. Конференція на честь Р. Паунда створила політичну платформу руху альтернативного вирішення спорів (АВС) у США та інших країнах світу. Доповідач на цій конференції – професор Ф. Сандер запропонував концепцію «суду з багатьма дверима». На думку Ф. Сандера, суд є універсальним, але часто неефективним способом вирішення конфліктів. Проте в умовах відсутності альтернативи люди змушені звертатися до суду. Ф. Сандер запропонував змінити існуючу систему вирішення спорів таким чином, щоб вона максимально відповідала інтересам учасників спору. Замість «одних дверей», що ведуть до відновлення справедливості через судовий процес, Сандер запропонував створити «кілька дверей» – альтернативи судовому процесу, зокрема, й доступ до медіації. Медіація, на його думку, мала стати однією з послуг, що надаються судом як установою з урегулювання спорів.

На основі концепції «безлічі дверей» у американських судах було створено служби для попереднього аналізу спору, які, дослідивши справу, давали сторонам рекомендації щодо найкращої в їхньому випадку процедури, а також інформували про відповідні організації та порядок звернення до їхніх послуг. Початок бурхливого поширення альтернативних процедур у судовій системі США пов'язують із прийняттям у 1990 року Акта про реформу цивільного судочинства (Civil Justice Reform Act). Він передбачав створення в кожному федеральному судовому окрузі спеціальних рекомендаційних комітетів (Advisory Committees) щодо розроблення заходів, пов'язаних з альтернативним вирішенням спорів [9, с. 73].

Історичний розвиток інституту медіації в США можна спостерігати за дослідженнями Л. Махової та А. Виприцького, які стверджують, що у 1982 році в Америці відкрилися перші курси з медіації. З 1993 року стала популярною онлайн-медіація, особливо в суперечках за домени. Також поширюються приватні процедури альтернативного вирішення суперечок. Випускаються друковані джерела, що висвітлюють проблеми медіації. Нормативно-правовою основою медіації в США стає «Єдиний акт про медіацію 2001 р.» [10, с. 242].

У Європі методи альтернативного вирішення спорів (АВС) найактивніше стала застосовувати Велика Британія, хоча вона не пішла шляхом США, відмовившись від обов'язкової судової медіації та від прийняття спеціального законодавства про медіацію, віддаючи перевагу ринковим механізмам. За підтримки Конфедерації британської промисловості, промислових підприємств і провідних юридичних фірм Великої Британії було засновано групу АВС у Бристолі (ADR Group) і Центр ефективного вирішення спорів у Лондоні (CEDR). Включення інституту медіації до Правил цивільного процесу 1999 року послугувало каталізатором розвитку медіації. До кінця 2009 року в списку Ради цивільної медіації – органу самоврядування британських медіаторів – було близько 50 організацій, що надають послуги медіації та АВС. Відповідно сформувалася стала практика, за якою судова медіація є добровільною: за наявності певних факторів суд рекомендує сторонам звернутися до медіації або іншої форми АВС, але при цьому не має права нав'язувати медіацію сторонам судового розгляду [11].

Перші спроби створити підґрунтя для інституціоналізації практики медіації в Україні були зроблені на початку незалежності України. Розпад Радянського Союзу спричинив хаос у всіх сферах соціального життя, включаючи трудові відносини. Масштабні робітничі страйки охопили Донецьку область – осередок вугільної промисловості. Намагаючись взяти участь у вирішенні проблем, група психологів з Донецька вийшла на контакт з Американською арбітражною асоціацією та Федеральною службою посередництва і примирення США та разом із ними провела низку спільних радянсько-американських семінарів із вирішення конфліктів у Донецькій та Луганській областях, що дало змогу досягти двох важливих результатів. По-перше, у 1994 році Донецький психологічний центр об'єднав зусилля з американською неурядовою організацією «Search for Common Ground» з метою створити перший в Україні центр медіації. Унаслідок такої ініціативи було відкрито вісім центрів медіації по всій Україні за підтримки низки грантів від USAID, фонду «Євразія» та інших донорів. Медіатори одного з найстаріших центрів (Одеська обласна група медіації, створена 1994 року) провели медіацію першої справи, скерованої з суду, ще 1997 року. По-друге, з метою врегулювання трудових конфліктів 1998 року Уряд України за підтримки фінансованого USAID проєкту створив нове урядове агентство – Національну службу посередництва і примирення, що була підзвітна лише Президентові України та уповноважена сприяти врегулюванню колективних трудових спорів [9, с. 75–76].

Окреслена нами стисло генеза інституту медіації дає змогу підсумувати, що основи цього інституту були сформовані ще до писаних правил і законів, проте в Україні інститут медіації почав активно розвиватись зі здобуттям нашою державою незалежності, відходом від радянського минулого та обранням європейського вектора розвитку.

Важливим кроком для розвитку альтернативних способів вирішення спорів у нашій державі стало ухвалення Закону України «Про медіацію». І хоча закон рамковий та, на нашу думку, потребує доопрацювання, деталізації положень, але його прийняття стало новим поштовхом до активного розвитку інституту медіації як позасудової добровільної, конфіденційної, структурованої процедури.

Під час історичного розвитку медіації, примирення та посередництва, ці способи вирішення конфліктів, спорів застосовувалися передусім для вирішення комерційних, трудових, навіть кримінальних справ. Вирішення адміністративних спорів майже не зустрічалося, і це пов'язано переважно з тим, що держава діяла з позиції сили та займала домінуюче становище при вирішенні спорів.

Водночас активне застосування альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів пов'язано, зокрема, з реформою державної служби, змінами стосовно державних службовців до можливості безконфліктного врегулювання спорів, що своєю чергою уможливить на практиці реалізовувати конституційне положення про те, що «права і свободи людини та їх гарантії визна-

чають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [12]. Застосування медіації при вирішенні публічно-правових спорів сприяє конструктивному діалогу між представниками публічної адміністрації та особою. Проте для повноцінного використання інституту медіації для вирішення цього виду спорів в Україні необхідно доопрацювати положення чинних законів у цій сфері, а також прийняти необхідні підзаконні акти, в яких слід конкретизувати та врегулювати права, гарантії, обов'язки сторін спору, який урегульовується за допомогою медіації.

Висновки. Отже, аналіз генези медіації як інструменту вирішення спорів у публічно-правових відносинах дає змогу зробити висновок про те, що спочатку медіація розвивалася у формах примирення та посередництва. І тільки у другій половині XX століття інститут медіації поступово набуває сучасних рис, тобто медіація отримала свою чітку законодавчу регламентацію, визначення поняття та способів її застосування. Але насамперед медіація отримала свій розвиток у вирішенні цивільних і кримінальних суперечок, а вже пізніше – як спосіб вирішення публічно-правових спорів. Це було пов'язано передусім з домінуючим становищем держави та її органів, які зазвичай діяли з позиції сили.

Проте, обравши євроінтеграційний шлях, в Україні реалізується низка важливих реформ, зокрема реформа державної служби та публічного управління, здійснюється адаптація вітчизняного законодавства відповідно до європейських стандартів. Людиноцентричність має стати основним принципом роботи державних службовців. І реалізації цього принципу сприятиме застосування органами публічної влади альтернативних способів врегулювання спорів, зокрема медіації.

Список використаних джерел

1. Карпенко Р. Історичні передумови впровадження медіації в Україні та інших державах. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 28–36.
2. Нестор Н. В. Правове регулювання примирення: історичний погляд. *Держава та регіони.* 2010. № 2. С. 165–168.
3. Гриб А. М. Примирення та відновне правосуддя у правовому житті Київської Русі. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наук. фахове видання.* 2013. № 2. С. 19–23.
4. Хаустова М. Г. Правова система України: особливості становлення та сутнісні риси. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2011. № 21. С. 65–75.
5. Гриб А. М., Михайлов О. М. Становлення та розвиток інституту примирення на українських землях (IX ст. – 1917 р.): монографія. Одеса: Фенікс, 2018. С. 71–78.
6. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 1. Львів: Світ, 1990. С. 320.
7. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. С. 548.
8. Безхлібна Н. Медіація: європейський досвід і українські реалії. *Юридична Газета online.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediaciya-evropeyskiy-dosvid-i-ukrayinski-realiyi.html (дата звернення: 10.01.2025).
9. Медіація у професійній діяльності юриста: підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 456 с.
10. Махова Л. О., Виприцький А. О. Історія міжнародного розвитку та сучасний стан інституту медіації в Україні. *Право і суспільство.* 2018. № 5 (ч. 2). С. 241–247.
11. Кисельова Т. Історія розвитку медіації в світі. Єрьоменко Г. В., Кисельова Т. С. Про медіацію, або Як швидко вирішити конфлікт без звернення в суд. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 8–21.
12. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996, № 30, ст. 141, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 12.01.2025).

References

1. Karpenko R. Istorychni peredumovy vprovadzhennia mediatsii v Ukraini ta inshykh derzhavakh. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2020. № 4. S. 28–36.
2. Nestor N. V. Pravove rehuliuvannia prymyrennia: istorychnyi pohliad. *Derzhava ta rehiony.* 2010. № 2. S. 165–168.

3. Hryb A. M. Prymyrennia ta vidnovne pravosuddia u pravovomu zhytti Kyivskoi Rusi. *Porivnialno-analitychne pravo: elektronne nauk. fakhove vydannia.* 2013. № 2. S. 19–23.
4. Khaustova M. H. Pravova systema Ukrainy: osoblyvosti stanovlennia ta sutnisni rysy. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*. 2011. № 21. S. 65–75.
5. Hryb A. M., Mykhailov O. M. Stanovlennia ta rozvytok instytutu prymyrennia na ukrainskykh zemliakh (IX st. – 1917 r.): monohrafiia. Odesa: Feniks, 2018. S. 71–78.
6. Yavornytskyi D. I. Istoriia zaporizkykh kozakiv: U 3 t. T. 1. Lviv: Svit, 1990. S. 320.
7. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod / Vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko; uporiadn. ta avt. narysu K. A. Vyslobokov. Red. kol.: O. M. Myronenko (holova), K. A. Vyslobokov (vidp. sekretar), I. B. Usenko, V. V. Tsvietkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho; Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 1997. S. 548.
8. Bezkhlibna N. Mediatsiia: yevropeiskyi dosvid i ukrainski realii. *Yurydychna Hazeta online.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediaciya-evropeyskiy-dosvid-i-ukrayinski-realiyi.html (data zvernennia: 10.01.2025).
9. Mediatsiia u profesiinii diialnosti yurysta: pidruchnyk / avt. kol.: T. Bilyk, R. Havryliuk, I. Horodyskyi [ta in.]; za red. N. Krestovskoi, L. Romanadze. Odesa: Ekolohiia, 2019. 456 s.
10. Makhova L. O., Vyprytskyi A. O. Istoriia mizhnarodnoho rozvytku ta suchasnyi stan instytutu mediatsii v Ukraini. *Pravo i suspilstvo.* 2018. № 5 (chas. 2). S. 241–247.
11. Kyselova T. Istoriia rozvytku mediatsii v sviti. Yeromenko H. V., Kyselova T. S. Pro mediatsiiu abo Yak shvydko vyrishyty konflikt bez zvernennia v sud. Kyiv: Nika-Tsentr, 2010. S. 8–21.
12. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996, № 30, st. 141, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia 12.01.2025).

Астрейко В. В. Генеза інституту медіації як інструменту вирішення спорів у публічно-правових відносинах

У статті розглядається історичний розвиток і становлення інституту медіації як одного з альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів і конфліктів як в Україні, так і в світі. Зокрема, досліджено започаткування та функціонування процедур примирення, посередництва як фундаменту для виникнення медіації в Стародавньому Римі та Стародавній Греції, середньовічній Європі, у США, Великій Британії та інших країнах, в Україні на різних етапах її історичного розвитку.

Ключові слова: медіація, публічно-правові відносини, публічно-правовий спір, адміністративний орган, альтернативні способи вирішення спорів.

Astreiko V. V. The genesis of the mediation institute as a dispute resolution tool in public-legal relations

The article highlights the historical development of the institution of mediation and its relationship with the evolution of mechanisms of reconciliation and mediation in different cultures. Initially, mediation was not enshrined in law and operated through oral traditions that contributed to the peaceful resolution of conflicts. In particular, in Ancient Rome, in the Laws of the XII Tables, the possibility of peaceful resolution of conflicts before the start of the trial was first recorded, which became the first written evidence of the use of reconciliation. Similar practices existed in Ancient Greece, where the institution of "proxenia" was aimed at the peaceful resolution of disputes between cities and foreigners.

In Ukraine, the first elements of mediation can be observed as early as the times of Kyiv Rus, when the "Ruska Pravda" established the possibility of replacing blood feud with monetary compensation. Although this was not a direct conciliatory procedure, it gradually formed the foundations of restorative justice. The development of mediation in Ukraine took place under the influence of various legal traditions, in particular the Polish-Lithuanian legal heritage and Magdeburg law, which was actively used in the Lithuanian statutes of the 16th–18th centuries, which established the possibility of resolving disputes with the help of mediators.

The institution of mediation was also an important element of the judicial practice of the Zaporizhian Sich, where reconciliation between the parties was encouraged. Already in the second half of the twentieth century, in particular in Anglo-Saxon countries, mediation began to develop actively through special courses and regulatory legal acts that determined its application in judicial practice. In Europe, Great Britain became the first country to integrate mediation mechanisms into the system of alternative dispute resolution.

Thus, the institution of mediation has gone through numerous stages of development, under the influence of different legal traditions and cultures, and today is an important tool for the peaceful settlement of public-law disputes in modern legal systems. However, to ensure the possibility of using mediation in resolving public-law disputes in Ukraine, this institution requires more detailed study and clear regulatory regulation.

Key words: mediation, public-legal relations, public-legal dispute, administrative body, alternative methods of dispute resolution.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-348-353

УДК 341.9:340.1

Руслан Володимирович Багінський,
аспірант відділу міжнародного права
та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0006-2512-8010

РЕАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВОПОРЯДКУ: ВИКЛИКИ УЗГОДЖЕНОСТІ

Постановка проблеми. У добу глобалізації міжнародне право дедалі активніше проникає у національні правові системи держав, створюючи нові виміри правореалізації. Водночас зростає актуальність проблеми узгодженості між міжнародно-правовими нормами та нормами національного права. Попри обов'язок держав дотримуватися взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань у формі відповідних норм, механізми імплементації залишаються неоднорідними, що породжує правові колізії, суперечності та виклики правозастосовній практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі правореалізації приділялася увага у значній кількості досліджень вітчизняних науковців, зокрема, таких як С. Бобровник, Ю. Шемшученко, Ю. Бесага, О. Богініч, В. Дудченко, Є. Кубко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин та ін. Водночас розгляд проблеми правореалізації в контексті міжнародного права, як правило, має більш побіжний характер і потребує подальшої наукової розробки.

Метою статті є з'ясування природи правореалізації міжнародного права як складного феномена, що поєднує юридичну, інституційну та ціннісну складові, а також виявлення викликів, пов'язаних із забезпеченням узгодженості між міжнародно-правовими нормами та національним правопорядком.

Виклад основного матеріалу. Загалом, визначаючи поняття правореалізації виходимо з того, що воно передбачає безпосереднє втілення приписів права в діяльність суб'єктів права [1, с. 787]. Водночас, поширюючи це поняття і застосовуючи його до міжнародного права та його норм, необхідно враховувати, що «складність проблеми реалізації норм міжнародного права детермінована передусім самою специфікою міжнародного права як особливої правової системи … Цією специфікою визначається … і процес правореалізації в міжнародному праві» [2, с. 11]. Тож правореалізація міжнародного права виявляється явищем, що також охоплюватиме не тільки безпосередню реалізацію норм, а й процес втілення норм міжнародного права в національному правопорядку шляхом їх імплементації, адаптації, трансформації або інкорпорації.

Реалізація міжнародного права постає як багатофакторне і поліструктурне явище, що охоплює не лише безпосереднє застосування міжнародно-правових норм суб'єктами права, а й інституціоналізований процес «вкорінення» цих норм у національні правові системи.

У зазначеній парадигмі правореалізація міжнародного права набуває значення структуроутворюючого елементу правової взаємодії між глобальним і внутрішньодержавним рівнями регулювання. Вона не є спрощеною до механічного відтворення міжнародного зобов'язання в національному акті, а постає як процес правової інкорпорації, в якому здійснюється юридична трансформація змісту норм з урахуванням національних правових традицій, ієрархії джерел права, конституційної ідентичності та функціонального призначення норми в міжнародному контексті.

Реалізаційний потенціал міжнародно-правових приписів актуалізується на декількох рівнях:

– нормативний рівень – прийняття законодавчих чи підзаконних актів на виконання міжнародних зобов'язань (наприклад, ратифікація міжнародних договорів, внесення змін до внутрішніх законів з метою узгодження з міжнародними стандартами);

– інституційний рівень – діяльність органів державної влади щодо забезпечення реалізації міжнародних норм через адміністративні, судові чи інші механізми;

– юрисдикційний рівень – тлумачення і застосування міжнародних норм національними судами, зокрема через доктрину прямої дії міжнародних договорів або через інтерпретативне звернення до норм міжнародного права як до еталонів для вирішення спорів.

Така «рівневість» правореалізації міжнародного права значною мірою виходить із концепції «інтерналізації міжнародного права». Інтерналізація міжнародного права – це процес, за допомогою якого держави інкорпорують міжнародне право у своє внутрішнє законодавство. Хоча ратифікація міжнародного договору або прийняття принципу звичайного міжнародного права технічно зобов'язує державу дотримуватися правила, загальновизнано, що для коректного впровадження міжнародного права воно має бути інтерналізоване на національному рівні. Це необхідно, оскільки суб'єкти повинні мати певне зобов'язуюче відчуття обов'язку перед законом, перш ніж він почне розглядатися як відповідний стандарт поведінки. Інтерналізація міжнародного права у внутрішнє законодавство може стосуватися як формальних міжнародних законів, таких як положення договору, так і інкорпорації ширших міжнародних норм, незалежно від того, кодифіковані вони в письмовій формі чи ні [3]. Правослухняні держави інтерналізують міжнародне право, включаючи його до своїх внутрішніх правових і політичних структур за допомогою виконавчих дій, законодавства та судових рішень, які враховують та інкорпорують міжнародні норми [4, с. 206].

Необхідно підкреслити, що правореалізація у сфері міжнародного права істотно відрізняється від класичної реалізації норм національного законодавства: вона має метаюридичний вимір, оскільки передбачає міжсистемне співіснування правових порядків, які можуть ґрунтуватися на різних концептуальних основах – нормативістських, плюралістичних, конституціоналістських тощо.

Крім того, правореалізація міжнародного права виявляє себе не лише як інструмент позитивного впливу на національні правові системи, а й як індикатор їхньої здатності до інституціональної відкритості, правового діалогу та рецепції універсальних правових цінностей. З огляду на це ступінь і якість правореалізації міжнародного права можуть правомірно розглядатися як один із критеріїв інтегративної спроможності національного правопорядку в умовах глобалізованого нормативного простору.

Особливість правореалізації міжнародного права полягає ще й у тому, що вона завжди здійснюється у трикутнику «міжнародна норма – національний механізм – суб'єкт реалізації», де кожен елемент зумовлює специфіку процесу. Залежно від правової системи держави, співвідношення цих елементів може варіюватися – від безпосереднього застосування (у моністичних системах) до складних трансформаційних процедур (у дуалістичних).

Крім того, правореалізація міжнародного права не обмежується лише державами як суб'єктами міжнародного права: дедалі більше уваги приділяється ролі судів, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, які в окремих випадках виступають як реалізатори міжнародних норм. Це підтверджує сучасна практика, наприклад, застосування стандартів Європейського суду з прав людини в рішенні національних судів навіть без прямої норми закону. Іншими словами, суд не застосовує міжнародне право напряму, а залучає його як інтерпретаційний ресурс, щоб гарантувати логіку, сумісність і ціннісне узгодження з глобальними стандартами.

Окремої уваги заслуговує феномен правореалізації через «м'яке право». Як зауважується, воно виконує функцію правового орієнтира у сферах, де формальне імплементування ускладнене або політично небажане. Хоча норми «м'якого права» (soft law) не можуть безпосередньо слугувати підставою для позову, вони мають як легітимізуючий, так і делегітимізуючий прямий вплив. Навіть державі, яка відхилила певний інструмент «м'якого права», надзвичайно складно стверджувати, що поведінка, яка відповідає йому з боку тих, хто його прийняв, є нелегітимною. Незважаючи на відсутність доктрини застарівання в міжнародному праві, легітимність раніше існуючої норми міжнародного права може бути підірвана принципами «м'якого права», що з'являються [5, с. 866].

Це особливо характерно для сфер, де міжнародне право демонструє високу динаміку (права людини, екологія, цифрова безпека, гендерна рівність), але де складність досягнення обов'язкових міжнародних договорів спричинила інтенсивний розвиток м'яких норм. У таких випадках право-

реалізація фактично відбувається через рецепцію ціннісних і нормативних орієнтирів, які формуються soft law-інструментами.

Така правореалізація проявляється через:

– інтерпретацію норм національними судами з огляду на міжнародні стандарти;

– використання міжнародних рекомендацій і декларацій у нормотворчості;

– адаптацію управлінських і адміністративних практик до стандартів, закріплених у актах «м'якого права».

Це, по суті, інтерпретативна правореалізація, що функціонує як міст між міжнародними нормами та внутрішнім застосуванням.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині правореалізація розглядається не лише як процес, що завершує нормативну дію міжнародного зобов'язання, а й як форма інституційного та культурно-правового визнання міжнародного права в межах національного простору. Вона охоплює як формальні юридичні акти (наприклад, прийняття закону на виконання договору), так і неформальні практики правового впливу, які виявляються у поведінці публічних органів, рішенні судів, а також у правосвідомості.

Цей підхід розвивається у концепції «взаємодіючого права», за якої право стає ефективним не тоді, коли воно лише імплементується, а коли воно визнається легітимним і підтримується стійкими соціальними практиками. Відповідно правореалізація міжнародного права передбачає не лише внутрішнє нормативне узгодження, а й створення умов для повторюваного, інституційно підтримуваного виконання норм [6].

Цінним у цьому контексті є й підхід конституціоналізації міжнародного права, тобто перенесенні фундаментальних міжнародних принципів (прав людини, правовладдя, демократичного легітимізму) в конституційний вимір національних систем. Отже, реалізація міжнародного права проявляється не лише у «включенні» норми, а й у перетворенні міжнародного зобов'язання на частину національного правопорядку. Тож погоджуємося з думкою, що «в умовах глобалізації та ускладнення суспільних відносин класичні концепції монізму та дуалізму вже не можуть повноцінно пояснити взаємодію міжнародного та національного права. Натомість багаторівневий конституціоналізм пропонує новий підхід, який виходить за межі окремих держав і спрямований на захист інтересів як глобальної спільноти, так і окремих індивідів» [7, с. 166].

Крім того, важливо зважати на функцію правореалізації як механізму системної легітимації державної влади в умовах міжнародної підзвітності. Зокрема, реалізовуючи міжнародні норми, держава не лише виконує зовнішнє зобов'язання, а й посилює внутрішню легітимність, демонструючи відповідність універсальним стандартам, таким як недискримінація, доступ до правосуддя чи належне врядування. У цьому сенсі правореалізація перетворюється на інструмент правового самовизначення держави, що формує її ідентичність як учасника міжнародного правопорядку.

Висновки. Реалізація міжнародно-правових норм у національному правопорядку є багатовимірним процесом, що виходить за межі формального нормативного відтворення міжнародних приписів. Вона включає інституційну адаптацію, інтерпретативне залучення, рецепцію ціннісних імперативів і трансформацію внутрішньої правової логіки під впливом глобальних стандартів. Як показує аналіз сучасних досліджень, ефективна правореалізація можлива лише за умови поєднання юридичної зобов'язаності з нормативною легітимністю та соціальною підтримкою. Узгодженість між міжнародними та національними нормами у XXI ст. постає не як формальна відповідність, а як результат багаторівневої взаємодії правових систем, що ґрунтується на принципах взаємного визнання, діалогу та правової відкритості. Тому подальше дослідження правореалізації міжнародного права повинно враховувати не лише традиційні інструменти імплементації, а й нові форми правової інтерпретації, конституціоналізації та глобального адміністративного впливу.

Список використаних джерел

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид:, переробл. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Київ, 1980. 318 с.

3. Zartner, D. Internalization of International Law. Oxford Research Encyclopedia of International Studies. 2020. September 28. URL: https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-225 (дата звернення 28.05.2025).
4. Harold Hongju Koh. The Roscoe Pound Lecture: Transnational Legal Process. Nebraska Law Review. 75. 1994. P. 181–207.
5. Chinkin C. M. The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law. International and Comparative Law Quarterly. 1989. Vol. 38, no. 4. P. 850–866. URL: https://doi.org/10.1093/iclqaj/38.4.850 (date of access: 28.05.2025).
6. Toope S. J., Brunnée J. Legitimacy and Legality in International Law: An Interactional Account. Cambridge University Press, 2010. URL: 10.1017/CBO9780511781261 (date of access: 28.05.2025).
7. Пирога І. С., Бєлов Д. М. Конституціоналізація міжнародного права: теоретико-правовий аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. Вип. 6. С. 164–169.

References

1. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl. i dopovn. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2012. 1020 p.
2. Haverdovskyi A. S. Implemetatsyia norm mezhdunarodnoho prava. Kyiv, 1980. 318 p.
3. Zartner D. (2020, September 28). Internalization of International Law. Oxford Research Encyclopedia of International Studies. URL: https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-225 (date of access: 28.05.2025).
4. Koh H. H. (1994). The Roscoe Pound Lecture: Transnational Legal Process. Nebraska Law Review, 75, 181–207.
5. Chinkin C. M. (1989). The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law. International and Comparative Law Quarterly, 38(4), 850–866. https://doi.org/10.1093/iclqaj/38.4.850 (date of access: 28.05.2025).
6. Toope S. J., & Brunnée J. (2010). Legitimacy and Legality in International Law: An Interactional Account. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511781261 (date of access: 28.05.2025).
7. Pyroha I. S., Bielov D. M. (2024). Konstytutsionalizatsiia mizhnarodnoho prava: teoretyko-pravovyi analiz. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo,* no. 6, pp. 164–169.

Багінський Р. В. Реалізація міжнародного права в національному правопорядку: виклики узгодженості

У статті досліджується правореалізація міжнародно-правових норм як складний міжрівневий процес нормативного, інституційного та інтерпретативного втілення міжнародних зобов'язань у національному правопорядку. Автор аналізує правореалізацію не лише як інструмент імплементації норм, а й як багатоаспектну форму правової взаємодії між глобальним і національним правовими порядками. У фокусі дослідження – концепції інтерналізації, soft law, судової рецепції, правової адаптації, що засвідчують плюралістичний і динамічний характер сучасної правореалізації. Окреслено специфіку національних механізмів реалізації міжнародного права в умовах конституційного примату, а також роль судових інституцій у формуванні усталеної практики інкорпорації. Доведено, що правореалізація виконує не лише технічну, а й легітимаційну функцію, будучи індикатором правової ідентичності держави та її нормативної сумісності з міжнародним правопорядком. Вона постає як ключовий механізм інтеграції національного права у глобальний нормативний контекст.

Ключові слова: міжнародне право, правореалізація, імплементація міжнародних норм, інтерналізація, трансформація норм, м'яке право, інтерпретативне застосування, узгодженість правових систем, глобальна правова інтеграція.

Baginskyi R. V. Realisation of International Law in the National Legal Order: Challenges of Coherence

This article provides a comprehensive analysis of the realisation of international legal norms within national legal systems, with particular focus on the conceptual and structural challenges related to normative coherence. The author examines realisation not as a static or merely formal process, but as a complex and evolving phenomenon shaped by legal, institutional, and interpretative dimensions. Realisation of international law encompasses a wide range of mechanisms, including incorporation, transformation, adaptation, and internalisation. The doctrinal frameworks of monism and dualism, the constitutional hierarchy of norms, and national legal traditions influence these mechanisms.

Drawing on contemporary international legal theory, the study emphasises the importance of internalisation as a condition for the effective functioning of international law at the domestic level. Internalisation is interpreted not

only as a legal technique but as a normative process whereby international norms become embedded in national legal and political consciousness. This includes the use of global standards in legislative reform, executive practice, and most notably, judicial reasoning.

The article further explores the growing relevance of soft law in the process of realisation. Soft law instruments – declarations, guidelines, principles – though not legally binding, exert significant normative influence. They provide orientation in areas where hard law is lacking or politically sensitive, such as environmental law, human rights, and digital governance. Their incorporation into administrative practices, policy design, and judicial decisions reflects an emerging layer of normative realisation that transcends strict positivist models.

Realisation is also understood as a vehicle of legal legitimacy. The degree to which a state realises international legal obligations reflects its openness to normative pluralism and its alignment with global legal standards. Moreover, the process of realisation contributes to the legal identity of the state by shaping its constitutional narrative and value system by transnational principles such as the rule of law, human dignity, and democratic accountability.

In conclusion, the article argues that the realization of international law must be viewed not only through the lens of legal effectiveness but also as a measure of normative integration, institutional adaptability, and constitutional compatibility. It is a multidimensional and dynamic process that bridges international legal authority with domestic legal autonomy, functioning as both a technical and symbolic instrument of legal development in a globalized legal environment.

Key words: International law; Realisation of law; Implementation of international norms; Internalisation; Transformation of norms; Soft law; Interpretative application; Coherence of legal systems; Global legal integration.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-354-358

УДК 341.6:347.918](045)

Владислав Олександрович Бандровський,
аспірант відділу міжнародного права
та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-1992-1170

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ АРБІТРАЖ І ПРОБЛЕМА СУВЕРЕННОГО ІМУНІТЕТУ ДЕРЖАВИ І КОНТРЗАХОДИ У СВІТЛІ НЬЮ-ЙОРКСЬКОЇ ТА ВАШИНГТОНСЬКОЇ КОНВЕНЦІЙ

Постановка проблеми. Попри наявність рішень інвестиційних арбітражів на користь інвесторів, у справах проти російської федерації залишається невирішеною проблема їх ефективного примусового виконання. Зіткнення між міжнародно-правовими зобов'язаннями держав щодо визнання та виконання арбітражних рішень і принципом суверенного імунітету ускладнює реалізацію прав інвесторів, зокрема в контексті збройної агресії рф проти України.

Мета дослідження. Метою статті є з'ясування можливостей застосування міжнародно-правових механізмів, зокрема положень Конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року (далі – Нью-Йоркська конвенція) та Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами 1965 року (далі – Вашингтонська конвенція), для подолання перешкод, пов'язаних із суверенним імунітетом держави-агресора, та забезпечення ефективного виконання рішень інвестиційного арбітражу.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика суверенного імунітету у сфері виконання інвестиційних арбітражних рішень активно висвітлюється у працях західної доктрини (G. van Harten, E. Gaillard), однак у вітчизняному правознавстві вона досі розглядається фрагментарно. Питання міжнародно-правової відповідальності держави та застосування контрзаходів досліджувалися, зокрема, у працях М. Медведєвої (міжнародний компенсаційний механізм у контексті агресії рф) [1, с. 61–65], О. Валендюка (принципи реституції, компенсації та сатисфакції) [2, с. 134–137] і Д. Гудими (моральна шкода та обмеження суверенного імунітету) [3, с. 63–66]. Українська судова практика з формування підходів до виконання інвестиційних рішень є лише на початковому етапі розвитку. Все вищенаведене й зумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Факт ухвалення інвестиційного рішення на користь інвестора сам по собі не гарантує поновлення порушених прав без ефективних механізмів його виконання. Вашингтонська конвенція (Конвенція МЦВІС) встановлює один із найбільш сприятливих міжнародно-правових режимів для визнання та виконання рішень інвестиційних арбітражів [4]. Відповідно до її положень рішення МЦВІС мають бути визнані та виконані на території всіх держав – учасниць Конвенції МЦВІС без застосування будь-яких додаткових процедур або застережень. Особливістю Конвенції МЦВІС є виключення права держав-членів відмовляти у визнанні або виконанні рішень, навіть за мотивами публічного порядку, що традиційно допускається, наприклад, у рамках застосування Нью-Йоркської конвенції 1958 року.

Водночас слід зазначити, що положення Конвенції МЦВІС не застосовуються до вирішення інвестиційних спорів між Україною та російською федерацією, оскільки остання, хоча й підписала Конвенцію МЦВІС, проте її не ратифікувала. Крім того, Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій не містить положень, які б передбачали можливість передання спорів на розгляд до арбітражу МЦВІС [5].

Водночас важливо, що російська федерація як учасниця Нью-Йоркської конвенції [6] фактично погодилась на відмову від суверенного імунітету стосовно процедур визнання та виконання арбітражних рішень на своїй території. Це положення отримало сталу практичну імплементацію

в ряді юрисдикцій, що підтверджується значним обсягом прецедентної практики, яка застосовує норми Конвенції до інвестиційних спорів [7, с. 371–374]. Варто зазначити, однак, що застосування Нью-Йоркської конвенції до інвестиційних арбітражних рішень не є загальновизнаним, особливо в державах, які зробили застереження щодо обмеження сфери дії цієї Конвенції лише комерційними спорами. Тим не менш, національні суди держав – учасниць Конвенції уповноважені визнавати та примусово виконувати арбітражні рішення проти російської федерації.

Важливо наголосити, що навіть визнання і виконання інвестиційних рішень відповідно до норм внутрішнього права також не суперечить положенням міжнародного права. Зокрема, відповідно до ст. 10 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року міжнародне право не вимагає від держав автоматичного застосування суверенного імунітету щодо активів іноземної держави, коли йдеться про виконання арбітражних рішень, що мають характер приватноправових спорів [8].

Подвійна природа інвестиційних спорів та відповідних арбітражних рішень

Окремої уваги заслуговує питання трансформації таких спорів з публічно-правового у квазіприватний вимір у межах інвестиційного арбітражу. Як слушно зазначається у міжнародній доктрині, положення двосторонніх угод про захист інвестицій фактично створюють режим приватного арбітражного розгляду, в якому держави втрачають право посилатися на суверенний імунітет [9, с. 42–43]. Саме цей аспект уможливив низці інвестиційних трибуналів, зокрема у справах за участю українських інвесторів проти рф у зв'язку з анексією Криму, визнати наявність юрисдикції та накласти зобов'язання на росію щодо відшкодування шкоди (наприклад, справи Naftogaz v. Russia [10], PrivatBank v. Russia [11], Aeroport Belbek v. Russia [12] тощо).

Водночас слід критично зауважити, що, незважаючи на винесені рішення, механізм реального виконання таких рішень поки що залишається малоефективним. Причина криється, зокрема, у складній міжнародно-правовій природі імунітету держав та практичній відсутності у рф наміру добровільно дотримуватися цих рішень.

Арбітраж між інвестором та державою як виняток із суверенного імунітету

У сучасній міжнародно-правовій доктрині інвестиційний арбітраж на основі двосторонніх угод про захист інвестицій (ДІУ) дедалі частіше розглядається як інструмент правової відповідальності держав за шкоду, завдану внаслідок збройної агресії. Ці угоди мають змішану правову природу: вони одночасно гарантують інвесторам дотримання норм міжнародного публічного права та надають їм процесуальну автономію, зокрема право самостійного звернення до арбітражу без дипломатичного втручання. Багато ДІУ, укладених із російською федерацією, містять арбітражні застереження, що спираються на презумпцію згоди держави, виражену через ратифікацію договору. Це дозволяє інвестору обґрунтовано посилатися на відмову росії від юрисдикційного імунітету щодо таких спорів. Особливо важливим є те, що у випадках, де спір стосується актів jure imperii, арбітраж дозволяє використовувати їх у приватноправовому вимірі – із застосуванням комерційних критеріїв. Водночас така інтерпретація потребує обачності, адже це розмиває межу між публічноправовою відповідальністю держави у системі jus ad bellum і механізмами приватного арбітражного процесу.

Не менш складною залишається і стадія виконання арбітражних рішень. Навіть за наявності обов'язкового рішення, примусове звернення стягнення на активи держави часто блокується нормами національного законодавства про імунітет. Однак міжнародне звичаєве право, а також ст. 10 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети та їх власності визнають можливість обмеження імунітету в разі, якщо спір має ознаки комерційного або змішаного характеру.

Отже, інвестиційний арбітраж може функціонувати як особлива форма правової відповідальності держави, що виходить за межі класичного приватноправового розгляду, водночас вимагаючи суворого методологічного підходу при кваліфікації природи спору та визначенні меж допустимого обмеження державного імунітету.

Застосування Нью-Йоркської конвенції 1958 року до інвестиційного арбітражу

У практиці Верховного Суду на сьогодні відсутній сталий підхід до визнання та виконання рішень інвестиційних арбітражів, однак постанова у справі № 824/182/21 від 2 вересня 2022 року є показовим прецедентом, який заслуговує на докладний аналіз [13]. Суд, розглядаючи звернення Латвійської Республіки про визнання та виконання рішення Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів (МЦВІС), уперше чітко окреслив правову конструкцію застосування Конвенції МЦВІС у поєднанні з нормами національного законодавства України [4].

Питання визнання та виконання інвестиційних арбітражних рішень через призму Нью-Йоркської конвенції 1958 року залишається предметом активної дискусії як у доктрині, так і в судовій практиці. Формально сфера дії Конвенції обмежується спорами комерційного та приватно-правового характеру, які за своєю сутністю не повинні стосуватися публічно-правових відносин. Проте численна практика свідчить про те, що положення Конвенції активно застосовуються й до інвестиційних арбітражних рішень.

Фактичні обставини справи № 824/182/21

Латвійська Республіка подала заяву до Київського апеляційного суду про визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення, винесеного за правилами МЦВІС. Рішенням цього арбітражу з українського резидента було стягнуто понад 3 мільйони євро витрат, пов'язаних з провадженням. Суд першої інстанції, посилаючись на Конвенцію МЦВІС 1965 року, задовольнив заяву та видав виконавчий лист. Боржник оскаржив це рішення, вказуючи на порушення арбітражної процедури, невідповідність процесу умовам арбітражної угоди та суперечність рішення публічному порядку України. Апеляція була залишена без задоволення.

Правова позиція Верховного Суду

Постанова Верховного Суду формує три ключові підходи до визнання та виконання рішень інвестиційних арбітражів на території України:

По-перше, Верховний Суд підтвердив, що визнання арбітражних рішень в Україні здійснюється на підставі:

– норм Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж»;

– положень глави 3 розділу IX Цивільного процесуального кодексу України; та

– відповідних міжнародних договорів, зокрема Нью-Йоркської 1958 року та Конвенції МЦВІС 1965 року конвенцій.

У цьому контексті Суд тлумачив термін «комерційний» розширювально, включаючи до нього також інвестиційні правовідносини. Тож інвестиційний арбітражний спір, попри його *sui generis* характер, підпадає під сферу дії Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж».

По-друге, Верховний Суд застосував положення частини першої статті VII Нью-Йоркської конвенції, які передбачають так зване застереження про більш сприятливий режим. Відповідно до цієї норми національні суди зобов'язані застосовувати той міжнародний договір або норму внутрішнього права, яка є більш сприятливою для визнання та виконання арбітражного рішення. У цій справі такою нормою стала ст. 54 Конвенції МЦВІС, що вимагає від держав-учасниць визнання і виконання арбітражного рішення МЦВІС як рішення національного суду.

Отже, Верховний Суд дійшов висновку, що посилання боржника на положення ст. V Нью-Йоркської конвенції про підстави для відмови у виконанні є безпідставним у межах справи МЦВІС. Підстави для відмови у виконанні, передбачені національним законодавством або Нью-Йоркською конвенцією, не застосовуються, якщо стороною обрано режим Конвенції МЦВІС.

По-третє, Верховний Суд зазначив, що у процедурних аспектах (порядок подання заяви, процесуальні строки, вимоги до форми тощо) національні суди мають керуватися національним законодавством, а саме Цивільним процесуальним кодексом України та Законом «Про міжнародний комерційний арбітраж», тоді як матеріальні підстави для визнання і виконання рішень МЦВІС

визначаються виключно Конвенцією МЦВІС, за винятком випадків, коли її положення суперечать Конституції України.

Узагальнення іншої практики: застосування Нью-Йоркської конвенції за замовчуванням

Окрім згаданої постанови, практика українських судів підтверджує, що у справах щодо визнання рішень інвестиційних арбітражів, які не підпадають під дію Конвенції МЦВІС (наприклад, арбітражі *ad hoc* або за правилами UNCITRAL), суди застосовують Нью-Йоркську конвенцію. Так, у постанові Верховного Суду від 14 січня 2021 року у справі № 824/178/19 суд відмовив у визнанні інвестиційного арбітражного рішення, застосувавши положення ст. V Нью-Йоркської конвенції [14]. Варто зауважити, що для тлумачення положень Конвенції суди традиційно посилаються на практику її застосування до комерційного арбітражу, що фактично нівелює розмежування між інвестиційними та комерційними арбітражами у питанні процедурного режиму їх визнання. Аналогічно постанова Верховного Суду від 7 вересня 2023 року у справі № 824/22/19 свідчить про застосування Нью-Йоркської конвенції як базового інструменту правового регулювання визнання рішень інвестиційного арбітражу в Україні у відсутність спеціального міжнародного договору [15].

Підсумовуючи, постанова Верховного Суду у справі № 824/182/21 є критично важливою для формування української доктрини визнання та виконання інвестиційних арбітражних рішень. Вона засвідчує готовність національних судів визнавати пріоритет спеціальних міжнародних договорів (у цьому випадку – Конвенції МЦВІС) над загальними нормами Нью-Йоркської конвенції та національного законодавства. Водночас вона підтверджує, що у випадку відсутності спеціального договору застосовується режим Нью-Йоркської конвенції за аналогією до комерційних арбітражів.

Інвестиційні арбітражні рішення та проблема суверенного імунітету у контексті Нью-Йоркської конвенції

Зазначена практика свідчить про те, що інвестиційні арбітражні рішення розглядаються як такі, що мають принаймні частково комерційний характер. Відповідно такі рішення або підпадають під режим самостійного визнання та виконання відповідно до Конвенції МЦВІС, або, у разі якщо вони не охоплюються її дією, застосовуються ті самі правила визнання та виконання, що й до суто комерційних арбітражних рішень. У жодному з цих випадків суверенний імунітет не виступає абсолютною перешкодою для їх визнання та виконання.

Важливо наголосити, що російська федерація є учасницею Нью-Йоркської конвенції 1958 року. При цьому, хоча ст. 1(3) Конвенції дозволяє договірним державам зробити застереження щодо застосування Конвенції виключно до спорів, які вважаються комерційними за національним правом, російська федерація не скористалася таким правом. Навіть якби таке застереження було зроблене, воно не впливало б на застосування Конвенції в інших державах, що не встановили аналогічного застереження.

Відтак національні суди, у тому числі в юрисдикціях, де діє Нью-Йоркська конвенція, мають правові підстави для визнання та примусового виконання арбітражних рішень, винесених проти росії. Зазначені дії не суперечать міжнародному праву, оскільки сама росія як учасниця Конвенції добровільно прийняла відповідні міжнародно-правові зобов'язання.

Контрзаходи як інструмент забезпечення виконання арбітражних рішень

Неефективність традиційних механізмів примусового виконання арбітражних рішень проти держави-агресора актуалізує питання застосування контрзаходів як альтернативного інструменту правового примусу. Відповідно до статей 49–54 Проєкту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року контрзаходи являють собою правомірні дії потерпілої держави, спрямовані на спонукання держави-порушника до припинення міжнародно-протиправ-

ного діяння та надання відшкодування [17]. У контексті невиконання арбітражних рішень такі заходи можуть включати заморожування активів держави-боржника, обмеження торговельних відносин або відмову в наданні дипломатичних привілеїв. Особливої актуальності набуває можливість застосування колективних контрзаходів з боку держав-союзників потерпілої сторони (України), що значно підвищує ефективність примусового тиску на державу-агресора (росію). Водночас контрзаходи мають відповідати принципам пропорційності, тимчасовості та не повинні зачіпати основоположні права людини або гуманітарні зобов'язання.

Застосування контрзаходів у справах про виконання інвестиційних арбітражних рішень може мати певний потенціал як ефективного доповнення до арбітражних механізмів примусу. Зокрема, заморожування російських державних активів у юрисдикціях країн G7 та ЄС може розглядатися як форма контрзаходів, спрямованих на забезпечення виконання міжнародно-правових зобов'язань, включаючи рішення інвестиційних арбітражів. Такі дії теоретично не мають суперечити принципу суверенного імунітету, оскільки застосовуються як реакція на попереднє міжнародно-протиправне діяння. Однак успішність таких заходів залежить від координації між державами та існування політичної волі до їх послідовного застосування.

Висновки. Ухвалення арбітражного рішення на користь інвестора саме по собі не гарантує реального поновлення його прав, якщо таке рішення не буде забезпечене ефективними механізмами виконання. Проблема особливо загострюється у справах проти російської федерації, яка ігнорує виконання рішень і послуговується імунітетом.

Конвенція МЦВІС 1965 року встановлює безумовний режим визнання арбітражних рішень. Водночас Україна її ратифікувала, а російська федерація ні. Тому застосування цієї Конвенції до спорів з РФ натепер неможливе. Натомість Нью-Йоркська конвенція 1958 року, учасницею якої є росія, створює альтернативну платформу для визнання арбітражних рішень. Попри формальне обмеження її сфери дії до «комерційних спорів», інвестиційна арбітражна практика розвивається саме у цьому напрямі, що поступово розмиває класичне публічно-приватне розмежування. Верховний Суд України у справі № 824/182/21 окреслив чіткий підхід до визнання рішень МЦВІС, а також підтвердив можливість застосування Нью-Йоркської конвенції до інвестиційних арбітражів у випадках, не охоплених Конвенцією МЦВІС. Такий підхід фактично визнає квазіприватноправову природу інвестиційних спорів. Водночас навіть за наявності арбітражного рішення проблема імунітету держави залишається ключовим бар'єром для виконання. Проте сучасне міжнародне право допускає звуження цього імунітету у спорах, що стосуються комерційної діяльності. Така позиція дає підстави для легітимного звернення стягнення на активи держави-агресора за кордоном, зокрема у державах, що визнають обмежений імунітет.

У контексті системного невиконання російською федерацією міжнародно-правових зобов'язань актуалізується питання застосування контрзаходів як додаткового механізму правового примусу. Відповідно до Проєкту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння заморожування активів держави-порушника може розглядатися як пропорційна реакція на попередні міжнародно-протиправні діяння, включаючи невиконання арбітражних рішень.

Подальше дослідження доцільно спрямувати на теоретичне обґрунтування і практичну класифікацію інвестиційних спорів як таких, що мають змішаний характер, із урахуванням міжнародної практики та підходів судів держав-учасниць Нью-Йоркської конвенції. Такий аналіз необхідний для вироблення доктринальної позиції, яка уможливить ефективно використовувати наявні механізми визнання та виконання рішень проти держави-агресора.

Список використаних джерел

1. Медвєдева М. Міжнародний компенсаційний механізм як засіб реалізації міжнародно-правової відповідальності Росії за шкоду, завдану внаслідок її збройної агресії проти України. *Право України.* 2024. № 7. С. 61–75.
2. Валендюк О. Міжнародно-правові принципи відшкодування шкоди, завданої унаслідок збройного конфлікту. *Право України.* 2024. № 9. С. 134–137.
3. Гудима Д. Право на компенсацію моральної шкоди, завданої державою-агресором: деякі проблеми вітчизняної судової практики. *Право України.* 2024. № 10. С. 63–78.
4. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18 березня 1965 року. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/documents/ICSID_Convention.pdf

5. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_101#Text
6. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йорк, 1958). URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf
7. Van Harten G. The Public-Private Distinction in the International Arbitration of Individual Claims against the State. *International and Comparative Law Quarterly.* 2007. Vol. 56, No. 2. P. 371–378.
8. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, 2004. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/4_1_2004.pdf
9. Gaillard E., Savage J. (eds). International Commercial Arbitration. The Hague: Kluwer Law International, 1999. P. 42–43.
10. PJSC CB PrivatBank and Finance Company Finilon LLC v. Russian Federation: PCA Case No. 2015-21. URL: https://www.italaw.com/cases/3970
11. PJSC CB PrivatBank and Finance Company Finilon LLC v. Russian Federation: PCA Case No. 2015-21. URL: https://www.italaw.com/cases/3970
12. Aeroport Belbek LLC and Mr. Igor Valerievich Kolomoisky v. Russian Federation: PCA Case No. 2015-07. URL: https://www.italaw.com/cases/3826
13. Верховний Суд. Постанова від 02 вересня 2022 року у справі № 824/182/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141305
14. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18 березня 1965 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text
15. Верховний Суд. Постанова від 14 січня 2021 року у справі № 824/178/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94328414
16. Верховний Суд. Постанова від 07 вересня 2023 року у справі № 824/22/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113357487
17. Проєкт статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, прийнятий Комісією з міжнародного права ООН у 2001 році. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

References

1. Medviedeva M. Mizhnarodnyi kompensatsiinyi mekhanizm yak zasib realizatsii mizhnarodno-pravovoi vidpovidalnosti Rosii za shkodu, zavdanu vnaslidok yii zbroinoi ahresii proty Ukrainy. *Pravo Ukrainy.* 2024. № 7. S. 61–75.
2. Valendiuk O. Mizhnarodno-pravovi pryntsypy vidshkoduvannia shkody, zavdanoi unaslidok zbroinoho konfliktu. *Pravo Ukrainy.* 2024. № 9. S. 134–137.
3. Hudyma D. Pravo na kompensatsiiu moralnoi shkody, zavdanoi derzhavoiu-ahresorom: deiaki problemy vitchyznianoi sudovoi praktyky. *Pravo Ukrainy.* 2024. № 10. S. 63–78.
4. Konventsiia pro poriadok vyrishennia investytsiinykh sporiv mizh derzhavamy ta inozemnymy osobamy vid 18 bereznia 1965 roku. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/documents/ICSID_Convention.pdf
5. Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Uriadom Rosiiskoi Federatsii pro zaokhochennia ta vzaiemnyi zakhyst investytsii vid 27 lystopada 1998 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_101#Text
6. Konventsiia pro vyznannia ta vykonannia inozemnykh arbitrazhnykh rishen (Niu-York, 1958). URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf
7. Van Harten G. The Public-Private Distinction in the International Arbitration of Individual Claims against the State. *International and Comparative Law Quarterly.* 2007. Vol. 56, No. 2. P. 371–378.
8. Konventsiia OON pro yurysdyktsiini imunitety derzhav ta yikh vlasnosti, 2004. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/4_1_2004.pdf
9. Gaillard E., Savage J. (eds). International Commercial Arbitration. The Hague: Kluwer Law International, 1999. P. 42–43.
10. PJSC CB PrivatBank and Finance Company Finilon LLC v. Russian Federation: PCA Case No. 2015-21. URL: https://www.italaw.com/cases/3970
11. PJSC CB PrivatBank and Finance Company Finilon LLC v. Russian Federation: PCA Case No. 2015-21. URL: https://www.italaw.com/cases/3970
12. Aeroport Belbek LLC and Mr. Igor Valerievich Kolomoisky v. Russian Federation: PCA Case No. 2015-07. URL: https://www.italaw.com/cases/3826
13. Verkhovnyi Sud. Postanova vid 02 veresnia 2022 roku u spravi № 824/182/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141305
14. Konventsiia pro poriadok vyrishennia investytsiinykh sporiv mizh derzhavamy ta inozemnymy osobamy vid 18 bereznia 1965 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text
15. Verkhovnyi Sud. Postanova vid 14 sichnia 2021 roku u spravi № 824/178/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94328414

16. Verkhovnyi Sud. Postanova vid 07 veresnia 2023 roku u spravi № 824/22/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113357487
17. Proiekt statei pro vidpovidalnist derzhav za mizhnarodno-protypravni diiannia, pryiniatyi Komisiieiu z mizhnarodnoho prava OON u 2001 rotsi. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

Бандровський В. О. Інвестиційний арбітраж і проблема суверенного імунітету держави і контрзаходи у світлі Нью-Йоркської та Вашингтонської конвенцій

Стаття присвячена проблемі ефективного примусового виконання рішень інвестиційних арбітражів у спорах із державою-агресором, зокрема російською федерацією, яка здійснює збройну агресію проти України. Незважаючи на наявність численних рішень інвестиційних трибуналів на користь українських інвесторів, механізм реалізації таких рішень на практиці залишається малоефективним. Основною перешкодою є посилання росії на суверенний імунітет та її відмова визнавати та виконувати міжнародно-правові зобов'язання. Здійснено аналіз Вашингтонської конвенції 1965 року, яка встановлює найбільш сприятливий режим визнання і виконання рішень інвестиційного арбітражу. Однак рф не є стороною Вашингтонської конвенції 1965 року, що унеможливлює її застосування до спорів за участю росії. Водночас автор обґрунтовує доцільність застосування Нью-Йоркської конвенції 1958 року, учасницею якої рф є, як правового механізму, що уможливлює визнавати інвестиційні арбітражні рішення навіть попри відсутність прямого договору між сторонами. Особливу увагу приділено питанням трансформації інвестиційного спору з публічно-правового у квазіприватний вимір, що уможливлює відхід від принципу абсолютного суверенного імунітету. На прикладі постанови Верховного Суду у справі № 824/182/21 розглянуто судову практику щодо тлумачення інвестиційного арбітражу як різновиду «комерційного спору» для цілей застосування Нью-Йоркської конвенції. Автор також аналізує положення Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети 2004 року як нормативну основу обмеженого імунітету у випадках, що мають комерційний або змішаний характер. У контексті системного невиконання російською федерацією арбітражних рішень актуалізується застосування контрзаходів, зокрема, заморожування активів держави-порушника як пропорційної реакції на міжнародно-протиправні діяння. У підсумку обґрунтовується необхідність подальшого теоретичного осмислення природи інвестиційного спору, розвитку національної доктрини та розробки процесуальних механізмів, які дадуть змогу ефективно виконувати рішення арбітражів проти держави-агресора, зокрема, шляхом звернення стягнення на її активи за кордоном.

Ключові слова: інвестиційний арбітраж, суверенний імунітет, Нью-Йоркська конвенція, Вашингтонська конвенція, виконання арбітражних рішень, публічно-правовий спір, комерційний характер, міжнародне право, російська федерація, контрзаходи.

Banndrovsky V. O. Investment Arbitration, State Sovereign Immunity, and Countermeasures in the Light of the New York and Washington Conventions

This article addresses the issue of effective enforcement of investment arbitration awards in disputes involving an aggressor state, specifically the Russian Federation, which is waging an armed war against Ukraine. Despite the existence of numerous arbitral awards in favour of Ukrainian investors, the actual enforcement mechanisms remain largely ineffective. The main obstacle lies in Russia's invocation of sovereign immunity and its refusal to recognise and comply with its international legal obligations. The article analyses the 1965 Washington Convention, which establishes the most favourable international regime for the recognition and enforcement of investment arbitration awards. However, as the Russian Federation is not a party to the Washington Convention, this instrument cannot be applied to disputes involving Russia. At the same time, the author substantiates the applicability of the 1958 New York Convention – to which Russia is a party – as an alternative legal mechanism that permits the recognition of investment awards even in the absence of a direct treaty between the parties. Particular attention is paid to the transformation of investment disputes from a public-law dimension into a quasi-private one, which allows for a departure from the principle of absolute sovereign immunity. Using the example of the ruling of the Supreme Court of Ukraine in case No. 824/182/21, the paper explores how Ukrainian courts interpret investment arbitration as a form of "commercial dispute" for the purposes of applying the New York Convention. The author also examines the 2004 UN Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property as a normative basis for recognising exceptions to sovereign immunity in cases of a commercial or mixed character. In the context of the russian federation's systematic non-compliance with arbitral awards, the application of countermeasures becomes increasingly relevant, in particular the freezing of the violating state's assets as a proportionate response to internationally wrongful acts. In conclusion, the article highlights the need for further theoretical clarification of the legal nature of investment disputes, the development of national legal doctrine, and the creation of procedural mechanisms that would enable effective enforcement of arbitral awards against an aggressor state, particularly through the attachment of its assets abroad.

Key words: investment arbitration, sovereign immunity, New York Convention, Washington Convention, enforcement of arbitral awards, public-law dispute, commercial character, international law, russian federation, countermeasures.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-359-365

УДК 343-1

Богдан Петрович Білінський,
аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0001-9752-4163

ЗАКОННІСТЬ СКЛАДУ СУДУ ЯК ЕЛЕМЕНТ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ В СУДІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена необхідністю глибокого наукового аналізу та вдосконалення правового регулювання формування складу суду відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та міжнародних стандартів. Крім того, динамічні зміни кримінального процесуального законодавства потребують уточнення теоретичних положень і правозастосовної практики щодо формування складу суду, зокрема, у питаннях автоматизованого розподілу справ, підстав для відводу суддів та особливостей участі присяжних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після набрання чинності у 2012 році КПК України проблематика питання складу суду в кримінальному процесі вже досліджувалось вітчизняними вченими, такими як О. Шило, Л. Гуртієвою, Т. Лукашкіною, Н. Глинською, Н. Сизою. Водночас з урахуванням постійних нормотворчих процесів і практичних аспектів правозастосовної діяльності це питання потребує більш детального дослідження.

Мета статті. Дослідження цієї теми має на меті не лише теоретико-правовий аналіз чинного законодавства, підзаконних актів, судової практики, а й розкриття тенденцій і перспектив наукового розвитку проблематики, вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства, механізмів реалізації формування та зміни складу суду в кримінальному провадженні для забезпечення незалежності, неупередженості суду та дотримання принципів справедливого судочинства.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використовувалися такі загальнонаукові методи, як метод синтезу, методи аналізу, спостереження, системний, порівняльно-правовий тощо. У той же час для аналізу законності складу суду в практичному значенні в кримінально-процесуальному праві, його ознак та особливостей мало місце застосування спеціально-наукових методів пізнання, таких як формально-юридичний метод, аналіз судової практики. Основні висновки, зроблені у роботі, ґрунтуються на аналізі наукових положень представників доктрини кримінального процесу, норм чинного законодавства у сфері кримінально-процесуального права, судової практики та інших чинників, які впливають на правовідносини.

На сьогодні ступінь наукового дослідження цієї проблеми недостатній.

Основні результати дослідження. За загальним правилом, згідно з положеннями ч. 1 ст. 31 КПК кримінальне провадження в суді першої інстанції здійснюється суддею одноособово [1].

Порушення принципу законності складу суду в кримінальному провадженні може проявлятися в різних аспектах, зокрема: неправомірне залучення судді (відсутність компетенції або порушення процедури призначення), порушення автоматизованого розподілу справ між суддями, що є гарантією неупередженості та випадковості формування складу суду, ігнорування підстав для відводу судді, передбачених КПК України.

Н. Сиза у своїй роботі «Склад суду у кримінальному провадженні в Україні» зазначає серед обставин, які впливають на законність складу суду, зокрема, додержання процедури визначення судді (колегії суддів) для конкретного судового провадження та відсутності обставин, що виключають участь судді у кримінальному провадженні [7, с. 58–59].

Наслідки таких порушень мають істотний вплив на законність судових рішень. Відповідно до ст. 412 КПК України розгляд справи судом у незаконному складі є істотним порушенням, що тягне за собою скасування судового рішення [1]. Однак на практиці виникають труднощі у доведенні порушень, оскільки не завжди є належні процедурні механізми для перевірки та виправлення таких дефектів у процесі.

Забезпечення законного складу суду є фундаментальною гарантією права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Порушення цієї вимоги може спричинити визнання судового рішення незаконним, що підкреслює важливість чіткого законодавчого врегулювання цього інституту.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) неодноразово підкреслював, що право на розгляд справи «законним судом» є невід'ємною частиною права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у ст. 6 Конвенції.

Вимога щодо законності складу суду включає:

– Відповідність призначення суддів закону (як формальне дотримання процедур, так і відповідність принципам незалежності).

– Незалежність і неупередженість суду, що передбачає відсутність зовнішнього впливу на формування складу суду.

– Передбачуваність складу суду, зокрема, через використання об'єктивних процедур розподілу справ.

«Відповідно до усталеної практики Суду наявність безсторонності відповідно до п. 1 ст. 6 повинна визначатися за суб'єктивним та об'єктивним критеріями. Відповідно до суб'єктивного критерію беруться до уваги особисті переконання та поведінка окремого судді, тобто, чи виявляв суддя упередженість або безсторонність у даній справі. Відповідно до об'єктивного критерію визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад відсутність будь-яких сумнівів у його безсторонності» (рішення ЄСПЛ людини від 09 листопада 2006 року у справі «Білуха проти України», заява № 33949/02) [4].

Аналізуючи вказане та інші рішення ЄСПЛ та зіставляючи з нормами КПК України, можна побачити певну недосконалість у частині конкретизації підстав обставин, які викликають сумнів у його неупередженості. Так, ст. 75 КПК України містить вичерпний перелік підстав для відводу, водночас п. 4 цієї статті викладений так: «за наявності інших обставин, які викликають сумнів у його неупередженості» без жодного посилання, конкретизації. Доцільним у даному випадку було б розробити методичні рекомендації або певну регулярну збірку судової практики, яка була б рекомендована до застосування під час розгляду відводів, зокрема в неординарних випадках.

Це дає можливість суддям тлумачити цю норму на власний розсуд. Судді мають забезпечувати довіру учасників судового процесу, тому в разі наявності обґрунтованих підстав для сумнівів у їхній неупередженості вони зобов'язані заявити самовідвід або підлягати відводу. У чинному КПК України для уникнення суперечностей у законності складу суду зафіксовано інститут відводу (параграф 6 глави 3 «Відводи»).

Вичерпний перелік підстав, за наявності яких може бути заявлено відвід судді, передбачений статтями 75, 76 КПК України. Так, відповідно до вимог п. 4 ч. 1 ст. 75 КПК України слідчий суддя, суддя не може брати участь у кримінальному провадженні за наявності інших обставин, які викликають сумнів у його неупередженості [1]. Доволі часто за наявності достатніх підстав для відводу (не тільки сумніву) суди відмовляють у задоволенні заяви про відвід, аргументуючи це формалістично незгодою з процесуальними діями судді, даючи змогу судді, який вже фактично порушив права однієї із сторін і надалі продовжувати розгляд.

У цьому ключі випливає дві важливі проблеми:

1) неоднорідне відношення складу суду, який розглядає питання про відвід – однобічність розгляду вказаних питань просто вражає, все частіше судді відмовляють у задоволенні питання про відвід з формально визначених питань на кшталт «незгода з процесуальним рішенням судді», не звертаючи уваги на порушення учасників процесу;

2) відсутність механізму апеляційного оскарження ухвал про відвід / відмову у відводі, що фактично штучно обмежує сторони в кінцевій реалізації принципу змагальності в частині відстоювання позиції на законний склад суду.

Водночас суди апеляційної та касаційної інстанції все більше приймають постанов, якими скасовують рішення судів першої інстанції з підстави незаконності складу суду, що надалі призводить до тривалого очікування справедливого рішення.

Постановою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17 вересня 2019 року у справі № 277/599/15-к вирок суду першої інстанції та ухвалу суду апеляційної інстанції скасовано. Верховний Суд у постанові зазначив: «Колегія суддів Верховного Суду дійшла висновку, що судом не було забезпечено достатніх гарантій для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності, оскільки питання про відвід головуючого судді Греська В. А., який ухвалив вирок, вирішувалося суддею Прищепою Т. П., котра, виходячи з приписів п. 4 ч. 1 ст. 75 КПК, не мала права брати участі у кримінальному провадженні» [5].

Ще одним важливим аспектом є посилення процесуальних гарантій під час розгляду питання про відвід судді. На сьогодні КПК України не передбачає можливості оскарження рішень щодо відмови у відводі в межах провадження. Це створює значні ризики маніпуляцій з боку суддів, які можуть відмовляти у самовідводі без належного обґрунтування. Введення апеляційного механізму перегляду таких рішень могло б стати ефективним інструментом для забезпечення неупередженості судового складу.

Одним із ключових аспектів, який потребує глибшого вивчення та подальших наукових розвідок, є недостатня розробленість проблематики законності складу суду у кримінальному провадженні. Попри існування наукових праць, присвячених цьому питанню, відсутня цілісна концепція, яка б системно охоплювала всі аспекти законності складу суду в контексті дотримання принципу справедливого судового розгляду.

Не до кінця досліджено вплив порушень законності складу суду на легітимність судових рішень і механізми запобігання таким порушенням.

Додатково наука ще не приділила достатньої уваги питанням ефективності механізмів контролю за дотриманням принципу законності складу суду. Брак детального аналізу цього аспекту призводить до ситуації, коли навіть очевидні порушення процедури розподілу справ чи відмови у відводі судді залишаються до сьогодні недосліджені.

Важливим напрямом подальших досліджень є детальне вивчення міжнародного досвіду у цій сфері. Хоча практика ЄСПЛ містить ряд рішень, які встановлюють стандарти щодо законного складу суду, необхідно провести компаративний аналіз правових підходів різних європейських країн і розробити пропозиції щодо їх імплементації у вітчизняне законодавство.

Отже, відсутність системного підходу до дослідження законності складу суду та недостатнє розкриття цього питання у вітчизняній правовій науці є суттєвими прогалинами, які потребують подальшої розробки. У цьому контексті важливим є створення єдиної концепції законності складу суду, яка б спиралася на принципи правової визначеності, незалежності судової влади та міжнародних стандартів справедливого судочинства.

Висновки. Законність складу суду є ключовим елементом реалізації принципу справедливого судового розгляду. Враховуючи європейські стандарти та сучасні тенденції розвитку кримінального процесуального права, доцільно розширити законодавче регулювання процедур автоматизованого розподілу справ між суддями, зокрема через встановлення чітких механізмів контролю; вдосконалити механізм перевірки незалежності та неупередженості суддів, запровадивши процедури попереднього аналізу можливих конфліктів інтересів; впровадити можливість апеляційного перегляду рішень щодо відмови у відводі та самовідводі судді для усунення правових колізій і забезпечення права на неупереджений розгляд справи.

Отже, вдосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів і практики ЄСПЛ сприятиме підвищенню рівня довіри до судової влади та зміцненню принципу верховенства права в Україні.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
2. Сиза Н. П. Склад суду у кримінальному провадженні в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. Вип. 93. С. 58–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_93_17

3. Гуртієва Л. М., Лукашкіна Т. В. Законний склад суду в першій інстанції у кримінальному провадженні. *Слово Національної школи суддів України.* 2020. Вип. 3 (32). С. 133–146. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2020-2/3-32-2020/26-arh-2020/187-zakonnij-sklad-sudu-v-pershij-instantsiji-u-kriminalnomu-provadzhenni
4. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 листопада 2006 року у справі Справа «Білуха проти України». Заява № 33949/02 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-171904%22]}
5. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17 вересня 2019 року у справі № 277/599/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84481833

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
2. Syza N. P. Sklad sudu u kryminalnomu provadzhenni v Ukraini. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky.* 2012. Vyp. 93. S. 58–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_93_17
3. Hurtiieva L. M., Lukashkina T. V. Zakonnyi sklad sudu v pershii instantsii u kryminalnomu provadzhenni. *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy.* 2020. Vyp. 3 (32). S. 133–146. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2020-2/3-32-2020/26-arh-2020/187-zakonnij-sklad-sudu-v-pershij-instantsiji-u-kriminalnomu-provadzhenni
4. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 09 lystopada 2006 roku u spravi Sprava «Bilukha proty Ukrainy». Zaiava № 33949/02 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-171904%22]}
5. Postanova Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 17 veresnia 2019 roku u spravi № 277/599/15-k. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84481833

Білінський Б. П. Законність складу суду як елемент справедливого судового розгляду в суді першої інстанції в кримінальному провадженні

У статті досліджено проблему законності складу суду як елементу справедливого судового розгляду в суді першої інстанції в кримінальному провадженні. Розглянуто особливості правового регулювання формування складу суду відповідно до положень КПК України та міжнародних стандартів, зокрема практики Європейського суду з прав людини. Проаналізовано основні порушення принципу законності складу суду, такі як недотримання процедури автоматизованого розподілу справ, ігнорування підстав для відводу судді, що може призвести до скасування судового рішення. Наголошено на необхідності вдосконалення нормативної бази, зокрема, щодо механізмів контролю за дотриманням законності складу суду та введення апеляційного перегляду рішень про відмову у відводі. У статті запропоновано шляхи покращення правозастосовної практики з метою забезпечення незалежності та неупередженості суду, що є основою права на справедливий судовий розгляд відповідно до ст. 6 Конвенції.

Ключові слова: законність складу суду, кримінальне провадження, справедливий судовий розгляд, відвід судді, автоматизований розподіл справ, незалежність суду, Європейський суд з прав людини, Кримінальний процесуальний кодекс України, неупередженість.

Bilinskyi B. P. Legality of the court composition as an element of a fair trial in the court of first instance in criminal proceedings

This article delves deeper into the critical issue of the legality of the composition of the court as a fundamental aspect of the right to a fair trial in the first instance of criminal proceedings. Such breaches can lead to the nullification of court decisions due to the infringement of the right to be tried by a legally constituted court. It highlights the procedural safeguards outlined in the Criminal Procedure Code of Ukraine and evaluates their alignment with international legal standards, particularly the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECtHR). The article underscores that the composition of the court is a cornerstone of judicial independence and impartiality, which are essential for ensuring public confidence in the justice system. A key focus is on the automated case distribution system, which is intended to prevent external interference and ensure the random assignment of judges. Violations of this procedure – such as manual interference in case allocation, arbitrary assignment of judges, or failure to consider legitimate challenges against a judge – are identified as major threats to judicial fairness. The article examines several prominent cases where deviations from the prescribed procedures resulted in successful appeals and reversals of judgments. Furthermore, the study emphasizes the importance of enhancing legal frameworks to monitor and enforce the legality of the court's composition. One significant recommendation is the introduction of a specialized appellate mechanism that would allow for the immediate and independent review of decisions to refuse a judge's disqualification. This proposal aligns with the need to strengthen judicial accountability while preserving

judicial autonomy. The main conclusions drawn in this work are based on the analysis of scientific provisions of the criminal procedure doctrine, provisions of the current legislation in the field of criminal procedure law, court practice and other factors affecting legal relations. The article also advocates for more transparent oversight mechanisms, such as periodic audits of the automated case distribution system and public access to information regarding the formation of judicial panels. These measures aim to prevent abuses of power and foster greater public trust in the judiciary. By analyzing both domestic legal provisions and international human rights obligations, the article proposes practical reforms to align Ukraine's legal practices with Article 6 of the European Convention on Human Rights. These reforms would safeguard the independence, impartiality, and integrity of the judiciary, thereby reinforcing the rule of law and the fundamental right to a fair trial.

Key words: legitimacy of the court, criminal proceedings, fair trial, recusal of a judge, automated distribution of cases, independence of the court, European Court of Human Rights, Criminal Procedure Code of Ukraine, impartiality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-366-370

УДК 340.14

Марія Миколаївна Бойко,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-2505-8922

ПРАВОЗАСТОСОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ АДВОКАТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Постановка проблеми. Правозастосовна діяльність як особлива форма реалізації права спрямована на індивідуальне регулювання суспільних відносин, що забезпечує його ефективність і дієвість. Питання, пов'язані із застосуванням права, вже кілька десятиліть є об'єктом правових досліджень, зокрема в теорії та філософії права. Так, О. Юхимюк наголошує на необхідності розмежування понять «правозастосування» і «правозастосовна діяльність». Поняття «правозастосування» учена розглядає як «правову форму діяльності уповноважених компетентних суб'єктів, спрямовану на реалізацію принципів і норм права в конкретних життєвих ситуаціях шляхом винесення індивідуально-конкретних рішень» [1, с. 134], а правозастосовну діяльність – як систему юридичних дій компетентних суб'єктів, що відбувається у визначених процесуально-процедурних формах [1, с. 133].

В. Дума в дисертаційному досліджені визначає правозастосовну діяльність як юридично цілісну систему послідовних, упорядкованих дій у межах реалізації права, що здійснюється у процесуально-процедурних формах особливим колом суб'єктів (державними органами та деякими недержавними організаціями, їх посадовими особами), наділеними владними повноваженнями, спрямовану на забезпечення адресатів правових норм можливістю реалізувати належні їм права та покладені на них обов'язки [2, с. 189].

Н. Добренька вважає, що правозастосовна діяльність є посередником між нормою права та конкретним суб'єктом права, а її завданням є досягнення мети норми права шляхом прийняття індивідуального правозастосовного акта при розгляді конкретної справи [3, с. 159].

Відтак у вітчизняній юридичній літературі усталеним є підхід, що правозастосовна діяльність є формою реалізації права, здійснюється компетентними уповноваженими суб'єктами шляхом прийняття індивідуальних рішень відповідно до положень чинного законодавства.

Польський учений А. Корибський зазначає, що правозастосовна діяльність пов'язана зі встановленням правових наслідків конкретного фактичного стану та є результатом використання правових засобів уповноваженими суб'єктами при регулюванні індивідуальних правовідносин. Установлення правових наслідків фактичного стану можливе завдяки конструкції повноважень, що розуміються як повноваження, надані конкретному суб'єкту права. Змістом цих повноважень є здатність встановлювати права та обов'язки адресатів у конкретній юридичній ситуації [4, с. 15–16]. Учений наголошує, що повноваженнями ухвалювати рішення в межах правозастосовної діяльності наділені не лише органи державної влади, а й інші суб'єкти як публічного, так і приватного права згідно з положеннями законодавства [4, с. 18].

Польський учений Л. Лещинський виокремлює судову та несудову форми правозастосовної діяльності. Судова правозастосовна діяльність є однією з основних форм правозастосування, яка здійснюється судами. Несудову правозастосовну діяльність здійснюють органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, уповноважені органи підприємств, установ та організацій, органи, наділені повноваженнями розглядати дисциплінарні справи [5, с. 27, 30].

Окремим різновидом несудового правозастосування є правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування, що реалізовують повноваження, спрямовані на забезпечення дотри-

мання законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, здійснюють контроль за дотриманням професійних стандартів та етичних норм адвокатами.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження питання правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування ґрунтується на наукових напрацюваннях, присвячених проблематиці правозастосування в загальній теорії права. Зокрема, у працях О. Юхимюк, В. Думи, Н. Добренької аналізуються зміст, ознаки, форми правозастосування. Питання несудової правозастосовної діяльності, зокрема діяльності самоврядних інституцій, висвітлені у працях А. Корибського та Л. Лещинського. Аспекти функціонування органів адвокатського самоврядування досліджено у працях Ю. Оніщика, В. Войцешука, С. Вилкова, О. Коваль, Т. Вільчик та ін. Нормативну основу дослідження становлять положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», зокрема розділ VI щодо дисциплінарного провадження, статті 31–32 щодо зупинення та припинення адвокатської діяльності, а також регламенти КДКА та ВКДКА.

Метою цієї статті є дослідження правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування як окремого виду несудового правозастосування, визначення її поняття та ознак.

Основні результати дослідження. Правозастосування здійснюється державними органами та громадськими структурами, що наділені відповідними повноваженнями, реалізується в межах визначених нормативними актами процедур і завершується ухваленням правозастосовних актів, що мають адресний характер. У межах правозастосовної діяльності органи адвокатського самоврядування України, а саме кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури наділені повноваженнями щодо зупинення чи припинення права на заняття адвокатською діяльністю та здійснення дисциплінарного провадження щодо конкретних адвокатів.

Порядок, підстави, наслідки зупинення та припинення права на заняття адвокатською діяльністю врегульовано статті 31, 32 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI. Проте Закон не дає визначення даних понять, які мають різне змістове наповнення.

Зупинення права на заняття адвокатською діяльністю – це тимчасове припинення адвокатської діяльності за рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури на підставі заяви самого адвоката, рішення суду, розгляду скарги чи внаслідок установлення недієздатності чи обмеження дієздатності, що має наслідком установлення заборони здійснювати адвокатську практику, брати участь у роботі органів адвокатського самоврядування на визначений рішенням строк.

Припинення права на заняття адвокатською діяльністю – це остаточне скасовування права особи здійснювати адвокатську діяльність, що відбувається на підставі рішення суду або кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури у випадках, передбачених законом, що має наслідком виключення адвоката з ЄРАУ та анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Відмінність між зупиненням і припиненням права на заняття адвокатською діяльністю полягає в тривалості правових наслідків. Зупинення є тимчасовим обмеженням права здійснювати адвокатську діяльність, яке може бути поновлене, тоді як припинення права на заняття адвокатською діяльністю – передбачає втрату професійного статусу адвоката, що має наслідком анулювання свідоцтва та виключення з ЄРАУ.

Підстави та порядок здійснення дисциплінарного провадження врегульовано розділом VI Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Дисциплінарне провадження – це процедура розгляду кваліфікаційно-дисциплінарними органами адвокатського самоврядування дисциплінарних скарг на дії адвокатів, що містять ознаки дисциплінарного проступку, за результатами якої ухвалюється мотивоване рішення про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності чи закриття дисциплінарної справи.

Відтак правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування здійснюється у таких формах: розгляд дисциплінарного провадження; зупинення права на заняття адвокатською діяльністю; припинення права на заняття адвокатською діяльністю.

Правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування має специфічні особливості, що відповідають загальним ознакам правозастосування:

1) здійснюється уповноваженими органами адвокатського самоврядування – дисциплінарними комісіями, дисциплінарними судами, колегіями, палатами. Зокрема, в Україні такими органами є

кваліфікаційно-дисциплінарні комісії (далі – КДКА) регіонів і Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури (далі – ВКДКА). У Польщі дисциплінарні справи адвокатів розглядають Дисциплінарний суд палати адвокатів і Вищий дисциплінарний суд [6, с. 271]. У Литві дисциплінарні справи адвокатів розглядає Суд честі адвокатів у порядку, встановленому Асоціацією адвокатів Литви [7, с. 263]. У США в штаті Нью-Йорк дисциплінарні скарги на адвокатів розглядаються Апеляційними департаментами Верховного суду штату Нью-Йорк, яких існує чотири [8]. У штаті Каліфорнія дисциплінарні скарги на неналежну поведінку адвокатів розглядає колегія адвокатів штату, але якщо є підстави для судового розгляду, колегія подає їх до Суду адвокатів штату Каліфорнія (State Bar Court of California). Варто зазначити, що Каліфорнія є єдиним штатом США, де є незалежний професійний суд, який займається розглядом дисциплінарних справ адвокатів [9];

2) публічно-правовий характер. Публічно-правовий характер правозастосовної діяльності зумовлений її здійсненням уповноваженим суб'єктом. Органи адвокатського самоврядування виконують повноваження, делеговані державою, які визначені нормативно-правовими актами, що регулюють правовий статус адвокатури як недержавного публічно-правового інституту. Як зазначає О. Коваль, адвокатура є унікальним явищем, що виконує публічно-правову функцію, залишаючись при цьому незалежним самоврядним інститутом [10, с. 26]. Т. Вільчик наголошує, що адвокатура як спеціально уповноважений Конституцією правозахисний інститут виконує суспільно значущі публічно-правові функції, взаємодіє з державними органами та забезпечує справедливе правосуддя [11, с. 363]. Публічно-правовий характер правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування полягає в тому, що ці органи діють на підставі законодавства, здійснюють контроль за дотриманням професійних стандартів, застосовують до адвокатів дисциплінарні стягнення. У такий спосіб забезпечується баланс між інтересами окремих адвокатів і суспільства загалом, що сприяє підтримці високих стандартів професійної діяльності та підвищенню якості надання правничої допомоги;

3) процедурна форма. Правозастосування здійснюється у спеціально передбаченому нормами права порядку в межах компетенції органу або посадової особи, згідно з чітко визначеною процедурою [12, с. 36]. О. Мамалуй, провівши аналіз визначень поняття процедури як статичної (нормативної конструкції) та динамічної (з точки зору розвитку зовнішньо-об'єктивованих суспільних відносин), зазначає, що це встановлений суб'єктом нормотворчості порядок здійснення суб'єктами права юридично значущих дій, що формалізується в межах процедурних правових норм і має своїм завданням забезпечити алгоритмізацію процедурних за своїм характером суспільних відносин [13, с. 86]. Правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування здійснюється саме за процедурною формою – дисциплінарним провадженням, прийняття індивідуальних рішень щодо зупинення чи припинення заняття адвокатською діяльністю, а не процесуальною, оскільки не регулюється процесуальними кодексами і не реалізується в межах судового процесу;

4) активний характер. Активний характер правозастосовної діяльності полягає в здійсненні цілеспрямованих і результативних дій уповноваженими суб'єктами на основі норм права, щодо вирішення конкретної юридичної ситуації, яка завершується прийняттям правозастосовного індивідуального акта. Як зазначає О. Павлишин, термін «правозастосовний» вказує саме на дію, спрямовану на реалізацію правових норм у конкретній ситуації, на відміну від терміна «правозастосовний», що лише описує здатність бути застосованим [14, с. 163]. Правозастосування – це не механічне застосування норм права, а творча діяльність, у процесі якої правозастосовник оцінює юридичні факти, тлумачить норму права, визначає її зміст та ухвалює рішення. Активність правозастосовної діяльності кваліфікаційно-дисциплінарних органів адвокатури виявляється в ініціативній та організаційно-процедурній ролі під час розгляду дисциплінарних скарг. Дисциплінарні органи активно організовують і забезпечують розгляд дисциплінарних справ: призначають засідання, забезпечують інформування сторін, розглядають дисциплінарні скарги та ухвалюють рішення. Як зазначає С. Вилков, навіть в умовах правового режиму воєнного стану кваліфікаційно-дисциплінарні органи адвокатського самоврядування України не припинили свою діяльність, оперативно запровадивши онлайн-засідання із забезпеченням конфіденційності, впровадили електронний документообіг, а також адаптували регламенти до нових умов [15, с. 262–263]. Зазначене свідчить про високий рівень активності кваліфікаційно-дисциплінарних органів адвокатського самоврядування в процесі здійснення правозастосовної діяльності;

5) завершується ухваленням правозастосовних актів у формі рішень дисциплінарних органів адвокатського самоврядування. Правозастосовні акти в межах дисциплінарного провадження щодо адвокатів в Україні ухвалюються дисциплінарними палатами КДКА регіонів, а також ВКДКА. Такі рішення є індивідуальними правозастосовними актами, містять вступну, мотивувальну та резолютивну частини. У рішенні вказуються обставини справи, встановлюється правова оцінка дій чи бездіяльності адвоката, наводяться правові підстави рішення та зазначається вид дисциплінарного стягнення. Рішення дисциплінарних палат КДКА регіонів підлягають оскарженню до ВКДКА або до суду. Факт оскарження рішення не зупиняє його дію [16]. За результатами розгляду скарги на рішення КДКА регіону, ВКДКА ухвалює колегіальне рішення про: залишення скарги без задоволення, а рішення КДКА регіону – без змін; зміну рішення КДКА регіону; скасування рішення КДКА регіону та ухвалення нового рішення; направлення справи на новий розгляд [17]. Рішення КДКА та ВКДКА викладаються в письмовій формі. Опублікуванню на офіційному вебсайті підлягають лише рішення ВКДКА. Правозастосовні акти КДКА та ВКДКА мають владно-імперативний характер, є обов'язковими до виконання адвокатами та можуть бути оскаржені до суду. Їх ухвалення має юридичне значення та спричиняє правові наслідки для адвоката.

Висновки. На підставі проведеного дослідження виокремимо ознаки правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування: 1) наявність спеціально уповноважених суб'єктів, які здійснюють дисциплінарний нагляд – дисциплінарні комісії, дисциплінарні суди, колегії, палати; 2) публічно-правовий характер правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування зумовлений її здійсненням уповноваженими суб'єктами, які виконують повноваження, делеговані державою, встановлені спеціальними нормативно-правовими актами, що регулюють правовий статус адвокатури як недержавного публічно-правового інституту; 3) процедурна форма правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування реалізується через дисциплінарні провадження та розгляд індивідуальних заяв адвокатів про зупинення чи припинення адвокатської діяльності; 4) активний характер правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування зумовлений реалізацією повноважень у сфері контролю за професійною діяльністю адвокатів, дотриманням установлених законодавством строків розгляду заяв і скарг, адаптацією дисциплінарних проваджень відповідно до сучасних викликів, що забезпечує ефективність правозастосування; 5) результатом є індивідуальне рішення дисциплінарного органу адвокатського самоврядування, що має обов'язковий характер, але може бути оскаржене в судовому порядку.

З'ясування ознак дає змогу визначити поняття правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування. Правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування – це позасудова активна юридична діяльність дисциплінарних органів інституту адвокатури, що здійснюється у визначеній законом процедурній формі, а саме: дисциплінарного провадження з розгляду скарг про вчинення адвокатом дисциплінарного проступку, заяв адвокатів про зупинення чи припинення адвокатської діяльності, за результатом якої приймається індивідуальне рішення щодо адвоката.

Список використаних джерел

1. Юхимюк О. М. Типологія правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2012. Випуск 19. Том 1. С. 132–134.
2. Дума В. В. Правозастосовча діяльність та форми її здійснення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2010. 216 с.
3. Добренька Н. В. Доцільність та справедливість у правозастосовній діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Відкрит. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». Київ, 2014. 179 с.
4. Korybski A. Application of Law as an Object of Study: Key Concepts, Issues and Research Approaches. *Studia Iuridica Lublinensia.* 2015. № 2. Vol. XXIV. P. 13–25.
5. Leszczyński L. Types of Application of Law and the Decision Making Model. Studia Iuridica Lublinensia. 2015. № 2. Vol. XXIV. P. 27–47.
6. Оніщик Ю. Правові засади діяльності адвокатури: досвід Польщі та перспективи України. Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: scientific monograph / science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. С. 267–278.

7. Войцешук В. В. Досвід розбудови системи адвокатського самоврядування в Литовській Республіці. *International scientific conference The latest law developments: Conference Proceedings (April 3–4, 2024. Wloclawek, Republic of Poland).* Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 261–265.
8. Supreme Court of the State of New York. *Appellate Division, First Judicial Department.* URL: https://www.nycourts.gov/courts/ad1/index.shtml (дата звернення: 14.01.2025).
9. State Bar Court of California. URL: https://www.statebarcourt.ca.gov/ (дата звернення: 10.02.2025).
10. Коваль О. А. Адміністративно-правове забезпечення реформи адвокатури України: дис. ... д-ра філософії: 081 Право; галузь знань 08 Право. Київ, 2023. 202 с.
11. Вільчик Т. Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 490 с.
12. Нагнибіда В. Теоретичні засади правозастосування: поняття, ознаки, види. *Університетські наукові записки.* 2019. Том 18. № 3 (71). С. 33–42.
13. Мамалуй О. О. До питання визначення поняття «процедура» в податковому праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного права. Серія: Юриспруденція.* 2018. № 35. С. 85–87.
14. Павлишин О. В. Правозастосування та його ознаки в контексті семіотико-правового аналізу правової реальності. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2017. № 1 (13). С. 161–171.
15. Вилков С. В. Правове забезпечення діяльності органів адвокатського самоврядування у період воєнного стану (досвід ВКДКА). *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11 листопада 2022 р.)* / редкол.: Н. М. Бакаянова (гол.) та ін.; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2022. С. 261–265.
16. Регламент кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури регіону: затверджений рішенням РАУ № 268 від 17.12.2013 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними рішенням РАУ № 52 від 01.08.2022 р.). URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/reglamenti/2022-08-01-reglamenti-52_62fcf9c28f4ae.pdf (дата звернення: 24.12.2024).
17. Регламент Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури: затверджений рішенням Ради адвокатів України від 13.12.2024 № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0087871-24#Text (дата звернення: 24.01.2025).

References

1. Yukhymiuk O. M. Typolohiia pravozastosuvannia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo.* 2012. Vypusk 19. Tom 1. S. 132–134.
2. Duma V. V. Pravozastosovcha diialnist ta formy yii zdiisnennia: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Kyiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kyiv, 2010. 216 s.
3. Dobrenka N. V. Dotsilnist ta spravedlyvist u pravozastosovnii diialnosti: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Vidkryt. mizhnar. un-t rozvytku liudyny «Ukraina». Kyiv, 2014. 179 s.
4. Korybski A. Application of Law as an Object of Study: Key Concepts, Issues and Research Approaches. *Studia Iuridica Lublinensia.* 2015. № 2. Vol. XXIV. P. 13–25.
5. Leszczyński L. Types of Application of Law and the Decision Making Model. Studia Iuridica Lublinensia. 2015. № 2. Vol. XXIV. P. 27–47.
6. Onishchyk Yu. Pravovi zasady diialnosti advokatury: dosvid Polshchi ta perspektyvy Ukrainy. Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: scientific monograph / science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. S. 267–278.
7. Voitseshuk V. V. Dosvid rozbudovy systemy advokatskoho samovriaduvannia v Lytovskii respublitsi. International scientific conference *The latest law developments: Conference Proceedings (April 3–4, 2024. Wloclawek, Republic of Poland).* Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. C. 261–265.
8. Supreme Court of the State of New York. *Appellate Division, First Judicial Department.* URL: https://www.nycourts.gov/courts/ad1/index.shtml (data zvernennia: 14.01.2025).
9. State Bar Court of California. URL: https://www.statebarcourt.ca.gov/ (data zvernennia: 10.02.2025).
10. Koval O. A. Administratyvno-pravove zabezpechennia reformy advokatury Ukrainy: dys. ... d-ra filosofii: 081 Pravo; haluz znan 08 Pravo. Kyiv, 2023. 202 s.
11. Vilchyk T. B. Advokatura yak instytut realizatsii prava na pravovu dopomohu: porivnialno-pravovyi analiz zakonodavstva krain Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy: dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkiv, 2016. 490 s.
12. Nahnybida V. Teoretychni zasady pravozastosuvannia: poniattia, oznaky, vydy. Universytetski naukovi zapysky. 2019. Tom 18. № 3 (71). S. 33–42.
13. Mamalui O. O. Do pytannia vyznachennia poniattia «protsedura» v podatkovomu pravi. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho prava. Seriia: Yurysprudentsiia.* 2018. № 35. S. 85–87.

14. Pavlyshyn O. V. Pravozastosuvannia ta yoho oznaky v konteksti semiotyko-pravovoho analizu pravovoi realnosti. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2017. № 1 (13). S. 161–171.
15. Vylkov S. V. Pravove zabezpechennia diialnosti orhaniv advokatskoho samovriaduvannia u period voiennoho stanu (dosvid VKDKA). *Advokatura: mynule, suchasnist ta maibutnie: materialy XII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 11 lystopada 2022 r.)* / redkol.: N. M. Bakaianova (hol.) ta in.; NU «Odeska yurydychna akademiia». Odesa: Feniks, 2022. S. 261–265.
16. Rehlament kvalifikatsiino-dystsyplinarnoi komisii advokatury rehionu: zatverdzhenyi rishenniam RAU № 268 vid 17.12.2013 r. (zi zminamy ta dopovnenniamy, vnesenymy rishenniam RAU № 52 vid 01.08.2022 r.). URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/reglamenti/2022-08-01-reglamenti-52_62fcf9c28f4ae.pdf (data zvernennia: 24.12.2024).
17. Rehlament Vyshchoi kvalifikatsiino-dystsyplinarnoi komisii advokatury: zatverdzhenyi rishenniam Rady advokativ Ukrainy vid 13.12.2024 № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0087871-24#Text (data zvernennia: 24.01.2025).

Бойко М. М. Правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування: поняття та ознаки

У статті досліджено правозастосовну діяльність органів адвокатського самоврядування як специфічну форму реалізації норм права. Проаналізовано доктринальні підходи до визначення сутності та змісту правозастосування, виокремлено основні форми його здійснення. Встановлено, що правозастосовна діяльність органів адвокатського самоврядування реалізується через дисциплінарне провадження, зупинення та припинення права на заняття адвокатською діяльністю. Виокремлено ознаки правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування: наявність спеціально уповноважених суб'єктів, які здійснюють дисциплінарний нагляд – дисциплінарні комісії, дисциплінарні суди, колегії, палати; публічно-правовий характер; процедурна форма; активний характер; результатом є індивідуальне рішення дисциплінарного органу адвокатського самоврядування. Запропоновано авторське визначення поняття правозастосовної діяльності органів адвокатського самоврядування.

Ключові слова: адвокатське самоврядування, правозастосовна діяльність, дисциплінарне провадження, процедурна форма, публічно-правовий статус, самоврядність.

Boiko M. M. Law enforcement activities of the advocacy self-government bodies: concepts and features

The article examines the law enforcement activities of the advocacy self-government bodies as an independent type of non-judicial law enforcement. The author reveals the essence and content of the law enforcement activities of the advocacy self-government, relying on the work of domestic and foreign researchers in the field of legal theory and advocacy.

The author proposes a definition of the law enforcement activities of the advocacy self-government bodies as extrajudicial active legal activities of disciplinary bodies of the bar institute, carried out in a procedural form determined by law, namely: disciplinary proceedings for the consideration of complaints about the commission of a disciplinary offense by a lawyer, applications by lawyers for the suspension or termination of legal activity, as a result of which an individual decision is made regarding the lawyer.

Particular attention is paid to the functioning of the qualification and disciplinary bodies of the Ukrainian bar, which exercise law enforcement powers by considering complaints against lawyers, suspending or terminating the right to practice law, and adopting binding individual decisions.

The study identifies the characteristics of the law enforcement activities of the bodies of the advocacy self-government: the presence of specially authorized entities that carry out disciplinary supervision – disciplinary commissions, disciplinary courts, boards, chambers; public-law nature; procedural form; active nature; the result is an individual decision of the disciplinary body of the advocacy self-government.

A definition of the concept of a law enforcement act of a body of the advocacy self-government is proposed, namely: an individual written decision of a disciplinary body of the advocacy self-government, containing an introductory, motivational and resolutive part, adopted based on the results of consideration of applications and complaints within the framework of disciplinary proceedings, which entails legal consequences, is mandatory and can be appealed to the court.

Key words: advocacy self-government bodies, law enforcement activity, disciplinary proceedings, procedural form, public-legal status, self-government.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-371-376

УДК 340.1

Олег Володимирович Бойко,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-9538-534X

НОТАРІАТ У СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН

Постановка проблеми. В умовах трансформації правової системи і в контексті євроінтеграції України актуальності набуває наукове дослідження діяльності тих правових інституцій, які за своїм функціональним призначенням покликані забезпечувати законність і правопорядок у суспільстві, утвердження та захист прав і свобод громадян. Саме таким є інститут нотаріату, який забезпечує правове гарантування непорушності прав і свобод людини, законних інтересів усіх учасників правовідносин. Враховуючи соціальну та правову корисність нотаріальної діяльності, актуальність наукового дослідження ролі нотаріату в системі захисту та реалізації прав і свобод громадян, має високий ступінь затребуваності, адже такі дослідження загалом спрямовані на посилення адекватного функціонування нотаріату, його пристосованість до дій у режимі воєнного стану, а отже, і на вдосконалення механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо проблем реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина були предметом дослідження таких вчених, як І. Іванків, Р. Мартинюк, М. Марченко, Ю. Кириченко, Ю. Крегул, В. Ладиченко, О. Кушніренко, Т. Сліньо, М. Лазарєва та ін. Вивчення питання функціонування нотаріату здійснювали такі науковці, як В. Баранкова, К. Зілковська, Ю. Ільїна, В. Комаров, Ю. Орзіх, Л. Радзієвська, С. Фурса, Є. Фурса, Л. Ясінська та ін. Проте робіт щодо ролі нотаріату в системі захисту та реалізації прав людини небагато, зазначена проблема актуальна та потребує вивчення.

Мета статті – визначення ролі інституту нотаріату в системі захисту та реалізації прав і свобод громадян, виокремлення функцій нотаріату.

Методологія дослідження. Під час проведення наукового дослідження було застосовано загальнонаукові методи – діалектики, формальної логіки, системного аналізу, спеціально наукові методи – формально-юридичний, порівняльно-правовий.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна правова держава неможлива без ефективного механізму захисту прав і свобод громадян. Однією з ключових інституцій у цьому механізмі є нотаріат – незалежний інститут, що здійснює посвідчення юридичних фактів і забезпечує законність цивільного обігу. У сучасному суспільстві нотаріус відіграє ключову роль у забезпеченні реалізації та захисту прав і свобод громадян. Його функції не обмежуються виключно технічним посвідченням правочинів, а включають також превентивний контроль за дотриманням законності та запобігання правопорушенням у сфері цивільного обороту. Особливої актуальності ця роль набуває в умовах децентралізації та розширення повноважень приватних нотаріусів.

Основою системи захисту та реалізації прав і свобод виступає положення ст. 3 Конституції України [1], відповідно до якого людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність й безпека є найвищою соціальною цінністю. Також права і свободи людини визначають зміст та спрямованість діяльності держави.

Конституційна система захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, зазначають Д. Бєлов, М. Бєлова, загалом є достатньо розгалуженою, основними елементами якої є її суб'єкти, об'єкти, принципи, а також гарантії прав і свобод людини і громадянина. Водночас у досліджуваній системі основними є саме суб'єкти, адже вони є генераторами суспільної діяльності, активності, носієм інтересу й учасником суспільних відносин [2, с. 190].

Система захисту та реалізації прав і свобод громадян – це сукупність правових норм, інституційних механізмів, організаційно-правових засобів і форм діяльності державних і недержавних інституцій, спрямованих на забезпечення, охорону, гарантування, реалізацію та поновлення прав і свобод людини і громадянина відповідно до принципів верховенства права, законності, гуманізму та соціальної справедливості.

Для того, щоб права були реалізовані, потрібні необхідні умови. На думку А. Олійника, забезпечення конституційних свобод в Україні – це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян, здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів [3, с. 47].

Саме нотаріат є інститутом, що створює ці умови. В Україні значно зростає роль нотаріату, що зумовлено розвитком цивільного обігу, розширенням кола об'єктів приватної власності, зростанням потреби в ефективній і високопрофесійній нотаріальній діяльності. У зв'язку зі зростанням значення нотаріату особливі вимоги висуваються не тільки до визначення підстав розширення нотаріальної юрисдикції, а й до особи нотаріуса. У своїй діяльності нотаріуси виконують основні завдання нотаріату і належать до організацій, що здійснюють нотаріальні функції.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює діяльність нотаріату в Україні, є Закон України «Про нотаріат» від 2 червня 2016 року № 1403-VIII [4]. Цей Закон визначає правовий статус нотаріусів, їх повноваження, порядок вчинення нотаріальних дій та організацію нотаріальної діяльності. Згідно зі ст. 8 цього Закону нотаріус зобов'язаний зберігати нотаріальну таємницю, що є основою довірчих відносин між ним і громадянами. Нотаріус також зобов'язаний виконувати інші обов'язки, передбачені законом, зокрема щодо ведення нотаріального діловодства та архіву нотаріуса відповідно до встановлених правил.

Розглядаючи функції нотаріальної діяльності як її основні напрями, можна вирізнити серед них три найбільш суттєвих: функцію забезпечення безспірності і доказової сили документів, функцію забезпечення законності при посвідченні правочинів і вчиненні інших нотаріальних дій, функцію сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав і законних інтересів [5, с. 45; 6, с. 264]. Крім зазначених, можна додати функції, що сприяють захисту прав і свобод громадян: 1) превентивна функція: нотаріус, здійснюючи нотаріальні дії, попереджає можливі правопорушення, забезпечуючи законність угод і документів; 2) доказова функція: нотаріальні документи мають юридичну силу, що полегшує їх використання в судових процесах; 3) забезпечення правової визначеності: у ході своєї діяльності нотаріус підтверджує юридичні факти, що сприяє стабільності правовідносин; 4) контроль за законністю: нотаріус перевіряє відповідність угод вимогам законодавства, що запобігає укладенню незаконних угод, порушенням прав людини.

Як відомо, інститут нотаріату є частиною єдиної правової системи і взаємодіє з іншими органами, такими як суди, органи державної влади, органи державної виконавчої служби, органи реєстрації прав на нерухоме майно. Ця взаємодія забезпечує ефективне виконання нотаріальних дій і захист прав громадян. Відносини між нотаріусом і заінтересованими особами є конфіденційними, а тому передбачають збереження конфіденційності відомостей про майновий і немайновий стан осіб, які звертаються за вчиненням нотаріальних дій.

Під час посвідчення правочинів нотаріуси посвідчують угоди, які є підставою для набуття, зміни або припинення прав на майно, зокрема договори купівлі-продажу, дарування, заповіти. Це забезпечує правову визначеність і стабільність у цивільному обороті. Захист прав у спадкових відносинах: нотаріуси здійснюють прийом спадщини, видачу свідоцтв про право на спадщину, що є необхідним для реалізації права на спадщину.

Згідно зі ст. 18 Цивільного кодексу України [7] нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Виконання виконавчих написів є одним із способів захисту цивільних прав без звернення до суду.

Особливу роль нотаріат відіграє у сфері спадкового права. Нотаріус здійснює прийом спадщини, видачу свідоцтв про право на спадщину, а також забезпечує захист спадкових прав громадян. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про нотаріат» нотаріус має право надавати інформацію про вступ

фізичної особи у права спадкоємця на письмовий запит податкових органів, державного виконавця, приватного виконавця, Національного агентства з питань запобігання корупції.

Посвідчення договору купівлі-продажу нерухомості, коли нотаріус перевіряє документи, що підтверджують право власності, відсутність заборони відчуження або арешту майна, що забезпечує захист прав покупця та продавця. Видача свідоцтва про право на спадщину: нотаріус встановлює коло спадкоємців, перевіряє наявність заповітів, що забезпечує справедливий розподіл спадщини. У разі наявності боргового документа нотаріус може вчинити виконавчий напис, що дає можливість стягнення боргу без звернення до суду.

Нотаріус сприяє захисту прав осіб з обмеженими можливостями. Відповідно до Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [8] і ст. 8 Цивільного кодексу України нотаріус зобов'язаний забезпечити рівний доступ осіб з інвалідністю до нотаріальних дій, зокрема, шляхом залучення перекладачів жестової мови, забезпечення зрозумілого формулювання змісту документів тощо.

У ході своєї професійної діяльності нотаріус забезпечує захист прав дітей та недієздатних осіб. Нотаріус перевіряє наявність згоди органів опіки та піклування при укладанні угод за участю дітей або осіб, що визнані недієздатними згідно зі ст. 177 Сімейного кодексу України [9]. Це важливо для недопущення зловживань, пов'язаних із відчуженням майна, яке належить неповнолітнім.

Нотаріус здійснює попередню юридичну оцінку дій сторін, тим самим запобігаючи можливим порушенням. Наприклад, у випадку посвідчення договору дарування особою похилого віку нотаріус повинен переконатися у відсутності тиску, шахрайства або психічних розладів.

У багатьох європейських країнах нотаріус виконує функції, аналогічні українським, з акцентом на превентивний захист. Наприклад, у Франції та Німеччині нотаріус несе вищу юридичну відповідальність за зміст договору, а не лише його форму. Згідно з Хартією про основні права Європейського Союзу «кожна особа має право на ефективний засіб правового захисту» (ст. 47), що узгоджується з діяльністю нотаріуса як позасудового гаранта прав громадян.

У нотаріаті кожної країни свій «менталітет». Нотаріат України повинен мати власне обличчя, враховуючи історичні чинники та сучасні реалії. Однак багато конструктивних моментів можна запозичити в нотаріатів балтійських країн, Німеччини, Франції, Грузії та навіть Казахстану [10, с. 160].

Які ж перспективи розвитку нотаріату в Україні? У сучасних умовах розвитку правової системи України необхідно вдосконалювати діяльність нотаріату. Це включає модернізацію нормативно-правової бази, що передбачає адаптацію законодавства до європейських стандартів; впровадження електронних нотаріальних дій – розвиток електронного нотаріату для забезпечення доступності та зручності для громадян; підвищення кваліфікації нотаріусів з метою забезпечення постійного професійного розвитку нотаріусів для підвищення якості їх діяльності.

Варто погодитися з О. Тимощук про те, що інститут нотаріату в Україні демонструє високу здатність до адаптації та впровадження нових технологій і методів роботи в умовах воєнного стану. Це сприяє збереженню правової визначеності, захисту прав громадян і забезпеченню доступу до нотаріальних послуг навіть у найскладніших умовах [11, с. 196].

Висновки. Інститут нотаріату є важливою складовою правової системи України, яка забезпечує стабільність цивільного обігу та правову безпеку громадян. Його діяльність є формою превентивного правового захисту, що знижує навантаження на судову систему та сприяє утвердженню принципу верховенства права. Нотаріат є важливим інститутом у системі захисту і реалізації прав людини в Україні та здійснює основні функції щодо сприяння захисту та реалізації прав людини: забезпечення безспірності і доказової сили документів; забезпечення законності при посвідченні правочинів та вчиненні інших нотаріальних дій; сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та законних інтересів; превентивну; доказову; забезпечення правової визначеності; контролю за законністю. Діяльність інституту нотаріату сприяє забезпеченню принципу правової визначеності, запобіганню правопорушенням та сприяє ефективному захисту прав громадян. Удосконалення нормативно-правової бази та підвищення кваліфікації нотаріусів сприятимуть подальшому розвитку нотаріату в Україні як інституту сучасної демократичної європейської держави.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4239 (дата звернення: 26.03.2025).

2. Бєлов Д. М., Бєлова М. В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. 2022. Випуск 74: частина 2. С. 182–191.
3. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 153 с.
4. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 39. Ст. 383.
5. Нотаріат: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. Харків: Право. 2019. 416 с.
6. Федоренко Т. В. Нотаріат як форма захисту прав і законних інтересів громадян. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія Право. Вип. 20. Ч. II. Том 1. 2012. С. 263–266.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 26.03.2025).
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 26.03.2025).
9. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/conv#n867 (дата звернення: 26.03.2025).
10. Сосименко Ю. П., Коломоєць Т. О., Гулєвська Г. Ю. Яким бути нотаріату України. *Влада. Людина. Закон.* 2010. № 1. С. 159–161.
11. Тимощук О. Г. Захист прав і свобод людини і громадянина через призму діяльності інституту нотаріату в Україні в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 5. С.195–197.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4239 (data zvernennia: 26.03.2025).
2. Bielov D. M., Bielova M. V. Systema zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna: doktrynalni ta normatyvni osnovy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu,* Seriia Pravo. 2022. Vypusk 74: chastyna 2. S. 182–191.
3. Oliinyk A. Iu. Konstytutsiino-pravovyi mekhanizm zabezpechennia osnovnykh svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Alerta, KNT, Tsentr navchalnoi literatury, 2008. 153 s.
4. Pro notariat: Zakon Ukrainy vid 2 veresnia 1993 r. № 3425-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1993. № 39. St. 383.
5. Notariat: pidruchnyk / V. V. Komarov, V. V. Barankova. Kharkiv: Pravo, 2019. 416 s.
6. Fedorenko T. V. Notariat yak forma zakhystu prav i zakonnykh interesiv hromadian. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu.* Seriia Pravo. Vyp. 20. Ch. P. Tom 1. 2012. S. 263–266.
7. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 roku № 435-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 40–44. St. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (data zvernennia: 26.03.2025)
8. Konventsiia pro prava osib z invalidnistiu vid 13.12.2006 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (data zvernennia: 26.03.2025).
9. Simeinyi kodeks Ukrainy vid 10 sichnia 2002 r. № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/conv#n867 (data zvernennia: 26.03.2025).
10. Sosymenko Yu. P., Kolomoiets T. O., Hulievska H. Iu. Yakym buty notariatu Ukrainy. *Vlada. Liudyna. Zakon.* 2010. № 1. S. 159–161.
11. Tymoshchuk O. H. Zakhyst prav i svobod liudyny i hromadianyna cherez pryzmu diialnosti instytutu notariatu v Ukraini v umovakh viiny. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2024. № 5. S. 195–197.

Бойко О. В. Нотаріат у системі захисту та реалізації прав і свобод громадян

У статті визначено роль інституту нотаріату в системі захисту та реалізації прав і свобод громадян. Доведено, що інститут нотаріату є важливою складовою правової системи України, а його діяльність є формою превентивного правового захисту, що знижує навантаження на судову систему та сприяє утвердженню принципу верховенства права. Визначено основні функції нотаріату в системі захисту і реалізації прав людини в Україні: забезпечення безспірності й доказової сили документів; забезпечення законності при посвідченні правочинів та вчиненні інших нотаріальних дій; сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та законних інтересів; превентивну; доказову; забезпечення правової визначеності; контролю за законністю. Зроблено висновок про те, що діяльність інституту нотаріату сприяє забезпеченню принципу правової визначеності, запобіганню правопорушенням та сприяє ефективному захисту прав громадян.

Ключові слова: нотаріат, інститут нотаріату, права людини, реалізація права, захист прав.

Boyko O. V. Notary in the system of protection and implementation of citizens' rights and freedoms

In the context of the transformation of the legal system and in the context of Ukraine's European integration, scientific research into the activities of those legal institutions that, by their functional purpose, are called upon to ensure legality and law and order in society, to uphold and protect the rights and freedoms of citizens, is gaining relevance. This is precisely the institution of notarial services, which provides legal guarantees for the inviolability of human rights and freedoms, the legitimate interests of all participants in legal relations. Given the social and legal usefulness of notarial activities, the relevance of scientific research into the role of notarial services in the system of protection and implementation of citizens' rights and freedoms is in high demand, because such research is generally aimed at strengthening the adequate functioning of notarial services, its adaptability to actions under martial law, and therefore at improving the mechanism for ensuring the rights and freedoms of man and citizen in Ukraine.

Improving the regulatory framework and improving the qualifications of notaries will contribute to the further development of notarial services as an institution of a modern democratic European state.

Key words: notary, notary institution, human rights, implementation of law, protection of rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-377-381

УДК 340.1

Вадим Петрович Іванов,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-6687-3749

ЗЛОВЖИВАННЯ ПОВНОВАЖЕННЯМИ СУДДІ

Постановка проблеми. Незалежність і доброчесність судової влади є фундаментальними умовами для забезпечення верховенства права, правосуддя та рівності всіх перед законом. Судді, виконуючи функцію вирішення правових спорів, наділені широким спектром повноважень, що забезпечують здійснення правосуддя. Однак ці повноваження не лише надають суддям значну дискрецію, а й створюють потенційні ризики для їхнього зловживання, що може призводити до порушення прав учасників судового процесу та підриву довіри до судової влади.

Зловживання суддею своїми повноваженнями може проявлятися як у процесі здійснення правосуддя, так і поза його межами. Такі дії суперечать етичним стандартам і законодавчим вимогам, що регламентують діяльність суддівського корпусу. Враховуючи особливий статус суддів, механізми юридичної відповідальності мають забезпечувати баланс між незалежністю судової влади та необхідністю ефективного контролю за її діяльністю.

Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю оцінки ефективності існуючих механізмів дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності суддів як інструментів запобігання зловживанню повноваженнями. Важливо також проаналізувати проблеми, що виникають під час притягнення суддів до відповідальності, включаючи збереження незалежності судової гілки влади та дотримання міжнародних стандартів у цій сфері.

Метою статті є комплексний аналіз зловживання повноваженнями судді як правового та соціального явища, визначення його видів, а також дослідження механізмів юридичної відповідальності суддів за такі дії. Зокрема, стаття спрямована на розгляд особливостей адміністративної, дисциплінарної та кримінальної відповідальності суддів, їхньої ефективності у запобіганні порушенням і підтриманні незалежності судової влади. Особлива увага приділяється питанням балансу між незалежністю суддів і необхідністю забезпечення їхньої відповідальності за правопорушення у межах професійної діяльності.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Проблематика зловживання правом привертає увагу як теоретиків права, так і фахівців із різних галузей юридичної науки. Серед відомих дослідників цього питання можна відзначити роботи Д. Бакаєва, М. Бару, Н. Бурменської, Ф. Веніславського, М. Генюка, С. Зайцевої, Б. Карнауха, К. Кожана, Т. Полянського, В. Рєзнікової, О. Рогача, С. Серьогіна, І. Спасибо-Фатєєвої, М. Хміля та багатьох інших. Серед сучасних дослідників, які аналізують різні аспекти статусу суддів та їхньої підзвітності закону і суспільству в межах вивчення проблем судової влади, слід відзначити праці В. Городовенка, В. Долежана, О. Драган, О. Кучинської, І. Марочкіна, І. Назарова, Б. Прокопенка, М. Смоковича, В. Сухоноса та ін.

Питання особливостей притягнення суддів до юридичної відповідальності у своїх працях розглядали Л. Виноградова, В. Василенко, Р. Куйбіда, О. Овчаренко, М. Середа, Я. Скоромний, І. Староста, А. Шевченко та ін. Так, у дисертації С. Дідика проаналізовано особливості кримінальної відповідальності суддів за зловживання повноваженнями та інші незаконні дії, що посягають на правосуддя [1]. У роботі Я. Скоромного розглянуто питання притягнення суддів до адміністративної відповідальності, звертаючи увагу на законодавче регулювання цього процесу, відсутність суддів у структурі суб'єктів адміністративного правопорушення та проблеми практичної реалізації відповідальності [2]. Питання адміністративної відповідальності суддів тісно пов'язане з дисциплінарною відповідальністю, що розглядається в роботах В. Нікітіна, Ю. Юринця, Л. Бєлкіна та М. Бєлкіна. Зокрема, вони аналізують адміністративно-правові засади дисциплінарної відповідальності суддів у контексті гарантій їх недоторканності, акцентуючи

увагу на балансі між забезпеченням суддівської незалежності та механізмами притягнення до відповідальності [3].

Незважаючи на постійну увагу науковців до проблеми відповідальності суддів за зловживання правом, залишається низка дискусійних питань щодо ефективності механізмів дисциплінарного контролю суддів, притягнення їх до відповідальності. Відсутність єдиного підходу до визначення критеріїв зловживання правом і складнощі правозастосування зумовлюють необхідність подальших наукових досліджень у цій сфері.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, який дає змогу дослідити зміни у правовому регулюванні відповідальності суддів за зловживання правом, а також взаємозв'язок між теоретичними та практичними аспектами цієї проблеми. Для досягнення поставленої мети в роботі використано аналітичний метод, що забезпечує аналіз змісту нормативно-правових актів, а також методи логічного та порівняльного аналізу, які уможливлюють об'єктивно оцінити існуючі правові норми та механізми контролю за діяльністю суддів. Крім того, застосовано методи системного аналізу, що дають змогу вивчити структуру та функціонування інституту відповідальності судді в межах національного правопорядку.

Основні результати дослідження. Враховуючи напрацювання загальної теорії права та правової доктрини, правовий статус судді розглядають як сукупність елементів, що визначають правове становище судді у державі, а саме: правові норми (Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», процесуальні кодекси та інші нормативно-правові акти) та принципи, що встановлюють такий статус (незалежність, недоторканність); права та обов'язки (повноваження); правові принципи (верховенство права, законність, рівність перед законом і судом); правові гарантії; юридична відповідальність, яка зумовлюється займаною посадою (адміністративна, кримінальна, дисциплінарна) [4, с. 202; 6, с. 309; 7, с. 19].

І. Пивовар вважає, що за своєю юридичною сутністю правовий статус судді визначає межі та характер його допустимої поведінки, включаючи право вимагати виконання чи утримання від певних дій, звертатися за необхідності до відповідних державних органів для отримання сприяння, а також користуватися встановленими соціальними гарантіями [6, с. 119].

На думку Л. Москвич, С. Іваницького та І. Русанової, правовий статус судді є комплексною правовою категорією, що поєднує юридичні повноваження та соціально-психологічні аспекти особи, наділеної функцією здійснення правосуддя. Його надійність забезпечується чітким теоретичним визначенням та детальним закріпленням у національному законодавстві всіх складових елементів. Набуття статусу професійного судді зумовлює наділення особи особливою суспільною роллю, що полягає у здійсненні правосуддя та розгляді всіх правових спорів і конфліктів, які виникають у суспільстві та державі [5, с. 7, 19].

Згідно зі ст. 52 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддею є громадянин України, який призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі. Це означає, що держава наділяє суддю спеціальними владними повноваженнями, визначеними законодавством, у тому числі процесуальними.

Ми погоджуємось з точкою зору тих науковців, які розглядають поняття «повноваження», зокрема «повноваження судді», як нормативно визначену сукупність прав і обов'язків судді, що встановлюють його компетенцію в межах займаної посади в органі судової влади та забезпечують реалізацію покладених на нього функцій правосуддя, судового контролю та інших завдань судової влади відповідно до встановленого законодавством порядку [7, с. 639; 8, с. 254].

Повноваження судді є багатовимірною правовою категорією, що охоплює різні аспекти його діяльності. За змістом вони поділяються на предметні та функціональні, а за значущістю – на основні та додаткові. Предметні повноваження визначаються юрисдикцією відповідного суду та слугують критерієм розмежування компетенції судових органів. До основних належить безпосереднє здійснення правосуддя та судовий контроль. Додаткові предметні повноваження включають узагальнення судової практики, аналіз судової статистики, надання роз'яснень щодо застосування законодавства, участь у формуванні суддівського корпусу, а також надання методичної допомоги суддям нижчих судових інстанцій. Функціональні повноваження судді передбачають здійснення процесуальних дій та організаційних заходів, спрямованих на ефективний розгляд судових справ. Вони визначаються процесуальним законодавством і реалізуються через ухва-

лення владних судових рішень. Відповідно до логіки судового процесу функціональні повноваження поділяють на три основні групи: повноваження щодо підготовки справи до розгляду, повноваження щодо розгляду справи по суті та повноваження щодо контролю за виконанням судових рішень [5, с. 19].

Аналіз національного законодавства дає змогу розмежовувати службові та неслужбові повноваження судді.

Службові повноваження судді – це сукупність юридично закріплених прав і обов'язків, що надають йому можливість здійснювати правосуддя відповідно до закону. Так, суддя має право підвищувати свій професійний рівень і проходити з цією метою відповідну підготовку; суддя зобов'язаний: додержуватися присяги; справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства; дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою зміцнення суспільної довіри до суду; виявляти повагу до учасників процесу; не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю ухвалення судового рішення і закритого судового засідання тощо.

Неслужбові повноваження судді – це права, що не пов'язані безпосередньо зі здійсненням правосуддя, але випливають із його правового статусу. Вони охоплюють участь у науковій, освітній, громадській діяльності, використання соціальних гарантій, передбачених законодавством, за умови дотримання принципів незалежності, об'єктивності та етичних стандартів суддівської професії. До неслужбових повноважень судді відносять: право брати участь у суддівському самоврядуванні; право утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня; право на отримання доплат до посадового окладу; право подати заяву про відставку тощо.

У сучасній науковій дискусії щодо зловживання правом сформувалися два основні підходи. Так, представники першого підходу, зокрема О. Рогач, наголошують, що зловживання правом – це соціально-шкідливе явище, яке відображає нігілістичне ставлення особи до права та полягає в намаганні суб'єкта правовідносин створити ілюзію (видимість) правомірного використання права при вчиненні ним умисних діянь, спрямованих на порушення об'єктивних меж здійснення права та внутрішніх (спеціальних) меж зовнішнього розсуду [9, с. 34]. Д. Тихомиров, Н. Харченко зазначають про особливий вид правової поведінки, який виражається у діяннях по використанню особами своїх прав у незадоволенні або передбачені законодавцем способи, що суперечать призначенню права, формально не порушуючи його, внаслідок чого може завдатись шкода інтересам суспільства, держави або окремої особи, причому здебільшого юридична відповідальність за такі діяння не настає [10, с. 26–29].

Саме із юридичними (правовими) наслідками пов'язаний другий підхід, прихильники якого розглядають зловживання правом крізь призму ознак і складу правопорушення, зокрема аналізуючи його такі елементи, як суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт та об'єктивна сторона. М. Рубащенко наголошує на тому, що зловживання правом – це діяння, яке містить усі елементи юридичного складу конкретних злочинів, деліктів, проступків тощо, а отже, виступає конкретним видом правопорушення [11, с. 113–119].

У цьому контексті зловживання повноваженнями судді під час перебування на посаді можна розглядати у двох аспектах. По-перше, як недобросовісне використання наданих судді повноважень не за їхнім цільовим призначенням, що може спричиняти шкоду правам та інтересам суспільства чи загалом держави або створювати реальні загрози їх порушення, хоча формально такі дії залишаються в межах правомірності.

Прикладами таких зловживань можна вважати використання як службових, так і неслужбових повноважень за їхнім цільовим призначенням. Зловживання службовими повноваженнями суддею, яке не зумовлює юридичної відповідальності, зазвичай має формально правомірний характер, але суперечить принципам добросовісності, етичності та незалежності суддівської професії. Такі випадки можуть не містити прямого складу злочину або адміністративного правопорушення, однак негативно впливають на авторитет судової влади. Зокрема, маніпулювання процесуальними строками, що може використовуватися як засіб впливу на хід судового провадження; довільне тлумачення процесуальних норм, що може сприяти ухваленню рішень на користь певної сторони

або всупереч принципам справедливого судочинства; зловживання таємницею ухвалення судового рішення; недотримання етичних стандартів, що може виражатися у прояві упередженості чи позапроцесуальних комунікаціях із заінтересованими особами; нетактовність або недоречність жартів під час засідання, що може знецінювати серйозність судового процесу; надмірно переривати учасників процесу або, навпаки, не контролювати їхніх виступів, що може призводити до порушення змагальності сторін або хаотичності процесу.

Суддя може бути притягнутий до кримінальної чи адміністративної відповідальності на загальних підставах, з урахуванням спеціальних гарантій суддівської незалежності, визначених національним законодавством. Дисциплінарна відповідальність суддів є окремим видом юридичної відповідальності, що застосовується у випадках порушення суддею професійних обов'язків, етичних стандартів або принципів здійснення правосуддя. Основні засади, підстави та порядок притягнення суддів до відповідальності визначаються нормами національного законодавства, яке передбачає як загальні, так і спеціальні механізми контролю за діяльністю суддівського корпусу.

Підсумовуючи дослідження зловживань суддівськими повноваженнями, на нашу думку, під «зловживанням повноваженнями судді» слід розуміти правову поведінку судді (правомірну, неправомірну), що полягає у використанні суддею наданих йому законом повноважень у спосіб, що суперечить їхньому цільовому призначенню, завдає шкоди правам та законним інтересам учасників судового процесу, суспільства чи держави або створює реальні загрози їх порушення, за яку, в окремих випадках, передбачено юридичну відповідальність.

Висновки. Правовий статус судді відображає місце судової влади в державному устрої та є ознакою правової розвиненості суспільства. У демократичних державах суддям надаються виняткові повноваження, що забезпечують незалежне, об'єктивне та неупереджене здійснення правосуддя. Виконуючи функцію соціального контролю, суддя врегульовує конфлікти між членами суспільства, між особою та державою, а також у різних сферах суспільних відносин. Реалізація цих повноважень ґрунтується на нормативному закріпленні прав і гарантій, що визначають правовий статус судді, є особливим різновидом професійного статусу та передбачає обсяг юридично визначених можливостей для ефективного здійснення правосуддя.

Водночас наділення суддів широким колом службових і неслужбових повноважень потребує високого рівня відповідальності у їх реалізації. Виконання суддею своїх функцій має ґрунтуватися на принципах законності, неупередженості та дотримання етичних стандартів. Проте на практиці нерідко трапляються випадки зловживання повноваженнями, коли суддя використовує надані йому законом права у спосіб, що суперечить їхньому призначенню. Такі дії можуть завдавати шкоди правам і законним інтересам учасників судового процесу, підривати суспільну довіру до судової влади та створювати загрози верховенству права.

Залежно від характеру та тяжкості таких порушень судді можуть бути притягнуті до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності. Адміністративна відповідальність, як правило, застосовується у разі вчинення правопорушень, не пов'язаних зі здійсненням правосуддя, тоді як дисциплінарна відповідальність є основним механізмом реагування на зловживання повноваженнями, що включає як неналежне виконання службових обов'язків, так і порушення етичних стандартів. Кримінально-правові заходи застосовуються у виняткових випадках, коли дії судді мають особливий ступінь суспільної небезпеки та прямо підривають принципи правосуддя.

Отже, ефективне запобігання зловживанню повноваженнями потребує комплексного підходу, що передбачає вдосконалення механізмів юридичної відповідальності, підвищення рівня суддівської доброчесності та забезпечення прозорого контролю за діяльністю суддів. Важливе значення має не лише застосування санкцій за відповідні порушення, а й створення ефективної системи превентивних заходів, спрямованих на зміцнення етичних стандартів суддівського корпусу та формування культури належного здійснення правосуддя.

Список використаних джерел

1. Дідик С. Є. Кримінально-правова охорона правосуддя від незаконних діянь судді як спеціального суб'єкта злочину: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008, 210 с.

2. Скоромний Я. І. Особливості притягнення суддів до адміністративної відповідальності. *Traektoriâ Nauki = Path of Science.* 2020. Vol. 6. № 10. С. 2014–2022.
3. Нікітін В. В., Юринець Ю. Л., Бєлкін Л. М., Бєлкін М. Л. Адміністративно-правові засади дисциплінарної відповідальності суддів у контексті гарантій їх недоторканності. *Держава та регіони.* 2023. № 3. С. 280–288.
4. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
5. Москвич Л. М., Іваницький С. О., Русанова І. О. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) / за заг. ред. І. Є. Марочкіна: монографія. Харків: Фінн, 2009. 488 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18723/1/Moskvich_2009.pdf
6. Пивовар І. В. Службові права судді за законодавством України. *Науковий часопис НПУ імені Драгоманова. Серія 18. Економіка і право.* 2014. Вип. 26. С. 117–123.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. 992 с.
8. Солонар А. В. Окремі аспекти розкриття змісту поняття «повноваження». *Порівняльно-аналітичне право.* 2014. № 2. С. 253–256.
9. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.
10. Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. № 38(1). С. 26–29. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/485991
11. Рубащенко М. А. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Цивільне право.* 2010. № 4. С. 110–119.

References

1. Didyk S. Ie. Kryminalno-pravova okhorona pravosuddia vid nezakonnykh diian suddi yak spetsialnoho subiekta zlochynu: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Kyiv, 2008, 210 s.
2. Skoromnyi Ya. I. Osoblyvosti prytiahnennia suddiv do administratyvnoi vidpovidalnosti. *Traektoriâ Nauki = Path of Science.* 2020. Vol. 6. № 10. S. 2014–2022.
3. Nikitin V. V., Yurynets Yu. L., Bielkin L. M., Bielkin M. L. Administratyvno-pravovi zasady dystsyplinarnoi vidpovidalnosti suddiv v konteksti harantii yikh nedotorkannosti. *Derzhava ta rehiony.* 2023. № 3. S. 280–288.
4. Teoriia derzhavy ta prava: navch. posib. / Ie. V. Bilozorov, V. P. Vlasenko, O. B. Horova, A. M. Zavalnyi, N. V. Zaiats ta in. ; za zah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 s.
5. Moskvych L. M., Ivanytskyi S. O., Rusanova I. O. Pravovyi status nosiiv sudovoi vlady v Ukraini (profesiini suddi, narodni zasidateli, sud prysiazhnykh) / Za zah. red. I. Ie. Marochkina: Monohrafiia. Kharkiv: Finn, 2009. 488 s. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18723/1/Moskvich_2009.pdf
6. Pyvovar I. V. Sluzhbovi prava suddi za zakonodavstvom Ukrainy. *Naukovyi chasopys NPU imeni Drahomanova. Seriia 18. Ekonomika i pravo.* 2014. Vyp. 26. S. 117-123.
7. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za redaktsiieiu akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv: TOV «Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2007. 992 s.
8. Solonar A. V. Okremi aspekty rozkryttia zmistu poniattia «povnovazhennia». *Porivnialno-analitychne pravo.* 2014. № 2. S. 253–256.
9. Rohach O. Ia. Zlovzhyvannia pravom: teoretyko-pravove doslidzhennia. Uzhhorod: Lira, 2011. 368 s.
10. Tykhomyrov D. O., Kharchenko N. P. Zlovzhyvannia pravom yak vidkhylennia vid pravomirnoi povedinky. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo.* 2016. № 38(1). S. 26–29. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/485991
11. Rubashchenko M. A. Zlovzhyvannia pravom yak zahalnopravova katehoriia: dopustymist, sutnist, kvalifikatsiia. *Tsyvilne pravo.* 2010. № 4. S. 110–119.

Іванов В. П. Зловживання повноваженнями судді

У статті досліджено проблему зловживання суддею своїми повноваженнями та механізми притягнення його до юридичної відповідальності. Усі наведені приклади зловживання повноваженнями судді розглядаються крізь призму їх поділу на службові та неслужбові, що дає змогу комплексно оцінити характер правопорушень, їх вплив на здійснення правосуддя та наслідки для суспільства. Наголошено, що зловживання повноваженнями судді завдає шкоди правосуддю та громадській довірі до судової системи, а в окремих випадках може слугувати підставою для притягнення судді до юридичної відповідальності. Проаналізовано особливості дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності суддів, їхні відмінності та підстави застосування. Дискутується питання балансу між незалежністю суддів та ефективною відповідаль-

ністю за порушення, а також виклики, що виникають у процесі реалізації механізмів контролю. Акцентовано увагу на необхідності удосконалення правових інструментів запобігання зловживанням, які підривають авторитет судової влади та загрожують принципу верховенства права. Сформульовано авторське визначення поняття «зловживання повноваженнями судді», що враховує сучасні реалії правозастосування.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання повноваженнями, суддя, юридична відповідальність, завдання шкоди.

Ivanov V. P. Abuse of Judicial Authority

The article examines the issue of judicial abuse of authority and the mechanisms for holding judges legally accountable. All presented examples of judicial abuse of authority are analyzed through the lens of their classification into official and non-official misconduct, which allows for a more comprehensive assessment of the nature of violations, their impact on the administration of justice, and their consequences for society.

National legislation is analyzed to distinguish between official and non-official judicial powers. Official powers encompass a set of legally established rights and duties that ensure the proper administration of justice in accordance with the law. Meanwhile, non-official judicial powers include rights and opportunities that are not directly related to the adjudication process but stem from the judge's special legal status. Differentiating these categories is crucial for analyzing cases of judicial abuse of authority and determining the grounds for legal accountability. It is emphasized that judicial abuse of authority undermines the integrity of the justice system and public trust in the judiciary.

Abuse of powers by a judge contravene ethical standards and legislative requirements that govern the judiciary. Given the special status of judges, mechanisms of legal accountability must strike a balance between judicial independence and the need for effective oversight of their activities.

The study is driven by the necessity to assess the effectiveness of existing mechanisms of disciplinary, administrative, and criminal accountability of judges as instruments for preventing abuse of powers. It is also crucial to analyze the challenges encountered in holding judges accountable, including preserving the independence of the judiciary and adhering to international standards in this field. Investigating the legal nature of abuses of judicial powers and developing effective mechanisms for their prevention are key tasks for strengthening the rule of law and fostering citizens' trust in the judicial system.

The discussion focuses on the balance between judicial independence and effective accountability for violations, as well as the challenges arising in the implementation of oversight mechanisms. Special attention is given to the necessity of improving legal instruments for preventing abuses that undermine the authority of the judiciary and threaten the principle of the rule of law.

The author proposes a definition of "judicial abuse of authority" that reflects contemporary legal enforcement realities.

Key words: abuse of rights, abuse of authority, judge, legal liability, harm.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-382-387

УДК 347.454.3(477)

Ілля Георгійович Книшов,
аспірант відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-5562-0052

МІСЦЕ ДОГОВОРУ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ В СИСТЕМІ ДОГОВОРІВ ПІДРЯДУ

Постановка проблеми. Тематика договору будівельного підряду в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення є надзвичайно актуальною. Нагальна потреба в удосконаленні механізмів реалізації цих договорів зумовлена низкою факторів, зокрема, необхідністю відновлення зруйнованих об'єктів, які постраждали внаслідок війни, а також модернізації житлово-комунальної інфраструктури. Згідно з відкритими даними інформації: з 24 лютого 2022 року до лютого 2024 року внаслідок війни в Україні було пошкоджено або зруйновано понад 213 тисяч об'єктів [1]. Відновлення та модернізація цих регіонів можлива в межах Національної програми «Відновлення України» та такого її напряму як «Відновлення та модернізація житла та інфраструктури», який передбачає будівництво (відновлення) зруйнованих об'єктів із урахуванням енергоефективності та безбар'єрності [2]. У контексті цих процесів важливим є застосування договору будівельного підряду, який є підставою для виконання будівельних робіт в умовах повоєнного відновлення. Будівництво в цей період має низку специфічних особливостей, таких як терміновість, забезпечення безпеки, робота в умовах обмежених ресурсів, розмінування окремих об'єктів та інші фактори. Через те юридичні аспекти укладення та виконання договору будівельного підряду є нагальною правничою проблематикою. Крім того, є доцільним дослідження місця договору будівельного підряду в системі інших видів договорів підряду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Договір будівельного підряду є предметом дослідження правників та економістів. Так, О. Берназ-Лукавецька дослідила поняття; ознаки; предмет; права та обов'язки сторін та інші важливі питання укладення договору будівельного підряду [3]. Водночас у її роботі не звернута увага на особливості договору будівельного підряду в умовах повоєнного відновлення. В. Маковій визначив істотні умови договорів у сфері будівництва автомобільних доріг [4]. Близькою до теми дослідження В. Маковія є робота О. Сафончика щодо договірних зобов'язань щодо виконання робіт у сфері будівництва автомобільних доріг в умовах воєнного стану [5]. Враховуючи, вагомий внесок дослідників до опанування тематики договору будівельного підряду, варто наголосити, що все ще потребує удосконалення питання адаптації стандартних умов договорів до специфіки воєнного стану, зокрема, щодо комплексності робіт із відновлення зруйнованих об'єктів (розбір будівельного матеріалу, розмінування, відбудова), відповідальності за несвоєчасне виконання та забезпечення належної якості робіт.

Мета статті полягає у визначенні місця договору будівельного підряду у системі договорів підряду. Досягнення цієї мети можливо шляхом розв'язання таких завдань: визначити особливості договору будівельного підряду в умовах сучасних викликів, означити систему договорів підряду, охарактеризувати місце договору будівельного підряду в системі договорів підряду.

Методи дослідження є системою загальнонаукових і спеціальних методів і методологічних підходів щодо наукового пізнання договору будівельного підряду. Фундаментальним методом став діалектичний, що уможливив виявити заставлення між різними нормами права, що регулюють будівельні відносини, і дав змогу дослідити їх розвиток у часі та просторі. Аксіологічний методологічний підхід надав можливість розглянути цінність будівельного підряду задля відновлення держави в умовах повоєнного відновлення. Формально-юридичний метод дав змогу вивчити структуру та зміст нормативно-правових актів, які визначають умови укладання, виконання та припинення такого договору.

Основні результати дослідження. Система договорів підряду визначена у Книзі 5 розділу 3 главі 61 «Підряд» ЦК України [6]. Відповідно до ч. 1 ст. 837 ЦК України за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу [6]. Це загальне визначення цього договору, у якому підкреслено предмет договору підряду – виконання робіт. У главі 61 ЦК України виокремлені такі види цього договору: побутовий підряд, будівельний підряд, підряд на проєктні та пошукові роботи [6]. Кожен із зазначених видів договорів підряду має свої особливості та умови виконання робіт, що визначаються конкретним видом діяльності та вимогами до результату виконання робіт.

Систему договорів підряду влучно характеризує А. Гриняк. Дослідник вказує, що вищезгадані договори є прикладами так званих поіменованих договорів, основи яких визначені законодавством України, зокрема в ЦК України та інших нормативно-правових актах. Однак на практиці у сфері зобов'язань, пов'язаних з виконанням робіт, існує чимало угод, які не отримали чіткої законодавчої регламентації в ЦК України чи інших нормативно-правових актах. Це стосується, зокрема, договорів на виконання специфічних робіт, таких як ландшафтне озеленення, опоряджувальні роботи, ремонти тощо [7, с. 16]. На природне розширення видів договору підряду звертає увагу і В. Маковій, який доводить доцільність виокремлення підрядних договорів у межах будівництва автомобільних доріг, оскільки є високий попит у цій сфері господарювання на такі договірні конструкції [4, с. 325]. Щодо цього О. Сафончик додає, що будівельний підряд, враховуючи особливості виконуваних робіт, склад учасників та додаткові характеристики, такі як отримання необхідних дозволів або дотримання будівельних норм для кожного об'єкта, поділяється на підвиди. Один з таких підвидів – договір підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги [5, с. 168]. Отже, природно внаслідок розвитку будівельних технологій, потреб суспільства система договорів підряду розвивається та розширюється, включаючи нові види робіт і послуг, що раніше не були передбачені законодавством. Зокрема, це стосується специфічних договорів на виконання робіт у таких сферах, як енергозбереження, екологічні проєкти, інноваційне будівництво та інші новітні технології, що постійно адаптуються до змінюваних умов ринку.

Незважаючи на оновлення видів договорів підряду, їх правова природа та істотні умови є дещо статичними. Так, договір будівельного підряду є двостороннім договором, з огляду на те, що обидві сторони наділені взаємними правами та обов'язками. Договір будівельного підряду – це консенсуальний договір, оскільки його укладення пов'язано із моментом досягнення згоди сторін, щодо усіх істотних умов. Можливість укладення договорів будівельного підряду прямо передбачена нормативно-правовими актами, тож цей договір є поіменованим договором. Істотні умови договору будівельного підряду передбачають обов'язок підрядника передати замовнику певний матеріальний результат будівельних робіт, а також обов'язок замовника оплатити підряднику отриманий цей результат, отже, договір будівельного підряду є оплатним договором. Деякі науковці вважають договір будівельного підряду алеаторним, тобто таким, у основі якого лежить ризик (імовірність) настання (або не настання) певної обставини чи події. З такою позицією цілком погоджуємось, оскільки право підрядника отримати винагороду за виконані роботи, невід'ємно пов'язано із досягненням (або недосягненням) попередньо зумовленого сторонами результату.

Загальні умови укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві закріплені в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві» від 1 серпня 2005 року № 668 [8]. Згідно із п. 4 цієї постанови: «За договором підряду підрядник зобов'язується за завданням замовника на свій ризик виконати та здати йому в установлений договором підряду строк закінчені роботи (об'єкт будівництва), а замовник зобов'язується надати підряднику будівельний майданчик (фронт робіт), передати дозвільну документацію, а також затверджену в установленому порядку проєктну документацію (у разі, коли цей обов'язок повністю або частково не покладено на підрядника), прийняти від підрядника закінчені роботи (об'єкт будівництва) та оплатити їх» [8].

Договір підряду порівняно з іншими зобов'язаннями вирізняється особливим предметом, яким є результат робіт, суб'єктним складом, правами та обов'язками сторін, позовною давністю тощо [3, с. 62]. Так, основні вимоги до будівель та споруд закріплені у п. 4 ст. 72 Закону України «Про будівельні норми», зокрема, є забезпечення механічного опору та стійкості, пожежної безпеки, гігієни,

здоров'я та захисту довкілля, безпеки й доступності під час експлуатації, захисту від шуму та вібрації, енергозбереження та енергоефективності, сталого використання природних ресурсів [9]. Це необхідно враховувати при формуванні умов договору будівельного підряду – його предмета. Підкреслимо, що особливість договору будівельного підряду полягає й у специфіці виконання дій при завершенні виконавцями робіт за договором. Звернемо увагу, що після завершення будівництва відбуваються процедурні дії щодо прийняття в експлуатацію збудованого об'єкта та його реєстрація. Прийняття в експлуатацію завершеного об'єкта відбувається згідно із Порядком прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 461 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2015 р. № 750). Згідно із п. 1 цієї постанови – під час дії воєнного стану прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів здійснюється з урахуванням особливостей, установлених постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2022 року № 722 «Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану» [10]. При цьому варто підкреслити, що в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення, при укладанні договору будівельного для виконання робіт на територіях, які зазнали руйнувань через бойові дії, необхідно враховувати особливі обставини та покладати на замовника обов'язок передачі підряднику будівельного майданчика (фронту робіт), який пройшов попереднє обстеження, розмінування, а також експертизу щодо зносу або збереження об'єктів житлової та нежитлової нерухомості. Наведене підкреслює, ускладненість здійснення будівельних робіт на територіях, де відбувались бойові дії, ураження бойовими снарядами. Отже, договір будівельного підряду має низку особливостей, його умови визначаються предметом договору, матеріально-технічним забезпеченням будівництва та зовнішніми факторами, зокрема воєнним станом.

Таким чином договір будівельного підряду може визначатися як комплексний. Хоча серед науковців існують різні погляди на визначення комплексного договору, вважаємо що найбільш послідовними є ті, які пов'язують цю характеристику із регулюванням таких договорів різними галузями права. Так, Р. Шишка зазначає, що комплексними є договори, які врегульовані різними галузями законодавства, наприклад, цивільним та господарським [11, с. 125]. Такої ж думки дотримується Л. Веретельник, який вважає, що комплексний договір – домовленість сторін, яка регулюється кількома галузями права: цивільним та морським [12, с. 187]. Виходячи з цього можна стверджувати, що договір будівельного підряду має комплексний характер, оскільки регулюється не лише нормами цивільного, а й господарського законодавства.

Варто підкреслити, що система договорів підряду – це сукупність різних видів договорів, які регулюють відносини щодо виконання робіт та/або надання послуг. Можна виокремити такі види договору підряду: договір будівельного підряду, договір побутового підряду, договір підряду на проєктування, договір підряду на дослідження та науково-дослідні роботи, договір підряду на виконання ландшафтних робіт тощо. Кожен з цих видів договору підряду відрізняється предметом, умовами договору, відповідальністю, процесом та строками виконання робіт. М. Великанова розмежовує договори підряду на проведення проєктних і пошукових робіт з договорами на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських і технологічних робіт та договір франчайзингу [13, с. 35]. І. Лукасевич-Крутник вказує, що за договором підряду на проведення пошукових та (або) проєктних робіт підрядник (проєктувальник, вишукувач) зобов'язується на підставі вихідних даних виконати пошукові та (або) проєктні роботи для будівництва і передати їх результат замовникові, а замовник зобов'язується прийняти та оплатити їх [14, с. 3]. М. Криса досліджував договір підряду на геологічне вивчення надр за державним замовленням. Цей договір відрізняється від інших суміжних договорів, адже присутній особливий об'єкт – надра. Геологічне вивчення надр – це спеціальні роботи, спрямовані на одержання інформації про надра для задоволення потреб суспільства [15, с. 3]. Виходячи з наведеного, можна стверджувати про утворення самостійної системи договорів підряду в межах зобов'язального права.

Договір будівельного підряду посідає особливе місце в системі договорів підряду, оскільки він є одним із найбільш складних видів цього договору. Цей договір має низку відмінностей, які визначають його як окрему категорію в рамках загального інституту підряду, оскільки регулює відносини щодо виконання робіт, пов'язаних з будівництвом, реконструкцією, ремонтом або іншим чином змінює фізичний вигляд будівель, споруд. Це є основною відмінністю цього договору від ін-

ших видів договорів підряду. Через необхідність забезпечення технічних і будівельних стандартів при здійсненні будівельного підряду цей договір є більш комплексним порівняно з іншими договорами підряду. Тому в його умовах детально прописуються умови щодо матеріально-технічного забезпечення, термінів виконання робіт, забезпечення якості, а також обов'язковість дотримання стандартів і нормативів у галузі будівництва.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу запропонувати такі висновки. Договір будівельного підряду є одним із основних видів договорів підряду у сфері виконання будівельних робіт. Це може бути будівництво нових об'єктів, реконструкція або капітальний ремонт, відновлення будівель, зруйнованих або пошкоджених внаслідок бойових дій. Особливість договору будівельного підряду полягає в тому, що відносини у сфері будівельного підряду регулюються не тільки цивільним законодавством, а й рядом інших нормативно-правових актів. Крім цього, при визначенні умов договору будівельного підряду необхідно враховувати, що на відносини, які виникають унаслідок його укладання, впливають положення трудового, екологічного та містобудівного законодавства. Це додатково ускладнює його правове забезпечення, а також визначення прав, обов'язків і відповідальності сторін. Крім того, при зіставленні з іншими договорами підряду ризики для підрядника та замовника є значнішими через складність будівельних процесів і можливі зовнішні фактори (наприклад, зміни в законодавстві або воєнний стан). Загалом, можна визначити, що тематика договору будівельного підряду, його особливості в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення є одним із актуальних напрямів подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Присяжнюк Н. Руйнування в цифрах: скільки Росія знищила об'єктів та скільки виділили на відбудову. URL: https://www.liga.net/ua/infographic-of-the-day/articles/ruinuvannia-v-tsyfrakh-skilky-rosiia-znyshchyla-obiektiv-ta-skilky-vydilyly-na-vidbudovu.
2. Проекти нацпрограми «Відновлення та модернізація житла та інфраструктури регіонів». URL: https://recovery.gov.ua/project/program/recovery-and-upgrade-of-housing-and-regions-infrastructure.
3. Берназ-Лукавецька О. М., Наумов А. С. До питання загальних засад договору підряду за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 9. С. 60–63. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/13.
4. Маковій В. П. Істотні умови договорів у сфері будівництва автомобільних доріг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2024. Вип. 84: Ч. 1. С. 324–329. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.48.
5. Сафончик О. І. До питання договірних зобов'язань щодо виконання робіт у сфері будівництва автомобільних доріг в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 7. С. 166–170. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/39.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
7. Гриняк А. Б. Систематизація та характеристика договорів підряду: окремі питання оновлення глави 61 Цивільного кодексу України. *Нове українське право.* 2020. Вип. 1. С. 14–21. https://doi.org/10.51989/NUL.2021.1.2.
8. Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві: постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-2005-%D0%BF#Text.
9. Про будівельні норми: Закон України від 5 листопада 2009 р. № 1704-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1704-17#Text.
10. Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів: постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 461 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2015 р. № 750). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461-2011-%D0%BF#Text.
11. Шишка Р. Б. Характеристика договорів. *Юридичний вісник.* 2013. № 4 (29). С. 121–127.
12. Веретельник Л. К. Проблема систематизації договорів у цивільному праві. *Форум права.* 2011. № 1. С. 180–189. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_1_34.pdf
13. Великанова М. М. Правова природа договору підряду на проведення проектних та пошукових робіт. *Юридичний вісник.* 2010. № 2 (15). С. 33–35.

14. Лукасевич-Крутник І. С. Договір підряду на проведення проектних та пошукових робіт: автореферат дисертації … канд. юрид. наук за спец. 12.00.03. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2011. 23 с.
15. Криса М. В. Договір підряду на геологічне вивчення надр за державним замовленням (цивільно-правовий аспект): дисертація … канд. юрид. наук за спец. 12.00.03. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2018. 211 с.

References

1. Prysiazhniuk N. Ruinuvannia v tsyfrakh: skilky Rosiia znyshchyla obiektiv ta skilky vydilyly na vidbudovu. URL: https://www.liga.net/ua/infographic-of-the-day/articles/ruinuvannia-v-tsyfrakh-skilky-rosiia-znyshchyla-obiektiv-ta-skilky-vydilyly-na-vidbudovu.
2. Proiekty natsprohramy «Vidnovlennia ta modernizatsiia zhytla ta infrastruktury rehioniv». URL: https://recovery.gov.ua/project/program/recovery-and-upgrade-of-housing-and-regions-infrastructure.
3. Bernaz-Lukavetska O. M., Naumov A. S. Do pytannia zahalnykh zasad dohovoru pidriadu za zakonodavstvom Ukrainy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2024. № 9. S. 60–63. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/13.
4. Makovii V. P. Istotni umovy dohovoriv u sferi budivnytstva avtomobilnykh dorih. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu: Seriia Pravo.* 2024. Vyp. 84: Ch. 1. S. 324–329. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.48.
5. Safonchyk O. I. Do pytannia dohovirnykh zoboviazan shchodo vykonannia robit v sferi budivnytstva avtomobilnykh dorih v umovakh voiennoho stanu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2024. № 7. S. 166–170. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/39.
6. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
7. Hryniak A. B. Systematyzatsiia ta kharakterystyka dohovoriv pidriadu: okremi pytannia onovlennia hlavy 61 Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy. *Nove ukrainske pravo.* 2020. Vyp. 1. S. 14–21. https://doi.org/10.51989/NUL.2021.1.2.
8. Pro zatverdzhennia Zahalnykh umov ukladennia ta vykonannia dohovoriv pidriadu v kapitalnomu budivnytstvi: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 serpnia 2005 r. № 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-2005-%D0%BF#Text.
9. Pro budivelni normy: Zakon Ukrainy vid 5 lystopada 2009 r. № 1704-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1704-17#Text.
10. Pytannia pryiniattia v ekspluatatsiiu zakinchenykh budivnytstvom obiektiv: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13 kvitnia 2011 r. № 461 (u redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 veresnia 2015 r. № 750). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461-2011-%D0%BF#Text.
11. Shyshka R. B. Kharakterystyka dohovoriv. *Yurydychnyi visnyk.* 2013. № 4 (29). S. 121–127.
12. Veretelnik L. K. Problema sistematizasii dogovoriv u sivilnomu pravi. *Forum prava.* 2011. № 1. S. 180–189. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_1_34.pdf
13. Velykanova M. M. Pravova pryroda dohovoru pidriadu na provedenniaproektnykh ta poshukovykh robit. *Yurydychnyi visnyk.* 2010. № 2 (15). S. 33–35.
14. Lukasevych-Krutnyk I. S. Dohovir pidriadu na provedennia proektnykh ta poshukovykh robit: avtoref. dysertatsiia na zdobut nauk. stup. kand. yuryd. nauk za spets. 12.00.03. Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. Kyiv, 2011. 23 s.
15. Krysa M. V. Dohovir pidriadu na heolohichne vyvchennia nadr za derzhavnym zamovlenniam (tsyvilno-pravovyi aspekt): dysert. na zdobut nauk. stup. kand. yuryd. nauk za spets. 12.00.03. Ternopilskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet. Ternopil, 2018. 211 s.

Книшов І. Г. Місце договору будівельного підряду в системі договорів підряду

У статті аналізується місце договору будівельного підряду в системі договорів підряду. З розвитком будівельних технологій і змінами в потребах суспільства, система таких договорів постійно змінюється та розширюється, включаючи нові види робіт і послуг, які раніше не були передбачені законодавством. Зокрема, це стосується договорів, що охоплюють специфічні види робіт у сферах енергозбереження, екологічних проєктів, інноваційного будівництва та інших сучасних технологій, що адаптуються до змінюваних ринкових умов. Договір будівельного підряду має низку специфічних рис. Його умови значною мірою визначаються характером робіт, матеріально-технічним забезпеченням будівництва та впливом зовнішніх факторів, таких як воєнний стан. Окрім того, договір має комплексний характер, адже регулюється не лише цивільним законодавством. Також на його умови мають вплив норми трудового, екологічного та містобудівного законо-

давства. Визначено, що договір будівельного підряду є базовим договором у системі договорів підряду та вирізняється своєю складністю серед інших видів таких договорів. Він має ряд характеристик, які роблять його окремою категорією в межах загального інституту підряду. Цей договір регулює відносини, пов'язані з виконанням робіт, що включають будівництво, реконструкцію, ремонт або інші зміни фізичного стану будівель і споруд. Наголошено, що здійснення договірних відносин у сфері будівельного підряду в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення має низку особливостей, зумовлених ускладненням процесу будівництва на територіях, де відбувалися бойові дії.

Ключові слова: договір підряду, будівельний підряд, договір, умови договору, предмет договору, будівельні роботи.

Knyshov I. H. The place of the construction contract within the system of subcontract agreements

The article examines the place of a construction contract in the system of contract agreements. The purpose of the article is to determine the place of a construction contract in the system of contract agreements. This goal can be achieved by solving the following tasks: identifying the features of a construction contract in the context of modern challenges, outlining the system of contract agreements and characterizing the place of a construction contract in this system. It highlights the distinctive features of a construction contract in comparison with other types of contract agreements, such as a household contract, a contract for design and exploration work, each of which has certain features and conditions for performing work, which are determined by a specific type of activity and requirements for the result of the work. The article provides a general characteristic of a construction contract, according to which it is a bilateral, consensual, named, refundable and risky contract. The study leads to the conclusions that a construction contract is complex in nature, since it is regulated not only by the norms of civil, but also by economic legislation. The study also highlights the complexity and multidisciplinary nature of construction contracts, which are influenced by various branches of law, including civil, labor, environmental and urban planning law. The article also examines the risks and responsibilities associated with a construction contract, in particular with regard to the quality of the project, safety standards and compliance with deadlines. In addition, the legal and practical implications of these contracts in the context of the construction industry are examined. It is established that the construction contract is the main contract in the system of contract contracts and is distinguished by its complexity compared to other types of such contracts. It has a number of characteristics that classify it as a separate legal entity in the broader context of contract law. This contract regulates relations related to the performance of work, including construction, reconstruction, repair or other changes in the physical condition of buildings and structures. It is emphasized that the implementation of contractual relations in the field of construction under martial law and post-war reconstruction has a number of features due to the complexities of the construction process in areas of hostilities. The construction contract regulates the rights and obligations of the parties, the conditions for the performance of work, and establishes liability mechanisms in case of non-compliance with deadlines or poor-quality performance of construction work. Due to the need to ensure compliance with technical and construction standards when performing a construction contract, this type of contract is more complex compared to other contract contracts. Therefore, its terms include detailed provisions on material and technical support, deadlines for work, quality assurance, as well as mandatory compliance with standards and rules in the construction industry. All this indicates that the construction contract is an independent complex agreement in the system of contract contracts.

Key words: contract of subcontract, construction subcontract, contract, contract terms, subject of the contract, construction works.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-388-393

УДК 340.1

Андрій Михайлович Костенок,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0003-7713-690X

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ПРАВОТВОРЧОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану питання справедливості як принципу правотворчої діяльності набуває особливої ваги та значення. Під загрозою збройної агресії держава змушена оперативно ухвалювати нові нормативно-правові акти, які безпосередньо впливають на реалізацію прав і свобод людини та громадянина. Водночас забезпечення безпеки не повинно нівелювати фундаментальні принципи правової держави, зокрема принцип справедливості. Постає складне завдання – гармонізувати оперативну правотворчість в умовах надзвичайної ситуації з дотриманням гуманістичних і демократичних засад. Справедливість як морально-правова категорія має залишатися орієнтиром для законодавчого процесу, навіть за умов обмеження певних прав і свобод.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблематика справедливості у правотворчості розглядалася в роботах провідних зарубіжних і українських учених. Зокрема, О. Фрицький [1] акцентував увагу на особливостях правотворчої діяльності в кризові періоди, підкреслюючи необхідність її легітимності. Ю. Фігель [2] досліджував взаємозв'язок між свободою та безпекою, що є ключовим у контексті правотворчості під час воєнного стану. А. Самойлович [3] проаналізував правові механізми обмеження прав і свобод, а А. Славко [4] – принципи правотворчості в умовах війни. Своєю чергою А. Моца [5] наголосив на психологічному аспекті сприйняття правових норм у надзвичайних ситуаціях. Цифровізацію правотворчості в контексті війни дослідив А. Земко [6]. Значний внесок у розуміння гуманітарних аспектів правотворчості зробили й А. Демичева та В. Березняк [7], які проаналізували роль міжнародного гуманітарного права у збройних конфліктах.

Окреме місце посідає філософсько-правове осмислення справедливості у працях зарубіжних науковців, зокрема В. Фрідмана [12] і Г. Ш'ю [13], які трактують справедливість як базову умову легітимності правових норм. Проте у вітчизняній науці бракує комплексного аналізу принципу справедливості саме в контексті правотворчості у воєнний період, що й зумовлює потребу подальших наукових досліджень.

Метою статті є комплексне дослідження теоретичних, правових і моральних засад принципу справедливості правотворчості в умовах воєнного стану, а також формулювання науково обґрунтованих підходів до забезпечення справедливості у процесі створення нормативно-правових актів у кризових умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання справедливості в діяльності законодавчої влади особливо загострюється у періоди криз, коли на кону – не лише збереження державності, а й гідності та прав людини. В умовах воєнного стану потреба у швидкому правовому реагуванні на виклики часу нерідко вступає у конфлікт із фундаментальними принципами прав людини, що ставить під сумнів саму сутність правової держави. Як справедливо зазначає О. Фрицький, правотворчість у критичні періоди повинна бути спрямована не на знищення, а на збереження правових стандартів, які демонструють верховенство права навіть у часи кризи [1, с. 45].

Право як система норм повинне відповідати не лише формальним вимогам законності, а й вимогам моральної легітимності, що базуються на ідеї справедливості. У контексті воєнного стану принцип справедливості полягає в тому, що нормотворча діяльність держави не зводилася лише до

інструменту досягнення стратегічних цілей, а враховує гуманітарний вимір – захист прав, свобод та гідності людини.

Права людини – це базовий вимір змісту і сенсу будь-якої демократичної правової держави. Відповідно до ст. 3 Основного Закону «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Саме ці положення формують основу для справедливого обмеження прав в умовах воєнного стану. Така позиція має не декларативний, а визначальний характер для всієї системи державного управління, правотворчості і правозастосування.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах воєнного стану, коли виникає об'єктивна необхідність у тимчасовому обмеженні окремих прав і свобод громадян. У періоди загрози територіальної цілісності та державності, особливого значення набуває принцип правової визначеності, зокрема передбачуваність правових наслідків. Прийняття нових нормативних актів або зміни до чинних повинні здійснюватися з урахуванням принципів юридичної техніки, а також прозорості процедур, навіть за умови обмеженого часу та ресурсів.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [11] передбачає низку обмежень, однак ці обмеження повинні бути необхідними, пропорційними та відповідати міжнародним стандартам у сфері прав людини. Зокрема, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 4) [9] дозволяє державам відступати від окремих зобов'язань у період надзвичайного стану, але виключає можливість обмеження таких прав, як право на життя, свободу від катувань, свободу совісті тощо.

Проте, навіть за умов надзвичайних обставин, держава не має права виходити за межі дозволеного. Частина 2 ст. 64 Конституції України встановлює перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені навіть під час воєнного чи надзвичайного стану. До таких прав належать: право на життя, свобода від катувань, право на повагу до гідності, презумпція невинуватості, право на правову допомогу, заборона повторного притягнення до відповідальності за один і той самий злочин («ne bis in idem»), право не свідчити проти себе чи близьких родичів. Це своєрідний «ядерний» блок прав, який втілює принципи гуманізму та справедливості, притаманні конституційному ладу України, навіть у кризові періоди.

Слід підкреслити, що захист цих прав – не тільки внутрішнє зобов'язання держави перед власними громадянами, а й міжнародний обов'язок. Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 4) держава може вживати заходів, що відступають від зобов'язань, лише за умов суворої необхідності, і такі заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням держави за міжнародним правом. Аналогічний підхід містить Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 15), яка установлює чіткі рамки та гарантії у випадках обмеження прав.

Ю. Фігель, аналізуючи баланс між свободою і безпекою, стверджує, що будь-яке обмеження прав має відповідати чотирьом ключовим критеріям: воно повинно бути нормативно закріпленим, виправданим легітимною метою (як-от державна безпека), бути пропорційним і мати тимчасовий характер. Науковець підкреслює, що недопустимо використовувати надзвичайні повноваження з політичною чи адміністративною метою – це є порушенням як конституційних принципів, так і норм міжнародного гуманітарного права [2, с. 12–14].

У контексті воєнного стану надзвичайно важливо уникати зловживання владою під виглядом «потреб безпеки». Суспільство, навіть у кризовій ситуації, не повинно бути позбавлене правової визначеності. Довіра громадян до держави формується, зокрема, завдяки дотриманню правових стандартів, які свідчать про правову зрілість держави.

Варто звернути увагу на прецеденти Європейського суду з прав людини, де неодноразово наголошувалося на неприпустимості надмірних обмежень. Зокрема, у справі «Лоуренс проти Німеччини» Суд підкреслив, що навіть у надзвичайних умовах не допускається встановлення обмежень, які підривають сутність права. Тобто держава має обов'язок не тільки формально дотримуватися переліку прав, що не підлягають обмеженню, а й утримуватися від практик, які фактично зводять ці права нанівець.

Справедливість як один із ключових принципів правотворчої діяльності також проявляється в доступності й зрозумілості правових норм для громадян. У складні воєнні часи важливо не тільки приймати закони, а й забезпечити ефективну комунікацію та пояснення, щоб уникнути правової невизначеності та посилення недовіри до політики держави.

Права людини – це не лише конституційна декларація, а й реальний індикатор легітимності державної влади, особливо в періоди екзистенційної загрози. Тому саме в умовах війни виявляється справжня цінність принципу: «людина – це найвища соціальна цінність».

Умови воєнного стану вимагають оперативної та зваженої правотворчої діяльності, яка здатна забезпечити ефективний захист державного суверенітету без втрати засад правової держави. Центральне місце в цьому процесі посідає Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [11]. Згідно зі статтею 20 цього Закону в період воєнного стану допускається застосування специфічних заходів, спрямованих на захист держави та її громадян, зокрема: запровадження комендантської години, перевірки документів, встановлення трудової повинності, військово-квартирної повинності, вилучення приватного майна з подальшим відшкодуванням його вартості, обмеження свободи пересування, контроль над засобами зв'язку, примусове поселення осіб тощо.

З огляду на зазначене застосування надзвичайних заходів має здійснюватися виключно в межах конституційних принципів і з дотриманням засад справедливості. Не йдеться про свавільне обмеження прав, а навпаки – про ретельно обґрунтоване правове регулювання, що має винятковий, тимчасовий і необхідний характер.

А. Самойлович запропоновано таку функціональну класифікацію обмежень у період воєнного стану, а саме на: майнові (наприклад, примусове вилучення майна, трудова повинність, військово-квартирна повинність) та немайнові (обмеження свободи пересування, контроль над засобами зв'язку, примусове поселення, комендантська година тощо). Вчений підкреслює, що кожен захід має бути нормативно обґрунтованим і застосовуватися лише за умов реальної загрози, з урахуванням принципу необхідності і пропорційності [3, с. 78].

У цьому контексті особливо важливим є дотримання принципу справедливості в правотворчій діяльності, який передбачає:

– відсутність дискримінації за будь-якою ознакою;

– обмеження лише тих прав, які прямо допускаються Конституцією (ч. 2 ст. 64);

– забезпечення правового механізму захисту навіть в умовах обмеження, зокрема, доступу до суду, права на правову допомогу;

– публічність і передбачуваність правових актів, що вводять обмеження.

Водночас важливо розуміти, що справедливість в умовах війни набуває особливої форми – вона полягає не лише у збереженні прав, а й у забезпеченні безпеки як найважливішої соціальної умови реалізації всіх інших прав. Звідси випливає, що обмеження можуть бути справедливими лише тоді, коли вони: мають чітке правове підґрунтя, відповідають масштабам загрози, не зачіпають тих прав, що є невід'ємними згідно з Конституцією та міжнародним правом, не перетворюються на інструмент тиску чи зловживання владою.

Отже, законодавче регулювання в період воєнного стану є особливою формою правотворчості, яка потребує зваженого підходу, балансу між безпекою та правами людини, а також системного контролю з боку правозахисних інституцій. Справедливість у цьому контексті – це не лише формальна відповідність закону, а й етична відповідальність держави перед своїми громадянами навіть у найскладніші історичні періоди.

У період воєнного стану, коли держава змушена вдаватися до обмеження окремих прав людини, особливої ваги набуває принцип недискримінації як ключова ознака справедливої правотворчості. Обмеження прав і свобод, передбачені законодавством, мають застосовуватись виключно на основі правових критеріїв і без упередженого ставлення до жодної соціальної чи етнічної групи.

А. Славко підкреслює, що навіть в умовах загальнонаціональної небезпеки, правотворча діяльність має будуватись на повазі до принципу недискримінації. Зокрема, забороняється будь-яке обмеження прав і свобод громадян за ознаками раси, етнічного походження, національності, статі, мови, політичних чи релігійних переконань, місця проживання або соціального статусу. Як зазначає вчений, саме дотримання цього принципу є запорукою збереження внутрішньої єдності держави та запобігання загостренню міжгрупових конфліктів у кризових умовах [4, с. 101–113].

Дотримання принципу недискримінації також відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема положенням: Загальної декларації прав людини (ст. 2), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 26), Європейської конвенції з прав людини (ст. 14 та Протокол № 12),

які прямо забороняють дискримінаційне ставлення у будь-якій формі, навіть в умовах надзвичайного чи воєнного стану.

Із позиції справедливості, недопущення дискримінації означає, що всі особи, незалежно від обставин, мають рівний доступ до механізмів правового захисту. Це включає можливість оскаржити незаконне обмеження прав, звертатися до суду, отримувати правову допомогу. Правові норми, що регулюють поведінку органів державної влади під час воєнного стану, повинні бути універсальними та нейтральними – такими, що не створюють привілеїв чи несприятливих умов для жодної категорії громадян. У правотворчій діяльності цей принцип реалізується через уніфікованість законодавчих актів, що стосуються обмежень, а також через обов'язок держави забезпечити однакове застосування норм на всій території держави.

Тож принцип справедливості як один із фундаментальних принципів правотворчої діяльності в умовах воєнного стану неможливий без реального дотримання принципу недискримінації. Це не лише юридична вимога, а й засіб збереження довіри до держави, стабільності правового порядку та запобігання соціальній деструкції.

Права людини в умовах війни додатково захищені нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевськими конвенціями 1949 року та Додатковими протоколами до них. Як зазначає А. Демичева, основними принципами є захист осіб, які не беруть участі у бойових діях, заборона катувань, застосування зброї, що спричиняє надмірні страждання, та забезпечення гуманітарної допомоги [7, с. 100–112].

На жаль, російська федерація систематично порушує ці норми: масові обстріли цивільної інфраструктури, страти полонених, сексуальне насильство, депортація дітей – всі ці та інші злочини кваліфікуються як злочини проти людяності. Human Rights Watch задокументувала численні випадки навмисного насильства над цивільним населенням, що є порушенням принципів справедливості та людяності.

Правотворча діяльність у період воєнного стану набуває особливого значення, адже саме через неї формується правове поле, здатне забезпечити одночасно ефективний захист державності та дотримання прав і свобод людини. Науковці сходяться на думці, що в таких умовах особливо важливим є поєднання трьох ключових орієнтирів: верховенства права, гнучкості законодавчого регулювання та легітимності правових норм у суспільній свідомості.

З огляду на зазначене А. Моца наголошує на необхідності врахування соціально-психологічного стану населення. В умовах війни суспільна свідомість, як правило, функціонує в режимі підвищеного емоційного напруження, що може зумовлювати зниження правової культури та зростання запиту на прості й жорсткі рішення. Правотворчість повинна бути виваженою і спрямованою не на підлаштування під емоції, а на формування зрозумілої, стабільної та передбачуваної нормативної системи. Це передбачає відкритість, публічність і належне обґрунтування прийнятих норм [5, с. 23].

Слід також констатувати, що сьогодення потребує адаптації законодавства до реалій цифрової епохи. Так, А. Земко зазначає, що війна пришвидшила потребу в розвитку електронного врядування, дистанційного правосуддя, мобільних сервісів правової допомоги. Забезпечення доступу до правосуддя навіть у тимчасово окупованих територіях або під час евакуації стає можливим лише за умови цифровізації правових процесів [6, с. 33–38]. Тому в процесі правотворчої діяльності необхідно враховувати ці нові технологічні виклики й можливості, розвивати нові формати реалізації та захисту прав та свобод людини.

Поряд з цим необхідно враховувати міжнародно-правовий компонент правотворчості. Воєнний стан не скасовує зобов'язань держави у сфері прав людини, а лише модифікує обсяг зобов'язань із урахуванням надзвичайної ситуації. Україна, будучи стороною численних міжнародних договорів, повинна забезпечити, щоб прийняті під час війни нормативні акти не суперечили міжнародному гуманітарному праву та міжнародному праву прав людини. Це потребує постійного оцінювання правових ініціатив через призму таких документів, як Європейська конвенція з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також Женевські конвенції [9].

Окремим аспектом зазначеної проблеми є інституціональна відповідальність органів правоутворення. Законодавча влада, уряд та інші суб'єкти нормотворення повинні діяти узгоджено, дотримуючись принципів правової визначеності, недопущення правового нігілізму та своєчас-

ного реагування на зміни без використання правового хаосу як засобу політичного маневрування. Співпраця з інституціями громадянського суспільства, експертними групами та правозахисними організаціями забезпечує додаткову легітимність правових рішень та підвищує рівень довіри до них.

Усі ці підходи повинні бути впроваджені на засадах балансу, а саме: не допускати правового свавілля, з одного боку, й забезпечувати ефективний захист державності – з іншого. Тільки тоді правотворчість в умовах війни буде не лише інструментом влади, а й проявом справедливості та конституційності.

Висновки. Правотворчість в умовах воєнного стану – це не просто процес прийняття нормативних актів у кризових умовах, а акт глибокої правової відповідальності перед суспільством, історією та міжнародною спільнотою. Принцип справедливості як один із ключових принципів правотворчої діяльності повинен бути спрямований на збереження людської гідності, навіть в умовах воєнного стану в державі.

Засадничі принципи верховенства права, справедливості та поваги до міжнародного права повинні стати на заваді обмеження прав і свобод людини, правового безладдя та популізму. Їх дотримання в правотворчій діяльності свідчитиме про політичну та правову зрілість правової системи держави та послугує фундаментом майбутнього відновлення та побудови демократичної правової держави.

Список використаних джерел

1. Фрицький О. Правотворчість у критичні періоди: теоретичні аспекти. Київ, 2015. С. 45–67.
2. Фігель Ю. О. Баланс між свободою і безпекою: правові аспекти. Київ: Право, 2020. С. 12–34.
3. Самойлович А. А. Правова регламентація обмежень прав і свобод в умовах воєнного стану. Одеса: Юридична книга, 2022. С. 78–89.
4. Славко А. С. Принципи правотворчості в умовах війни. Львів: Видавничий дім «Генеза», 2021. С. 101–115.
5. Моца А. А. Соціально-психологічний аспект правотворчості в умовах надзвичайного стану. Харків: Право, 2018. С. 23–45.
6. Земко А. Цифровізація правової системи та правотворчість під час війни. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 33–50.
7. Демичева А. В., Березняк В. С. Міжнародне гуманітарне право та захист прав людини під час війни. Харків: Право, 2023. С. 100–112.
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_015#Text
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
12. Friedmann W. Legal Theory. London: Macmillan, 1964. C. 12–45.
13. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy. Princeton University Press, 1996. C. 55–70.

References

1. Frytskyi O. Pravotvorchist u krytychni periody: teoretychni aspekty. Kyiv, 2015. S. 45–67.
2. Fihel Yu. O. Balans mizh svobodoiu i bezpekoiu: pravovi aspekty. Kyiv: Pravo, 2020. S. 12–34.
3. Samoilovych A. A. Pravova rehlamentatsiia obmezhen prav i svobod v umovakh voiennoho stanu. Odesa: Iurydychna knyha, 2022. S. 78–89.
4. Slavko A. S. Pryntsypy pravotvorchosti v umovakh viiny. Lviv: Vydavnychyi dim «Heneza», 2021. S. 101–115.
5. Motsa A. A. Sotsialno-psykholohichnyi aspekt pravotvorchosti v umovakh nadzvychainoho stanu. Kharkiv: Pravo, 2018. S. 23–45.
6. Zemko A. Tsyfrovizatsiia pravovoi systemy ta pravotvorchist pid chas viiny. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. S. 33–50.
7. Demycheva A.V., Berezniak V. S. Mizhnarodne humanitarne pravo ta zakhyst prav liudyny pid chas viiny. Kharkiv: Pravo, 2023. S. 100–112.

8. Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10.12.1948 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_015#Text.
9. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16.12. 1966 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
12. Friedmann W. Legal Theory. London: Macmillan, 1964. S. 12–45.
13. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy. Princeton University Press, 1996. S. 55–70.

Костенок А. М. Справедливість як принцип правотворчості в умовах воєнного стану

У статті досліджено теоретико-правові засади справедливості правотворчої діяльності в умовах воєнного стану, зокрема в контексті необхідності забезпечення балансу між безпекою держави та дотриманням прав і свобод людини. Акцентується увага на тому, що правотворчість у кризові періоди – це не лише механізм реагування на загрози, а й інструмент збереження демократичних засад правової держави. Підкреслюється, що справедливість повинна залишатися одним із основних принципів у правотворчій діяльності навіть у ситуаціях, коли йдеться про тимчасове обмеження окремих прав. Правові акти, прийняті у воєнний час, мають відповідати не тільки формальним вимогам законності, а й моральній легітимності, що базується на гуманістичних цінностях.

Розглянуто низку прикладів важливості принципу правової визначеності, який є складовою принципу справедливості, які забезпечують передбачуваність правових наслідків для суб'єктів правовідносин. Проаналізовано роль та значення міжнародного гуманітарного права, положень Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у формуванні стандартів правотворчості в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: правотворчість, принцип справедливості, юридична визначеність, права людини, законодавство, юридичного обмеження, правова система, демократичні цінності, верховенство права.

Kostenok A. M. Justice as a principle of Law-making in Martial Law

The article examines the theoretical and legal principles of justice in lawmaking under martial law, in particular in the context of the need to ensure a balance between state security and respect for human rights and freedoms. The emphasis is on the fact that lawmaking in times of crisis is not only a mechanism for responding to threats, but also a tool for preserving the democratic principles of the rule of law. It is emphasized that justice should remain one of the basic principles in lawmaking even in situations where it comes to temporary restrictions on certain rights. Legal acts adopted in wartime must meet not only the formal requirements of legality, but also moral legitimacy based on humanistic values.

A number of examples of the importance of the principle of legal certainty, which is a component of the principle of justice, ensuring the predictability of legal consequences for subjects of legal relations, are considered. The role and significance of international humanitarian law, the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the formation of standards of lawmaking in armed conflict are analyzed.

Key words: lawmaking, principle of justice, legal certainty, human rights, legislation, legal restrictions, legal system, democratic values, rule of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-394-399

УДК 342.7

Тарас Володимирович Курачик,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-6862-9451

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Права і свободи людини становлять фундамент правової держави та демократичного суспільства. Проте навіть ці базові цінності не є абсолютними, особливо в умовах надзвичайних загроз, таких як збройний конфлікт, коли перед державою постає завдання забезпечити національну безпеку та громадський порядок. Запровадження воєнного стану як виняткового правового режиму створює підґрунтя для тимчасового звуження окремих прав людини, що висуває на перший план низку теоретико-правових проблем.

Зокрема, актуалізуються такі ключові аспекти: визначення меж допустимих обмежень; ідентифікація прав, які мають залишатися непорушними навіть за умов збройного конфлікту; встановлення ефективних механізмів, що забезпечують правову захищеність особи в умовах надзвичайного правового порядку. Пошук відповідей на зазначені питання має не лише теоретичну значущість, а й визначає якість правової системи в умовах кризової трансформації державного управління.

Міжнародні правові акти, зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) та Женевські конвенції 1949 року з додатковими протоколами, встановлюють загальні рамки допустимих обмежень прав у період війни. Водночас аналіз правозастосовної практики свідчить, що країни реалізують ці положення по-різному. У державах із високим рівнем демократичного розвитку, таких як Франція, Велика Британія та Німеччина, спостерігається прагнення до дотримання процедурних гарантій, прозорості та підзвітності державної влади. Натомість у державах з авторитарними режимами, зокрема у російській федерації та білорусі, воєнний стан часто використовується як інструмент консолідації влади, обмеження прав опозиції, придушення свободи слова та згортання правових гарантій.

Актуальність цього дослідження зумовлена не лише теоретичними міркуваннями, а й конкретним контекстом сучасних подій. Повномасштабна війна, розв'язана російською федерацією проти України, спричинила тривале функціонування правового режиму воєнного стану. Це потребує ретельної оцінки відповідності національної практики міжнародним стандартам, а також чіткого визначення меж допустимого втручання у сферу прав людини. На думку автора, в цих умовах постає необхідність формування оновленої моделі правового регулювання, здатної забезпечити баланс між завданнями безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика обмеження прав людини в період воєнного стану активно досліджується в сучасній міжнародній правовій доктрині. У центрі уваги більшості науковців – питання правомірності дерогацій, визначення меж звуження прав, а також принципів, які повинні забезпечувати легітимність втручання у свободи особи за надзвичайних обставин. Значну частину досліджень становлять спроби класифікації обмежувальних заходів, визначення критеріїв їх правомірності, а також аналіз міжнародно-правових інструментів, які регулюють подібні ситуації.

Зокрема, І. Жиляєв наголошує на обов'язку держав дотримуватись принципів законності, пропорційності та обґрунтованої необхідності навіть в умовах криз, зазначаючи, що міжнародне право встановлює жорсткі обмеження для державних рішень, які можуть вплинути на фундаментальні

права людини [1]. А. Кубко, досліджуючи принцип пропорційності, підкреслює важливість наявності чіткого обґрунтування для кожного обмеження, оскільки від цього залежить легітимність дій держави в очах міжнародної спільноти [2]. У сфері міжнародного гуманітарного права І. Суходубова і В. Іржавська зосереджуються на особливому статусі невідступних прав, які не можуть бути обмежені навіть під час війни, вказуючи на актуальність цих положень для умов воєнного стану в Україні [3].

Цінним є і порівняльний підхід, запропонований у дослідженні О. Буханевича, С. Кузніченка та А. Мерник, які вказують на значні розбіжності між демократичними та авторитарними режимами щодо використання інструментів надзвичайного стану. У їхній роботі акцентовано, що в умовах політичної нестабільності надзвичайні повноваження нерідко використовуються як механізм політичного тиску, придушення протесту та концентрації влади [4].

Незважаючи на наявність глибоких і авторитетних досліджень, низка аспектів залишається малодослідженою або фрагментарною. Недостатньо розкритими є питання взаємодії національних правових систем із міжнародними моніторинговими механізмами під час воєнного стану, а також ефективності внутрішніх механізмів, зокрема парламентського і судового контролю, за дотриманням прав людини у кризових умовах. Окрему дослідницьку нішу становить досвід України, яка з 2014 року перебуває в умовах гібридного конфлікту, а з 2022 року – в умовах повномасштабної війни. Цей досвід має особливу цінність для науки як приклад спроби збереження демократичного устрою за умов агресії та тривалого функціонування надзвичайного правового режиму.

Метою статті є з'ясування теоретико-правових засад міжнародних стандартів щодо обмеження прав людини в період воєнного стану, а також аналіз принципів, меж і механізмів реалізації таких обмежень у сучасному правовому просторі з урахуванням порівняльного і доктринального підходів.

Для реалізації цієї мети в дослідженні розглянуто базові принципи міжнародного права, які регламентують допустимі обмеження прав людини в умовах надзвичайного стану (законність, необхідність, пропорційність, недискримінаційність); здійснено класифікацію прав, що належать до категорії невідступних і не можуть бути обмеженими навіть під час збройного конфлікту; проаналізовано правові позиції міжнародних судових інституцій, таких як Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини та Міжнародний кримінальний суд, щодо меж легітимності втручання у права людини; оцінено ефективність національних і міжнародних механізмів парламентського, судового та моніторингового контролю у сфері забезпечення прав людини під час воєнного стану; проведено порівняльний аналіз реалізації надзвичайних повноважень у демократичних і авторитарних правових системах; а також досліджено український досвід застосування міжнародних стандартів у правовому регулюванні обмежень прав в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні стандарти прав людини становлять комплекс узагальнених правових орієнтирів, які покликані гарантувати недопущення свавільного звуження прав особи навіть за умов надзвичайного стану. Їх зміст виводиться з сукупності актів міжнародного характеру, практики судових органів, норм звичаєвого права та загальних принципів міжнародного права. Вони є результатом еволюції гуманітарного мислення, інституційного розвитку міжнародних організацій та практики держав.

За позицією Ю. Размєтаєвої, міжнародні стандарти прав людини отримують усе більшу впливовість у сучасному світі. Вони викладені у багатьох актах різної юридичної сили та обов'язковості, включаючи міжнародні договори, документи міжнародних організацій, звичаєве право й судову практику наднаціональних установ. Обов'язковість їх дотримання може випливати з членства держав у міжнародних організаціях або з добровільного взяття на себе зобов'язань у рамках відповідних механізмів. Такі стандарти, як зауважується, втілюють «загальновизнані принципи й норми міжнародного права, втілені в міжнародно-правових документах, до забезпечення яких прагне будь-яка цивілізована держава як член міжнародної спільноти» [5, с. 55–56].

П. Рабінович підкреслює, що міжнародні стандарти – це текстуально уніфіковані й функціонально універсальні принципи та норми, які через абстрактні й оцінювальні поняття фіксують мінімально допустимий або бажаний зміст і обсяг прав людини. Ці стандарти формують позитивні

обов'язки держав щодо забезпечення, охорони і захисту прав людини та передбачають політико-правові санкції за їх порушення. Він також пропонує класифікацію стандартів на обов'язкові й рекомендаційні, загальні й спеціальні, нормативні й правозастосовні [5, с. 56].

Системність і нормативна багатовимірність міжнародних стандартів надають їм особливого значення як механізму стабілізації правового простору в умовах надзвичайних викликів. Вони виконують не лише регулятивну, а й превентивну функцію – встановлюючи межі допустимого втручання у сферу прав людини, обмежують можливість зловживання владними повноваженнями з боку держав. Ігнорування цих стандартів або їхнє довільне тлумачення у практиці окремих країн свідчить не лише про дефіцит демократичного управління, а й про системну загрозу гуманітарним засадам сучасного міжнародного правопорядку.

У період дії воєнного стану держави можуть вдаватися до тимчасового звуження деяких прав і свобод людини. Водночас таке обмеження не може бути свавільним або дискреційним, а має ґрунтуватися на системі міжнародних стандартів, яка забезпечує баланс між потребами безпеки і правовими гарантіями особи. У цьому контексті однією з базових умов легітимності таких обмежень є дотримання принципу законності.

Принцип законності означає, що будь-яке обмеження прав повинне бути передбачене законом, ухваленим відповідно до національних конституційних процедур. Закон, який встановлює обмеження, має бути сформульований чітко, зрозуміло, бути доступним для загального ознайомлення та містити запобіжники від можливих зловживань. У Загальному коментарі № 29 Комітету ООН з прав людини підкреслюється, що заходи надзвичайного характеру повинні мати чітку нормативну основу, бути прозорими в застосуванні та не допускати довільності з боку органів державної влади [6, с. 1].

Відповідно до міжнародного права відсутність чітких законодавчих норм або правова невизначеність у сфері дерогацій створює ризик системних порушень прав людини. Тому законність постає не лише як формальний критерій наявності закону, а як вимога до його змістового наповнення, що має відповідати принципам правової визначеності, передбачуваності та узгодженості з міжнародно-правовими зобов'язаннями.

Поряд із законністю в системі міжнародних стандартів важливу роль відіграють принципи необхідності, пропорційності та недискримінаційності. Саме вони забезпечують баланс між публічними інтересами держави і правами індивіда в умовах кризового правового режиму.

Принцип необхідності передбачає, що державні заходи, які передбачають обмеження прав людини, можуть вважатися допустимими лише за умови, коли вони зумовлені реальною, доведеною загрозою. При цьому дії повинні відповідати ситуації надзвичайного характеру, бути спрямованими виключно на подолання цієї загрози, а також не виходити за межі необхідного. Як підкреслюється у Загальному коментарі № 29 Комітету ООН з прав людини, дерогації не можуть бути застосовані до ситуацій, які можуть бути врегульовані через звичайні правові механізми, без звернення до надзвичайних повноважень [6, с. 2].

Принцип пропорційності передбачає, щоб співвідношення між цілями держави та втручанням у права людини не призводило до надмірних або неприйнятних обмежень. У міжнародному праві він охоплює співмірність, доречність, необхідність та балансування заходів з цілями, які переслідуються державою [5, с. 117]. Такий підхід передбачає, що навіть законне обмеження повинно залишатися в межах мінімально необхідного впливу, не завдаючи надмірної шкоди фундаментальним правам.

Як зазначається у рішенні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «A. and Others v. the United Kingdom» (2009), навіть якщо обмеження прав має законну мету, воно повинно залишатися необхідним і пропорційним у демократичному суспільстві, а також не повинно мати дискримінаційного характеру [7, с. 4].

У справі «Mehmet Hasan Altan v. Turkey» (2018) ЄСПЛ дійшов висновку, що тримання під вартою без належного обґрунтування під час надзвичайного стану не відповідало критерію «strictly required by the exigencies of the situation», встановленому ст. 15 Конвенції, що вказує на порушення принципу пропорційності в контексті надзвичайного режиму [8].

З точки зору правової доктрини А. Кубко підкреслює, що в умовах воєнного стану держава повинна забезпечувати баланс між негативними наслідками для прав особи і легітимною метою

заходів. Відповідні обмеження, за його оцінкою, мають бути обґрунтованими й виключно спрямованими на досягнення законної мети [2, с. 104].

Отже, принцип пропорційності виступає не лише технічним інструментом правової оцінки, а й фундаментальним критерієм легітимності обмежень у демократичному суспільстві. Його реалізація вимагає від держав нормативного передбачення чітких меж втручання, реального контролю за масштабами обмежень і застосування ефективних запобіжників проти зловживань владними повноваженнями.

Застосування надзвичайних повноважень передбачає наявність правових механізмів, що обмежують обсяг дискреції з боку держави. У цьому контексті принципи законності, необхідності та пропорційності відіграють базову роль у формуванні легітимних меж втручання у права людини. Проте не менш важливим є й принцип недискримінації, який забезпечує рівне ставлення до всіх осіб і виключає можливість упередженого чи вибіркового застосування надзвичайних заходів.

Принцип рівності та заборони дискримінації є невід'ємною складовою міжнародних стандартів прав людини, зокрема й у період дії надзвичайного або воєнного стану. Його імперативна природа закріплена в таких міжнародних актах, як Загальна декларація прав людини (ст. 2), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 2, 26), Європейська конвенція з прав людини (ст. 14 і Протокол № 12), які прямо забороняють встановлення будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження тощо.

ЄСПЛ у справі «A. and others v. the United Kingdom» (2009) підтвердив, що тривале тримання під вартою іноземців без пред'явлення обвинувачень і судового нагляду виключно на підставі їхнього громадянства є дискримінаційним, навіть якщо держава посилалася на надзвичайну загрозу національній безпеці. Суд зазначив, що застосування обмежень до окремої категорії осіб без належного обґрунтування становить порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 5 [7, с. 4].

Згідно з доктринальним підходом принцип рівності означає, що кожна особа має рівний юридичний статус і однакову здатність користуватися гарантованими правами, незалежно від соціально-демографічних чи політичних характеристик. У цьому контексті Ю. Размєтаєва зазначає, що принцип рівності виявляється в тому, що права належать усім особам у рівному обсязі, а їх реалізація має супроводжуватись рівним доступом до правових можливостей. Більше того, реальна, а не формальна рівність передбачає також вжиття позитивних дій для забезпечення доступу до прав вразливих груп населення [5, с. 117].

В умовах воєнного стану принцип недискримінації набуває ще більшого значення, оскільки ризик політично мотивованих чи етнічно селективних обмежень суттєво зростає. Світовий досвід показує, що авторитарні режими нерідко використовують воєнний стан для цільового придушення опозиції, релігійних або етнічних меншин. Такий підхід прямо суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням держав і свідчить про глибоку ерозію правового режиму надзвичайного стану.

Отже, принцип рівності виконує функцію системного запобіжника, який обмежує дискреційні повноваження держави і потребує об'єктивного та нейтрального застосування будь-яких заходів обмеження прав. Його дотримання є критично важливим для забезпечення легітимності дій держави в умовах кризового управління.

Забезпечення рівності та недискримінаційного підходу в реалізації надзвичайних заходів є важливою умовою легітимності державної політики. Однак навіть за дотримання формальних принципів допустимості втручання, міжнародне право встановлює додаткові запобіжники – категорії прав, які не можуть бути обмежені за жодних умов, включно з воєнним або надзвичайним станом. Ідеться про так звані невідступні (або абсолютні) права.

До таких прав належать, зокрема: право на життя, заборона катувань, рабства та примусової праці, недопустимість зворотної дії кримінального закону, свобода думки, совісті та релігії. Їх перелік міститься у ч. 2 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а також у ч. 2 ст. 15 Конвенції [9; 10].

ЄСПЛ у справі «Lawless v. Ireland» (1961) сформулював ключові критерії правомірності дерогацій: існування надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, та сувора необхідність заходів, які вживаються [11, с. 27]. При цьому сам ЄСПЛ наголосив, що навіть у таких умовах дії держав не повинні виходити за рамки, встановлені міжнародним правом.

У справі «Al-Skeini and Others v. the United Kingdom» (2011) Суд підтвердив, що за умов збройного конфлікту держава зобов'язана гарантувати ефективний захист основоположних прав, зокрема доступ до правосуддя, що є ключовим елементом механізму реалізації невідступних прав [12, с. 40].

Інститут невідступних прав виконує фундаментальну функцію у структурі міжнародного правопорядку – це мінімум гарантій, що не може бути відкладений чи скасований, навіть у найскладніших обставинах. Їхня імперативна природа забезпечує етичне ядро правової системи, з яким має співвідноситись будь-яка національна політика у сфері безпеки.

Невідступні права є своєрідною межею, яку державі заборонено переходити навіть у надзвичайних умовах. Проте сама по собі наявність правових приписів недостатня без ефективного контролю за їх реалізацією. Саме тому механізми інституційного контролю – судового, парламентського та міжнародного – відіграють ключову роль у забезпеченні дотримання міжнародних стандартів щодо обмеження прав людини під час воєнного стану.

Судовий захист прав людини в період воєнного стану є одним з головних запобіжників проти зловживань владними повноваженнями. Ефективність такого контролю полягає у здатності судів оперативно перевіряти обґрунтованість обмежень, оцінювати їх відповідність принципам пропорційності та необхідності, а також захищати права осіб, що зазнали втручання.

Як підкреслює Х. Маркович, «будь-які обмеження прав людини в умовах воєнного стану повинні бути обґрунтованими, пропорційними та необхідними. Закріплення в законодавстві чітких меж таких обмежень є важливою гарантією захисту прав і свобод навіть у надзвичайних обставинах» [13, с. 96].

У практиці ЄСПЛ захист прав у період надзвичайних станів супроводжується суворою оцінкою законності та необхідності заходів. Суд неодноразово вказував, що навіть у кризових ситуаціях держава не може діяти поза межами правового поля.

Попри важливу роль судової гілки влади, системна протидія зловживанням надзвичайними повноваженнями неможлива без активного контролю з боку парламенту. Саме парламент, як представницький орган, здатен здійснювати попередній, поточний і ретроспективний нагляд за діями виконавчої влади у сфері безпеки. Парламентський контроль забезпечує демократичну легітимність дій виконавчої влади у сфері безпеки. У країнах із розвиненими демократичними інституціями, зокрема Франції та Великій Британії, існують механізми затвердження надзвичайного стану парламентом та періодичного перегляду його дії.

Так, відповідно до ст. 16 Конституції Франції Президент має право вживати надзвичайних заходів у разі серйозної загрози державі, однак парламент не може бути розпущений і повинен продовжувати свою роботу. Крім того, Конституційна рада має право перевіряти правомірність застосування цих повноважень [14].

У Великій Британії відповідно до Civil Contingencies Act 2004 надзвичайні заходи підлягають обов'язковому розгляду парламентом протягом 7 днів. Якщо цього не відбувається, заходи втрачають чинність. Закон також передбачає регулярну звітність уряду щодо вжитих заходів і їх ефективності [15].

В Україні механізм парламентського контролю закріплено в Конституції та Законі «Про правовий режим воєнного стану». Згідно з ними указ Президента про введення воєнного стану підлягає затвердженню Верховною Радою України, що забезпечує формальний контроль за запровадженням режиму надзвичайного стану [16; 17].

Водночас навіть найкращі внутрішні механізми контролю не завжди здатні повною мірою запобігти надмірному звуженню прав людини. Тому міжнародний моніторинг виступає як додатковий і незалежний інструмент, що підвищує відповідальність держави перед глобальною правовою спільнотою.

Особливу роль у запобіганні зловживанням відіграють міжнародні інституції – такі як Комітет ООН з прав людини, ЄСПЛ, моніторингові місії Ради Європи та правозахисні НУО. Ці органи здійснюють нагляд за дотриманням прав людини, публікують аналітичні звіти, ініціюють розгляд індивідуальних скарг.

Наприклад, Венеціанська комісія Ради Європи неодноразово наголошувала на необхідності збереження парламентського контролю і незалежності судової влади в умовах надзвичайних ситу-

ацій. Human Rights Watch у своєму щорічному звіті також застерігає, що відсутність зовнішнього моніторингу часто призводить до інституціоналізації свавілля [18].

Наявність ефективних механізмів контролю є запорукою обмеження прав людини виключно в межах, передбачених міжнародними стандартами. Проте рівень дотримання цих стандартів суттєво відрізняється залежно від типу політичного режиму, правової традиції та ступеня інституційної незалежності. Саме тому доцільним є порівняльний аналіз практики демократичних та авторитарних держав у сфері реалізації надзвичайних повноважень. У демократичних країнах застосування воєнного чи надзвичайного стану, як правило, супроводжується процедурними гарантіями, парламентським і судовим контролем, а також дотриманням принципу публічності.

Механізми, що забезпечують інституційну стриманість у період надзвичайного стану, продемонстровано у Франції, Великій Британії та Україні. Законодавство цих країн передбачає участь парламенту в ухваленні або продовженні дії режиму, наявність регулярної звітності виконавчої влади, а також інструменти судового перегляду рішень, що обмежують права людини. Ключовим є те, що в таких державах існує баланс між безпековими повноваженнями і правами особи, що дає змогу запроваджувати воєнний стан без відходу від принципів верховенства права. Як свідчить практика, навіть за умов кризи політична система зберігає здатність до саморегуляції завдяки відкритості, відповідальності та правовій передбачуваності.

На противагу цьому авторитарні режими нерідко використовують надзвичайний стан як інструмент придушення політичної опозиції, посилення репресивного апарату та концентрації влади. У російській федерації запровадження режимів «контртерористичних операцій», «воєнного стану» або «режиму підвищеної готовності» супроводжується системним звуженням прав і свобод, підконтрольністю судової влади виконавчій, обмеженням свободи слова та знищенням незалежних медіа. Як зазначається у звіті Human Rights Watch, 2021 рік ознаменувався зростанням репресивного законодавства та посиленням цензури під виглядом захисту національної безпеки [18].

Схожу ситуацію спостерігаємо в республіці білорусь, де, попри гарантії свободи зібрань у Конституції (ст. 35), правозастосовна практика свідчить про їх системне ігнорування. Як зауважують О. Буханевич, С. Кузніченко і А. Мерник, конституційні гарантії залишаються декларативними. Влада широко застосовує «м'які» репресії для запобігання впливу опозиції на соціально-політичні процеси [4, с. 59]. У таких державах надзвичайний стан стає інструментом політичного маніпулювання, а не правової необхідності, що суперечить самій ідеї гуманітарного правопорядку.

Порівняльний аналіз демонструє, що якість реалізації міжнародних стандартів прямо корелює з рівнем демократичної культури держави. Там, де існує баланс гілок влади, відкритість і прозорість – надзвичайні повноваження не стають загрозою для прав людини. Натомість відсутність незалежного суду, парламентського нагляду та вільних медіа унеможливлює реалізацію міжнародних стандартів навіть при формальному їх визнанні.

Отже, аналіз міжнародних стандартів і практик їх реалізації в умовах воєнного стану дає змогу перейти до концептуального осмислення їх ролі у сучасному правопорядку. Узагальнені підходи до міжнародних стандартів прав людини дають змогу трактувати їх не лише як сукупність правових норм, а й як універсальну модель правового мислення, спрямовану на захист гідності людини в умовах нестабільності. Міжнародні стандарти формуються на основі широкого комплексу джерел – міжнародних договорів, рішень міжнародних організацій, звичаїв і судової практики, що забезпечує їх гнучкість та адаптивність до різних правових режимів. У цьому контексті стандарти відіграють ключову роль у формуванні орієнтирів для державної політики у сфері захисту прав людини навіть в умовах правової трансформації та збройного конфлікту.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження засвідчує, що міжнародні стандарти щодо обмеження прав людини в період воєнного стану становлять цілісну систему правових орієнтирів, яка ґрунтується на принципах законності, необхідності, пропорційності та недискримінаційності. У поєднанні з категорією невідступних прав, ці принципи створюють чіткі межі допустимого втручання держави у сферу прав і свобод особи навіть в умовах збройного конфлікту.

Варто наголосити, що міжнародні стандарти у цій сфері не є лише декларативним орієнтиром, а й виконують функцію системного запобіжника проти правового свавілля. Їхня імперативна природа, підтверджена практикою міжнародних судових органів, вимагає від держав не просто

формального дотримання, а й інституційно гарантованої реалізації, що в сучасних умовах воєнної агресії стає ключовим критерієм правової цивілізованості.

Порівняльний аналіз демонструє, що в демократичних країнах (Франція, Велика Британія, Україна) створено ефективні моделі стримувань і противаг, які дають змогу зберігати контроль над дією надзвичайного законодавства. Водночас досвід авторитарних режимів (республіка білорусь, російська федерація) засвідчує тенденцію до інституціоналізації надзвичайного стану як механізму політичного тиску, що прямо суперечить базовим вимогам міжнародного права.

Особливу увагу привертає ситуація в Україні, яка з 2022 року функціонує в умовах повномасштабної війни, але водночас демонструє прагнення зберігати демократичні інститути, забезпечувати діяльність парламенту, незалежність суду та свободу медіа. Цей досвід є унікальним з точки зору поєднання конституційного спротиву агресії та збереження правової ідентичності держави.

Науковий інтерес становить також питання про переосмислення меж публічного інтересу в умовах збройного конфлікту. Зокрема, актуальним виглядає завдання формування національної методології оцінки пропорційності обмежень, яка має спиратись не лише на формальні юридичні критерії, а й на соціальні наслідки для вразливих категорій населення.

У цьому контексті перспективи подальших досліджень доцільно зосередити на: аналізі конкретних кейсів порушення стандартів у державах з авторитарним режимом правління, зокрема з точки зору наявності міжнародно-правової відповідальності; дослідженні інституційної стійкості парламентських і судових механізмів контролю у кризовий період, їх адаптації до умов обмеженого доступу до правосуддя; вивченні ролі міжнародних механізмів спостереження у запобіганні необґрунтованим обмеженням, включно з індивідуальними скаргами до ЄСПЛ та Комітету ООН; оцінці українського досвіду правозастосування в умовах воєнного стану – з урахуванням стандартів soft law, практики держав – членів ЄС і вимог щодо майбутньої інтеграції до правового простору Європейського Союзу.

Отже, міжнародні стандарти щодо обмеження прав людини в період воєнного стану мають розглядатись не лише як засіб захисту індивідуальних прав, а й як механізм забезпечення гуманітарної легітимності державної влади, що визначає її місце в системі міжнародних відносин.

Список використаної літератури

1. Жиляєв І. Б. Міжнародні правові стандарти національного регулювання прав людини. *Інформація і право.* 2023. Вип. № 2(45). С. 33–41. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282315.
2. Кубко А. Є. Пропорційність обмежень прав людини: особливості в умовах воєнного стану. *Правова держава.* 2023. Вип. 34. С. 101–111. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-101-111.
3. Суходубова І. В., Іржавська В. Є. Права людини та їх обмеження під час воєнного стану. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки».* 2022. Вип. 4. DOI: 10.25313/2520-2308-2022-4-8032.
4. Bukhanevych, O., Kuznichenko, S., & Mernyk, A. Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.* 2021. 2. DOI: 10.37635/jnalsu.28(2).2021.55-65.
5. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник / Ю. С. Размєтаєва. Київ: ФОП Голембовська О. О., 2018. 364 с.
6. UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 31 August 2001. URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2001/en/30676 (дата звернення: 21.01.2025).
7. European Court of Human Rights, A. and Others v. the United Kingdom, Application No. 3455/05, Judgment of 19 February 2009. URL:https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-1647%22]} (дата звернення: 25.01.2025).
8. European Court of Human Rights, Mehmet Hasan Altan v. Turkey, Application no. 13237/17, Judgment of 20 March 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181862 (дата звернення: 14.02.2025).
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 01.02.2025).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.02.2025).
11. European Court of Human Rights. Lawless v. Ireland (No. 3), Application No. 332/57, Judgment of 1 July 1961. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57518%22]} (дата звернення: 11.02.2025).

12. European Court of Human Rights. Al-Skeini and Others v. the United Kingdom, Application No. 55721/07, Judgment of 7 July 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-105606%22]} (дата звернення: 11.02.2025).
13. Маркович Х. М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Ужгород, 2023. Вип. № 4. С. 95–99. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.13.
14. Constitution of France. 4 October 1958. Article 16. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/constitution-of-4-october-1958 (дата звернення: 14.02.2025).
15. Civil Contingencies Act 2004. United Kingdom. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/36/contents (дата звернення: 14.02.2025).
16. Конституція України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 %D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 14.02.2025).
17. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 14.02.2025).
18. Human Rights Watch. World Report 2022: Russia Events of 2021. New York: Human Rights Watch, 2022. URL: https://data.opendevelopmentmekong.net/library_record/human-rights-watch-world-report-2022-events-of-2021 (дата звернення: 14.02.2025).

References

1. Zhyliaiev I. B. Mizhnarodni pravovi standarty natsionalnoho rehuliuvannia prav liudyny. *Informatsiia i pravo.* 2023. Vyp. № 2(45). S. 33–41. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282315
2. Kubko A. Ye. Proportsiinist obmezhen prav liudyny: osoblyvosti v umovakh voiennoho stanu. *Pravova derzhava.* 2023. Vyp. 34. S. 101–111. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-101-111
3. Sukhodubova I. V., Irzhavska V. Ye. Prava liudyny ta yikh obmezhennia pid chas voiennoho stanu. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Seriia: «Iurydychni nauky».* 2022. Vyp. 4. DOI: 10.25313/2520-2308-2022-4-8032
4. Bukhanevych, O., Kuznichenko, S., & Mernyk, A. Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2021. 2. DOI: 10.37635/jnalsu.28(2).2021.55-65
5. Doktryna ta praktyka zakhystu prav liudyny : navchalnyi posibnyk / Yu. S. Razmietaieva. Kyiv: FOP Holembovska O. O., 2018. 364 s.
6. UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 31 August 2001. URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2001/en/30676 (data zvernennia: 21.01.2025).
7. European Court of Human Rights, A. and Others v. the United Kingdom, Application No. 3455/05, Judgment of 19 February 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-1647%22]} (data zvernennia: 25.01.2025).
8. European Court of Human Rights, Mehmet Hasan Altan v. Turkey, Application no. 13237/17, Judgment of 20 March 2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181862 (data zvernennia: 14.02.2025).
9. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava. Mizhnarodnyi dokument vid 16 hrudnia 1966 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (data zvernennia: 01.02.2025).
10. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiia z prav liudyny). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (data zvernennia: 01.02.2025).
11. European Court of Human Rights. Lawless v. Ireland (No. 3), Application No. 332/57, Judgment of 1 July 1961. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57518%22]} (data zvernennia: 11.02.2025).
12. European Court of Human Rights. Al-Skeini and Others v. the United Kingdom, Application No. 55721/07, Judgment of 7 July 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-105606%22]} (data zvernennia: 11.02.2025).
13. Markovych Kh. M. Prava i svobody liudyny v umovakh voiennoho stanu: fokus prioryteti. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo».* Uzhhorod, 2023. Vyp. № 4. S. 95–99. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.13
14. Constitution of France. 4 October 1958. Article 16. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/constitution-of-4-october-1958 (data zvernennia: 14.02.2025).
15. Civil Contingencies Act 2004. United Kingdom. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/36/contents (data zvernennia: 14.02.2025).

16. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 roku. Vidomocti Vepkhovnoi Pady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 %D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 14.02.2025).
17. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 r. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (data zvernennia 14.02.2025).
18. Human Rights Watch. World Report 2022: Russia Events of 2021. New York: Human Rights Watch, 2022. URL: https://data.opendevelopmentmekong.net/library_record/human-rights-watch-world-report-2022-events-of-2021 (data zvernennia 14.02.2025).

Курачик Т. В. Теоретико-правові основи міжнародних стандартів щодо обмеження прав людини в період воєнного стану

У статті розкрито теоретико-правові основи міжнародних стандартів щодо обмеження прав людини в період воєнного стану. Проаналізовано основні принципи – законності, необхідності, пропорційності та недискримінації, а також концепцію невідступних прав. Розглянуто судову практику ЄСПЛ, законодавчі підходи демократичних і авторитарних держав, а також особливості національного регулювання в Україні. Акцент зроблено на ролі політичного режиму в реалізації відповідних стандартів.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, міжнародні стандарти, обмеження, дерогація, ЄСПЛ.

Kurackyk T. V. The essence of the concept of restricting the rights of a person and a citizen

The article explores the theoretical and legal foundations of international standards for restricting human rights during martial law. In the context of military conflict, the need for a state to ensure national security often leads to temporary restrictions on individual rights and freedoms. However, such restrictions must comply with international legal standards developed within the framework of key international instruments – including the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the European Convention on Human Rights (1950), and the practice of international courts.

The research focuses on the fundamental principles governing the permissibility of restrictions – legality, necessity, proportionality, and non-discrimination – and emphasizes the concept of non-derogable rights, which remain inviolable even under conditions of war. Special attention is paid to the jurisprudence of the European Court of Human Rights and the Human Rights Committee, which concretize the criteria for lawful derogation in emergency situations.

The article also analyzes institutional mechanisms for safeguarding rights during martial law, particularly the role of judicial review, parliamentary oversight, and international monitoring. Through a comparative legal analysis of democratic and authoritarian regimes (e.g., France, the United Kingdom, Ukraine, Belarus, and the Russian Federation), the study highlights significant differences in how emergency powers are applied, and the extent to which basic rights are upheld or undermined.

The author concludes that international human rights standards should be interpreted not only as a set of binding norms but as a holistic legal paradigm designed to uphold human dignity in conditions of instability. Their effective implementation requires not only legal formalism but also the existence of functioning institutions, political accountability, and openness to international supervision.

Key words: human rights, martial law, international standards, restrictions, derogation, ECtHR.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-400-408

УДК 341.22:349.6

Максим Андрійович Мельник,
аспірант відділу міжнародного права
та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0001-8962-8413

ГЕНЕЗА, ПРАКТИКА І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВИХ ЮРИСДИКЦІЙНИХ ЗАБОРОН І ЗЛОВЖИВАННЯ НИМИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Актуальність дослідження. Поляризація світового правопорядку зумовлює необхідність окремим правовим системам розробляти механізми примусового відокремлення та розмежування судових юрисдикцій. У цьому контексті судові заборони постають як ефективний інструмент правового розмежування, застосування якого набуває дедалі більшої інтенсивності. Зростання кількості конфліктів юрисдикційного характеру, спричинених як політичними, так і економічними чинниками, підкреслює важливість вивчення цього механізму та його правових наслідків.

Судові заборони як порівняно новий правовий інструмент потребують ґрунтовного аналізу та систематизації, що дасть змогу не лише оцінити їхню ефективність у сучасних умовах, а й спрогнозувати потенційні ризики та наслідки їхнього використання в різних контекстах. Дослідження цієї теми є особливо актуальним у світлі трансформації міжнародно-правових відносин, що супроводжується пошуком нових способів врегулювання міжюрисдикційних спорів і забезпечення правової визначеності.

Постановка проблеми. Інститут судових юрисдикційних заборон виник у системі загального права як переважно приватноправовий механізм, що використовувався для обмеження або заборони розгляду певних справ у конкретних юрисдикціях. Проте сучасна динаміка світового правопорядку, що характеризується поляризацією правових систем і зростанням юрисдикційних конфліктів, спричинила перехід цього інструменту до інших правових систем. Унаслідок цього судові заборони дедалі частіше застосовуються не лише для вирішення приватноправових спорів, а й як засіб розмежування судових юрисдикцій у міждержавних, економічних і політичних контекстах, та навіть і подекуди, як у державі-агресорі, – для зловживання.

В українському правовому полі цей інструмент поки що не застосовується, а отже, його доктринальне опрацювання й практичне використання залишаються недостатньо дослідженими. Відсутність наукового аналізу цього явища створює прогалину в юридичній доктрині, що ускладнює оцінку можливості його імплементації в українську правову систему та передбачення наслідків такого запровадження.

Отже, необхідно здійснити комплексне дослідження цього інституту, включаючи аналіз його історичного виникнення, первинної форми та процесу абсорбції в різні правові системи. Окремої уваги потребує оцінка практики його застосування в сучасних міжнародно-правових відносинах, що дасть змогу сформувати науково обґрунтовані висновки щодо перспектив його використання в Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз інституту судових юрисдикційних заборон, його історичного розвитку, первинного функціонального призначення в системі загального права та подальшого поширення в інші правові системи. Особлива увага приділяється сучасній практиці застосування цього механізму в умовах глобальної поляризації світового правопорядку та його ролі у примусовому розмежуванні правових юрисдикцій.

Дослідження передбачає вивчення процесу трансформації цього інституту, факторів, що зумовили його активне використання в міжнародному праві, а також аналіз практичних прикладів його

застосування. Оскільки в українському правовому полі цей інструмент поки що не використовується, важливо оцінити можливість його впровадження та визначити потенційні правові наслідки. Очікувані результати дослідження сприятимуть розширенню наукового обігу цього інституту в Україні та формуванню правових підходів до його можливого застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інституту судових юрисдикційних заборон (англ. anti-suit injunctions) у контексті міжнародного комерційного судочинства ґрунтується переважно на працях англійських науковців і судових прецедентах, що відображає історичну роль Великої Британії у формуванні сучасних принципів транснаціональної юрисдикції. Адріан Бріггз аналізував еволюцію антисудових заборон у англійській правовій системі, акцентуючи на їх функції як інструменті захисту арбітражних угод. Тревор Гартлі у праці International Commercial Litigation розкривав теоретичні підстави юрисдикційних конфліктів, зокрема концепцію «forum shopping», і роль судових заборон у запобіганні зловживанням процесуальними правами. Томас Рафаель у виданні «The Anti-Suit Injunction» пропонував комплексний погляд на практичні аспекти видачі таких заборон, включаючи їх взаємодію з принципом міжнародної ввічливості.

Водночас українська наукова література поки що не містить спеціалізованих досліджень щодо судових юрисдикційних заборон, що зумовлює необхідність опори на праці іноземних експертів. Окрім згаданих авторів, значний внесок у теорію зробили такі англійські дослідники, як Л. Коллінз, Р. Фентімен та Д. Джозеф. Відсутність українських аналітичних робіт у цій галузі підкреслює актуальність подальших досліджень для інтеграції національної правової системи у глобальний контекст.

Виклад основного матеріалу (основні результати дослідження). У сучасному глобалізованому комерційному та правовому режимі юридичні спори часто виходять за межі національних кордонів, створюючи унікальні виклики для сторін, які намагаються їх вирішити, а також для законодавців та урядів, які встановлюють правила вирішення таких спорів. Судові юрисдикційні заборони є одним із доступних правових інструментів, які регулярно застосовуються до цієї категорії спорів і привертають значну увагу усіх учасників правотворчого та правозастовного процесів [3].

За своєю суттю, судова юрисдикційна заборона – це ухвала суду, яка забороняє фізичній або юридичній особі ініціювати або продовжувати судовий уже ініційований процес (судовий чи арбітражний) щодо конкретних правовідносин в іноземній юрисдикції [1]. Це означає, що якщо одна сторона бере участь у судовому процесі проти іншої сторони в одній країні, порушуючи арбітражну угоду або угоду про юрисдикцію, остання сторона може звернутися за судовою забороною, щоб перешкодити першій стороні вести паралельний судовий процес в іншій юрисдикції.

Обґрунтуванням таких судових заборон є збереження цілісності судового розгляду, запобігання пошуку зручного суду (т. зв. forum shopping) і дотримання домовленостей між сторонами щодо вибору суду [2; 7]. Останнім часом спостерігається помітне зростання використання судових юрисдикційних заборон, особливо у справах, що містять міжнародний елемент.

Таке зростання можна пояснити різними факторами, включаючи підвищення складності транскордонних спорів, поляризацію політичних конфліктів між різними державами і правопорядками та широке застосування санкцій. Практичний ефект від отримання судової юрисдикційної заборони є доволі суттєвим. Забезпечивши таким чином заборону на пред'явлення позову, сторони можуть уникнути невизначеності, пов'язаної з паралельними провадженнями в декількох юрисдикціях, а також уникнути розгляду їхнього спору в юрисдикції, яка, як вважається, має упереджене ставлення до них безпосередньо [1]. Судові заборони також можуть забезпечити виконання арбітражних угод та угод про юрисдикцію, гарантуючи, що спори вирішуватимуться відповідно до погоджених у договорі умов.

Історія судових заборон у Англії та Уельсі сягає корінням еволюції Суду Канцелярії (Court of Chancery) і здійснення ним юрисдикції справедливого судочинства [1]. Спочатку, виходячи з концепції «загальної судової заборони» (common injunction), Суд Канцелярії використовував свої повноваження для того, щоб утримати сторони в судовому процесі від подання позовів до інших судів загального права [3]. Коли спори почали виходити за межі національних кордонів, перед Судом постало питання про те, чи може він перешкоджати сторонам у судовому процесі в іноземних юрисдикціях. Питання було вирішене позитивно.

Сучасні принципи, що регулюють видачу судових юрисдикційних заборон у англійському праві, були сформульовані у знаковому рішенні у справі Société Nationale Industrielle Aérospatiale v Lee Kui Jak [4]. Згідно з англійським правом суд може заборонити відповідачу здійснювати провадження в іноземному суді, якщо це необхідно в інтересах правосуддя. Хоча підстави для таких заборон виходять за межі простого можливого утиску сторони в іноземному суді, сторона, яка звертається за судовим захистом, як правило, повинна продемонструвати, що розгляд справи в іноземному суді буде щодо неї упередженим або навіть репресивним.

При вирішенні питання про видачу судової заборони суд зважує різні фактори, включаючи те, чи є Англія початковим місцем розгляду спору і чи не буде видача такої заборони порушувати принципи міжнародної ввічливості та взаємності [2]. Рішення про надання або відмову в наданні судової заборони пов'язане з дискреційними повноваженнями судді, що надає певну гнучкість судовим інституціям для врахування особливостей кожної конкретної справи.

Що ж до інших юрисдикцій, які застосовують, а часто й зловживають судовими юрисдикційними заборонами, використовуючи їх для тиску на іноземний бізнес і вчинення перешкод для реалізації міжнародних інструментів правосуддя, то історія застосування забезпечувальних заходів, наприклад у державі-агресорі, є порівняно недавньою. Вона почалася із прийняття Федерального закону № 171-ФЗ від 8 червня 2020 року. Цим законом було внесено зміни до Арбітражного процесуального кодексу держави-агресора, зокрема до статей 248.1 і 248.2 (далі – ст. 248). Запропоновані зміни були спрямовані на надання виключної юрисдикції російським судам у справах за участю суб'єктів, до яких застосовано санкції в іноземних юрисдикціях.

При прийнятті таких нормативних правил стверджувалося, що у випадку, коли санкції спрямовані на юридичну особу, це за своєю суттю передбачає потенційну упередженість і несправедливе ставлення до цієї особи за кордоном. При цьому окремого доведення згаданої несприятливості та упередженості не вимагалося – достатньо самого факту накладення санкцій.

Отже, виходячи з цієї логіки, для захисту прав таких суб'єктів, спори щодо них повинні вирішуватися виключно судами держави-агресора, незважаючи на будь-які арбітражні або юрисдикційні угоди між сторонами. Стаття 248 також дозволяє стороні в державі-агресорі отримувати відповідні судові юрисдикційні накази, що забороняють відкриття або продовження провадження в іноземних юрисдикціях проти такої сторони, у тому числі в арбітражних судах і трибуналах. Це схоже на концепцію судових заборон в англійському праві, описану вище. Наступна справа ілюструє, як режими судових юрисдикційних заборон у двох юрисдикціях можуть зіткнутися і призвести до конкуруючих результатів, що потребуватиме від сторін спору стратегічного вибору для захисту своєї правової позиції. Ця справа ілюструє неправомірне використання інституту судових юрисдикційних заборон в інтересах національного бізнесу держави-агресора.

Однією з останніх справ, пов'язаних із застосуванням судових заборон у Англії та Уельсі, а також із гострим зловживаннями нею інститутом судових юрисдикційних заборон, є справа UniCredit Bank GmbH проти LLC «RusChemAlliance» [5]. Компанія держави-агресора RusChemAlliance (RCA) найняла підрядника для будівництва газопереробних заводів. RCA мала сплатити підряднику близько 10 мільярдів євро, з яких 2 мільярди євро – авансовий платіж.

UniCredit, німецький банк випустив облігації на загальну суму 420 млн євро для гарантування контракту та повернення авансових платежів (як і кілька інших німецьких банків, включаючи Deutsche Bank AG, Landesbank Baden-Wurttemberg, Bayerische Landesbank, Commerzbank AG).

Облігації регулювалися англійським правом, і будь-які спори, пов'язані з ними, мали вирішуватися в режимі міжнародного комерційного арбітражу, а саме в арбітражі Міжнародної торгової палати (ICC) в Парижі. Через санкції ЄС, запроваджені у зв'язку з вторгненням держави-агресора в Україну, підрядник не зміг ані виконати контракт, ані повернути авансові платежі [5]. RCA подала позов проти UniCredit у російських судах на 448 млн євро за облігаціями, посилаючись на ст. 248 Арбітражного процесуального кодексу і нехтуючи арбітражною угодою, яка передбачала арбітраж ICC у Парижі.

UniCredit розпочав провадження в англійських судах, заявляючи про порушення арбітражної угоди та вимагаючи видання судової юрисдикційної заборони на пред'явлений позов у РФ для зупинення російських судових процесів. Після суперечливих рішень англійських судів нижчих інстанцій Верховний суд Великої Британії підтримав судову заборону, винесену на підтримку ар-

бітражної угоди ICC зі штаб-квартирою в Парижі, яка забороняє RCA продовжувати судовий розгляд у державі-агресорі проти UniCredit Bank. Цей спір, до речі, став першим випадком, коли англійський суд підтвердив свою юрисдикцію щодо забезпечення позову на виконання арбітражної угоди, в якій зазначено іноземне (не британське) місцезнаходження арбітражного суду.

Водночас після винесення Верховним судом Великої Британії остаточного згаданого рішення у квітні 2024 року, російський суд все ж відновив розгляд справи і в травні 2024 року видав наказ про арешт на користь RCA активів ЮніКредит Банку в державі-агресорі на загальну суму близько 462 мільйонів євро. У червні 2024 року російський суд задовольнив позов RCA по суті та зобов'язав UniCredit Bank виплатити RCA 448 мільйонів євро. Отже, позиція ЮніКредит Банку залишається нестабільною, оскільки його російські активи залишаються під загрозою, і він все ще змушений приділяти ресурси та увагу судовим процесам у державі агресорі, які RCA розпочала всупереч арбітражній угоді та продовжує всупереч судовій забороні англійського суду на пред'явлення позовів.

В інших випадках, коли іноземні сторони розпочинали арбітражні провадження в інших юрисдикціях з метою отримання грошового відшкодування від російських сторін, суди держави-агресора на прохання своїх сторін також накладали свої судові заборони, включаючи високі штрафи, які зазвичай визначаються у сумі грошового відшкодування, що вимагається іноземними сторонами за кордоном.

Український бізнес також страждає від такої самої практики, що застосовується російськими сторонами. Хоча дуже малоймовірно, що будь-які рішення по суті або судові заборони, винесені судами держави-агресора відповідно до ст. 248, можуть бути виконані за її межами, стягнення все ж таки може бути застосоване до активів іноземних осіб, які все ще перебувають у державі-агресорі. Існування правового розв'язання такої ситуації, яке могло б допомогти сторонам впоратися з паралельними російськими провадженнями та судовими заборонами за ст. 248, залишається під питанням. Наприклад, ЄС нещодавно намагався вирішити це питання у своєму 14-му пакеті санкцій проти держави-агресора.

24 червня 2024 року Європейська Рада ухвалила Регламент (ЄС) 2024/1745, який накладає заборону на транзакції з компаніями ЄС, для тих юридичних осіб, які отримують будь-які судові заборони, накази, заходи забезпечення позову, судові рішення або інші рішення суду відповідно до ст. 248 у РФ [6]. Ухвалюючи цей захід, Європейська Рада зазначила, що має намір покласти край агресивному використанню ст. 248 сторонами держави-агресора, які обходять існуючі санкції ЄС у судовому порядку. Це, звісно, революційний та інноваційний крок Європейської Ради. Однак він може не мати впливу на ті російські компанії, які вже підпадають під санкції ЄС і на практиці не можуть вести бізнес з компаніями ЄС. Крім того, на більш загальному рівні, доки компанії ЄС продовжуватимуть володіти активами в Росії, ці компанії та їхні активи залишатимуться вразливими і можуть стати об'єктом судових позовів у Росії.

Відповідно нещодавні зусилля ЄС усе ще демонструють межі того, чого можна досягти, коли одна країна із дуже обмеженим міжнародним впливом вирішує ігнорувати встановлений міжнародний правовий порядок. Можливо прогнозувати, що ситуація може змінитися, якщо більше юрисдикцій приєднаються до запропонованого ЄС підходу і створять єдиний фронт для протидії зловживанню ст. 248 сторонами із держави-агресора.

Висновки. Судові юрисдикційні заборони стали ключовим інструментом у транснаціональних спорах, спрямованим на запобігання паралельним процесам і захист домовленостей сторін. Однак їхнє застосування в юрисдикціях із суперечливими правовими системами, як-от у державі-агресорі, породжує конфлікти, де національні інтереси та політичні фактори часто переважають над міжнародними принципами справедливості. Приклад держави-агресора зі ст. 248 Арбітражного процесуального кодексу ілюструє інструменталізацію цього механізму для обходу санкцій і тиску на іноземний бізнес, що підкреслює слабкість міжнародного правового порядку перед односторонніми рішеннями. Хоча ініціативи ЄС спрямовані на протидію таким практикам, їхня ефективність залишається обмеженою без консолідованого підходу країн. Подолання цих викликів потребує глобальної гармонізації правових стандартів і посилення міжнародної співпраці для захисту верховенства права в умовах геополітичної напруженості.

Список використаних джерел

1. Raphael T. The Anti-Suit Injunction (2nd edition). Oxford University Press, 2019.
2. Briggs A. Civil jurisdiction and judgments (7th ed.). Routledge, 2021.
3. Hartley T. C. International commercial litigation: Text, cases and materials (3rd ed.). Cambridge University Press, 2023.
4. Société Nationale Industrielle Aérospatiale v. Lee Kui Jak, 1987. UKPC 12. URL: https://uniset.ca/other/cs2/1987AC871.html
5. UniCredit Bank GmbH v. LLC RusChemAlliance, 2024. UKSC 15. URL: https://supremecourt.uk/cases/uksc-2024-0015
6. European Council Council Regulation (EU) 2024/1745 on restrictive measures against Russia. 2024, June 24. *Official Journal of the European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1745/oj/eng
7. Камінська Н. В. Юрисдикційні особливості притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів проти України. *Міжнародно-правові наслідки збройної агресії рф проти України: збірник наук. праць* / за заг. ред. О. М. Шпакович. Київ, Одеса: Фенікс, 2024. С. 15–24.

References

1. Raphael T. The Anti-Suit Injunction (2nd edition). Oxford University Press, 2019.
2. Briggs A. Civil jurisdiction and judgments (7th ed.). Routledge, 2021.
3. Hartley T. C. International commercial litigation: Text, cases and materials (3rd ed.). Cambridge University Press, 2023.
4. Société Nationale Industrielle Aérospatiale v. Lee Kui Jak, 1987. UKPC 12. URL: https://uniset.ca/other/cs2/1987AC871.html
5. UniCredit Bank GmbH v. LLC RusChemAlliance, 2024. UKSC 15. URL: https://supremecourt.uk/cases/uksc-2024-0015
6. European Council Council Regulation (EU) 2024/1745 on restrictive measures against Russia. 2024, June 24. *Official Journal of the European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1745/oj/eng
7. Kaminska N. V. Yurysdyktsiini osoblyvosti prytiahnennia do vidpovidalnosti za vchynennia mizhnarodnykh zlochyniv proty Ukrainy. *Mizhnarodno-pravovi naslidky zbroinoi ahresii rf proty Ukrainy: zbirnyk nauk.* Prats / za zah. red. O.M. Shpakovych. Kyiv, Od.: Feniks, 2024. S. 15–24.

Мельник М. А. Генеза, практика і перспективи застосування судових юрисдикційних заборон і зловживання ними: порівняльно-правовий аналіз

У статті здійснено аналіз інституту судових юрисдикційних заборон (`anti-suit injunctions`), його генезису, трансформації та сучасного застосування в умовах поляризації світового правопорядку. Досліджено історичні аспекти виникнення цього інструменту в системі загального права, його первинне використання як приватноправового механізму, а також подальше поширення на інші правові системи. Окрему увагу приділено ролі судових заборон у розмежуванні правових юрисдикцій та аналізу їх практичного застосування в міжнародному контексті, включно з юрисдикціями, які застосовують судові юрисдикційні заборони зі зловживаннями із політичним контекстом. Підкреслено, що в українському правовому полі цей інструмент поки що не використовується, що зумовлює необхідність його доктринального осмислення та введення у науковий обіг для оцінки перспектив його застосування в національній правовій системі.

Ключові слова: світовий правопорядок, міжнародне право, правові юрисдикції, примусове розмежування, загальне право, судова практика, правове регулювання, транснаціональне судочинство, правові системи.

Melnyk M. A. Genesis, practice and prospects of the application and abuse of judicial jurisdictional prohibitions (anti-suit injunctions): a comparative legal analysis

The article explores the legal institute of judicial jurisdictional injunctions, commonly referred to as anti-suit injunctions, tracing their origin, transformation, and current application within the context of increasing polarization of the global legal order. Initially developed within the common law tradition as a predominantly private legal remedy, anti-suit injunctions served to restrain parties from pursuing litigation in foreign jurisdictions where such actions could undermine the interests of justice. Over time, this legal tool has undergone significant evolution, expanding beyond its original scope and entering other legal systems, where it has been adapted to respond to growing challenges of jurisdictional overlap and legal fragmentation.

He study examines the foundational principles and justifications for issuing anti-suit injunctions, including the need to preserve judicial integrity, prevent duplicative litigation, and maintain procedural fairness between parties. It reviews leading jurisprudence from key jurisdictions such as the United Kingdom, the United States, and the

European Union, highlighting both the convergences and divergences in legal approaches. The article also draws attention to how the use of anti-suit injunctions can sometimes reflect broader geopolitical tensions, particularly when states employ them unilaterally in ways that may strain diplomatic or legal cooperation. A key focus of the article is the role of anti-suit injunctions in regulating complex cross-border legal disputes, especially in commercial and investment contexts. These injunctions serve as a mechanism to limit forum shopping and reinforce the primacy of agreed dispute resolution forums, such as arbitration.

Given the absence of such a mechanism in Ukrainian legal practice, the article argues for its doctrinal analysis and integration into legal discourse. The research highlights the necessity of assessing the feasibility and implications of introducing this instrument into the Ukrainian legal system, particularly in light of Ukraine's ongoing legal reforms and its aspiration to harmonize domestic law with international standards. The study aims to contribute to the scholarly understanding of anti-suit injunctions by analyzing their historical development, practical use in various jurisdictions, and potential utility in shaping a coherent national response to cross-border legal conflicts.

Key words: world legal order, international law, legal jurisdictions, compulsory demarcation, common law, case law, legal regulation, transnational justice, legal systems.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-409-414

УДК 340.1; 321.01

Сергій Анатолійович Люлько,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-5704-3738

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА В УМОВАХ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГЛОБАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Цифровізація, глобалізація та інформатизація суспільства натепер є фактом об'єктивної дійсності, що впливає і видозмінює соціально-державні аспекти взаємодії як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному (міждержавному) рівнях. В умовах глобальності поширення цього процесу такі аспекти функціонування держави, як суверенітет і безпека, економіка та управління, культура та соціальна політика тощо, опиняються під загрозою негативного впливу ззовні, зокрема інформаційного, а проблемою, що потребує врегулювання, стає переважна відсутність національних нормативно-правових (юридичних) механізмів урегулювання державотворчих процесів в умовах диджиталізації.

Сучасні реалії свідчать, що національна держава в умовах функціонування глобального інформаційного суспільства є кластером контраверсійних перспектив. Так, з одного боку, інформатизація та вільний обіг інформаційних потоків сприяє більш ефективному забезпеченню конституційного права громадян на інформацію, а з іншого – може сприяти дестабілізації та дезінформації останніх за допомогою негативних проявів кібервпливу (так зване ІПСО), що є особливо актуальним для України в умовах протидії російській повномасштабній військовій агресії.

Потрібно зазначити, що в умовах євроінтеграції та підписання Угоди про асоціацію з ЄС від 21 березня 2014 року Україна зробила значний крок до уніфікації та гуманізації процесів інформаційно-правового розвитку. Окрім цього, в Україні є напрацювання щодо концептуалізації Е-урядування та Е-демократії на нормативно-правовому рівні (розпорядження Кабінету Міністрів України № 649-р від 20.09.2017 р. та розпорядження Кабінету Міністрів України № 797-р від 08.11.2017 р.), які систематизують підходи до створення вітчизняного сегменту в структурі глобального інформаційного суспільства.

З огляду на зазначене актуальним і затребуваним на сьогодні є дослідження особливостей функціонування національної держави в умовах розвитку глобального інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Питання аналізу феномену національної держави у розрізі сталої величини належить насамперед до філософсько-правового та загальнотеоретичного категоріального спектра. Його аналізували та розглядали такі зарубіжні учені, як У. Бек, Д. Хелд, А. Коббан, А. Віммер, С. Кан та ін. Вітчизняні дослідження цього феномену є поодинокими, зокрема доцільно виділити працю М. Зайделя «Чи є майбутнє у національної держави?» (2010 р.), у якій розглянуто ключові елементи зазначеної феноменології.

Розуміння національної держави в епоху функціонування глобального інформаційного суспільства своєю чергою є більш мультифакторним дослідницьким полем, що не набуло належного рівня теоретизування та категоризування. Відтак пропонуємо розкривати такі категорії, як держава та громадянське суспільство, інформаційне суспільство, соціальний вимір права та його роль у спрямуванні та координації суспільних відносин, місце прав людини в контексті глобалізації та суспільних трансформацій, вплив євроінтеграційних процесів на конституційно-правове забезпечення прав і свобод людини і громадянина крізь призму аналізу праць таких вітчизняних науковців, як Н. Оніщенко, С. Бобровник, С. Гусарєв, Н. Пархоменко та ін.

Мета статті. Метою статті є здійснення аналізу особливостей функціонування національної держави як політико-юридичного феномену в умовах розвитку глобального інформаційного суспільства із визначенням перспективної складової цього процесу.

Основні результати дослідження. Першочергової необхідності у контексті дослідження категорії «національна держава» крізь призму аналізу перспективної складової функціонування глобального інформаційного суспільства набуває теоретичне осмислення цієї феноменологічної категорії.

Наприклад, у праці У. Бека «Космополітична держава: перевизначення влади в глобальну епоху» (2005 р.) [1] автор пропонує розуміти термін «національна держава» як форму організації політичної влади, яка базується на принципі єдності нації, території, суверенітету та централізованого управління. Німецький соціолог і політичний філософ ототожнює національну державу із політичною спільнотою, що складається з громадян, об'єднаних спільною історією, культурою, мовою та, як правило, етнічною ідентичністю.

Відома онлайн-енциклопедія «Britannica» у оглядовому матеріалі «Національна держава: визначення, характеристика та політика» [2] пропонує розуміти останню як територіально обмежену суверенну державу, тобто державу, якою керують від імені спільноти громадян, які ідентифікують себе як націю, а легітимність правління національної держави над територією та населенням, що на ній проживає, випливає з права основної національної групи всередині держави (яка може включати всіх або лише деяких її громадян) на самовизначення.

Праця вітчизняного дослідника М. Зайделя «Чи є майбутнє у національної держави» [3], врешті-решт, розглядає останню як інструмент формування та збереження національної ідентичності, за допомогою якого громадяни поділяють спільні цінності, мову, культуру, історію та традиції, що забезпечує почуття належності до однієї спільноти.

Водночас глобальне інформаційне суспільство – суттєвий «подразник» і виклик для національної держави як політико-правового феномену. Інформація та, зокрема, її надлишок, неконтрольований обіг, дедалі частіше стають проблемою нормативно-правового регулювання, а деякі органічні зміни, що породжує глобалізаційний прогрес, чинять негативний вплив на структурно-функціональне забезпечення нації, держави та міжнародного співробітництва держав.

До зазначених змін, що є органічними, зокрема, у контексті цифровізації державотворчих процесів, доцільно відносити зміну концепції суверенітету, економічну та політичну інтеграцію, розвиток цифрової держави, збереження національної ідентичності, а також вплив штучного інтелекту (ШІ) та автоматизації як базових елементів трансформації політико-правових та публічно-управлінських процесів [4].

Розглянемо їх докладніше. Зміна концепції суверенітету як складової державотворення національної держави в умовах інформаційного суспільства пов'язана із необхідністю його пристосування до збільшення цензів відкритості політичних процесів, підвищення ролі медіа та громадськості в управлінні, спрямування та координації суспільно-політичного діалогу [4].

Економічна та політична інтеграція як чинник впливу на діяльність та екзистенцію національної держави полягає насамперед у розширенні міжнародних зв'язків і виході на міжнародні (транснаціональні) ринки торгівлі, зокрема цифрової. Зазначене потребує трансформацій у державно-управлінській галузі, а також регуляторних адаптацій пропорційно локальному та міжнародному безпековому інтересу [4].

Розвиток цифрової держави як елемент функціонування модерної національної держави являє собою диджиталізацію, автоматизацію та інформатизацію процесів управління, обміну та обігу даними [4]. У рамках становлення цифрової держави акцентується на детінізації державно-управлінських корупціогенних ризиків та їхнє нівелювання, а також запровадження гласного, відкритого суспільно-політичного діалогу із акцентом на забезпечення інтересів людини і громадянина пропорційно конституційним гарантіям демократичних держав.

Збереження національної ідентичності в контексті сучасної категорії національної держави ставить перед нею питання агрегації культурного суверенітету та медіаграмотності як складових, апропріативна політика щодо яких гарантує внутрішню безпеку та суспільну консолідацію [4].

Вплив ШІ та автоматизації на процеси державотворення своєю чергою ставить перед сучасною національною державою необхідність переосмислення питання ринку праці в контексті адаптації

до цифрового суспільства та формує виклик щодо контролю та нагляду за використанням ШІ на засадах непорушності системи прав і свобод людини [4].

Кореляція феноменів «національна держава» та «глобальне інформаційне суспільство» водночас потребує більш категоріального та концептуалізованого осмислення. Для цього використаємо галузеві підходи із суміжних сфер дослідження українських правників-теоретиків, де проаналізовано окремі елементи національної держави та глобального інформаційного суспільства.

У праці Н. Оніщенко «Держава, громадянське суспільство та громадське життя: деякі аспекти розгляду» [5] слушно підмічено взаємозв'язок таких складових державно-соціальної дійсності, як власне держава, а також громадянське суспільство та громадське життя. Три вищезазначені кластери, синхронізуючись, формують явище «національної держави» як суверенного на внутрішньо- та зовнішньодержавному рівні політичного утворення. При цьому кожен елемент останнього доповнює інший: держава залежить від проактивності громадянського суспільства в контексті прийняття законів, контролю за діяльність державних інституцій у межах правового поля, а громадське життя виступає квінтесенцією ефективності (або неефективності) владно-суспільної взаємодії.

Аналіз зазначених підходів до розуміння співвідношення держави, громадянського суспільства та громадського життя як категорій національної держави дають нам змогу стверджувати, що глобальне інформаційне суспільство та його позитивний вплив на суспільні та політичні відносини можливі лише за умови належного рівня взаємодії між даними учасниками політико-соціальної дійсності. Ключовими питаннями у цьому випадку стають опції інтеграції концепцій інформаційної освіченості та інформаційної культури населення як «двигуна» соціального, а отже, і політико-соціального розвитку нації та держави, адже саме громадяни здатні формувати карту інноваційного розвитку нації.

У контексті аналізу функціонування національної держави в умовах глобального інформаційного суспільства доцільно звернути увагу на взаємозалежність трьох ключових категорій: держави, громадянського суспільства та громадського життя. Саме їхня взаємодія формує підґрунтя сучасної моделі національної державності, яка водночас є складовою процесу формування глобального інформаційного простору. Такий підхід передбачає не лише фіксацію структурного взаємозв'язку між цими елементами, а й динамічне осмислення їх ролі у виробленні соціальної та правової взаємодії в умовах цифровізації. При цьому варто згадати позицію вітчизняної дослідниці С. Бобровник, яка у своїй науковій доповіді «Механізм захисту прав людини: доктринальний рівень пізнання» [6] наголошує, що інформаційне суспільство постає як нова соціальна реальність, у якій інформація набуває статусу самостійного соціального феномену. За її словами, саме держава відіграє провідну роль у напрямному впорядкуванні інформаційних процесів, тоді як громадянин зобов'язаний усвідомлено та відповідально ставитися до інформаційного обігу, будучи активним учасником формування якісного публічного простору.

Зазначений підхід вказує на потребу реалізації державності у двох взаємозв'язаних напрямах: через законодавче регулювання інформаційної політики і через забезпечення ефективного захисту прав людини у сфері обігу, нагромадження та поширення інформаційних потоків. Захист прав людини у інформаційному суспільстві – це діяльність держави, спрямована на охорону персональної захищеності індивіда в умовах цифрового середовища, його персональних даних, а також перевірку інформації, що надається йому в рамках оперативного та безстороннього формування новинного блоку [6]. Саме таке трактування захисту прав людини в інформаційну епоху є чинником перспективного розвитку національної держави в умовах глобалізації, за якої обмін даними та потік даних матиме чітке поле спрямування в інтересах громадян та, як наслідок, інтересах держави, а також фільтрацію інформації відповідної держави у сфері інформаційної політики та культури.

Розглядаючи понятійно-категоріальні та ідеологічні межі прав людини і громадянина в розрізі теорії та історії державно-правових трансформацій, С. Гусарєв [7] помітив, що держава повинна забезпечувати власний суверенітет задля безпеки населення у таких сферах, як політика, економіка, військова справа, соціальна та інформаційна сфери. Права людини в кожній з цих сфер передбачають її соціально-ціннісний статус, а інформаційний суверенітет держави пов'язаний із аналогічним видом персоніфікованого суверенітету індивіда. Це означає, що функціонування національної держави в таких умовах повинно насамперед спрямовуватися на зменшення негатив-

ного впливу глобального інформаційного суспільства на державотворення (дезінформація, кібератаки, кіберзагрози та гібридна політика внутрішньої дестабілізації) та підвищення позитивного формату впливу на останнє (оперативне та повне інформування населення та надання останньому повноцінного вибору щодо пошуку джерел інформації).

У рамках вітчизняного дослідницького поля також розкривається і концептуалізується питання розбудови національної держави в умовах євроінтеграційних трансформацій. Щодо цього питання Н. Пархоменко [8] зауважила, що права людини в умовах зближення із західним демократичним світом набувають нового виміру охорони, а концепція інформаційної свободи та свободи слова і конкретизації власних думок, що є чутливим і наріжним питанням для країн ЄС і США, повинні бути реалізовані в Україні в рамках співробітництва з ними.

Варто зазначити, що в Україні на сучасному етапі сформувалася складна та неоднорідна система векторів, які визначають напрям національного державного розвитку в умовах глобальних інформаційно-комунікативних трансформацій. Ключовими у цьому сегменті є положення статей 67, 68, 122 Угоди про асоціацію з ЄС [9], якими встановлюється презумпція прозорого, сприятливого та конфіденційного (за потреби) використання інформації як визначального формуляра державної політики України в контексті зближення зв'язків із ЄС. На доповнення до цього внутрішнє інформаційне законодавство, що складається із Закону України «Про інформацію» № 2657-XII (ст. 2, 5) [10], розпоряджень Кабінету Міністрів України № 649-р від 20.09.2017 р. «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» [11] і № 797-р від 08.11.2017 р. «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації» [12] та деяких інших нормативно-правових актів, формують концептуальні засади переходу української інформаційної політики до людиноцентристської, заснованої на принципах гарантованості, відкритості, достовірності інформаційного потенціалу, а також упровадження Е-урядування та Е-демократії в Україні як наріжного каменю державної політики інтеграції України з ЄС.

Водночас подальші перспективи розвитку національної державності в умовах глобального інформаційного суспільства у випадку із Україною та іншими державами залежать виключно від послідовності взаємодії держави та нації як елементів державного утворення.

Висновки. Отже, з урахуванням викладеного, можемо зробити такі висновки.

По-перше, національна держава, попри трансформаційний тиск глобального інформаційного суспільства, зберігає свою актуальність як політико-правовий механізм забезпечення суверенітету, національної ідентичності та внутрішньої легітимності. Її сутність полягає не лише в традиційній формулі поєднання нації, території та централізованого управління, а й у здатності динамічно адаптуватися до нових викликів, пов'язаних із цифровізацією управлінських процесів і зміною логіки легітимації владного дискурсу.

По-друге, осмислення національної держави в сучасному правовому полі потребує міждисциплінарного підходу, що поєднує філософсько-правову, інформаційно-правову та політичну призми. Інституційна взаємодія держави, громадянського суспільства та окремих громадян формується як єдина система, де цифрова компетентність, інформаційна культура та правовий контроль за обігом даних стають чинниками внутрішньої стабільності. За цих умов особливого значення набуває не лише регулювання прав людини у цифровій реальності, а й формування нової якості правового захисту, адаптованого до гібридних ризиків цифрової доби.

По-третє, трансформація інформаційного ландшафту в умовах євроінтеграції детермінує перегляд цільових орієнтирів національного державного розвитку. Україна має чіткий нормативний каркас, що дає змогу інтегрувати європейські стандарти у сфери Е-демократії та Е-урядування, водночас потребує послідовного посилення цифрових інститутів захисту прав і свобод громадян. У цьому контексті національна держава вже не є лише механізмом правового регулювання, а стає інтелектуальним простором для формування цивілізаційної суб'єктності в інформаційну епоху.

Список використаних джерел

1. Beck U. The Cosmopolitan State: Redefining Power in the Global Age. *Int J Polit Cult Soc.* 2005. Vol. 18. P. 143–159.
2. Nation-State. *Encyclopedia Britannica.* URL: https://www.britannica.com/topic/nation-state

3. Зайдель М. Чи є майбутнє у національної держави? *Вісник ХНУ ім. В. І. Каразіна.* 2010. № 3. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/46587283.pdf
4. Gilleard C., Higgs P. Globalisation and the value of Ulrich Beck's concept of «cosmopolitanisation» in orienting a new sociology of later life. *Journal of Global Ageing.* 2024. Vol. 1(1). P. 138–158.
5. Оніщенко Н. Держава, громадянське суспільство та громадське життя: деякі аспекти розгляду. *Правова держава.* 2017. № 28. С. 92–97.
6. Бобровник С. Механізм захисту прав людини: доктринальний рівень пізнання. *Електронний репозитарій НАВС.* URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8445e3bf-2e05-4a95-898f-58ace2f57d80/content
7. Гусарєв С., Бостан К. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: Академія, 2013. 346 с.
8. Пархоменко Н. Розвиток законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2016. 253 с.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони № 984_011 від 21.03.2014 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
10. Про інформацію: Закон України № 2657-XII від 02.10.1992 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text
11. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження КМУ № 649-р від 20.09.2017 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text
12. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження КМУ № 797-р від 08.11.2017 р. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text

References

1. Beck U. The Cosmopolitan State: Redefining Power in the Global Age. *Int J Polit Cult Soc.* 2005. Vol. 18. P. 143–159.
2. Nation-State. *Encyclopedia Britannica.* URL: https://www.britannica.com/topic/nation-state
3. Zaidel M. Chy ye maibutnie u natsionalnoi derzhavy? *Visnyk KhNU im. V. I. Karazina.* 2010. № 3. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/46587283.pdf
4. Gilleard C., Higgs P. Globalisation and the value of Ulrich Beck's concept of «cosmopolitanisation» in orienting a new sociology of later life. *Journal of Global Ageing.* 2024. Vol. 1(1). P. 138–158.
5. Onishchenko N. Derzhava, hromadianske suspilstvo ta hromadske zhyttia: deiaki aspekty rozghliadu. *Pravova derzhava.* 2017. № 28. C. 92–97.
6. Bobrovnyk S. Mekhanizm zakhystu prav liudyny: doktrynalnyi riven piznannia. *Elektronnyi repozytarii NAVS.* URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8445e3bf-2e05-4a95-898f-58ace2f57d80/content
7. Husariev S., Bostan K. Teoriia derzhavy i prava: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Akademiia, 2013. 346 s.
8. Parkhomenko N. Rozvytok zakonodavstva Ukrainy v konteksti konstytutsionalizatsii, yevrointehratsii ta zabezpechennia prav liudyny: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho, 2016. 253 s.
9. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony № 984_011 vid 21.03.2014 r. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
10. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy № 2657-XII vid 02.10.1992 r. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text
11. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoho uriaduvannia v Ukraini: Rozporiadzhennia KMU № 649-r vid 20.09.2017 r. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text
12. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoi demokratii v Ukraini ta planu zakhodiv shchodo yii realizatsii: Rozporiadzhennia KMU № 797-r vid 08.11.2017 r. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text

Люлько С. А. Національна держава в умовах функціонування глобального інформаційного суспільства: перспективи розвитку

У статті розглядаються особливості еволюції національної держави в умовах функціонування глобального інформаційного суспільства. Досліджено поняття «національна держава» та його основні характеристики. Проаналізовано особливості трансформації держави в контексті сучасної цифровізації. Зокрема, йдеться про зміну концепції суверенітету, економічну та політичну інтеграцію, розвиток цифрової держави, збереження національної ідентичності та вплив ШІ та автоматизації як базових елементів трансформації

політико-правових та публічно-управлінських процесів. Зроблено висновок про те, що національна держава в інформаційну епоху змінюється, але зберігає свою значущість як інструмент забезпечення суверенітету, ідентичності та правового порядку, адаптуючись до нових глобальних викликів.

Ключові слова: національна держава, інформаційне суспільство, глобалізація, право, електронна демократія (Е-демократія), електронне урядування (Е-урядування).

Liulko S. A. National state in the conditions of functioning of the global information society: development prospects

This article explores the transformation of the modern nation-state under the influence of the global information society. The research offers a comprehensive analysis of the theoretical and legal dimensions of the nation-state as a political-legal construct, while paying particular attention to the challenges and opportunities brought about by digitalization, globalization, and the rapid expansion of information and communication technologies (ICT).

It is emphasized that the nation-state remains a relevant and functional political unit that ensures sovereignty, legal order, and national identity, despite undergoing significant adaptive changes. The study reveals that the state, civil society, and public life are no longer isolated categories but function as interdependent elements of a complex digital governance model, where informational competence and legal culture play a key role.

Particular attention is devoted to the impact of emerging technologies such as artificial intelligence and automation on public administration and legal processes. The article also discusses the redefinition of sovereignty, the rise of digital government, and the growing demand for the protection of human rights in digital environments.

The role of Ukraine is considered in the context of European integration and legal harmonization. It is noted that national legislation and international commitments, including the Association Agreement with the EU and key domestic policy documents on e-governance and e-democracy, provide a framework for strategic adaptation.

As a result of the research, the following conclusions were made:

1. The nation-state, despite the transformative pressure of the global information society, retains its relevance as a political and legal mechanism for ensuring sovereignty, national identity, and internal legitimacy. Its essence lies not only in the traditional formula of combining nation, territory, and centralized governance, but also in the ability to dynamically adapt to new challenges associated with the digitalization of management processes and changing the logic of legitimization of power discourse.

2. Understanding the nation-state in the modern legal field requires an interdisciplinary approach that combines philosophical-legal, information-legal, and political prisms. The institutional interaction of the state, civil society, and individual citizens is formed as a single system, where digital competence, information culture, and legal control over data circulation become factors of internal stability. Under these conditions, not only the regulation of human rights in the digital reality, but also the formation of a new quality of legal protection adapted to the hybrid risks of the digital age, becomes of particular importance.

3. The transformation of the information landscape in the context of European integration determines the revision of the target guidelines of national state development. Ukraine has a clear regulatory framework that allows for the integration of European standards in the areas of E-democracy and E-governance, but at the same time it needs to consistently strengthen digital institutions to protect the rights and freedoms of citizens. In this context, the nation-state is no longer just a mechanism of legal regulation, but becomes an intellectual space for the formation of civilizational subjectivity in the information age.

Key words: nation-state, information society, globalization, law, electronic democracy (E-Democracy), electronic governance (E-Governance).

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-415-420

УДК 340.1

Наталія Вікторівна Пономаренко,
асистентка кафедри теорії
та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-6072-1876

ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ СУТНІСНОГО ЗМІСТУ ТА ТЕОРІЙ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ В НОВИЙ ЧАС

Постановка проблеми. Вдосконалення державної організації суспільства пов'язується на лише із обґрунтуванням шляхів її подальшого розвитку та підвищення ефективності державно-владного впливу на суспільство, а й з'ясуванням історичних аспектів становлення державності, особливостей та етапів походження держави та еволюції її управлінських функцій. Дослідження процесу походження держави має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки, з одного боку, акцентує увагу на доктринальних ідеях вчених різних історичних періодів, з іншого – акцентує увагу на залежності формування держави від етапу розвитку суспільства, надає можливість з'ясувати соціальну природу держави та зрозуміти основні напрями її впливу на процес організації суспільства.

Особливості виникнення держав, на нашу думку, будучи початковим етапом зародження та функціонування особливої організації суспільних відносин, має суттєве значення для з'ясування процесу еволюції та вдосконалення державно-владного впливу на забезпечення узгодженості та несуперечливості соціальної системи. Особливого значення для з'ясування доктринальних уявлень щодо походження держави має визначення етапів їх відображення в політико-правовій думці різних історичних періодів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з дослідженням процесу формування держави, не належать до достатньо досліджених у сучасній історико-правовій науці. Як правило, ці питання однотипно подаються в підручниках з теорії права в аспекті теорій походження держави, впливу умов життєдіяльності суспільства на формування його державної організації та сучасних теорій держави, хоча деякі аспекти досліджуваної проблеми стали предметом наукової уваги. Йдеться про зумовленість формування держави соціальною неоднорідністю та потребами урівноваження загальносуспільних групових інтересів (П. Рабінович), залежність виникнення держави від суспільних факторів та умов (О. Петришин, Н. Оніщенко), доктринальне обґрунтування формування держави в політико-правовій думці (В. Тимошенко), теорії походження держави (Н. Пархоменко, С. Надобко), загальнотеоретичну характеристику наукових концепцій походження держави (О. Устименко), виникнення держави як основи дослідження державної присутності в економіці (Г. Пилипенко).

Метою статті є з'ясування особливостей осмислення сутнісного змісту та особливостей теорій виникнення держави в період Нового часу.

Методологія дослідження зумовлена його метою і становить систему наукових підходів до пізнання, філософсько-світоглядних і загальнонаукових методів, що сприяли отриманню об'єктивних знань про обраний предмет. Феноменологічний підхід зумовив сприйняття держави і права як взаємодіючих інституцій – феноменів, що зумовлюють взаємовдосконалення один одного; аксіологічний підхід забезпечив формування уявлень про виникнення держави як суспільної цінності; комунікативний підхід використаного в процесі з'ясування причини формування держави, пов'язаних із необхідністю відображення та врівноваження різноманітних суспільних інтересів; системний підхід забезпечив можливість урахування всієї сукупності факто-

рів та умов, що вплинули на процес виникнення держави та формування доктринальних уявлень про нього.

Діалектичний підхід підтвердив еволюційність поглядів на виникнення держави та залежність цього процесу від розвитку суспільства; метафізичний сприяв з'ясуванню теорій виникнення держави у чітко визначений період Нового часу. Порівняльний метод забезпечив відокремлення спільних і особливих рис різноманітних теорій з метою формування закономірностей, їх еволюційного становлення та розвитку; історичний метод став у нагоді для з'ясування політичних, ідеологічних та соціальних особливостей Нового часу, що вплинули на зміст сформованих у цей період теорій; метод абстрагування застосовано для з'ясування сутності теорій походження держави шляхом відволікання (не врахування) несуттєвих їх властивостей та фіксування найбільш суттєвих аспектів їх змісту.

Основні результати дослідження. Розуміння сучасної держави спонукає до загальнотеоретичного аналізу існуючих у літературі наукових концепцій походження держави [1, с. 25]. Їх дослідження може бути пов'язане як з особливостями змісту, так і особливостями історичного етапу їх формування. Наявність таких етапів підтверджує еволюційний характер процесу доктринального осмислення виникнення державної організації суспільства та його залежність від рівня розвитку суспільної взаємодії.

Предметом дослідження в межах цієї публікації ми обрали період Нового часу як найбільш продуктивний етап формування доктринальних ідей виникнення держави, що суттєво вплинули на подальші етапи розвитку уявлень про формування держави.

Для належного осмислення сутнісного змісту та особливостей теорій виникнення держави у Новий час потрібно брати до уваги їхні філософсько-методологічні, гносеологічні підвалини. У XVII ст. картезіанство, ньютонівська картина світу, а також юснатуралістичний гносеологічний ідеал встановлюють параметри, у межах яких формуються та розвиваються пояснювальні схеми та здійснюється обґрунтування природи та взаємодії індивідів, суспільства, держави.

Просвітницька доба XVIII ст. намагається завершити перехід від містичних пояснень до раціональних. Для раціональної філософії до початку XIX ст. був характерним антиісторизм і домінування апріорного раціоналізму. Водночас важливо зазначити, що політична філософія та юриспруденція Нового часу не утворюються наново в межах механістичної картини світу, філософських напрямів раціоналізму та емпіризму. Нові підходи інтегрують інтелектуальні традиції минулого та пристосовують її під нові парадигми.

Від середини XVII ст., коли Т. Гоббс підготував свої головні праці, до кінця XVIII ст., коли І. Кант довів до логічного завершення просвітницький проєкт, найбільш впливовою теорією виникнення держави була теорія суспільного договору (соціального контракту). Є всі підстави вважати саме англійського філософа Т. Гоббса ключовим засновником модерної договірної політичної теорії, адже попередні ранньомодерні версії, за всієї їх багатоманітності та значущості (зокрема кальвіністські тираноборчі теорії), не приділяли всеосяжної уваги самому договору як складній юридичній конструкції трансформації простої сукупності індивідів у політичну єдність зі специфічною суб'єктністю.

Держава, за Гоббсом, утворюється внаслідок взаємної раціональної, цілеспрямованої згоди принципово рівних людей. Вони домовляються не з правителем, а між собою про зобов'язання поступитися своїми природними свободами та необхідність заснування суверенної влади, здатної забезпечити мир і захист. У такому сенсі держава є штучним утворенням, яке є автономним як від своїх засновників, так і правителів» [2, с. 102].

Англійський філософ відкинув давні уявлення про те, що існує універсальна, об'єктивна та беззаперечна істина, яка може бути відкрита людьми. У VI розділі «Левіафану» він писав про те, «жодне загальне правило стосовно того, що є добро і зло, не випливає з природи самих об'єктів, а залежить від людської особи (там, де немає держави) чи (у державі) від особи, яка її (державу) репрезентує, або від арбітра чи судді, якого люди, що мають між собою суперечності, за взаємною згодою призначають і чий присуд визнають за правило» [3, с. 100].

Другою обставиною було відоме скептичне ставлення Гоббса щодо людської природи. Люди від природи егоїстичні істоти, природні права яких мають деструктивний характер, адже є джере-

лом війни кожного з кожним. Ці дві обставини визначають зміст обґрунтування логіки переходу від природного стану до державного через укладення суспільного договору.

Уповноваження суверена діяти від імені індивідів є не випадковим, а цілком раціональним актом. Власне вибір та згода є ключовими ознаками договірної теорії. Такі категорії, як народ і держава не мають відповідника у фізичному світі. Вони є фікціями, щодо яких склався певний консенсус. Тому проста сукупність індивідів може стати народом через механізми репрезентації, тобто через суверена, якого вони уповноважили на це через взаємні домовленості.

Ідеї Гоббса стали підґрунтям для роздумів Б. Спінози і С. Пуфендорфа щодо причин, передумов, механізмів формування політичної суб'єктності народу та державності [4, с. 80–81].

Б. Спіноза у своїй теорії державотворення використовує методологічний каркас Гоббса, але суттєво переосмислює кожну з його опорних смислових конструкцій. Нідерландський філософ погоджувався з англійцем щодо того, що в додержавному стані індивіди володіли природною автономією, яка передбачала можливість діяти на власний розсуд, стриманий лише браком реальних можливостей чи противагою інших досягати власної мети. Створення держави так само є наслідком вільного вибору, що ґрунтувався на утилітарних засадах.

На відміну від Гоббса конструкція договору не є предметом прискіпливого аналізу. Більш значущим для Спінози було те, що створення політичного об'єднання засобом зменшення вад природного стану, його упорядкування та збільшення, тим самим, можливостей індивідів як кожного окремо, так і спільноти загалом. Тому в теорії Спінози договірне утворення громадської форми суспільного життя – держави – має природний характер, адже відповідає природній необхідності жити безпечно та щасливо. Сам же процес утворення держави є свідомим, тому що індивіди керуються розумом, прагнучи за допомогою спільних зусиль створити інституції, спроможні гарантувати самозбереження та добробут. Утворення політичного народу означає, що об'єднані індивіди ніби мають єдиний розум, який репрезентований у інститутах публічно-владної організації.

На думку Спінози, індивіди не поглинаються державою; вони зберігають свої сутнісні характеристики, зокрема, і можливість вийти з об'єднання, не перестави бути народом, якщо держава не здатна здійснити своє призначення.

Ще однією значущою версією договірної теорії у другій половині XVII ст. була та, яку запропонував німецький філософ, один із найбільш впливових теоретиків новочасного юснатуралізму С. Пуфендорф.

Щодо особливостей договірної теорії Пуфендорфа швейцарський історик А. Дуфур зазначав, що «він дотримується схожої з Суаресом точки зору. Гоббсівська формула контракту підпорядкування, що поглинає договір про асоціацію, була для нього неприйнятною і натомість він стверджував необхідність подвійної згоди волі для запровадження політичного суспільства та створення уряду. Фактично він пішов далі Суареса і перетворив двосторонній договір на триетапну теорію. Він бачив рух від природного до політичного стану як такий, що охоплює, по-перше, договір про асоціацію (pactum associations); по-друге, договір про підпорядкування (pactum subjectionis); і, по-третє, угоду про втручання (decretio), проміжну угоду (decretum) про створення верховного інструменту правління. Кожний з цих трьох етапів, pacta або декрет, пояснює один із складових елементів політичного порядку» [5, с. 572–573].

С. Пуфендорф раніше, ніж Ж.-Ж. Руссо, вважав, що внаслідок суспільного договору проста сума індивідів перетворюється на народ, воля якого не є простою сумою воль усіх індивідів.

Ключовим теоретиком договірного походження держави за доби Просвітництва був Ж.-Ж. Руссо. Важливою особливістю теорії франко-женевського філософа було те, що він обстоював ідею переукладання суспільного договору на якісно інших, тобто розумних і справедливих засадах. Тож він був переконаний у тому, що перші держави були засновані на підставі угоди, але за своєю природою такі угоди були несправедливі та оманливі, спирались на силу організованої меншості. Тому настав час перезаснувати державу згідно з просвітницькою раціональністю, що є єдиною умовою здобуття свободи. Шлях від узаконеної нерівності до громадянської свободи лежить через узгоджене підпорядкування закону, який має виражати загальну волю (volonté générale). Концепція загальної волі та принцип рівності перед законом передбачали підпорядкування окремих індивідів політичному тілу народу. Згідно з Руссо «подібно до того, як природа наділяє кожну людину необмеженою владою над всіма членами його тіла, суспільна угода надає політичному організму

необмежену владу над всіма його членами і ось ця влада, яка спрямовується загальною волею, носить ім'я суверенітету» [6, с. 102].

Просвітницький проєкт було фактично завершено в межах філософії І. Канта. Видатний німецький філософ підсумував всю сутність модерної раціоналістичної політичної філософії та просвітницького культу розуму. Дійсні історичні першопричини виникнення держави не були предметом наукового пошуку. Натомість основною метою було виявлення сутності держави, раціонального зв'язку врядування з людськими цілями та вольовими інтенціями. Концепція «асоціальної соціальності» (ungesellige Geselligkeit), яка мала на меті показати особливості природи індивідів у додержавному стані, була складовою модерного дискурсу щодо причин та чинників державотворення.

Суспільний договір у теорії Канта є ніщо інше, як певна раціональна ідея, яка мала пояснити, чому організація та функціонування держави повинні відповідати певним вищим імперативам. Кант погоджувався з Локком у тому, що індивіди потребували переходу до громадянського стану, щоб запровадити загальне законодавство та правосуддя, за яких сформовані інститути врядування будуть обмежені своїм соціальним призначенням, узгодженими нормативно-ціннісними та процесуальними гарантіями непорушності індивідуальних прав і свобод. Для Канта держава була об'єднанням багатьох людей, підкорених правовим законам. Відповідно держава повинна бути правовою, адже зв'язана необхідністю створювати законодавство, зміст якого не може бути довільним, а має виражати принципи свободи, рівності, автономії особистості.

У другій половині XIX – на початку XX ст. формуються різні напрями соціологічної школи, які обґрунтовують свої претензії на науковість тим, що дотримуються гносеологічного ідеалу природничих наук. У межах соціологічного позитивізму розробляються органічна та насильницька теорії походження держави.

Найбільш авторитетним творцем органічної теорії був англійський науковець Г. Спенсер (1820–1903). Він побудував свою теорію виникнення держави на основі розуміння загальних законів еволюції та філософії прогресу.

Ключовими поняттями, за допомогою яких Спенсер пояснює генезу держави, є політична інтеграція та диференціація. Згідно з законом еволюційного розвитку ускладнення структури супроводжується збільшенням обсягів маси в суспільному організмі, що зумовлює появу нових форм і структур, їхньої подальшої інтеграції та організаційного ускладнення. Політична організація, на думку Г. Спенсера, є складовою організації самого суспільства як корпоративного цілого. Визначальною ознакою політичної організації є те, що вона свідомо виконує низку спрямовуючих та стримуючих функцій, необхідних для здійснення суспільних цілей. Головною метою, яку повинна ставити перед собою держава, – це добробут усіх складових суспільства [7].

Розвиток соціологічної науки сприяв поширенню застосування соціологічного підходу в різних сферах суспільних знань. Теорії завоювання або насильства в різних своїх версіях належали до напрямів соціологізму. Загалом теорії насильницького походження держави традиційно поділяють на теорії зовнішнього завоювання (Л. Гумплович, К. Каутський) та теорії внутрішнього завоювання (Е. Дюринг). За вибором емпіричного матеріалу для обґрунтування теорії їх можна класифікувати на ті, що вивчають виникнення первинних держав і ті, що вивчають виникнення вторинних держав. Варто зазначити, що одним із наріжних питань для соціологів, які вбачали походження держави в межах теорії конфлікту чи завоювання полягало в тому, чому держава, бувши ворогом особистості, яка обмежує, обтяжує, утискає, звужує простір свободи, могла з'явитися у житті людей. Щонайменше для Л. Гумпловича і Ф. Оппенгеймера характерним був песимістичний погляд на людську природу. Тому відповідь полягала в тому, що саме чинник насильства, спроможність одних підкорювати собі інших став вирішальним у виникненні політичної організації суспільства.

Німецький юрист Г. Еллінек у своїй фундаментальній праці «Вчення про державу» пов'язував виникнення держави з процесами правоутворення. Він критикував теологічне обґрунтування виникнення держави, теорію сили та правові теорії, до яких включав сімейно-правову, патримоніальну та договірну, за їхню фрагментарність і зосередженість навколо однієї з ключових першопричин політогенези. Натомість, з погляду німецького вченого, держава як історично-соціальне утворення від самого початку було організацією, утвореною з вольових об'єднань на певній усталеній і постійній основі. Такі організації могли виникати як свідомо, так і випадково, під тиском числен-

них чинників, які зумовлювали природу та специфіку союзів. З фактичних відносин поступово формувався світ належного. «Утворення нової держави видається завершеним, коли, безсумнівно, фактично є в наявності всі істотні елементи держави, і утворене в такий спосіб спілкування взмозі проявити себе як держава. А це має бути визнано в тому разі, коли її органи фактично здійснюють владу і цій владі фактично підкоряються. Але до цього факту негайно ж приєднується елемент права» [8, с. 278]. Еллінек був переконаний у тому, що держава та право історично нерозривно зв'язані між собою. Сутність такого зв'язку полягає в тому, що саме держава лежить в основі права, а не навпаки. У даному аспекті Еллінек солідаризується з представниками теорій завоювання, які розглядали право як волевстановлене державною владою, а не самодостатній додержавний феномен.

Висновки. У XVII ст. картезіанство, ньютонівська картина світу, а також юснатуралістичний гносеологічний ідеал встановлюють параметри, у межах яких формуються і розвиваються пояснювальні схеми та обґрунтування природи та взаємодії індивідів, суспільства, держави тощо. Політичні теорії Нового часу, серед іншого, будувались на основі переосмислення етико-політичної телеології Аристотеля, середньовічного томізму, номіналізму, неоримської республіканської традиції, протестантського юснатуралізму та контрактуалізму та ін. Теорії договірного виникнення держави відрізнялись між собою насамперед різним баченням антропологічних передумов і логічними фікціями пояснення державного стану.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у межах соціологічного позитивізму розробляються органічна та насильницька теорії походження держав, які в полеміці з марксистським матеріалістичним баченням походження держави запропонували впливові пояснювальні схеми державотворення.

Список використаних джерел

1. Устименко О. С. Загальнотеоретична характеристика основних наукових концепцій походження держави. *Науковий вісник Херсонського університету.* 2017. Випуск 2. Том 1. С. 25–28.
2. Севрюков Д. Г. Історія правової та державницької думки. Новий час: навч. посібн. Київ: Талком, 2024. 102 с.
3. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 100 с.
4. Lectures on the history of political philosophy / John Rawls; edited by Samuel Freeman. 2008. 80–81.
5. Alfred Dufour. Natural law and utility. Pufendorf / The Cambridge history of political thought, 1450–1700 / edited by J. H . Burns with the assistance of Mark Goldie. Cambridge University Press, 2008, P. 572–573.
6. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
7. Herbert Spencer, The Study of Sociology. New York and London, Henry S. King & Co. Herbert. 1877. Reprint. 2019.
8. Jellinek G. Allgemeine Staatslehre / Georg Jellinek, Berlin: Julius Springer, 1929. S. 278.

References

1. Ustymenko O.S. Zahalnoteoretychna kharakterystyka osnovnykh naukovykh kontseptsii pokhodzhennia derzhavy. *Naukovyi visnyk Khersonskoho universytetu.* 2017. Vypusk 2. Tom 1. S. 25–28.
2. Sevriukov D. H. Istoriia pravovoi ta derzhavnytskoi dumky. Novyi chas: navch. posibn. Kyiv: Talkom, 2024. S. 102.
3. Hobs T. Leviafan, abo Sut, budova i povnovazhennia derzhavy tserkovnoi ta tsyvilnoi / Per. z anhl. Kyiv: Dukh i Litera, 2000. 100.
4. Lectures on the history of political philosophy / John Rawls; edited by Samuel Freeman. 2008. 80–81.
5. Alfred Dufour. Natural law and utility. Pufendorf / The Cambridge history of political thought, 1450–1700 / edited by J. H. Burns with the assistance of Mark Goldie. Cambridge University Press, 2008, P. 572–573.
6. Russo Zh. Zh. Pro suspilnu uhodu, abo Pryntsypy politychnoho prava. Kyiv: Port-Royal, 2001.
7. Herbert Spencer, The Study of Sociology. New York and London, Henry S. King & Co. Herbert. 1877. Reprint. 2019.
8. Jellinek G. Allgemeine Staatslehre / Georg Jellinek, Berlin: Julius Springer., 1929. S. 278.

Пономаренко Н. В. Особливості осмислення сутнісного змісту та теорій виникнення держави в Новий час

Зазначається, що дослідження процесу виникнення держави має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки акцентує увагу на особливостях доктринальних підходів вчених різних епох і з'ясовує залежність формування держави від певного етапу розвитку суспільства та напрями її впливу на забезпечення системності суспільства.

Доведено, що саме період Нового часу є найбільш продуктивним етапом формування доктринальних ідей виникнення держави, що значно вплинули на розвиток подальших етапів формування уявлень про процес виникнення держави. З'ясовано сутнісний зміст та особливості теорій виникнення держави в досліджуваний період шляхом установлення їх філософсько-методологічних, гносеологічних підвалин.

Особлива увага привернута до характеристики теорії суспільного договору (соціального контракту) Т. Гоббса, що засновується на принципі цілеспрямованої згоди принципово рівних людей, здатних поступитися власними природними свободами для заснування суверенної влади, здатної забезпечити мир і захист.

Звернуто увагу на особливості договірної теорії Б. Спінози, що акцентує увагу на природному характері суспільного договору щодо створення держави, що відповідає природній необхідності жити безпечно та є усвідомленим, а також уявлень С. Пуфендорфа щодо процесу виникнення держави через договори про асоціацію, підпорядкування та втручання верховного інструменту правління.

Особлива увага приділена характеристиці просвітницького проєкту Ж.-Ж. Руссо та концепції асоціальної соціальності І. Канта щодо причин і чинників державотворення, а також змісту органічної і насильницької теорій походження держави (Г. Спенсер); теорії зовнішнього завоювання (Л. Гумплович); теорії внутрішнього завоювання (Е. Дюрінг); сімейно-правовій та патримоніальній теоріям (Г. Еллінек).

Ключові слова: держава, виникнення держави, теорії, концепції, позитивізм, соціологічна концепція, природне право, суспільний договір, право.

Ponomarenko N. V. Peculiarities of understanding the essential content and features of theories of the emergence of the state in modern times

It is noted that the study of the process of emergence of the State is of both theoretical and practical importance, since it focuses on the peculiarities of the doctrinal approaches of scholars of different eras and clarifies the dependence of the formation of the State on a certain stage of society's development and the directions of its influence on ensuring the systemic nature of society.

Through the use of phenomenological, axiological, communicative, systemic scientific approaches; dialectical, metaphysical philosophical and worldview methods and general scientific comparative, historical and abstraction methods, the author obtains objective knowledge of the doctrinal understanding of the emergence of the state organization of society and its dependence on the level of development of social interaction.

It is proved that the period of modern times is the most productive stage in the formation of doctrinal ideas of the emergence of the State, which had a significant impact on the development of further stages of forming ideas about the process of the State's emergence. The author clarifies the essential content and peculiarities of theories of the State's emergence in the period under study by establishing their philosophical, methodological, epistemological and theological foundations.

It is noted that new approaches to the process of emergence of the State in the period of modern times integrate intellectual traditions of the past and enrich them with new paradigms.

Particular attention is paid to the characterization of the social contract theory by Thomas Hobbes, which is based on the principle of purposeful consent of fundamentally equal people who are able to sacrifice their own natural freedoms to establish a sovereign government capable of ensuring peace and protection.

Attention is drawn to two circumstances which, according to Hobbes, determined the content of the logic of transition from the natural state to the State – achievement of mutual purposeful consent of fundamentally loyal people to the establishment of sovereign power and the destructive nature of natural human rights, their selfishness, which can be overcome by the sovereign, which is the State.

Attention is drawn to the peculiarities of B. Spinoza's contractual theory, which emphasizes the natural nature of the social contract for the establishment of the State, which meets the natural need to live safely and is conscious, as well as S. Pufendorf's ideas about the process of emergence of the State through association agreements, subordination and intervention of the supreme instrument of government.

Particular attention is paid to the characterization of the enlightenment project of J.-J. Rousseau and the concept of asocial sociality of I. Kant regarding the causes and factors of state formation, as well as the content of the organic and violent theories of the origin of the state (G. Spencer); the theory of external conquest (L. Gumplowicz); the theory of internal conquest (E. Durring); family law and patrimonial theories (G. Ellinek).

Key words: state, emergence of the state, theories, concepts, positivism, sociological concept, natural law, social contract, law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-421-426

УДК 340.134

Артур Борисович Резнік,
аспірант кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0007-9110-3054

ВПЛИВ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ПРАВА

Постановка проблеми. Вдосконалення правової сфери життєдіяльності суспільства залежить від системи об'єктивних і суб'єктивних факторів. Об'єктивний характер мають рівень розвитку суспільства, ефективність економічної та політичної систем, якість законодавства, формування механізмів реалізації законоположень. Не заперечуючи їх значення, все ж недостатньо дослідженими та певною мірою недооціненими є суб'єктивні фактори, пов'язані з особливостями сприйняття права окремими суб'єктами та рівнем усвідомлення суспільної цінності права.

Означене зумовлює актуальність з'ясування ролі правосвідомості у процесі правотворчості та реалізації права, адже саме рівень усвідомлення права як ціннісної категорії та засобу надання суспільству рис системності забезпечує формування права, здатного забезпечити компроміс різноманітних інтересів та усвідомлену потребу реалізації прав і виконання покладених обов'язків у межах правомірної поведінки.

Правосвідомість являє собою сукупність суб'єктивних елементів, які забезпечують відображення правової дійсності, формують ставлення до права, визначають ціннісні орієнтації стосовно правової поведінки, формують бачення перспектив і напрямів розвитку права.

Суб'єктивний характер сприйняття права зумовлює як різні форми прояву свідомості, так і різні їх рівні. Це зумовлює можливість виникнення різних форм деформацій правосвідомості, що спричинені низьким рівнем правових знань і правової культури. Одним із суттєвих проявів деформацій правосвідомості є правовий нігілізм, що відображає негативне ставлення суб'єкта до правових цінностей, норм, поглядів та ідеалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані зі з'ясуванням природи, сутності правового нігілізму та його впливу на процес правореалізації, належать до малодосліджених. Окрім дисертаційних досліджень М. Бурдоносової (2011 р.) та О. Макарової (2010 р.), теоретико-правові аспекти правового нігілізму досліджені С. Пєтковим, його співвідношення із правовим ідеалізмом та іншими формами деформації правосвідомості були предметом наукового пошуку М. Пампурою, О. Дручеком, А. Шульгою; сутність і причини правового нігілізму досліджені Н. Пархоменко, В. Тимошенко, К. Розворовичем; прикладні аспекти нігілізму проаналізовані у роботах О. Тучиної, В. Бондаревського, А. Луцького; філософсько-правові проблеми досліджуваної категорії розроблялись О. Буровою. Однак проблеми впливу правового нігілізму на реалізацію права все ще залишаються поза науковою увагою.

Метою статті є з'ясування функціонального впливу правового нігілізму на процес реалізації права.

Методологія дослідження складає систему наукових світоглядових підходів, філософсько-світоглядових, загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання.

Наукові підходи визначили світоглядову основу дослідження правового нігілізму в аспекті правореалізації. Аксіологічний підхід застосовано для з'ясування впливу нігілізму на право як ціннісну категорію, з одного боку, а з іншого – вияв ціннісних аспектів правового нігілізму, який може вказувати на існуючі у правовому регулюванні проблеми та необхідність їх вирішення; феноменологічний підхід забезпечив формування уявлень про досліджувану категорію як феномен сучасної суспільної дійсності; комунікативний підхід сприяв визначенню сутності та шляхів впливу правового нігілізму на суспільну взаємодію; системний визначив взаємовплив правового нігілізму та інших форм деформацій правосвідомості в процесі реалізації права.

Діалектичний метод застосовано в процесі з'ясування еволюції становлення уявлень про правовий нігілізм; порівняльний метод сприяв визначенню впливу на правову психологію та правову ідеологію як складові правосвідомості в процесі забезпечення різних форм реалізації права; історичний метод став у нагоді при з'ясуванні впливу історичних факторів та умов на формування правового нігілізму; аналітичний метод забезпечив обґрунтування авторських підходів щодо визначення деформацій правосвідомості, правового нігілізму та особливостей його впливу на основні форми реалізації права.

Основні результати дослідження. З'ясування сутності та природи правового нігілізму пов'язується з необхідністю дослідження деформації правосвідомості як явища, поширеного в сучасному суспільстві. На нашу думку, деформація правосвідомості зумовлює зміну її стану, пов'язується з викривленим відображенням правової дійсності та формуванням спотвореного розуміння правових ідей, уявлень, поглядів, настроїв, переживань та емоцій, що в підсумку призводить до негативного ставлення до права та зневіри у його суспільній цінності. Ми погоджуємося з думкою В. Тимошенко про те, що сутність деформації правосвідомості полягає у стійкій негативній зміні правосвідомості індивіда, пов'язаній із порушенням адекватного сприйняття сфери права, наданням праву неправових властивостей [1, с. 28].

Виходячи із зазначеного вище, правомірно виокремити певні властивості деформації правосвідомості, які нададуть можливість з'ясувати природу та сутність цього явища та глибше зрозуміти такий її різновид, як правовий нігілізм.

На нашу думку, деформації правосвідомості:

– мають місце у сфері права та стосуються такого аспекту суспільної свідомості, як правосвідомість;

– пов'язуються з викривленим відображенням правової дійсності;

– супроводжуються формуванням спотвореного розуміння правових ідей, уявлень, поглядів, настроїв та емоцій;

– призводять до негативного ставлення до діючого права;

– вказують на стійкість і негативність змін правосвідомості;

– означають гіпертрофію ролі суб'єктивних елементів права над об'єктивними;

– спричиняють вчинення протиправних діянь і можуть завершуватися скоєнням правопорушень;

– є результатом негативного впливу об'єктивних факторів (економічних, політичних, соціальних, моральних);

– можуть стати причиною десоціалізації особистості, призводячи до депресій чи навіть агресивної поведінки;

– можуть спричинятися процесами глобалізації та надзвичайними ситуаціями, пов'язаними з техногенними катастрофами та воєнними конфліктами;

– є результатом існуючих недоліків виховання, передусім морального;

– мають різні форми прояву, що вирізняються ступенем суспільної небезпеки та особливостями ставлення суб'єкта до права.

Слід погодитись із вченими, які як фактори, що спричиняють деформацію правосвідомості, виокремлюють воєнні конфлікти, що зумовлюють формування нової структури і цінностей права, спрямовані на досягнення миру і перемоги, збереження державності та суверенітету влади [2, с. 37], а також певні риси особистості, низький рівень самоконтролю, що зумовлюють формування маргінальної свідомості [3, с. 83].

Незважаючи на існуючу увагу до доктринального обґрунтування категоріального розуміння нігілізму як різновиду деформацій правосвідомості, у сучасній загальнотеоретичній юридичній науці немає єдиного визначення цього поняття. Це пов'язано зі складністю правових явищ; суб'єктивним характером процесу пізнання права; своєрідністю правосвідомості суб'єктів, яка залежить від системи об'єктивних і суб'єктивних факторів; індивідуальним характером оцінок правової дійсності та залежністю правового нігілізму від інших різновидів деформацій правосвідомості.

Вважаємо, погляди науковців на сутність, природу та практичне сприйняття правового нігілізму можливо об'єднати у дві групи, що відображають різноманітне сприйняття цієї категорії.

Перша з них об'єднує підходи, які є класичними та обґрунтовують уявлення про правовий нігілізм як деструктивне правове явище, яке полягає в негативному ставленні до права, зневірі у його можливості забезпечити компроміс суспільних інтересів та є однією із небезпечних деформацій правосвідомості [4, с. 217]. Інша група охоплює сучасні погляди, що можливо охарактеризувати як цивілізаційні та пов'язані із характеристикою правового нігілізму як позитивного явища, наявність якого вказує на недосконалість права та існуючі проблеми правового регулювання, що потребують врахування та вирішення. На думку М. Бурдоносової, правовий нігілізм може розглядатися як специфічний соціальний орієнтир, що вказує напрям негативних тенденцій у юридичній сфері і без якого стає неможливим пошук нових концепцій та ідеалів, а також шляхів розв'язання існуючих у суспільстві проблем [5, с. 33].

На нашу думку, правовий нігілізм – це різновид деформацій правосвідомості, сутність якого виявляється у невизнанні права як об'єктивної цінності, негативному ставленні до права і правомірної поведінки та супроводжується впевненістю у можливості досягнення позитивних для суб'єкта правових результатів найбільш зручним протиправним шляхом. Про позитивні чи негативні аспекти правового нігілізму можемо говорити в аспекті дослідження результату його впливу на правову дійсність.

Особливого значення набувають практичні аспекти правового нігілізму, що мають вияв на всіх стадіях правового регулювання. Не є винятком і реалізація правових норм, що в підсумку і визначає ефективність і дієвість права. Правореалізація являє собою процес втілення правових приписів у реальній поведінці суб'єктів. Це конкретизація норм, що мають абстрактний характер до певного випадку чи конкретного суб'єкта, що здійснюється у різних формах. Їх наявність зумовлюється складністю суспільних відносин, які регулюються правом; різноманітністю суб'єктів права, які реалізують права, обов'язки, заборони чи повноваження, передбачені правовими приписами та різноманітністю інтересів, які реалізуються суб'єктами в процесі їх взаємодії із суспільством, державою та іншими індивідами.

Реалізація норм права може бути визначена як певний процес втілення норм права, офіційно закріплених у різноманітних галузях законодавства, спрямованих на задоволення повсякденних або стратегічних потреб та інтересів учасників суспільних відносин [6, с. 346].

Важливе значення для з'ясування сутності правового нігілізму в процесі реалізації права має характеристика особливостей форм реалізації правових норм за суб'єктами, які забезпечують реалізацію на просту та складну. Проста форма здійснюється будь-ким із них; пов'язується із дозволами, зобов'язаннями та заборонами як основними засобами правового регулювання; передбачає активну чи пасивну поведінку; забезпечує увідповіднення фактичної поведінки правовим вимогам і здійснюється суб'єктами суспільної взаємодії безпосередньо.

Проаналізуємо вплив правового нігілізму на кожну із трьох форм простої (безпосередньої) реалізації права. Саме термін «безпосередня реалізація» наголошує на можливості суттєвого впливу правового нігілізму на поведінку суб'єктів, які реалізують закріплені нормами права суб'єктивні права, юридичні обов'язки та правові заборони.

Сутність використання права полягає в реалізації можливостей, закріплених правовими нормами у формі суб'єктивних прав, що покликані забезпечити втілення інтересів у сфері права. На нашу думку, правовий нігілізм у процесі використання права виявляється у: несприйнятті важливості та суспільної цінності наданої можливості; не розумінні змісту можливостей; порушенні меж дії суб'єктивного права та прав інших суб'єктів; впевненості у можливості реалізації права поза правовими способами шляхом скоєння правопорушення; можливому впливові інших суб'єктів на уповноважену сторону з метою примусової реалізації права поза її бажанням; силовому тиску на зобов'язану сторону з метою самостійного примусового забезпечення реалізації необхідної поведінки.

Сутність виконання норм права полягає у здійсненні активних дій, передбачених нормою як юридичний обов'язок, що є гарантією реалізації суб'єктивного права. Правовий нігілізм у межах цієї форми правореалізації виявляється у: викривленому розумінні цінності обов'язку як гарантії забезпечення суб'єктивних інтересів; впевненості у можливості уникнення активних дій; хибному розумінні змісту покладеного обов'язку; порушенні меж виконання обов'язку з можливою перешкодою реалізації прав інших осіб; викривленому розумінні імперативного характеру норми, яка

передбачає необхідну поведінку; зневірі в можливості реалізації обов'язку добровільно через існування штучно створених перешкод.

Сутність дотримання норм полягає в утриманні від вчинення дій, передбачених правом як заборони. Це надає можливість визначити вплив правового нігілізму на цю форму реалізації права, що, на нашу думку, полягає у викривленому розумінні суспільної та правової цінності заборон; розумінні заборон як активної поведінки; нерозумінні змісту пасивної поведінки як вимоги утримати-ся від вчинення протиправних дій; несприйняття заборон як гарантії забезпечення суб'єктивного права; недооцінці можливості добровільної реалізації заборон; неусвідомленому ставленні до можливості застосування юридичної відповідальності за недотримання заборон.

Існування випадків, коли обов'язковим суб'єктом реалізації права є орган держави чи посадова особа, зумовлює складну форму реалізації права – правозастосування, що є ключовим для забезпечення правопорядку та ефективного функціонування правової системи. Саме правозастосування відображає правову сутність держави, є складною та багатогранною юридичною діяльністю, що здійснюється спеціальними суб'єктами відповідно до закону та наданих повноважень, має державно-владний характер та завершується прийняттям індивідуально-конкретних приписів, звернених до персонально-визначених осіб [7, с. 16–17].

Особлива роль правозастосування спричиняє вкрай негативний вплив правового нігілізму в межах цієї форми реалізації права, що полягає у: викривленому розумінні значення правозастосування та його важливості для реалізації права; ігноруванні владного характеру наданих повноважень; переслідуванні особистих інтересів спеціально уповноваженим суб'єктом; ігноруванні ініціативи громадян щодо необхідності правозастосування; недооцінці ролі та значення принципів верховенства права та визнання прав і свобод особи вищою соціальною цінністю; низькому рівні професійної підготовки суб'єктів правозастосування; неусвідомленому ставленні до наслідків прийнятого правозастосовного рішення; викривленому розумінні змісту правової норми, яка покладається в основу правозастосовного рішення; впевненості в неможливості притягнення до відповідальності за неправомірно прийняте рішення.

Особливості суб'єкта правозастосування зумовлюють необхідність звернення до характеристики елітарного правового нігілізму. В сучасній юридичній літературі це явище розуміють як результат правової деформації представників владної еліти на конкретному історичному етапі розвитку суспільства [8, с. 42]. Особливості цього різновиду правового нігілізму, на нашу думку, пов'язані з його основними ознаками. А саме: особливою суспільною небезпечністю; притаманністю представникам владної еліти; належності суб'єктам владних повноважень у певній сфері правозастосовної діяльності; можливістю порушення прав і свобод людини; гальмуванні реалізації суспільних реформ чи нівелюванні їх результатів; супроводженням підміни законності як важливої вимоги правозастосування політичною доцільністю; пов'язаність з усвідомленим невиконанням правових вимог; недостатнім рівнем відчуття позитивної правової відповідальності; породженням правового нігілізму інших суб'єктів, які «пристосовуються» до винесених некомпетентних владних рішень.

Висновки. Правовий нігілізм є суттєвим видом деформації правосвідомості, що полягає у невизнанні цінності права, негативному ставленні до нього та впевненості у можливості досягнення поставленої правової мети найбільш зручним протиправним шляхом. Правовий нігілізм має не лише доктринальний вираз як предмет наукового з'ясування його природи, сутності, причин виникнення та шляхів подолання, а й як практичне втілення практично на всіх стадіях правового регулювання – від правотворчості до правореалізації.

Вплив правового нігілізму на різні форми реалізації права зумовлюється системою об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких – складність суспільних відносин, що регулюються правом; різноманітність суб'єктів права, які реалізують права, обов'язки, заборони чи повноваження, передбачені нормою права; різноманітність інтересів, які реалізуються суб'єктами в процесі їх взаємодії із суспільством, державою та іншими особами; особливостями сприйняття права як соціальної цінності; відчуттям відповідальності перед особою та суспільством як певним чином організованою соціальною системою, рівень розвитку якої залежить від ефективності та дієвості права.

Список використаних джерел

1. Тимошенко В. І. Деформована правосвідомість як передумова протиправної поведінки. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія Юридичні науки.* 2020. Том 31 9700. № 4. С. 27–32.
2. Пархоменко Н. М. Трансформація ціннісних засад права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану. *Правова держава: Щорічник наукових праць.* 2023. № 34. С. 37–47.
3. Пархоменко Н. М., Тимошенко В. І. Детермінанти та наслідки деформації індивідуальної правосвідомості за негативних умов сучасного світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2024. Випуск 81. Частина 1. С. 81–87.
4. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 3. С. 216–220.
5. Бурдоносова М. А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: дис. … канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 2011. 204 с.
6. Теорія права: нормативний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 596 с.
7. Волік В. В., Шамара Р. П. Деякі аспекти аспекти правової природи: поняття застосування норм права. *Право і суспільство.* 2024. № 4. С.12–18.
8. Тучина О. М. «Елітарний» (номенклатурний) правовий нігілізм. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2017. № 11 (193). С. 42–46.

References

1. Tymoshenko V. I. Deformovana pravosvidomist yak peredumova protypravnoi povedinky. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia Yurydychni nauky.* 2020. Tom 31 9700. № 4. S. 27–32.
2. Parkhomenko N. M. Transformatsiia tsinnisnykh zasad prava ta pravotvorchoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu. *Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats.* 2023. № 34. S. 37–47.
3. Parkhomenko N. M., Tymoshenko V. I. Determinanty ta naslidky deformatsii indyvidualnoi pravosvidomosti za nehatyvnykh umov suchasnoho svitu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo*. 2024. Vypusk 81. Chastyna 1. S. 81–87.
4. Strilko D. Pravovyi nihilizm ta shliakhy yoho podolannia v suchasnykh umovakh. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2021. № 3. S. 216–220.
5. Burdonosova M. A. Teoretychni aspekty pravovoho idealizmu ta pravovoho nihilizmu: dys. … kand. yuryd. nauk. 12.00.01. Kyiv, 2011. 204 s.
6. Teoriia prava: normatyvnyi kurs. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023. 596 s.
7. Volik V. V., Shamara R. P. Deiaki aspekty aspekty pravovoi pryrody: poniattia zastosuvannia norm prava. *Pravo i suspilstvo.* 2024. № 4. S. 12–18.
8. Tuchyna O. M. «Elitarnyi» (nomenklaturnyi) pravovyi nihilizm. Biuleten Ministerstva Yustytsii Ukrainy. 2017. № 11 (193). S. 42–46.

Резнік А. Б. Вплив правового нігілізму на реалізацію права

У статті з'ясовано основні аспекти впливу правового нігілізму на основні форми реалізації права.

Зазначено, що суб'єктивний характер сприйняття права зумовлює як різні форми прояву свідомості, так і різні їх рівні. Це зумовлює можливість виникнення різних форм деформацій правосвідомості, що спричинені низьким рівнем правових знань і правової культури. Одним із суттєвих проявів деформацій правосвідомості є правовий нігілізм, що відображає негативне ставлення суб'єкта до правових цінностей, норм, поглядів та ідеалів.

З'ясування сутності та природи правового нігілізму пов'язане з необхідністю дослідження деформації правосвідомості як явища, поширеного в сучасному суспільстві. Виокремлено певні властивості деформації правосвідомості, які нададуть можливість з'ясувати природу та сутність цього явища та глибше зрозуміти такий її різновид, як правовий нігілізм.

Правовий нігілізм визначено як різновид деформацій правосвідомості, сутність якого виявляється у невизнанні права як об'єктивної цінності, негативному ставленні до права та правомірної поведінки та супроводжується впевненістю в можливості досягнення позитивних для суб'єкта правових результатів найбільш зручним протиправним шляхом. Про позитивні чи негативні аспекти правового нігілізму можемо говорити в аспекті дослідження результату його впливу на правову дійсність.

Особлива увага приділена визначенню особливостей простих і складної форм реалізації права. Досліджено основні аспекти прояву правового нігілізму в процесі використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків та дотримання правових заборон. Звертається увага на негативний вплив правового нігілізму на правозастосування. З цією метою проаналізовано особливості елітарного правового нігілізму.

Ключові слова: право, правосвідомість, правове регулювання, правовий нігілізм, реалізація норм права, деформація, закон, сприйняття права.

Reznik A. B. The influence of legal nihilism on the implementation of law

The article clarifies the main aspects of the influence of legal nihilism on the main forms of the implementation of law.

Legal consciousness is defined as a set of subjective elements that provide a reflection of legal reality, form an attitude towards law, determine value orientations regarding legal behavior, form a vision of the prospects and directions of the development of law.

It is noted that the subjective nature of the perception of law determines both different forms of manifestation of consciousness and their different levels. This determines the possibility of the emergence of various forms of deformations of legal consciousness, which are caused by a low level of legal knowledge and legal culture. One of the significant manifestations of deformations of legal consciousness is legal nihilism, which reflects the negative attitude of the subject to legal values, norms, views and ideals.

Clarification of the essence and nature of legal nihilism is associated with the need to study the deformation of legal consciousness as a phenomenon widespread in modern society. The deformation of legal consciousness causes a change in its state, is associated with a distorted reflection of legal reality and the formation of a distorted understanding of legal ideas, ideas, views, moods, experiences and emotions, which, ultimately, leads to a negative attitude towards law and disbelief in its social value.

Certain properties of the deformation of legal consciousness are identified, which will provide an opportunity to clarify the nature and essence of this phenomenon and to more deeply understand such a variety of it as legal nihilism.

It is emphasized that in modern general theoretical legal science there is no single definition of this concept. This is associated with the complexity of legal phenomena; the subjective nature of the process of knowledge of law; the peculiarity of the legal consciousness of subjects, which depends on the system of objective and subjective factors; the individual nature of assessments of legal reality and the dependence of legal nihilism on other types of deformations of legal consciousness.

Legal nihilism is defined as a type of deformation of legal consciousness, the essence of which is manifested in the non-recognition of law as an objective value, a negative attitude towards law and lawful behavior and is accompanied by confidence in the possibility of achieving positive legal results for the subject in the most convenient illegal way. We can talk about the positive or negative aspects of legal nihilism in the aspect of studying the result of its impact on legal reality.

Special attention is paid to determining the features of simple and complex forms of law implementation. The main aspects of the manifestation of legal nihilism in the process of using subjective rights, fulfilling legal obligations and complying with legal prohibitions are studied. Attention is drawn to the negative impact of legal nihilism on law enforcement. For this purpose, the features of elitist legal nihilism as a result of the deformation of the legal consciousness of representatives of the power elite at a specific historical stage of the development of society are analyzed.

Key words: law, legal consciousness, legal regulation, legal nihilism, implementation of legal norms, deformation, law, perception of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-427-432

УДК 340.12

Ігор Юрійович Скрибка,
аспірант Приватного вищого навчального закладу
«Європейський університет»
ORCID: 0009-0006-4020-5141

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Постановка проблеми та її актуальність. Фінальним етапом судового провадження, який розпочинається після вступу рішення в законну силу та вчинення зацікавленими особами певного комплексу дій з пред'явлення виконавчих документів до примусового виконання, прийнято вважати виконання судового рішення. Саме по собі винесення законного, обґрунтованого рішення судом, за умови, що воно не буде виконане, по суті, не становить жодної цінності для особи, прав якої воно стосується, що має наслідком зниження довіри учасників правовідносин до авторитету судової гілки влади та правової системи держави загалом, проблеми з виконанням рішень судів у нашій державі набули багатогранного виміру.

Можна виокремити певні фундаментальні фактори, серед яких основними є низька ефективність діяльності органів Державної виконавчої служби, надмірне навантаження на виконавців, прояви корупції, окремо слід наголосити на існуванні прогалин, неузгодженостей у законодавстві, які створюють серйозні перепони для швидкого виконання рішень суду. Додатково варто зазначити, що до ускладнення ситуації призводить відсутність взаємодії між органами, залученими до процедури примусового виконання, відсутність у виконавців повного доступу до відомостей про боржників (зокрема до державних реєстрів), не створено і дієвих способів контролю, моніторингу за виконанням рішень суду.

Дуже важливу роль відіграє соціально-економічна складова проблеми виконання рішень судів, яка полягає у тому, що переважна більшість боржників, причому як фізичних осіб, так і юридичних, через незадовільний майновий стан не спроможні виконувати судові рішення, і навіть при здійсненні заходів з примусового виконання, зокрема арешту майна боржника, чи накладення арешту на його банківські рахунки, виконання рішень не забезпечується. Можна також констатувати, що в Україні не задовільний рівень правосвідомості суспільства, низький рівень довіри до судів, що теж сприяє тому, що громадяни часто відмовляються виконувати судові рішення.

Усунення цих факторів має надважливе значення для створення інституційно дієвого механізму виконання рішень судів у нашій державі. Покращенню ситуації сприятимуть установлення посиленого контролю за діяльністю виконавців, усунення законодавчих прогалин у профільних нормативно-правових актах, цифровізація виконавчого провадження, перейняття досвіду держав – членів Європейського Союзу в означеній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань, дотичних до визначення способів удосконалення процедур з примусового виконання судових рішень, займались такі вчені: С. Фурса, М. Шупеня, С. Щербак, С. Якимчук, Л. Крупнова, Н. Литвин, О. Селіванов, О. Юнін.

Метою статті є висвітлення, всебічний аналіз чинників, що впливають на ефективність виконавчого провадження, пошук шляхів удосконалення виконавчого провадження в результаті визначення ключових проблем при здійсненні виконавчого процесу, які об'єктивно гальмують виконання судових рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підпункт 2.1 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2013 року № 5-рп/2013 містить тезу про те, що виконання судового рішення є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист і охоплює, зокрема, законодавчо визначений комплекс дій, спрямованих на захист і відновлення порушених

прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави; невиконання судового рішення загрожує сутності права на справедливий розгляд судом [1].

Надважливою складовою забезпечення принципу верховенства права, ефективної діяльності органів системи правосуддя є всебічний аналіз чинників, що зумовлюють ефективність виконавчого провадження. Серед ключових факторів, що впливають на ефективність виконавчого провадження, представники наукової спільноти виокремлюють, зокрема, технологічні, правотворчі, а також організаційні.

До прикладу, Е. Казарян відзначає, що ефективне виконання судових рішень можливе при ретельному дослідженні питання правових засобів забезпечення та захисту прав людини [4].

Р. Сулейманова, досліджуючи виконання судових доручень іноземних судів, виснувала, що взаємодія між судовими системами різних держав стикається з низкою проблем, серед яких – відмінності в правовому регулюванні та відсутність узгоджених процедур, що породжує потребу в уніфікації правових норм для підвищення ефективності міжнародної співпраці у сфері виконання судових рішень [9]. Також Р. Сулейманова досліджувала роль штучного інтелекту в судовому процесі, нею підкреслено, що цифровізація та автоматизація виконання рішень може суттєво скоротити строки виконання судових рішень [12].

Принцип незмінюваності суддів впливає на стабільність, прогнозованість судових рішень, що своєю чергою слугує передумовою для їх правильного, своєчасного виконання і у цьому ключі доречним є ретроспективне дослідження історичних віх його генези.

На важливості ефективного судового контролю та належної імплементації судових рішень для забезпечення верховенства права було наголошено Ю. Хоббі при дослідженні питання реформування методів боротьби з організованою злочинністю [11].

Л. Крупнова, Н. Литвин, проаналізувавши нормативно-правові акти, що стосуються реформування системи органів юстиції та судочинства, виокремили чинники, що впливають на ефективність виконавчого провадження та його окремих процедур, зокрема: неефективність державного управління та непрофесійність влади; недосконаліть методів і форм забезпечення виконання судових рішень і рішень інших органів; корумпованість влади; неможливість проведення виконавчих дій у населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, а також територіях, розташованих на лінії зіткнення; нерозвиненість механізмів міжнародного співробітництва у сфері виконання судових рішень та рішень інших органів [13].

О. Юнін досліджував адміністративно-правовий механізм забезпечення примусового виконання судових рішень і рішень інших органів та звернув увагу на необхідність підвищення відповідальності державних виконавців та вдосконалення механізмів контролю за їхньою діяльністю [10].

Міжнародні стандарти виконання судових рішень і механізмів їх імплементацію досліджував О. Селіванов, який звернув увагу на важливості адаптації українського законодавства до європейських норм і практик, що сприятиме підвищенню ефективності виконання рішень судів [8].

У контексті досліджуваного питання не можна оминути увагою таку складову функціонування системи судоустрою, як правова регламентація електронного судочинства, оскільки використання цифрових засобів потенційно сприятиме швидшому виконанню рішень судів, нівелює потенційні корупціогенні чинники, сприятиме прозорості діяльності уповноважених суб'єктів, які здійснюють судочинство.

Суттєвим чинником, що впливає на швидкість виконання рішень у нинішніх умовах, стало повномасштабне вторгнення російської федерації, оскільки активні бойові дії створюють непереборні перешкоди при виконанні судових рішень на території адміністративно-територіальних одиниць, які не підконтрольні органам влади України, виконавчі дії там проводити неможливо, до того ж у результаті бойових дій сильних руйнувань продовжує зазнавати матеріально-технічна база органів примусового виконання.

Перелічені автори висвітлюють ключові фактори, що впливають на ефективність виконавчого провадження, втім, додаткової уваги потребують, зокрема, питання налагодження конструктивної взаємодії між державними та приватними виконавцями, пошук шляхів оптимального поєднання державних і приватних форм виконання судових рішень, недостатньо висвітленим у науковій лі-

тературі є питання імплементації у процесуальну діяльність з примусового виконання цифрових технологій.

Актуальним залишається питання посилення відповідальності боржників за умисне ухилення від виконання судових рішень і пошук способів заохочення до самостійного виконання, ретельне дослідження окреслених чинників сприятиме виробленню нових стратегій у підвищенні ефективності виконавчого провадження.

Конституція України закріплює основні принципи правосуддя, зокрема, право кожного на захист своїх прав через ефективне й справедливе судове рішення. Відповідно до ст. 8 Конституції України міжнародні договори, ратифіковані Україною, мають вищу юридичну силу, а їх виконання є обов'язковим [1].

Нормативно-правова база, що забезпечує правову регламентацію здійснення діяльності з примусового виконання судових рішень, є правовим каркасом для функціонування процесуальних механізмів виконання, цей процес формує уявлення довіри громадян до державних інститутів, які здійснюють правосуддя. У силу положень ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9). Наша держава є підписантом численних міжнародних правових актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція).

Стаття 46 Конвенції «Обов'язкова сила рішень та їх виконання» передбачає, що високі договірні сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами, а остаточне рішення Суду передається Комітету Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням [5]. Забезпечення практичної реалізації положень Конвенції можливе через створення державою дієвих структур примусового виконання, передумовою чого є створення досконалої нормативної бази.

Засадничим нормативним актом, що встановлює порядок виконання судових рішень на території України, є Закон «Про виконавче провадження». Цей Закон запровадив інститут приватних виконавців, що є одним із перспективних напрямів розвитку виконавчого провадження, правовий статус та організація діяльності приватних виконавців встановлюється Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів».

Метою прийняття Закону України «Про виконавче провадження» було підвищення ефективності діяльності органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів та забезпечення належної реалізації завершальної стадії судового розгляду – примусового виконання рішень. Законом було визначено принципи виконавчого провадження, що спрямовані на забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб; розширено перелік рішень, що підлягають примусовому виконанню; передбачено формування відкритого Єдиного реєстру боржників; запроваджено автоматизацію процедур виконання рішень шляхом електронної реєстрації документів, повного фіксування процесуальних рішень і виконавчих дій у автоматизованій системі, порядок функціонування, надання інформації та умови доступу до якої визначаються Міністерством юстиції України; оптимізовано строки проведення виконавчих дій; передбачено посилення відповідальності боржника у виконавчому провадженні, істотне підвищення розмірів штрафів, що накладаються виконавцем; модернізовано механізм адміністрування авансового внеску та виконавчого збору; запроваджено можливість реалізації арештованого майна шляхом його продажу на електронних торгах із урахуванням обмежень, установлених законом; удосконалено систему відрахувань із заробітної плати та інших доходів боржника, процедури виконання рішення про вселення стягувача, поновлення на роботі, порядок виконання рішень, за якими боржник зобов'язаний вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, про режим зберігання майна, на яке накладено арешт, визначення вартості майна боржника, оцінки майна боржника тощо [6].

Також Цивільний процесуальний кодекс України містить положення про те, що виконання судових рішень є невід'ємною складовою судового процесу, і воно здійснюється в порядку, визначеному законодавством [14].

Ключовою інституцією, відповідальною за здійснення примусового виконання судових рішень, є Державна виконавча служба України, яка забезпечує виконання рішень судів, інших органів і

посадових осіб, а також постанов судів, що мають обов'язковий характер. Державна виконавча служба України здійснює організацію примусового виконання судових рішень, посадові особи якої вчиняють виконавчі дії (наприклад, накладають арешт на майно, банківські рахунки, організовують аукціони для реалізації майна боржника, яке перебуває під арештом тощо), водночас слід наголосити на тому, що забезпечення належного рівня координації у функціонуванні органів Державної виконавчої служби України має суттєве значення під час виконавчого процесу.

Також одним із базових нормативно-правових актів, що визначає правове регулювання діяльності як державних, так і приватних виконавців, є Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» [2].

У контексті досліджуваної проблеми слід також відзначити те, що поява у структурі органів які здійснюють примусове виконання інституту приватних виконавців, що з'явився у нашій державі в ході проведення судової реформи, теж відіграє суттєву роль. У своїй діяльності приватні виконавці використовують ті самі норми, що й державні виконавці, водночас вони є відокремленими суб'єктами. Поява цього інституту сприяє розвантаженню органів державної виконавчої служби, що своєю чергою дає змогу виконати більше судових рішень.

На підвищення ефективності виконання рішень судів впливає цілий ряд факторів, зокрема інституційна складова організації діяльності системи органів, що здійснюють заходи з примусового виконання, оскільки чітко регламентований порядок їх роботи об'єктивно впливає на оперативність виконання.

А. Тимчишин наголошував на тому, що важливим чинником забезпечення ефективного правосуддя є принцип незмінності суддів, який гарантує їхню незалежність і зміцнює довіру до судової системи. Це сприяє тому, що судові рішення ухвалюються виключно на підставі закону та внутрішнього переконання судді, без стороннього впливу, наслідком чого є те, що громадяни та виконавчі органи сприймають такі рішення як обов'язкові та неупереджені, що відповідно підвищує рівень їх виконання [3].

Висновки. З наведеного основного матеріалу дослідження висновуємо, що для підвищення ефективності примусового виконання рішень судів необхідно знайти комплексні підходи до подолання ряду критичних проблем, що деструктивно відбиваються на функціонуванні інституцій, які здійснюють таке виконання.

Маркером доволі низьких показників діяльності суб'єктів, які здійснюють примусове виконання, є великий обсяг невиконаних рішень. Причиною цього є ряд факторів, серед яких, на нашу думку, слід виокремити надмірну бюрократизацію виконавчого процесу, відсутність у виконавців достатніх засобів отримання відомостей про активи боржників, незадовільний стан матеріально-технічної бази інституцій, що дотичні до виконавчого процесу, відсутність у сторін належних можливостей для контролю діяльності виконавців, прояви корупції тощо.

Ключем до подолання вказаних хронічних явищ є реалізація комплексу заходів, які сприятимуть покращенню ситуації з виконанням рішень судів, серед яких пріоритетними мають бути: усунення прогалин у нормативному регулюванні з урахуванням зарубіжного досвіду, автоматизація процесу отримання виконавцями відомостей про майно боржників через інтеграцію Єдиного реєстру боржників з іншими державними інформаційними системами, застосування більш жорстких заходів відповідальності до боржників, які ухиляються від виконання судових рішень, зокрема кримінальної, та інших.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (дата звернення: 05.05.2025).
2. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 № 1403-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text (дата звернення: 05.05.2025).
3. Тимчишин А. М. Історичні передумови та еволюція принципу незмінюваності суддів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 805–809. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.133 (дата звернення: 01.05.2025).

4. Казарян Е. Особливості обстановки вчинення умисного вбивства з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. науковців, молодих вчених та правників (Київ, 18 трав. 2023 р.).* Київ, 2023. С. 163–165. URL: https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/konferents-ya-18.05.2023.pdf#page=163 (дата звернення: 24.04.2025).
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.01.2025).
6. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 10.05.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2013 року № 5-рп/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p71012/paran17%22%20%5Cl%20%22n17%22%20%5Ct%20%22_blank (дата звернення: 24.04.2025).
8. Селіванов О. Міжнародні стандарти виконання судових рішень і механізми їх імплементації в українську правову систему. *Право України.* 2024. № 9. С. 121–133. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2024-09-121 (дата звернення: 06.05.2025).
9. Сулейманова Р. Особливості виконання в Україні судових доручень іноземних судів. *Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 трав. 2019 р.).* Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 610–613. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstream
10. Юнін О. С. Адміністративно-правовий механізм забезпечення примусового виконання судових рішень і рішень інших органів. *Право і суспільство.* 2024. № 3. С. 446–451. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.68 (дата звернення: 05.05.2025
11. Khobbi Y., Storozhuk I., Svoboda I., Kuzmenko S., Tymchyshyn A. Reforming Techniques to Combat Organized Crime in the Context in View of Securing. Human Rights and Freedoms. *Cuestiones Politicas.* 2022. Vol. 40. № 73. URL: https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.09 (дата звернення: 06.05.2025).
12. Suleimanova, S. Comparative Legal Analysis of the Role of Artificial Intelligence in Human Rights Protection: Prospects for Europe and the Middle East. *Pakistan Journal of Criminology.* 2024. Vol. 16. № 3. P. 907–922. URL: https://www.pjcriminology.com/wp- content/uploads/2024/05/58-Comparative-Legal-Analysis-of-the-Role.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
13. Крупнова Л. В., Литвин Н. А. Визначення чинників, що негативно впливають на ефективність адміністративно-процедурної діяльності у сфері примусового виконання судових рішень. *Ірпінський юридичний часопис.* 2021. № 2(4). С. 57–67. URL: https://doi.org/10.33244/2617-4154.2(4).2020.57-67 (дата звернення: 16.01.2025).
14. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 04.05.2025).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (data zvernennia: 05.05.2025).
2. Pro orhany ta osib, yaki zdiisniuiut prymusove vykonannia sudovykh rishen i rishen inshykh orhaniv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 No 1403-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text (data zvernennia: 05.05.2025).
3. Tymchyshyn A. M. Istorychni peredumovy ta evoliutsiia pryntsypu nezminiuvanosti suddiv. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2024. № 2. S. 805–809. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.133 (data zvernennia: 01.05.2025).
4. Kazarian E. Osoblyvosti obstanovky vchynennia umysnoho vbyvstva z motyviv rasovoi natsionalnoi chy relihiinoi neterpymosti. *Pravovi zasoby zabezpechennia ta zakhystu prav liudyny: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid: materialy mizhnar. nauk.- prakt. konf. naukovtsiv, molodykh vchenykh ta pravnykiv (m. Kyiv, 18 trav. 2023 r.).* Kyiv, 2023. S. 163–165. URL: https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/konferents-ya-18.05.2023.pdf#page=163 (data zvernennia: 24.04.2025).
5. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: Konventsiia Rady Yevropy vid 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (data zvernennia: 16.01.2025).
6. Pro vykonavche provadzhennia: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (data zvernennia: 10.05.2025).
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26 chervnia 2013 roku № 5-rp/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p71012/paran17%22%20%5Cl%20%22n17%22%20%5Ct%20%22_blank (data zvernennia: 24.04.2025).

8. Selivanov O. Mizhnarodni standarty vykonannia sudovykh rishen i mekhanizmy ïkh implementatsiï v ukraïnsku pravovu systemu. *Pravo Ukraïny.* 2024. № 9. S. 121–133. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2024-09-121 (data zvernennia: 06.05.2025).
9. Suleimanova R. Osoblyvosti vykonannia v Ukraini sudovykh doruchen inozemnykh sudiv. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 17 trav. 2019 r.).* Odesa: VD «Helvetyka», 2019. T. 2. S. 610–613. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstream
10. Iunin O. S. Administratyvno-pravovyi mekhanizm zabezpechennia prymusovoho vykonannia sudovykh rishen i rishen inshykh orhaniv. *Pravo i suspilstvo.* 2024. № 3. S. 446– 451. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.68 (data zvernennia: 05.05.2025
11. Khobbi Y., Storozhuk I., Svoboda I., Kuzmenko S., Tymchyshyn A. Reforming Techniques to Combat Organized Crime in the Context in View of Securing. Human Rights and Freedoms. Cuestiones Políticas. 2022. Vol. 40. № 73. URL: https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.09 (data zvernennia: 06.05.2025).
12. Suleimanova, S. Comparative Legal Analysis of the Role of Artificial Intelligence in Human Rights Protection: Prospects for Europe and the Middle East. Pakistan Journal of Criminology. 2024. Vol. 16. № 3. P. 907–922. URL: https://www.pjcriminology.com/wp-content/uploads/2024/05/58-Comparative-Legal-Analysis-of-the-Role.pdf (data zvernennia: 10.05.2025).
13. Krupnova L. V., Lytvyn N. A. Vyznachennia chynnykiv, shcho nehatyvno vplyvaiut na efektyvnist administratyvno-protsedurnoï diialnosti u sferi prymusovoho vykonannia sudovykh rishen. Irpinskyy yurydychnyy chasopys. 2021. № 2(4). S. 57–67. URL: https://doi.org/10.33244/2617-4154.2(4).2020.57-67 (data zvernennia: 16.01.2025).
14. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (data zvernennia: 04.05.2025).

Скрибка І. Ю. Аналіз ефективності виконавчого провадження: теорія та практика

Забезпечення державою ефективного, ключове – реального, виконання рішень судів є тим індикатором, який свідчить про стан функціонування правової системи кожної держави, а діяльність з такого виконання можна вважати невід'ємною складовою правової держави. В Україні, беручи до уваги часте реформування профільного законодавства у сфері примусового виконання судових рішень, появу у 2016 році нового інституту у цій сфері – інституту приватного виконавця, проблематика з реалізації численних законодавчих ініціатив на практиці не втрачає своєї актуальності.

Недостатня ефективність виконання рішень судів є серйозною перепоною на шляху до відновлення порушених прав і свобод громадян, викликає у громадян скепсис і недовіру до правосуддя, ставить під загрозу стабільність і розвиток бізнес-середовища (інвестори й підприємства можуть почати уникати взаємодії з суб'єктами, які забезпечують примусове виконання, оскільки не впевнені у дієвому захисті своїх інтересів), Неефективність виконання рішень може створювати правову невизначеність, коли люди не знають, які права у них є та чи можуть вони сподіватися на їх захист, що ускладнює вирішення спорів, затримки у виконанні судових рішень можуть призводити до додаткових державних витрат, пов'язаних із необхідністю повторного судового розгляду одних і тих самих спорів і залученням додаткових ресурсів. Окреслені наслідки красномовно свідчать про те, що ефективність виконання судових рішень є критично важливою для забезпечення справедливості та підтримання правопорядку в суспільстві.

Ключові слова: примусове виконання судових рішень, ефективність примусового виконання судових рішень, чинники ефективного примусового виконання, удосконалення системи примусового виконання, заключна стадія судового процесу, виконавча служба.

Skrybka I. Y. Analysis of the Efficiency of Enforcement Proceedings: Theory and Practice

Ensuring by the state of effective, and most importantly, real, enforcement of court decisions is an indicator that indicates the state of functioning of the legal system of each state, and activities for such enforcement can be considered an integral part of the rule of law.

In Ukraine, taking into account the fairly frequent reform of the profile legislation in the field of compulsory enforcement of court decisions, the emergence in 2016 of a new institute in this field – the institute of a private executor, the issue of implementing numerous legislative initiatives in practice does not lose its relevance.

Insufficient efficiency of enforcement of court decisions is a serious obstacle to the restoration of violated rights and freedoms of citizens, causes skepticism and distrust of justice among citizens, jeopardizes the stability and development of the business environment (investors and enterprises may begin to avoid interaction with entities that provide enforcement, since they are not sure of the effective protection of their interests). Inefficiency

of enforcement of decisions can create legal uncertainty when people do not know what rights they have and whether they can count on their protection, which, in turn, complicates the resolution of disputes; delays in the enforcement of court decisions can lead to additional costs for the state, associated with the need to re-trial the same disputes and attract additional resources. The outlined consequences eloquently indicate that the efficiency of enforcement of court decisions is critically important for ensuring justice and maintaining law and order in society as a whole.

Key words: enforcement of court decisions, effectiveness of enforcement of court decisions, factors of effective enforcement, improvement of the enforcement system, final stage of the judicial process, enforcement service.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-433-439

УДК 340.1

Ельдар Раідович Сеітаблаєв,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-1959-5857

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В КОНТЕКСТІ ПРАВ КОРІННИХ НАРОДІВ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Проблематика формування та розвитку правосвідомості завжди перебувала у фокусі уваги українських і зарубіжних науковців. Цей факт пов'язується не лише з тим, що правосвідомість являє собою складний і багатоаспектний феномен, від якого безпосередньо залежать параметри сприйняття та інтерпретації державно-правових явищ, а також особисте, внутрішнє ставлення індивідів до правових норм та інститутів, а й з тим, що правосвідомість має тісний взаємозв'язок з іншими складовими культурної ідентичності суспільства або народу, які відображають його унікальні характеристики (наприклад, традиції, цінності, мова, релігія, історична спадщина, мистецтво, географічне розташування тощо).

У зв'язку із цим за останні десятиліття вагомої значущості набула проблематика правосвідомості кримськотатарського народу, важливу роль у формуванні якої відіграє історія його депортації та репресій проти його представників. Адже кримські татари є народом, який пережив тривалі періоди пригноблення та асиміляції, а з 2014 року, тобто з моменту анексії росією Кримського півострова, ситуація з правами кримських татар в регіоні суттєво погіршилась. Це зумовлює необхідність здійснення доктринального осмислення різноманітних питань, пов'язаних із забезпеченням правового статусу кримських татар, а також з чинниками формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, яка виступає однією з найважливіших складових його ідентичності та боротьби за власні права.

Особливе значення правосвідомість кримськотатарського народу набуває в контексті прав корінних народів, оскільки міжнародні норми і стандарти, закріплені, зокрема в Декларації ООН про права корінних народів 2007 року, визначають основні засади забезпечення та захисту прав, інтересів і культурної ідентичності таких народів. Однак правовий статус корінних народів у різних країнах може суттєво відрізнятися, що впливає на ступінь розвитку їх правової свідомості, а отже, і на ефективність їх правозахисної діяльності. При цьому важливо звернути увагу насамперед на те, як кримськотатарський народ сприймає право та як захищаються його права в сучасних реаліях. Адже на фоні глобальних процесів, які відбуваються в сучасному світі, у тому числі російсько-української повномасштабної війни, а також діяльності, спрямованої на захист і відновлення порушених прав корінних народів, зокрема права на самовизначення та збереження культурної ідентичності, саме кримські татари опинилися в центрі уваги сучасної української влади, оскільки їхня історія та реалії нинішнього статусу слугують яскравим прикладом не лише правової та інших форм дискримінації, а й їхньої боротьби за відновлення справедливості.

Крім цього, проблема правової свідомості в контексті прав корінних народів потребує особливої наукової уваги в умовах політичної нестабільності та обмеженості правових механізмів, які б могли ефективно захищати інтереси цих народів. У світлі зазначеного правосвідомість кримських татар є не лише інструментом захисту їхніх прав, а й важливою складовою їхньої культурної та національної ідентичності, що надає науковому осмисленню цієї проблематики особливого значення для формування майбутньої правозахисної стратегії та покращення правового статусу цього народу.

Поряд з цим необхідно враховувати, що дослідження правової свідомості кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів є важливим для розробки ефективних правових механізмів захисту прав меншин, а також для розуміння можливих шляхів розвитку правової свідомості в умовах сучасних політико-правових реалій. Ця проблематика має вагоме значення і для майбутнього правозахисної діяльності як на міжнародному, так і на національному рівнях, що робить це дослідження надзвичайно актуальним для сучасної правової системи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правосвідомості та основних чинників її формування та розвитку, зокрема національного чинника, в останні роки дедалі частіше стає предметом дослідження значної кількості українських і зарубіжних вчених. Серед таких дослідників слід згадати таких вчених, як Г. Дж. Берман, С. Бобровник, С. Гусарєв, М. Козюбра, С. Максимов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, М. Черкас, Ю. Шемшученко та ін. Однак усе ще майже недослідженою у вітчизняних наукових публікаціях залишається значна кількість питань розвитку правосвідомості корінних народів України, зокрема кримськотатарського народу, правовий статус якого в незалежній Україні регулюється на рівні Закону України «Про корінні народи України».

Мета статті – аналіз правової свідомості кримськотатарського народу в контексті закріплених у чинному законодавстві України прав корінних народів, а також виявлення перспектив її розвитку в умовах сучасних державно-правових трансформацій.

Основні результати дослідження. Як відомо, правосвідомість охоплює сукупність уявлень, ідей, теорій, знань, оцінок, почуттів, переживань тощо, в яких виражається ставлення індивідів, соціальних груп та всього суспільства до правових явищ, тобто правосвідомість виражає суб'єктивне сприйняття правових явищ індивідами в усій багатоманітності її форм. Як зазначається в сучасній літературі, правосвідомість і право – взаємопов'язані явища, які є елементами певної правової системи. Водночас, якщо право є об'єктивним (інституційним) утворенням, зміст якого становить система загальнообов'язкових норм і принципів права, то правосвідомість є суб'єктивним явищем [1, с. 158].

Правосвідомість можна досліджувати як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, зокрема на рівні певного суспільства або народу. При цьому колективні, народні уявлення про право та правову систему мають, як правило, глибинний психологічний характер, оскільки вони характеризуються переважно довготривалим періодом свого формування та розвитку, який відбувається насамперед під впливом визначеної історичної та культурної традиції, звичаїв певного народу, його релігійної та моральної системи координат тощо.

Правосвідомість формує юридично значущу поведінку людей, тобто їх вчинки та діяльність у правовій сфері, зокрема ступінь довіри до законодавства та функціонуючих у суспільстві правових інститутів, а також їхню волю та готовність дотримуватися правових норм, а у разі необхідності – боротися за їх прийняття, зміну або скасування. У правосвідомості органічно поєднуються інтелектуально-ідеологічний (знання про правові явища, зокрема знання норм законодавства, основних досягнень правової доктрини тощо) та емоційно-психологічний (ставлення суб'єкта до права, яке може виражатися у довірі або недовірі до владних інститутів і тих актів законодавства, які ними приймаються, у переживаннях і почуттях, які особистість відчуває у зв'язку із певними правовими явищами) аспекти сприйняття права.

У сучасній юридичній літературі наголошується, що призначення правової свідомості зумовлене тими функціями, які вона виконує, тобто основними напрямами впливу на сприйняття, розвиток або вдосконалення правових явищ або правової системи в цілому. Саме функції правосвідомості надають можливість охарактеризувати її роль у контексті розвитку правової системи, суспільства та окремих індивідів. Систему функцій правосвідомості становлять її різновиди, серед яких потрібно виокремити такі:

1) когнітивна (пізнавальна, інформаційна), змістом якої є спрямованість правосвідомості на отримання знань про право, підвищення рівня інформованості суб'єктів права про зміст правових норм. При цьому слід звернути увагу на те, що правова інформація – це сукупність документованих або публічно проголошених відомостей про право, його систему та джерела реалізації, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними, їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є як правові акти та правові принципи, так і

повідомлення преси, телебачення, радіо, публічні виступи та інші засоби інформації з правових питань;

2) ціннісна (емоційна), змістом якої є критичне, ціннісне ставлення суб'єктів права до самого права і законодавства, співвіднесення правових норм зі своїми поглядами стосовно дозволеного, обов'язкового та необхідного. Ця функція свідчить про те, що нормативно-правові акти виступають як зовнішнє вираження правосвідомості суспільства та правотворчих органів держави;

3) регулятивна (настановна), як характеризується як співвідношення поведінки людей з чинною в суспільстві системою правових норм; мотиви та настанови стосовно поведінки, врегульованої правом, тобто відповідно до правових дозволів та заборон [2, с. 461–462].

Правосвідомість, незалежно від конкретного різновиду, зазнає суттєвого впливу з боку значної кількості об'єктивних та суб'єктивних чинників. При цьому визначальну роль у правосвідомості певного суспільства або народу відіграють визначені історичні та культурні чинники. Останнє пов'язано з тим, що право не існує поза контекстом певної культури, історії та традицій того народу, в якому воно функціонує та реалізується; воно тісно взаємопов'язане з колективною пам'яттю, релігією, світоглядними характеристиками народу тощо. Слід погодитись з думкою, що право як явище культурно-духовного життя суспільства є наслідком багатовікових роздумів його представників про добро і зло, справедливість і несправедливість, шкоду і користь тощо; право є продуктом тривалого аналізу, який проходить крізь призму людської свідомості, причому всіх нормативних рівнів її буття та функціонування: правового, морального та релігійного. Надаючи моральну оцінку передбачуваній чи здійснюваній поведінці або діяльності, суб'єкт відповідних дій проходить через складні психологічні процеси своєї свідомості [3, с. 32].

Отже, культура будь-якого суспільства розвиває правосвідомість його представників з урахуванням визначеної системи культурних цінностей. Зокрема, у тих суспільствах та корінних народах, у яких міцними є традиції колективізму, правова свідомість може акцентувати увагу насамперед на суспільних інтересах та необхідності забезпечення соціальної гармонії, а не лише на правах і свободах людини, як це має місце в сучасних ліберальних суспільствах.

Значний вплив культурні чинники справляють, безперечно, і на кримськотатарський народ, який відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про корінні народи України» є одним із корінних народів нашої держави, тобто він являє собою автохтонну етнічну спільноту, яка сформувалася на території України (Кримський півострів), є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України.

Серед культурних чинників формування та розвитку правосвідомості кримських татар одне з найважливіших місць посідає ісламська релігія (мусульманство), вплив якої на правову свідомість цього народу має багатоаспектний характер. Незважаючи на те, що кримські татари становлять народ, організований здебільшого за принципом етнічної належності, ніж релігійної, іслам розглядається як важливий компонент їхньої ідентичності самими кримськими татарами, політичними лідерами і немусульманським оточенням [4, с. 174]. Саме іслам виявився тією силою, яка ефективно об'єднувала доволі відмінні між собою етнолінгвістичні та етнокультурні групи на Кримському півострові, які були носіями доволі несхожого соціального досвіду. Відтак «головними складовими національно-релігійної ідентифікації кримськотатарського народу стали ісламізовані духовні уявлення, національні звичаї, побут і культура кримських татар, спільне розуміння ними ісламського змісту і символів культури, що ставало передумовою для усвідомлення субетнічними групами власної єдності» [5, с. 107–108].

Зокрема, очевидним слід визнати, що іслам як релігія та водночас правова система для багатьох сучасних держав справляє значний вплив на сприйняття права як невід'ємної складової суспільного порядку, в якому важливим елементом є концепція справедливості, дотримання моральних принципів і норм шаріату. Вплив релігійних норм і цінностей на правосвідомість кримськотатарського народу можна простежити, наприклад, у їх ставленні до індивідуальних прав, а також у особливостях розуміння права як інструменту або засобу для забезпечення соціальної справедливості.

Поряд з ісламською релігією важливими культурними чинниками формування та розвитку правової свідомості кримськотатарського народу є також їхні традиції та звичаї, мова, література,

колективна пам'ять та ідентичність тощо. Всі ці елементи формують у кримських татар унікальне сприйняття справедливості, прав, обов'язків і соціальної відповідальності, нормативів людської поведінки та діяльності, ставлення до права як особливого соціального регулятора, його оцінку в межах конкретних темпорально-просторових координатах, що є найважливішими складовими їхньої правової свідомості.

Особливе місце в системі таких культурних чинників посідає кримськотатарська мова та література. Загальновідомо, що мова народу – це не лише засіб спілкування між людьми, а й важливий елемент його культурної ідентичності. Відтак мова для будь-якого народу, зокрема для кримських татар, є не лише способом передачі або трансляції знань і традицій, а й основою для розуміння та сприйняття правових норм.

Кримськотатарська література і фольклор також відіграють вагому роль у формуванні та розвитку правосвідомості кримських татар, оскільки за допомогою оповідань та інших літературних творів передаються уявлення про допустимі та недопустимі варіанти поведінки, про схвальні та засуджувані людські вчинки, які також можуть мати і юридичне значення [6, с. 218–222]. У літературі будь-якого народу, як правило, висвітлюються теми честі, гідності, справедливості, ролі закону та моралі у розвитку суспільства, що справляє визначений вплив на сприйняття правових норм представниками такого народу.

Водночас важливе місце у структурі чинників формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів, окрім розглянутих вище культурних складових, посідає також історичний досвід цього народу, який пережив чимало трагічних подій у минулому. Зокрема, багато поколінь кримських татар, не маючи власної державності, переживали численні порушення їхніх прав і свобод з боку держав, влада яких панувала на Кримському півострові. Більше того, депортація кримських татар 1944 року, яка була організована радянською владою, залишила глибокі рани в їхній колективній пам'яті, а чимало їх і дотепер не можуть відновити справедливість стосовно себе та свого народу, що виразно проявляється в умовах тимчасової окупації Кримського півострова з боку рф.

Зрозуміло, що наведені вище події не лише вплинули на сприйняття кримськими татарами правових норм, а й сформували певну недовіру до влади та відповідні деформації у розвитку правової свідомості кримськотатарського народу [7, с. 79–86]. Адже якщо діяльність державних органів сприймається людиною як джерело несправедливості, правосвідомість може бути зорієнтована більше на захист народних інтересів через альтернативні правозахисні механізми (наприклад, правозахисні громадські організації та рухи) [8, с. 245–269].

Необхідно зазначити, що культурні чинники формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу безпосередньо взаємозв'язані з правами цього корінного народу України, які закріплені та гарантовані на законодавчому рівні й основоположні, культурні, освітні, мовні та інформаційні права кримських татар, а також їх право на сталий розвиток.

Так, відповідно до ст. 3 Закону України «Про корінні народи України» кримські татари мають право на рівний правовий захист від будь-яких дій, спрямованих на позбавлення ознак етнічної належності та цілісності як самобутнього народу, позбавлення культурних цінностей; виселення або примусове переміщення із місць компактного проживання у будь-якій формі; примусову асиміляцію або примусову інтеграцію в будь-якій формі; заохочення або розпалювання расової, етнічної чи релігійної ненависті, спрямованої проти них. При цьому кримські татари як один із корінних народів України самостійно визначають власну національну символіку та порядок її застосування з дотриманням законів України, а також мають право відроджувати, використовувати, розвивати й передавати майбутнім поколінням свою історію, мови, традиції, писемність і літературу, відновлювати та зберігати об'єкти матеріальної та нематеріальної культурної спадщини.

Важливе місце в системі права кримськотатарського народу посідають також освітні, мовні та інформаційні права, які закріплені у статтях 5 і 6 зазначеного Закону. Йдеться, зокрема, про право кримських татар створювати свої заклади освіти та співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення кримськотатарської мови, історії, культури тощо. Кримські татари мають також право створювати свої медіа відповідно до законів України, а державна політика України у сфері освіти, а також інформаційна політика базуються на принципі поваги до

ідентичності кримськотатарського та інших корінних народів України, до їх цілісності як самобутніх етнічних спільнот та їхньої національної символіки.

Особливим правом кримськотатарського народу в контексті Закону України «Про корінні народи України» є право на сталий розвиток, яке закріплене у ст. 7 цього Закону й полягає в тому, що кримські татари через свої представницькі органи мають право визначати пріоритети й розробляти стратегії з метою здійснення права на розвиток. Таке право включає участь у розробці та реалізації державних і регіональних програм, а також інших стратегічних і програмних документів на засадах вільної, попередньої та поінформованої згоди з тих питань, які стосуються їх прав і законних інтересів, а також процесів інтеграції до українського суспільства. Кримськотатарський народ через свої представницькі органи в установленому порядку взаємодіє з органами публічної влади України з питань охорони навколишнього природного середовища, забезпечення ефективного та справедливого користування земельними, водними, лісовими та іншими природними ресурсами, що знаходяться на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Отже, закріплені у Законі України «Про корінні народи України» права кримських татар безпосередньо взаємозв'язані з правосвідомістю цього народу, оскільки завдяки наведеним вище нормам кримські татари мають можливість знати та усвідомлювати свої права, а також ті можливості, які гарантує їм цей Закон для їх практичної реалізації. Адже якщо держава на законодавчому рівні гарантує корінним народам відповідні права, вони активніше здійснюватимуть діяльність, спрямовану на розвиток своїх культурних, зокрема правових, традицій. Цілком це стосується і екологічних прав корінних народів, а також права на захист своїх прав у судах та інших державних інституціях, оскільки уявлення про систему правосуддя в державі, ставлення до неї тощо, є необхідним елементом правосвідомості кримськотатарського народу, який повинен мати реальний доступ до справедливого судочинства з метою забезпечення ефективного захисту гарантованих йому прав у межах національної правової системи України, що надасть можливість підвищити рівень їхньої довіри до владних інституцій нашої держави, а отже, і покращити стан їхньої правосвідомості загалом.

Водночас слід погодитися з думкою, що в чинному законодавстві України, зокрема в Законі України «Про корінні народи України», не прописані конкретні механізми реалізації корінними народами належних їм прав, а також «відсутнє чітке розуміння системи гарантій дотримання правового статусу корінних народів, так само, як і комплексу санкцій за порушення їх прав» [9, с. 33].

У зв'язку із зазначеним важливими та перспективними напрямами розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, на нашу думку, є створення освітніх, культурних і просвітницьких програм, спрямованих на підвищення правової обізнаності та правової культури кримських татар як громадян України, які повинні включати інформацію про відповідні права, способи та гарантії їхньої реалізації, а також захисту. З цією метою вважаємо за доцільне створити також спеціалізовані організації, які б надавали правову допомогу корінним народам України, зокрема кримським татарам, у реалізації та захисті їхніх прав і законних інтересів, у тому числі від дискримінації. Очевидним слід визнати, що для повноцінного розвитку правосвідомості кримськотатарського народу вони, як громадяни України, повинні мати реальні можливості зберігати та розвивати свою національно-культурну ідентичність, традиції, звичаї, мову, здійснювати свої екологічні та інші права, необхідні їм для повноцінного активного життя, у тому числі створювати власні представницькі органи на державному та місцевому рівнях публічної влади та брати участь у розробці політики, що стосується їхніх прав.

Висновки. Отже, можемо зробити такі висновки з цього дослідження.

Правова свідомість кримськотатарського народу охоплює систему уявлень, знань, переконань, почуттів та інших інтелектуально-психологічних характеристик кримських татар, які визначають їхнє ставлення до права та пов'язаних з ним явищ і процесів, а також їхнє власне місце в українському суспільстві та національній правовій системі України. При цьому історично правосвідомість кримськотатарського народу формувалася й розвивалася під впливом визначених культурних та історичних чинників, окремі з яких негативно вплинули на її рівень, спричинивши відповідні деформації її стану.

Між правосвідомістю кримських татар і їхніми правами як одного з корінних народів України існує фундаментальний взаємозв'язок, оскільки ефективна реалізація ними гарантованих їм прав є запорукою підвищення рівня їхньої правосвідомості та подолання її відповідних деформацій, спричинених насамперед добре відомими трагічними історичними подіями. Саме тому кримськотатарський народ у сучасних реаліях розвитку правової системи України, з одного боку, повинен отримувати більше інформації та знань про свої права та механізми їх реалізації, а з іншого – ефективно їх реалізовувати на практиці.

Перспективними напрямами розвитку правосвідомості кримських татар слід визнати насамперед розробку та впровадження освітніх, культурних, екологічних та інших програм їх розвитку в Україні, а також зміцнення їх представництва у органах державної та місцевої влади, що надасть їм можливість не лише захищати свої права, а й активно впливати на формування політико-правового середовища в Україні.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник / за ред. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
3. Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади: монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 512 с.
4. Щерба О. Релігійний фактор у політичному житті кримських татар в умовах трансформації державотворчих процесів в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2008. Вип. 20. С. 173–177.
5. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: монографія. Київ: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
6. Данікова Л. Ш., Бобко А. М. Публіцистика І. Гаспринського як рушійна сила емансипації жінок Криму. *Закарпатські філологічні студії.* 2023. Вип. 27. Т. 3. С. 218–222. DOI: https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.3.41.
7. Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури: навч. посіб. Одеса: Фенікс, 2020. 314 с.
8. Дукач Н. Захист прав кримських татар як корінного народу України на міжнародній арені. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент.* 2023. Том 13. С. 245–269. DOI: https://doi.org/10.31861/mediaforum.2023.13.245-269.
9. Болотний Ю. І. Права корінних народів України як центральний елемент їх правового статусу. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права.* 2024. № 3. С. 33. DOI: https://doi.org/10.36887/2524-0455-2024-3-6.

References

1. Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / O. V. Petryshyn, D. V. Lukianov, S. I. Maksymov, V. S. Smorodynskyi ta in.; za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2020. 568 s.
2. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruchnyk / za red. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. 596 s.
3. Optymizatsiia pravotvorchoi diialnosti: teoretyko-prykladni zasady: monohrafiia / za zah. red. N. M. Parkhomenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2025. 512 s.
4. Shcherba O. Relihiinyi faktor u politychnomu zhytti krymskykh tatar v umovakh transformatsii derzhavotvorchykh protsesiv v Ukraini. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku.* 2008. Vyp. 20. S. 173–177.
5. Voinalovych V., Yelenskyi V., Kyriushko M., Kochan N., Rublova N. Relihiinyi chynnyk u protsesakh natsiie- ta derzhavotvorennia: dosvid suchasnoi Ukrainy: monohrafiia. Kyiv: Instytut politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. 272 s.
6. Danikova L. Sh., Bobko A. M. Publitsystyka I. Hasprynskoho yak rushiina syla emansypatsii zhinok Krymu. *Zakarpatski filolohichni studii.* 2023. Vyp. 27. T. 3. S. 218–222. DOI: https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.3.41.
7. Skurikhin S. M. Morfolohiia i dynamika pravovoi kultury: navch. posib. Odesa: Feniks, 2020. 314 s.

8. Dukach N. Zakhyst prav krymskykh tatar yak korinnoho narodu Ukrainy na mizhnarodnii areni. *Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment.* 2023. Tom 13. S. 245–269. DOI: https://doi.org/10.31861/mediaforum.2023.13.245-269.
9. Bolotnyi Yu. I. Prava korinnykh narodiv Ukrainy yak tsentralnyi element yikh pravovoho statusu. *Aktualni problemy innovatsiinoi ekonomiky ta prava.* 2024. № 3. S. 33 (S. 30–34). DOI: https://doi.org/10.36887/2524-0455-2024-3-6.

Сеітаблаєв Е. Р. Правова свідомість кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів: перспективи розвитку

Стаття присвячена дослідженню окремих питань розвитку правосвідомості кримськотатарського народу як одного із корінних народів України. Наголошується на взаємозв'язку правосвідомості кримських татар та їх прав як корінного народу України відповідно до Закону України «Про корінні народи України». Обґрунтовується думка, що перспективними напрямами розвитку правосвідомості кримськотатарського народу є насамперед розробка та впровадження освітніх, культурних, екологічних та інших програм їхнього розвитку в Україні, а також зміцнення їхнього представництва в органах державної та місцевої влади, що надасть їм можливість не лише захищати свої права, а й активно впливати на формування політико-правового середовища в Україні.

Ключові слова: правосвідомість, корінні народи України, права корінних народів, культурні чинники правосвідомості, історичні чинники правосвідомості.

Seitablaiev E. R. Legal Consciousness of the Crimean Tatar People in the Context of the Rights of Indigenous Peoples: Development Prospects

The article is devoted to the study of certain issues of the development of the legal consciousness of the Crimean Tatar people as one of the indigenous peoples of Ukraine. It is emphasized that legal consciousness shapes the legally significant behavior of people, that is, their actions and activities in the law sphere, including the degree of trust in the legislation and law institutions operating in society, as well as their will and willingness to comply with legal norms, and if necessary, to fight for their adoption, change or abolition.

It is noted that legal consciousness, regardless of the specific variety, is significantly influenced by a significant number of objective and subjective factors. At the same time, certain historical and cultural factors play a decisive role in the legal consciousness of a certain society or people. The latter is due to the fact that law does not exist outside the context of a certain culture, history and traditions of the people in which it functions and is implemented; it is closely interconnected with the collective memory, religion, worldview characteristics of the people, etc. At the same time, the cultural factors of the formation and development of the legal consciousness of the Crimean Tatar people are directly interconnected with the rights of this indigenous people of Ukraine, which are enshrined and guaranteed at the legislative level and include the fundamental, cultural, educational, linguistic and informational rights of the Crimean Tatars, as well as their right to sustainable development.

The author substantiates the opinion that the rights of the Crimean Tatars are directly interconnected with the legal consciousness of this people, because the norms of the Law of Ukraine «On the Indigenous Peoples of Ukraine» provide the Crimean Tatars with the opportunity to know and realize their rights, as well as the opportunities that this Law guarantees them for their practical implementation. After all, if the state guarantees the relevant rights to indigenous peoples at the legislative level, they will more actively carry out activities aimed at developing their cultural, including law traditions.

As a result of research the following conclusions are made:

1. The legal consciousness of the Crimean Tatar people includes a system of ideas, knowledge, beliefs, feelings and other intellectual and psychological characteristics of the Crimean Tatars, which determine their attitude to law and related phenomena and processes, as well as their own place in Ukrainian society and the national legal system of Ukraine. At the same time, historically, the legal consciousness of the Crimean Tatar people was formed and developed under the influence of certain cultural and historical factors, some of which negatively affected its level, causing corresponding deformations of its condition.

2. There is a fundamental relationship between the legal consciousness of the Crimean Tatars and their rights as one of the indigenous peoples of Ukraine, because the effective implementation of the rights guaranteed to them is a guarantee of increasing the level of their legal consciousness and overcoming its corresponding deformations, caused primarily by well-known tragic historical events. That is why, the Crimean Tatar people in the modern realities of the development of the legal system of Ukraine, on the one hand, must receive more information and

knowledge about their rights and mechanisms for their implementation, and on the other hand, effectively implement them in practice.

3. Promising directions for the development of the legal consciousness of Crimean Tatars should be recognized, first of all, the development and implementation of educational, cultural, environmental and other programs for their development in Ukraine, as well as strengthening their representation in state and local government bodies, which will give them the opportunity not only to protect their rights, but also to actively influence the formation of the political and legal environment in Ukraine.

*Key words: l*egal consciousness, indigenous peoples of Ukraine, rights of indigenous peoples, cultural factors of legal consciousness, historical factors of legal consciousness.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-440-447

УДК 340.12

Роман Вікторович Терлецький,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0002-0062-9100

ДЕЯКІ АСПЕКТИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМ СТ. 35 КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Незважаючи на заявлену в законодавстві України політику секуляризму, у державі відбувається інтенсивне та хаотичне зрощення релігійної та політичної площин у різних сферах суспільства. В Україні конституційна норма про відокремлення церкви від держави діє, та на практиці належно не працює, а релігійні організації постійно взаємодіють з державою та беруть активну участь у громадському житті країни. Більше того, взаємодія відбувається не лише декларативно та понятійно, а й підкріплена прийняттям відповідних законодавчих актів та підписанням державно-церковних угод.

Враховуючи перманентну екзистенційну загрозу для нашої держави з боку російської федерації, яка натепер веде агресивну загарбницьку війну проти України, постає проблема необхідності законодавчо закріпити поняття «традиційної релігійної культури українського суспільства», що являє собою християнство Київської церковної традиції, та доповнити положення ст. 35 Конституції України нормами про «партнерську співпрацю». Таким чином відбудеться уніфікація конституційних положень відповідно до діючої на практиці кооперативної моделі релігійно-державної взаємодії, чим буде закріплено право релігійних організацій на участь у громадському житті держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні різні аспекти права на свободу совісті та віросповідання досліджували такі науковці, як: П. Рабінович, І. Мацелюх, О. Биков, А. Колодний, В. Єленський, В. Лубський, А. Яковенко, Л. Ярмол та ін. Однак це питання потребує подальшого дослідження та аналізу у зв'язку з динамічними процесами, які відбуваються в українському релігійно-правовому полі.

Мета статті – аргументувати доцільність доповнення ст. 35 Конституції України нормами про «партнерську співпрацю» та визначити необхідність прийняття окремого закону про засади державної політики у сфері державно-релігійних (конфесійних) відносин у контексті ефективності реалізації права на віросповідання.

Виклад основного матеріалу. З проголошенням незалежності України важливу роль у державі відіграють закони про свободу віросповідання як суб'єктивне юридичне право та релігійні організації як інструмент та система задоволення релігійних потреб. Так, ст. 35 Конституції України регламентовано право кожного громадянина на свободу вибору світогляду і віросповідання [1]. Для громадян України дія ст. 35 забезпечується Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року [2]. Саме цим Законом гарантується право на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права; забезпечуються соціальна справедливість, рівність, захист прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії; визначаються обов'язки держави щодо релігійних організацій (церков) та обов'язки релігійних організацій (церков) перед державою і суспільством. Також частина третя ст. 35 Конституції передбачає, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви.

Варто зауважити, що чинні положення ст. 35 Конституції про «відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви» були дослівно запозичені з декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 19 січня 1919 року. Декрет містив положення, якими закріплювався режим секуляризму, що було зумов-

лено тогочасною соціалістично-комуністичною політикою радянського уряду та запровадженням ідеології войовничого атеїзму [3].

Незважаючи на заявлену в законодавстві політику секуляризму, замість покращення церковно-духовного суспільного життя на практиці відбувається негативна трансформація системи державно-конфесійних відносин та інтенсивне понятійне зрощення релігійної та політичної царин. Наявні факти загострення міжрелігійних і міжцерковних суперечностей, у суспільстві спалахують нові й актуалізуються задавнені релігійні конфлікти. Відбувається швидке переплетення політичних та етноконфесійних поділів, гуртування конфліктуючих церков із різними політичними та громадськими силами, що мають різні візії державного ладу, національних інтересів і геополітичних пріоритетів незалежної України. Конфронтацію посилюють конфлікти навколо культових споруд, переходів парафій, ворожнечі церковних еліт, втручання у внутрішньоцерковні справи державних органів і місцевих адміністрацій. Створене у 1996 році релігійно-громадське об'єднання «Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій» (ВРЦіРО) не є ефективним у вирішенні конфліктів на релігійній основі. Більше того, ВРЦіРО є консультативно-дорадчим органом, рішення якого мають рекомендаційний, а не імперативний характер.

Виходячи з розуміння природи позитивного права, можна заявити, що конституційна норма про відокремлення церкви від держави діє, але на практиці не працює, а релігійні організації постійно взаємодіють з державою та беруть активну участь у громадському житті країни. Більше того, взаємодія відбувається не лише декларативно та понятійно, а й підкріплена прийняттям відповідних законодавчих актів і підписанням державно-церковних угод. До прикладу, Угода про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Константинопольським патріархатом від 3 листопада 2018 року, яка визначає систематичне співробітництво щодо конституювання (здобуття статусу) Автокефальної Помісної Православної Церкви в Україні [4]. Згідно зі ст. 2.2 цієї Угоди Україна бере на себе зобов'язання щодо утвердження на території нашої держави певної релігійної організації та здійснювати аналітично-методичну роботу з проблематики відносин між відповідними державними органами та православними релігійними організаціями, узагальнювати існуючий досвід різних країн і виробляти рекомендації з цього питання. Тобто за фактом для дотримання умов Угоди держава Україна мусила зобов'язати певні державні інституції чи органи виконавчої влади забезпечити конституювання окремої релігійної організації на території України, що, на нашу думку, може трактуватися не лише як порушення норм ст. 35 Конституції України, а й визначення певної релігійної конфесії як привілейованої на території України.

Також яскравим прикладом правової взаємодії держава – релігійні організації є Закон «Про Службу військового капеланства» [5], зокрема принцип виплати заробітної плати капеланам. 2 липня 2014 року Кабінет Міністрів України видав розпорядження № 677-р, яким ініціював запровадження штатних посад військових священників (капеланів) з подальшим працевлаштуванням на ці посади запропонованих релігійними організаціями кандидатур у підрозділи Збройних Сил, Національної гвардії, Державної спеціальної служби транспорту та Державної прикордонної служби з укладенням відповідних трудових договорів та зарахуванням їх до персоналу зазначених військових структур [6]. На виконання цього розпорядження з 1 березня 2015 року набрали чинності зміни у Класифікаторі професій ДК 003:2010, згідно з якими до професійної назви роботи «Священнослужитель» було віднесено додаткову посаду – «Військовий священник (капелан)» [7]. Уже 2017 року Міноборони, Національна гвардія, Адміністрація Державної прикордонної служби та Адміністрація Державної спеціальної служби транспорту ввела 150 одиниць посад військових капеланів, а станом на квітень 2023 року введених посад капеланів лише в ЗСУ було вже 738. З точки зору закону держава не може витрачати кошти з бюджету на оплату тих чи інших послуг, що надаються релігійними організаціями, а акредитацію священнослужителя здійснюють саме вони. Крім того, послуги військового капелана не є імперативною нормою для всіх військовослужбовців, а лиш для тих, у кого є потреба здійснення певного релігійного ритуалу чи обряду. Також варто повернутися до пояснювальної записки, яка є обов'язковою при прийнятті будь-якого законопроєкту. Тож у службовій записці до проєкту Закону про Службу військового капеланства № 1915-IX вказується, що реалізація проєкту не потребує додаткових фінансових і матеріальних витрат за рахунок Державного бюджету України [8]. Та насправді військові капелани, що підписали контракт і служать на своїх штатних посадах, отримують заробітну плату з Державного бюдже-

ту, що певною мірою суперечить принципу секуляризації держави і церкви, що ліг в основу ст. 35 Конституції України.

Навіть у контексті освіти варто зауважити, що в Україні у 1992 році у трьох областях – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській як регіональний та експериментальний курс було введено у школах предмет «Основи християнської моралі». Це викликало багато запитань не тільки через порушення прямої норми Конституції, а й через професійну слабкість священнослужителів, які проводили уроки дітям, відсутність належних програм, навчальних планів, методичної і навчальної літератури. Такі уроки нерідко перетворювались з основ моралі на банальну катехізацію і доведення священнослужителем «істинності і правдивості віри саме його конфесії», що фактично тільки загострило міжконфесійні церковні конфлікти тогочасної України [9]. Наступним кроком у впровадженні вивчення духовно-моральних предметів у державних школах став меморандум про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій від 18 квітня 2000 року, та це не дало жодних позитивних результатів ні для державотворення, ні для духовного розвитку українців.

Станом на сьогодні документом, що визначає взаємодію держави і церкви в освітніх процесах у державних школах, можна вважати угоду про співпрацю між МОН і Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій, яка була підписана 25 серпня 2021 року Сергієм Шкарлетом – міністром освіти і науки України, і Главою УГКЦ Блаженнішим Святославом Шевчуком – черговим головуючим у Раді Церков [10].

Згідно з цією угодою Міністерство освіти погоджується щодо необхідності подальшого сприяння викладанню курсів морального спрямування у закладах загальної середньої освіти та виховання на засадах моральних і духовних цінностей у закладах дошкільної освіти з метою формування у здобувачів освіти засад моральності і духовності та для забезпечення належного виховання молоді. Та, на жаль, на сьогодні не розроблено нормативно-правового механізму, який би врегульовував і регламентував закладені в угоді наміри співпраці.

З зазначеного можемо констатувати, що наразі законодавчо та нормативно легалізовано взаємодію релігійних організацій з державою, тому доцільно доповнити вищезазначені положення ст. 35 Конституції нормами про «партнерську співпрацю», що уніфікує конституційні положення з діючою на практиці моделлю релігійно-державної взаємодії та закріпить право релігійних організацій на участь у громадському житті держави.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [11], прийнятий у 1991 році, не може заповнити правових лакун у взаємодії держави і релігійних організацій, адже станом на 2025 рік відбулися величезні зміни і в релігійному середовищі, і в житті релігійних організацій, крім того, змінилося трактування їх статусу та суті у державі та суспільстві. У контексті європейського вектора руху України варто згадати Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 190 від 1995 року, згідно з яким Україна взяла на себе зобов'язання ґрунтовно реформувати національне законодавство, що регулює сферу державно-релігійних відносин, задля забезпечення узгодження його із загальноєвропейськими стандартами та для унеможливлення прояву дискримінацій. Крім того, Україна, ставши 9 листопада 1995 року членом Ради Європи, взяла на себе зобов'язання дотримуватися положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), яка після ратифікації в Україні вступила в силу 11 вересня 1997 року. Право на свободу совісті та право на віросповідання передбачено і гарантовано ст. 9 ЄКПЛ [12].

Тому розробка і прийняття окремого закону про засади державної політики у сфері державно-конфесійних відносин є не тільки вимогою часу, а й логічним наслідком узятих Україною на себе зобов'язань. У нормах потенційного законопроєкту ми пропонуємо дати визначення і певним філософським, у контексті права на віровизначення та віросповідання категоріям, таким як: віровчення, пастирське служіння, релігійна практика, релігійні святині та символи, соціальне служіння церкви, свобода релігії та віросповідання та ін. Окрім того, враховуючи перманентну екзистенційну загрозу для нашої держави з боку російської федерації, вважаємо за необхідне законодавчо закріпити поняття «традиційної релігійної культури українського суспільства», що являє собою християнство Київської церковної традиції (православ'я та греко-католицизм), яке історично притаманне народу України, формувало його культуру та ментальність, і визнане державою та сус-

пільством як загальна цінність і загальне культурне надбання. Крім того, конституційно закріплена традиційна релігійна культура українського суспільства скасує суперечності щодо законності та доцільності багатьох документів, що регламентують державно-церковні відносини. Адже вищезгаданою Угодою між Україною та Вселенським патріархатом визнається «…визначна роль в історії України Православ'я та Православної Церкви, які вже більше ніж тисячу років збагачують духовну й матеріальну культуру країни».

Як наслідок, логічним кроком було б упровадження в програми середньої загальноосвітньої школи екуменічного курсу основ української традиційної культури, який у жодному разі не може супроводжуватись релігійними обрядами. У вищих навчальних закладах доцільним був би курс «Релігії народу України» чи «Філософія культури народу України», тобто курсу наукових дисциплін, предметом якого є історія, філософія, богослов'я (теологія), культурологія та традиції релігій, що мають (або мали) відчутний вплив на історію і культуру України. Ми вважаємо, що обов'язком держави, у контексті становлення здорового українського суспільства, є залучення української церкви до освітнього процесу в державних освітніх закладах. Такі курси мають стати фундаментом для формування основ громадянської свідомості і базуватись на принципах толерантності, плюралізму, демократичності, самоповаги та самовдосконалення з обов'язковим означенням власної національно-історичної та культурної самобутності заради духовного відродження та зростання Української держави.

Важливим питанням у державно-релігійних відносинах є забезпечення повноти трудових і соціальних прав громадян, які навчаються в релігійних (духовних) навчальних закладах, нарівні з громадянами, які навчаються в державних. До цього варто додати необхідність здійснення кодифікації спеціальності професії «священнослужитель», з визнанням права священнослужителів на професійну таємницю та відповідні соціальні гарантії.

Висновки. Сьогодні церква в Україні проявляється як потужна структура громадянського суспільства, змушуючи й певні верстви населення і державну владу до відповідного способу дій та дотримання певних норм. Тому, враховуючи роль релігійних організацій як соціальнорегулюючих інституцій, можна зробити висновок, що законодавчо закріплена і конституційно гарантована кооперативна модель взаємовідносин держава – церква (релігійна організація) є логічним продовженням ефективної практичної співпраці. Важко переоцінити роль релігійних організацій у таких сферах, як: формування ідеї здорового способу життя, зміцнення інституту сім'ї, соціальна інтеграція осіб з особливими потребами, соціальна реабілітація, захист суспільної моралі та культурно-просвітницька діяльність, яка пов'язана зі збереженням традиційної релігійної культури українського суспільства та національної самобутності.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
2. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text
3. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 22 січня 1919 р. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. 21. С. 49–50. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_21_2_50
4. Угода про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Константинопольським патріархатом від 3 листопада 2018 року. URL: www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/65/02/39d5327fe27135d96 c04d0f53e1e5745_1551875784.pdf
5. Про службу військового капелана: Закон України від 30.11.2021 р. № 1915-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text
6. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 677-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677- 2014-р
7. Про затвердження зміни до національного класифікатора України ДК 003:2010: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 18.11.2014 р. № 1361. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1361731- 14

8. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист» від 11.12.2023 р. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua /330d90b5-d40e-4c58-a41b-15c56e0f43fc
9. Терлецький Р. В. Проблема викладання релігієзнавчих наук в українських навчальних закладах. Актуальність впровадження ідеологічних засад у школах післявоєнної України та світова практика (на прикладах Німеччини, Польщі, Ізраїлю, Франції, США, Китаю, Фінляндії та Туреччини). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2023. Випуск 80.1. С. 588.
10. Було підписано Угоду про співпрацю між МОН і ВРЦіРО. 25.08.2021 р. *Офіційний вебсайт Української Греко-католицької церкви.* URL: archives.ugcc.ua/articles/ugoda_pro_spivpratsyu_mizh_ministerstvom_osviti_i_nauki_ukraini_ta_vseukrainskoyu_radoyu_tserkov_i_religiynih_organizatsiy_94174.html
11. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. *Відомості Верховної Ради* УРСР. 1991. № 25. Ст. 283.
12. Терлецький Р. В. Проблема реалізації права на альтернативну військову службу в період воєнного стану та мобілізації. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.* Випуск 35. Київ, 2024. С. 695.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 vid № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text
2. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23.04.1991 roku № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text
3. Dekret Tymchasovoho robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy «Pro vidokremlennia tserkvy vid derzhavy i shkoly vid tserkvy» 22 sichnia 1919 r // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. 21. С. 49–50. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_21_2_50
4. Uhoda pro spivrobitnytstvo ta vzaiemodiiu mizh Ukrainoiu ta Vselenskym Konstantynopolskym patriarkhatom vid 3 lystopada 2018 roku. URL: www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/65/02/39d5327fe27135d96c04d0f53e1e5745_1551875784.pdf
5. Pro sluzhbu viiskovoho kapelana: Zakon Ukrainy № 1915-IX vid 30 lystopada 2021r. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text
6. Pro sluzhbu viiskovoho dukhovenstva (kapelansku sluzhbu) u Zbroinykh Sylakh, Natsionalnii hvardii, Derzhavnii spetsialnii sluzhbi transportu ta Derzhavnii prykordonnii sluzhbi: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.07.2014 r. № 677-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677- 2014-r.
7. Pro zatverdzhennia zminy do natsionalnoho klasyfikatora Ukrainy DK 003:2010: Nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy vid 18.11.2014 roku № 1361. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1361731- 14
8. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zabezpechennia prav viiskovosluzhbovtsiv ta politseiskykh na sotsialnyi zakhyst» vid 11.12.2023 r. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua /330d90b5-d40e-4c58-a41b-15c56e0f43fc
9. Terletskyi R. V. Problema vykladannia relihiieznavchykh nauk v ukrainskykh navchalnykh zakladakh. Aktualnist vprovadzhennia ideolohichnykh zasad v shkolakh pisliavoiennoi Ukrainy ta svitova praktyka (na prykladakh Nimechchyny, Polshchi, Izrailiu, Frantsii, SShA, Kytaiu, Finliandii ta Turechchyny). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo,* Vypusk 80.1. 2023. S. 588.
10. Bulo pidpysano Uhodu pro spivpratsiu mizh MON i VRTsiRO. 25.08.2021 r. *Ofitsiinyi vebsait Ukrainskoi Hreko-katolytskoi tserkvy.* URL: archives.ugcc.ua/articles/ugoda_pro_spivpratsyu_mizh_ministerstvom_osviti_i_nauki_ukraini_ta_vseukrainskoyu_radoyu_tserkov_i_religiynih_organizatsiy_94174.html
11. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy 23 kvitnia 1991 roku № 987-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR.* 1991. № 25, st. 283.
12. Terletskyi R. V. Problema realizatsii prava na alternatyvnu viiskovu sluzhbu v period voiennoho stanu ta mobilizatsii. *Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats Instytutu derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy.* Vypusk 35. Kyiv, 2024. S. 695.

Терлецький Р. В. Деякі аспекти удосконалення норм ст. 35 Конституції України у сфері державно-релігійних відносин

У статті досліджено доцільність доповнення норм ст. 35 Конституції України та актуальність прийняття окремого закону про засади державної політики у сфері державно-релігійних (конфесійних) відносин у контексті ефективності реалізації права на віросповідання.

Наголошено, що чинні положення ст. 35 Конституції про відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви на сьогодні втратили свою практичну актуальність, адже були дослівно запозичені з декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», який проголошував ідеологію войовничого атеїзму.

Звернуто увагу, що, незважаючи на заявлену в законодавстві політику секуляризації, на практиці відбувається негативна трансформація системи державно-конфесійних відносин та інтенсивне зрощення релігійної та політичної царин.

Зауважено, що різноманітними законодавчими актами та угодами вже легалізовано взаємодію релігійних організацій з органами влади. Здійснено аналіз нормативно-правових актів, які визначають державно-релігійні відносини та зроблено припущення, що така взаємодія може трактуватись як порушення норм ст. 35 Конституції України.

Зроблено висновки про те, що є необхідність доповнити положення ст. 35 Конституції України нормами про «партнерську співпрацю», що уніфікує конституційні положення відповідно до діючої на практиці моделі релігійно-державної взаємодії. Також запропоновано законодавчо закріпити поняття «традиційної релігійної культури українського суспільства», що являє собою християнство Київської церковної традиції, а в навчальних закладах ввести курс наукових дисциплін, предметом яких були б історія, філософія, богослов'я (теологія), культурологія та традиції тих релігій, що мають (або мали) відчутний вплив на історію і культуру України. Такий курс має стати фундаментом для формування основ громадянської свідомості і базуватись на принципах толерантності, плюралізму, демократичності, самоповаги та самовдосконалення з обов'язковим означенням власної національно-історичної та культурної самобутності заради духовного відродження та зростання Української держави.

Ключові слова: релігія, свобода віросповідання, свобода совісті, релігійна освіта, партнерська співпраця, традиційна релігійна культура, військові капелани, релігієзнавство, кодифікація професії, атеїзм, секуляризм, національна самоідентифікація, традиційна релігійна культура.

Terletsky R. V. Certain Aspects of Improving the Provisions of Article 35 of the Constitution of Ukraine in the Sphere of State-Religious Relations

This article explores the expediency of amending the provisions of Article 35 of the Constitution of Ukraine and the relevance of adopting a separate law on the principles of state policy in the field of state-religious (confessional) relations in the context of the effective implementation of the right to freedom of religion.

It is emphasized that the current provisions of Article 35 of the Constitution concerning the separation of church and state, as well as the separation of school from church, have lost their practical relevance. These provisions were directly borrowed from the decree of the Provisional Workers' and Peasants' Government of Ukraine "On the Separation of Church from State and School from Church," which proclaimed an ideology of militant atheism.

Attention is drawn to the fact that despite the officially declared policy of secularization in legislation, in practice, there is a negative transformation of the system of state-confessional relations and an increasing intertwining of religious and political spheres.

It is noted that various legislative acts and agreements have already legalized the interaction between religious organizations and government authorities. An analysis of normative legal acts governing state-religious relations has been conducted, leading to the assumption that such interaction may be interpreted as a violation of Article 35 of the Constitution of Ukraine.

Conclusions have been drawn regarding the necessity of supplementing Article 35 of the Constitution of Ukraine with provisions on "partnership cooperation," which would align constitutional provisions with the de facto model of religious-state interaction. It is also proposed to legislatively establish the concept of the "Traditional Religious Culture of Ukrainian Society," which represents Christianity of the Kyiv Church Tradition. Additionally, it is suggested to introduce a course in educational institutions covering academic disciplines such as history, philosophy, theology, cultural studies, and traditions of religions that have had (or continue to have) a significant influence on the history and culture of Ukraine. Such a course should serve as a foundation for shaping civic consciousness, based on the principles of tolerance, pluralism, democracy, self-respect, and self-improvement, with a mandatory emphasis on national-historical and cultural identity for the sake of the spiritual revival and growth of the Ukrainian state.

Key words: religion, freedom of religion, freedom of conscience, religious education, partnership cooperation, traditional religious culture, military chaplains, religious studies, professional codification, atheism, secularism, national self-identification, traditional religious culture.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-448-453

УДК 340.1

Кирило Костянтинович Тетруєв,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0009-8872-8966

ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Постановка проблеми. У ході останніх глобальних процесів у світі видозмінюється багато подій і явищ, які потребують нових сучасних підходів і досліджень. Проблема протиправної поведінки залишається однією з ключових у галузі правознавства. Зростання рівня злочинності, диджиталізація нових форм девіантної поведінки, динамічні зміни в соціальному та політичному житті суспільства потребують сучасного аналізу з боку наукової спільноти. Необхідне осмислення низки актуальних проблем, що стосуються причин і наслідків протиправної поведінки, а також визначення шляхів її попередження. Будь-яке наукове дослідження потребує застосування різноманітних методологічних підходів, які допоможуть визначити наукову обґрунтованість та забезпечать достовірність результатів дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика протиправної поведінки та методологічні підходи дослідження були предметом вивчення таких вчених, як: Ю. Баулін, В. Борсов, В. Тютюгін, Т. Гончарук, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученко, В. Плішкін, О. Матюхіна, Є. Сластенко, С. Ягодзінський, С. Каламбет, С. Іванов, Ю. Півняк.

Поряд з цим, незважаючи на високий інтерес до теми методологічних підходів щодо визначення протиправної поведінки та значну кількість наукових праць, ця проблема є недостатньо дослідженою та потребує додаткових ефективних підходів.

Мета статті. Метою цієї статті є систематизація та аналіз основних методологічних підходів щодо дослідження протиправної поведінки, виявлення їх переваг та окреслення перспектив подальших досліджень для оцінки та профілактики правопорушень.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано такі методи: історико-правовий, порівняльно-правовий, соціальний, психологічний та системний.

Основні результати дослідження. Питання про методологічні засади правових досліджень є важливим як з теоретичної, так і з практичної точок зору. Філософські знання про основи закономірностей соціального розвитку та функціонування суспільства необхідно застосовувати як вихідні позиції при вивченні протиправності як соціального явища, особистості правопорушника, детермінант протиправної поведінки та заходів запобігання їм. У кожному конкретному дослідженні може використовуватися комплекс наукових підходів, принципів та методів наукового пізнання

Методологія може виступати в широкому сенсі – як вчення про принципи і методи наукового дослідження, та вузькому – вивчення конкретних методів наукового дослідження.

Методологія з точки зору філософії розуміється як вчення про методи пізнання світу, сукупність прийомів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [6]. В. Медвідь, Ю. Данько, І. Коблянська визначають методологію як «систему принципів наукового дослідження; вчення про науковий метод пізнання законів природи за допомогою сукупності методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання» [7, с. 89]. С. Каламбет, С. Іванов, Ю. Півняк зазначають, що «методологія – це вчення про правила мислення при створенні науки, проведенні наукових досліджень або вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності» [5, с. 30].

Т. Тарахонич зазначає, що методологія не є самостійною наукою, локальною галуззю наукового знання, яка існує ізольовано від всієї системи наук. Вона є загальнонауковим феноменом, притаманним науці загалом і кожній її галузі зокрема. Структурно методологія включає ряд компонентів, серед яких слід виокремити систему методів (загальнонаукові та приватно-наукові методи

пізнання) та вчення про них, певну світоглядну позицію дослідника та загальнотеоретичні принципи [11, с. 21].

Узагальнивши, слід підкреслити, що методологія – це наука про пізнання, а методологічні підходи дослідження – це система принципів, методів, засобів та прийомів наукового аналізу досліджуваного об'єкта. У контексті протиправної поведінки це означає залучення різних наукових парадигм (соціологічної, психологічної, юридичної, біосоціальної тощо) для комплексного вивчення причин, форм, механізмів та наслідків правопорушень.

Методологія передбачає не лише вибір певної сукупності методів, а й визначення загальнонаукових принципів (системності, історизму, об'єктивності, міждисциплінарності), які забезпечують глибоке розуміння об'єкта дослідження. Варто зазначити, що від правильно обраної методології залежить досягнення визначеної мети, завдань дослідження, вирішення окресленої проблематики і отримання бажаних результатів, а помилки на даному етапі можуть призвести до загальної хибності всього наукового дослідження. Методологія науки, ґрунтуючись на загальнофілософських принципах і законах, історично виникла і розвивається на основі гносеології (філософської теорії пізнання) та епістемології (філософської дисципліни, в якій досліджується знання як таке) [3, с. 86].

Насамперед акцентуємо увагу на методологічних підходах, які вдосконалюються разом із розвитком науки і суспільства. Саме методологія визначає, з якої позиції й за допомогою яких інструментів досліджується соціально-правове явище. Тож можна сказати, що успіх дослідження значною мірою залежить від правильно обраного методологічного підходу, його актуальності й відповідності сучасному стану розвитку науки і суспільства.

Вибір конкретних методів дослідження зумовлений характером фактичного матеріалу, умовами і метою конкретного дослідження. Метод у перекладі з грецької означає – спосіб пізнання. У науці немає єдиного й вичерпного визначення поняття методу. Під методом у філософії розуміється сукупність прийомів, операцій, способів практичного або теоретичного освоєння дійсності. Методи є упорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності. В одній і тій самій галузі може бути використано кілька методик, які постійно вдосконалюються під час наукової роботи [12, с. 114].

Акцентуємо увагу на основних методологічних підходах, спираючись на які, можна дослідити поняття протиправної поведінки, а саме: антропологічний підхід, комунікативний підхід, соціологічний підхід, психологічний підхід, правовий підхід, кримінологічний підхід, біосоціальний підхід.

Методологічні підходи визначають, як саме тлумачити поняття «протиправна поведінка». Найбільш універсальним методологічним підходом пізнання соціальних явищ є антропологія із своїм комунікативним методом дослідження [2, с. 25].

Антропологічний підхід вивчає людину в контексті її культури, звичаїв, норм та традицій. У контексті дослідження протиправної поведінки цей підхід дає змогу зрозуміти, як саме культурні та соціальні особливості людини впливають на формування і походження девіантної поведінки, як саме відбувається соціалізація правопорушника та які установки лежать у його діях. Досліджувати дії правопорушника слід з психологічної точки зору, адже його дії мають причинно-наслідковий зв'язок. Антропологічно-комунікативний підхід у дослідженні правової поведінки об'єднує теоретичну та практичну сферу буття правової поведінки.

Комунікативний підхід є фундаментальною складовою сучасної методології та полягає в аналізі взаємодії людини в суспільстві на основі її дискурсу, символів і знаків спілкування, тембру голосу тощо. Цей підхід вказує, яким чином людина формує, пояснює або навіть виправдовує свою протиправну поведінку. Завдяки цьому підходу можна охарактеризувати антикультурні та субкультурні комунікативні моделі поведінки. Комунікативний підхід може бути широко застосований для аналізу спілкування в соціальних мережах. Саме процеси диджиталізації часто стають причиною нових проявів протиправної поведінки на просторах Інтернету, зокрема, наприклад: сталкінг, кіберпереслідування або булінг.

Для того щоб зрозуміти витоки та причини існування різноманітних явищ, слід звернутись до історико-правового підходу. Історико-правовий підхід у методології наукового дослідження є

основним компонентом історичної та юридичної парадигм наукового пізнання і містить історико-правову теорію, загальнонаукові та спеціальні взаємозалежні принципи та методи дослідження правової реальності, що розкривають сутнісні ознаки явища чи процесу в історичній ретроспективі. Історико-правовий методологічний підхід своєю чергою інтегрує спеціальні методи дослідження, які є найбільш іманентними до предмета пізнання, а саме історико-порівняльний метод, порівняльно-правовий метод, історико-правовий порівняльний метод, формально-юридичний метод; контент-аналіз історико-правових джерел тощо [4, с. 165]. Історико-правовий підхід дає змогу зрозуміти, як саме трансформувалися уявлення про протиправну поведінку в різні епохи. Цей підхід особливо важливий для аналізу змін у кримінальному законодавстві, визначення поняття протиправної поведінки, а також відслідковування еволюції правосвідомості суспільства. Так, В. Тацій наголошував, що правова оцінка діяння повинна враховувати не лише чинні норми, а й історичну традицію, контекст формування норми та правосвідомості певного періоду [1, с. 78]. Тож історико-правовий підхід дає змогу зрозуміти ідеологічну зумовленість правопорушення. Як наприклад, у радянський період певні діяння вважались злочинними не з огляду на суспільну небезпеку, а з огляду ідеологічної доцільності.

У зв'язку з інтеграцією України до ЄС науковці все частіше звертаються до порівняльного правового підходу, що дає змогу здійснювати аналіз міжнародних юридично-правових систем. Порівняльно-правовий підхід перетинається з філософсько-правовим і логіко-семантичним методами при аналізі формування поняття злочину та протиправної поведінки. Порівняльно-правовий підхід дає змогу враховувати міжнародний досвід та як наслідок адаптуватися до національного законодавства. Цей підхід полягає в систематичному зіставленні правових норм, інститутів різних держав для виявлення спільних рис і відмінностей. Це дає змогу класифікувати правові явища та встановлювати закономірності їх розвитку.

О. Скочиляс-Павлів використовує порівняльно-правовий метод для аналізу правових переваг, таких як імунітети, пільги та привілеї, у контексті правоохоронної діяльності [10]. Підкреслюється важливість урахування міжнародного досвіду при формуванні ефективної правоохоронної політики та профілактики правопорушень. Як відомо, порівняльно-правовий підхід включає прийоми збору та вивчення фактів, аналізу, абстрагування, порівняння, оцінювання та узагальнення. Це дає змогу дослідникам установлювати закономірності, класифікувати правові явища та перевіряти гіпотези щодо ефективності правових норм у різних правових системах.

Доволі часто у своїх дослідженнях науковці застосовують для аналізу системний підхід. Системний підхід належить до обсягу загальнонаукової методології дослідження та пізнання складних об'єктів і використовується в усіх сферах науки, техніки, управління та ін. Сутність системного підходу міститься в розгляді об'єктів як систем тих чи інших правових явищ. Пізнання на основі системного підходу передбачає такі етапи: 1) визначення елементів системи; 2) визначення зв'язків елементів у системі; 3) дослідження функціонування елементів у системі; 4) дослідження функціонування системи загалом; 5) дослідження історії системи; 6) інтеграція знань з метою: створення теорії функціонування системи та управління нею та розроблення програми управління системою [9, с. 130]. Системний підхід дає змогу розглянути протиправну поведінку не як ізольоване явище, а як елемент складної правової системи, що функціонує у взаємозв'язку з психологічними, економічними, культурними та політичними чинниками. Саме системне моделювання дає змогу виявляти прогалини у функціонуванні правових інститутів та дає змогу виявити багаторівневі механізми девіантної поведінки.

Структурний принцип своєю чергою дає змогу зрозуміти портрет особистості правопорушника, його основні складові, місце протиправної поведінки в структурі держави та соціальної системи загалом. Важливим також є застосування діяльнісного принципу, що передбачає вивчення особистості суб'єкта протиправних дій через поняття діяльності та провідної діяльності. Протиправна діяльність не є провідною діяльністю випадкового правопорушника, вона є такою в злочинних організаціях.

Соціально-ідеологічний підхід у дослідженні протиправної поведінки передбачає вивчення впливу ідеологічних систем, політичної культури, моральних установок, суспільних цінностей та масової свідомості на правосвідомість особистості та її схильність до правопорушень. Застосування соціально-ідеологічного підходу можна застосовувати для аналізу медіа, соціальних мереж

і різних сучасних освітніх програм. Таким чином можна виявити ідеологічні причини правопорушень, які не зафіксовані в кримінальному законодавстві, оцінити ефективність державної політики щодо правової свідомості. Політична ситуація в державі відображається на поведінкових настроях суспільства. Ю. Шемшученко зазначав, що «ідеологічна криза суспільства майже завжди супроводжується зростанням рівня правопорушень» [13]. Глобальні злочини стають наслідком протиправної поведінки, яку держава не може викоренити в суспільстві. Усе частіше зростання випадків розв'язання збройних конфліктів і порушення законів, звичаїв ведення війни та запровадження заходів, покликаних знищити чи обмежити права етнічних чи інших меншин тощо, упродовж тривалого періоду історії змушує світову спільноту вживати відповідних заходів протидії та покарання. Ідеологічний вакуум у перехідних суспільствах створює ґрунт для легітимації протиправної поведінки через знецінення загальнолюдських норм. Соціально-ідеологічний підхід дає змогу проаналізувати протиправну поведінку та зробити висновок, що з часом неприйнятна девіантна поведінка набуває легітимації в ході сучасного розвитку. Тому протиправна поведінка у XXI столітті має зовсім інший прояв, аніж на початку XX століття, а соціально-ідеологічний підхід вказує на це.

Аналіз останніх досліджень дедалі більше звертає увагу на зростання рівня протиправної поведінки та набуття нових форм злочинності. Так, Д. Пеца і Я. Росоха розглядають вплив війни на зростання девіантної поведінки в Україні. Автори підкреслюють, що воєнні дії спричиняють психологічні травми, соціальну ізоляцію та економічну нестабільність, що своєю чергою веде до зростання агресії, суїцидальних тенденцій і правопорушень [8]. Вони також зазначають, що відсутність ефективних механізмів регулювання девіантної поведінки може призвести до її подальшого поширення, що становить загрозу для психологічного добробуту населення та соціально-економічного становища держави.

Висновки. У сучасному суспільстві проблема протиправної поведінки залишається однією з ключових у галузі правознавства, соціології, психології та кримінології. Зростання рівня злочинності, поява нових форм девіантної поведінки, а також динамічні зміни в соціально-економічному та політичному житті суспільства потребують поглибленого наукового аналізу причин, умов і механізмів протиправної поведінки. У цьому контексті особливої значущості набуває необхідність методологічного осмислення дослідження цього явища, визначення ефективних підходів до його пізнання, діагностики та запобігання.

Методологія – це наука про пізнання, а методологічні підходи дослідження – це система принципів, методів, засобів і прийомів наукового аналізу досліджуваного об'єкта. У контексті протиправної поведінки це означає залучення різних наукових парадигм (соціологічної, психологічної, юридичної, біосоціальної тощо) для комплексного вивчення причин, форм, механізмів та наслідків правопорушень.

Саме методологія визначає, з якої позиції й за допомогою яких інструментів досліджується соціально-правове явище. Тож можна сказати, що успіх дослідження значною мірою залежить від правильно обраного методологічного підходу, його актуальності й відповідності сучасному стану розвитку науки та суспільства.

Список використаних джерел

1. Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2010.
2. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2011, 384 с.
3. Гончарук Т. В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / за заг. ред. Т. В. Гончарук. Тернопіль, 2014. 277 с.
4. Долгорученко К. Історико-правовий підхід у методології дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» міністерства просвіти і пропаганди райху на окупованих українських територіях. *Юридичний вісник.* 2019/4. С. 161–166.
5. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник. Дніпропетровськ: видавництво Маковецький, 2015. 191 с.
6. Матюхіна О. А., Сластенко Є. Ф., Ягодзінський С. М. *Словник філософських термінів.* URL: http://sophia.nau.edu.ua/2010-07-29-11-48-45/2010-07-29-11-51-27/162-2010-08- 06-20-34-17

7. Медвідь В. Ю., Данько Ю. І., Коблянська І. І. Методологія та організація наукових досліджень (у структурно-логічних схемах і таблицях): навчальний посібник. Суми: СНАУ, 2020. 220 с.
8. Пеца Д. Д., Росоха Я. М. Девіантна поведінка за умов воєнного стану: чинники, наслідки, механізми впливу. *Аналітичне порівняльне правознавство* / ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2025. № 1. С. 53–57.
9. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 702 с.
10. Скочиляс-Павлів О. В. Роль правових переваг у реалізації правоохоронної діяльності держави та профілактиці протиправної поведінки. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право.* 2022. № 13. С. 125–132.
11. Тарахонич Т. І. Методологічні аспекти дослідження правового регулювання. Держава і право. *Юридичні і політичні науки.* 2009. Випуск 45. С. 20–26.
12. Тарєлкін Ю. П. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 196 с.
13. Шемшученко Ю. М. Правова ідеологія: сучасний стан і перспективи. *Вісник НАН України.* 2021.

References

1. Baulin Yu. V., Borsov V. I., Tiutiuhin V. I. ta in. Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: pidruchnyk / za red. prof. V. V. Stashysa, V. Ya. Tatsiia. 4-te vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv: Pravo, 2010.
2. Bobrovnyk S. V. Kompromis i konflikt u pravi: antropolohokomunikatyvnyyI pidkhid do analizu: monohrafiia. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2011, 384 s.
3. Honcharuk T. V. Osnovy naukovykh doslidzhen: navch. posib. / za zah. red. T. V. Honcharuk. Ternopil, 2014. 277 s.
4. Dolhoruchenko K. Istoryko-pravovyi pidkhid u metodolohii doslidzhennia diialnosti spetsviddilu «Vineta» ministerstva prosvity i propahandy raikhu na okupovanykh ukrainskykh terytoriiakh. *Yurydychnyi visnyk.* 2019/4. S. 161–166.
5. Kalambet S. V., Ivanov S. I., Pivniak Yu. V. Metodolohiia naukovykh doslidzhen: navchalnyi posibnyk. Dnipropetrovsk: vydavnytstvo Makovetskyi, 2015. 191 s.
6. Matiukhina O. A., Slastenko Ye. F., Yahodzinskyi S. M. *Slovnyk filosofskykh terminiv.* URL: http://sophia.nau.edu.ua/2010-07-29-11-48-45/2010-07-29-11-51-27/162-2010-08- 06-20-34-17.
7. Medvid V. Yu., Danko Yu. I., Koblianska I. I. Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen (u strukturnolohichnykh skhemakh i tablytsiakh): navchalnyi posibnyk. Sumy: SNAU, 2020. 220 s.
8. Petsa D. D., Rosokha Ya. M. Deviantna povedinka za umov voiennoho stanu: chynnyky, naslidky, mekhanizmy vplyvu. / DVNZ «UzhNU». Uzhhorod, 2025. № 1. S. 53–57.
9. Plishkin V. M. Teoriia upravlinnia orhanamy vnutrishnikh sprav: pidruchnyk / za red. Yu. F. Kravchenka. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy, 1999. 702 s.
10. Skochylias-Pavliv O. V. Rol pravovykh perevah u realizatsii pravookhoronnoi diialnosti derzhavy ta profilaktytsi protypravnoi povedinky. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Seriia: Pravo.* 2022. № 13. S. 125–132.
11. Tarakhonych T. I. Metodolohichni aspekty doslidzhennia pravovoho rehuliuvannia. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky.* 2009. Vypusk 45. S 20–26.
12. Tarielkin Yu. P. Metodolohiia naukovykh doslidzhen: navch. posib. Sumy: Vydavnytstvo SumDPU im. A. S. Makarenka, 2010. 196 s.
13. Shemshuchenko Yu. M. Pravova ideolohiia: suchasnyi stan i perspektyvy. *Visnyk NAN Ukrainy,* 2021.

Тетруєв К. К. Протиправна поведінка: методологічні підходи дослідження

У статті міститься загальний огляд таких понять, як «протиправна поведінка», «методологія», «методологічні підходи».

У ході дослідження визначено, що явище протиправної поведінки потребує додаткового аналізу та вивчення. Визначено, що методологія з точки зору філософії визначається як вчення про методи пізнання світу, сукупність прийомів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання. Наукові підходи до правового розуміння, тлумачення та оцінки соціального феномену поведінки особистості змінювались і продовжують змінюватись відповідно до сучасних подій протягом багатьох століть. Підкреслено, що успіх дослідження значною мірою залежить від правильно обраного методологічного підходу, його актуальності і відповідності сучасному стану розвитку науки і суспільства.

Виокремлено основні методологічні підходи, спираючись на які, можна охарактеризувати поняття протиправної поведінки, а саме: соціологічний підхід, психологічний підхід, правовий підхід, кримінологічний підхід, біосоціальний підхід.

Ключові слова: методологія, методологічні підходи, методологія наукового пізнання, протиправна поведінка, методи.

Tetruev K. K. Illegal behavior: methodological approaches to research

The article contains a general overview of such concepts as «illegal behavior», «methodology», «methodological approaches».

During the study, it was determined that the phenomenon of illegal behavior requires additional analysis and study. It was determined that methodology from the point of view of philosophy is defined as the doctrine of methods of cognition of the world, a set of research techniques that are used in any science in accordance with the specifics of the object of its cognition. Scientific approaches to the legal understanding, interpretation and assessment of the social phenomenon of individual behavior have changed and continue to change in accordance with modern events for many centuries. It is emphasized that the success of the study largely depends on the correctly chosen methodological approach, its relevance and compliance with the current state of development of science and society.

The main methodological approaches are identified, based on which the concept of illegal behavior can be characterized, namely: sociological approach, psychological approach, legal approach, criminological approach, bio-social approach.

Key words: methodology, methodological approaches, methodology of scientific knowledge, illegal behavior, methods.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-454-459

УДК 340.1

Олексій Леонідович Уколов,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-6311-1909

ФІКЦІЇ В СУЧАСНОМУ ПРАВІ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Постановка проблеми. Юридичні фікції належать до найдавніших і водночас складних правових категорій, що привертали увагу дослідників як у минулому, так і в сучасності. Протягом тривалого часу науковці вивчали їхню природу, зміст, роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин, значення для юридичної практики та вплив на розвиток юридичної техніки. Незважаючи на значний доробок у цій сфері, питання юридичних фікцій залишаються актуальними, особливо з огляду на сучасні процеси формування правової держави, трансформації державно-правових інститутів та вдосконалення методів правового регулювання й юридичної техніки.

Сьогодні спостерігається зростаючий інтерес науковців-правознавців до цього техніко-юридичного прийому, що дає змогу чітко визначити проблеми, з якими стикаються дослідники юридичних фікцій на сучасному етапі розвитку правової науки. Зокрема, залишається недостатньо вивченим питання юридичної фікції як універсальної правової категорії, що застосовується у всіх галузях права; не повністю розмежовані юридичні фікції та суміжні правові поняття, такі як юридична презумпція, аксіома, аналогія права тощо; існують неточності у визначенні юридичної фікції відповідно до її справжньої природи та призначення в праві; бракує комплексних досліджень щодо застосування цього прийому в різних галузях як матеріального, так і процесуального права.

Відсутність узгодженої позиції серед науковців і практикуючих юристів щодо правової природи юридичних фікцій, їхньої типології, функціонального призначення та процесуальної значущості свідчить про необхідність подальшого дослідження цієї тематики.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Дослідження базується на науково-теоретичних працях вітчизняних і зарубіжних правознавців. У сучасний період проблематика юридичних фікцій набула відображення в роботах таких науковців, як Л. Авраменко, І. Борщевський, Р. Вакс, О. Гринь, І. Зеленко, П. Машрувала, Л. Мозолюк-Боднар, Е. Моглен, І. Невзоров, О. Петришин, О. Ткачук, М. Цвік, Д. Черемков, І. Шутак та ін.

Метою статті є дослідження юридичних фікцій як правової категорії, їхньої ролі в системі нетипових нормативно-правових приписів, проведення науково-теоретичного аналізу особливостей їх застосування в правозастосовній практиці, а також визначення їхнього місця в сучасній системі засобів юридичної техніки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наукові підходи до сутності та значення юридичних фікцій у праві зазнавали суттєвих змін: від повного заперечення їхньої ролі в правовому регулюванні суспільних відносин до визнання їх важливим інструментом юридичної техніки. Така розбіжність, а інколи й діаметральна протилежність поглядів, зумовлена складністю цього поняття, широкою різноманітністю його видів, а також специфічним характером впливу юридичних фікцій на правовідносини, що пов’язано з моделюванням абстрактних правових конструкцій.

Тому сьогоднішнє регулювання суспільних відносин у правовій сфері передбачає не лише розробку обґрунтованих і справедливих правових норм, а й ефективне використання юридичної техніки, що забезпечує їхню доступність та точне словесне вираження. Водночас функції фікції не обмежуються лише створенням логічної структури нормативно-правових актів і бездоганного тексту. Юридична техніка може надавати правовим нормам особливу імперативність, зумовлену визнанням певних фактів істинними від самого початку. Для адекватного відображення соціальної реальності у праві застосовуються спеціальні правові засоби і методи, сформовані людством у

процесі розвитку. Одним із таких методів, що забезпечує відображення реальності та її сприйняття як істинної в праві, є юридична фікція.

Фікція (від лат. fictio – вигадка, вимисел) – це щось неіснуюче, уявне або помилкове, що свідомо подається як дійсне з певною метою [3]. Це правовий прийом, суть якого полягає в підведенні реальності під умовну формулу. Первісно застосування фікцій у праві зумовлювалося необхідністю подолання консерватизму та формалізму стародавнього права, яке базувалося на релігійних догмах і традиціях. Оскільки правові норми, сформовані протягом століть і наділені сакральним характером, важко адаптувалися до змін у суспільних відносинах, юридична фікція стала засобом їхньої гнучкої трансформації. Вона давала змогу змінювати правове регулювання відповідно до практичних потреб, формально не порушуючи букву закону.

Юридична фікція традиційно пов'язується з давньоримським правом, де вона вперше набула застосування. Римське право містить численні приклади використання фікцій із чітко визначеною практичною метою. Претори зверталися до цього прийому тоді, коли «суворе» право вступало в суперечність із природними уявленнями про справедливість, добрі звичаї, совість чи здоровий глузд. У таких випадках фікція виступала процесуальним засобом, який дозволяв усунути конфлікт, що не міг бути вирішений у межах матеріального права. Претори наказували судді діяти так, ніби певний факт, що не мав місця в реальності, існував, або, навпаки, ніби реальна обставина не мала місця [1, с. 24–25; 2].

Один із найдавніших випадків застосування юридичних фікцій у римському праві, ймовірно, виник у суді претора перегринів. Він стосувався пред'явлення цивільних позовів для захисту від правопорушень у випадках, коли однією зі сторін у правовідносинах були чужоземці (перегрини), на яких ці позови не поширювалися. Для подолання цієї юридичної перешкоди в преторську формулу вводилася фікція si civis romanus esset… («якби він був римським громадянином...»), що давало змогу розглядати справу, ніби відповідач мав статус громадянина Риму [5].

Яскравим прикладом юридичної фікції є інститут юридичної особи, який сформувався ще в римському праві й зберігся в сучасному правовому житті. В основу правового положення союзного утворення (організації) була покладена юридична природа фізичної особи. Звісно, союзне утворення не могло бути фізичною особою, проте діяло в правовому обороті в ролі «ніби фізичної особи, як громадянин, як людина». Це була фікція, «священна неправда», неправда в силу необхідності забезпечити цивільному праву можливість подолати логічні суперечності й забезпечити виконання головної його функції – регулювання суспільних відносин.

Юридичні фікції в римському праві можна трактувати як особливий прийом юридичної техніки, що полягає у визнанні завідомо неправдивого твердження за істину, можливість спростування якого не має юридичного значення. Однак римські юридичні фікції мали дві основні цілі: преторські фікції уможливлювали підвести неурегульовані правом суспільні відносини під дію вже існуючих правових норм, а інші фікції сприяли швидшому та спрощеному вирішенню різних юридичних питань, що виникали в правовій системі Стародавнього Риму.

Отже, можна визначити юридичну фікцію як нормативне узагальнення, яке закріплює неправдиве твердження, що визнається за істину імперативно без необхідності доведення, регулює суспільні відносини і є неможливим для спростування. Такий зміст цієї категорії підтверджується не лише її семантичним значенням, а й трактуванням у юридичній літературі. Зокрема, в Новому тлумачному словнику поняття «фікція» визначається як те, що не відповідає дійсності, не існує або подається з певною метою за дійсне; вигадка, обман, підробка, фабрикація; вигадане положення або сукупність ідей, що подається за істину [7, с. 76]. І. Борщевський пояснює фікцію як відомий прийом мислення, що використовується для припущення ненаявної обставини як наявної або навпаки, ненаявного як наявне, з метою вирішення завдання через хибне положення [15, с. 11].

Д. Черемков свого часу описував юридичну фікцію як «удаваний акт», за допомогою якого досягається певний результат, прийнятний у межах чинної правової системи. Він також визначав її як «юридичну неправду, освячену необхідністю», називаючи «білою брехнею закону», що дає змогу уникати труднощів, а не долати їх. На його думку, юридична фікція є своєрідним «технічним обманом», який використовується для забезпечення ефективності правового регулювання [10, с. 13].

У юридичній літературі юридична фікція розглядається як припущення, яке приховує або змушує приховувати той факт, що правова норма зазнала змін шляхом модифікації її застосування,

залишаючись зовні незмінною. Такий підхід використовувався англійськими судами для розширення власної юрисдикції, спрощення судових процедур та надання засобів правового захисту, які інакше були б недоступними [12, с. 7].

Верховний Суд зазначив, що юридична фікція (legal fiction) є умовно прийнятим фактом, який не підлягає спростуванню в процесі доказування та беззаперечно визнається істинним, маючи імперативний характер. Її зовнішнім вираженням є норми як матеріального, так і процесуального права. Використання юридичних фікцій спрямоване на забезпечення принципу правової визначеності та передусім фіксацію виконання уповноваженим суб'єктом певного обов'язку у випадках, передбачених законом [14, с. 84].

На доктринальному рівні юридична фікція трактується як уявна теоретико-правова конструкція, що дає змогу змоделювати тенденції формування і розвитку факту, який не існує в реальності, але є необхідним у правовій сфері. І. Зеленко зазначає, що в процесі правотворчості юридична фікція виступає не лише інструментом юридичної техніки, а й втілюється у вигляді нормативного припису – норми-фікції [6, с. 15]. Цієї позиції дотримуються й інші дослідники, наголошуючи, що юридична фікція передбачає визнання існування факту, який у реальності неможливий, однак його припущення ґрунтується на певних обставинах [12, с. 10].

Українські правознавці визначають юридичну фікцію також як техніко-юридичний прийом, за допомогою якого: неіснуюче становище (відношення) визнається таким, що існує, і набуває загальнообов'язкового характеру через його закріплення у правовому приписі; штучно прирівнюються між собою об'єкти, які в реальності є різними або навіть протилежними [11, с. 17]. І. Шутак трактує юридичну фікцію як засіб юридичної техніки, що застосовується в об'єктивному праві та юриспруденції й полягає у визнанні неіснуючого за наявне і навпаки [9, с. 123]. Л. Шапенко розглядає юридичну фікцію в цивільному процесі як інструмент юридичної техніки, що передбачає закріплення в процесуальному законодавстві свідомо неправдивого положення, яке має юридичне значення, з метою спрощення та оптимізації процедури судового розгляду [13, с. 4].

Поширеним є підхід, згідно з яким юридична фікція розглядається як прийом юридичної техніки, закріплений у нормативно-правових актах, що встановлює існування факту або обставин, які насправді не мають місця. Юридична фікція виступає невід'ємним елементом і необхідним атрибутом правових норм, сприяючи їхній універсальності та впорядкованості у процесі регулювання суспільних відносин [12, с. 7–11]. Варто підкреслити, що юридичні фікції в системі засобів юридичної техніки забезпечують доступність законодавства та зручність його застосування, що своєю чергою відіграє важливу роль у зміцненні державної дисципліни [13, с. 10].

Існує також точка зору, згідно з якою юридична фікція розглядається як припущення, що дозволяє створити неіснуюче положення, яке визнається таким, що існує, має імперативний характер і закріплюється нормою права. Як засіб юридичної техніки, юридична фікція формує специфічні правові конструкції, за допомогою яких моделюється умовна правова реальність [14, с. 89].

Різноманітність підходів до дослідження юридичних фікцій, що наявна в науковій літературі, значною мірою зумовлена відмінностями в трактуванні самого поняття «юридична фікція». Однак таке термінологічне розмаїття не сприяє чіткості наукових досліджень і визначенню практичної значущості цього феномена. Для позначення відносно самостійного явища доцільно використовувати єдиний термін, що найбільш точно відображає його сутність. Постає питання щодо вибору оптимальної дефініції, яка не може бути довільною, а має відповідати як соціальній, так і юридичній природі досліджуваного явища.

У законодавстві відсутні чіткі визначення, які однозначно вказують на те, що певне положення є юридичною фікцією. Найбільш наближеним за змістом є слово «вважається», яке часто використовується в нормативних актах. Однак цей термін може позначати не лише фікцію, а й презумпцію або певний висновок чи підсумок. Наприклад, коли закон визначає, що договір укладено або розірвано за певних умов, йдеться про логічний наслідок, який обов'язково настає за наявності відповідних фактів. У випадку ж фікції такий причинно-наслідковий зв'язок відсутній – законодавець фактично закріплює правило: «нехай буде так, хоча це не так». Фікції та презумпції є правовими конструкціями, що дають змогу визнавати юридичними фактами або повністю неіснуючі, або лише ймовірно існуючі обставини. Вони мають спільну рису – ґрунтуються на припущеннях, проте є різними юридично-технічними засобами, спрямованими на досягнення єдиної мети в

правовому регулюванні. Основними відмінностями юридичних фікцій від презумпцій є порядок їх закріплення в законодавстві, неспростовність і відсутність ймовірності щодо обставини, яка стверджується. Варто зазначити, що деякі юридичні фікції з часом можуть трансформуватися в презумпції, оскільки через їхнє застосування у судовій практиці сумнівні положення поступово набувають загального визнання [15]. Наведемо деякі норми, які можна віднести до фікцій. Наприклад, «не є кримінальним правопорушенням заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності» (ч. 1 ст. 39 КК України); «строк, після якого особа вважається такою, що не підлягає адміністративному стягненню» (ст. 39 КУпАП); «якщо неможливо визначити день отримання останніх відомостей про місце перебування особи, початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, в якому отримано ці відомості, або, якщо неможливо встановити цей місяць, – перше січня наступного року» (п. 2 ст. 43 ЦК України); «якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, вони вважаються однією річчю (складна річ)» (п. 1 ст. 188 ЦК України); «поширювачем інформації, яку подає посадова чи службова особа під час виконання своїх обов'язків, вважається юридична особа, в якій вона працює» (п. 4 ст. 277 ЦК України).

Отже, є багато прикладів застосування юридичних фікцій у праві, однак висновок є очевидним: юридична фікція – це спосіб правового регулювання, за допомогою якого законодавець надає об'єкту правового регулювання властивості, яких цей об'єкт не має. Юридична фікція є специфічним прийомом юридичної техніки, який застосовується, коли досягти мети іншими засобами є неможливим. Це оптимальний інструмент технічного оформлення правових норм завдяки лаконічності й категоричності формулювань. Метод юридичної фікції використовується не лише при формулюванні окремих норм права, а й під час побудови окремих правових інститутів.

Можна стверджувати, що фікція виступає як регулятор суспільних відносин, застосовуючи при цьому фіктивний підхід, тобто закріплює на нормативному рівні те, що не існує насправді. Юридичним фікціям як інструменту юридичної техніки властиві такі характеристики: очевидна помилковість, незаперечність, здебільшого імперативність (хоча іноді можуть бути й диспозитивні фікції); свідома деформація реальності; визнання неіснуючих обставин реальними та заперечення існуючих фактів; визнання певних обставин і ситуацій існуючими до того, як вони виникли в реальній дійсності, або визнання їх виникнення пізніше, ніж це відбулося насправді [2]. Юридичні фікції регулюють ситуації, що перебувають у стані непоправної невідомості, їх застосування має місце у випадках прогалин у реальній дійсності. Вони є статичними, мінливими, деформаційними і незаперечними, при цьому встановлене ними правило має імперативний характер.

У загальному вигляді використання юридичних фікцій дає змогу уникнути необхідності детально пояснювати численні положення права, спрощуючи процес правового регулювання. Саме тому юридична фікція застосовується в різних галузях права з метою оптимізації правового регулювання подібних між собою відносин.

Застосування фікцій у науці, зокрема в юридичній, значною мірою зумовлене тим, що використання цього прийому має важливі переваги. Воно уможливлює уникнути зайвих пояснень щодо різних предметів і явищ, а також полегшує застосування методів наукового дослідження (наприклад, умовного сприйняття за істину або доказу від зворотного). Юридична фікція спрямовує процес пізнання фактичних обставин на встановлення передбачуваного факту відповідно до закону, якщо є певні обставини. Вона допомагає обґрунтувати знання про факт, що і є її процесуальним призначенням. У процесі доведення фактичних обставин справи юридичне припущення (фікція) виконує роль інструменту для їх юридичної кваліфікації. Застосування фікцій у судочинстві сприяє здійсненню правосуддя і реалізації права на судовий захист.

Висновки. Отже, юридична фікція є категорією права та прийомом юридичної техніки, який полягає в тому, щоб визнати явно неіснуючий факт таким, що існує, або, навпаки, існуючий – таким, що не існує. Цей прийом використовується для створення правової норми, яка регулює суспільні відносини, що виникають у об'єктивній реальності. Можна стверджувати, що поширення та роль юридичних фікцій останнім часом значно зросли, що призвело до збільшення їх кількості і підвищення їх значення в правовій сфері.

Місце та значення юридичних фікцій у системі засобів юридичної техніки можна визначити за такими характеристиками:

– юридичні фікції є універсальним інструментом юридичної техніки, оскільки цей феномен може бути використано на всіх етапах розвитку права та в усіх сферах правового регулювання;

– юридичні фікції є здебільшого імперативними регуляторами суспільних відносин, що характеризуються станом непоправної невизначеності;

– потенціал юридичних фікцій використовується як у правотворчій діяльності, так і в правозастосовній практиці, оскільки вони можуть бути присутніми на всіх стадіях юридичної діяльності;

– завдяки неспростовному та формальному характеру, юридичні фікції сприяють гармонізації та диференціації юридичної відповідальності, забезпечують стабільність і стійкість законодавства та спрощують тлумачення норм права;

– юридичні фікції мають особливе цільове призначення в механізмі правового регулювання важливих суспільних відносин;

– юридичні фікції є способом відображення правових цінностей у нормах права;

– юридичні фікції слугують ефективним засобом для заповнення прогалин у законодавстві, що порушують логічні зв'язки в правопорядку, а за допомогою фікцій ці зв'язки відновлюються.

Тож сучасна юридична фікція як унікальний і універсальний інструмент юридичної техніки виступає не лише носієм законодавчої політики, а й ефективним засобом, що сприяє підвищенню ефективності правової системи, досягненню вищого рівня правопорядку та зміцненню державної дисципліни.

Сучасні зміни в технологічному середовищі, зокрема розвиток цифрових технологій, ставлять нові вимоги до правового регулювання. Поява нових феноменів, таких як цифрові активи, криптовалюти, штучний інтелект і віртуальні суб'єкти, потребує адаптації юридичних фікцій, що використовуються для правового регулювання традиційних відносин. Це також ставить перед правознавцями важливе завдання – переглянути існуючі підходи до юридичних фікцій та визначити, як вони можуть бути адаптовані до нових реалій правової системи, забезпечуючи правову визначеність і ефективність правозастосування в умовах постійних змін.

Список використаних джерел

1. Основи римського приватного права: курс лекцій / Р. А. Калюжний, Ю. В. Ящуринський. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 184 с.
2. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Тернопіль, 2010. 392 с.
3. Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах. Т. 3. Видання друге, виправлене. Київ: Аконіт, 2001. 656 с.
4. Невзоров І. Генеза та розвиток уявлень про природу правових фікцій у національній та світовій юриспруденції. *Юридичний вісник.* 2020. № 6. С. 19–30.
5. Jhering R. Дух римського права. Берлін, 1981. P. 212.
6. Зеленко І. П. Основи класифікації правових фікцій. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля.* 2020. № 1(1). С. 13–17.
7. Машрувала П. Юридичні фікції: чи від вас вони правової реальності? *Міжнародний журнал правових наук та інновацій. 2*020. Вип. 2. Вип. 3. P. 76–82.
8. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
9. Шутак І. Д. Юридична техніка: курс лекцій. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич: Коло, 2015. 228 с.
10. Черемков Д. В. Юридичні презумпції та фікції у цивільному процесі України: автореферат дисертації … кандидата юридичних наук: 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 20 с.
11. Ткачук О. С. Фікції у цивільному процесі України: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник гуманітарного університету. Серія юриспруденція.* 2015. № 17. Том 2. С. 16–19.
12. Мозолюк-Боднар Л. М. Вплив юридичної техніки на зміцнення державної дисципліни: теоретичний аналіз. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2021. № 1. Том 32(71). С. 7–11.
13. Калюжний Р. А., Шапенко Л. О. Наукові засади правотворчості та юридичної техніки: курс лекцій. Київ: Людмила, 2019. 74 с.
14. Ульяновська О. Сутність правової фікції. *Право України*. 2011. № 1. С. 84–188.
15. Борщевський І. В., Гринь О. Д. Поняття та класифікація правових фікцій у сучасній правовій науці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2021. Вип. 67. С. 11–14.

References

1. Osnovy rymskoho pryvatnoho prava: kurs lektsii / P. A. Kaliuzhnyi, Yu. V. Yashchurynskyi. Kyiv: DP «Vyd. dim «Personal», 2011. 184 s.
2. Hrubinko A. V. Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh kpain: Navchalnyi posibnyk. Ternopil, 2010. 392 s.
3. Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy: u trokh tomakh. T. 3. Vydannia druhe, vypravlene. Kyiv: Akonit, 2001. 656 s.
4. Nevzorov I. Heneza ta rozvytok uiavlen pro pryrodu pravovykh fiktsii u natsionalnii ta svitovii yurysprudentsii. *Yurydychnyi visnyk.* 2020. № 6. S. 19–30.
5. Jhering R. Dukh rymskoho prava. Berlin, 1981. R. 212.
6. Zelenko I. P. Osnovy klasyfikatsii pravovykh fiktsii. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia.* 2020. № 1(1). S. 13–17.
7. Mashruvala P. Yurydychni fiktsii: chy vid vas vony pravovoi realnosti? *Mizhnarodnyi zhurnal pravovykh nauk ta innovatsii.* 2020. Vyp. 2. Vyp. 3. R. 76–82.
8. Teoriia derzhavy ta prava: navch. posib. / Ie. V. Bilozorov, V. P. Vlasenko, O. B. Horova, A. M. Zavalnyi, N. V. Zaiats ta in.; za zah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 s.
9. Shutak I. D. Yurydychna tekhnika: kurs lektsii. Ivano-Frankivsk: Laboratoriia akademichnykh doslidzhen pravovoho rehuliuvannia ta yurydychnoi tekhniky. Drohobych: Kolo, 2015. 228 s.
10. Cheremkov D. V. Yurydychni prezumptsii ta fiktsii u tsyvilnomu protsesi Ukrainy: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata yurydychnykh nauk: 12.00.03 / Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 2015. 20 s.
11. Tkachuk O. S. Fiktsii u tsyvilnomu protsesi Ukrainy: teoretychni ta praktychni aspekty. *Naukovyi visnyk humanitarnoho universytetu. Seriia yurysprudentsiia.* 2015. № 17. Tom 2. S. 16–19.
12. Mozoliuk-Bodnar L. M. Vplyv yurydychnoi tekhniky na zmitsnennia derzhavnoi dystsypliny: teoretychnyi analiz. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Yurydychni nauky.* 2021. № 1. Tom 32(71). S. 7–11.
13. Kaliuzhnyi R. A., Shapenko L. O. Naukovi zasady pravotvorchosti ta yurydychnoi tekhniky: kurs lektsii. Kyiv: Liudmyla, 2019. 74 s.
14. Ulianovska O. Sutnist pravovoi fiktsii. *Pravo Ukrainy.* 2011. № 1. S. 84–188.
15. Borshchevskyi I. V., Hryn O. D. Poniattia ta klasyfikatsiia pravovykh fiktsii u suchasnii pravovii nautsi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo.* 2021. Vyp. 67. S. 11–14.

Уколов О. Л. Фікції в сучасному праві та їх використання

У статті досліджується проблема юридичних фікцій як важливої категорії в теорії права, що має значний вплив на правове регулювання та правозастосовчу практику. Юридичні фікції є інструментами правової техніки, що використовуються для створення умовних правових припущень, які у певних ситуаціях визнаються за істинні з точки зору права, навіть якщо вони не відповідають фактичній реальності. Незважаючи на свою умовність, ці припущення мають обов'язкову юридичну силу та визначають правові наслідки для осіб, які потрапляють під їх дію.

Автор звертає увагу на історичні корені фікцій, зокрема їх застосування в римському праві, де фікції використовувалися як інструмент для адаптації правової системи до реалій, які неможливо було б вирішити через традиційні правові інститути. Протягом століть фікції стали важливим елементом розвитку правових систем різних країн, зокрема й української, де вони використовуються для регулювання широкого кола правовідносин.

У статті детально аналізуються основні аспекти юридичних фікцій, зокрема, їхня природа та відмінності від інших правових конструкцій, таких як презумпції та аналогії права. Фікція, на відміну від презумпції, не є припущенням, яке може бути спростоване доказами. Вона є абсолютно непохитною у своїй юридичній значущості, незважаючи на можливі фактичні неточності. Це робить її важливим інструментом для досягнення юридичної стабільності та передбачуваності в правовій системі.

Також у статті розглядається роль юридичних фікцій у різних галузях права. Наприклад, у матеріальному праві фікції можуть бути застосовані для регулювання статусу осіб (наприклад, презумпція безвісної відсутності особи) чи права на власність, а в процесуальному праві – для визначення строків позовної давності або застосування певних процедур до осіб, які перебувають у складних правових ситуаціях. Окремо розглядається роль фікцій в адміністративному та цивільному процесах, зокрема в контексті забезпечення права на захист, а також їх значення в правотворчості та судовій практиці.

Важливим аспектом є критичний аналіз застосування юридичних фікцій у практиці сучасного правозастосування. У статті розглядаються приклади із законодавства України, де закріплені фікції, що викорис-

товуються для врегулювання правовідносин. Це може включати ситуації, де особа, яка перебуває в стані безвісної відсутності, вважається мертвою, або де існують спеціальні припущення щодо термінів позовної давності.

Автор наголошує на необхідності чіткого і правильного застосування фікцій у правовій практиці. Вони повинні бути адаптовані до реальних обставин правових відносин і мати чітке законодавче підґрунтя. Використання фікцій потребує високого рівня правової обізнаності та уважності з боку суддів, юристів і правозастосовчих органів, оскільки неуважне або неправильне застосування фікцій може призвести до порушення прав і свобод громадян.

Стаття також акцентує увагу на необхідності розвитку теоретичних основ застосування фікцій у праві. Попри їх важливість, у багатьох правових системах досі існує потреба в уточненні та систематизації використання фікцій. Окремо обговорюється їх місце в системі правових норм та інститутів, а також пропонується ввести певні правові реформи для вдосконалення застосування фікцій у правовій практиці.

Підкреслюється, що юридичні фікції є незамінним інструментом для адаптації правової системи до постійно змінюваних умов соціального розвитку. Вони дають змогу вирішувати складні правові питання, забезпечуючи стабільність і прогнозованість у правових відносинах, що є важливою умовою для розвитку правової держави.

Ключові слова: юридична фікція, правова категорія, правозастосування, юридична техніка, правова система.

Ukolov O. L. Fictions in modern law and their use

The article examines the issue of legal fictions as an important category in legal theory which has a significant impact on legal regulation and law enforcement practice. Legal fictions are instruments of legal technique used to create conditional legal assumptions which in certain situations are recognized as true from the point of view of law, even if they do not correspond to actual reality. Despite their conditional nature, these assumptions are legally binding and determine the legal consequences for the persons subject to them.

The author draws attention to the historical roots of fictions, in particular, their use in Roman law, where fictions were used as a tool to adapt the legal system to realities that could not be resolved through traditional legal institutions. Over the centuries, fictions have become an important element in the development of legal systems of various countries, including Ukraine, where they are used to regulate a wide range of legal relations.

The article analyzes in detail the main aspects of legal fictions, including their nature and differences from other legal constructs, such as presumptions and analogies of law. Unlike a presumption, a fiction is not an assumption that can be refuted by evidence. It is absolutely unshakable in its legal significance, despite possible factual inaccuracies. This makes it an important tool for achieving legal stability and predictability in the legal system.

The article also discusses the role of legal fictions in various branches of law. For example, in substantive law, fictions can be used to regulate the status of persons (e.g., the presumption of a person's missing) or property rights, and in procedural law, to determine the limitation period or apply certain procedures to persons in difficult legal situations. The role of fictions in administrative and civil proceedings, in particular in the context of ensuring the right to defense, as well as their importance in lawmaking and judicial practice, is also considered.

An important aspect is a critical analysis of the use of legal fictions in the practice of modern law enforcement. The article examines examples from Ukrainian legislation which enshrine fictions used to regulate legal relations. This may include situations where a person who is in a state of unknown absence is presumed dead, or where there are special assumptions regarding the limitation period.

The author emphasizes the need for clear and correct application of fictions in legal practice. They should be adapted to the real circumstances of legal relations and have a clear legal basis. The use of fictions requires a high level of legal awareness and attentiveness on the part of judges, lawyers and law enforcement agencies, since inattentive or incorrect application of fictions may lead to violation of the rights and freedoms of citizens.

The article also emphasizes the need to develop the theoretical basis for the use of fictions in law. Despite their importance, many legal systems still need to clarify and systematize the use of fictions. The author also discusses their place in the system of legal norms and institutions, and proposes to introduce certain legal reforms to improve the use of fictions in legal practice.

In conclusion, the author emphasizes that legal fictions are an indispensable tool for adapting the legal system to the constantly changing conditions of social development. They allow solving complex legal issues, ensuring stability and predictability in legal relations, which is an important condition for the development of the rule of law.

Key words: legal fiction, legal category, law enforcement, legal technique, legal system.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-460-466

УДК 349.3

Іван Олександрович Хомич,
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0001-0822-2084

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ПЕНСІЮ В СОЛІДАРНИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Більшість країн Європейського Союзу сьогодні стикаються з низкою викликів для їх пенсійних систем, які пов'язані зі старінням населення, низькою народжуваністю, зростанням частки громадян пенсійного віку, необхідністю підвищення пенсійного віку та страхового стажу, нестабільністю фінансової сфери, частими економічними кризами, високим рівнем інфляції та ін. В Україні існують додаткові серйозні проблеми, що впливають на всі сфери соціального життя, зокрема пенсійну: повномасштабна війна, масовий виїзд через неї населення працездатного віку за кордон, велика кількість людей з інвалідністю. Натепер співвідношення тих, хто отримує пенсію, та тих, хто забезпечує її виплату, становить один до одного, що є критичним показником.

Водночас Україна як соціальна держава бере на себе зобов'язання підтримувати своїх громадян у старості та забезпечувати їм гідний рівень життя. Основним завданням соціальної політики є справедливий перерозподіл фінансових ресурсів для збалансованого поділу прибутків серед населення. Однак російське вторгнення поставило під загрозу та ускладнило функціонування низки інституцій; це стосується і сфери пенсійного забезпечення, яка й до цього потребувала докорінного реформування.

З огляду на викладене та в контексті євроінтеграції України аналіз пенсійних систем країн ЄС має істотне значення для розуміння того, як кожна з них вирішує проблеми, пов'язані з демографічними та забезпеченням належного рівня соціального захисту своїх громадян. Дійсно Європа стикається зі значним дефіцитом робочої сили та відповідним зниженням продуктивності праці. Ці виклики, зумовлені демографічними змінами, стрімким технологічним розвитком і умовами праці в деяких галузях виробництва, потребують особливої уваги. З метою їх вирішення Європейський Парламент, Рада та Комісія у 2017 році на саміті у Ґетеборзі прийняли європейську опору соціальних прав, у якій закріпили 20 ключових принципів, що слугують орієнтиром на шляху до сильної соціальної Європи, що є справедливою, інклюзивною та сповненою можливостей для всіх категорій населення. Однією з таких засад є забезпечення права на пенсію для всіх працівників і самозайнятих осіб, що відповідає їхнім внескам і забезпечує достатній рівень доходу для належного рівня життя [1].

Метою статті є дослідження викликів і перспектив реалізації права на пенсію в солідарних системах держав – членів ЄС і можливість адаптації позитивного досвіду до законодавства України.

Методологія дослідження. У статті використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що сприяло забезпеченню концептуальної єдності дослідження. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення пенсійних систем деяких європейських країн (Німеччини, Польщі, Франції) з метою виявлення позитивного зарубіжного досвіду. Метод логічного аналізу допоміг опрацювати дані щодо основних показників досліджуваних пенсійних систем. Застосування системно-структурного методу дало змогу дослідити структуру пенсійних систем у країнах, що розглядаються. Використання методу узагальнення дало змогу зробити висновки про необхідність реформування пенсійної системи України на основі досвіду проаналізованих країн.

Основні результати дослідження. Нагадаємо, що солідарна система пенсійного забезпечення виникла завдяки О. Бісмарку, який у 1889 році запровадив її для німецьких працівників. Ця модель заснована на принципі «солідарності поколінь», за якою гроші від внесків працюючих йдуть на виплату пенсій вже непрацездатним громадянам. У більшості країн діє змішана система, в якій домінує або накопичувальна, або солідарна; остання переважає у таких країнах, як Австрія, Бельгія, Франція, Італія, ФРН, Греція, Швеція, Польща та ін. Їй притаманні такі чинники: 1) частка заробітної плати у ВВП становить 45–50 %; 2) частка коштів на пенсійне страхування дорівнює 10–15 % ВВП; 3) частка додаткового договірного (недержавного) корпоративного пенсійного страхування становить 2–3 % ВВП. Стандартно пенсія становить близько 70 % від середнього розміру заробітної плати. Для середнього класу цих країн характерні високі накопичення пенсійних активів до настання пенсійного віку [2, с. 92].

Розглянемо деякі з цих країн докладніше. Наприклад, пенсійна система Німеччини має у своїй основі трирівневу модель.

I. Державна пенсійна система (обов'язкове страхування – gesetzliche Rentenversicherung, GRV). Перший рівень є головним механізмом пенсійного забезпечення більшості працівників. Він фінансується за принципом «покоління, що працює, утримує пенсіонерів» (pay-as-you-go (solidary) pension system) за рахунок внесків працівників і роботодавців, які сплачують по 9,3 % суми заробітної плати кожен. Розмір пенсії залежить не лише від стажу роботи та розміру відрахувань, а й віку особи, яка виходить на пенсію, періоду навчання, наявності дітей, відпустки по догляду за ними, служби в армії та інші життєві обставини.

II. Пенсійне забезпечення на рівні підприємства (Betriebliche Altersversorgung, BAV) – це додаткове пенсійне забезпечення, яке надають роботодавці. Його фінансування здійснюється через спеціальні фонди або страхові компанії. Така практика є поширеною у великих компаніях і підприємствах.

III. Приватне пенсійне забезпечення (Private Altersvorsorge) передбачає добровільне страхування та накопичувальні пенсійні плани. Наприклад, Riester – це приватний пенсійний план, що підтримується державними субсидіями та податковими пільгами (назва походить від Вальтера Рістера – тодішнього міністра праці на момент введення програми). Для «активації» плану потрібно зробити мінімальний особистий внесок, на який «накладаються» надбавки від держави. Крім того, залежно від індивідуальної ситуації можливі додаткові податкові пільги та бонуси. Особа вправі розраховувати на базову державну субсидію в розмірі 175 євро на рік, якщо відкладає 4 % свого доходу на пенсію за планом Riester. Крім того, держава забезпечує максимальну прозорість таких пенсійних планів: раз на рік платник отримує детальну інформацію про стан пенсії [3].

Розмір пенсії визначається за формулою DRV, за якою враховуються такі фактори: оціночні бали (залежать від щорічних внесків до фондів пенсійного страхування); вік виходу на пенсію; поточна «пенсійна вартість» (рівень її співвідношення до заробітної плати); вид пенсії (наприклад, пенсія за віком, по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника). Працівники можуть розрахувати свою майбутню пенсію за допомогою інформації про неї, яка надсилається особі щорічно починаючи з 27-річного віку, або за допомогою онлайн-калькулятора DRV.

Пенсія у 1800 євро розцінюється як вища за середню, але не велика. Заможним вважається пенсіонер з максимальною пенсією близько 3400 євро, що, однак, є недосяжним для більшості людей. Майже третина пенсіонерів отримує менше 1100 євро, що є показником бідності. Середніми пенсійними виплатами вважаються суми у 1200–1800 євро [4].

Зростання тривалості життя та зниження народжуваності призводять до старіння населення Німеччини та дисбалансу між пенсіонерами та працюючими. Щоб вирішити ці проблеми, німецький законодавець планує підвищити пенсійний вік на 7 місяців (після завершення переходу до 67-річного віку виходу на пенсію), що відбудеться у період з 2030 по 2040 рік.

Ще одним регулюючим фактором для забезпечення фінансової стабільності обов'язкового пенсійного страхування є рівень пенсій. На сьогодні «пенсійний пакет II» передбачає як головну зміну підвищення «порогового» рівня пенсій у 48 % до 2039 року. Пенсійний рівень показує співвідношення між стандартною пенсією (на основі 45 років сплати внесків за середнього заробітку) та середньою зарплатою працівника.

Із метою забезпечення більш стійкого та справедливого для різних поколінь фінансування пенсійної системи з 2004 року передбачено стримування зростання пенсій. Це обмеження тепер буде скасоване, якщо рівень пенсій впаде нижче 48 %. Через це витрати на пенсійне страхування до 2045 року зростуть приблизно на 500 мільярдів євро. Додаткове підвищення ставки пенсійних внесків своєю чергою до 2045 року складе 1,4 відсоткового пункту, що становитиме близько 22,7 % [5].

Пенсійна система Франції також складається з трьох рівнів: рівень I – базова пенсійна система; рівень II – обов'язкове додаткове пенсійне забезпечення; рівень III – добровільні пенсійні заощадження.

Французька пенсійна система складається з кількох схем першого та другого рівнів залежно від професії або форми зайнятості. Усі працівники в обов'язковому порядку є учасниками схеми першого та другого рівнів. Існують також кілька спеціальних пенсійних схем, які можна поділити на три групи: 1) схема для державних службовців, суддів та військових; 2) схема для державних службовців, що працюють у місцевих органах влади та лікарнях; 3) інші схеми в рамках певної професії або компанії. До останніх належать плани, які регламентують виплату пенсій, зокрема, для працівників державних промислових підприємств, моряків, релігійних лідерів, портових, театральних працівників і т. д.

Внески до пенсійної системи роблять як роботодавець, так і працівник (2,02 % заробітної плати плюс 8,55 % для PSS; 0,40 % зарплати плюс 6,90 % для PSS відповідно). Ці вкладення, відомі як «Cotisations Vieillesse», спрямовуються на фінансування виплат нинішнім пенсіонерам. Внески розраховуються за двома ставками: без обмежень на всю зарплату та з обмеженням на частину заробітку до €3,864 (так званий «plafond de sécurité sociale» або «PSS»).

Мінімальний вік виходу на пенсію поступово підвищуватиметься до 2030 року і становитиме 64 роки; однак повну пенсію можна отримати лише у 67 років незалежно від кількості сплачених внесків. Пенсія розраховується на основі трьох факторів: 1) страховий період: загальна тривалість професійної діяльності, що вимірюється у кварталах (по 3 місяці); 2) мінімальний період, необхідний для отримання повної пенсії: 167 кварталів для тих, хто народився у 1957 році, та 172 квартали для тих, хто народився у 1965 році та пізніше; 3) достроковість виходу на пенсію: пенсія зменшується пропорційно та може бути додатково знижена на 1,25 % за кожен квартал, якого не вистачає до 20 кварталів). Наприклад, якщо працівник, народжений після 1965 року, працював 169 кварталів замість 172, він отримає 98,2 % від пенсії.

Приватні пенсійні плани у Франції не є настільки популярними, як, скажімо, у Великій Британії, США та деяких інших країнах. Наприклад, у Великій Британії, де середня державна пенсія становить лише 28 % заробітку особи на момент виходу на пенсію (тоді як у Франції цей показник сягає 74 %), наявність додаткових пенсійних заощаджень є поширеною практикою, а багато компаній пропонують своїм працівникам корпоративні пенсійні схеми.

Єдиний доступний у Франції приватний пенсійний план – це Plan d'Epargne Retraite (PER), який із 1 жовтня 2019 року PER поступово замінює собою Plan d'Epargne Retraite Populaire (PERP), та Madelin (аналогічний план пенсійних заощаджень для самозайнятих осіб). Головна відмінність між PER та PERP/Madelin полягає у більшій гнучкості щодо сум і періодичності внесків, а також у виборі способу отримання коштів після досягнення пенсійного віку – у вигляді капіталу, ренти або комбінації обох варіантів.

Більшість банків пропонують PER, адже його основна перевага – це податкові пільги – заощадження, вкладені у PER, PERP чи Madelin, підлягають податковому відрахуванню у межах до 10 % суми доходу. Для осіб із високим рівнем оподаткування у Франції це є дуже вигідним рішенням [6].

Франція, як і більшість країн ЄС, зіткнулася з такими проблемами, як старіння населення та зростання частки громадян пенсійного віку. Із метою їх вирішення у 2023 році була проведена пенсійна реформа, в якій закріплено поступове підвищення мінімального віку виходу на пенсію в усіх пенсійних схемах із 62 до 64 років із темпом плюс три місяці на рік, починаючи з 1 вересня 2023 року. Наприклад, люди, народжені у 1962 році, зможуть вийти на пенсію у 62 роки та 6 місяців, а народжені у 1968 році – у 64 роки. Крім того, передбачено прискорення реформи 2014 року з питань збільшення необхідного страхового стажу для отримання повної пенсії. Тепер період внесків зростатиме на три місяці для кожного покоління (замість кожних трьох поколінь), а цільовий

страховий стаж у 43 роки буде досягнутий для народжених 1965 року (замість 1973 року). Вік, у якому можна вийти на пенсію без відрахувань, незалежно від страхового стажу, залишається 67 років.

Також реформою передбачені додаткові заходи для захисту окремих категорій працівників. Так, вік виходу на пенсію для людей з інвалідністю залишається 62 роки, а для працівників, які отримали виробничу травму або професійне захворювання, – 60 років, якщо ступінь інвалідності становить 20 % і більше. Якщо ж інвалідність становить 10–19 %, пенсійний вік підвищується до 62 років, а мінімальний стаж роботи у шкідливих умовах для отримання права на достроковий вихід на пенсію скорочується з 17 до 5 років. Право на достроковий вихід на пенсію поширюється на осіб, які почали працювати у 20–21 рік, а працівники, які розпочали трудову діяльність до 18 років, тепер можуть вийти на пенсію у 60 років (за певних умов).

Крім того, із запровадженням реформи максимальний рівень мінімальної пенсії за трудовий стаж у приватному секторі було підвищено, і тепер вона індексується відповідно до мінімальної заробітної плати на момент виходу на пенсію. Це гарантує, що майбутні пенсіонери, які пропрацювали достатню кількість років і отримували мінімальну зарплату, отримуватимуть 85 % мінімальної заробітної плати (приблизно €1 200 брутто на місяць (сума вказана без відрахувань)). Також були підвищені невеликі пенсії деяких категорій пенсіонерів.

Періоди догляду за дітьми (assurance vieillesse des parents au foyer) тепер зараховуються при визначенні права на дострокову пенсію за тривалий трудовий стаж (до 4 кварталів), а також під час розрахунку мінімальної пенсії за вислугу років.

До того ж були закриті спеціальні пенсійні схеми для нових співробітників RATP (паризького транспорту), енергетичного та газового секторів, Banque de France (Банку Франції – державного центрального банку країни), нотаріусів, CESE (Економічної, соціальної та екологічної ради Франції), починаючи з вересня 2023 року; тепер усі вони підпадають під загальну пенсійну систему.

Мінімальний вік виходу на пенсію для працівників строкової служби (наприклад, поліцейських, пожежників тощо) поступово підвищуватиметься на 2 роки (з 57 до 59 років для представників стандартної активної служби і з 52 до 54 років для особливо активної, наприклад, наглядачів у в'язницях) [7].

Пенсійна система Польщі включає державний пенсійний фонд (ZUS), приватні пенсійні фонди та індивідуальні заощадження. Основними принципами системи є обов'язкові внески із заробітної плати, мінімальний страховий стаж для отримання пенсії, а також можливість врахування стажу, набутого в інших країнах, зокрема в Україні.

Державний пенсійний фонд (Zakład Ubezpieczeń Społecznych – ZUS) є основним елементом пенсійної системи Польщі, до якого всі працівники щомісяця відраховують 12 % своєї заробітної плати. Виплати із ZUS здійснюються з державного фонду соціального страхування, який гарантує базову пенсію для всіх офіційно зареєстрованих працівників.

Другим елементом системи є приватні пенсійні фонди, які отримують 7,8 % зарплати працівника. Ці фонди інвестують отримані кошти у різні цінні папери та активи, що дає змогу накопичити додаткові кошти на майбутню пенсію. Працівники можуть самостійно обирати, у який фонд направляти свої внески, що надає певну гнучкість у керуванні пенсійними заощадженнями.

Громадяни також можуть відкривати пенсійні рахунки у банках для накопичення індивідуальних заощаджень. Така практика є добровільною, а вкладення дають можливість збільшити суму майбутніх пенсійних виплат та забезпечити себе фінансово в старості.

У Польщі пенсійний вік становить 60 років для жінок та 65 років для чоловіків. Це фіксовані вікові межі, після яких громадяни можуть вийти на пенсію та отримувати відповідні виплати.

Мінімальний страховий стаж також є важливим критерієм для отримання пенсії та становить 25 років для чоловіків та 20 років – для жінок. Цей стаж має бути накопичений під час офіційної трудової діяльності та включає періоди, за які здійснювалися страхові внески до пенсійного фонду.

Розмір пенсії розраховується за такою формулою: загальна сума страхових внесків, індексована на дату призначення виплат, ділиться на кількість місяців, що залишилися до кінця прогнозованої тривалості життя пенсіонера. Цей метод враховує як розмір заробітної плати, так і тривалість трудової діяльності, що робить розрахунок справедливим та збалансованим [8].

Польща є однією з країн ЄС, де старіння населення проходить пришвидшеними темпами. До того ж, коли країна приєдналася до Союзу, Європейська Комісія вимагала від неї відповідності Маастрихтським критеріям та ініціювала проведення Процедури надмірного дефіциту (Excessive deficit procedure (EDP) – це механізм, який ініціює Європейська Комісія щодо будь-якої держави – члена Європейського Союзу, в якій перевищено граничний рівень бюджетного дефіциту, встановлений законодавством Пакту стабільності та зростання. EDP передбачає низку етапів, що можуть завершитися санкціями, аби стимулювати країну-члена врегулювати бюджетний дефіцит) [9].

Із метою подолання цих викликів була проведена пенсійна реформа 2011–2013 років, у рамках якої відбулося суттєве скорочення внесків до приватних пенсійних фондів, спрямоване на зменшення дефіциту пенсійного фонду ZUS удвічі. Також було скорочено кількість учасників другого рівня пенсійної системи та повернуто значну частину активів приватних фондів до ZUS і державної системи фінансування. Результатом цих зусиль стало зменшення дефіциту ZUS у середньостроковій перспективі та зниження рівня державного боргу на 10–11 % ВВП. Завдяки цим заходам Європейська Комісія у 2015 році виключила Польщу з процедури EDP. До того ж реформи здобули підтримку громадськості завдяки прозорому механізму нарахування пенсій із високими коефіцієнтами заміщення [10].

В Україні також діє пенсійна система, заснована на принципі солідарності поколінь. Це означає, що нинішні працівники зі своїх страхових внесків фінансують пенсії тих, хто вже завершив трудову діяльність, тобто кошти, що надходять до Пенсійного фонду, одразу спрямовуються на виплату пенсій.

Перший рівень – це солідарна система обов'язкового державного пенсійного страхування, яка базується на принципах солідарності та субсидування; пенсії та соціальні послуги виплачуються за рахунок Пенсійного фонду відповідно до умов і порядку, визначених Законом України «Про обов'язкове державне пенсійне страхування». Це традиційний вид державного пенсійного забезпечення, до якого звикло суспільство: працюючі громадяни сплачують встановлені внески до Пенсійного фонду України, а пенсії виплачуються нинішнім пенсіонерам за рахунок цих внесків [11].

Другий рівень – це накопичувальна система обов'язкового державного пенсійного страхування, яка передбачає накопичення коштів застрахованих осіб у накопичувальному фонді та фінансування витрат на довічне пенсійне страхування та одноразові виплати відповідно до умов і порядку, визначених законом. Згідно з вимогами цього рівня роботодавець зобов'язаний перераховувати кошти на особистий пенсійний рахунок працівника в акредитований недержавний пенсійний фонд або Накопичувальний фонд. Після виходу на пенсію працівник отримуватиме виплати з цього рахунку, а їх розмір буде прямо залежати від суми коштів, накопичених на його (її) особистому рахунку [11].

Третій рівень – це система добровільного недержавного пенсійного забезпечення. Вона базується на принципах добровільної участі громадян, роботодавців та їхніх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень для отримання виплат за умовами та у порядку, передбаченому законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. У межах цієї системи фізичні особи та роботодавці добровільно перераховують внески на свою користь або на користь третіх осіб на індивідуальні пенсійні рахунки у недержавних пенсійних фондах. Розмір пенсії, що виплачується недержавним пенсійним фондом, безпосередньо залежить від суми коштів, накопичених на індивідуальному пенсійному рахунку; також передбачена можливість успадкування накопичень [11].

Перший і другий рівні пенсійної системи в Україні становлять обов'язкове державне пенсійне страхування. Другий і третій рівні пенсійної системи України є накопичувальними. Наразі в Україні запроваджені перший і третій рівні, впровадження обов'язкової накопичувальної системи уряд ще розглядає.

Зауважимо, що норма про запровадження обов'язкової накопичувальної системи (другого рівня) з'явилася в українському пенсійному законодавстві ще у 2004 році, тобто 20 років тому. Проте весь цей час реформу відкладали через її «несвоєчасність». Варто зазначити, що у Законодавчому плані Верховної Ради України на 2024 рік було кілька законопроєктів, пов'язаних із реформою пенсійної системи, проте жоден з них не позначений як євроінтеграційний, що є прикрим фактом, адже питання пенсійного забезпечення входить не лише до загального порядку денного, а й до конкретних вимог Європейської Комісії до України. Зокрема, це відповідність українського зако-

нодавства Регламенту ЄС 883/2004 про координацію систем соціального забезпечення, Директиві 98/49/ЄС про захист додаткових пенсійних прав найманих працівників і самозайнятих осіб, Директиві 2014/50/ЄС щодо мінімальних вимог для підвищення мобільності працівників.

За даними ПФУ, у 2025 році середня пенсія по Україні становить 5789 гривень на місяць. Це дорівнює приблизно 128 євро. Водночас 26 % пенсіонерів (а це найбільша частина) отримують менше ніж 3000 гривень; 61,7 % отримують виплату, що менша за 5000 гривень, і лише 12,3 % пенсіонерів отримують понад 10 000 гривень. Водночас фактичний прожитковий мінімум для людини, яка втратила працездатність, становить уже понад 6,5 тис. гривень. Тобто всі українські пенсіонери, які отримують менше зазначеної суми, перебувають за межею бідності [12].

Відповідно реформа пенсійної системи в Україні не просто актуальна – ми запізнилися з нею на 20 років, адже солідарна пенсійна система вже давно вичерпала себе, а впровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи в Україні постійно відкладається. Ще на початку цього процесу у 2004 році Україна була однією з останніх країн колишнього СРСР, де діяла виключно солідарна пенсійна схема. Тим часом у розвинених країнах накопичувальні пенсії існують уже десятиліттями, що дало змогу їм досягти значних результатів у сфері пенсійного забезпечення.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що багаторічний досвід функціонування пенсійних систем свідчить про необхідність переходу до багаторівневих моделей. Вони дають змогу використовувати як розподільчі, так і накопичувальні пенсійні програми, що дає змогу громадянам отримувати гідне забезпечення у похилому віці. Крім того, пенсійні системи європейських країн вважаються більш ефективними та стабільними через наявність принаймні одного вбудованого механізму коригування пенсійних програм (наприклад, автоматичне підняття пенсійного віку, пов'язане зі збільшенням очікуваної тривалості життя населення). Також у розвинених країнах зростання пенсійних активів було підтримано політичними ініціативами, спрямованими на диверсифікацію джерел фінансування пенсій для створення більш стійких пенсійних систем і покращення рівня пенсійного забезпечення громадян. Відповідно у більшості європейських держав понад половина працездатного населення бере участь у накопичувальних пенсійних програмах [11].

Україна також обрала шлях формування багаторівневої пенсійної моделі, однак поки що не надто успішно. Наразі вона стикається з низкою викликів, які характерні як для всіх європейських країн загалом, так і для нашої держави зокрема. Усі ці фактори додатково стимулюють необхідність якнайшвидшого впровадження найкращих європейських практик пенсійного забезпечення, наближення українського законодавства до норм ЄС і розробки додаткових заходів, які допоможуть Україні забезпечити гідний рівень життя своїх громадян у старості.

Перспективами подальших досліджень є вивчення позитивного досвіду у регулюванні питань пенсійного забезпечення інших провідних країн Європи та світу.

Список використаних джерел

1. European Commission (2023). The European Pillar of Social Rights in 20 principles. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/european-pillar-social-rights-20-principles_en
2. Буряченко О. Є. Пенсійна система в Україні: історія становлення і теоретичні засади розвитку на сучасному етапі національного державотворення: дис…. канд. наук з держ. управ.: 25.00.01. Київ, 2017. 252 с. С. 92.
3. Deutsche Rentenversicherung (2025). Die drei Säulen der Altersvorsorge. URL: https://www.deutsche-rentenversicherung.de/DRV/DE/Rente/Moeglichkeiten-der-Altersvorsorge/Drei-Saeulen-der-AV/DS-Die-drei-Saeulen-der-Altersvorsorge.html
4. Daniel Herndler (2024). Berechnung: So hoch fällt die durchschnittliche Rente in Deutschland aus. URL: https://www.finanz.de/news/artikel-10137/
5. Michaela Grimm and Arne Holzhausen (2023). Reforming against the demographic block. Allianz Global Pension Report 2023. Germany: Allianz Group Economic Research. URL: https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/economic-research/publications/specials/en/2023/april/2023-04-19-PensionReport.pdf
6. FrenchEntrée (2024). Everything You Need to Know About French Pensions. URL: https://www.frenchentree.com/living-in-france/retiring/everything-you-need-to-know-about-french-pensions/

7. Ministry of Economy and Finance, French Treasury (2023). 2024 Ageing Report. France – Country Fiche. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/document/download/e412927a-ea31-406d-bb6c-c925914123e9_en?filename=2024-ageing-report-country-fiche-France.pdf
8. Elena Chernenko (2024). Pension system in Poland. URL: https://heybus.com.ua/en/poland/pension-system-in-poland
9. Eurostat (n.d.). Glossary: Excessive deficit procedure (EDP). URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Excessive_deficit_procedure_(EDP)
10. Michał Polakowski and Krzysztof Hagemejer (2018). Reversing Pension Privatization: The Case of Polish Pension Reform and Re-Reforms. ESS – Working Paper No. 68. Geneva: International Labour Office. URL: https://www.social-protection.org/gimi/Media.action;jsessionid=UujHpjDXXjnH6QMZ-MXxiByEh81Ctqwn1Tij8xMvrMLnJJFduHgW!-1542118223?id=16597
11. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#n182
12. Пулатова К. Середня пенсія в Україні та в країнах Європи: скільки отримують пенсіонери за кордоном. *УНІАН* (17 березня 2025 р.). URL: https://www.unian.ua/society/kakaya-srednyaya-pensiya-v-ukraine-v-2025-godu-sravnenie-s-drugimi-stranami-12947322.html
13. OECD (2024). OECD Pensions Outlook 2024 (report). URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-pensions-outlook-2024_51510909-en/full-report.html

References

1. European Commission (2023). The European Pillar of Social Rights in 20 principles. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/european-pillar-social-rights-20-principles_en
2. Buriachenko O. Ye. Pensiina systema v Ukraini: istoriia stanovlennia i teoretychni zasady rozvytku na suchasnomu etapi natsionalnoho derzhavotvorennia: dys…. kand. nauk z derzh. uprav.: 25.00.01. Kyiv, 2017. 252 s.
3. Deutsche Rentenversicherung (2025). Die drei Säulen der Altersvorsorge. URL: https://www.deutsche-rentenversicherung.de/DRV/DE/Rente/Moeglichkeiten-der-Altersvorsorge/Drei-Saeulen-der-AV/DS-Die-drei-Saeulen-der-Altersvorsorge.html
4. Daniel Herndler (2024). Berechnung: So hoch fällt die durchschnittliche Rente in Deutschland aus. URL: https://www.finanz.de/news/artikel-10137/
5. Michaela Grimm and Arne Holzhausen (2023). Reforming against the demographic block. Allianz Global Pension Report 2023. Germany: Allianz Group Economic Research. URL: https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/economic-research/publications/specials/en/2023/april/2023-04-19-PensionReport.pdf
6. FrenchEntrée (2024). Everything You Need to Know About French Pensions. URL: https://www.frenchentree.com/living-in-france/retiring/everything-you-need-to-know-about-french-pensions/
7. Ministry of Economy and Finance, French Treasury (2023). 2024 Ageing Report. France – Country Fiche. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/document/download/e412927a-ea31-406d-bb6c-c925914123e9_en?filename=2024-ageing-report-country-fiche-France.pdf
8. Elena Chernenko (2024). Pension system in Poland. URL: https://heybus.com.ua/en/poland/pension-system-in-poland
9. Eurostat (n.d.). Glossary:Excessive deficit procedure (EDP). URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Excessive_deficit_procedure_(EDP)
10. Michał Polakowski and Krzysztof Hagemejer (2018). Reversing Pension Privatization: The Case of Polish Pension Reform and Re-Reforms. ESS – Working Paper No. 68. Geneva: International Labour Office. URL: https://www.social-protection.org/gimi/Media.action;jsessionid=UujHpjDXXjnH6QMZ-MXxiByEh81Ctqwn1Tij8xMvrMLnJJFduHgW!-1542118223?id=16597
11. Law of Ukraine No. 1058-IV. On Mandatory State Pension Insurance. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine,* July 09, 2003, 49–51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#n182
12. Pulatova, K. (2025). Average pension in Ukraine and in European countries: how much do pensioners abroad receive. *UNIAN*. URL: https://www.unian.ua/society/kakaya-srednyaya-pensiya-v-ukraine-v-2025-godu-sravnenie-s-drugimi-stranami-12947322.html
13. OECD (2024). OECD Pensions Outlook 2024 (report). URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-pensions-outlook-2024_51510909-en/full-report.html

Хомич І. О. Реалізація права на пенсію в солідарних системах України та країн Європейського Союзу: виклики та перспективи

Метою статті є вивчення викликів і перспектив реалізації права на пенсію в солідарних системах держав – членів Європейського Союзу та можливість адаптації позитивного досвіду до законодавства України. У рамках роботи розглянуто пенсійні моделі, які застосовуються у Німеччині, Польщі та Франції. Встановлено, що пенсійні системи цих країн мають у своїй основі трирівневі моделі, які дають змогу використовувати як розподільчі, так і накопичувальні пенсійні програми, що дає змогу громадянам отримувати гідне забезпечення в похилому віці. Крім того, пенсійні системи європейських країн вважаються більш ефективними та стабільними через наявність принаймні одного вбудованого механізму коригування пенсійних програм, який активується за певних визначених умов і впливає на саму структуру системи. Доведено, що Україна стикається з низкою викликів, які характерні як для всіх європейських країн загалом, так і для нашої держави зокрема. Усі ці фактори додатково стимулюють необхідність якнайшвидшого впровадження найкращих європейських практик пенсійного забезпечення, наближення українського законодавства до норм ЄС і розробки додаткових заходів, які допоможуть Україні забезпечити гідний рівень життя своїх громадян у старості.

Ключові слова: пенсія, солідарна пенсійна система, країни ЄС, трирівнева модель, механізм коригування, реформування, реалізація права, право соціального забезпечення, соціальне страхування, пенсійне страхування.

Khomych I. O. Implementing of the right to a pension in the Solidarity-Based Systems of Ukraine and European Union Countries: challenges and prospects

Analyzing the pension systems of foreign countries is important for understanding how each of them solves problems related to population aging and ensuring an adequate level of social protection for its citizens. Therefore, the aim of the article is to examine the challenges and prospects of implementing the right to a pension within the solidarity systems of European Union member states and the possibility of adapting positive experiences to Ukrainian legislation. The article employs a comprehensive set of general scientific and specialized methods, ensuring the conceptual unity of the study. These include the comparative method, analytical method, system and structural approach, and the method of generalization. The study explores the pension models applied in Germany, Poland, and France. Key indicators of the pension systems in these countries have been analyzed, including the amount of insurance contributions, retirement age, and insurance period. The research identifies the problems these States have encountered in this area and the measures taken to address them. It has been established that the pension systems of these countries are based on three-tier models, allowing the use of both distribution-based and funded pension programs, ensuring decent financial support for citizens in old age. Additionally, European pension systems are considered more effective and stable due to the presence of at least one built-in adjustment mechanism in pension programs, which is activated under specific conditions and influences the structure of the system itself. Besides, the growth in pension assets has been supported by policy initiatives aimed at diversifying retirement financing sources to create more resilient pension systems and improving retirement outcomes for individuals. Consequently, over half of the working-age population participates in asset-backed pension systems in most European countries. The study proves that Ukraine faces several challenges common to all European countries (such as population aging, low birth rates, an increasing proportion of pension-age citizens, and inflation) as well as challenges specific to Ukraine (such as war, mass migration of the working-age population abroad, a lack of internal financial resources, and the need for external funding). All these factors further emphasize the urgency of implementing the best European pension practices, aligning Ukrainian legislation with EU standards, and developing additional measures to ensure a decent quality of life for Ukraine's elderly population.

Key words: pension, solidarity pension system, EU countries, three-tier model, adjustment mechanism, reform.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-467-474

УДК 341:631:2; 341:018

Костянтин Валерійович Череповський,
аспірант кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7099-099X

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ І ЗАСОБИ ОБМЕЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ ЗАХИСТУ МІЖНАРОДНИХ ІНВЕСТИЦІЙ

Постановка проблеми. Оцінюючи важливість правових режимів іноземних інвестицій як стандартів ставлення до останніх на основі гарантій за міжнародними інвестиційними угодами (далі – МІУ), слід згадати, що, як пише український вчений Д. Скринька, не існує універсальних норм міжнародного права, що забороняють дискримінаційну політику держав у сфері транскордонних інвестицій [1, с.132–133], ба більше, у ст. 2(2;а) Хартії економічних прав і обов'язків держав 1974 року визначене право держав регулювати й контролювати іноземні інвестиції в межах дії своєї національної юрисдикції згідно з національними законами та постановами, відповідно до своїх національних цілей і першочергових завдань [2]. Адже, як йдеться і в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятій 1970 року резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2625, «кожна держава має право вільно обирати та розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи» [3]. З такого випливає невтішне для інвесторів-міжнародників: навіть за наявності відповідних загальних міжнародних гарантій щодо ставлення до інвестицій з-за кордону, відповідні проєкти може бути не тільки не допущено для реалізації на внутрішньому ринку, а й істотно обмежено після запуску аж до повного вилучення та (або) заборони. Цю статтю присвячено насамперед аналізу проблеми виявлення грані правомірності відповідних заходів держави та огляду основних нормативних тенденцій у міжнародно-правовій сфері захисту інвестицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи зазначене правове поле, професор сінгапурського університету М. Сорнараджа, який має досвід арбітра в міжнародно-інвестиційному «узгоджені інтересів», пише, що, хоча право держав змінювати економічну політику широко визнається в міжнародному праві, це право може бути обмежене зростаючою кількістю угод про міжнародну торгівлю та транскордонні інвестиції [4, с. 70]. Цим тезам співзвучні висновки професора Р. Дользера, який також наводить: «Як і будь-яка міжнародна угода, інвестиційна – зменшує простір суверенітету договірних сторін. Інвестиційна угода обмежить суверенне право держави підпорядковувати діяльність іноземних інвесторів внутрішній адміністративно-правовій системі. Причому кожна норма, що зазвичай міститься в МІУ, по-різному визначає та звужує державне регулювання. Така правова відповідь на ризики іноземних інвесторів з приводу стабільності правової бази та передбачуваності заходів. Інвестиційна угода врівноважує очікування інвестора щодо правової стабільності та потреби держави у здійсненні її суверенних прав, створюючи пріоритет інтересів іноземних інвесторів у порівнянні з положенням, що існує на основі загальних норм міжнародного права за відсутності МІУ» [5, с. 953]. Схожі тези щодо обмеження «абсолютного суверенітету» держав через практики укладення ними взагалі будь-яких угод було викладено і професором І. Лукашуком з посиланням на відомий звіт Генерального секретаря ООН К. Вальдхайма 1975 року [6, с. 29].

Зазначені вчені розглядали тему регулювання та контролювання міжнародних інвестицій у межах дії своєї національної юрисдикції здебільшого в загальних рисах. У національному ж науковому просторі присутнє і достатньо комплексне аналітичне дослідження щодо відповідних обмежень авторства О. Дмитрик і К. Токарєвої, і сегментовані наукові напрацювання, у тому числі з

наближенням до теми сучасних європейських тенденцій у сфері відповідних міжнародно-правових засобів авторства В. Поєдинок. Відповідні результати досліджень автором цього дослідження було дещо деталізовано та розширено, а ключовим чином – доопрацьовано, зокрема, на основі тез монографії О. Хрімлі стосовно субінституту державних гарантій захисту іноземних інвестицій.

Мета статті. Метою цього аналізу є наукова апробація фінальних результатів дисертаційного дослідження автора щодо одного з ключових правових режимів іноземних інвестицій як засобу захисту міжнародних інвестицій.

Виклад основного матеріалу. Величезною кількістю МІУ міжнародним інвесторам окремо гарантується створення цілого переліку правових режимів іноземних інвестицій, серед яких у загальному випадку будуть присутні справедливий і рівноправний режим, національний режим, режим найбільшого сприяння, режим повного захисту та безпеки, а також режими заборони незаконної експропріації та необґрунтованих або дискримінаційних заходів і деякі інші [7, с. 68]. Аналізуючи цей перелік, зважаючи на можливе існування порядку допуску іноземних інвестицій у межах правового режиму іноземного інвестування держави, слід встановити, що, оскільки в межах реалізації своїх соціальних функцій право здатне справляти на процеси економічного розвитку позитивний, нейтральний або негативний вплив, то, за логікою деталізації інструментів впливу, і правові режими іноземних інвестицій, з урахуванням їх можливих обмежень (виключень), за своїм економічним впливом такі в принципі можуть проявлятися як – пільгові (стимулюючі), нейтральні або стримуючі (обмежувальні) [8, с. 162–163; 1, с. 30]. До речі, виходячи саме з описаної логіки, правові режими іноземних інвестицій власне і дають змогу прогнозувати регулюючий економічний і соціальний вплив на соціальні та підприємницькі сфери.

З юридичного боку саме таким чином у спорах про інвестиції положення МІУ, що відповідають стандартам ставлення до іноземних інвестицій і стають основною правовою складовою скарг (позовів до держав), що передбачає чітке юридичне визначення відповідного порушення міжнародного зобов'язання, переконливе аргументування та доведення. Адже, незважаючи на те, що стандарти ставлення до іноземних інвестицій були закріплені угодами як стандартні міжнародні зобов'язання, держава-реципієнт не завжди буде у змозі забезпечити їх належне та неухильне дотримання, зокрема, через швидкість зміни міжнародних політичних або (та) економічних умов, що нині часто мають місце. Отже, інвестор з-за кордону, здійснюючи транскордонну інвестиційну діяльність, завжди ризикує тим, що в разі зміни політичної або економічної кон'юнктури в державі чи в світі, реалізації заходів лобіювання тощо його інвестиційні капітали можуть бути піддані різноманітним обмеженням і навіть вилученні [9, с. 121–132]. На додачу існує ризик того, що іноземні інвестиції можуть бути вилучені і без виплати не лише швидкої, адекватної та ефективної компенсації, а й узагалі – і відтак для інвестора цілком та повністю втрачені.

Отже, «проблемою номер один» міжнародного інвестиційного права залишається захист інвестицій іноземного інвестора, а принципового характеру набуває той правовий аспект, що визначає законність і правомірність регуляторних заходів держав, адже, як було встановлено, у міжнародному праві визнається право держав на здійснення обмежень діяльності інвестора, а у виняткових випадках, серед умов яких – слідування публічним інтересам, уникнення проявів дискримінації, додержання законних процедур та виплата компенсації, – навіть право на експропріацію власності [10, с. 321; 9, с. 121]. Своєю чергою аспект правомірності вилучення власності та здійснення інших обмежуючих заходів щодо прав та інтересів іноземних інвесторів, що можуть використовуватись як заходи державного регулювання іноземних інвестицій, формує для галузі міжнародного інвестиційного права «другу найважливішу проблему», якою, з одного боку, стає розрізнення дій держав, що втілюють непряму експропріацію, дискримінацію, несправедливе ставлення або (та) інші порушення міжнародних зобов'язань за МІУ, що й створює право оскарження через міжнародний арбітраж, і таким чином потенційний обов'язок відшкодування, а з іншого – заходів держав, що вжито в межах їхнього права на регулювання в суспільних інтересах, що такі заходи не мають компенсуватись [11, с. 71]. Адже, як пояснив арбітраж на основі NAFTA при вирішенні спору у справі Saluka Investments B. V. проти Чехії, «наразі міжнародним правом встановлено, що держави не зобов'язані виплачувати іноземному інвестору компенсацію, якщо під час звичайного виконання регулятивних повноважень ними недискримінаційним чином bona fide реалізуються правові заходи, спрямовані на загальний добробут» [12, § 255].

Право держави на регулювання в суспільних інтересах у міжнародному праві відоме здавна, де таке визначається низкою різнопланових термінів, серед яких – «регуляторні заходи держави», «поліцейські повноваження держави», «свобода державного регулювання» [11, с. 70]. Відповідна міжнародно-права доктрина не має загальноприйнятого визначення, але в загальному розумінні вважається, що в її рамках охоплено регуляторні заходи держав у напрямах запобігання деструктивним проявам як наслідку здійснення певної виробничо-комерційної діяльності, переслідування монополістичних або антиконкурентних практик, здійснення територіального планування чи регулювання ринків з метою реалізації суспільних інтересів, захисту навколишнього середовища або певних загальних (публічних) інтересів, що запроваджується через обмеження права іноземних інвесторів на реалізацію певної господарської діяльності шляхом встановлення контролю та дозвільно-регулювальних механізмів [13, с. 78; 4, с. 77–78]. Тобто комерційна діяльність іноземного інвестора через недотримання екологічних або санітарних норм буде обмежена або припинена, а примусове вилучення майна інвестора як санкція за порушення законодавства може не спричинити ані повернення, ані компенсації або ж відшкодування [13, с. 78].

Міжнародні зобов'язання встановлюють загальні правові рамки законних дій держави при здійсненні регулювання в суспільних інтересах, на практики ж, як відомо, може впливати безліч інших чинників та обставин. У результаті, з іншого боку інтересів, тобто на стороні інвестора з-за кордону, слід розуміти, що характерними ознаками, що вказують на незаконний або неправомірний характер регуляторних заходів, виступають, зокрема, відсутність у них справжнього складу переслідування громадської мети, існування прямої матеріальної або іншої зацікавленості держави, що є відмінною від реалізації суспільних інтересів, недотримання встановлених нормативно-правовими актами процедур, зловживання повноваженнями або (та) правами, а також різноманітні прояви дискримінації та несправедливого або неналежного ставлення. Через часто доволі широку увагу до міжнародних спорів про інвестиції важливим убачається їх загальний контекст, зв'язок з політичними та (або) міжнародно-політичними процесами. Проте жоден чинник не повинен розглядатися як вирішальний, оскільки, як про це наводиться у дослідженні правового явища експропріації UNCTAD, потрібна комплексна аналітична оцінка, щоб порівняно з високим порогом, установленим сучасним міжнародним правом, визначити, чи належить державі нести часом дуже й дуже сувору матеріальну відповідальність [13, с. 94]. Адже, якщо законність чи (та) правомірність регулювального заходу держави оспорюється, визначена положеннями МІУ або через прийняття Вашингтонської конвенції 1965 року міжнародна інвестиційна арбітражна установа, де, як відповідний Конвенції приклад окремий орган ООН – МЦУІС, урешті, отримає необхідну юрисдикцію, щоб установити, чи було здійснено урядом держави оскаржуваний іноземним інвестором захід для досягнення суспільної мети, чи міркування її посадовців становили тлумачення дещо іншого змісту, а відтак, державі через недотримання міжнародних договірних зобов'язань на адресу іноземного інвестора слід здійснити виплату відшкодування, компенсації.

Слід додати, що як правомірні, так і результативно оскаржувані з позиції норм міжнародного права заходи регулятивного впливу держав на інвестора можуть бути здійснені в рамках законодавчої, виконавчої або судової гілок влади – у формі законів, нормативно-правових актів, судових рішень. Норми ст. 201(1) NAFTA, рівно як і ст. 1(5) USMCA, визначають такі заходи як «будь-який закон, нормативний акт, процедуру, вимогу або практику» [14; 15]. Слід додати, що нормами 14.8(1) USMCA та ст. 13 Договору до Енергетичної хартії визначається заборона експропріювати чи націоналізувати інвестицію прямо або непрямо через такі заходи, що є еквівалентними експропріації або націоналізації, за винятком випадків, коли вони здійснюються: для суспільних (громадських) потреб; без дискримінації; з виплатою швидкої, адекватної та ефективної компенсації; відповідно до належної законної процедури [15; 16]. Зазначені формулювання прирівнюють до експропріації, зокрема повзучу експропріацію (англ.: creeping expropriation), що є різновидом непрямої експропріації, яку може бути визначено як поступове посягання на права власності інвестора, що, врешті-решт, знищує (чи майже знищує) вартість іноземних інвестицій чи позбавляє контролю інвестора над ними. При цьому низка актів держави, що приймаються у ході здійснення обмеження прав та інтересів інвестора, врешті, розглядаються як складові єдиного ставлення до інвестора або інвестиції [4, с. 208; 13, с. 11].

Незважаючи на те, що класичне визначення непрямої експропріації було надане ще 1983 року Арбітражем з вирішення спорів між Іраном і США у справі Starrett Housing проти Ірану [17, § 66], всеосяжного визначення такої експропріації не існує й досі, тож, у деяких МІУ зазначається лише перелік критеріїв, що передбачає проведення ретельного розслідування, заснованого на фактах [13, с. 57]. До прикладу, серед критеріїв визначення непрямої експропріації, згідно з додатком «Експропріація» типової двосторонньої інвестиційної угоди (далі – ДІД) США 2012 року, вельми розпливчасті: «економічний вплив регуляторного заходу; міра порушення розумних очікувань інвестора; характер заходу», де перший критерій з уточненням – «той факт, що вчинок або серія вчинків Сторони негативно впливають на економічну цінність інвестиції, сам по собі не свідчить про те, що мала місце непряма експропріація» [18]. Проте включення і таких норм у відповідні угоди, як вважається, стало важливою подією в міжнародній інвестиційній договірній практиці.

Отже, міжнародне інвестиційне право як регулятор реалізації двох принципів міжнародного права, згідно з якими держави здійснюють суверенітет над своїми територіями та природними ресурсами і поряд мають добросовісно виконувати міжнародні зобов'язання, зокрема, поважати набуті іноземцями права [10, с. 321], – зовсім недарма сфокусоване на регулюванні взаємин іноземного інвестора та держави перебування інвестицій останнього [19, с. 14]. Адже держава може суверенно реалізувати своє право на здійснення регуляторних повноважень не лише через надання чи ненадання дозволу на здійснення інвестування або запровадження вимоги щодо одержання такого дозволу, нею також може бути реалізовано немало інших заходів впливу, причому не тільки суто правового характеру. Світовий досвід виявляє форми непрямого впливу держави, серед яких, як зазначають національні науково-педагогічні джерела, і пільгове кредитування та лізинг, і приватизаційні пропозиції та квотування [20, с. 60–62]. Своєю чергою на іноземних інвесторів покладається обов'язок дотримання національних нормативно-правових актів, до чого, зокрема, через часто-густо інноваційний для приймаючих закордонні інвестиції держав характер діяльності інвесторів, слід додати й обов'язок не завдавати шкоду державним, соціальним та економічним інтересам держави. Так, до речі, і вимальовується ще одна важлива мета ДІД, яка полягає у тому, щоб установити та визначити загальну правову поправку стосовно того, як саме державі слід ставитися до іноземних інвесторів та їх інвестицій [19, с. 14].

Однак не лише в світлі викладеного дуже актуальною слід зазначити таку цитату з рішення арбітражу у спорі ADC Affiliate Limited та інші проти Угорщини: «відповідно до основних принципів міжнародного права [...], та попри те, що суверенна держава має невід'ємне право регулювати внутрішні справи, здійснення такого права не є необмеженим і повинно мати кордони. Принцип верховенства права, що покриває договірні зобов'язання, передбачає саме такі кордони» [21, § 423]. Ця цитата є дуже актуальною, оскільки, повторимось, однією з тенденцій сучасності для права захисту інвестицій з-за кордону слугує юридична розкласифікація заходів держав щодо вирізнення їх дій, що склали, наприклад, непряму експропріацію, були дискримінаційними чи іншим чином розходились з закріпленими міждержавними угодами стандартами ставлення до іноземних інвестицій, що передбачає здійснення відшкодування, а також – заходів регулювання, що не викликають обов'язку компенсацій, оскільки такі були правомірними [11, с. 78]. А проте саме з описаного дискурсу альтернативи для продуктивних міжнародних інвестиційно-економічних взаємин випливає лиш один спосіб цивілізованого та взаємовигідного співіснування, що полягає у створенні ефективного балансу між регулюючими повноваженнями органів влади та ефективністю правових засобів захисту інтересів іноземних інвесторів [19, с. 14]. Справа, зокрема, у тому, що регулювальні заходи держав можуть призводити до вельми істотних збитків з обох сторін – як з боку іноземного інвестора, так і з боку держави, хоча частіше втрати відзначають саме інвестори. Так, принаймні з 1190 спорів про іноземні інвестиції, що станом на кінець 2024 року зареєстровано у міжнародних арбітражах, 361 було вирішено на користь держав, інвесторам перемога дісталась у 268 спорах, і ще 24 справи було вирішено не на користь жодної із сторін спорів [22].

Тим більш актуальною вбачається тема, що на розгляді, який продовжимо з фокусом на регулюванні іноземних інвестицій на національному рівні як на такий правовий простір, що буде здатним впливати на інвестора-іноземця вже з першої миті присутності його особи чи навіть його інтересів на території держави-акцептора інвестицій. Професор Р. Дользер зазначає, що «на практиці три типи норм, що містяться в МІУ, мають найбільший вплив на внутрішньодержавні системи. Ці нор-

ми передбачають критерії визначення непрямої експропріації, справедливе та рівноправне ставлення до інвесторів, а також – захист інвестиційних угод між іноземним інвестором та приймаючою державою (англ.: the umbrella claus). Інші норми, що регулюють допуск або транскордонні платежі інвестора також мають важливе практичне значення, але довготривале існування інвестицій головним чином залежатиме саме від функціонування зазначених трьох норм» [5, с. 957–958].

До останнього додамо, що згадане парасолькове застереження слугує поширеним положенням ДІД, яке зустрічається більш ніж у 1000 угодах, що зазвичай передбачає, що «кожна договірна Сторона повинна дотримуватися будь-яких зобов'язань, які вона могла взяти на себе щодо інвестицій громадян або компаній іншої договірної Сторони» [23, с. 153]. Адже загалом у практиках держав склалося два основних підходи до формування нормативно-правового забезпечення для здійснення внутрішнього регулювання інвестицій з-за кордону. Перший підхід передбачає, що до діяльності іноземних інвесторів застосовуються спеціальні норми, що частково перекликаються з нормами, які встановлено для національних інвесторів. Так, у країнах Африки, Латинської Америки та Азії, що розвиваються, зазвичай існує спеціальне законодавство про іноземні інвестиції, яке може включати у себе окремі закони, кодекси. Другий підхід є більш характерним для держав із розвиненими економіками. Згідно з таким підходом, спеціальних законів про функціонування іноземних інвестицій законодавцем не встановлюється, проте запроваджуються дуже значні обмеження. Як правило, такі обмеження вводяться щодо переліку галузей або напрямів діяльності, участь у яких для іноземців може бути загалом забороненою, обмеженою, а поряд, і у введені процедури отримання дозволу на здійснення інвестиційної діяльності, запроваджені права держави на спеціальні перевірки [24, с. 60–61].

Серед елементів обох підходів у будь-якому разі відзначатиметься адміністративно-правова тріада, в якій буде присутнім: 1) запровадження правил здійснення інвестиційної діяльності; 2) державний нагляд і контроль в інвестиційній сфері; 3) надання та забезпечення правових гарантій захисту прав та інтересів інвесторів. Так, до прикладу, в правовому просторі ЄС, відповідно до ст. 63 Договору про функціонування ЄС 2009 року, в рамках свободи руху капіталів як однієї з чотирьох свобод внутрішнього ринку ЄС, обмеження руху капіталів і платежів між державами-членами та між державами-членами і третіми країнами взагалі-то забороняються [25]. Однак згідно зі ст. 207 Лісабонської угоди 2007 року регулювання прямих іноземних інвестицій було віднесене до виключної компетенції ЄС, що передбачає, що Європарламент і Рада ЄС, діючи за допомогою регламентів і звичайної законодавчої процедури, ухвалюватимуть заходи для визначення меж реалізації спільної торговельної політики, яка для прямих іноземних інвестицій ґрунтується на уніфікованих принципах [26, с. 71].

У результаті актуальний чинний правовий каркас («framework») країн – членів ЄС для перевірки іноземних інвестицій з міркувань безпеки та громадського порядку запроваджує Регламент ЄС 2019/452 [27]. Згідно з останнім у оцінці прямих іноземних інвестицій держави – члени ЄС та Єврокомісія одержали право розглядати потенційний вплив прямих іноземних інвестицій на критичну інфраструктуру (енергетичну, транспортну, оборонну, виборчу, фінансову), критичні технології та предмети подвійного призначення (штучний інтелект, робототехніка, збереження енергії, біотехнології), найважливіші постачання (енергія, сировина, продовольство), доступи до конфіденційної інформації та персональних даних, плюралізм і свободу ЗМІ, тощо – у тих аспектах діяльності іноземних інвесторів, які пов'язано з їх контролем з боку урядів країн, що не є членами ЄС, а також, чи не брав іноземний інвестор участь у діяльності, що зачіпає безпеку та громадський порядок країн ЄС, та чи не створює він ризик залучення до злочинної або іншої незаконної діяльності.

Незважаючи на те, що Регламент ЄС 2019/452 не вимагає від держав – членів ЄС створення окремого національного правового механізму, Єврокомісія заохочує держави-члени адаптувати або прийняти та впровадити актуалізоване регулювання щодо скринінгу інвестицій з-за кордону на національному рівні. Так, Європейська комісія закликала держави ЄС оновити або створити механізми скринінгу 2020 року – у Рекомендації щодо прямих іноземних інвестицій і вільного руху капіталу з третіх країн і захисту стратегічних активів у межах застосування Регламенту ЄС 2019/452 [28], а також 2022 року – у Рекомендації щодо прямих іноземних інвестицій з Росії та Білорусі з огляду на військову агресію проти України та обмежувальні заходи, що викладені у нещо-

давніх постановах Ради про санкції [29]. У результаті станом на вересень 2022 року 18 країн – членів ЄС звітували, що вже запровадили механізми скринінгу іноземних інвестицій, а ще 7 – провели відповідні законодавчі ініціативи [30, с. 9]. Отже, законодавець ЄС не встановив для інвестицій з-за кордону прямих обмежень, однак передбачив можливість здійснення державами – членами ЄС і вищим органом виконавчої влади Союзу гнучких заходів у ключі безпекового скринінгу та контролю доступу міжнародних капіталів на внутрішній ринок. З наведеного видно, зокрема, що регулювання потоків іноземних інвестицій у ЄС не є простим хоча б тому, що має узгоджувати економічні та інші інтереси в багатосторонньому порядку та з огляду на відомі загрози та ризики.

Державний механізм інвестиційного контролю існує і в США, де 2018 року його оптимізовано з огляду на зростання експансії інвестицій з КНР у критично важливі галузі національної економіки через придбання та створення спільних підприємств Законом США «Про модернізацію аналізу ризику, пов'язаного з іноземним інвестуванням» (Foreign Investment Risk Review Modernization Act, FIRRMA) [31]. Як нормативно-правовий акт, FIRRMA виступив черговим етапом еволюції інструментів регулювання доступу іноземних компаній до критичних і нових технологій у контексті їх особливого статусу в системі національної безпеки США. Цей Закон наділив Комітет з іноземних інвестицій (Committee on Foreign Investment, CFIUS) вельми широкими повноваженнями, що дозволяють заборонити будь-яке іноземне інвестування в економіку США в разі загрози такого національній безпеці у зв'язку з потенційним доступом інвестора до кола об'єктів стратегічного захисту, до переліку яких законодавець включив будь-які нові та фундаментальні технології («emerging and fundamental technologies»), вироби і послуги оборонного призначення, ядерне обладнання, компоненти, програмне забезпечення, а також інші товари і послуги, що може окремо затверджуватись і перезатверджуватись у наступних редакціях переліку.

А, наприклад, у Канаді перевірку іноземних інвестицій регулює Закон про інвестиції (Investment Canada Act), поряд з чим, Міністерством інновацій, науки та промисловості Канади публікуються керівні настанови з перевірки інвестицій на предмет національної безпеки та інших питань, згідно з якими скринінг може проводитися в будь-якій галузі, якщо інвестиції перевищують певні встановлені об'єми, окрім того, перевірка має проводитися в чотирьох сферах з підвищеним ризиком, до яких належать інвестиції з-за кордону в компанії, що мають доступ до конфіденційних персональних даних, критично важливих копалин і секретних технологій, а також ті іноземні інвестиції, що контролюються іноземною державою або перебувають під впливом такої держави [32].

Своєю чергою і в Україні, де в загальному випадку для господарської діяльності іноземних інвесторів встановлюється національний режим, однак також передбачено певне здійснення допуску іноземних інвесторів із застосуванням «інвестиційних обмежень», що їх правовий режим у загальному випадку визначає ч. 3 ст. 7 Закону України «Про режим іноземного інвестування», де йдеться: «Законами України можуть визначатися території, на яких діяльність іноземних інвесторів та підприємств з іноземними інвестиціями обмежується або забороняється, виходячи з вимог забезпечення національної безпеки» [33]. Отже, якщо розглядається питання про обмеження діяльності іноземних інвесторів, слід пам'ятати про можливість реалізації відповідних адміністративних заходів у територіальному контексті та законодавчу процедуру як загальну. Втім, для лібералізації інвестиційних процесів національне законодавство передбачає і зворотну можливість, про що йдеться у ч. 2 ст. 7 зазначеного Закону: «Для окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють інвестиційні проєкти із залученням іноземних інвестицій, що реалізуються відповідно до державних програм розвитку пріоритетних галузей економіки, соціальної сфери і територій, може встановлюватися пільговий режим інвестиційної та іншої господарської діяльності».

Поряд з цим станом на кінець 2024 року чітких прямих і публічно відомих механізмів безпекового скринінгу іноземних інвестицій в Україні не існує, хоча у 2021 році опрацьовувалась законодавча ініціатива з приводу здійснення іноземних інвестицій у суб'єкти господарювання, що мають стратегічне значення для національної безпеки України, яку, однак, зокрема, на основі висновку Комітету з питань економічного розвитку Верховної Ради України було відправлено на доопрацювання [34]. Станом на кінець 2024 року відповідна загальна законотворча ініціатива фактично обмежена проєктами про денонсацію договорів України з РБ і РФ про сприяння та взаємний захист інвестицій, припинення інших відповідних кооперацій.

Повертаючись до загальних питань регулювання іноземних інвестицій на національному рівні, зазначимо, що, якщо іноземні інвестиції державою було допущено у внутрішній економічний простір, то на рівні національного права вплив державного регулювання може бути обмежено, зокрема, за рахунок правових норм, що утворюють субінститут державних гарантій захисту іноземних інвестицій, який може існувати і як окремо запроваджена складова правового інституту захисту прав інвесторів, або інакше, інституту захисту прав інвесторів у сфері господарювання, як такий визначає такий у своєму дослідженні засобів захисту прав інвесторів О. Хрімлі [35, с. 18]. Держава, що приймає іноземні інвестиції, гарантує інвестору захист його прав та інтересів, що декларується в конституціях, законах про іноземні інвестиції або інших законодавчих і нормативних актах – це добре відомо [36, с. 9]. Однак національні правові норми щодо здійснення інвестиційної діяльності іноземних інвесторів, позаяк, мають бути узгоджені для реалізації міжнародних зобов'язань держави, що накладаються МІУ [5, с. 955]. У деяких країнах таке узгодження існує лише на рівні юридичного механізму інтеграції міжнародних договорів з внутрішньодержавним правовим простором, де вирізняється дві концепції: моністична, відповідно до якої міжнародні угоди інкорпоруються в національне право шляхом або прийняття додаткового нормативного акта, або схваленням у встановленому порядку (ратифікацією), та дуалістична, що передбачає трансформацію міжнародних договорів у національні нормативно-правові акти [37, с. 3–4]. Водночас на основі національних досліджень з дисципліни «Право», державні правові гарантії захисту іноземних інвестицій можна визначити як норми національного законодавства, що створюють і закріплюють правові засоби, за допомогою яких здійснюється реалізація, попередження порушення та відновлення прав і законних інтересів інвесторів з-за кордону [38, с. 111–112; 35, с. 19].

Як характерний приклад наведемо, що за законодавством України, що представлене низкою спеціальних законів, державні гарантії захисту іноземних інвестицій типізуються як такі: 1) стабільності законодавства; 2) заборони примусових вилучень, а також незаконних дій державних органів та їх посадових осіб; 3) компенсації і відшкодування збитків інвесторам; 4) у разі припинення інвестиційної діяльності; 5) переказу доходів, прибутків у зв'язку з іноземними інвестиціями. З огляду на зазначене окремої уваги також заслуговує Закон України «Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні», яким визначено засади державної підтримки великих інвестиційних проєктів, серед яких організаційні, правові (забезпечення переважного права землекористування земельною ділянкою державної або комунальної власності для реалізації інвестиційного проєкту) та фінансові (звільнення від податку на прибуток на 5 років, від сплати податку на додану вартість (ПДВ) та мита при ввезенні нового обладнання). Українська держава гарантує стабільність умов провадження господарської діяльності під час реалізації відповідних інвестиційних проєктів, що здійснюватиметься, зокрема, на підставі спеціальної інвестиційної угоди. Законом передбачена підтримка у низці сфер, до якої належить, зокрема, освіта, наука та науково-технічна діяльність. Станом на кінець 2024 року розмір іноземних інвестицій повинен становити 20 мільйонів євро, а строк реалізації проєктів не повинен перевищувати 5 років [39].

Схожа модель запровадження державних гарантій захисту іноземних інвестицій та допуску останніх реалізована і в КНР, де існує Закон про іноземні інвестиції, що вступив в дію 2020 року, що містить такі державні гарантії захисту іноземних інвестицій: 1) заборона експропріації; 2) вільний переказ коштів, що пов'язані з інвестиціями; 3) прозорість регулювання; 4) механізми врегулювання спорів, що поєднують міжнародні правові засоби та національні [40].

Водночас іноземні інвестиції в Китаї поділяються на чотири категорії: заохочувані, дозволені, обмежені та заборонені. Для контролю за іноземними інвестиціями в заборонені сектори в КНР використовуються «Негативні списки», тоді як в обмежені сектори іноземні інвестиції дозволені за певних обмежень, наприклад, ліміт іноземної власності. Поряд з цим іноземне інвестування заохочується в галузі, що їх перелічується в «Каталозі заохочуваних галузей». Переліки закритих і заохочуваних галузей для інвестування з-за кордону оновлюються кожні один-два роки Міністерством торгівлі та Національною комісією розвитку та реформ. Інвестиції в сектори, які не перераховані в «Негативних списках» або «Каталозі заохочуваних галузей», вважаються загально дозволеними. Слід також додати, що в грудні 2020 року зазначеними державними органами також окремо були опубліковані Заходи національної безпекової перевірки іноземних інвестицій [41].

Підсумовуючи, зазначимо, що національне інвестиційне законодавство більшості країн, що розвиваються, взагалі дуже часто характеризується наявністю окремих положень про державні гарантії захисту іноземних інвестицій. І, зокрема, Закон Нігерії про комісію сприяння інвестиціям (Nigerian Investment Promotion Commission Act) містить державні гарантії вільного переказу коштів, заборони експропріації, врегулювання суперечок шляхом примирення або використання національного чи міжнародного механізму врегулювання спорів [42], що і споріднює таке законодавство з відповідними українськими законами.

Повертаючись до аналізу ролі національного законодавства про державні правові гарантії захисту іноземних інвестицій у ракурсі взаємодії останнього з міжнародним правом, слід зазначити, що загалом норми національного законодавства про іноземні інвестиції, крім ключового завдання щодо регулювання потоків іноземних інвестицій, виконують функцію конкретизації та регламентації додержання укладених країною міжнародних договорів про інвестування [43, с. 16]. Своєю чергою державні гарантії захисту іноземних інвестицій як частина спеціального національного законодавства, що може бути окремо створено з огляду на норми міжнародного інвестиційного права з метою забезпечення захисту прав та інтересів інвесторів з-за кордону, які іноді не покриваються зобов'язаннями МІУ, тобто для надання додаткових гарантій, – покликано надати відповідним іноземним інвесторам основні правові гарантії відповідно до норм міжнародного права, що їх перелік може достатньо гнучко варіюватися за ДІД, а також сприяти покращенню інвестиційного клімату в державі.

Отже, через поширену реалізацію інституту державних гарантій захисту іноземних інвестицій у формі окремих норм спеціальних законів не зайвим для зазначення автору вбачається висновок про те, що субінститути правових режимів іноземного інвестування та державних правових гарантій захисту іноземних інвестицій за своїм юридично-правовим змістом не є тотожними, навіть попри те, що такі виявляються щільно переплетеними у реалізації засобів захисту прав іноземних інвесторів на рівні взаємопов'язаних міжнародних договорів і національних законів. Тож з боку внутрішньодержавної правової системи функціонування конкретного правового режиму іноземних інвестицій встановлюватиметься сумісно через норми національного права про державні гарантії захисту іноземних інвестицій або (та) норми про взаємодію міжнародних угод і національного права, національних законів про правовий режим інвестування або (та) іноземного інвестування, а також відповідні положення МІУ, і лише як загальний результат – через запровадження спеціального недискримінаційного підходу у ставленні до певного типу чи виду іноземних інвестицій [44, с. 285].

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що аспекти залучення інвестицій з-за кордону та створення сприятливого інвестиційного клімату, допуску і обмеження, а також захисту іноземних інвестицій у своєму співвідношенні проявляються як покликані забезпечувати різні та, в принципі, протилежні, якщо взагалі не взаємовиключні інтереси держави. У результаті, іноді навіть висловлюється думка про неможливість розв'язання «конфліктів» правового регулювання міжнародних інвестицій. Поряд з цим не можна не визнавати і той факт, що міжнародні інвестиції здатні надавати не лише позитивний поштовх розвитку економік держав-реципієнтів, а й здійснювати потужний негативний вплив і навіть заподіяти дуже значну шкоду сталому розвитку держав, що відбувається у випадку, зокрема, коли інвестиції з-за кордону завдають шкоди навколишньому середовищу, умовам життя населення або економічній безпеці чи безпеці держави загалом. Отже, ефективність загальної структури правового режиму іноземного інвестування держав слід розглядати виключно з позиції зазначених вище складових національної інвестиційної системи в комплексі: інвестиційний клімат, допуск і захист іноземних інвестицій [9, с. 120–121].

Як наслідок, основні тенденції у сфері регулювання транскордонних інвестиційних потоків характеризуються, з одного боку, спрощенням здійснення міжнародних інвестиційних кооперацій, а з іншого – посиленням зусиль держав у напрямах обмеження допуску та регулювання іноземних інвестицій, що здійснюється насамперед в інтересах національної безпеки та економіки. Такий дуалізм у спрямуваннях зусиль держав як прояв прагнення балансувати між міжнародними зобов'язаннями та ефективними практиками регулювання спостерігається як з боку національних політик багатьох держав, так і в ключі тенденцій міжнародного регулювання, що походять зі сфери міжнародної торгівлі, в чому акценти наразі зміщуються саме у бік посилення регулятивної

ролі держав. У результаті правові режими іноземного інвестування держав стають дедалі більш сприятливими, що на фоні поширення та посилення практик обмеження допуску іноземних інвестицій відображає тенденцію до надання пріоритету правам лише бажаних іноземних інвесторів, що здійснюється, зокрема, через обмеження допустимих інвестицій з-за кордону за ознакою походження таких, тобто в ключі насамперед політичних мотивів.

Висновки. Як основний висновок цього дослідження наведемо, що за своєю функціональною економічно-правовою суттю будь-які правові режими іноземних інвестицій можуть проявлятись як пільгові, національні або обмежувальні, а відтак, узгоджені державами зобов'язання про ставлення до взаємних приватних прямих інвестицій, утворюючи часто унікальні конструкти правових режимів іноземних інвестицій, встановлюють у національних правових просторах моделюючі економічні та соціальні результати правила ставлення до взаємних інвестицій. Положення національного права встановлюють правовий режим іноземного інвестування, що реалізується, зокрема, через субінститут державних гарантій захисту іноземних інвестицій, що, однак, може і не мати втілення, яке прямо стосується здійснення іноземних інвестицій. Зазначений субінститут права є надважливим надбанням міжнародного інвестиційного права, оскільки забезпечує реалізацію міжнародних зобов'язань держав про інвестиції з-за кордону, і, зокрема, щодо створення правових режимів іноземних інвестицій. Відповідні правові норми впливатимуть не лише на інвестиційну сферу, а й на дотичний діловий, технологічний і соціально-культурний міжнародний обмін, а також інші аспекти, що пов'язані з організацією відповідних міжнародних взаємодій, серед яких особливої уваги набуває аспект державної безпеки.

Отже, хоча всі країни конкурують між собою за залучення іноземного капіталу, більшістю з них поряд вводяться законодавчі обмеження інвестування з-за кордону у певні галузі та сфери. Таке являє собою ефективний інструмент захисту стратегічних національних інтересів, що реалізується на фундаменті того, що в сучасній доктрині міжнародного права прерогатива держав визначати умови доступу на внутрішній ринок іноземних інвесторів підпорядковується суверенному праву держав обмежувати доступ іноземних осіб на власні території. Як наслідок, загальна результуюча тенденція полягає у постійному розвитку законодавства держав про іноземні інвестиції для реалізації тих політик, що призводять поряд до зростання світової економіки та підвищення добробуту населення держави, емпіричним правовим індикатором чого принаймні нині може слугувати зникнення відмінностей між правовими режимами, що встановлені для національних та іноземних суб'єктів інвестиційної діяльності, що реалізується з запровадженням правових механізмів доступу інвесторів з-за кордону..

Список використаних джерел

1. Скринька Д. В. Міжнародне право та економіка. Інституційний підхід. КНУ ім. Т. Шевченка, ІМВ. Київ: Видавничий дім «Промені», 2008. 192 с.
2. Хартія економічних прав та обов'язків держав, резолюція ГА ООН 3281 (XXIX) від 12.12.1974 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169637___169637
3. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2625 (XXV) від 24.10.1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_569
4. Sornarajah M. The International Law on Foreign Investment. Third Edition. Cambridge University Press, 2010. 556 p.
5. Dolzer R. The Impact of International Investment Treaties on Domestic Administrative Law. Journal of International Law and Politics. 2005. 37. P. 953–957.
6. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. Учебник. Издание 3-е, переработанное и дополненное. БЕК, 1997. 371 с.
7. Шемшученко С. О. Захист іноземних інвестицій: міжнародно-правові стандарти: монографія. НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, Ін-т законодавства ВР України. Київ: Юрид. думка, 2014. 212 с.
8. Чернадчук В. Д. Інвестиційне право України: навчальний посібник / за ред. В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос, Т. О. Чернадчук. Київ: Університетська книга; Княгиня Ольга, 2005. 384 с.
9. Дмитрик О. О., Токарєва К. О. Розвиток бізнес-середовища в Україні: окремі аспекти правового забезпечення: монографія. Харків, 2019. 203 с.

10. Newcombe A., Paradell L. Law and Practice of Investment Treaties: Standards of Treatment. Kluwer Law International, 2009. 614 p.
11. Волкова І. О. Забезпечення рівноваги між захистом інвесторів від непрямої експропріації та правом держави на регулювання. *Правові новели. Науковий юридичний журнал. Міжнародний університет бізнесу і права.* № 14/2021. С. 70–80.
12. Saluka Investments B. V. (The Netherlands) v. The Czech Republic, Partial Award, Under UNCITRAL Rules, Partial Award of March 17, 2006.
13. Expropriation. Series on Issues in International Investment Agreements. UNCTAD. Volume II. 2012. UNCTAD/DIAE/IA/2011/7. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/unctaddiaeia2011d7_en.pdf
14. North American Free Trade Agreement (NAFTA). URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/laws/italaw6187%2814%29.pdf
15. The U.S. Mexico-Canada Agreement (USMCA). URL: https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/united-states-mexico-canada-agreement/agreement-between.
16. Договір до Енергетичної Хартії від 17.12.1994 рок та Заключний акт до неї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_056#Text
17. Starrett Housing Corporation, Starrett Systems, Inc. and others v. The Government of the Islamic Republic of Iran, Bank Markazi Iran and others Award. IUSCT Case No. 24. Interlocutory Award of 19 Dec 1983 (Award No. ITL 32-24-1).
18. 2012 U.S. Model Bilateral Investment Treaty. Treaty between the government of the United States of America and the government of [country] concerning the encouragement and reciprocal protection of investment.
19. Gazzini E. Bilateral Investment Treaties. De Brabandere (eds.). International Investment Law: The Sources of Rights and Obligations, VU Research Portal, 2012. 35 p.
20. Слатвінський М. А. Державне регулювання інвестиційної діяльності: навч. посібник. Умань: ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. 198 с.
21. ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. Hungary, ICSID Award. ARB/03/16, Award of 2 October 2006.
22. UNCTAD Investment Policy Hub. International Investment Agreements Navigator, Investment Dispute Settlement Navigator. URL: https://investmentpolicy.unctad.org
23. Dolzer R., Schreuer C. Principles of International Investment Law. Oxford University Press. Second edition, 2008. 433 p.
24. Мороз С. П. Правовое регулирование иностранных инвестиций: состояние и тенденции развития. *Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан.* 2009. № 2 (14). С. 60–67.
25. The Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT
26. The Lisbon Treaty: Third edition. Foundation for EU Democracy, Denmark – 2009. URL: http://en.euabc.com/upload/books/lisbon-treaty-3edition.pdf
27. Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R0452&from=EN
28. Guidance to the Member States concerning foreign direct investment and free movement of capital from third countries, and the protection of Europe's strategic assets, ahead of the application of Regulation (EU) 2019/452 (FDI Screening Regulation) (2020/C 99 I/01) Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020XC0326%2803%29
29. Guidance to the Member States concerning foreign direct investment from Russia and Belarus in view of the military aggression against Ukraine and the restrictive measures laid down in recent Council Regulations on sanctions (2022/C 151 I/01). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?toc=OJ%3AC%3A2022%3A151I%3ATOC&uri=uriserv%3AOJ.CI.2022.151.01.0001.01.ENG
30. Second Annual Report on the screening of foreign direct investments into the Union, Report from the Commission to the European Parliament and the Council (SWD(2022) 219 final). URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0433
31. Foreign Investment Risk Review Modernization Act, FIRRMA. June 26, 2018. URL: https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/5841/text
32. Investment Canada Act. URL: https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en].
33. Закон України «Про режим іноземного інвестування». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text

34. Проект Закону про здійснення іноземних інвестицій у суб'єкти господарювання, що мають стратегічне значення для національної безпеки України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70997
35. Хрімлі О. Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико-правовий аспект: монографія. НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 320 с.
36. Парфентій Л. А. Текст лекції з навчальної дисципліни «Основи інвестиційної діяльності» вибіркових компонент освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Харківський національний університет внутрішніх справ. Сумська філія Кафедра соціально-економічних дисциплін, 2024 рік. 23 с.
37. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2016. Т. 181. С. 3–11.
38. Охотнікова О. М., Гафинець О. І. Роль державного управління в механізмі гарантій захисту іноземних інвестицій в Україні. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку.* 2013. № 5. С. 110–116.
39. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text
40. The Foreign Investment Law of the People's Republic of China, adopted at the Second Session of the 13th National People's Congress on March 15, 2019. URL: https://english.www.gov.cn/services/investment/202102/24/content_WS6035aa38c6d0719374af9609.html
41. Anqi Yu, Hazel Yin, Ninette Dodoo, Wenting Ge, Yuxin Shen. A general introduction to foreign investment regulation in China. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=2351d4a7-9a84-49f8-b23d-00cfb4009ca4
42. Nigerian Investment Promotion Commission Act Chapter N117 (Decree № 16 of 1995) Laws of the Federation of Nigeria. URL: https://www.nipc.gov.ng/wp-content/uploads/2021/10/NIPC-ACT.pdf
43. Рибій О. В. Міжнародно-правове регулювання інвестиційної діяльності: теорія та практика: автореф. дис. … канд. юрид. наук. КНУ імені Т. Шевченка. Київ, 2008. 21 с.
44. Поєдинок В. В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 480 с.

References

1. Skrynka D. V. Mizhnarodne pravo ta ekonomika. Instytutsiinyi pidkhid. KNU im.T. Shevchenka, IMV. Kyiv: Vydavnychyi dim «Promeni», 2008. 192 s.
2. Khartiia ekonomichnykh prav ta oboviazkiv derzhav, rezoliutsiia HA OON 3281 (XXIX) vid 12.12.1974 roku URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169637___169637
3. Deklaratsiia pro pryntsypy mizhnarodnoho prava, shcho stosuiutsia druzhnikh vidnosyn ta spivrobitnytstva mizh derzhavamy vidpovidno do Statutu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii, rezoliutsiia Heneralnoi Asamblei OON 2625 (XXV) vid 24.10.1970 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_569
4. Sornarajah M. The International Law on Foreign Investment. Third Edition. Cambridge University Press, 2010. 556 p.
5. Dolzer R. The Impact of International Investment Treaties on Domestic Administrative Law. Journal of International Law and Politics, (2005)37. P. 953–957.
6. Lukashuk Y. Y. Mezhdunarodnoe pravo. Obshchaia chast. Uchebnyk. Yzdanye 3-e, pererabotannoe y dopolnennoe. BEK, 1997. 371 c.
7. Shemshuchenko S. O. Zakhyst inozemnykh investytsii: mizhnarodno-pravovi standarty. Monohrafiia. NDI pryvat. prava i pidpryiemnytstva NAPrN Ukrainy, In-t zakonodavstva VR Ukrainy. Kyiv: Yuryd. dumka, 2014. 212 S.
8. Chernadchuk V. D. Investytsiy̆ne pravo Ukraïny: navchalnyy̆ posibnyk / za red. Chernadchuk V. D., Sukhonos V. V., Chernadchuk T. O. Kyiv: Universytetska knyha; Kniahynia Olha, 2005. 384 s.
9. Dmytryk O. O., Tokarieva K. O. Rozvytok biznes-seredovyshcha v Ukraini: okremi aspekty pravovoho zabezpechennia. Monohrafiia. Kharkiv, 2019. 203 c.
10. Newcombe A., Paradell L. Law and Practice of Investment Treaties: Standards of Treatment. Kluwer Law International, 2009. 614 r.
11. Volkova I. O. Zabezpechennia rivnovahy mizh zakhystom investoriv vid nepriamoï ekspropriatsiï ta pravom derzhavy na rehuliuvannia. *Pravovi novely. Naukovyi yurydychnyi zhurnal. Mizhnarodnyi universytet biznesu i prava.* № 14/2021. С. 70–80.
12. Saluka Investments B. V. (The Netherlands) v. The Czech Republic, Partial Award, Under UNCITRAL Rules, Partial Award of March 17, 2006.

13. Expropriation. Series on Issues in International Investment Agreements. UNCTAD. Volume II. 2012. UNCTAD/DIAE/IA/2011/7. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/unctaddiaeia2011d7_en.pdf
14. North American Free Trade Agreement (NAFTA). URL: [https://www.italaw.com/sites/default/files/laws/italaw6187%2814%29.pdf
15. The U.S.-Mexico-Canada Agreement (USMCA). URL: https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/united-states-mexico-canada-agreement/agreement-between.
16. Dohovir do Enerhetychnoi Khartii vid 17.12.1994 rok ta Zakliuchnyi akt do nei. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_056#Text
17. Starrett Housing Corporation, Starrett Systems, Inc. and others v. The Government of the Islamic Republic of Iran, Bank Markazi Iran and others Award. IUSCT Case No. 24. Interlocutory Award of 19 Dec 1983 (Award No. ITL 32-24-1).
18. 2012 U.S. Model Bilateral Investment Treaty. Treaty between the government of the United States of America and the government of [country] concerning the encouragement and reciprocal protection of investment.
19. Gazzini E. Bilateral Investment Treaties. De Brabandere (eds.). International Investment Law: The Sources of Rights and Obligations, VU Research Portal, 2012. 35 r.
20. Slatvinskyi M. A. Derzhavne rehuliuvannia investytsiinoi diialnosti. Navch. Posibnyk. Uman: VPTs «Vizavi» (Vydavets «Sochinskyi»), 2014. 198 s.
21. ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. Hungary, ICSID Award. ARB/03/16, Award of 2 October 2006.
22. UNCTAD Investment Policy Hub. International Investment Agreements Navigator, Investment Dispute Settlement Navigator. URL: https://investmentpolicy.unctad.org
23. Dolzer R., Schreuer C. Principles of International Investment Law. Oxford University Press. Second edition. 2008. 433 r.
24. Moroz S. P. Pravovoe rehulyrovanye ynostrannыkh ynvestytsyy: sostoianye y tendentsyy razvytyia. Vestnyk *Ynstytuta zakonodatelstva y pravovoy ynformatsyy Respublyky Kazakhstan.* № 2 (14). 2009. S. 60–67.
25. The Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union Union / URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT
26. The Lisbon Treaty: Third edition. Foundation for EU Democracy, Denmark – 2009. URL: http://en.euabc.com/upload/books/lisbon-treaty-3edition.pdf
27. Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R0452&from=EN
28. Guidance to the Member States concerning foreign direct investment and free movement of capital from third countries, and the protection of Europe's strategic assets, ahead of the application of Regulation (EU) 2019/452 (FDI Screening Regulation) (2020/C 99 I/01) Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020XC0326%2803%29
29. Guidance to the Member States concerning foreign direct investment and free movement of capital from third countries, and the protection of Europe's strategic assets, ahead of the application of Regulation (EU) 2019/452 (FDI Screening Regulation) (2020/C 99 I/01) Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020XC0326%2803%29
30. Second Annual Report on the screening of foreign direct investments into the Union, Report from the Commission to the European Parliament and the Council (SWD(2022) 219 final). URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0433
31. Foreign Investment Risk Review Modernization Act, FIRRMA. June 26, 2018. URL: https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/5841/text
32. Investment Canada Act. URL: https://ised-isde.canada.ca/site/investment-canada-act/en
33. Zakon Ukrainy «Pro rezhym inozemnoho investuvannia». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text
34. Proekt Zakonu pro zdiisnennia inozemnykh investytsii u subiekty hospodariuvannia, shcho maiut stratehichne znachennia dlia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70997
35. Khrimli O. H. Zakhyst prav investoriv u sferi hospodariuvannia: teoretyko-pravovyy aspekt / Monohrafiia. NAN Ukraïny, In-t ekonomiko-pravovykh doslidzhen. Kyiv: Yurinkom Inter, 2017. 320 s.
36. Parfentii L. A. Tekst lektsii z navchalnoi dystsypliny «Osnovy investytsiinoi diialnosti» vybirkovykh komponent osvitnoi prohramy pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity. Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. Sumska filiia Kafedra sotsialno-ekonomichnykh dystsyplin, 2024 rik. 23 s.

37. Koziubra M. I. Spivvidnoshennia natsionalnykh i mizhnarodnykh pravovykh system. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky.* 2016. T. 181. S. 3–11.
38. Okhotnikova O. M., Hafynets O. I. Rol derzhavnoho upravlinnia v mekhanizmi harantii zakhystu inozemnykh investytsii v Ukraini. *Problemy innovatsiino-investytsiinoho rozvytku.* 2013. № 5. C. 110–116.
39. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu pidtrymku investytsiinykh proektiv iz znachnymy investytsiiamy v Ukraini». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text
40. The Foreign Investment Law of the People's Republic of China, adopted at the Second Session of the 13th National People's Congress on March 15, 2019. URL: https://english.www.gov.cn/services/investment/202102/24/content_WS6035aa38c6d0719374af9609.html
41. Anqi Yu, Hazel Yin, Ninette Dodoo, Wenting Ge, Yuxin Shen. A general introduction to foreign investment regulation in China. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=2351d4a7-9a84-49f8-b23d-00cfb4009ca4
42. Nigerian Investment Promotion Commission Act Chapter N117 (Decree № 16 of 1995) Laws of the Federation of Nigeria. URL: https://www.nipc.gov.ng/wp-content/uploads/2021/10/NIPC-ACT.pdf
43. Rybii O. V. Mizhnarodno-pravove rehuliuvannia investytsiyňoï diialnosti: teoriia ta praktyka / avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. yauk. KNU imeni T. Shevchenka. Kyiv, 2008. 21 s.
44. Poiedynok V. V. Pravove rehuliuvannia investytsiinoi diialnosti: teoretychni problemy: monohrafiia. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2013. 480 s.

Череповський К. В. Правові механізми та засоби обмеження в контексті основних проблем захисту міжнародних інвестицій

Статтю присвячено аналізу проблеми виявлення грані правомірності заходів держави в ключі регулювання та контролю іноземних інвестицій у межах національної юрисдикції згідно з національними законами та постановами, відповідно до своїх національних цілей і першочергових завдань, а також огляду ключових сучасних нормативних тенденцій з відповідного приводу в міжнародно-правовій сфері захисту інвестицій з-за кордону. В ході аналізу уточнено зміст основних проблем міжнародного інвестиційного права, серед яких – захист іноземних інвестицій і розмежування (юридична розкласифікація) дій держав, що втілюють непряму експропріацію, дискримінацію, несправедливе ставлення або (та) інші порушення міжнародних зобов'язань за міжнародними угодами про інвестиції, що й створює право оскарження через міжнародний арбітраж, і, отже, потенційний обов'язок відшкодування, а з іншого – заходів держав, що вжито в межах їхнього права на регулювання у суспільних інтересах, що такі заходи не мають компенсуватись. Окрім того, було доопрацьовано раніше опубліковані теоретичні викладки з приводу взаємодії зв'язки правового режиму іноземного інвестування та державних гарантій захисту іноземних інвестицій, наведено актуальні приклади як з приводу останніх, так і щодо основних підходів до формування нормативно-правового забезпечення для здійснення внутрішнього регулювання інвестицій з-за кордону щодо допуску та обмеження останніх. Ключовим результатом дослідження слід вважати висновок про те, що саме національне право встановлює правовий каркас для створення правового режиму іноземного інвестування, що такий реалізується, зокрема, через субінститут державних гарантій захисту іноземних інвестицій, який може і не мати втілення, яке прямо стосується здійснення іноземних інвестицій.

Ключові слова: міжнародні інвестиції, міжнародні інвестиційні угоди, правовий режим іноземних інвестицій, конструкти правових режимів іноземних інвестицій, державні гарантії захисту іноземних інвестицій.

Cherepovskyi K. V. Legal mechanisms and restriction measures in the context of key issues of international investments protection

The article is dedicated to analyzing the issue of determining the boundary of the legitimacy of state measures in regulating and controlling foreign investments within national jurisdiction, in accordance with national laws and regulations, and in line with national objectives and priorities. Additionally, this article reviews key regulatory trends in the international legal sphere concerning the protection of foreign investments. Through the analysis, the content of the main issues in international investment law has been clarified, including the protection of foreign investments and the differentiation (legal classification) of state actions that constitute indirect expropriation, discrimination, unfair treatment, or other violations of international obligations under international investment agreements. Such actions create the right to challenge them through international arbitrations, potentially leading to compensation obligations. On the other hand, state measures taken within their right to regulate in the public interest are not subject to compensation. Moreover, previously published theoretical insights regarding the interaction between the legal regime of foreign investment (international investment treatment) and the state guarantees for the protection of foreign investments have been importantly refined. Relevant examples are provided concerning both these guarantees and the key approaches to forming a regulatory framework for the domestic regulation of foreign

investments, including their admission and restrictions. The first approach assumes that special regulations apply to foreign investors, partially overlapping with those established for national investors. In developing countries in Africa, Latin America, and Asia, special foreign investment laws typically exist, which may include separate laws or investment codes. The second approach is more characteristic of countries with developed economies. Under this approach, legislators do not establish special laws governing foreign investments but introduce significant restrictions. Such restrictions usually apply to specific industries or sectors in which foreign participation may be entirely prohibited or limited. Additionally, investment activities may require obtaining special permits, and states may implement special screening mechanisms. But the key research finding is that national law establishes the legal framework for creating the general legal regime of foreign investment, which is realized, among other things, through the sub-institution of state guarantees for the protection of foreign investments. This sub-institution may and may not be even directly linked to the actual implementation of foreign investments, but always exists in national legislations. It is also worth noting that the prevailing trend is the continuous development of national foreign investment legislation to implement policies that contribute to global economic growth and the overall welfare of the population. An empirical legal indicator of this trend is the gradual disappearance of differences between legal regimes for national and foreign investors, facilitated by the introduction of legal mechanisms for foreign investor access.

Key words: international investment law, international investments, investment treatment, bilateral/multilateral investment treaties, international investment arbitration, state guarantees for the protection of foreign investments.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-475-488

УДК 342.9

Юрій Михайлович Шпарик,
аспірант відділу проблем державного управління
та адміністративного права Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0009-9152-9295

ГЕНЕЗА НАУКОВО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА

Постановка проблеми. Будівельна галузь, як відомо, відіграє значну роль у економіці будь-якої країни і є важливою для всіх сфер суспільного життя. Обрання Україною європейських стандартів у сфері містобудування змінює акценти для суб'єктів, які здійснюють владні повноваження у цій сфері, – з переважно державних інтересів на необхідність захисту прав і законних інтересів юридичних і фізичних осіб.

Водночас поточний стан адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності далекий від досконалості, про що свідчать постійні соціальні конфлікти навколо об'єктів будівництва та судова практика. Натепер ця галузь перебуває у процесі змін і потребує дієвого покращення існуючих правових механізмів, зокрема, запропонованих практиками і теоретиками-розробниками наукового підґрунтя для цих змін.

Аналіз генезису правничих досліджень набуває важливого значення як один із методів наукового пізнання, даючи змогу виокремити етапи правового забезпечення просторового планування у сфері будівництва, виявити малодосліджені наукові проблеми, концентруючи зусилля фахівців на найбільш актуальних питаннях сьогодення.

Історіографію наукових досліджень адміністративно-правового регулювання просторового планування можна коротко охарактеризувати як вивчення, аналіз та систематизацію праць істориків-дослідників будівельного права. Історіографія відрізняється від джерелознавчого аналізу тим, що останній спрямований передусім на вивчення першоджерел.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблематиці адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності присвячена низка монографічних і дисертаційних робіт (В. Бевзенко, М. Гарат, О. Курчин, О. Стукаленко, Р. Мельник, Є. Неборський, М. Околович, В. Слончак, Ю. Тарасюк, Т. Коломоєць, В. Колпаков, К. Рибак). Кожен із зазначених авторів зробив свій внесок у розвиток науки будівельного права. Однак, незважаючи на наявність певної кількості вагомих наукових розробок у цій сфері, досі немає системного дослідження правового забезпечення просторового планування на доктринальному рівні.

Мета дослідження полягає в розкритті змісту досліджень у сфері будівельного права в розрізі вивчення одного із його основних правових інститутів – просторового планування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість вчених-правознавців прямо визначають належність будівельного права як підгалузі адміністративного права. Хоча існують й інші погляди, сутність яких полягає у тому, що будівельне право є: а) підгалуззю господарського права; б) самостійною галуззю в правовій системі України; в) комплексною галуззю, регулювання якої забезпечується нормами різних галузей права.

Проведене автором дослідження свідчить про забезпеченість зв'язку будівельного права з такими суспільними сферами, як будівництво й державне управління. Адміністративні відносини у сфері архітектури та містобудування тісно пов'язані із землевпорядкуванням і просторовим (географічним) плануванням.

Усе це зумовлює тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість розвитку різних сфер суспільного життя з розвитком юридичної науки в межах окремої галузі права.

Стосовно просторового планування як відносно самостійного інституту, то його дослідження може відбуватись лише в контексті розвитку всього будівельного права, інших правових інститутів

і категорій, що належать до комплексної галузі права, розвитку відповідних наукових і законодавчих положень.

Варто зазначити, що ґрунтовно й комплексно система сучасного публічного будівельного права України досліджується В. Бевзенком, у його роботах виокремлено такі складові цієї системи: право планування забудови (право будівельного планування / право просторового планування); будівельне нормотворення; дозвільне право (дозвільні (адміністративні) процедури); будівельне право (містобудівне право); розмежування планування забудови, містобудівного і спеціального планування; особливості проєктування і будівництва певних об'єктів будівництва, зокрема інфраструктури забезпечення життєдіяльності населеного пункту; правовий захист і відповідальність держави в публічному будівельному праві [1, с. 41].

Як один із авторів концепції майбутнього кодифікованого закону в будівельній галузі (Будівельного кодексу України), В. Бевзенко слушно пропонує включити до його складу розділи, які перекликаються із вищезазначеними елементами системи будівельного права, включаючи розділ просторового планування. Автор наголошує на подальшій необхідності подолання наукою викликів щодо теоретико-прикладного обґрунтування адміністративно-правових змістоутворюючих одиничних понять, категорій публічного будівельного права, вироблення методології визначення їхньої природи.

У результаті дослідження адміністративно-правових норм у будівельному праві Т. Коломоєць і В. Колпаков акцентують увагу на наявності у цій галузі норм і методів різної юридичної природи, що регулюють будівельну сферу, зокрема, притаманних адміністративному, господарському і цивільному праву [2, с. 29].

Автори обґрунтовано вказують на провідне місце норм адміністративного права в системі засобів регулівного впливу на відносини будівельної галузі. Нормативні акти будівельного права та їх норми окреслюють смисловий контур адміністративно-правового регулювання та забезпечують державно-владними компонентами регуляторну систему.

Стосовно навчальної літератури, то в цьому разі варто зауважити, що підручники з містобудівного та адміністративного права різних років взагалі не містять положень про просторове планування загалом, про його окремі види і характерні особливості.

Аналізуючи особливе адміністративне право Німеччини, Р. Мельник відзначає спрямованість будівельного права на узгодження інтересів індивідуальних забудовників та інтересів громадськості щодо запланованої під забудову земельної ділянки [3, с. 190, 2010 рік]. Публічне будівельне право Німеччини складається з двох частин: 1) з права, що регулює питання планування будівництва, до яких належать сфери містобудівного кадастру та землекористування, а також затвердження будівельних проєктів; 2) з права, що містить будівельні вимоги щодо конкретних проєктів, а також порядок надання дозволів на проведення будівельних робіт.

У цьому контексті необхідно зазначити, що суспільні відносини у вітчизняній містобудівній сфері в частині просторового планування регулюється за зразком німецького законодавства (див. розділи «Планування територій» і «Регулювання забудови територій» Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 року № 3038-VI [4]).

Наукові дослідження Р. Мельника спрямовані на обґрунтування подвійної природи публічного будівельного права, що складається з двох частин: одна з них регулює питання планування будівництва і корелюється з публічними відносинами, інша – регулює безпосередньо процеси будівництва, пов'язані з реалізацією окремих будівельних проєктів [3, с. 191].

Значний вплив на розвиток досліджень правового регулювання відносин у будівельній галузі мали монографія О. Стукаленко: «Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі: теоретично-правові засади» та її дисертація на здобуття ступеня доктора юридичних наук (2016 рік) [5]. У цих роботах міститься комплексний підхід до ключових аспектів адміністративно-правового регулювання будівельних відносин: його витоків, генезису, сучасного стану, актуальних проблем і перспектив розвитку.

Авторка розглядає будівельну галузь як підгалузь адміністративного права і структурує її на окремі складові: інститут правового статусу суб'єктів адміністративно-будівельних правовідносин; інститут планування територій України; інститут прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта; інститут ліцензування та дозвільних процедур у будівельній галузі; інститут

державного архітектурно-будівельного контролю; інститут адміністративної відповідальності у будівельній галузі, інститут громадських слухань [5, с. 43, с. 79].

О. Стукаленко, таким чином, виокремлює і визначає предмет регулювання будівельного права як складової адміністративного права, що регулює суспільні відносини управлінського та публічно-сервісного спрямування, які формуються у процесі публічного адміністрування у будівельній галузі та спрямовані на створення повноцінного середовища життєдіяльності людини. Натомість інститут просторового планування (планування територій України) розглядається нею в загальних рисах, без дослідження його особливостей, ознак, різновидів тощо.

Аналізуючи результати досліджень О. Стукаленко та їх вплив на науку містобудівного права, слід констатувати, що вона заклала підґрунтя для розуміння просторового планування як самостійного правового інституту містобудівного права зі своїми специфічними рисами. Вплив такого підходу простежується й у подальших узагальнених або спеціалізованих наукових досліджень щодо просторового планування. Цей підхід є домінуючим для періоду з 2016 року до сьогодні.

Предметом досліджень відомого фахівця у галузі правового забезпечення містобудування М. Околович стало адміністративно-правове регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування, у контексті якого розглядається така правова категорія, як «містобудівна діяльність». У тлумачних словниках ця категорія визначається як «теорія і практика планування і забудови міст» [6, с. 32]. Вчена досліджує систему засобів адміністративно-правового регулювання, зокрема такі різновиди просторового планування, як генеральне планування, зонування територій (зонінг), детальне планування – як однорідні за своїм характером і правовою природою групи адміністративних дій, які виступають інструментами для забезпечення органами місцевого самоврядування містобудівних завдань.

Особливої уваги заслуговує дисертація К. Рибак на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, яка серед усього масиву наукових робіт з вивчення і дослідження питань містобудівного права чи не єдина, яка містить окремий підрозділ з дослідження інституту просторового планування [7, с. 111–142]. У її роботі розглядаються адміністративно-правові засади інституту планування територій. У цій праці за допомогою цілої низки нормативно-правових актів здійснюється науковий аналіз просторового планування, визначаються види й характерні особливості всієї ієрархії планувальних документів, передбачених цими нормативними актами.

К. Рибак небезпідставно стверджує, що інститути «планування територій» і «забудови територій» є різними за функціональним призначенням, окремими та самостійними правовими категоріями (тут простежується пряма кореляція з працями Р. Мельника), і обґрунтовує визначення терміна «планування територій» як цілеспрямованої діяльності суб'єктів містобудівної діяльності щодо збалансованого, раціонального використання земель з урахуванням суспільних і приватних інтересів.

Привертають увагу наукові дослідження, що висвітлюють історичну еволюцію інституту просторового планування як однієї з складових містобудівної діяльності на території України. Варто зазначити, що, окрім вчених-правознавців, значний внесок у розробку цього питання зроблено також фахівцями інших спеціальностей, пов'язаних з просторовим плануванням, зокрема, географами, архітекторами-генпланістами, дослідниками історії містобудування тощо.

У своєму дослідженні «Планування розвитку м. Києва: історико-географічні аспекти» [8] Ю. Стеблецька запровадила новий термін «допланувальний період» – історичний період від V ст. до кінця XVII ст. в історії Києва, протягом якого правове регулювання просторового планування не здійснювалось, водночас припускаючи, що джерела, що містили подібну інформацію, могли бути втрачені. Водночас вона відмічає, що містобудівне планування фактично здійснювалось владою, при цьому особлива увага приділялась оборонній функції, а вулиці прокладались з урахуванням особливостей рельєфу.

У цій праці дослідниця виділяє чотири великих історико-містобудівних етапи в історії Києва: 1) допланувальний, про що було зазначено вище; 2) містобудівний етап кінця XVII–XIX ст., під час якого було розроблено 4 повних генеральних плани Києва, а саму територію розосередженого на той момент міста об'єднано в одне велике місто, схема розвитку якого в основному полягала в напрямку південного заходу; 3) радянський етап у XX ст., коли сформувався сучасний образ Києва, а структурна схема міста знову змінилась – від компактної до розосередженої з півночі на південь

уздовж річки Дніпро; 4) сучасний етап, характерною особливістю якого є подальше планування і розвиток Києва як єдиної агломерації у поєднанні з його приміськими зонами.

Висновки. Проведений аналіз генези досліджень щодо адміністративно-правового регулювання містобудівної діяльності свідчить про широке коло наукових інтересів у цій сфері. Використання порівняльно-правового та історичного методів пізнання дає змогу продемонструвати еволюцію наукових поглядів на правове регулювання просторового планування від загального розуміння необхідності такого регулювання в контексті всієї галузі будівельного права до більш диференційованого дослідження окремого інституту просторового регулювання, а також виявлення існуючих проблем і потреб у наступних теоретичних розробках.

Фахівці у галузі адміністративного права проаналізували вплив його норм і положень на суспільні відносини у будівельній сфері, визначили роль і значення адміністративних норм у окресленні контурів адміністративно-правового регулювання і забезпеченні владними компонентами регуляторної системи.

Окремі представники наукової юридичної спільноти крізь призму дослідження нормативних актів визначили характерні особливості адміністративно-правового регулювання будівельної галузі, сформували понятійно-категорійний апарат і окреслили галузеву концептуалізацію будівельного права.

Спираючись на перелік зазначених наукових публікацій, можна умовно виокремити декілька етапів дослідження просторового планування у сфері містобудування в історичній ретроспективі:

а) ранній етап початкового аналізу (2010–2016 рр.), якому притаманне обґрунтування існування просторового планування як окремого інституту в межах містобудівного права та визначення його специфічних рис;

б) етап більш ґрунтовної деталізації (з 2016 р.), який відзначається появою загальних і спеціальних досліджень щодо просторового планування, а також більш широким розкриттям його змісту в наукових публікаціях.

Характерною рисою досліджень проблематики просторового планування є відсутність у науковій і навчальній юридичній літературі системних теоретичних напрацювань, які були б присвячені саме цьому інституту. Крім того, у багатьох наукових публікаціях спостерігається слабка взаємодія між теоретичними засадами публічного будівельного права та їхньою реалізацією у процесі застосування інструментів просторового планування. Одним із негативних наслідків цього можна вважати неефективність останніх у процесі створення якісної містобудівної документації. Так, більшість територіальних громад не використовують плани просторового розвитку, оскільки не розуміють – навіщо їм це потрібно за наявності затверджених генеральних планів [9]?

Проаналізовані вище наукові джерела свідчать про певний рівень напрацювань окремих аспектів публічного будівельного права. Однак, попри свою важливу соціальну роль, один із ключових елементів містобудування – правовий інститут просторового планування – досі не отримав комплексного теоретичного дослідження, що можна вважати одним із важливих завдань адміністративно-правової науки.

Список використаних джерел

1. Бевзенко В. Публічне будівельне право України: від доктрини до практичного втілення через європейський досвід. *Право України.* 2023. № 2. С. 33–51. URL: https://www.academia.edu/102275057/ (дата звернення: 25.01.2025).
2. Коломоєць Т., Колпаков В. Адміністративно-правові норми в будівельному праві. *Право України.* 2023. № 2. С. 15–32. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2023_2/pravo_2023_2-s1/ (дата звернення: 15.08.2024).
3. Мельник Р. С. Система адміністративного права України: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2010. 417 с. URL: https://uacademic.info/en/document/0511U000052 (дата звернення: 19.08.2024).
4. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI: станом на 30 черв. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 19.08.2024).
5. Стукаленко О. В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі: теоретико-правові та праксеологічні засади: дис. … д-ра юрид. наук. Дніпро, 2016. 513 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0517U000029 (дата звернення: 15.08.2024).

6. Околович М. Є. Адміністративно-правове регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 258 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0418U003688#! (дата звернення: 15.08.2024).
7. Рибак К. О. Містобудівна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2018. 275 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0418U003108 (дата звернення: 11.12.2024).
8. Стеблецька Ю. Планування розвитку м. Києва: історико-географічні аспекти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2014. № 1 (62). С. 70–73. URL: https://visnyk-geo.knu.ua/?page_id=1381&lang=uk (дата звернення: 25.01.2025).
9. Набуття чинності законом про просторове планування просять перенести, але у ВР попереджають про небезпеку. *Офіційний сайт політичної партії «Слуга Народу».* URL: https://sluga-narodu.com/nabuttia-chynnosti-zakonu-pro-prostorove-planuvannia-prosiat-perenesty-ale-u-vr-poperedzhaiut-pro-nebezpeku/ (дата звернення: 25.01.2025).

References

1. Bevzenko V. Publichne budivelne pravo Ukrainy: vid doktryny do praktychnoho vtilennia cherez yevropeiskyi dosvid. *Pravo Ukrainy.* 2023. № 2. S. 33–51. URL: https://www.academia.edu/102275057/ (data zvernennia: 25.01.2025).
2. Kolomoiets T., Kolpakov V. Administratyvno-pravovi normy v budivelnomu pravi. *Pravo Ukrainy.* 2023. № 2. S. 15–32. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2023_2/pravo_2023_2-s1/ (data zvernennia: 15.08.2024).
3. Melnyk R. S. Systema administratyvnoho prava Ukrainy: dys. … d-ra yuryd. Nauk: 12.00.07. Kharkiv, 2010. 417 s. URL: https://uacademic.info/en/document/0511U000052 (data zvernennia: 19.08.2024).
4. Pro rehuliuvannia mistobudivnoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 17.02.2011 r. № 3038-VI: stanom na 30 cherv. 2024 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (data zvernennia: 19.08.2024).
5. Stukalenko O. V. Administratyvno-pravove zabezpechennia budivelnoi haluzi: teoretyko-pravovi ta prakseolohichni zasady: dys. … d-ra. yuryd. n. Dnipro, 2016. 513 s. URL: https://uacademic.info/ua/document/0517U000029 (data zvernennia: 15.08.2024).
6. Okolovych M. Ye. Administratyvno-pravove rehuliuvannia mistobudivnoi diialnosti orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata yurydychnykh nauk. Odesa, 2018. 258 s. URL: https://uacademic.info/ua/document/0418U003688#! (data zvernennia: 15.08.2024).
7. Rybak K. O. Mistobudivna diialnist yak obiekt administratyvno-pravovoho rehuliuvannia: dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata yurydychnykh nauk. Kyiv, 2018. 275 s. URL: https://uacademic.info/ua/document/0418U003108 (data zvernennia: 11.12.2024).
8. Stebletska Yu. Planuvannia rozvytku m. Kyieva: istoryko-heohrafichni aspekty. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka.* 2014. № 1 (62). S. 70–73. URL: https://visnyk-geo.knu.ua/?page_id=1381&lang=uk (data zvernennia: 25.01.2025).
9. Nabuttia chynnosti zakonu pro prostorove planuvannia prosiat perenesty, ale u VR poperedzhaiut pro nebezpeku. *Ofitsiinyi sait politychnoi partii «Sluha Narodu».* URL: https://sluga-narodu.com/nabuttia-chynnosti-zakonu-pro-prostorove-planuvannia-prosiat-perenesty-ale-u-vr-poperedzhaiut-pro-nebezpeku/ (data zvernennia: 25.01.2025).

Шпарик Ю. М. Генезис науково-правового забезпечення просторового планування у сфері будівництва

Стаття присвячена історіографії досліджень будівельного права, його окремих правових інститутів і категорій, зокрема, просторового планування. Зазначається, що проблематиці адміністративно-правового регулювання відносин у сфері будівництва присвячено низку дослідницьких робіт. Їх автори аналізують вплив норм і положень адміністративного права в регулюванні містобудівних відносин, пропонують елементи системи публічного приватного права, зазначають про подвійну природу будівельного права, одна із частин якої регулює питання просторового планування, досліджують понятійний апарат і здійснюють галузеву концептуалізацію будівельного права. Розглянуто дослідження історичних періодів просторового планування. Зроблено висновок про відсутність у навчальній і науковій юридичній літературі системних теоретичних напрацювань, які були б присвячені інституту просторового планування, що пов'язано з дефіцитом зв'язку між наукою публічного будівельного права і практикою адміністративно-правового регулювання просторового планування.

Ключові слова: історіографія, наукові дослідження, просторове планування, будівельне право, адміністративні норми.

Shparyk Y. M. Genesis of scientific and legal support for spatial planning in the field of construction

The article is devoted to the historiography of research on construction law, its system, individual legal institutions and categories, in particular, spatial planning. It is noted that a number of doctrinal studies are devoted to the issues of administrative and legal regulation of relations in the field of construction. The historiography of scientific research on administrative and legal regulation of spatial planning can be characterized as a study of the works of historians-researchers of construction law. Scientists analyze the influence of the norms and provisions of administrative law in the regulation of spatial planning relations, propose elements of the system of public private law, explore the conceptual apparatus and carry out a sectoral conceptualization of construction law, note the dual nature of construction law, one part of which regulates issues of spatial planning, and the other part - issues related to individual construction projects. Some scientists define the term spatial planning as the purposeful activity of subjects of spatial planning activity regarding the balanced, rational use of land, taking into account public and private interests. The study of 4 major historical periods of spatial planning of the city of Kyiv is considered. The conclusion is made about the absence of systematic theoretical developments in the educational and scientific legal literature that would be devoted to the institution of spatial planning, which is due to the lack of connection between the science of public construction law and the practice of administrative and legal regulation of spatial planning.

Key words: historiography, scientific research, spatial planning, construction law, administrative norms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-489-494

УДК 340.1

Севіндж Юсіфова,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0000-5755-925X

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Постановка проблеми. Сфера охорони здоров'я є однією з пріоритетних для державної політики, оскільки безпосередньо пов'язана із забезпеченням основоположного права людини – права на життя і здоров'я. У сучасних умовах соціально-економічних трансформацій, реформування системи охорони здоров'я, а також викликів, пов'язаних із пандеміями, воєнним станом та цифровізацією, зростає значення ефективного нормативно-правового забезпечення механізму правового регулювання (далі – МПР) суспільних відносин у цій сфері.

Незважаючи на наявність значного масиву законодавства, правове регулювання у сфері охорони здоров'я залишається фрагментарним, що зумовлює проблеми в реалізації прав громадян, координації між державними органами та ефективності управлінських рішень. Тож постає необхідність у науковому переосмисленні нормативно-правових засад, що визначають структуру, принципи й функціонування механізму правового регулювання у сфері охорони здоров'я, з метою забезпечення його цілісності, системності та відповідності сучасним викликам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони здоров'я досліджували у своїх працях зарубіжні та вітчизняні вчені: З. Гладун здійснив ґрунтовне дослідження адміністративно-правового регулювання охорони здоров'я населення в Україні, приділивши увагу функціонуванню виконавчих органів у цій сфері (2007 р.) [1]; І. Демченко запропонувала класифікацію законодавства у сфері охорони здоров'я та охарактеризувала його структурні особливості (2019 р.) [2]; Л. Криничко проаналізувала проблеми державного управління системою охорони здоров'я в умовах реформ (2020 р.) [5]; Р. Майданик звернув увагу на систематизацію чинного законодавства у медичній галузі (2013 р.) [8]; В. Пашков дослідив особливості державного регулювання діяльності у сфері охорони здоров'я (2006 р.) [11]; О. Правило – висвітлила актуальні підходи до правового регулювання охорони здоров'я в сучасній Україні (2024 р.) [12]; П. Рабінович розкрив загальнотеоретичні засади міжнародних стандартів прав людини у сфері охорони здоров'я (2016 р.) [22]; І. Сенюта обґрунтувала концепцію права людини на охорону здоров'я в контексті медичного права (2007 р.) [23]; З. Скалецька дослідила співвідношення між правом на охорону здоров'я та правом на медичну допомогу (2009 р.) [24]; С. Стеценко, В. Стеценко та І. Сенюта надали системний виклад положень медичного права у відповідному підручнику (2008 р.) [26]; О. Шамич розкрив зміст і структуру природного права людини на охорону здоров'я (2014 р.) [27].

Попри наявність значного наукового доробку, окремі аспекти нормативно-правового забезпечення МПР у сфері охорони здоров'я потребують подальшого комплексного дослідження з урахуванням сучасних викликів, реформ та зобов'язань України у сфері євроінтеграції.

Метою статті є аналіз нормативно-правових основ механізму правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я в Україні, визначення ключових етапів їх функціонування та вдосконалення, функцій законодавства, а також виявлення проблем і перспектив удосконалення правового регулювання цієї сфери суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Охорона здоров'я як комплексна система заходів, спрямованих на збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій людини, забез-

печення її працездатності та соціальної активності, регулюється широким спектром нормативно-правових актів, що охоплюють як внутрішнє, так і міжнародне законодавство.

Згідно з визначенням, закріпленим у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року № 2801-XII, охорона здоров'я охоплює діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, закладів охорони здоров'я, медичних і фармацевтичних працівників, а також громадських організацій і громадян, спрямовану на досягнення максимальної тривалості життя людини відповідно до її біологічного потенціалу [10]. Цей закон є базовим у системі законодавства про охорону здоров'я і визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади функціонування цієї сфери.

О. Правило зазначає, що охорона здоров'я є багатогранним і суспільно значущим явищем, що виступає невід'ємним елементом забезпечення права людини на життя і здоров'я, а також ключовим фактором соціальної стабільності та зміцнення позицій держави на міжнародній арені [12, с. 391]. На думку вченого, держава зобов'язана створювати ефективні правові механізми для забезпечення доступної та якісної медичної допомоги, захисту прав учасників правовідносин і розвитку системи охорони здоров'я відповідно до сучасних викликів [12].

Нормативно-правова база МПР відносин у сфері охорони здоров'я в Україні має ієрархічну структуру, що включає Конституцію України, закони, підзаконні акти, а також міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Конституція України, зокрема стаття 49, закріплює право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, а також обов'язок держави створювати умови для ефективного і доступного медичного обслуговування, гарантуючи безоплатність медичної допомоги у державних і комунальних закладах [4]. Ця норма є основоположною для формування всієї системи законодавства у сфері охорони здоров'я.

Як підкреслює Р. Майданик, комплексний характер правового регулювання цієї сфери зумовлений наявністю як публічних, так і приватних правовідносин, що потребує гармонійного поєднання імперативних і диспозитивних методів регулювання [8]. Дослідник зазначає, що міцна юридична основа є необхідною умовою для ефективної координації поліфункціональних зв'язків у межах держави та на міжнародному рівні [8].

На законодавчому рівні ключову роль відіграють профільні закони, серед яких, окрім згаданого Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», слід виділити Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19 жовтня 2017 року № 2168-VIII, який гарантує повну оплату необхідних медичних послуг і лікарських засобів за рахунок державного бюджету в рамках програми медичних гарантій, а також Закон України «Про лікарські засоби» від 28 липня 2022 року № 2469-IX, що регулює створення, реєстрацію, виробництво, контроль якості та обіг лікарських засобів з урахуванням норм Європейського Союзу. Крім того, важливе значення мають спеціалізовані закони, такі як Закон України «Про донорство крові та її компонентів» від 23 червня 1995 року № 239/95-ВР, який визначає правові засади організації донорства та забезпечення потреб охорони здоров'я у донорській крові, та Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 року № 1645-III, що встановлює заходи профілактики та контролю інфекційних захворювань. Ці акти формують правові рамки для регулювання специфічних аспектів медичної діяльності, забезпечуючи захист громадського здоров'я та прав учасників правовідносин.

Розвиток законодавства у сфері охорони здоров'я в Україні можна поділити на кілька етапів, кожен з яких відображає історичні, соціально-економічні та політичні особливості відповідного періоду.

Перший етап (1991–1992 роки) пов'язаний зі здобуттям незалежності України та становленням базових принципів охорони здоров'я. У цей період було прийнято Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», який закріпив принципи доступності, рівності та гарантії безкоштовного медичного обслуговування [10].

Другий етап (1993–1996 роки) характеризується формуванням галузевих законів, зокрема щодо санітарного нагляду та фармацевтики (закони «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» та «Про лікарські засоби»), а також прийняттям Конституції України 1996 року, яка закріпила право на охорону здоров'я як фундаментальне.

Третій етап (1996–2000 роки) ознаменувався розробкою підзаконної бази для деталізації конституційних положень, а також прийняттям законів про медичне страхування та донорство крові.

Четвертий етап (2000–2010 роки) був періодом реформування системи охорони здоров'я через запровадження стандартів якості послуг, акредитації медичних закладів і закріплення прав пацієнтів.

І нарешті, п'ятий етап (з 2011 року і дотепер) пов'язаний із євроінтеграційними процесами, гармонізацією законодавства з нормами ЄС, посиленням ліцензування, забезпеченням якості лікарських засобів і впровадженням нових моделей фінансування, таких як програма медичних гарантій (Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»).

Слід погодитися з думкою, що європейська інтеграція є стратегічною метою, що відкриває перспективи для сталого розвитку сфери охорони здоров'я через імплементацію норм права ЄС у національне законодавство [3].

Сучасний етап правового регулювання характеризується активною адаптацією до міжнародних стандартів, що відображається у прийнятті таких важливих актів, як Закон України «Про систему громадського здоров'я» [18] та оновлена редакція Закону України «Про лікарські засоби» [14].

У межах Угоди про асоціацію з Європейським Союзом Україна взяла на себе зобов'язання гармонізувати своє законодавство з європейськими нормами, що сприяє модернізації системи охорони здоров'я. Зокрема, за даними Міністерства охорони здоров'я України, у процесі селф-скринінгу вже проаналізовано понад 98 % директив і регламентів acquis ЄС, пов'язаних зі сферою охорони здоров'я, що свідчить про значний прогрес у цьому напрямі [3].

Крім того, урядом було ухвалено постанови щодо автоматизації процесів у системі крові через електронні системи «єКров» та електронну систему охорони здоров'я (ЕСОЗ), що дає змогу ефективно планувати та моніторити запаси крові на національному та регіональному рівнях [6; 19]. Верховна Рада ухвалила в першому читанні законопроєкт, що впроваджує стандарти ЄС для захисту населення від радіаційного впливу (іонізуючого випромінювання), що є надзвичайно важливим для безпеки країни загалом [20].

Таким чином кожен із етапів характеризувався поступовим зміцненням правового регулювання, спрямованого на підвищення доступності, якості та фінансової стабільності медичних послуг. Сучасний етап розвитку системи охорони здоров'я ґрунтується на євроінтеграційних процесах, які забезпечують її адаптацію до стандартів ЄС і сприяють подальшому вдосконаленню галузі.

Функції законодавства у сфері охорони здоров'я тісно пов'язані з організаційною моделлю системи, яка в Україні є змішаною, поєднуючи елементи публічної та приватної систем [11]. Так, законодавство виконує загальнорегулятивні, охоронні та спеціальні функції, що забезпечують порядок, законність і захист прав учасників правовідносин.

Загальнорегулятивні функції спрямовані на встановлення правових рамок для діяльності медичних установ, забезпечення системності норм і підвищення правової культури населення. Наприклад, Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року № 222-VIII встановлює правила ліцензування медичної практики, що є інструментом забезпечення законності та якості послуг [15].

Охоронні функції зосереджені на захисті громадського здоров'я від загроз, таких як інфекційні захворювання, через нормативне регулювання профілактики та контролю, що закріплено у Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [13].

Спеціальні функції законодавства спрямовані на забезпечення права на охорону здоров'я для окремих соціальних груп, зокрема дітей та осіб з інвалідністю, що регулюється законами України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III [17] та «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року № 875-XII [16].

Правові відносини у сфері охорони здоров'я є центральним елементом МПР, оскільки вони відображають взаємозв'язки між суб'єктами права, що виникають на основі правових норм.

Як зазначає С. Г. Стеценко, ці відносини є врегульованими нормами права суспільними зв'язками, учасники яких виступають носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [25, с. 89]. Суб'єктами таких відносин є пацієнти, медичні працівники, заклади охорони здоров'я, фізичні особи-підприємці, що провадять медичну практику, а також органи державної

влади та місцевого самоврядування. Об'єктами правовідносин виступають нематеріальні блага, такі як життя та здоров'я, а також медичні послуги, лікарські засоби та медичні вироби [10].

Ключовою ознакою цих відносин є їх спрямованість на реалізацію права на охорону здоров'я, що забезпечується через взаємні права та обов'язки учасників і можливість державного примусу у разі порушення норм [1].

І. Сенюта підкреслює, що ефективність функціонування системи охорони здоров'я залежить від чіткого визначення прав і обов'язків суб'єктів [23, с. 67], а також від належної взаємодії між ними, що ґрунтується на принципах довіри, поваги до гідності пацієнта та збереження лікарської таємниці (ст. 39-1 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [10]).

Класифікація правових відносин у сфері охорони здоров'я дає змогу краще зрозуміти їхню специфіку та особливості регулювання. За критерієм правового регулювання їх поділяють на договірні, що виникають на основі цивільно-правових договорів про надання медичних послуг, нормативні, що базуються на законодавчих актах, наприклад, при наданні екстреної медичної допомоги, та адміністративні, що виникають у процесі взаємодії з органами виконавчої влади, які здійснюють контроль і регулювання у сфері охорони здоров'я.

За характером дій зобов'язаного суб'єкта правовідносини можуть бути активними, наприклад, обов'язок медичного працівника надати допомогу, та пасивними, як-от обов'язок не розголошувати лікарську таємницю [26]. За напрямами медичної діяльності виділяють відносини у сфері надання медичної допомоги, проведення санітарно-гігієнічних заходів, медичного страхування, медичних експертиз тощо [26].

Як зазначає Р. Майданик, договір про надання медичних послуг є основною правовою формою реалізації права людини на медичну допомогу, що підкреслює значення приватноправових механізмів у цій сфері [7, с. 52].

Незважаючи на значний прогрес у розвитку нормативно-правової бази, сфера охорони здоров'я в Україні стикається з низкою проблем, що зумовлюють необхідність удосконалення МПР. Однією з ключових проблем є розгалуженість і суперечливість законодавства, що ускладнює його застосування на практиці.

З. Скалецька підкреслює, що базовий Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» чітко не розмежовує зміст права на охорону здоров'я та на медичну допомогу, а окремі його положення мають декларативний характер без конкретизації відповідальних органів [24].

Крім того, чинне законодавство часто застаріває через швидкі зміни соціально-економічних умов і розвиток медичних технологій, що призводить до правових прогалин, особливо у таких сферах, як телемедицина чи генетичне тестування. Іншою проблемою є недостатня узгодженість між нормативними актами, що регулюють різні аспекти охорони здоров'я, а також відсутність єдиного консолідованого акта, який би систематизував законодавство у цій сфері.

Дискусійним залишається питання створення Медичного кодексу України, який, на думку С. Демченка, міг би об'єднати всі нормативно-правові акти в єдину структуру, забезпечуючи їхню доступність і системність [2]. Натомість Р. Майданик вважає, що кодифікація у вигляді єдиного акта не відповідатиме сучасним традиціям нормотворення в Україні та може зберегти декларативність норм, не вирішуючи проблеми надмірної кількості спеціальних законів і підзаконних актів [8].

Технологічний прогрес, зокрема впровадження електронної системи охорони здоров'я (ЕСОЗ), також створює нові виклики для правового регулювання. Як зазначається у дослідженні, опублікованому на платформі РМС, цифрова трансформація системи охорони здоров'я в Україні, особливо після пандемії COVID-19 та у зв'язку з воєнним станом, призвела до значного розширення телемедичних послуг, що диктує необхідність оновлення законодавства для забезпечення конфіденційності даних і доступу до медичних послуг у цифровому форматі [9].

Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» передбачає створення ЕСОЗ для автоматизації обліку медичних послуг і управління інформацією, однак правові норми щодо захисту персональних даних і відповідальності за їх порушення потребують подальшого уточнення. Швидкий розвиток технологій зумовлює постійне оновлення правових норм, щоб враховувати нові етичні та юридичні виклики, пов'язані з цифровізацією охорони здоров'я.

Міжнародне співробітництво та інтеграція до європейського правового простору є важливими факторами модернізації нормативно-правової бази України у сфері охорони здоров'я. Відповідно до ст. 79 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» Україна бере участь у міжнародних програмах через членство у Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ) та інших організаціях, сприяючи обміну інформацією, науковими контактами та технологіями [10].

Як зазначає О. Шамич, міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я виступають юридичними та морально-політичними орієнтирами, що впливають на національну політику, забезпечуючи відповідність законодавства глобальним нормам [27, с. 88].

П. Рабінович класифікував ці стандарти за обов'язковістю виконання, статусом змісту, колом адресатів, територією дії та суб'єктами встановлення, підкреслюючи їх значення для захисту прав людини у сфері охорони здоров'я [22, с. 24–25].

Основними міжнародними документами, що регулюють цю сферу, є Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Конвенція про права дитини 1989 року та Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 року, які ратифіковані Україною і мають пріоритет над національними законами у разі розбіжностей (ст. 2 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я») [10].

Відповідно перспективи вдосконалення механізму правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я в Україні пов'язані з необхідністю систематизації законодавства, усунення суперечностей між нормативними актами та забезпечення їхньої відповідності сучасним викликам. Одним із можливих рішень є розробка єдиного консолідованого акта, який би об'єднав ключові норми у сфері охорони здоров'я, забезпечивши їхню узгодженість, доступність і прозорість. Такий підхід дав би змогу уникнути дублювання норм, полегшив би процес оновлення законодавства та підвищив би правову культуру учасників правовідносин. Крім того, важливим є посилення правового регулювання у сфері цифрових технологій, зокрема щодо захисту персональних даних у системі ЕСОЗ, а також уточнення норм, що стосуються телемедицини та інших інноваційних форм надання медичних послуг.

Слід погодитися з думкою Л. Киричко, що сучасна нормативно-правова база в Україні створює умови для безперервного розвитку системи охорони здоров'я, однак потребує подальшого вдосконалення для забезпечення балансу між публічними та приватними інтересами [5]. У цьому контексті важливе значення має проєкт Стратегії розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року, який визначає п'ять ключових пріоритетів: управління у сфері охорони здоров'я, забезпечення універсального доступу до послуг, розвиток громадського здоров'я, активна участь населення та громад, а також розвиток кадрового потенціалу [21].

Відповідно подальше вдосконалення нормативно-правових засад МПР у сфері охорони здоров'я має бути зорієнтоване на реалізацію зазначених стратегічних пріоритетів, що сприятиме досягненню балансу між публічними і приватними інтересами та формуванню сталої, доступної й ефективної системи охорони здоров'я.

Отже, нормативно-правові основи МПР відносин у сфері охорони здоров'я в Україні пройшли значний шлях еволюції від становлення базових принципів у 1990-х роках до сучасної гармонізації з європейськими стандартами. Конституція України, профільні закони, підзаконні акти та міжнародні договори формують ієрархічну систему законодавства, що забезпечує регулювання суспільних відносин у цій сфері.

Однак розгалуженість, суперечливість і застарілість окремих норм, а також нові виклики, пов'язані з технологічним прогресом і воєнним станом, зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання. Євроінтеграційні процеси та міжнародне співробітництво сприяють модернізації системи охорони здоров'я, підвищенню якості медичних послуг і забезпеченню рівного доступу до них для всіх громадян.

У майбутньому ключовими завданнями залишаються систематизація законодавства, адаптація норм до сучасних реалій і забезпечення ефективного балансу між правами та обов'язками учасників правовідносин, що є запорукою сталого розвитку сфери охорони здоров'я та соціальної стабільності в Україні.

Висновки. Нормативно-правові основи механізму правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я в Україні формують складну ієрархічну систему, яка включає Конституцію, профільні закони, підзаконні акти та міжнародні договори. Еволюція законодавства відображає історичні, соціально-економічні та політичні зміни, а сучасний етап характеризується євроінтеграційними процесами та цифровою трансформацією. Проблеми фрагментарності, суперечливості та застарілості норм зумовлюють необхідність систематизації законодавства, зокрема шляхом створення консолідованого акта, та адаптації до викликів, пов'язаних із телемедициною, захистом даних і воєнним станом. Міжнародне співробітництво сприяє гармонізації з європейськими стандартами, що є ключовим фактором модернізації системи. Подальше вдосконалення правового регулювання має забезпечити баланс між публічними та приватними інтересами, підвищити доступність і якість медичних послуг, а також зміцнити правову культуру учасників правовідносин, що є основою для сталого розвитку охорони здоров'я в Україні.

Список використаних джерел

1. Гладун З. С. Адміністративно-правове регулювання охорони здоров'я населення в Україні: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 720 с.
2. Демченко І. С. Класифікація законодавства у сфері охорони здоров'я. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2019. Т. 30(69). № 6. С. 7–13.
3. Євроінтеграційна політика у сфері охорони здоров'я. URL: https://umj.com.ua/uk/novyna-243659-yevrointegratsijna-politika-u-sferi-ohoroni-zdorov-ya (дата звернення: 25.05.2025).
4. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. С. 141.
5. Криничко Л. Р. Державне управління системою охорони здоров'я в умовах реформування: проблеми теорії та методології: монографія. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 320 с.
6. Кров та її компоненти контролюватиме інформаційна система донорства крові «єКров»: рішення Уряду. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/krov-ta-ii-komponenty-kontroliuvatyme-informatsiina-systema-donorstva-krovi-iekrov (дата звернення: 20.05.2025).
7. Майданик Р. Договір про надання медичних послуг. *Медичне право.* 2010. № 5(1). С. 52–66.
8. Майданик Р. Законодавство України в сфері охорони здоров'я: система і систематизація. *Медичне право.* 2013. № 2. С. 63–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/medpr_2013_2_8 (дата звернення: 27.05.2025).
9. Малахов К. Огляд цифрової системи охорони здоров'я України (eHealth): тенденції, визначення, стандарти та законодавчі зміни. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10754247/
10. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 28.05.2025).
11. Пашков В. М. Державне регулювання діяльності в галузі охорони здоров'я. *Аптека*. 2006. № 26(547).
12. Правило О. І. Правове регулювання охорони здоров'я в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 3. С. 390–395.
13. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 29. Ст. 228.
14. Про лікарські засоби: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 22. Ст. 86.
15. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 23. Ст. 158.
16. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text (дата звернення: 19.05.2025).
17. Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. Ст. 142.
18. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T222573 (дата звернення: 21.05.2025).
19. Про створення інформаційно-комунікаційного комплексу системи крові: постанова Кабінету Міністрів України від 17.02.2023 № 143. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-stvorennia-informatsiino-komunikatsiinoho-kom-a143 (дата звернення: 19.05.2025).
20. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40887 (дата звернення: 19.05.2025).
21. Проект Стратегії розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року. URL: https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/Стратегія/UKR%20Health%20Strategy%20Feb%2024.2022.pdf (дата звернення: 19.05.2025).
22. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2016. № 1(84). С. 19–29.

23. Сенюта І. Медичне право: право людини на охорону здоров'я: монографія. Львів: Астролябія, 2007. 224 с.
24. Скалецька З. С. Співвідношення права на охорону здоров'я та права на медичну допомогу. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки.* 2009. Т. 90. С. 91–93.
25. Стеценко С. Г. Медичне право України: підручник. Київ: Атіка, 2010. 507 с.
26. Стеценко С. Г., Стеценко В. Ю., Сенюта І. Я. Медичне право: підручник. Київ: Правова єдність, 2008. 507 с.
27. Шамич О. М. Поняття та структура природного права людини на охорону здоров'я. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами.* 2014. № 11. С. 75–92.

References

1. Hladun Z. S. Administratyvno-pravove rehuliuvannia okhorony zdorovia naselennia v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2007. 720 s.
2. Demchenko I. S. Klasyfikatsiia zakonodavstva u sferi okhorony zdorovia. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Yurydychni nauky.* 2019. T. 30(69). № 6. S. 7–13.
3. Yevrointehratsiina polityka u sferi okhorony zdorovia. URL: https://umj.com.ua/uk/novyna-243659-yevrointegratsijna-politika-u-sferi-ohoroni-zdorov-ya (data zvernennia: 25.05.2025).
4. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1*996. № 30. S. 141.
5. Krynychko L. R. Derzhavne upravlinnia systemoiu okhorony zdorovia v umovakh reformuvannia: problemy teorii ta metodolohii: monohrafiia. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok, 2020. 320 s.
6. Krov ta yii komponenty kontroliuvatyme informatsiina systema donorstva krovi «yeKrov»: rishennia Uriadu. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/krov-ta-ii-komponenty-kontroliuvatyme-informatsiina-systema-donorstva-krovi-iekrov (data zvernennia: 20.05.2025).
7. Maidanyk R. Dohovir pro nadannia medychnykh posluh. *Medychne pravo.* 2010. № 5(1). S. 52–66.
8. Maidanyk R. Zakonodavstvo Ukrainy v sferi okhorony zdorovia: systema i systematyzatsiia. *Medychne pravo.* 2013. № 2. S. 63–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/medpr_2013_2_8 (data zvernennia: 27.05.2025).
9. Malakhov K. Ohliad tsyfrovoi systemy okhorony zdorovia Ukrainy (eHealth): tendentsii, vyznachennia, standarty ta zakonodavchi zminy. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10754247/
10. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia: Zakon Ukrainy vid 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (data zvernennia: 28.05.2025).
11. Pashkov V. M. Derzhavne rehuliuvannia diialnosti v haluzi okhorony zdorovia. *Apteka*. 2006. № 26(547).
12. Pravylo O. I. Pravove rehuliuvannia okhorony zdorovia v Ukraini. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2024. № 3. S. 390–395.
13. Pro zakhyst naselennia vid infektsiinykh khvorob : Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2000. № 29. St. 228.
14. Pro likarski zasoby: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. № 22. St. 86.
15. Pro litsenzuvannia vydiv hospodarskoi diialnosti: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2015. № 23. St. 158.
16. Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti osib z invalidnistiu v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21.03.1991 № 875-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text (data zvernennia: 19.05.2025).
17. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy № 2402-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2001. № 30. St. 142.
18. Pro systemu hromadskoho zdorovia: Zakon Ukrainy vid 06.09.2022 № 2573-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T222573 (data zvernennia: 21.05.2025).
19. Pro stvorennia informatsiino-komunikatsiinoho kompleksu systemy krovi: Postanova KMU vid 17.02.2023 № 143. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-stvorennia-informatsiino-komunikatsiinoho-kom-a143 (data zvernennia: 19.05.2025).
20. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zakhystu liudyny vid vplyvu ionizuiuchoho vyprominiuvannia. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40887 (data zvernennia: 19.05.2025).
21. Proekt Stratehii rozvytku systemy okhorony zdorovia do 2030 roku. URL: https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/Стратегія/UKR%20Health%20Strategy%20Feb%2024.2022.pdf (data zvernennia: 19.05.2025).
22. Rabinovych P. M. Mizhnarodni standarty prav liudyny: vlastyvosti, zahalne poniattia, klasyfikatsiia. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2016. № 1(84). S. 19–29.
23. Seniuta I. Medychne pravo: pravo liudyny na okhoronu zdorovia: monohrafiia. Lviv: Astroliabiia, 2007. 224 s.
24. Skaletska Z. S. Spivvidnoshennia prava na okhoronu zdorovia ta prava na medychnu dopomohu. *Naukovi zapysky NAUKMA. Yurydychni nauky.* 2009. T. 90. S. 91–93.
25. Stetsenko S. H. Medychne pravo Ukrainy: pidruchnyk. Kyiv: Atika, 2010. 507 s.

26. Stetsenko S. H., Stetsenko V. Yu., Seniuta I. Ya. Medychne pravo: pidruchnyk. Kyiv: Pravova yednist, 2008. 507 s.
27. Shamych O. M. Poniattia ta struktura pryrodnoho prava liudyny na okhoronu zdorovia. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy.* 2014. № 11. S. 75–92.

Юсіфова Севіндж. Нормативно-правові засади механізму правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я

У статті комплексно проаналізовано нормативно-правові основи механізму правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я в Україні, що має особливу актуальність у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій, реформування медичної галузі, викликів пандемій, воєнного стану та цифровізації. Підкреслено, що охорона здоров'я є однією з ключових сфер державної політики, оскільки забезпечення права на життя і здоров'я є фундаментальним елементом соціальної стабільності та розвитку суспільства.

Розкрито ієрархічну структуру нормативно-правової бази, до якої входять Конституція України, профільні закони, підзаконні акти та міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Особливу увагу приділено аналізу базового Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», який визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади функціонування медичної сфери. Висвітлено роль інших ключових законів, зокрема, «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», «Про лікарські засоби», «Про донорство крові та її компонентів», «Про захист населення від інфекційних хвороб» тощо, які формують правові рамки для регулювання окремих аспектів медичної діяльності та захисту громадського здоров'я.

Розглянуто етапи розвитку законодавства у сфері охорони здоров'я від періоду здобуття незалежності України до сучасності, виділяючи п'ять ключових етапів, кожен з яких відображає історичні, політичні та соціально-економічні особливості. Окремо підкреслено значення євроінтеграційних процесів, імплементації норм права ЄС у національне законодавство та гармонізації із міжнародними стандартами, що сприяє модернізації системи охорони здоров'я, підвищенню якості та доступності медичних послуг.

Стаття містить ґрунтовний аналіз функцій законодавства у сфері охорони здоров'я, які тісно пов'язані з організаційною моделлю системи та включають загальнорегулятивні, охоронні та спеціальні функції. Окремо розглянуто правові відносини у сфері охорони здоров'я, їхню класифікацію за критеріями правового регулювання, характером дій суб'єктів та напрямами медичної діяльності. Визначено, що ці відносини є врегульованими нормами права суспільними зв'язками, учасники яких виступають носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а їхня ефективність залежить від чіткого визначення прав і обов'язків суб'єктів та належної взаємодії між ними.

Акцентовано увагу на основних проблемах нормативно-правового забезпечення сфери охорони здоров'я в Україні, серед яких: розгалуженість і суперечливість законодавства, відсутність чіткого розмежування змісту права на охорону здоров'я та медичну допомогу, декларативний характер окремих положень, а також застарілість нормативної бази у зв'язку зі швидкими змінами соціально-економічних умов і розвитком медичних технологій. Дискусійним залишається питання кодифікації законодавства у вигляді Медичного кодексу України, що могло б забезпечити системність і доступність правового регулювання, однак викликає застереження щодо збереження декларативності норм і надмірної кількості спеціальних актів.

Міжнародне співробітництво та інтеграція до європейського правового простору визначаються як ключові чинники модернізації нормативно-правової бази. Україна бере участь у міжнародних програмах та імплементує міжнародно-правові стандарти, що мають пріоритет у разі розбіжностей із національним законодавством. Серед основних міжнародних документів названо Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенцію про права дитини та Конвенцію про права осіб з інвалідністю.

Визначено, що перспективи вдосконалення механізму правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я полягають у необхідності систематизації законодавства, усуненні суперечностей між нормативними актами, у забезпеченні їхньої відповідності сучасним викликам, посиленні правового регулювання у сфері цифрових технологій та адаптації.

Ключові слова: механізм правового регулювання, охорона здоров'я, нормативно-правові акти, медичне право, цифровізація медицини, телемедицина, права пацієнтів, євроінтеграція, система охорони здоров'я, правові відносини, медичні послуги, правова реформа, медичне законодавство, інтеграція до європейського правового простору.

Yusifova Sevindzh. Regulatory and legal principles of the mechanism of legal regulation of relations in the sphere of health care

The article provides a comprehensive analysis of the normative and legal foundations of the mechanism of legal regulation of relations in the field of healthcare in Ukraine. This issue is particularly relevant in the context of current socio-economic transformations, healthcare reform, challenges posed by pandemics, martial law, and digitalization. It is emphasized that healthcare is one of the key areas of state policy, as ensuring the right to life and health is a fundamental element of social stability and societal development.

The study reveals the hierarchical structure of the regulatory framework, which includes the Constitution of Ukraine, sectoral laws, subordinate legal acts, and international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. Special attention is given to the analysis of the fundamental Law of Ukraine "Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Healthcare", which defines the legal, organizational, economic, and social foundations for the functioning of the medical sphere. The article also highlights the role of other key laws, including "On State Financial Guarantees of Healthcare Services for the Population", "On Medicinal Products", "On Blood Donation and Its Components", and "On Protection of the Population from Infectious Diseases", which form the legal framework for regulating specific aspects of medical activities and public health protection.

The evolution of healthcare legislation is examined from the period of Ukraine's independence to the present day, identifying five key stages, each reflecting historical, political, and socio-economic characteristics. Particular emphasis is placed on the importance of European integration processes, the implementation of EU legal norms into national legislation, and harmonization with international standards, which contribute to the modernization of the healthcare system and improvement in the quality and accessibility of medical services.

The article offers a thorough analysis of the functions of healthcare legislation, which are closely related to the organizational model of the system and include general regulatory, protective, and special functions. Legal relations in the healthcare sector are also explored, along with their classification based on legal regulation criteria, the nature of actors' actions, and the directions of medical activity. It is established that these relations represent legally regulated social connections, with participants holding subjective rights and legal obligations, and that their effectiveness depends on the clear definition of these rights and duties as well as proper interaction among the parties.

Attention is drawn to the main problems of the regulatory and legal framework in Ukraine's healthcare sector, including fragmentation and contradictions in legislation, the lack of clear differentiation between the right to health protection and the right to medical care, the declarative nature of certain provisions, and the obsolescence of some norms in light of rapid changes in socio-economic conditions and medical technologies. The issue of codifying healthcare legislation into a Medical Code of Ukraine remains debatable, as it could enhance the systematization and accessibility of legal regulation but raises concerns regarding the potential preservation of declarative norms and an excessive number of special acts.

International cooperation and integration into the European legal space are defined as key drivers of modernization in the regulatory framework. Ukraine participates in international programs and implements international legal standards, which take precedence in the event of discrepancies with national legislation. Among the principal international documents referenced are the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the Convention on the Rights of the Child, and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

It is concluded that the prospects for improving the mechanism of legal regulation in the field of healthcare lie in the need for legislative systematization, elimination of contradictions between legal acts, ensuring their relevance to modern challenges, strengthening legal regulation in the area of digital technologies, and legal adaptation.

Key words: mechanism of legal regulation, healthcare, legal foundations, medical law, digitalization of medicine, telemedicine, patient rights, European integration, healthcare system, legal relations, medical services, legal reform, healthcare legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-495-503

УДК 341.217

Петро Ярославович Ясінський,
аспірант відділу міжнародного права
та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0006-9916-8111

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ ДЕРЖАВ

Постановка проблеми. Цінності Європейського Союзу, закріплені в ст. 2 Договору про ЄС (ДЄС), становлять засадничий елемент правового порядку Союзу та виступають обов'язковими орієнтирами для держав-членів. Проте на практиці виникає низка проблем, пов'язаних із їх неоднозначною реалізацією на національному рівні, зокрема в контексті демократичної деградації, підриву незалежності судової влади та вибіркового правозастосування. Існуючі інституційні механізми контролю – як-от процедура за ст. 7 ДЄС, щорічні звіти Європейської Комісії про стан верховенства права, бюджетний механізм умовності – не завжди забезпечують належну реакцію на порушення. Це зумовлює необхідність критичного переосмислення ефективності правових засобів, спрямованих на гарантування дотримання цінностей ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питань, пов'язаних із aquis ЄС, цінностей ЄС, зверталися чимало вітчизняних науковців, зокрема Ю. Шемшученко, Л. Фалалєєва, В. Шуміло, Г. Юдківська, М. Гнатовський, Н. Оніщенко та ін. Водночас у зв'язку із отриманням Україною статусу держави-кандидата у члени деякі питання потребують глибшого теоретико-методологічного дослідження для подальшого поглиблення інтеграційних процесів.

Метою статті є дослідження змісту та нормативного статусу цінностей ЄС, а також аналіз ефективності інституційно-правових механізмів їх забезпечення у національних правових системах держав-членів.

Виклад основного матеріалу. Цінності Європейського Союзу, закріплені у ст. 2 Договору про ЄС, формують ідейну та нормативну основу правової інтеграції. Йдеться про повагу до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та прав людини. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів і вимагають підтвердження з боку держав-кандидатів. Водночас на практиці реалізація цінностей ЄС у національних правових системах зазнає суттєвих викликів, що потребує комплексного правового аналізу.

Цінності ЄС мають конституційне значення для Союзу та слугують критерієм легітимності дій як самих інституцій ЄС, так і держав-членів [1, с. 419]. Вони утворюють своєрідне «ядро», що не лише визначає напрям розвитку правової інтеграції, а й формує стандарти допустимої поведінки для держав-членів. У правовій доктрині цінності розглядаються як засади публічного порядку ЄС, що не підлягають компромісу навіть в умовах політичного плюралізму.

Хоча загальновизнано, що «моральні та політичні цінності відіграють центральну роль у сфері публічного права», а ДЄС у ст. 2 посилається на «цінності» Союзу, абсолютно очевидно, що під цінностями у цьому контексті розуміються саме принципи – фундаментальні принципи права ЄС. Саме таке формулювання використовувалося до Лісабонського договору. Відтак через закріплення цінностей у ст. 2 ДЄС у контексті права Європейського Союзу робиться посилання на щось значно важливіше, ніж сукупність морально-етичних декларацій. Тож Лісабонський договір інкорпорував деяку термінологічну амбівалентність, яка потенційно вводить в оману щодо їхньої нормативної природи. Проте саме ефективна імплементація цих основоположних принципів, незалежно від їхнього термінологічного визначення як цінностей, повинна посідати центральне місце у загальній парадигмі застосування права Європейського Союзу.

Ці цінності не є суто політичними орієнтирами, а мають юридично зобов'язальний характер, що випливає із самої природи ЄС як правового союзу [2, с. 135]. Вони відіграють роль «нормативного фільтра», через який повинні проходити всі інституційні та правові процеси, як на рівні ЄС, так і в межах національного суверенітету. У разі порушення цих засад з боку держав-членів можливе застосування відповідних санкцій, включно з процедурою, передбаченою ст. 7 ДЄС. Така юридична конструкція не лише підкреслює ієрархічну перевагу цінностей у системі джерел права ЄС, а й створює правовий обов'язок для кожної держави-члена забезпечувати їхню дієвість у межах національного правового порядку.

Попри формальну згоду на загальні цінності, окремі держави-члени вдаються до практик, що прямо суперечать духу та букві ДЄС. Наприклад, Угорщина і Польща, які були об'єктами інституційної критики та піддалися застосуванню процедур, передбачених ст. 7 ДЄС, що є механізмом контролю за дотриманням цінностей Союзу. Процедура за цією статтею має дві фази – превентивну та санкційну. Превентивна фаза, передбачена ч. 1 ст. 7, дає змогу Раді ЄС встановити наявність очевидного ризику серйозного порушення цінностей, зазначених у ст. 2 ДЄС. Це рішення приймається кваліфікованою більшістю після отримання пропозиції від третини держав-членів, Європейського Парламенту або Європейської Комісії.

У разі відсутності результату може бути активовано санкційну фазу, відповідно до ч. 2–3 ст. 7, яка передбачає одноголосне визнання серйозного й тривалого порушення з подальшим призупиненням певних прав, включаючи право голосу в Раді ЄС. Саме ця процедура була ініційована проти Польщі у 2017 році та Угорщини у 2018 році, однак донині не дійшла до завершальної санкційної фази через необхідність одностайності в Європейській Раді, яку блокують союзники відповідних держав.

У Польщі й Угорщині були зафіксовані тривалі тенденції демонтажу незалежності судової гілки влади, політичного тиску на конституційні суди, обмеження свободи медіа та послаблення ролі громадянського суспільства, що й стало обґрунтуванням для застосування цієї процедури. Відтак у Польщі відбулося системне перепідпорядкування судової влади виконавчій, що супроводжувалося спробами легітимізації цих змін за допомогою риторики «національного суверенітету» [3, с. 64–65]. Подібні дії свідчать про спробу знецінити універсальний характер цінностей ЄС шляхом політичної інтерпретації загальноєвропейських засад.

Це породжує глибші виклики: з одного боку, порушується принцип лояльної співпраці ст. 4 ДЄС, а з іншого – створюється прецедент для потенційної «ерозії» цінностей і в інших державах-членах. Така ситуація вимагає від ЄС не лише правової реакції, а й стратегічного перегляду інструментів впливу, спрямованих на забезпечення структурної сумісності правових систем держав-членів із базовими цінностями Союзу

Водночас деякий поступ спостерігається у зв'язку із діяльністю Суду ЄС, що демонструє поступову конкретизацію таких ключових цінностей, закріплених у ст. 2 Договору про ЄС, таких як «верховенство права», «незалежність судової влади» та «правова держава». Це особливо помітно у справах, пов'язаних із реформами системи правосуддя в окремих державах-членах, зокрема в Польщі, де спостерігалося звуження незалежності судів або втручання політичної влади в діяльність судової гілки. Саме у відповідь на подібні процеси були ініційовані механізми правового контролю з боку інституцій ЄС, включно з процедурою за ст. 7 ДЄС та позовами до Суду ЄС. Рішення Суду ЄС у подібних справах не лише конкретизують зміст абстрактних понять, а й надають практичні орієнтири для національних урядів щодо меж допустимості змін у судовій сфері.

У справі Commission v. Poland (C-619/18) [4] Суд ЄС визнав, що створення Дисциплінарної палати Верховного суду, яка отримала повноваження притягати суддів до відповідальності, суперечить принципу незалежності судової влади. Ця палата, сформована урядом та підпорядкована Міністерству юстиції, наділялася повноваженнями розглядати дисциплінарні справи проти суддів, включаючи можливість їхнього звільнення.

Суд вказав, що така система створює серйозні ризики політичного впливу на судову владу, оскільки дисциплінарні провадження можуть використовуватись як інструмент тиску на суддів у зв'язку з ухваленими ними рішеннями. У своїй постанові Суд ЄС наголосив, що відповідно до ст. 19 ДЄС усі держави-члени зобов'язані забезпечити належне функціонування правосуддя у сферах, охоплених правом ЄС. Це включає не лише наявність судових органів, а й гарантії їхньої

інституційної незалежності, зокрема, захист від зовнішнього тиску, збереження стабільності посад суддів і наявність об'єктивних процедур притягнення до відповідальності. Така незалежність є безпосереднім втіленням цінностей, закріплених у ст. 2 ДЄС, насамперед верховенства права та демократії. Суд підкреслив, що системна протидія незалежності судової влади становить загрозу не лише для функціонування національної юстиції, а й для загального правового простору ЄС, оскільки правова система ЄС базується на взаємній довірі між судовими системами держав-членів. Отже, реалізація цінностей ЄС, у тому числі через забезпечення судової незалежності, є ключовою умовою збереження єдності та ефективності Союзу як правової спільноти.

Подібні рішення мають не лише правове, а й політичне значення. Вони демонструють готовність Суду ЄС втручатися у чутливі внутрішньодержавні процеси задля захисту основоположних цінностей Союзу. Тож Суд ЄС дедалі частіше виступає арбітром між правовим порядком ЄС і політичними режимами, що намагаються відступити від демократичних стандартів [5, с. 303].

Зазначимо також, що моніторинг дотримання цінностей ЄС здійснюється через комплекс взаємопов'язаних інституційних і правових механізмів. Одним із основних є щорічний цикл «Огляд стану верховенства права» (Rule of Law Report), який започаткований Європейською Комісією у 2020 році як реакція на зростаючі загрози принципам правової держави в окремих державах-членах. Цей механізм має на меті раннє виявлення проблем і сприяння діалогу щодо їх вирішення до того, як вони переростуть у системні кризи. У межах цього процесу Комісія щорічно готує огляд по кожній державі-члену за чотирма тематичними напрямами: незалежність судової влади, антикорупційна політика, свобода і плюралізм медіа, а також інституційна система стримувань і противаг.

Комісія використовує інформацію з національних джерел, звіти міжнародних організацій (наприклад, GRECO, Венеційської комісії), а також результати консультацій з громадянським суспільством та експертами. Кожен звіт супроводжується набором рекомендацій, які мають сприяти виправленню виявлених недоліків. На наступний рік здійснюється перевірка виконання рекомендацій, що дає змогу фіксувати прогрес або, навпаки, посилювати політичний тиск. Публічний характер звітів сприяє прозорості та залученню національних парламентів до обговорення результатів. Проте звіти не супроводжуються прямими санкціями, тому ефективність цього механізму багато в чому залежить від політичної волі держав-членів діяти відповідно до отриманих зауваг.

Крім того, функціонує Механізм співробітництва і перевірки (CVM), який був створений у 2007 році як тимчасовий інструмент для Болгарії та Румунії після їх вступу до ЄС. Його мета полягає в забезпеченні сталого прогресу у сферах реформування судової системи, боротьби з корупцією та, для Болгарії – також з організованою злочинністю. Європейська Комісія двічі на рік публікує звіти про стан виконання критеріїв CVM, які містять оцінки, рекомендації та очікування щодо подальших кроків. Попри початкову тимчасовість, механізм залишався чинним понад десятиліття через тривалі структурні проблеми в цих країнах. У 2023 році CVM був офіційно завершений для обох держав, після того як Комісія визнала достатній рівень виконання відповідних зобов'язань.

Ще одним вагомим інструментом є бюджетний механізм умовності, запроваджений Регламентом 2020/2092 [6], що дає змогу обмежити доступ до коштів бюджету ЄС у разі порушення принципів верховенства права, яке може впливати на належне фінансове управління. Європейська Комісія може ініціювати застосування цього механізму, а Рада ЄС – схвалити відповідні обмеження кваліфікованою більшістю.

У 2022 році цей механізм був уперше застосований проти Угорщини. Європейська Комісія встановила, що угорська влада допустила серйозні порушення у сфері державних закупівель, незалежності судової системи та контролю за використанням бюджетних коштів, які загрожують фінансовим інтересам ЄС. У результаті цього Угорщині було заморожено доступ до понад 6 млрд євро з фондів Європейського Союзу. Згодом угорський уряд погодився на часткові інституційні реформи, однак Європейська Комісія залишила значну частину заморожених коштів заблокованою до повного виконання вимог.

Цей прецедент свідчить про реальну можливість використання фінансових важелів для захисту цінностей ЄС, зокрема верховенства права. Він також демонструє, що поєднання юридичних процедур із фінансовим тиском може мати вагомий вплив на політичні рішення держав-членів, навіть якщо процедура за ст. 7 ДЄС залишається заблокованою через вимогу одностайності.

Додатково діє так званий інструмент діалогу з державами-членами, у рамках якого проводяться міжінституційні консультації між Європейською Комісією, Радою та Європейським Парламентом з метою підвищення прозорості, послідовності та об'єктивності моніторингу.

Попри формальну наявність інструментів, ефективність їх застосування залишається предметом дискусії, адже механізми моніторингу часто обмежуються декларативним характером і не супроводжуються належним правовим наслідком у разі виявлення системних порушень [7, с. 12–13]. Проблемою також є відсутність автоматизму у прийнятті рішень: навіть за умов очевидного порушення цінностей ЄС політична кон'юнктура може стати бар'єром для рішучих дій.

Констатуємо також, що без належного інституційного середовища та сталих механізмів контролю жодні правові зміни не забезпечують довготривалої консолідації демократичних принципів [8, с. 101–102]. Громадянське суспільство, незалежні медіа та освітні програми з прав людини відіграють вирішальну роль у вкоріненні цінностей, що задекларовані на рівні міжнародного права.

На думку Європейської Комісії, дотримання цінностей, викладених у ст. 2 ДЄС, повинно оцінюватися не лише за формальними ознаками законодавчої відповідності, а передусім через призму функціональності інституцій, політичної культури та ефективності правозастосування [9, с. 2].

Список використаних джерел / Reference

1. Kochenov D. On the Limits of Judicial Intervention: EU Rule of Law and the Union's Living Constitutionalism. German Law Journal. 2021. Vol. 22, Issue 3. P. 417–438. DOI: https://doi.org/10.1017/glj.2021.19
2. Closa C., Kochenov D. Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union. Cambridge University Press, 2016. 250 p.
3. Sadurski W. Poland's Constitutional Breakdown. Oxford: Oxford University Press, 2019. 352 p.
4. Court of Justice of the European Union. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 24 June 2019. Commission v. Poland (C-619/18). ECLI:EU:C:2019:531.
5. Scheppele K. L. Autocracy under cover: EU Law and the erosion of democracy. Journal of Common Market Studies. 2020. Vol. 58, No. 5. P. 1001–1020. DOI: https://doi.org/10.1111/jcms.13078
6. Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. Official Journal of the European Union. 2020. L 433 I/1.
7. Bárd P. The effectiveness of the EU's Rule of Law Tools: The pitfalls of the political and the legal approach. In: Closa C., Kochenov D. (eds). Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union. Cambridge: CUP, 2016. P. 129–147.
8. Grabowska-Moroz B. Strengthening the Rule of Law in the EU: The Role of Civil Society. Hague Journal on the Rule of Law. 2022. Vol. 14. P. 89–110.
9. European Commission. 2023 Rule of Law Report: The rule of law situation in the European Union. Brussels, 5 July 2023. COM(2023) 800 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52023DC0800

Ясінський П. Я. Деякі питання реалізації цінностей Європейського Союзу в правових системах держав

У статті досліджується правова природа цінностей Європейського Союзу, закріплених у статті 2 Договору про ЄС, та особливості їх реалізації у національних правових системах держав-членів. Розкрито зміст цінностей як фундаментальних принципів, що становлять ядро європейського правопорядку та мають нормативно-зобов'язальний характер. Особлива увага приділена аналізу процедур контролю за дотриманням цінностей, зокрема процедурі, передбаченій статтею 7 ДЄС, а також механізмам моніторингу, які здійснюються Європейською Комісією: Rule of Law Report, бюджетний механізм умовності та ін. Наведено приклади порушення принципу верховенства права в Польщі та Угорщині, що стали підставою для застосування санкційних інструментів. Проаналізовано практику Суду ЄС, який виступає ключовим тлумачем і гарантом цінностей Союзу, зокрема у справі C-619/18 щодо судової реформи в Польщі. У статті обґрунтовано, що ефективна реалізація цінностей ЄС потребує не лише формального дотримання acquis, а й політичної волі, інституційної спроможності та взаємної довіри між державами-членами. Зроблено висновок про необхідність зміцнення механізмів відповідальності за порушення ціннісних засад ЄС.

Ключові слова: цінності Європейського Союзу; правовий порядок ЄС; верховенство права; правова держава; імплементація; стаття 2 ДЄС; стаття 7 ДЄС; механізми контролю; Суд ЄС; інституційний моніторинг.

Yasinskyi P. Ya. Selected Issues of the Implementation of European Union Values in National Legal Systems

The article explores the legal nature, content, and practical implementation of the values of the European Union (EU) as enshrined in Article 2 of the Treaty on European Union (TEU). These values – respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law, and human rights, including the rights of minorities – constitute the normative foundation of the EU's legal order and serve as essential criteria for both Member States and candidate countries. The paper substantiates that, in the legal doctrine of the EU, values are not merely political declarations but binding legal principles, which function as a constitutional core of the Union and as benchmarks for assessing the legitimacy of national reforms.

Special attention is paid to the mechanisms of control and monitoring established to ensure compliance with these values. The article examines the procedure outlined in Article 7 TEU, which encompasses both preventive and sanctioning phases, and analyzes the practical difficulties in its implementation, particularly in the cases of Hungary and Poland. The author identifies key legal and political obstacles that prevent the final stage of the Article 7 procedure from being activated, particularly the requirement for unanimity in the European Council.

The paper also assesses the evolving role of the Court of Justice of the European Union (CJEU) in interpreting and enforcing EU values. Particular emphasis is placed on the CJEU's ruling in Commission v. Poland (C-619/18), where the Court found violations of judicial independence due to structural reforms that undermined the separation of powers. The judgment illustrates how the CJEU operationalizes the rule of law as a concrete and enforceable standard, and how judicial independence is directly tied to the mutual trust underpinning the EU's legal space.

The article further analyzes the institutional monitoring instruments developed by the European Commission, including the annual Rule of Law Report and the conditionality mechanism outlined in Regulation 2020/2092. These tools are examined for their capacity to influence national legal reforms, their preventive function, and their potential as sanctioning instruments, especially in the context of budgetary constraints. The first application of the conditionality mechanism against Hungary in 2022 is highlighted as a precedent illustrating the interplay between legal enforcement and political will.

The article concludes that safeguarding the EU's founding values requires not only legal instruments but also the political readiness of Member States to collaborate. Without shared commitment and effective enforcement mechanisms, the EU risks the erosion of its constitutional identity. Therefore, the realization of Article 2 TEU values must be central to all institutional processes and supported by coherent legal and political responses to systemic breaches.

Key words: European Union values; EU legal order; rule of law; constitutional state; implementation; Article 2 TEU; Article 7 TEU; enforcement mechanisms; Court of Justice of the EU; institutional monitoring; national legislation; political and legal challenges.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-504-508

Анжеліка Романівна Крусян,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-6437-2864

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ВОЛОДИМИРА УСТИМЕНКА «АДАПТАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ОСНОВИ, КРИТЕРІЇ, ВИМІРИ СТІЙКОСТІ»[1]

Важливим напрямом сучасного етапу розвитку України є євроінтеграція. На цьому шляху перед Україною стоять важливі завдання з усіх напрямів євроінтеграційного процесу, та передусім у правовій сфері. Зокрема, на шляху до ЄС Україні необхідно рухатися до виконання одного з основних завдань – адаптування національного законодавства до права ЄС за всіма 33 «переговорними главами» (33 із 35 переговорних розділів згруповано у шість тематичних кластерів, а розділи 34 «Інституції» і 35 «Інші питання» розглядатимуться окремо, поза кластерами). Тобто необхідно ухвалити, змінити велику кількість законодавчих актів з тим, щоб адаптувати вітчизняне законодавство до права ЄС. Тим більше, що Президент України зазначив, що Україна прагне відкрити усі переговорні кластери щодо вступу до Євросоюзу вже у 2025 році[2], а, за словами Прем'єр-міністра України, Уряд «робить все можливе, щоб 2025 рік став переломним на нашому євроінтеграційному шляху. Від політичного рішення про початок перемовин ми переходимо до переговорів за конкретними кластерами»[3]. Тому наукові дослідження у цій сфері мають вельми актуальне значення.

Серед численних юридичних наукових творів щодо цієї проблематики особливу зацікавленість як теоретиків, так і практиків викликає фундаментальна праця доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України та НАПрН України Володимира Устименка «Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості». Тема цього монографічного дослідження є актуальною та багатогранною, адже в монографії основи адаптації національного законодавства до права ЄС представлено за засадничим, секторальним і функціональним критеріями, а також обґрунтовано науково-правові підходи щодо формування перспектив європейського майбутнього України з урахуванням сучасних політико-правових та економічних викликів у контексті адаптації національного законодавства до права ЄС.

Тож монографія «Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості» є одним із найбільш цікавих наукових видань останніх років, що присвячене актуальній теоретико-практичній проблематиці та вирізняється новим і перспективним науковим підходом щодо бачення адаптації національного законодавства до права ЄС на сучасному етапі євроінтеграції України.

---

[1] Устименко В. А. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості: монографія; НАН України, ДУ «ІЕДП імені В. К. Мамутова НАН України». Київ: Академперіодика, 2025. 452 с.

[2] Володимир Зеленський заявив про мету відкрити всі переговорні кластери щодо вступу до ЄС у 2025 році. *Факти.* URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20241217-zelenskij-zayaviv-pro-metu-vidkriti-vsi-peregovorni-klasteri-shhodo-vstupu-do-yes-u-2025-roczi/

[3] Промова Прем'єр-міністра України Дениса Шмигаля на засіданні Уряду. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/promova-premier-ministra-ukrainy-denysa-shmyhalia-na-zasidanni-uriadu1401

Логічною є архітектоніка монографії, яка складається з передмови, дев'яти розділів та післямови.

Передусім необхідно звернути увагу на ті риси, які принципово виокремлюють та відтіняють зміст цього дослідження.

У передмові автор підкреслює актуальність і збільшення обсягу імплементаційної роботи, яку потрібно провести на сучасному етапі виконання Україною зобов'язань з євроінтеграції, а також визначає значущість і практичну необхідність прискорення якісних правових реформ за секторальним і функціональним напрямами, реалізація яких наблизить Україну до повноправного членства в ЄС. При цьому В. Устименко зазначає, що у представленому дослідженні «здійснено спробу сприйняття філософії правової думки, якою пронизано право ЄС, із обґрунтуванням теоретичних і практичних підходів до формування візії європейського майбутнього України.., а також з визначенням шляхів вирішення проблем, які перешкоджають оперативному усуненню невідповідностей законодавства України праву ЄС»[4]. Уважне ознайомлення з цією глибокою працею надає підстави з упевненістю резюмувати, що автору вдалося вирішити ці завдання.

Перший розділ монографії присвячений аналізу особливостей національного нормопроєктування в контексті адаптації національного законодавства до права ЄС, при цьому акцентується увага на важливості якісного та коректного перекладу правових актів ЄС на українську мову, і тут слід повністю погодитись з думкою автора, що це є важливою передумовою адаптації національного законодавства до права ЄС.

Досвід ЄС та України щодо оцінки впливу та аналізу регуляторного впливу як ключових стадій правотворчого процесу досліджується у другому розділі монографії.

У третьому розділі розкриваються актуальні проблеми застосування права ЄС, а також теоретичні та практичні питання щодо визначення місця та ролі права ЄС у правовій системі України.

Засадничий критерій адаптації національного законодавства до права ЄС характеризується у четвертому розділі роботи. Зокрема, автор робить слушний висновок, що «від якості реформування правової системи держави, повноти дотримання й імплементації у національне законодавство цінностей ЄС, ступеня виконання міжнародно-правових зобов'язань залежатиме прогрес та успішність інтеграції України у правовий та економічний простір ЄС»[5].

Докладно і всебічно в п'ятому розділі монографії аналізується секторальний критерій адаптації національного законодавства до права ЄС, а саме імплементація та транспозиція норм регламентів і директив ЄС як актів вторинного права.

У шостому розділі досліджується функціональний критерій адаптації національного законодавства до права ЄС та, зокрема, робиться висновок, що «у контексті реформування законодавства України за функціональними напрямами, визначеними Планом України у межах інструменту Ukraine Facility, вбачається за доцільне увідповіднити правові норми, що встановлюють надбавку до «зеленого» тарифу, аукціонної ціни за дотримання рівня використання обладнання українського виробництва, до вимог міжнародних договорів та актів права ЄС. Зазначене засвідчуватиме послідовне виконання державою взятих міжнародно-правових зобов'язань, зокрема щодо наближення національного законодавства до права ЄС, що визначає засади кроссекторального законодавства, яке забезпечує досягнення горизонтальних цілей за ключовими напрямами політики ЄС»[6].

Останні три розділи монографії присвячені розкриттю соціального, економічного та екологічного вимірів стійкості України у процесі євроінтеграції.

До кожного розділу монографії додається список використаних джерел. Слід підкреслити, що в роботі використано широкий спектр вітчизняної та зарубіжної нормативної, наукової юридичної літератури, а також матеріали судової практики.

Післямова містить основні результати проведеного дослідження, що мають важливе значення як для розвитку вітчизняної юридичної науки, так і для практики адаптації законодавства України до права ЄС.

[4] Устименко В. А. Адаптація національного законодавства… С. 8.
[5] Там само. С. 212.
[6] Там само. С. 291.

Крім визначених, є ще багато цікавих наукових положень, які кожний, хто ознайомиться з монографією ґрунтовно, зможе знайти, що, без сумніву, зацікавить багатьох фахівців, вчених та юристів-практиків. Усі авторські висновки аргументовані й обґрунтовані.

Безумовно, як і в будь-якій науковій праці, що вирізняється інноваційним та оригінальним змістом, у рецензованій роботі можна знайти полемічні положення, які зумовлені складністю досліджуваної проблеми. Проте це тільки надає вагомості праці. Адже монографія не тільки вирішує та дає відповіді на актуальні питання юридичної науки та політико-правової практики, а й є поштовхом і водночас науковим підґрунтям для продовження досліджень з цієї тематики.

Завершуючи аналіз монографії «Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості», слід зазначити, що це є оригінальною та інноваційною науковою працею, своєчасним дослідженням. Вона характеризується фундаментальністю та обґрунтованістю своїх положень, має теоретичне та практичне значення та, поза сумнівом, стане вагомим внеском у вітчизняну юридичну науку.

Рецензована монографія становить значний інтерес та буде корисною для науковців-правознавців, студентів та аспірантів, викладачів юридичних і економічних спеціальностей, юристів-практиків, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування та всіх, хто цікавиться проблематикою адаптації національного законодавства України до права ЄС.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-509-511

У НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «АЛЬМАНАХ ПРАВА»

Загальні вимоги до структури наукових статей:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, на яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- методологія дослідження;
- виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Обсяг статті не повинен перевищувати 12 сторінок (шрифт – *Times New Roman;* кегль – 14; інтервал – 1,5).

Послідовність розміщення складових статті:

- УДК;
- відомості про автора;
- ORCID;
- назва;
- основний текст;
- використані джерела;
- референс;
- анотація та ключові слова.

Вимоги до оформлення наукової статті:

- у верхній частині статті – універсальний десятковий код (УДК);
- нижче – ім'я та прізвище автора (співавторів), посада та місце роботи автора, науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, ORCID;
- нижче – назва статті з вирівнюванням по центру сторінки та виділенням напівжирним шрифтом; посилання на використані джерела здійснюється у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та конкретних сторінок (наприклад: [1, с. 25–26]), а самі назви джерел наводяться у кінці статті у порядку згадування у тексті (розділ «Список використаних джерел»);
- у списку використаних джерел слід вказати: для періодичних видань – прізвище та ініціали автора статті, її назву, найменування та рік видання, номер, сторінки; для книг – прізвище та ініціали автора, назву книги, місто, видавництво та рік її видання, загальну кількість сторінок видання;
- після списку використаних джерел подається References (список використаних джерел латинськими літерами). Для автоматичної транслітерації використаних джерел можна використовувати безкоштовні інтернет-ресурси: http://ukrlit.org/transliteratsiia. Після References подаються: анотації мовою статті (1000-1500 знаків) та англійською (2500-3000 знаків).

Анотації мають містити прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів), а також назву статті, після чого йде сам текст анотації;

• під анотаціями розміщуються ключові слова (4–8 слів) українською та англійською мовами відповідно.

Вимоги щодо надання матеріалів:

• роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором);
• електронний варіант статті;
• довідка про автора (співавторів) із зазначенням: прізвища, ім'я, по батькові наукового ступеня, вченого звання, почесного звання, місця роботи й посади, контактного номера телефону (мобільний, робочий), електронної пошти та поштової адреси з індексом;
• якщо автор не має наукового ступеня, додатково подається рецензія кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або витяг із протоколу засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Матеріали (стаття і довідка про автора) можуть надсилатися й електронною поштою (confer-almanach@ukr.net). Назви файлів повинні містити прізвище автора (наприклад: Іванов стаття – doc; Іванов довідка – doc).

Для зручності авторів рекомендуємо як зразок оформлення розглянути вже опубліковані статтіу науково-практичному юридичному журналі «Альманах права». Редакційна колегія залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей. Викладені вимоги до статей мають бути суворо дотримані, у протилежному разі стаття відхиляється.

Адреса: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202.
Тел./факс: +38 (044) 278-80-24
Сайт: http://www.almanahprava.org.ua/
E-mail: confer-almanach@ukr.net

Для нотаток

Для нотаток

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

ФЕНОМЕН РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА в контексті сучасного наукового дискурсу

Випуск 16

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації
Серія КВ № 24053-13893 ПР від 31.07.2019 р.

Щорічник

Редактор: *О. М. Кузьміна*
Художнє оформлення: *А. О. Шаригін, Р. С. Бронцевич*
Верстка: *О. Р. Карташова*

Адреса редакційної колегії:
01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202
тел./факс +38 (044) 278-80-24

*Відповідальність за достовірність інформації,
що міститься в друкованих матеріалах, несуть автори.
Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.*

Підписано до друку 01.07.2025.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк різографічний.
Обл.-вид. аркуш. 53,21. Ум. друк. арк. 59,99.
Наклад 110 прим. Зам. 5427/1

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua